

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

History series

№1 (76)

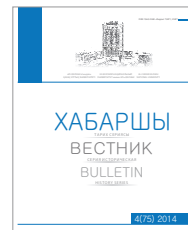
Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ХАБАРШЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ № 1(76)

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Қуәлік №956-Ж.

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Телефон: +727-377 33 38 (1288)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Жұмаділ А.Қ., ғылыми редактор (Қазақстан)
Омарбеков Т.О., ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)
Таймағамбетов Ж.Қ. (Қазақстан)
Жұмағұлов Қ.Т. (Қазақстан)
Миша Майер (Германия)

Әбдуқап Қара (Түркия)
Мұхатова О.Х. (Қазақстан)
Сұлтанғалиева Г.С. (Қазақстан)
Қалыш А.Б. (Қазақстан)
Ахмет Ташағыл (Түркия)
Юлай Шамиль Оғлы (АҚШ)
Уяма Томохико (Жапония)

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гүлмира Шаккозова
Телефон: +77017242911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гүлмира Бекбердиева, Айгерім Иманғалиева

Компьютерде беттеген:

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Мәлдір Өміртайқызы
Телефон: +7(727)377-34-11
E-mail: Moldir.Omirtaikyzy@kaznu.kz

ИБ № 8127

Басуға 06.04.2015 жылы қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 39,5 б.т. Оффсетті қағаз.
Сандық басылыс. Тапсырыс №808. Таралымы 500 дана.
Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2015

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНА – 550 ЖЫЛ

КАЗАХСКОМУ ХАНСТВУ – 550 ЛЕТ

550 YEARS TO THE KAZAKH KHANATE

Кәрібаев Б.Б.
**Елбасы еңбектеріндегі
ортағасырлық Қазақстан
тарихына қатысты
тұжырымдарға талдау**

Автор бұл мақаласында Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың 1999 жылы жарық көрген «Тарих толқынында» атты еңбегіндегі ортағасырлық Қазақстан тарихының өзекті мәселелері жөнінде айтқан пікірлері мен жасаған тұжырымдарына кең түрде ғылыми талдаулар жасайды. Елбасы еңбегіндегі: «Қазақ хандығының құрылуы – Қазақстан тарихы үшін белесті кезең болды», «Қазақ хандығының құрылуының саяси және қоғамдық мән-маңызына оның Орталық Азиядағы тұңғыш ұлттық мемлекет болғандығында жатыр» – деген тұжырымдарды талдай келе, автор олардың ғылыми жақтарына ерекше назар аударады да, бұл тұжырымдарды тарихи деректер мен тарихнамалық зерттеулер материалдарына сүйеніп тереңірек түсіндіреді. Сондай-ақ, автор Елбасының қазақ этногенезі, қазақ халқының қалыптасуы барысындағы этникалық үрдістер кезеңдер мәселелері бойынша айтқан, сондай-ақ «қазақ», «өзбек» этнонимдері туралы жасаған тұжырымдарына да тоқталады. Аталған атаулардың түп-төркіні, мәні мен мазмұны жөнінде терең қарастыра келе, автор ол тұжырымдардың ғылыми сипатының құнды екендігіне назар аударады. Жалпы қорыта келе, автор Елбасы еңбегіндегі ортағасырлық Қазақстан тарихына қатысты тұжырымдардың зерттеушілер үшін теориялық негіздер бола алады деп санайды.

Түйін сөздер: Елбасы, этногенез, Қазақ хандығы, «өзбек», «қазақ».

Karibaev B.B.
**Thoughts state's head on the
medieval history of Kazakhstan:
analysis and scientific
generalization**

The author of this article has attempted to address the problems of medieval history of Kazakhstan through the analysis of the thoughts of the President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev presented in the book "In the flow of history" (Astana, 1999). The author substantiates by documentary materials and the latest historical research the idea of the President that the formation of the Kazakh Khanate is a key moment in the history of the Kazakh people, which had social and political importance in the history of Central Asia. Further, the author expands the idea of the head of state on the periodization of the ethnic history of the Kazakh people, the etymology of the ethnonym "Kazakh" and "Uzbek". Furthermore, the author undertook a comparative study of ethnonyms, content and their significance in the medieval history of Kazakhstan. The author believes that the work of N.A.Nazarbayev "In the stream of history" contributes to the theoretical study of the problems of medieval history of Kazakhstan.

Key words: the head of state, head of state, ethnogenesis, the Kazakh Khanate, ethnonyms «Uzbek», «Kazakh».

Карибаев Б.Б.
**Мысли Главы государства
по средневековой истории
Казахстана: анализ и научное
обобщение**

Автор в данной статье предпринял попытку рассмотрения проблем средневековой истории Казахстана через анализ мыслей Президента РК Назарбаева Н.А., представленных в работе «В потоке истории» (Астана, 1999). Автор обосновывает мысль Президента, что образование Казахского ханства – ключевой момент в истории казахского народа, имеет социально-политическое значение во всей истории Центральной Азии документальными материалами и новейшими историческим исследованиями. Далее автор расширяет мысль Главы государства по вопросам периодизации этнической истории казахского народа, этимологии этнонимов «казах» и «узбек». Кроме того, автор предпринял сравнительное исследование этнонимов, содержание и значение их в средневековой истории Казахстана. Автор считает, что работа Назарбаева Н. А. «В потоке истории» вносит определенный вклад в теоретическое изучение проблем средневековой истории Казахстана.

Ключевые слова: Глава государства, этногенез, Казахское ханство, этнонимы «узбек», «казах».

**ЕЛБАСЫ
ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ
ОРТАҒАСЫРЛЫҚ
ҚАЗАҚСТАН
ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ
ТҰЖЫРЫМДАРҒА
ТАЛДАУ**

Тарихтың қай кезеңінде болмасын мемлекеттік дәстүрін сақтаған елде биліктің ең жоғары өкілінің басты міндеттеріне елдің ішкі-сыртқы саясатын жүргізу, ел мен жерді қорғау, сондай-ақ ұлттық сана мен ұлттық тәрбиені дамытуға бағытталған саясатты жүргізу жатады. Ұлттық сананы дамыту ұлттық тарихты ұлттың мүддесіне сай зерттеумен тікелей байланысты екені белгілі. Ал кез келген тақырыпты, оның ішінде тарихи тақырыптарды зерттеу үшін ең алдымен теориялық және методологиялық негіздер қажет. Онсыз ғылыми зерттеулер мен ізденістер дұрыс нәтижеге қол жеткізбейді. Міне, осы тұрғыдан алғанда Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың әр жылдары Отан тарихына қатысты айтқан ойлары мен тұжырымдары зерттеушілер үшін негіз бола алады. Осындай жағдайды ескере келе, біз төменде Елбасының ел тарихына қатысты айтқан ойлары мен білдірген тұжырымдарына назар аударып, оларды кеңірек талқылауды жөн көріп отырмыз.

Тәуелсіздік алған кезеңнен бері қазақ елінің басшысы әртүрлі жиындар мен басқосуларда, мемлекеттік маңызы бар мерекелерде Отан тарихының түрлі мәселелеріне байланысты ойларын айтқаны белгілі. Ал сол айтылған ойлар мен тұжырымдардың жүйелі түрдегі жиынтығы, сондай-ақ, жалпы Отан тарихының ең өзекті мәселелеріне қатысты көзқарастары оның 1999 жылы жарық көрген «Тарих толқынында» атты кітабында баяндалады [1]. Сегіз тараудан тұратын бұл кітапта барлық гуманитарлық ғылымдарға қатысты, оның ішінде Отан тарихына қатысты теориялық-методологиялық ой-тұжырымдар жетіп артылады. Үстіміздегі жыл – Қазақ хандығының 550 жылдық мерекесі болғандықтан осы кітаптағы хандықтың құрылуына, оның тарихына қатысты айтылған ойлар мен тұжырымдарға тереңірек талдау жасап көрелік.

Кітаптың «Ұлттық бірегейлік туралы» деп аталатын тарауы ұлттық бірегейлену мәселесі мен оған тікелей ықпал ететін дін, ұлттық сана-сезім, саяси факторлар қарастырылып, одан әрі қазақ этногенезі, хандықтың құрылуы, этнонимдер мәселелеріне тоқталып өтеді [1, 183-220 бб.].

Мұнда айтылған әрбір ой-тұжырымды талдау кем дегенде бір ғылыми мақаланың жүгі болары анық. Сол себепті біз ойымызды әртүрлі тақырыптарға шашыратпай, тек хандықтың

тарихына қатысты айтылған мәселелерге тоқталалық.

Елбасы «Тарих толқынында» Қазақ хандығының құрылуы және оның маңызы жөнінде бірнеше тұжырымдар білдіреді. Солардың біріне – «Қазақ хандығының құрылуы – Қазақстан тарихы үшін белесті кезең болды», – деген тұжырым жатады [1, 211 б.]. Осы айтылған тұжырымды тереңірек қарастырсақ.

Белесті кезең деп Елбасы бұл жерде Отан тарихында бір тарихи кезеңнің аяқталып, жаңа бір тарихи кезеңнің басталғаны жөнінде айтып отыр. Шынында да, Қазақ хандығының құрылуы – Қазақстан аумағындағы бір тарихи дәуірдің аяқталып, жаңа бір тарихи дәуірдің басталғанын көрсетеді.

Керей мен Жәнібек хандардың басшылығымен жүзеге асқан бұл аса маңызды оқиғаны ортағасырлық Қазақстан тарихындағы Түрік қағанатының, Қыпшақ хандығының, Алтын Орданың құрылуымен салыстыруға болады. VI ғасыр ортасында Түрік қағанатының құрылуы – Қазақстан тарихындағы түрік дәуірін, Қыпшақ хандығының құрылуы – қыпшақ дәуірін, Алтын Орданың құрылуы – Алтын Орда дәуірін туғызады. Ал Қазақ хандығының құрылуымен XV ғасырдың ортасынан бастап Қазақстан тарихында жаңа тарихи дәуір басталады. Ол – Қазақ хандығы дәуірі. Қазақ елінің XV-XVIII ғасырлардағы тарихы осы хандық дәуірге жатады. XV-XVIII ғасырлар аралығын қамтыған Қазақ хандығы дәуірі Қазақстан тарихында ерекше орын алады. Осы дәуірде ұлттық сана өсіп, халықтың өзіндік, өзіне тән ерекшеліктері айқындалады. Халқымыздың тарихи санасында өшпестей із қалдырған атақты хандар мен сұлтандар, батырлар мен билер, бектер мен әмірлер, ақындар мен жыраулар, ишандар мен абыздар осы тарихи дәуірде өмір сүрді. Ерлік пен елдікті паш еткізген небір айтулы тарихи оқиғалар осы дәуірдің еншісінде жатыр.

Елбасының Қазақ хандығының құрылуының маңызына байланысты айтқан келесі бір тұжырымы өзінің ғылымилығы жағынан өте құнды болып саналады. Тұжырымның мазмұны былайша айтылады: «Қазақ хандығының құрылуының саяси және қоғамдық мән-маңызына оның Орталық Азиядағы тұңғыш ұлттық мемлекет болғандығында жатыр» [1, 211 б.].

Осы тұжырымды тереңірек талдап көрсек.

Бұл тұжырымда Қазақ хандығының құрылуы Қазақстан аумағындағы этно және саяси үрдістердің өзара тікелей байланыста жүргендігін, этноүрдістер барысы ұлттық сипаттағы жаңа

этносты өмірге әкелгендігін және сол жаңа сипаттағы этнос өз мемлекетін қалыптастырғанын меңзеп тұр.

Қазақстан аумағында этникалық үрдістердің ең бері дегенде қола дәуірінен бастау алып, біздің заманымыздың XIV-XV ғасырларында өзінің халықтық деңгейіне көтерілгені белгілі. Этникалық үрдістер барысындағы этникалық элементтер мен компоненттердің аумақтық, экономикалық, саяси, діни-мәдени, тілдік, рухани ортақ кеңістіктерге бірігуі 2-2,5 мың жылдай уақыт бойы бірнеше тарихи дәуірлер мен кезендер арқылы жүзеге асады. Әрбір тарихи дәуірде этникалық процесс өзіндік даму жолынан ауытқымай, қажетті шарттармен толығы түседі.

Жалпы алғанда, XIII ғасыр басына дейін еліміздің аумағындағы этникалық үрдістер халықтық деңгейге жақындап, біртұтас ортақ этникалық кеңістік қалыптасып болған еді. Бірақ, оның толығымен шегіне жетіп, түпкілікті түрде жүзеге асуына саяси-әлеуметтік ұйым – мемлекет қажетті шарттар жасай алмайды. XI ғасырда құрылған Қыпшақ хандығы XII ғасырдың ортасынан бастап ішкі және сыртқы факторлардың нәтижесінде бытыраңқылыққа ұшырайды [2, 211-214 б.]. Ал XIII ғасыр басында ол жүйе өзінен әлдеқайда мықты мемлекеттік жүйеге – моңғолдар мемлекетіне орын береді. Соның нәтижесінде Қазақстан аумағындағы этникалық үрдіске жаңа бір тарихи дәуірді – моңғолдар үстемдігі дәуірін басынан өткеруге тура келді.

XIII-XV ғасырлардағы этникалық үрдістер алғашқы кезеңде біршама тежеуге ұшырағанымен, өзінің негізгі даму бағытынан ауытқымайды. XIV ғасырдың ортасына таман Шығыс Дешті Қыпшақ аумағындағы моңғолдық этнокомпоненттердің жергілікті этноортаға бейімделуі аяқталады, басқаша айтқанда моңғол тайпаларының қыпшақтану үрдісі аяқталып болады [3, 235 б.].

Жазба деректерде Дешті Қыпшақ тұрғындары жалпы ортақ атаумен қыпшақтар деп аталынса, XIV ғасырдың ортасынан бастап, оны «өзбектер» атауы ығыстырып шығарады. Ал Қазақ хандығының құрылуымен Шығыс Дешті Қыпшақ тұрғындары үшін «қазақ» атауы қолданыла бастайды. Бұл этноним Қазақстан аумағындағы этникалық үрдістердің мәреге жетіп, бір халықтың қалыптасуының аяқталғандығын көрсетеді. Қазақ хандығының құрылу барысы мен халықтың қалыптасуының аяқталу кезеңі қатар жүзеге асып, саяси жағдайларға байланысты пайда болған «қазақ» термині жаңадан тарих төріне көтерілген халыққа этноним ретінде беріледі. Сөйтіп, осыдан жарты мың жылдан астам уақыт

бұрын этноним ретінде пайда болған «қазақ» сөзі күні бүгінге дейін өзі пайда болған аумақтағы халықтың атауы ретінде қолданылып келеді.

Қазақ хандығының құрылуы – Қазақстан аумағында ежелден бері үздіксіз жалғасып келе жатқан этникалық үрдісті жаңа белеске жеткізіп, қазақ халқының халық болып қалыптасқандығын көрсетті. Осылайша, Қазақ хандығының құрылуының тарихи маңызын этникалық тұрғыдан қарастыра келе, ол – қазақ халқының қалыптасуы кезеңін аяқтауға тікелей ықпал етті, этникалық процесті халықтық деңгейге көтерілген этноскоға – «қазақ» атты этнонимді бергізді деп ойымызды түйіндейміз.

Қазақ хандығының құрылуының келесі бір тарихи маңызына, оның – XIII ғасыр басында моңғол жаулап алушылығына байланысты үзіліп қалған мемлекеттік дәстүрді жергілікті этностың дәстүріне сай қайта қалпына келтіруі жатады. XIII ғасыр басына дейінгі Қазақстан аумағындағы қыпшақтық мемлекеттік жүйе мен моңғолдық мемлекеттік жүйеде ортақ ұқсастықтар мен белгілер болса да, олардың әрқайсысында тек өздеріне ғана тән ерекшеліктер көп-ті. Мысалы, оған мемлекеттің саяси-әкімшілік құрылымының негізін билікті мұраландырудағы айырмашылықтарды, билік түрлерінің атқарушы билік түріне қарым-қатынастарын жатқызуға болады. Моңғолдық мемлекеттік жүйенің орнығуына байланысты ол жүйе Шығыс Дешті Қыпшақ аумағына енгізіліп, бұрынғы жүйені ығыстырып шығарады, Моңғолдық этнокомпоненттердің қыпшақтануы үрдісі моңғолдық мемлекеттік жүйенің жергілікті ортаға бейімделуімен қатар жүреді. Соның нәтижесінде моңғолдық мемлекеттік жүйеге тән ноян, баһадүр секілді терминдерді – би, бек, батыр деген жергілікті түрік-қыпшақ сөздері ығыстырады. Сондай-ақ жоғарғы билік мұралануда қыпшақтық дәстүр мен моңғолдық дәстүр арасында өзгешеліктер бар болып, XIII- XIV ғасырдың ортасына дейін моңғолдық дәстүр үстемдік құрып келді. XIV ғасырдың екінші жартысы мен XV ғасырдың ортасына дейінгі аралықтағы саяси оқиғалардың көбісінің астарында осы екі дәстүр арасындағы күрестер жатты. Моңғолдық дәстүр бойынша, ханның мұрагері болып оның ұлдарының бірі сайланса, жергілікті дәстүрге сай билікті билеуші әулеттің жасы үлкен өкілі мұраланып отырған. Бұл дәстүр Алтын Ордада XIV ғасырдың соңы мен XV ғасырдың басында қолданыла бастайды. Ал Қазақ хандығының құрылуы – қыпшақтық дәстүрдің толық жеңіске жеткендігін көрсетеді. Орыс хан ұрпақтары

Шибан әулетіне қарсы күресте жеңіске жетіп, Шығыс Дешті Қыпшақтағы билікті иеленгеннен кейін осы дәстүрді ұстанады. Керей мен Жәнібек хандар Моғолстанға көшіп келіп, хан сайлау барысында Керей хан жоғарғы билікті иеленеді. Моңғолдық дәстүр бойынша 1428 жылы қайтыс болған Барақтың ұлы – Жәнібек хандық билікке келуі тиіс болатын. Ата жолы бойынша Керейдің хан боп сайлануы – мемлекеттік жүйеде де қыпшақтық дәстүрдің жеңіске жеткендігін көрсетеді. Бұл жаңадан ғана құрылған Қазақ хандығының ұлттық сипаттағы мемлекет екендігін дәлелдейді.

Елбасының келесі бір тұжырымына, оның «қазақ», «өзбек» атауларына байланысты айтылған ойлары жатады: *«1459 жылы Жетісуға жай ғана жекелеген тайпалар тобы емес, Жәнібек пен Керей ұлысының халқын құрайтын рулар мен тайпалардың бірлестігі көшіп келді. Олар жай ғана бір саяси топ қана емес, субэтникалық қауымдастық болатын. Сол кезден бастап Жәнібек пен Керейді қолдаушылардың тарихы «қазақ» атауының тарихымен біте қайнасып кетті»* [1, 212 б.].

Жалпы, «қазақ» сөзі шығуының түп-төркіні мен мән-мағынасына байланысты, «қазақ» атауының қай кезден бастап халық атауы ретінде қолданыла бастағаны жөнінде әлі күнге дейін қарама-қайшылықты пікірлер бар. Жоғарыда келтірген тұжырым «қазақ» атауының Қазақ хандығының құрылуымен халық атына берілгенін айтып отыр. Бұл туралы осы мақала авторының арнайы зерттеуі бар. Бұл жерде сол зерттеудің бәрін емес, тек қорытындыларын келтірелік.

«Қазақ» сөзі біріншіден, зерттеушілердің бәрі дерлік мойындап отырғанындай көне түрік сөзі, түрік тілдес тайпалардың ортасында қолданыста болып, өз руынан, елінен, мемлекетінен бөлініп кетіп немесе қашып кетіп, өз бетінше ешкімге бағынбай, дербес, еркін, азат жүрген адамды, адамдарды білдірген. Алағашқы кездегі «қазақ» сөзі тек әлеуметтік мәнде ғана ерте түрік дәуірінен X ғасырға дейін қолданылған.

Екіншіден, X-XIII ғасырларға дейінгі аралықта «қазақ» сөзі өзінің негізгі мағынасын сақтаса да, мәні аздаған өзгерістерге ұшырайды. Осы кезеңде «қазақ» сөзінің әлеуметтік-этникалық мәнге ауыса бастайды.

Үшіншіден, XIII ғасырдан XV ғасырдың ортасына дейін моңғолдар жаулап алған аймақтарда билік үшін болған саяси күрестердің әсері бұл сөзге де тиіп, қазақ сөзі – уақытша саяси-әлеуметтік мәнге ие болады.

Төртіншіден, Қазақ хандығының құрылуы кезеңінде, яғни Керей мен Жәнібек хандардың басшылығымен «көшпелі өзбектер» қауымдас­тығының бір бөлігі одан бөлініп кетіп, оншақ­ты жылдан соң олардың Дешті Қыпшаққа қайта келгеніне дейінгі аралықта қазақ сөзі – саяси-эт­никалық мәнде қолданылады да, соған сәйкес «өзбек-қазақ» атауы пайда болады.

Бесіншіден, Қазақ хандығының Дешті Қып­шақтың басым бөлігінде билігінің орнығуына байланысты, ондағы барлық тайпалар ортақ эт­никалық атаумен – қазақ атауымен атала бас­тайды. Біз бұл атауды таза этникалық мән дей отыра, қазақ сөзін этноним деп ұғынамыз.

Міне, XV ғасырдың ортасында Қазақ ханды­ғының құрылуымен қатар этникалық мәнге ие болған қазақ сөзі күні бүгінге дейін өз мәнін жо­ғалтпай, еліміздің байырғы, негізгі, басты, мем­лекет құраушы халқының атауы ретінде қолда­нылып келе жатыр.

«Орта Азияны өзбектер деген ортақ ат­пен белгілі болған көшпелі тайпалардың жаулап алуы қазіргі өзбек және қазақ халықтарының этносаяси тарихындағы аса көрнекті оқиға болды. ... «Өзбек» деген сөз Мұхаммед Шайбани ханмен Орта Азияға кеткен тайпалар тобының атауы болды да, ал Шығыс Дешті Қыпшақ пен Жетісу далаларында көшіп-қонып жүрген түр­кі тілдес тайпаларға қазақтар деген ат түп­кілікті бекіп, елдің аты Қазақстан болды» [1, 213 б.].

Төменде осы ойларды тереңірек қарастырсақ.

«Өзбек» атауының шығуына байланысты зерттеушілер арасында қалыптасқан ортақ пікір жоқ. Бұл жөнінде пікір айтқандардың бір тобы «өзбек» атауының шығуын Алтын Орда ханы Өзбектің есімімен байланыстырса, екінші бір то­бы бұл пікірге қарсылық білдіріп, атаудың пайда болуын «өзі» немесе «өз» сөзі мен «бек» сөздерінің қосылуынан шыққан деп көрсетеді [4, 1-2 бб.; 5, 102 б.; 6, 146-147 бб.; 7, 102 б.; 8, 21 б.; 9, 94 б.; 10, 3-5 бб.; 9-37 бб.; 11, 11-30 бб.; 12, 202-214 бб.].

Тарихшы Г. Вамбери өз ойын былайша негіз­деуге тырысады: «Түрік халықтарында мынадай бір ерекшелік бар: олар өз билеушілері ішіндегі атағы кең тараған билеушінің немесе жалпыға ортақ мекемелерді енгізгеннің есімін мәңгі сақ­тау үшін оның есімін қабылдап отырған. Сол есімді олар өздерінің екінші түп атасы етіп, сол арқылы өз мемлекеттілігінің гүлденгендігін жә­не әлемдік тарихтың арена­сына көтерілгендігін көрсетуге паш еткен». Одан әрі ол өз ойына дәлел ретінде Византия империясының орнына келген

түріктердің өз көсемі Осман­ның есімімен осман­дар деп аталғандығын дәйек етіп, дәл сол сияқты Көк Орданың шығыс бөлігіндегі яғни Еділ мен Арал теңізінің аралығындағы түрік-монғол тай­палары Жошы әулетіндегі тоғызынша хан – Өз­бектің есімі бойынша саяси жинақтаушы өзбек атауын қабылдады», – деп түйіндейді [4, 1-2 бб.].

Алдыменен, өзбек сөзінің түп-төркіні мен мәніне тоқталсақ. Атаудың «өз» және «бек» деген қос сөзден құралып тұрғандығы және ол екеуінің де түрік сөзі екендігі ешкімге дау ту­дырмайды. Г. Вамбери «өзбек» сөзінің тікелей мағынасын «дербес», «өзіне өзі қожайын» деп аудар­ады [4, 2 б.]. «Бұл сөз ежелгі венгерлерде дәреже немесе атақ мағынасында қолданылады. Және ол 1150 жылға жататын құжаттарда кезде­седі», – деп түсініктеме береді Г. Вамбери [4, 2 б.]. Соған қарап біз, өзбек сөзінің түп-төркіні тү­ріктік және әлеуметтік мәні болып, ал мағынасы бойынша өз дербестігін белгілі бір дәрежеде сақ­таған, әлеуметтік топтың жоғарғы деңгейіндегі адамдарға қатысты қолданылған деп есептейміз. Біздің ойымызша, бұл – өзбек сөзінің ең алғаш­қы мәні мен мағынасы.

Өзбек сөзінің келесі мәні мен мағынасы оның ер адамға берілетін есім екендігін білдіре­ді. Жазба деректерден Алтын Орда ханы Өзбек­ке дейін де, одан кейін де Өзбек есімді кісі есім­дерін кездестіреміз.

Кез келген атау белгілі бір ұғымды білдірсе, ұғымның өзі объектілердің ішкі және сыртқы қа­сиеттерінен тұрады. Ұғымды қалыптастыратын қасиеттердің бірі немесе бірнешеуі өзгерсе, жой­ылса, онда ұғым да өзгеріске ұшырап, мәні мен мазмұнға әсер етеді, ал атау сақталынып қала беруі мүмкін. Біз осындай мән мен мазмұндағы өзгерістерді Өзбек атауынан байқаймыз. Оның алғашқы әлеуметтік мәні өзгеріп, кісі есімін біл­діретін мәнге ауысса, Алтын Орда ханы Өзбек­тің жүргізген саясатына, оның жеке басындағы қасиеттеріне байланысты, Алтын Орданың руха­ни өмірінде ол жүргізген түбегейлі өзгерістерге байланысты Өзбек есімі басқа мәнге, жинақтау­шы саяси-этникалық мәнге ауыса бастайды.

Өзбек ханның Алтын Ордадағы 30 жылдық билігі тұсында ірі-ірі, терең мәні бар бірнеше тү­бегейлі өзгерістер жүзеге асырылады. Оның бі­ріншісіне – мемлекетті басқару жүйесінің ретте­ліп, бір орталықтан басқарылатын құрылымның пайда болуы жатады. Өзбек ханның саясатына қорытынды берген М.Г. Сафарғалиев ол туралы былай деп жазады: «Өзбек хан тұсында мемле­кеттік басқарудың орталықтануына байланысты жергілікті жерлердегі билік органдары да рет­

ке келтіріледі. Алғашында Алтын Орданың қалыптасуы кезеңінде биліктің орталықсыздануы жүрді, мемлекетті Батыйдың інілері бөліп алып, әрбір ұлысты басқарған адам өздерін жартылай мемлекет басшысы ретінде дербес сезініп, өз ұлысын жеке дара басқарды. Енді бір орталықтан басқару жүйесі енгізілгеннен кейін бұрынғы ұлыстар облыстарға айналдырылып, кейін бұрынғы ұлыстар облыстарға айналдырылып, оларды әмірлер басқарды... Алтын Орданың саяси дамуының алғашқы жүз жылын қорытындылай келе, Батый тұсындағы қарапайым ғана мемлекеттік құрылым Өзбек хан тұсында ортағасырлық ірі мемлекетке айналды деп айтуға болады» [13, 340-341 бб.].

Тарихшының бұл айтқан қорытындысы Жошы Ұлысының оң және сол қанаттарына бірдей қатысты. Парсы тарихшысы Муин ад-дин Натанзи Жошы Ұлысының сол қанаттағы билеушісі Ерзен хан туралы «Өзбек ханның жарлығы бойынша ол әкесінен кейін оның орнына келді, ... ол Өзбек ханға бағынуды, оған құлақ асуды қатты ұстады», – деген мәліметі осыны дәлелдейді [14, 129 б.]. Биліктің орталықтанып, жергілікті билік органдарының ретке келтірілуі – Алтын Ордада да ортақ саяси-құқықтық кеңістікті қалыптастырады. Бұл Өзбек ханның Алтын Орданың саяси өміріндегі бірінші жүзеге асырған ірі көлемдегі шарасы болса, екіншісіне оның рухани өмірінде жасаған түбегейлі өзгерісі жатты. Басқаша айтқанда, исламның қарсыластарын жойып, оны мемлекеттің ресми дініне айналдыруы – қалың көпшілік тарапынан қолдау табады да, бүкіл Алтын Орда аумағында саяси-құқықтық кеңістік секіді ортақ рухани кеңістікті қалыптастырады. Бұл жолда Өзбек ханды қолдаушылар – әмірлер, бектер, дін басылары, қолбасшылар және тағы басқалары ру-тайпасына, әлеуметтік орнына, кәсібіне қарамастан, Өзбек ханның жақтастары, қолдаушылары болды да, олардың бәрі ортақ атаумен «өзбектер» деп атала бастаған. Осылайша, өзбек атауы жаңа мәнге ие бола бастайды. Ол – жинақтаушы саяси мән болатын. Осы жинақтаушы саяси мәнде өзбек атауы ең алғаш рет 1336 жылғы оқиғаларға байланысты жазба деректе қолданылады. Парсы тарихшысы Хамдаллах Казвини (1281 ж. шамасында туылып, 1350 ж. қайтыс болған) Өзбек хан бастаған Алтын Орда әскерінің Иранға қарсы жорығын жаза отыра, мәтіннің бір жерінде Өзбек ханның әскерлерін өзбектер (узбекиан) деп, ал мемлекетін Мамлякат-и-узбеки – Өзбек мемлекеті деп атайды [14, 93 б.]. Ал оның ұлы Зайн ад-дин Казвини әкесінің шығармасын жалғастыру барысында Алтын

Ордаға қатысты Өзбек ұлысы (улус-и Узбеки) деген терминді қолданады [14, 97 б.].

Терминнің қағаз бетіне түскен жылы – 1336 жыл – Өзбек ханның Алтын Орда тағында отырғанына – 23, исламды ресми дін етіп жариялағанына – 15 жыл болған кез. Осы жылдар ішінде Өзбек ханның барлық бағыттағы жүргізіп отырған саясаты өз нәтижесін беріп, оның атақ-даңқы мен абырой-беделі ең шарықтау шегіне жетеді. Бұл жағдай Алтын Орданың көршілеріне де белгілі болады. Әсіресе, ол Алтын Орданың басты қарсыласы Иранға өте белгілі болса керек. Ирандықтар Алтын Орданың күшеюі мен нығаюын, ондағы барлық оң өзгерістердің бәрін Өзбек ханның есімімен байланыстырып, Алтын Орданы – Өзбектің елі, мемлекеті деп, ал Алтын Орда тұрғындарын жалпылама жиынтық атаумен – өзбектер деп атай бастайды. Тарихта қарапайым ғана мәні бар сөздердің белгілі бір жағдайларға байланысты жинақтаушы саяси-этникалық мәнге ие болып, көршілес елдерге сол этнониммен белгілі болғаны жөнінде мысалдар көп кездеседі.

Өзбек ханның тұсында саяси-құқықтық және рухани кеңістіктің бүкіл Алтын Ордаға ортақ болуы «өзбек» атауын да оның барлық тұрғындарына ортақ етеді. Жошы Ұлысының шығыс бөлігіндегі немесе сол қанатындағы Ақ Орданың тайпалары да жиынтық саяси-этникалық мәндегі өзбек атауымен аталады. Парсы авторлары өзбек атауын енгізгеннен кейін бұрынғы қыпшақ атауы жойылып кеткен екен деген ой тумауы керек. XIV ғасырдың ортасында, екінші жартысында және соңында араб авторлары Алтын Орда тұрғындарына қатысты қыпшақ терминін өзбек атауымен қатар қолдануды жалғастыра береді. Дерек мәліметтері «өзбек» атауының этникалық мән ретінде қыпшақ атауымен синоним болғандығын көрсетеді.

Алтын Ордадағы «дүрбелең жылдар» империяны екіге бөліп, шығыс бөліктегі тұрғындарға «көшпелі өзбектер» атауы қолданыла бастайды. XVI ғасырдың басында Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында өмір сүретін тұрғындардың бәрін өзбектер дей келе, «Өзбектерге үш тайпа жатқан, олардың бәрі Шыңғыс ханның иеліктеріндегі ең мықтылары болып саналады. Қазіргі кезде [олардың] бірі – шибаниттер, бірнеше аталарынан кейін оларды мәртебелі хан (Мұхаммед Шайбани ханды айтып отыр – Б.К.) басқарып отыр. Екінші тайпа – қазақтар, олар бүкіл әлемге күштерімен және ержүректіліктерімен даңқы шыққан, үшінші тайпа – маңғыттар, олардан астрахандық хандар

шығады», – деп «көшпелі өзбектер» қауымдас-тығын жіктеп береді [15, 62 б.].

Әбілқайыр ханның немересі Мұхаммед Шайбани хан XVI ғасырдың алғашқы жылдары Мауереннахрдағы саяси дағдарыстарды шебер пайдалана отыра, Самарқан тағын иеленеді де, көп ұзамай бүкіл аумаққа жаңа әулеттің билігін орнықтырады. Сөйтіп, «өзбек» атауы Дешті Қыпшақ аумағынан Мауереннахр аумағына көшіріледі. Ал «қазақ» атауы болса, өзінің пайда болған аумағында халық атауы ретінде сақталып қалады.

Ертіс пен Еділ өзендерінің, Сырдария мен Тобылдың жоғарғы ағысының аралығындағы орасан зор аймақ XI ғасырдан бері «Дешті Қыпшақ» деп аталынып келсе, Қазақ хандығының құрылуы және оның одан кейінгі ғасырлардағы дамуы жаңа ұғымды қолданысқа енгізеді. Жоғарыда аталған аймаққа XI ғасырда қыпшақ тайпаларынан шыққан әулет билігінің орнауы – «Дешті Қыпшақ» – «Қыпшақ даласы» деген ұғымды енгізгені белгілі. Ал Қазақ хандығының өмірге

келуі – «Қазақстан» терминін дүниеге келтіреді. XVI ғасырдың басында алғаш рет жазба деректерде кездесе бастаған бұл термин – «қазақтардың мекені», «қазақтардың елі» дегенді білдіре бастайды. [16, 180 б.].

Осылайша, Елбасының «Тарих толқынында» атты кітабында Қазақ хандығының тарихына қатысты айтылған ой-тұжырымдарды терең талдай келе, төмендегідей қорытындылар жасауға болады. Біріншіден, кітаптағы Елбасының ел тарихының хандық дәуіріне, оның ішінде саяси тарих пен этникалық тарих мәселелеріне қатысты жазған ой-тұжырымдары қазіргі кезеңдегі және болашақтағы зерттеушілерге теориялық-әдістемелік негіз бола алады.

Екіншіден, Елбасы еңбегіндегі ой-тұжырымдар отандық тарих ғылымның жемісі, жеткен биігі, олай болса, қарастырылған мәселелер бойынша қазіргі күндері ел ішінде желдей есіп жүрген көптеген жалаң пікірлерге кітаптағы салмақты тұжырымдар тосқау балады деп санаймыз.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
- 2 Ахинжанов С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. Издание исправленное. – Алматы: Ғылым, 1995. – 296 с.
- 3 Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. В.Тизенгаузена. – Т.1. Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1884. – С.563.
- 4 Вамбери Г. История Бохары или Трансаксонии с древнейших времен до настоящего. По восточным обнаруженным и необнаруженным рукописным историческим источникам. Перевод А.И. Павловского. – Т.П. – СПб., 1873.
- 5 Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника / Перевод с немецкого К.Д. Цивингой и Б.Е. Чистовой. – М., 1989. – с.
- 6 Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. Вып. III-IV. – СПб., 1896. – с.
- 7 Чулошников А.П. Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Ч.1. –Оренбург, 1924.
- 8 Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI- середине XIXв.). – М., 1958;
- 9 Греков Б.Д. Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М., 1950.
- 10 Семенов А.А. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана // МИГУСА. Вып. I. ТИИАЭ АН Тадж. ССР. – Т. XII. –Сталинабад, 1954. – С. 3-37.
- 11 Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – М., 1965.
- 12 Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан. – Астана: «Елорда», 2004
- 13 Сафарғалиев М.Г. Распад Золотой Орды. // В кн.: На стыке континентов и цивилизации... (из опыта образования и распада империй X-XVI вв.) – М., 1996. – С. 277-526.
- 14 Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.П. Извлечения из персидских сочинений. Собранные В. Тизенгаузенем и обработанные А.А.Ромаскевичем и С.Л.Волиным. – М.-Л., 1941. –308 с.
- 15 Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. Михман-наме-йи Бухара. (Записки Бухарского гостя) /Перевод, предисловие и примечания Р.П.Джалиловой. Под ред. А.К. Арендса. – М., 1976. – 196 с.
- 16 Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Сост.: С.К.Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А.Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата, 1969. – 652 с.

References

- 1 Nazarbaev N. Tarihi tolkynynda. – Almaty: Atamura, 1999. – 296 bet.
- 2 Ahinzhonov S.M. Kipchaki v istorii srednevekovogo Kazahstana. Izdanie ispravlennoe. – Almaty: Gylym, 1995. – 296 s.

- 3 Sbornik materialov, odnosyashihsya k istorii Zolotoi Ordy. V.Tizengayzena. – T.I. Izvlecheniya iz sochinenii arabskih. – SPb., 1884. – S.563.
- 4 Vamberi G. Istoriya Bohary ili Transaksonii s drevneishih vremen do nastoyashego. Po vostochnym obnarodovannym i neobnarodovannym rykopisnym istoricheskim istochnikam. Perevod A.I. Pavlovskogo. – T.II. – SPb., 1873.
- 5 Radlov V.V. Iz Sibirii. Stranisy dnevnika / Perevod s nemeskogo K.D. Sivingoi B.E. Chistovoi. – M., 1989. – s.
- 6 Aristov N.A.Zametki ob etnicheskom sostave turkskih plemen i narodnosti i svedeniya ob ih chislennosti // Zhivaya starina. Vyp. III-IY. – SPb., 1896. – s.
- 7 Chyloshnikov A.P. Ocherki po istorii kazak-kirgizskogo naroda v svyazi s obshimi istoricheskimi syd*bami drygih turkskih plemen. CH.I. –Orenbyrg., 1924.
- 8 Ivanov P.P. Ocherki po istorii Srednei Azii (XYI- seredine XIXv.). – M., 1958;
- 9 Grekov B.D., Yakybovskii A.U. Zolotaya Orda i ee padenie. – M., 1950.
- 10 Semenov A.A. K voprosy o proishozhdenii i sostave yzbekov Sheibani-hana // MITYSA. Vyp. I. TIIAE AN Tadh.SSR. – T. XII. –Stalinabad, 1954. – S. 3-37.
- 11 Ahmedov B.A. Gosydarstvo kochevyh yzbekov. – M., 1965.
- 12 Kinayatuly Z. Kazak memleketi zhane Zhoshy han. – Astana: «Elorda», 2004
- 13 Safargaliev M.G. Raspad Zolotoi Ordy. // V kn.: Na styke kontinentov i sivilizatsii... (iz opyta obrazovaniya i raspada imperii X-XYI vv.) – M., 1996. – S. 277-526.
- 14 Sbornik materialov, odnosyashihsya k istorii Zolotoi Ordy. – T.II. Izvlecheniya iz persidskih sochinenii. Sobrannye V. Tizengayzenom i obrabotannye A.A.Romaskevichem i S.L.Volinym. – M.-L., 1941. –308 s.
- 15 Fazlallah ibn Ryzbihan Isfahani. Mihman-name-ii Byhara. (Zapiski Byharskogo gostya)/Perevod, predislovie i primechaniya R.P.Dzhalilovoi. Pod red. A.K. Arends. – M., 1976. – 196 s.
- 16 Materialy po istorii Kazahskih hanstv XV-XVIII vekov (Izvlecheniya iz persidskih i turkskih sochinenii) / Sost.: S.K.Ibragimov, N.N. Mingylov, K.A.Pishylina, V.P. Udin. – Alma-Ata, 1969. – 652 s.

Арыстанбекова Қ.Д.,
Сағынаева А.Н.,
Қошымова А.О.

**І. Есенберлиннің
«Алмас қылыш» тарихи
романының деректік негіздері**

Мақала алғашқылардың бірі болып тарихи тақырыпқа өз әдеби туындысын арнаған жазушылардың бірі, бүгінгі күні 100 жылдық мерейтойы тойланып отырған ұлы жазушылардың бірі І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының «Алмас қылыш» романына арналады. Мақала авторлары жазушының бірегей туындысы «Алмас қылыш» романында тарихи деректердің шебер пайдаланылғандығына көңіл бөле отырып, еңбектің сол кездегі қазақ тарихының ашық айтылуына мүмкіндік берілмеген тақырыптарға қалам тербеп, шектеулерге қарамастан әдеби тілмен қабыстыра жеткізе білгендігімен маңызды болып есептеледі деп қорытындылайды.

Бүгінгі таңға дейін өз оқырмандарын тауып, олардың ыстық ықыласына бөленіп отырған бұл еңбектің маңыздылығы ерекше. Себебі, ең біріншіден, шығарма авторының тарихтың кей тұстарын айтуға тыйым салынған қиын замандардың тұсында хандық тақырыбына барып, әдеби-көркем шығарма арқылы тарихтың міндетін атқаруға атсалысуы ерлікпен пара-пар еді. Сондай-ақ, қазақтың төл дерегі саналатын ауыз әдебиетімен қатар жазба дерек мәліметтерін де өз шығармасына арқау еткендігімен ерекшеленеді.

Түйін сөздер: қазақ хандары, І. Есенберлин, тарихи деректер, «Көшпенділер» трилогиясы.

Arystanbekova K.D.,
Saginayeva A.N.,
Koshymova A.O.

**On the basis of the historical
novel of source I. Esenberlin
«The Charmed Sword»**

This article opens up the historical reality of the literary novel of I. Esenberlin «Almas qylysh» of the trilogy «Nomads». This year marks the 100 year anniversary of I. Esenberlin. The article analyzes the novel by the available historical sources, displays historical parallels between romance and reality.

Today the novel stands out for its substantial features, and is renowned for its success among young readers and historians. At first, the product of the author touches upon taboos that comes to Khan's period which was difficult times, and seeks to uncover the problem of history through art which is a literary work. The novel stands out especially because oral literature and information written sources justified the events taking place in the novel, and do not lose their value today.

Key words: Kazakh khans, I. Esenberlin, historical sources, «Nomads».

Арыстанбекова Қ.Д.,
Сагинаева А.Н.,
Қошымова А.О.

**Об источниковедческих
основах исторического романа
И. Есенберлина
«Заговоренный меч»**

В данной статье раскрывается историческая данность по литературному роману И. Есенберлина «Алмас қылыш» из трилогии «Кочевники», в этом году отмечается 100-летний юбилей И. Есенберлина. В статье сюжеты романа анализируются по имеющимся историческим источникам, выводятся исторические параллели между романом и действительностью.

На сегодняшний день роман выделяется своей содержательной особенностью, а также славится своим успехом среди молодых читателей и историков. Во-первых, в произведении автор затрагивает запретные темы, которые доходят до ханского периода тех трудных времен, и стремится раскрыть задачи истории через художественно-литературное произведение. Роман выделяется тем, что устная литература и сведения письменных источников оправдывают события, происходящие в романе, и не теряют своего значения на сегодняшний день.

Ключевые слова: казахские ханы, И. Есенберлин, исторические источники, трилогия «Номады».

I. ЕСЕНБЕРЛИННИҢ «АЛМАС ҚЫЛЫШ» ТАРИХИ РОМАНЫНЫҢ ДЕРЕКТІК НЕГІЗДЕРІ

Қазақ тарихының қыр-сырына әдеби шығармаларын арнаған жазушы, «100 жылдық мерейтойы» тойланып отырған I. Есенберлиннің шығармаларының ішіндегі бірі әрі бірегейі саналатын «Көшпенділер» трилогиясының Қазақ хандығы тарихындағы алатын орны ерекше. Бізге белгілі «Көшпенділер» трилогиясы – 1969 жылғы «Қаһар», 1971 жылғы «Алмас қылыш», 1973 жылғы «Жанталас» романдардың жиынтығы. Соның ішінде «Алмас Қылыш» романында тарихи мағлұматтардың қаншалықты деңгейде пайдаланылғандығына тоқталайық.

«Алмас қылыш» романы – ХҮ ғ. оқиғаларынан мәліметтерге бай әрі оқиғалардың жылнамалық реті сақталып отырады. Сол себепті де оны роман-хроника деп атап жүргендер бар. Роман-хроника болғандықтан, онда көптеген тарихи оқиғалардың тізбегі басым келуі – жанрлық заңдылық. Трилогияда жазушының лирикалық шегіністерге, арғы-бергі дәуірлерге ауысып отыратын тұстары да жеткілікті.

Шығармадан айқын байқалатын нәрсе – жазушы әр кезеңдегі тарихи деректер мен мағлұматтарды мол жинай отырып, ғалымдар еңбектерін барынша оқып танысқан, тереңдей зерттеген. Шығармада Батудың Венгер короліне жазған хаты, Лаврентьев шежіресіндегі деректер жөнінде, араб жазушысы Абу әл-Фи жөнінде айтылып [1, 37] (Құрбандыққа Қыпшақтар кісі бауыздаған), мағлұмат беріледі, ал кейде Рашид-ад Дин сияқты тарихшылар еңбектерінен үзінділер келтіріледі. Яғни автор өзі дерек алған шығармалар жөнінде мағлұмат бере отырып, керегінше роман сюжетіне пайдаланған материалдарына бағыт сілтеп отырады. Мысалы, 52-бетте «Калка ұрысы деп аталып кеткен моңғол, орыс, Қыпшақ қырғынын тарихшы Рашид-ад Дин былай деп жазады: «Орыс пен Қыпшақтар дайындалып көп әскер жинады. Жауының көп екенін көріп моңғолдар кейін шегінді. Моңғолдарды қорыққаннан шегінді деп ойлаған Қыпшақтар мен орыстар оларды жиырма күн соңынан куды. Кенет моңғолдар аттарының басын кейін бұрып алып, қуып келе жатқан әскерлердің қосылуына мүмкіндік бермей, біразын қырып салды. Бір апта бойы ұрысты, ақырында Қыпшақ пен орыстар шыдай алмай қашуға мәжбүр болды. Моңғолдар сондарынан қалмай өкшелеп, қалаларын қиратып, жұртын бостырып жіберді»» [1, 52].

І. Есенберлин де әдеби шығармалар мазмұнына тән тарихи дерек мәліметтерін өз тарапынан көркемдеп, шығарма өзегіне сіндіріп жіберген, сол себепті де жоғарыда келтірілген үзіндідегідей тарихи деректер кей жерінде мен мұндалап айқындалып тұрса, кей тұстарынан деректік бөлігін айқын басып айту қиынға соғады.

«Алмас қылыш» романында Дешті Қыпшақтың қаһарлы ханы Әбілқайырдың кезінде қазақ руларының қазақ хандығы қоластына топтасуы, бір жағы – Әбілқайыр, екінші жағы – Жәнібек, Керейлердің тақ пен тәж үшін таласы, хан ордасындағы оқиғалар баяндалған. Романда тарихи тұлға есімдері, яғни Шыңғыс тұқымынан шыққан сұлтандардың есімдері де дерек негізінде берілген, оны былай деп жазады: «Әбілқайырдың сескенетін жауы екеуі: бірі – Орыс ханнан туған Құйыршық ханның баласы Барақұлы Жәнібек пен оның үш аталас туысы Керей. Екіншісі, өзінің аталасы Мақмүдек ханнан туған Ходжа Мұхамед ханның баласы Абақ. Бұл да құр сұлтан емес, Алтын Орда мен Ақ Ордаға ие болған хан тұқымдары». Осы баян парсы деректерінде, яғни «Таварих-и гузида-йи нусрат наме» шығармасында былай баяндалады «В тот век в юрте Абу-л-Хайр-хана появились враги. Они покушались [на жизнь Шайх-Хайдар-хана]. Имена этих врагов: сын Хаджи Мухаммад-тархана Сайидек [и внук Хаджи Мухаммад-хана, сын Махмудек-хана] Ибак, сыновья Барак-хана Джанибек [и] Кирай, из сыновей Араба Буреке-султан, из мангытов Аббас-бек и Муса [и] агмурчи, во главе [с ними враги] собрались и покушались [на него] со всех сторон». Дәл осы дерек келесі шығарма «Фатх-намеде» («О кончине Йадг Ар-Хана, восшествии на его место Шайх-Хайдар-Хана, возникновении смут и мученической кончине Шайх-Хайдар-Хана») Много раз хан и ханзаде 15 водили войска в поход, но не утвердили они покровительства к себе со стороны победы. Одному из них [врагов] имя было Ибак,

Другому – Джанибек-хан, сын Барака,
Третий был Буреке [и еще] Муса,
Чьим прозванием всегда было Йамгурчи.
Все держали умысел воевать с ним,
Чтобы благодаря [злой] судьбе свергнуть его в бедствие, –

деп беріледі [2].

Тарихи романдарда жанрлық ерекшеліктерінің ең басты көрсеткіші дәуір шындығын тарихи деректерге, фактілерге, құжаттарға сүйене отырып ашуында жатқан болса, онда роман табиғатындағы сол тарихи деректерге бағытталған

көркемдік табиғатын ашудың мәні зор. Осыған орай, ең алдымен, сол кездер жайлы дер кезінде жазылып, сақталып қалған деректерді роман мазмұнымен салыстыру қажеттілігі туады. Тарихи факт – өзіне ғана тән белгілі мазмұны бар объективті шындық. Тарихи роман жазатын қаламгер белгілі бір кезеңге назар аудара отырып, оның бүкіл болмысын хатқа түскен шынайы оқиғалар мен құжаттар арқылы ашады. Сондықтан да тарихи шығармада тарихи факт көркем бейнелеуге өзек болып табылады. Рас, ең алдымен құжаттың фактімен қаншалықты сай келетініне назар салу қажет.

Десек те, тарихи құжаттарды жазушы өз шығармасында сол кезеңнің айрықша ерекшеліктерін көрсетуге сүйенетін басты құрал ретінде ғана пайдалана отырып, кей тұстарын өз қиялында қорытындылайды. Шығарма тек тарихи құжаттарды пайдаланып жазылған деп айтуға болмайды, сондай-ақ ауыз әдебиеттерін де жиі пайдаланып отырады.

Жәнібек пен Керей бастаған қазақ жұртының Әбілқайыр хан құрамынан жырыла көшу сипатын баяндайтын аңыздық желі мен тарихи еңбектердегі деректерге назар аударайық. Әуелі Шәкәрім қажы қағазға түсірген аңызды келтірейік: «1455 жылы өз Жәнібек немере інісі Шаһгерей ханменен тамам қазақты алып, Әбілқайырға өкпелеп Шудағы Шағатай нәсілінен Есен Бұғаның баласы Токлуқ Темірханға қарады. Әбілқайырға өкпелеген себебін біздің қазақ былай айтады. Біздің арғындардың арғы атасы Дайырқожа ханның сүйікті қазысы екен, әділ айтқандықтан Ақжол атаныпты. Және Қара Қыпшақ Қобыланды батыр да Әбілқайырға сүйікті екен. Екеуі ішінен жауласып жүргенде, бір күні далада Қобыланды батыр Дайырқожаны өлтіріп кетіпті. Өз Жәнібек хан біліп, Қобыландыны шариғат бойынша қысас қылып өлтіруге сұрапты. Әбілқайыр хан берейін десе, көп қыпшақ бұзылатын болған соң, бере алмай, үш кісінің құнын алып бітім қыл деген соң, Өз Жәнібек хан өкпелеп кеткен» [4, 22-23] – дейді. Белгілі жазушы М. Мағауиннің «Қобыз сарыны» монографиясында да осы дерек дәл берілген.

Ал, тарихшы Мұхаммед Хайдар Дулати «Тарихи Рашиди» атты белгілі еңбегінде былай деп баяндайды: «Ол кездегі Дешті Қыпшақты Әбілқайыр хан биледі. Ол Жошы әулетінен шыққан сұлтандарға күн көрсетпеді. Нәтижесінде Жәнібек хан мен Керей Моғолстанға көшіп барды. Есенбұға хан оларды құшақ жая қарсы алып, Моғолстанның батыс шегіндегі Шу мен Қозыбасы аймақтарын берді. Олар барып орналасқан

соң Әбілқайыр хан дүние салды да, өзек ұлысының шаңырағы шайқалды...» [1, 95].

Романның сюжеттік желісімен аңыздық және тарихи деректерді салыстыра қарағанда, жазушы екеуін де өз шығармасының өзегі ретінде пайдаланған. Жазушы тарихи деректен де, аңыздық деректен де алшақ кетпеген, кей тұстарында тек кісі аттарында ғана сәл өзгерістер байқалады.

Шығармада осы деректерден өрбіп, дамыған жазушы болжамын айқын танымыз. Осы деректердің романдағы көрінісіне көз жүгіртіп көрейік. «Жәнібек пен Керей Моғолстан ханымен бір ай бірге болып, бір ыдыстан ас ішіп, бір ауыздан сөз шығарысып, тату-тәтті бітімге келді. Исан Бұғы көшіп келген қазақ руларына бүкіл Шу, Сарысу, Талас, Бадам өзендерінің бойы мен Қозыбас, Қаратаумен Моғолстанға қарайтын теріскей жағын тегіс қонысты берді» [4, 174].

Осылайша, роман желісіне негіз болған жоғарыдағы дерек романда өзгеріссіз көрініс тапқан. Романдағы оқиға желісінің көп мөлшері қазақ хандығының пайда болуының тарихи алғышарттарын көрсетуге құрылған.

Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати «Тарих-и Рашиди» шығармасынан: «...Қолда бар шежірелер мен бұрынғы авторлардың еңбектерінде Моғолстанның шекаралары көрсетілмеген, [сондықтан] қазір оларды ешкім білмейді... Алайда қазір Моғолстан деп аталатын территорияның ені мен ұзындығы 7-8 айлық жол [қашықтық] болып табылады. [Моғолстанның] шығыс жағы қалмақтар жерімен шектесіп жатыр және Барыс-көлді, Емелді, Ертіс өзенін [қамтиды]. Солтүстігінде ол – Көкше теңізбен, Буммен және Қараталмен, батысында – Түркістанмен және Ташкентпен, оңтүстігінде – Ферғана уәлаятымен, Қашғармен, Ақсумен, Шалышпен және Тұрфанмен шектеседі... Осы жердің бәрінің о шеті мен бұ шеті жеті-сегіз айлық жол болады». «... В имеющихся летописях и трудах предшествующих авторов границы Могулистана не указаны, /поэтомую/ сейчас их никто не знает. Однако та территория, которая теперь называется Могулистаном, в ширину и длину составляет путь /протяженностью/ в 7-8 месяцев.

Восточная окраина /Могулистана/ примыкает к землям калмаков и /включает в себя/ Барс-Куль, Эмиль и Иртыш. На севере он граничит с Кокча-Тенгизом, Бумом и Кара-Талом, на западе – с Туркестаном и Ташкентом, на юге – с Ферганским вилайетом, Кашгаром, Ақсу, Чалышем и Турфаном» [2, 219].

Ал енді бұл «Көшпенділерде» мынадай көрініс табады: «Моғолстан! Бұл бір Әбілқайыр-

дың әзірге тісі бата алмай келген, көлденеңі мен ұзындығы жеті айлық кең алқап, күншығыс жағы қалмақ жерімен шектесіп, Барыс көл, Алтын Емел, Ертіс өзендерімен бітеді. Солтүстігінде Көкше теңіз (осы күнгі Балқаш көлі) бен Қаратал өзені жатыр. Күнбатысында Ташкент пен Түркістан, Оңтүстігі Қашқар, Ферғана, уәлиеті мен шығыс Түркістандағы, Тұрфан қаласы» [1, 33].

«Алмас қылыштағы» тағы бір дерек атакты сұлтан Мұхамед-Шайбанидың басқыншылық жорықтарына қатысты, оны да автор «Шайбанинамеге» сүйеніп жазған «Султан Махмуд-хан, приведя войско из Ташкента, захватил вилайет Отрара. В благодарность за благое дело Султан Махмуд-хан послал группу своих эмиров с дарами и подарками к хазрату заместнику всемилостивого, написав {ему} письмо: Мы не можем прибыть в то [ваше] высокое жилище, Разве что вы окажете любезность выступить [сюда].... После подтверждения верности обеими сторонами Султан Махмуд-хан вручил вилайет Отрара мулазимам хазрата заместника всемилостивого, а сам вернулся в вилайет Ташкента» [5, 115], яғни Ташкент билеушісі шағатайлық Сұлтан-Махмуд хан кеп Отырарды басып алды, ол үлкен той жасап, мәңгілік одақтас боламыз деп достасып, Отырарды Мұхамед-Шайбаниға басыбайлы беріп, өзі әскерімен Ташкентке қайтып кетті деп баяндалады.

Бізге көптеген тарихи деректер арқылы белгілі Моғолстан ханы Есенбұға Керей мен Жәнібекке Шу, Талас аңғарындағы жерді бөліп беретіндігі. Ол «Көшпенділерде» былайша бейнеленген: «Исан-Бұғы хан Жәнібек пен Керейге қонысқа Моғолстан мен Түркістанның шекарасында жатқан Шу, Сарысу, Талас өзендерінің жағалауы мен Балқаш көліне келіп құятын Қаратал өзенінің бойын берді. Сөйтіп қазақ рулары бірден Моғолстанның солтүстік, солтүстік-батыс шеті мен Көкше теңіздің Шумен қатарлас тұсына ие болды».

Екінші мәселе, Бұрындық ханның халық арасында абыройы төмендеп, Самарқандқа көшіп кетуі. Көптеген деректерде, оның ішінде Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» шығармасында «...Әдік сұлтан өлгеннен кейін Қасым ханның ықпалы күшейгені сонша, Бұрындық ханды қуып жіберді; ол Самарқанға жетіп, жат жерде қайтыс болды».

Ал, шығармада бұл көркемделе отырып, мынадай көрініс табады: Қасым ханды қасына шақырып алып айтқаны: «Қарамағындағы елің теріс қарап кетсе, хан деген ит қорлық екен. Оны мен Әбілқайыр ұрпағына қыздарымды бергелі

білдім. Қонысымды жайладың деп қамсыз жатқан елді шапсам, сынықтан сылтау іздегенім. Айып менен. Бірақ айыптымын деп қарашыға бас иер жайым жоқ. Оны жақсы білесің, Қасым. Жазылмас кеселдің емі – өлім. Ал менің кеселімнің жазасы өлімнен де ауыр. Бұл жазаны өзіме-өзім таңдадым. Жазам сол! Ертең күйеу балам Мұхаммед-Темір сұлтанның қолына, Самарқанға көшемін. Жұртымды басқара алмаған күнәмді өзім осылай жумақпын. Дәшті Қыпшақты билеген Бұрындық Мұхаммед-Темір сұлтанды күшік күйеу етіп өз ордасына кіргізудің орнына, ата жауы Әбілқайырдың ордасына өзі күшік ата болып кірмек. Бұдан артық жаза, бұдан артық өлім бар ма?...»

ХҮ ғасыр қазақ халқы үшін қиын да күрделі кезең болды. Бірақ тап осы ғасырда өзара қырқысқан қатал күресте бір-біріне қарсы тұрған бытыраңқы қазақ ру-тайпалары өмір сүру үшін түптеп келгенде бірігу керек екенін мықтап түсінді. Трилогияның бірінші бөлімі «Алмас қылыш» қазақтардың бірігуінің қиын процесін – жеке ұлт, халық ретінде дербестікке ұмтылу,

азаттық жолындағы қасіретті күресін бейнелейді. Керей, Жәнібек сұлтандардың өз соңына ерген рулармен Әбілқайырдан бөліне көшуі тек факті ғана. Қазақ деген халықты біріктірген хандықтың пайда болуы, қалыптасуы толассыз күрестің, ұзақ жылдардың жемісі.

І. Есенберлин «Алмас қылыш» романында көшпелі өзбектер мемлекетінің билеушісі Әбілқайырдың, одан әрі Қазақ хандығының негізін қалаған Керей мен Жәнібек, одан әрі Бұрындық пен Қасым болып ауысып отырған бірнеше хандар тізбегінің билеуінен өткен халық өмірінің қиын да ауыр өмірі, оның ішінде көршілес елдермен бірде тату, бірде қырғи-қабақ болып шабысқан саяси тұстарын көрсететін оқиғаларды әдеби көркемдеп суреттей отырып, ұзақ жылдарды қамтитын күрес жолының бейнесін жасайды. «Алмас қылыш» романы қазақ хандарының ішіндегі ең көрнектісі – «Қасым салған қасқа жол» деп мәтелге айналған даналық сөзге негіз болған, ел билеудегі өзінің сара да дара жолын салып қалдырған, халық жүрегінен орын алған Қасым хан дәуірін айтумен аяқталады.

Әдебиеттер

- 1 Есенберлин І. Көшпенділер. Тарихи трилогия. – Алматы: «І. Есенберлин атындағы қор». – 2002.-760 б.
- 2 Таварих-и гузида-йи нусрат наме, Фатх-наме // Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) Сост.: С.К.Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А.Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата, 1969. – 652 с.
- 3 Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: Қазақстан; Сана, 1991. – 80 б.
- 4 Мұхаммед Хайдар Дулати «Тарихи Рашиди». – Алматы. 13,95-бб.
- 5 Шайбани-наме // Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) Сост.: С.К.Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А.Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата, 1969. – 652 с.

References

- 1 Esenberlin I. Koshpendiler. Tarikhi trilogy. – Almaty: «I. Esenberlin of an atyndagi kor». – 2002.- 760 b.
- 2 Tavarikh-i guzida-y nusrat Name, Fatih-name // Materialy po storiey Kazakhskih khanstv XV-XVIII vekov. Sost.: S. K. Ibragimov, N. N. Mingulov, K. A. Pishchulina, V.P. Yudin. – Alma-Ata, 1969. – 652 p.
- 3 Kudayberdiuly Sh. Turik, kyrgyz-kazak ham handar wejiresi. – Almaty: Kazakhstan; Sana’a, 1991. – 80 b.
- 4 Mukhammed Haidar Dulati «Tarikhi Rashidi». – Almaty. 13,95-bb.
- 5 Shaybani-name // Materialy po storiey Kazakhskih khanstv XV-XVIII vekov. Sost.: S. K. Ibragimov, N. N. Mingulov, K. A. Pishchulina, V.P. Yudin. – Alma-Ata, 1969. – 652 p.

1-бөлім
**ДЕРЕКТАНУ
ЖӘНЕ ТАРИХНАМА**

Раздел 1
**ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
И ИСТОРИОГРАФИЯ**

Section 1
**HISTORICAL
SOURCES STUDY AND
HISTORIOGRAPHY**

Асылбекова Ж.М.-А.

Түркі халықтарының ежелгі және ортағасырлық тарихының батыстық тарихнамасы

Атила, Шыңғыс хан, Әмір Темір секілді ұлы варварлар тарихы әрдайым тарихшыларды қызықтырған. Бұған ғұндар туралы, Батыс пен Шығыс жылнамашылары жазған аңыздары ықпал етті. Аталмыш мақалада ағылшын тілінде жарыққа шыққан бірқатар жалпылама еңбектер мен монографияларға қысқаша шолу жасалған. Соның ішінде батыс тарихнамасында түркі халықтарының ежелгі және орта ғасыр тарихына үлкен өзгерістер жасаған тарихи зерттеулер таңдап алынды.

Қарастырылған барлық жұмыстар батыс тарихнамасындағы Орталық Азия тарихына орасан зор үлес қосқан. Сонымен қатар, осы еңбектер батыс тарихнамасының тұғыры іспетті. Бұл монографиялар библиографияға, иллюстрацияға, карталарға бай. Аталмыш жалпы шолу бұл зерттеулердің сан қырлы әрі жан-жақты екенін көрсетеді. Олардың басты ұтымды тұсы да осы. Олардың басты құндылығы – түркі мен моңғол халықтарының ерекшеліктерін, сабақтастық қағидасын және жалпылық мәселелерін негізге алуы. Сондықтан, батыс ғалымдары кең ауқымды және әралуан деректерге сүйене отырып, жоғары шеберлікпен ежелгі мен ортағасырлық түркі халықтарын зерттеуге үлкен үлес қосты.

Түйін сөздер: Түркі халықтары, тарих, батыс тарихнама, монография.

Assylbekova Zh.M.-A.

The western historiography of ancient and medieval history of the turkic peoples

The history of great barbarians Attila, Jenghiz Khan, Tamerlane has always attracted the attention of historians. Accounts of them written by western and oriental chroniclers served to spread their repute.

This article gives a brief overview of some works of generalized, monographic level, published in English and Russian. These are the elected historical studies that made the most outstanding contribution to the Western historiography of the ancient and medieval history of the Turkic peoples. All these compositions became a major phenomenon in Western historiography of the history of Central Asia. It should be emphasized that these researchers determine it. These monographs have a rich bibliography, illustrations and maps. The given overview presents the diverse, comprehensive character of these studies. Their valuable feature is an understanding of aspects of continuity, community and specificity of the Turkic and Mongolian peoples. Thus, Western historians with high professionalism on the base of extensive sources made invaluable contributions to the study of ancient and medieval history of the Turkic peoples.

Key words: The Turkic peoples, history, the Western historiography, monograph.

Асылбекова Ж. М.-А.

Западная историография древней и средневековой истории тюркских народов

История великих варваров Аттилы, Чингиз хана, Тамерлана всегда привлекала историков. Этому способствовали рассказы, написанные о них западными и восточными летописцами. В настоящей статье делается краткий обзор лишь некоторых работ обобщающего, монографического плана, опубликованные на английском языке, при этом были избраны исторические исследования, сделавшие самый выдающийся вклад в западную историографию древней и средневековой истории тюркских народов.

Все рассмотренные работы стали серьезным явлением в западной историографии истории Центральной Азии. Необходимо подчеркнуть, что они её и определяют. Эти монографии располагают богатейшей библиографией, иллюстрациями, картами. Представленный краткий обзор показывает разноплановый, всесторонний характер этих исследований. Их ценной чертой является принятие во внимание аспектов преемственности, общности и специфики тюркских и монгольских народов. Таким образом, западные историки с высоким профессионализмом, опираясь на обширные и разнообразные источники, внесли неоценимый вклад в исследование древней и средневековой истории тюркских народов.

Ключевые слова: Тюркские народы, история, западная историография, монография.

**ТҮРКІ
ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ
ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ
ОРТАҒАСЫРЛЫҚ
ТАРИХЫНЫҢ
БАТЫСТЫҚ
ТАРИХНАМАСЫ**

Ұлы варварлар Атилланың, Шыңғыс ханның, Әмір Темірдің тарихы әрқашан тарихшыларды қызықтырып келді. Бұған олар туралы жазған Батыс және Шығыс жылнамашыларының әңгімелері ықпал етті. Зерттеушілерді «Ұлы варварлардың дамыған өркениетті елдерге қалай басып кіріп және кенеттен бірнеше жылдар бойы рим, иран немесе қытай әлемін қиранды үйіндісіне айналдырғаны қызықтырды. Олардың келуі, себептері және жоғалып кетуі түсіндіре алмастай болғаны соншалық, бүгінгі таңда тарихшылар оны бұл өркениеттерге жаза ретінде жіберілген құдайдың қарғысы деп түсіндірген, көне тарихшылардың үкімін қабылдауға жақын» [1]. Бірақ ғалымдар, өздері олардың өмір салтын түсінуге тырысқанда ғана оларға түрткі болған себептер және олардың қылықтарының жұмбақ қырлары түсінікті болатынын білді.

Осы мақалада ағылшын тілінде жарияланған, жалпылама және монографиялық тұрғыдағы кейбір жұмыстарға ғана қысқаша шолу жасалады, бұл жағдайда түркі халықтарының ежелгі және ортағасырлық тарихының батыстық тарихнамасына ең көрнекті үлес қосқан, тарихи зерттеулер таңдап алынды.

Орталық Азия тарихын зерттеушілердің ішіндегі ірілерінің бірі француз тарихшысы Рене Груссе болып табылады. Оның «Дала империясы» кітабы алғаш Францияда Екінші Дүниежүзілік соғыстың қарсаңында 1939 ж. жарияланды. Оның ағылшындық басылымы 1970 ж. АҚШ-та Нью-Джерси штатында, Рутгерск университетінің баспасында жарық көрді. Француз тарихшысы сол уақытқа дейін жиналған материалды жинақтап, Орталық Азия тарихына арналған көптеген мәселелерді жаңарта алды. Кітапта деректердің көлемді ауқымы негізінде антикалық кезеңнен бастап XVIII ғ. аралығындағы Ұлы даланың өміріне егжей-тегжейлі сипаттама беріледі. Баяндау автордың өзінің зерттеулеріне негізделген, ол көптеген еуропалық, қытай, парсы және басқа деректерді пайдаланған. Ол өз баяндауын скифтер, сарматтар, ғұндардан бастайды содан, Орталық Азияның ерте ортағасырлық империяларын, түркі тарихын және XIII ғ. исламның енуін зерттейді. Әрі қарай ол Шыңғыс хан империясы мен оның мұрагерлері, Шағатайлар дәуіріндегі Түркістан, қыпшақ хандығы және Әмір Темір империясы туралы баяндайды. Груссе өз баяндауын

Жоңғарияның құлауымен, кейін Қашқарияны сол кезде Қытайда билік еткен маньчжурлардың басып алуымен аяқтайды.

Түркі-моңғол халықтарының көп ғасырлық тарихын зерттей келе, ол өз жұмысының міндетін алға қояды: «Мен сіздердің саналарыңызға, үш ұлы фигура – Атилла, Шыңғыс хан, Әмір Темір билік еткен, бұл ұлы варвар халқының – олардың тарихтың ондаған жүзжылдықтары арқылы Қытайдың шекараларынан Батыстың шекараларына қалай жүріп өткенін жеткізгім келеді» [2].

Р. Груссе түркілер мен моңғолдар жайында ақылды, байсалды, қоршаған ортаның қатал жағдайларына тәрбиеленіп өскен, команда сөзі үшін әрдайым дайын, олардың әскери авантюрлары әркез оларға табыс алып келген, бұл Ғұндардың Лоянға басып кіруінен бастап маньчжурлардың Пекинге шабуылына дейін, әр он үш ғасыр бойы сол ырғақта қайталанып отырған, халықтар ретінде айтады. Бұл жеңістердің себебі келесіде, барлық бұл уақыт ішінде, көшпенділердің материалдық өндіріс саласында қатты артта қалып келгеніне қарамастан, олар өздерінің керемет садақшылары – шабандоздарымен атты әскерінің адам нанғысыз икемділігі тұрғысынан басымдылыққа ие болды». Көшпенділердің әскери басымдылығы, отырықшы елдердің оларға артиллериямен қарсы тұруына байланысты ғайып болды» [3].

Р. Груссенің ғылыми көзқарастарының қалыптасуына анналдар мектебі тарихшыларының идеялары үлкен ықпал етті. Осылайша, олардың тұжырымдамаларының арқасында, ол өзінің кітабы «Дала империясын» Моңғолияның температуралық-климаттық жағдайларын шолудан және Алтай және Тянь-Шань тау сілемдерінің дала климатына әсері туралы пайымдаудан бастайды. Бұл мектептің өкілдері сияқты, Р. Груссе өз шығармасында археологиялық, геологиялық және лингвистикалық материалдардың алуантүрлерін қолданған. Осылайша, Бродельдің жұмыстарының ықпалымен, Груссе тарихи шығыстанушылық зерттеулердің шекарасын бұрын елеусіз қалған салаларда кеңейтті. Бұл еңбектің жаңалығы, пікірі соқыр сенімнен, жалған нанымнан және жағдаятты тәсілден ада, көрнекті батыс еуропалық зерттеудің белгілі оқиғаларына көзқарасын білдіруі.

Сондықтан әрине, Р. Груссенің «Дала империясы» кітабы тарихшылардың жоғары бағасын алды. Н. Гумилёв, бұл шығарманы XX ғ. бірінші

жартысындаға еуропалық шығыстанудың шарықтау шегі деп есептеді.

Жалпылама сипаттағы жұмыстардың ішінде біздің проблема бойынша ағылшын шығыстанушысы, ислам, Түркия тарихы саласында беделді зерттеуші К. Финдлиннің «Әлемдік тарихтағы түркілер», «Turks in world history», Oxford University Press, 2005 монографиясы үлкен қызығушылық тудырады. Хронологиялық тұрғыда кітап келесі аспектілерде жалпылама айқындама береді: исламға дейінгі түркі тарихы (б.д. XI ғ. оқиғалар); түркілер мен моңғолдардың, олармен біріншілердің көптеген ортақтығы бар, ислам әлеміне енуі (XI- XIV ғғ. оқиғалар). Әрі қарай – ежелгі азиаттық империя құрылуының соңғы ұлы дәуірі (XIV-XVIII ғғ. оқиғалар). Кітап автордың қазіргі заманғы түркі халықтары туралы ой толғауларымен аяқталады. Өз зерттеуінің мақсатын К. Финдли «түркі халықтарының тарихында сабақтастық пен ерекше ойларды іздеуден көреді» [4].

Бұл зерттеуде ағылшын зерттеушісі түркі халықтарының даладан империяға және этникалық мемлекетке – Түрік Республикасына, кеңестен кейінгі бес республикаларға, Евразиядағы басқа құрылымдар мен қоғамдастықтарға және жаһандық диаспораға қозғалыс бағытын бақылайды. Кітап беттерінде автор түркі халықтарының тарихы өріс алған табиғи, экономикалық, әлеуметтік, саяси жағдайларды біріктірді. Ол, Еуразия территориясында олардың қоныстануының екі мың жылдық тарихы, халықтардың бұл көптеген және алуан түрлі топтарының кеңістік пен уақытта өздерінің ұқсастығын анықтаған, өзгерткен және жоспарлаған үдерістерге жол ашуы мүмкін екендігіне сенімді [5]. К. Финдли түркі ұқсастықтарының қалыптасуын терең өзгерістер арқылы, ең алдымен, түркілердің ислам мен қазіргі заманға біртіндеп енуі арқылы зерделейді. Оның пікірі бойынша түркі әлемін анықтайтын екі негізгі фактор бар – бұл тіл және «тілден кейін келесі ең шешуші түркі ұқсастығын жасаушы құраушы болған ислам» [6]. К. Финдли түркілердің бірігуіндегі мәдени тамырластықтың тұтастығын атап көрсетеді: «Түркі халықтарын не біріктірді, ең алдымен, Еуразияға өз қоныстануына қарай әкелген, оларда мәдени қор болды. Бұл мәдени кешен ұзақ уақыттық сабақтастықпен, сондай-ақ экзогенді элементтерді сіңіре алуға және оларды өздерінің өзгертуге деген ұлы мүмкіндігімен сипатталады» [7]. «Сабақтастық пен ұлы өзгерістерді» қамтитын түркі тарихы туралы толғана отырып, Финдли одан

екі ең маңызды өзгеруді бөліп қарайды: түркілердің исламды қабылдауы және олардың қазіргі заманға қадам басуы [8].

Шығыстанушы оларды, түркілерді мүлдем өркениетті деп санамаған «бөтендер» топтарына түпкілікті тойтарыс береді. Мұндай қабылдау бұл халықтардың көшпенді өмір салтына байланысты қалыптасқан. Ол келесідей түсіндіреді: «Өздерінің өркениеттену жағдайларында ол уақыттың өтуімен терең өзгерістерге ұшыраған».

Кей мағынада түркілер Еуразияда көшіп-қонып жүруіне қарай өркениеттер арасында бір жерден екінші жерге көшіп жүрген. Осыны жасай отырып, олар өз ұқсастықтарын бекітті орнықтырды. Олар сондай-ақ белгілі бір өркениетте ұзақ уақыт бола алатындықтарын және оның дамуына өздерінің айтарлықтай үлестерін қоса алатындықтарын дәлелдеді [9]. Финлидің түркі халықтарының тарихына олардың өркениеттер қақтығыстарын шешудегі рөлін анықтау арқылы келу тәсілі белгілі бір жаңалығымен ерекшеленеді: «Түркі тарихының басым көпшілігінің Ислам мен Еуропа өркениеттері арасындағы шекара маңы зоналарына жақын өріс алу фактісі, бұл зоналардың мыңжылдық қақтығысқа қатысу немесе қатыспау дәрежесін айқындауы мүмкін» [10].

Орталық Азияның ежелгі және ортағасырлық тарихының батыстық тарихнамасына көрнекті үлес қосқан американдық тарихшы, шығыстанушы Питер Голденнің «Дүнеижүзілік тарихтағы Орталық Азия», New York: Oxford University Press, 2011 зерттеуі болды. Американдық тарихшы бұл ұлан байтақ өңірдің тарихын ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін баяндайды. Кітаптың мазмұны хронологиялық тәртіппен 9 тарауда баяндалады. Аталған мақаланың Орталық Азияның ежелгі және ортағасырлық тарихы туралы тақырыбының мәнмәтінінде 1-ден 7-ге дейінгі тарауларға шолу жасауға басты көңіл бөлінеді.

П. Голден үшін сол кезеңдегі Орталық Азия ұқсастығының негізін құраушы компоненттер «рулық қауымның, тайпаның, мәртебенің, аймақтың немесе діннің байланыстары», олар көп жағдайда көп қатпарлы болды [11]. Сондықтан П. Голден Орталық Азия тарихын осы тайпалардың, тілдердің, олардың өзара әсері және уақыттың өтуімен өзара әрекеттестігінде айқындауды өзіне мақсат етіп қойды.

Питер Голден Орталық Азияны этникалық, лингвистикалық, саяси және мәдени шектерді

сәйкес тарихи мәнмәтінде араластырған өңір ретінде қарастырады. Орталық Азияның маңызы түрлі уақытта түрліше бағаланды: «Ежелгі және ортағасырлық бақылаушылар оны өркениетке маргиналды деп санады. Қазіргі заманғы тарихшылар оны Еуразия тарихының «дінгегі» немесе «жүрегі» ретінде қарастырады, өйткені ол жаңа уақытқа дейінгі дәуірдің ірі империяларына өмір берді» [12].

Кітаптың мазмұны хронологиялық тәртіппен 9 тарауда баяндалады. Кіріспеде П. Голден Орталық Азия тарихи тұрғыда екі экологиялық өмір салтын біріктірді деп атап көрсетеді: дала көшпенділері мен оазистердің отырықшы халқын, онда «дала тұрғындарының көрші аграрлы мемлекеттермен өзара әрекеттестігі біздің Орталық Азия туралы білімдеріміздің көп бөлігін қалыптастырды. Дәл осы отырықшы мемлекеттер көшпенді-варварлардың «қарабайыр» өмір салты (олардың варварлық салт-дәстүрлері, аспаздығы, аң терілері мен жүндерінен киімдері) туралы мәліметтерді қалдырды [13].

I тарау жағдайлар талап еткендей, төменгі технологиялардан жетілген технологияларға дейінгі номадизмнің шаруашылық-экономикалық эволюциясына қазіргі заманға сай түсініктеме береді.

Питер Голден этникалық әртүрлі халықтар мен мемлекеттерді біріктірген негізгі факторларды анықтайды – бұл көрші тайпаларды жаулап алу жолымен көшпенділердің ірі империясының құрылуы және ұзақ арақашықтық арқылы адамдарды байланыстырған сауда. Дәл осы сауда Орталық Азия халықтарын сыртқы әлеммен байланыстырды. Дала көшпенділері бұл байланысты Еуразия қалаларымен қамтамасыз етті, себебі тауарлар Қытайдан Орталық Азия арқылы Персияға дейін, сосын Жерорта теңізіне дейін тасылды [14].

Атауы «» II тарау моңғол далаларында б.д. II ғ. гсиен-ну халқының пайда болуы және оның Қытайдағы Хан әулетіне қарсы тұруы туралы баяндайды, ол соңғыны Ұлы Қытай қорғанын салуға мәжбүр етті. Сол кезде Қытайдан батысқа қарай номадтардың екі қуатты күші пайда болды, олар нәтижесінде айтарлықтай жаһандық салдарларға ие болды: Кушан империясы және ғұндар. «Гсиен-нудың өркендеуі мен құлдырауы түрлі көшпенді халықтарды, атап айтқанда түркі топтарын қазақ далаларына ығыстырды, онда олар басқа тайпалармен одаққа бірікті және жаңа тайпалық одақ – ғұндарды қалыптастырды» [15]. Соңғылар туралы айта отырып, П. Гол-

ден батыстық шығыстануда тараған ғұндардың гсиен-нудан шығуы туралы тұжырымдамаға қосылады 33). Бұл оқиғалар туралы әңгімелей отырып, П. Голден өз кітабының негізгі тақырыптарының бірін ашады – «халықтар мен тілдердің қозғалысы және жаңа этникалық бірлестіктердің құрылуы» [16].

Ші тарау «Таңғажайып қағандар: «түркілер және олардың ізбасарлары» Шығыс және Батыс Түркі қағанаттарын сипаттайды, олар «барлық болашақ көшпенді мемлекеттер үшін үлгі» болды және отырықшы әкімшілік жүйені қолдануға қарамастан «постаральді номадизм түркі экономикасының негізгі формасы болып табылды, ал аттың күші олардың әскери қуатының негізі болып қалды» [17]. Бұл жерде ол Ұлы Жібек жолының түркі империясын күшейту және байытудағы маңызын атап көрсетеді.

Кітаптың төртінші және бесінші бөлімдері Орталық Азияда жібек саудасының мәнін анықтауға, сондай-ақ араб жаулап алулары барысында мұнда исламның таралуына арналған. «Моңғол бораны» алтыншы тарауында П. Голден моңғолдардың әлемдік тарихқа ықпалы және олардың империяларының жаңашылдық рөлі туралы баяндайды: «Моңғолдар ұлан байтақ-әлемдік патшалыққа даланы, орман зонасын және көптеген көрші мемлекеттерді (Қытай, Иран; Ортағасырлық Русь) алып келді ... Олар 1250-1350 жж. аралығында халықаралық коммуникация желілерін, ерте «әлемдік» жүйенің бастамасын енгізе отырып, жаһандық тарихқа терең әсер етті – қазіргі әлемнің жол салушылары» [18]. Американдық шығыстанушы үшін «сол кезеңдегі моңғолдар бұл ұлы кросс-мәдениетті магистральдің сәулетшілерінен де артық болды, олар өзара айырбас үдерістерінде белсенді ойыншылар болды» және де «бұл мәдени айырбас дәл осы моңғол сүзгісі арқылы өтті» [19].

Жетінші тарау Орталық Азиядағы түркі тілі мен исламның басымдылығы туралы баяндайды және де Әмір Темірді ұлы Еуразия жаулап алушылары-номадтардың ішіндегі соңғысы ретінде сипаттайды.

П. Голденнің «Дүниежүзілік тарихтағы Орталық Азия» кітабы бұл өңірдің жергілікті тарихын жаһандық мәнмәтінде көрсетеді, оның пікірі бойынша Орталық Азия, бұл өңір тудырған, мәдениеттердің балқытушы қазаны болып табылады. Жергілікті мен жаһандықтың үйлесуі арқылы П. Голден дүниежүзілік тарихқа жаңа көзқарасты қалыптастырды.

Біздің көзқарасымыз бойынша, ежелгі және ортағасырлық тарих бойынша жалпылағыш сипаттағы жұмыстар арасынан Э.А. Томпсонның, О. Маенхен-Гельфеннің, К. Келлидің ғұндар туралы ірі зерттеулерін еске түсіре кету керек.

Ғұндарды беделді зерттеушілердің бірі британ классигі және медиевисті Эдуард Артур Томпсон болып табылады. XX ғ. бірінші жартысындағы батыс шығыстануына көрнекті үлес 1948 ж. Ұлыбританияда жарық көрген оның монографиясы «Аттила және ғұндар тарихы» («History of Attila and the Huns») болды. 1999 ж. бұл кітап «The Huns» («Ғұндар») деген атаумен қайта басылды. Кейінірек ағылшын басылымы 1999 ж. орыс тіліне аударылып, «Ғұндар. Даланың қаһарлы жауынгерлері» атаумен 2008 ж. «Центрполиграф» баспасында басылып шықты. Томпсон Э.А. ең алдымен Еуропаның ежелгі және ортағасырлық тарихын зерттеуші болды. Ол жеке алғанда ғұндар тарихы сөзсіз қызық деп есептеді, бірақ ол үшін олардың Рим империясымен өзара қарым-қатынасы үлкен қызығушылық тудырды [20].

Э.А. Томпсонның кітабы ғұндар тарихы туралы олардың Қара теңіздің солтүстігінен готтарға бірінші шабуыл жасаған кезден бастап, олардың атақты көсемі Атилланың өлімінен кейін ғұн империясы күйреуіне дейін баяндайды, бұл Томпсонның зерттеуін осыған ұқсас алдыңғы жұмыстардан айтарлықтай ерекше етеді, себебі бұл оның пайдаланылған деректердің сыни сипаттамасы, ол оларды егжей-тегжейлі талдайды және археологиялық дәлелдердің шектеулігі туралы пайымдайды. Алайда, британ зерттеушісі тек еуропалық жазбаша құжаттарға сүйенеді және олардың маңызын асыра бағалайды: «Ғұндардың тарихын зерделей отырып, біздің тек қана грек және рим саяхатшылары мен тарихшыларының дәлелдемелеріне сүйене алатынымыз айдан анық» [21].

Британдық профессор зерттеуінің жаңалығы, ең алдымен, оған дейін іс жүзінде ғұндардың әлеуметтік тарихын баяндауға әрекет жасалынбағандығында. Э.А. Томпсон ғұн қоғамының материалдық ұйымдастырылуын және әлеуметтік құрылымын, оның басында Атилла тұрғанға дейін қалай болғанын және оның кезінде қалай болғанын, өзгерісте зерттейді. Э.А. Томпсонның кітабы сондай-ақ автордың ғұндар тарихын, басқа жұмыстарда баяндалғанға қарағанда барынша нақтырақ баяндауымен ерекшеленеді.

Э.А. Томпсон хунну көшпелі халқының мүмкін қытайлық шығу тегі жайлы талқылауларға қатысудан бас тартады.

Британдық тарихшының ғұндар тарихының бірнеше мәселелеріне көзқарасы, батыс шығыстануында жеткілікті түрде таралғаннан айтарлықтай ерекшеленеді. Ол данышпан әскери қолбасшы, билеуші және дипломат ретіндегі және «оның үздік қасиеттерінің арқасында байтақ ғұн империясы өмір сүрді» деген Атилла туралы көпшілік мойындаған пікірді теріске шығарады». Ол оны Атиллаға дейін бұл империяның болғандығымен түсіндіреді: «Атилланың Шығыс ханнан айырмашылығы ол алдыңғылардан дайын (немесе дайын дерлік) империяға ие болды, ал моңғолдар аздаған, жеке пасторальді тайпалар болып қала берген» [22].

Э.А. Томпсон Атилланың әскери даналылығына күмән келтіреді. Ол ғұндардың атақты қолбасшысына іс жүзінде үнемі әскери табыс серік болды, өйткені оған тиісінше қарсылық көрсетілмеді немесе жеңіске ірі шығындар арқылы қол жеткізілді деп есептеді [23].

Британдық зерттеушінің кітабында белгілі бір кемшіліктер бар, мәселен бастапқы деректердің ашық жетіспеушілігі. Автор өзінің зерттеуін бірнеше римдік шығармаларға құрады, негізінен Аммианус Марцеллинустың және Приска Панийскийдің шығармаларына.

Ғұндар тарихы бойынша бір кездері басылып шыққан іргелі еңбектердің бірі Австрия шығыстанушысы, тарихшы, жазушы және саяхатшы Отто Дж. Маенхен-Гельфеннің кітабы «Ғұндар әлемі. Олардың тарихы мен мәдениетін зерттеу» болып табылады. Өзі өлгеннен кейін ол аяқталмаған қолжазбаны қалдырды, оның негізінде Макс Найттың редакциясымен «World of Huns. Study of their history and culture» кітабы жарық көрді. Кітап 1973 ж. Berkeley, University of California Press баспасында басылып шықты.

Профессор Маенхен-Гелфенді басқа тарихшы-шығыстанушылардан оның археология, филология, өнер тарихы салаларындағы бірегей кәсібилілігі мен энциклопедиялық білімі ерекшелендірді, ол грек, орыс, парсы немесе қытай түпдеректерін керемет білді. Маенхен-Гелфеннің гсиен-нуді сипаттайтын қытай деректерін білуі, оған ғұндардың мүмкін қытайлардан шығу тегі туралы кең таралған көзқарасты сыни бағалауға мүмкіндік берді. Өзінің еңбегінде профессор Маенхен-Гелфен Азияның өнер тарихының іргелі білімдерін ашты. Дәл осы өзінің филологиядағы, археологиядағы, өнер тарихындағы құзырлығының арқасында ол ғұндар металдармен жұмыс істеу дағдыларын білмеген деген пайымдамалар туралы аңызды сейілтті [24].

Шығыстанушы ретіндегі Маенхен-Гелфеннің ғылыми жетістігі ғұндар тарихы бойынша деректерге объективті, ғылыми-негізделген сындары болып табылады. Ол ең басынан бастап бұл халыққа Еуропа хронистері арқылы қара жағылды және әзәзілдендірілді (бұл термин Отто Маенхен-Гелфеннің өзі арқылы ендірілді) деп есептеді, олар оларды Шығыстан келген варварлардың мәңгі, бірақ ұсқынсыз ордаларының бейнесі ретінде сипаттады, сондықтан оларға қатысты қырағылық аса қажет болды, бірақ кімнің дәл ұқсастығының аса маңызы болмады... Бұл біржақтылық толық түсінікті болмайынша және бұл сирек орын алады – әдеби дәлелдеме бұрыс оқылуға мәжбүр» [25].

Отто Маенхен-Гелфеннің өзі өзінің зерттеулерін белгілі трактаттардан ерекшелендіретін нәрсе, археологиялық материалдарды кеңінен қолдануында екенін атап көрсетті.

Өз шығармасында Отто Маенхен-Гелфен гуманизмді ғұн зерттеулері сияқты саланың нәсілдік көзқарасына қарама-қайшы тұрғыда білдіреді, бұл XX ғасырдың 30-жылдарындағы германиялық тарихи ғылымда сирек көрініс болды. Бұл шығарманың жаңалығы мен оны өзгешелейтін ерекшелігі ең алдымен келесіде, оның авторы, моңғол мен түркі халықтарының атабабалары туралы сенуге тұрарлықтай зерттеуді, көптеген батыс зерттеушілеріне тән, жалған наным мен лингвистикалық шектеулерден ада еңбекті тудырды. Сондықтан, әрине, көптеген ғалымдар бұл кітапты ғұндар тарихы бойынша шынайы жауһар деп есептейді. Керек болса ол аяқталмаған түрде Э.А. Томпсонның «Ғұндар туралы» жұмысынан анағұрлым басым түседі.

Соңғы уақыттағы ағылшын тілді ғылыми әдебиетте ғұндар тарихы бойынша көрнекті еңбектердің бірі британдық тарихшы Кристофер Келлидің «The end of the Empire: Attila the Hun and the fall of Rome», «Конец империи: Атилла Гунн и падение Рима» Norton, New York, 2009 зерттеуі болып табылады.

К. Келли, өзінің саяси таланты мен жігерін өзінің даусыз билігіне тек қана көшпелі ғұндар емес, сонымен қатар орасан көп готтарды, аландарды, керек болса кейбір римдіктерді біріктіру үшін жұмсаған, Атилланың жеке басын жаңа қырынан ашады. Атилла өлген кезде, қуатты ғұн империясы тез ыдырап кетті. К. Келли зерттеуінің жаңалығы, оның Атилланың бейнесін, қатаң шабуылдар арқылы көрші елдерді басып алғаннан гөрі, өз халқының мүддесі үшін стратегиялық одақтарды құруға

бейім болған, кемеңгер әскери қолбасшы, билеуші және шебер дипломат ретінде қалпына келтіруге әрекет жасауында. Мәселен, автор Рим генералымен оның ұзақ уақыт бойғы байланысы туралы, рим императорының қарындасы Гонорияның Атиллаға күйеуге шығуға уәдесі туралы әңгімелейді. К. Келлидің зерттеулеріне дейін бұл оқиғалар тарихи әдебиетте айтылмаған.

Барлық қарастырылған жұмыстар Орталық Азия тарихының батыстық тарихнамасының маңызды көрінісі болды. Баса айта кету керек, оны

анықтайтын да солар. Бұл монографияларда бай библиография, иллюстрациялар, карталар бар. Ұсынылған қысқаша шолу бұл зерттеулердің әртүрлі тұрғыдағы, жан-жақты сипаттамасын көрсетеді. Олардың бағалы сипаты, түркі және моңғол халықтары сабақтастығының, тұтастығының және ерекшелігінің аспектілерін назарға алу болып табылады. Осылайша, батыс тарихшылары жоғары кәсібилілікпен, ауқымды және түрлі деректерге сүйене отырып, түркі халықтарының ежелгі және ортағасырлық тарихын зерттеуге баға жетпес үлес қосты.

Әдебиеттер

- 1 Grousset Rene «The Empire of the steppes. A history of Central Asia». Rutgers University Press, 1970, p. 2
- 2 Сонда, p. 2-3
- 3 Сонда, p. 5-6
- 4 Carter V. Finley. «The Turks in world history». Oxford University Press, 2005, p. 9
- 5 Сонда, p. 4
- 6 Сонда, p. 225
- 7 Сонда, p 9
- 8 Сонда.
- 9 Сонда, p. 4
- 10 Сонда, p. 4-5
- 11 Golden P. «Central Asia in World history». New York: Oxford University Press, 2011, p. 2
- 12 Сонда, p. 2
- 13 Сонда, p. 104
- 14 Сонда, p 16
- 15 Сонда, p. 33
- 16 Сонда, p. 6
- 17 Сонда, p. 49, 43
- 18 Сонда, p. 90
- 19 Сонда, p. 89
- 20 Томпсон Э.А., с. 11
- 21 Сонда, с. 14
- 22 Сонда, с. 243
- 23 Сонда, с. 244-245
- 24 Maenchen-Helfen Otto...
- 25 Сонда, p. XXIV

References

- 1 Grousset Rene «The Empire of the steppes. A history of Central Asia». Rutgers University Press, 1970, p. 2
- 2 Sonda, p. 2-3
- 3 Sonda, p. 5-6
- 4 Carter V. Finley. «The Turks in world history». Oxford University Press, 2005, p. 9
- 5 Sonda, p. 4
- 6 Sonda, p. 225
- 7 Sonda, p 9
- 8 Sonda.
- 9 Sonda, p. 4
- 10 Sonda, p. 4-5
- 11 Golden P. «Central Asia in World history». New York: Oxford University Press, 2011, p. 2
- 12 Sonda, p. 2
- 13 Sonda, p. 104
- 14 Sonda, p 16

- 15 Sonda, p. 33
- 16 Sonda, p. 6
- 17 Sonda, p. 49, 43
- 18 Sonda, p. 90
- 19 Sonda, p. 89
- 20 Thompson E.A., c. 11
- 21 Sonda, p. 14
- 22 Sonda, p. 243
- 23 Sonda, p. 244-245
- 24 Maenchen-Helfen Otto...
- 25 Sonda, p. XXIV

Садвокасова З.Т., Шарипова А.

**Современная историография
по проблеме колонизации
Казахстана**

Историческая наука Казахстана, как и стран постсоветского пространства, переживает трудный период. Единство взглядов историков советского прошлого, тесно связанного коммунистической идеологией, исчезло вместе с ликвидацией страны советов. Проблема вхождения Казахстана в состав Российской империи и ее последствия в советской истории трактовалась односторонне и в большинстве случаев положительно. Подвергалось критике все, что несло на себе антирабочее, антибольшевистское, антинародное, антиинтернациональное.

Современные оценки положения национальных окраин в составе Российской империи отличаются в зависимости от того, к какой категории относится исследователь. Чаще всего оправдывают политику царизма и показывают ее цивилизаторскую роль в Казахстане ученые из России и реже из числа национальных регионов. Вторые либо остались на советских позициях и подходах, либо пытаются как-то смягчить сегодняшних, резких коллег. Имеется еще третья категория – это ученые из дальнего зарубежья. Они по сравнению с предыдущими исследователями более объективно рассматривают события, хотя и допускают отдельные ошибки.

Ключевые слова: колониальная политика, царизм, национальные окраины, взаимоотношения, казахи, русские.

Sadvokasova Z.T., Sharipova A.

**Modern historiography about
a problem of colonisation of
Kazakhstan**

Historical science of Kazakhstan has been experiencing a difficult period as well as that of the post-Soviet countries. Unity of views of historians in Soviet past interlinked by the communist ideology has disappeared alongside with the liquidation of the Soviet Union. The problem of the inclusion of Kazakhstan into the composition of the Russian Empire and its consequences were interpreted in the Soviet history unilaterally and in most cases positively. Everything that had the anti-labor, anti-bolshevistic, antinational, anti-extranational sense was criticized.

Today assessments of the situation of national border regions in the Russian Empire differ depending on the category which a researcher belongs to. Scientists from Russia justify the policy of tsarism and demonstrate its civilizing role for Kazakhstan much more often than those from national regions. The second ones either maintain the Soviet positions and approaches, or try to mollify modern sharply-worded colleagues in some degree. And there is a third category which covers the scientists from abroad. In comparison with the above researchers, they evaluate the events more objectively, although make some mistakes.

Key words: colonial policy, tsarism, national margin, relationships, Kazakhs, Russians.

Садвокасова З.Т., Шарипова А.

**Қазақстанды отарлау мәселесі
бойынша қазіргі тарихнама**

Қазақстанның тарих ғылымы посткеңестік кеңістіктегі елдер секілді кейбір қиын жағдайларды бастан өткеруде. Кеңестің кезеңдегі тарихшылардың коммунистік идеологияға негізделген ортақ көзқарастары Кеңестер елінің ыдырауымен бірге жойылды. Қазақстанның Ресей империясының құрамына енуі және оның салдарлары мәселесі кеңестік тарих ғылымында біржақты, көбінесе жағымды түрде түсіндіріліп келді. Жұмысшы табына, большевизмге, халыққа, интернационализмге қарсы деген пікірлердің бәрі сыналып келді. Қазіргі кезеңдегі тарихшылардың осы мәселеге қатысты тұжырымдары зерттеушінің қандай ұстанымда тұрғанына байланысты болып отыр. Ресейлік зерттеушілердің көпшілігі патша өкіметінің Қазақстанда жүргізген саясатының өркениеттілік рөлін көрсетсе, ұлттық аймақтардағы жекелеген тарихшылар ғана мұны қолдайды. Тарихшылардың екінші бір тобы бұрынғы кеңестік ұстанымдары тұрғысында қалып, қатты айтылған кейбір әріптестерінің пікірлерін жұмсартып көрсетуде. Үшінші топтағы зерттеушілерге – алыс шетелдік тарихшылар пікірлері жатады. Олар бұрынғы зерттеушілерге қарағанда мәселені объективті түрде қарастырады, бірақ кейбір қателіктерге бой ұрады.

Түйін сөздер: отарлау саясаты, патшалық, ұлттық шет аймақтар, қарым-қатынас, қазақтар, орыстар.

**СОВРЕМЕННАЯ
ИСТОРИОГРАФИЯ
ПО ПРОБЛЕМЕ
КОЛОНИЗАЦИИ
КАЗАХСТАНА**

Присоединение Казахстана, начавшееся в 30-х гг. XVIII века, завершилось лишь во второй половине XIX в. и являлось сложным и противоречивым процессом. Колонизация края остается одной из актуальных проблем научных исследований на современном этапе как в Казахстане, так и в России. Оба государства сохраняют добрососедские отношения, имеют общую многовековую историю с разными периодами: колониальный, когда Казахстан находился в составе Российской, а затем советской империи и независимый – республика решает свои внутренние и внешние задачи самостоятельно. Причем, нужно заметить, что «очевидная особенность Российской империи в сравнении с Британской, Французской, Испанской империями – ее континентальный характер, отсутствие «большой воды» между метрополией и периферией. Это создавало понятные сложности для «воображения национальной территории» внутри империи, но и открывало определенные возможности» [1, с. 384].

Основная цель статьи дать компаративный анализ работам современных исследователей по проблеме колонизации и политики русского самодержавия в Казахстане.

С обретением независимости историческая наука Республики Казахстан и государств бывшего Союза приобрела новый образ и шагнула в век глобализации и информатизации. Вместе с ней и современная историография продолжила свой путь развития, появились новые методы, подходы, которые расширили обзор изучения исследования, не только в виде дихотомии влияния центра на периферию, но также и взаимовлияния периферии и центра.

На нынешнем этапе существует несколько подходов, направлений по изучению проблемы колониальной политики царизма в Казахстане. В основном встречаются работы, где присоединение рассматривается как цивилизаторская миссия с последующей колонизацией Степного края. К таким работам можно отнести статью С. Беккера «Россия между Востоком и Западом: интеллигенция, национальное русское самосознание и азиатские регионы» [2]. Автор пишет, что Российская империя рассматривала Степной край в качестве региона, в котором она могла устанавливать свой статус в качестве западного

империалистического государства, и места для становления русского будущего. Цивилизаторская миссия, которая положила начало прогрессу или «зародила» процесс развития региона в политическом, экономическом, культурном плане или, наоборот, остановила, «затормозила» процесс развития региона, отправив его на несколько лет назад.

Превращение коренного населения в «обычных русских крестьян» должно было поставить его на ступень выше, по сравнению со своими соплеменниками, то есть они становились на взгляд российских чиновников «цивилизованнее». На самом деле этот шаг в развитии являлся незавидной перспективой для казахов. Переселенцы в основном состояли из малограмотных элементов, и привнести полезное в жизнь местных жителей они не могли. Более того, некоторые русские офицеры в своих наблюдениях отмечали негативные последствия колонизации. Так, один из них писал: «...от более частого соприкосновения с русскими вымерли, от более продолжительного общения с нашими поселенцами в течение 40 лет киргизы в умственном отношении ничего не приобрели, а в нравственном, быть может, даже потеряли. Развивать и доказывать эту мысль не к чему. Цивилизаторы киргизов были сами люди невежественные. Следовательно, к вновь подвластному народу не могло привиться ничего такого, чтобы могло направить массу на путь прогресса, правительство же не имело и до сих пор не имеет средств в широких размерах способствовать распространению в степи просвещения» [3, с. 454].

Между тем, взаимоотношения между русским и казахским народами уходят в далекое прошлое. Но тесные контакты этих двух народов начались с XIX в., т.е. с переселения крестьян на территорию Казахстана. Первые их переселения носили стихийный характер в период номинального подданства – 1731 г. – 20-е годы XIX века. Позже в 30-60-е годы XIX века – период фактического присоединения и колониального подчинения, правительство взяло под контроль распределение казахских земель. Хотя стихийность сохранялась параллельно с государственными нормами. Эти факты получили отражение в документальных материалах, законах, в российских нормативно-правовых актах.

Административно-политическими реформами царизм ликвидировал традиционную систему управления, открыл широкие возможности для заселения казахского края русскими переселенцами, вытесняя кочевников на ма-

лопригодные земли. Получив бесконтрольную власть над большей частью населения, Россия расширила колонизаторскую политику почти во всех сферах.

В настоящее время все чаще на повестку дня ученых-обществоведов встает довольно непростой, деликатный, вызывающий дискуссии вопрос: «Была ли Российская империя колониальной или нет?». Большинство исследователей склонно к тому, что Российская империя колонизировала национальные регионы приграничных с ней территории. Другие ученые ставят под сомнение колониальный характер политики царизма по отношению к национальным окраинам. На основе этих исследований можно выделить следующие подходы по проблеме.

К первой категории, придерживающейся концепции «абсолютного зла», относятся исследователи, которые критикуют политику царизма со всем спектром отрицательных последствий для его населения и называют ее «колонизацией, экспансией края в разных ее сферах развития». Одним из первых историков независимого Казахстана был М.К. Козыбаев, пытавшийся доказать, что Российская империя была колониальной державой, и ставивший под сомнение утвердившийся в одно время в советской историографии термин «наименьшее зло», «со стороны казахов было вынужденное признание власти империи, с целью благоприятной ситуации для сохранения нации» [4].

Однако к числу ученых, освещавших политику русского царизма в Средней Азии и Казахстане в контексте «зла», относятся отдельные исследователи советского периода. Труды П.Г. Галузо «Туркестан – Колония (Очерк истории колониальной политики царизма в Средней Азии)» [5] и Г. Сапаргалиева «Карательная политика царизма в Казахстане (1905-1917 гг.)» [6] посвящены колониальной и карательной политике русского царизма. Главный вопрос, на который пытался ответить в своем труде П.Г. Галузо, – «как вел себя этот помещик, офицер, превратившийся из «завоевателя» в «управителя» страны?» [5, с. 70]. Г.С. Сапаргалиев в монографии «Карательная политика царизма в Казахстане (1905-1917 гг.)» основное внимание уделяет судебным процессам, работе органов полиции и жандармерии и в целом царской юстиции. Указывается, что «применение военной силы для подавления революционного и национально-освободительного движения являлось неотъемлемой частью карательной политики царизма» [6, с. 370].

На страницах учебников по истории Казахстана Российская империя приводится в виде завоевателя и угнетателя покоренных народов, своего рода «тюрьмы народов», а колонизация рассматривается как сугубо негативный процесс. Например, в учебном пособии А. Абдакимова «История Казахстана с древнейших времен до наших дней» проблема присоединения также рассматривается через призму насильственного захвата территорий, принадлежавших кочевникам. Автор на основе анализа информации выделяет четыре этапа колонизации степи, «удревняя» ее до XVI века. Указание на дореформенный период не совсем верно. А. Абдакимов пишет, что «начиная с XVI века, осуществляется вольная стихийная колонизация края отрядами, образовавшимися из разных беглых людей, вольными казаками» [7, с. 34]. Такая постановка вопроса необъективна и «удревнять» колонизацию на основе стихийных, единичных переселений беглых крестьян неверно. Другой казахстанский исследователь А. Кузембайулы в работе «История дореволюционного Казахстана» пришел к выводу, что колонизация самым негативным образом отразилась на системе жизнеобеспечения кочевников и разрушила традиционную структуру казахского общества: «Колонизация Казахстана затормозила развитие производительных сил края» [8, с. 54].

Одним из вопросов, поднятых в казахстанской науке, является военно-казачья колонизация Казахстана и роль крепостей в продвижении России на Восток. Так, М.Ж. Абдиров считает, что «завоевание Казахстана царской Россией следствием борьбы казахов за национальную независимость» [9, с. 37]. Исследователь утверждает, что основным проводником империи на территории Степного края было казачество, и эта сила выступала как инструмент подавления национальных выступлений против колонизации Крестьянская колонизация края, наступала вслед казачьей. На основе огромного документального материала ученому удалось показать, что земли казахов отводились казачьим станицам, где концентрировались силы для подавления выступлений народа. Было выгодно размещать их на границе и среди коренного населения. В случае протеста кочевников не надо было ждать прибытия войск – они были, что называется, под рукой. С другой стороны, вооруженный казак наводил страх на местных жителей, что служило сдерживающим фактором.

В конце 1990-х гг. в соответствии с рассматриваемой концепцией защищаются кандидатские диссертации А.Ж. Байхожаевым [10], Х.А. Аубакировой [11], Ж.С. Мажитовой [12], Р.Х. Сариевой [13]. В работах перечисленных исследователей делается акцент на насильственном включении территории современного Казахстана в состав империи, отмечается оккупационный характер действий русских войск в крае. Во многих новейших исследованиях казахстанских историков преобладают негативные оценки реформ царского правительства и их последствия для казахского народа. К сожалению, отдельные труды отличаются описательностью, перечислением некоторых положений законодательных актов, отсутствием проблемного анализа.

К числу исследований, где упор делается на негативные последствия влияния колониальной политики царизма в Казахстане в духовной жизни казахского народа, надо отнести монографию З.Т. Садвокасовой «Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II половина XIX – начало XX веков)» [14]. Опираясь на большой пласт документальных материалов, выявленных из различных источников: периодической печати, документов архивов Казахстана, России, Узбекистана, редких фондов научных библиотек, автор приводит факты русификации, христианизации казахов. По некоторым данным, принявших христианство казахов, было весьма незначительно – 2 тысячи человек. В монографии автор приводит другую статистику, где только в одной Алтайской миссии с 1830 по 1850 годы крестилось 1077 иноверцев [14, с. 95]. Из содержания книги вытекает, что были периоды подъема и спада, и вычислить общее количество представляется сложной задачей. Она заключается в том, что численность указывается в целом: инородцы, раскольники, язычники. И второе затруднение связано с тем, что среди вчерашних вероотступников появлялись двоеверцы или желающие вернуться в прежнюю религию. И третий немаловажный факт: миссионеры и служители церкви не спешили докладывать о потерях своих приверженцев и порой завышали их численность. Поэтому все вместе взятое не позволяет определить точное число новокрещеных. Скорее всего, их было значительно больше. Работа, написанная на столь деликатную тему, вызывает неоднозначную реакцию как казахстанских, так и российских историков.

Следует обратить внимание на статью А.П. Толочко «К истории открытия русско-казахских школ в Степном крае в начале XX вв.»

[15], где рассмотрены вопросы образования, открытия школ среди кочевников. Предлагалось скорейшее освоение учащимися русского языка, несущего свет знаний и дальнейшее развитие народу. В данной статье автор пытается объективно оценить политику царизма в Степном крае. Автор наряду с положительными сторонами образовательной политики царизма, также отмечает, что создание русско-казахских школ, не являлось благотворительной акцией царизма.

Наряду с категорией «абсолютного зла», можно выделить «наименьшее зло», как обозначение некоторыми исследователями вхождение Казахстана в состав Российской империи. Эта часть ученых оправдывает политику русского самодержавия, проводившуюся в Степном крае, и оценивая ее с современных позиций называет ее «модернизацией края», «оцивилизовыванием варваров», что во многом напоминает европейские колониальные практики.

Научный интерес представляет диссертация Д.Р. Айтмагамбетова «Культурное взаимодействие русского и казахского населения в конце XIX – начале XX вв. на примере Акмолинской области» [16]. Данная диссертация рассмотрена в ракурсе регионального подхода. В этой работе описаны массовые переселения крестьян из Европейской части России в Акмолинскую область, где крестьяне-переселенцы были размещены среди казахского населения. Образование переселенческих поселков рядом с казахскими аулами способствовало не только хозяйственному сближению, но и взаимодействию и взаимообогащению культур. Многолетнее общение с казахским народом наложило отпечаток на быт и культуру переселенцев, т.к. влияние коренных жителей отразилось в той или иной степени как на хозяйстве, так и на материальной культуре переселенческой деревни.

Одним из первых представителей из числа казахстанских историков является Б.Б. Ирмуханов [17]. Он указывает, что «любой колониализм, будь он английский, французский или русский, безусловно, означал гнет, несправедливость, нищету, национальное унижение для поработанных народов. Однако, нисколько не приукрашивая сущность русского колониализма, следует сказать, что русское подданство не обернулось для казахов сразу же тяжкими бедствиями. Напротив, прекращение усобицы, развитие меновой торговли, упрочение безопасности – все это привело даже к росту в целом благосостояния народа» [17, с. 68]. Только не совсем понятно, отчего повышение «благосостояния народа» оберну-

лось протестами, в общем-то, довольно мирных казахов. Конечно, они происходили по истечении определенного промежутка времени. Этот отрезок мирного сосуществования пришельцев и коренного населения вместил период, когда шло знакомство друг с другом. Но после ликвидации традиционных форм правления, обычных устоев жизни, традиций казахского народа отношения поменялись. Коренные жители, независимо от того, как они назывались до появления российских войск – казахами, киргизами, узбеками и т.д., превратились в туземцев. Известный английский историк А.Дж. Тойнби по этому поводу пишет следующее: «Называя исконных обитателей земель «туземцами», «цивилизованный» человек лишает его человечности, полностью отождествляя с флорой и фауной. А отношение к фауне и флоре может быть двойным. Либо это гнус и сорная трава, подлежащая искоренению, либо же это ценные ресурсы, которые нужно разумно эксплуатировать» [18, с. 589]. Приведенная констатация является яркой характеристикой взаимоотношений колонизаторов и населения захваченных территорий.

Можно поддержать казахстанского ученого в том, что приход колонизатора, независимо от национальной принадлежности, несет бедствия для жителей метрополии. Колонизация земель европейскими странами сопровождалась ликвидацией государственности, ломкой прежнего уклада жизни, жертвами и разрушениями в ходе завоевания, репрессиями, изгнанием, а порой истреблением людей, ассимиляцией коренного населения страны, насаждением и всяческим распространением образовательной системы, религии, культуры колонизаторов. В глазах завоевателей, считавших себя носителями высокой культуры, местный житель-туземец представлял собой аборигена, не обладающего правом претендовать на лучшую долю, когда рядом с ними жили те, кому она уготована «свыше».

Любое насильственное массированное вмешательство извне в устоявшийся веками уклад жизни нарушает нормальное развитие общества, ломает сложившийся порядок, толкает существующую социальную систему к хаосу и деградации. В знаменитом докладе французской парламентской комиссии 1847 года депутат де Токвиль вынужден был признать: «Мы сделали мусульманское общество более несчастным, более дезорганизованным, более невежественным и более варварским, чем оно было до знакомства с нами» [19, с. 97]. Поведение российских колонизаторов в Казахстане имело много сходного с

характером действий европейцев на территории своих колоний. На I Всемирном форуме казахов было отмечено: «Колониализм царской России ни в чем не уступал, если не превосходил другие колониальные системы» [20].

Исследователь Г.М. Дергульян в своей статье «Была ли Российская империя колониальной?» четко выразил мысль, что экспансию России на протяжении веков нельзя квалифицировать как колониальную. В качестве дефиниции, отражающей суть данного исторического явления, предлагается термин «имперское расширение» [21, с. 89]. Тем самым ученый считает, что присоединение новых территорий к Российской империи было необходимо в силу ее экономического развития. После отмены крепостного права для российского правительства выдвинулся на первый план очень важный и острый вопрос, связанный с проблемой освободившегося многомиллионного крестьянства, наделения его землей. Если до указанного события восточные земли рассматривались в перспективе, то с 1861 года надо было резко расширять территорию империи. Здесь интересы Российского государства решались и за счет присоединенных исконно казахских земель.

Тезис об имперских амбициях России – наиболее распространенное явление для новейшей российской историографии. По мнению С. Лурье [22] и И. Дамешек [23], речь должна идти, прежде всего, о геополитических интересах России, т.е. о необходимости обороны ее границ, что приводит в конечном итоге к «имперскому расширению». Из этого следует, что современные российские исследователи подчеркивают приоритет военно-политических целей Российской империи над экономическими.

Кроме работ, написанных одним автором, публикуются и коллективные труды. К примеру, авторы коллективной монографии «Национальная политика России история и современность», заостряя внимание на том, что сущность «имперства» России не похожа на колониальные империи Запада, приводят следующие аргументы: «ни один народ российских окраин не исчез с лица земли под русским владычеством. В России же практически стирались различия между завоевателями и завоеванными», чего не наблюдалось ни в одной колониальной державе [24]. Видимо, ученый недостаточно глубоко исследовал проблему, приводя такой довод. никто из добросовестных исследователей не станет возражать против того, что казахи потеряли свое самоназвание и превратились в киргизов. Сам

народ не исчез. Но на протяжении более столетия находясь в составе Российской империи, он во всех документах значился как «киргиз». С другой стороны, при сохранении такой ситуации не исключено, что в мировой истории, «благодаря» политике «оцивилизывания», казахи в лучшем случае именовались бы как киргизы (все-таки близкие традиции, религия, язык) или русскими. К последнему шли бы намного больше, так как русификация и христианизация, изменение мышления и сознания, духовной жизни в отличие от военного захвата требуют терпения и времени.

Заслуживает внимания исследование Т.Ю. Плахотник [25]. Она пишет о том, что администрация Степного края действовала во благо степного населения, для интеграции степного населения в составе Российской империи. Другой российский исследователь Н.Н. Сорока [26] рассматривает переселенческую политику и отмечает влияние политики переселения на экономику казахского аула. Автор указывает на то, что крестьянская миграция положительно повлияла на казахский аул и привела к возникновению новых видов хозяйствования, этим самым оказало благоприятное развитие на скотоводство.

В начале XXI в. наблюдается изменение оценок казахстанских историков, которые пытаются пересмотреть «коварное колониальное положение, прошлое» в казахстанских регионах в конце XIX – начале XX вв. Ученые начинают применять новые подходы и методы (колониальный, постколониальный, социальная история, имперская история и т.д.), что дает им возможность по-иному взглянуть на историческую науку. Эти подходы дают более полную картину истории, т.к. здесь дается анализ повседневного казаха и русского, которые должны дать более субъективную оценку истории того времени, т.к. навряд ли какой-либо чиновник будет переписывать жалобы, доносы и др. того или иного кочевника или крестьянина. Отсюда вытекает третья категория исследователей, которые изучают историю в ракурсе простого народа или маленького человека.

Появляются исследования, в которых на основе использования большого массива материалов из архивов, нормативно-правовых актов, официальных документов описано культурное взаимодействие народов Казахстана и России. Проблемами взаимодействия и взаимовлияния двух народов в разной степени занимаются и другие казахстанские исследователи. К ним можно отнести А.К. Рахимбекову [27], Ж.Б. Кундакбаеву [28].

Среди работ, затрагивающих переселенческую проблематику, необходимо остановиться на исследовании Ж.Б. Кундакбаевой. Изучив значительный объём научной литературы, автор приходит к следующему выводу: чтобы понять и оценить всю глубину политики России в Казахстане необходимо всестороннее исследование и анализ не только политики российского государства относительно колонизируемого народа, но и изучение системы взаимоотношений между ними.

Заметный вклад в изучение проблемы колонизации вносят международные научные конференции [29-37]. Причем тема колонизации не выносятся в тематику конференций. Однако содержание выступлений докладчиков затрагивают рассматриваемую проблему с разных позиций. В докладах участников форумов поднимаются малоизученные и дискуссионные вопросы, где авторы применяют новые подходы, что позволяет рассматривать отдельные исторические события в ином контексте. К ним можно отнести обсуждение проблем:

- культурного взаимодействия казахского и русского народов Степного края в конце XIX – начале XX вв., а также других территорий Казахстана;
- истории Русской православной церкви, ее роли и места в колониальной политике Российской империи;
- изучения истории Казахстана в русле идеи Президента РК Н.А. Назарбаева «МЭНГІЛІК ЕЛ»;
- истории Казахского государства в контексте связи народов евразийского пространства;
- деятельности представителей казахской интеллигенции против политики царизма и советской власти.

Таким образом, анализ работ современных историков показывает, что среди вчерашних советских единомышленников в оценке коло-

ниальной политики царизма в национальных окраинах четко вырисовываются разные подходы и характеристики. Большинство российских ученых:

- оправдывают действия Российской империи на присоединенных территориях ее экономическим развитием и необходимостью расширения границ;
- сравнивают проводимую политику России с западными метрополиями, отмечая доброжелательность, сочувствие к покоренным народам со стороны российских чиновников и правительства;
- указывают на прогрессивное значение вхождения нерусских окраин в состав России;
- подчеркивают одностороннее положительное влияние на отсталые народы (до российской период) и реже взаимовлияние и т.д.

Другие исследователи, особенно из национальных регионов, выражают несколько другое мнение. Выделяя положительные стороны события (по инерции, оглядываясь на советское прошлое), они все-таки пытаются:

- показать, что Россия являлась тормозом для развития народов;
- рассматривать проводимую политику через призму «метрополия – колония», критически оценивая проводимые реформы самодержавия;
- использовать документальные материалы, свидетельствующие о негативном отношении не только к чиновникам, но и к переселенцам и соответственно они к коренному населению и т.д.;
- освещать процессы взаимовлияния в культурной, хозяйственной жизни, обмен опытом;
- показать выступления, протесты коренного населения, направленные против проводимой царизмом политики, а также против казаков и крестьянства, которые, находясь под защитой государства, порой проявляли недружелюбное отношение к казахам и т.д.

Литература

- 1 Российская империя в сравнительной перспективе / под редакцией А.И. Миллера. – М., 2004.
- 2 Беккер С. Россия между Востоком и Западом: интеллигенция, национальное самосознание и азиатские регионы // Обзор Центральной Азии. Том 10. – С. 47-64, 1991.
- 3 Красовский А.А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Область сибирских киргизов. – СПб., 1861.
- 4 Козыбаев М.К. История России есть история страны, которая колонизируется // Казахстанская правда. – № 1. – 1999.
- 5 Галузо П.Г. Туркестан – колония. (Очерк истории колониальной политики царизма в Средней Азии). – Ташкент, 1935.
- 6 Сапаргалиев Г. Карательная политика царизма в Казахстане (1905-1907 гг.). – Алма-Ата: Наука, 1966.
- 7 Абдакимов А. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней): учебное пособие. – 4-е изд., перераб. и доп. – Алматы: Қазақстан, 2003.

- 8 Кузембайулы А. История дореволюционного Казахстана. – Алма-Ата, 1992.
- 9 Абдиров М.Ж. Военно-казачья колонизация Казахстана (конец XVI – начало XX вв.): опыт историко-эволюционного анализа: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Алматы, 1997.
- 10 Байхожаев А.Ж. Сырдарьинская военно-политическая линия в системе колониальной политики царизма в Северном Приаралье и Южного Казахстана (40–60-х гг. XIX в.): автореф. дис. канд.ист.наук. – Алматы, 1999.
- 11 Аубакирова Х.А. Участие Сибирского казачества в подавлении национально-освободительного движения казахского народа под предводительством султана Саржана и Кенесары Касымова (1824-1847 гг.). – Астана, 2000.
- 12 Мажитова Ж.С. Военное присутствие в северо-западном Казахстане в XVII-XIX вв. – Караганда, 1997.
- 13 Сариева Р.Х. Колониальная политика царизма в Казахстане на примере Тургайской области (1868-1914 гг.). – Алматы, 2002.
- 14 Садвокасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II половина XIX – начало XX веков). – Алматы: Қазақ университеті, 2005.
- 15 Степной край: зона взаимодействия русского и казахского народов (XVIII-XX вв.): II Международная научная конференция: Тезисы докладов и сообщений / под ред. А.П. Толочко. – Омск: ОмГУ, 2001.
- 16 Айтмагамбетов Д.Р. Взаимоотношения казахского аула и переселенческой деревни во второй половине XIX – начале XX вв. (на примере Акмолинской области): автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – Семей, 2010.
- 17 Ирмуханов Б.Б. Казахстан: историко-публицистический взгляд. – Алматы, 1996.
- 18 Тойнби А.Д. Постигание истории. – М., 2000.
- 19 История Алжира в новое и новейшее время / под ред. Р.Г. Ланда, Е.И. Миронова. – М., 1992.
- 20 Первый Всемирный форум казахов // Казахстанская правда. – 1992. – 2 октября.
- 21 Дергульян Г.М. Была ли Российская империя колониальной? // Международная жизнь. – №8. – 1991.
- 22 Лурье С.В. От древнего Рима до России XX века: преемственность имперской традиции // Общественные науки и современность. – № 7. – 1997.
- 23 Дамешек И.Л. Роль этнического и природно-географического факторов в окраинной политике Российской империи // Азиатская Россия: люди и структуры *in*перим: Сб.науч. статей, посвященных 50-летию со дня рождения профессора А.В. Ремнева / под ред. Г. Суворовой. – Омск: Изд-во ОмГУ, 2005.
- 24 Национальная политика России история и современность. – М., 1997.
- 25 Плахотник Т.Ю. Деятельность администрации Степного края в сфере начального образования казахского населения в конце XIX – начале XX вв.: автореф. дисс. канд. ист. наук: 07.00.02. – Омск, 2007.
- 26 Сорока Н.Н. Крестьянские переселения и их влияние на экономику казахского кочевого аула Степного края второй половины XIX – начала XX вв.: автореф. дисс.канд.ист.наук: 08.09.07. – Омск, 2009.
- 27 Рахимбекова А.К. Роль имперского фактора в трансформации казахского общества. Дис. канд. ист. наук. – Алматы, 2004.
- 28 Кундакбаева Ж.Б. Имперский алгоритм в изучении истории России: тенденции современной историографии. <http://www.iie.kz/developments/1/74.jsp>
- 29 Исламская цивилизация в преддверии XXI века (к 600-летию ислама в Сибири). Материалы международной научной конференции. – Омск, 1994.
- 30 Россия и Восток: проблемы взаимодействия. Материалы международной научной конференции. – Новосибирск, 1999.
- 31 «Россия, Сибирь и Центральная Азия: взаимодействие народов и культур». Материалы Пятой международной научно-практической конференции. – Барнаул, 2005.
- 32 Алаш-Орда: проблемы казахской государственности и культуры Материалы Международной научной конференции. – Алматы, 2008.
- 33 Западная Сибирь и сопредельные территории: демографические и социально-исторические процессы (XVIII – XX вв.). Материалы Всероссийской научно-практической конференции. – Омск, 2009.
- 34 Ислам и православие: религии мира // <http://www.idmedina.ru/medina/?4991>
- 35 Государство, общество, церковь в истории России XX века. Материалы международной научной конференции. Часть 1-2. Иваново, 2014 г. 36.Казахское государство и евразийское пространство: история и современность. XI Евразийский научный форум. – Астана, 2014.
- 37 Модернизация отечественной исторической науки в контексте национальной идеи «Мәңгілік Ел». Материалы Международной научной конференции. – Алматы, 2014.

References

- 1 Rossijskaya imperiya v sravnitel'noy perspektive / Pod redakciey A.I. Millera.M., 2004.
- 2 Becker Seymour. Russia Between East and West: the Intelligentsia, Russian National Identity and the Asian Borderlands // Central Asian Survey. Vol. 10. Pp. 47-64.1991.
- 3 Krasovskiy A.A. Materialih dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannihe oficerami General'nogo shtaba. Oblastj sibirskikh kirgizov. -SPb., 1861.
- 4 Kozihbaev M.K. Istoriya Rossii estj istoriya stranih, kotoraya kolonizuetsya // Kazakhstanskaya pravda. – № 1, 1999.
- 5 Galuzo P.G. Turkestan – koloniya. (Ocherk istorii kolonial'noy politiki carizma v Sredney Azii). – Tashkent, 1935.
- 6 Sapargaliev G. Karatel'naya politika carizma v Kazakhstane (1905-1907 gg.).- Alma-Ata: Nauka, 1966.

- 7 Abdakimov A. Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen do nashikh dneyy): uchebnoe posobie/- 4-e izd., pererab. i dop.- Almati, 2003.
- 8 Kuzembayjulih A. Istoriya dorevolucionnogo Kazakhstana. Alma-Ata, 1992.
- 9 Abdirov M. Zh. Voenno-kazachyia kolonizaciya Kazakhstana (konec XVI -nachalo XX vv.): opit istoriko-ehvolucionnogo analiza. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoy stepeni doktora istoricheskikh nauk – Almati: 1997.
- 10 Bayjkhozhaev A. Zh. Sihrdarjinskaya voenno-politicheskaya liniya v sisteme kolonizacionnoy politiki carizma v Severnom Priaralje i Yuzhnogo Kazakhstana (40–60 gg. XIX v.). Avtoref. dis. kand.ist.nauk.- Almati,1999.
- 11 Aubakirova Kh.A. Uchastie Sibirskogo kazachestva v podavlenii nacionaljno-osvoboditeljnogo dvizheniya kazakhskogo naroda pod predvoditeljstvom sultana Sarzhana i Kenesarih Kasihmova (1824-1847 gg.), Astana, 2000.
- 12 Mazhitova Zh.S. Voennoe prisutstvie v severo-zapadnom Kazakhstane v XVII-XIX vv. Karaganda, 1997.
- 13 Sarieva R.Kh. Kolonialjnaya politika carizma v Kazakhstane na primere Turgayjskoj oblasti (1868-1914 gg.). Almati, 2002.
- 14 Sadvokasova Z.T. Dukhovnaya ehkspansiya carizma v Kazakhstane v oblasti obrazovaniya i religii (II polovina XIX – nachalo XX vekov). – Almatih: Kazak universiteti, 2005.
- 15 Stepnoy krajy: zona vzaimodeystviya russkogo i kazakhskogo narodov (XVIII-XX vv.): II Mezhdunarodnaya nauchnaya konferenciya: Teziseh dokladov i soobtheniy / Pod red. A.P. Tolochko. – Omsk: OmGU, 2001. –
- 16 Ayjtmagambetov D.R. Vzaimootnosheniya kazakhskogo aula i pereselencheskoj derevni vo vtoroy polovine XIX – nachale XX vv. (na primere Akmolinskoy oblasti): avtoref. dis... kand. ist. nauk: 07.00.02 – Semeyj, 2010.
- 17 Irmukhanov B. B. Kazakhstan: istoriko-publicisticheskij vzglyad. – Almati, 1996.
- 18 Toyjnbi A. D. Postizhenie istorii. – M., 2000.
- 19 Istoriya Alzhira v novoe i noveyjshee vremya / Pod red. R.G. Landa, E.I. Mironova. – M., 1992.
- 20 Perviyh Vsemirnihy forum kazakhov // Kazakhstanskaya pravda. – 1992 – 2 oktyabrya.
- 21 Derguljyan G.M. Bihla li Rossijskaya imperiya kolonialjnoy? // Mezhdunarodnaya zhiznj. –№8, 1991.
- 22 Lurje S.V. Ot drevnego Rima do Rossii XX veka: preemstvennostj imperskoj tradicii // Obthestvennihe nauki i sovremenostj. – № 7, 1997.
- 23 Dameshek I. L. Rolj ehtnicheskogo i prirodno-geograficheskogo faktorov v okrainnoy politike Rossijskoj imperii // Aziatskaya Rossiya: lyudi i strukturih vnepim. Sb .nauch. statej, posvyathennihkh 50-letiyu so dnya rozhdeniya professora A. V. Remneva / Pod red. G. Suvorovoyj. – Omsk.- Izd-vo OmGU. – 2005.
- 24 Nacionaljnaya politika Rossii istoriya i sovremennostj. – M.: – 1997.
- 25 Plakhotnik T. Yu. Deyateljnostj administracii Stepnogo kraja v sfere nachaljnogo obrazovaniya kazakhskogo naseleniya v konce XIX – nachale XX vv.: avtoref., diss. kand. ist. nauk: 07.00.02.- Omsk, 2007.
- 26 Soroka N.N. Krestjyanskie pereseleniya i ikh vliyanie na ehkonomiku kazakhskogo kochevogo aula Stepnogo kraja vtoroy polovinih XIX – nachala XX vv.: avtoref., diss.kand.ist.nauk: 08.09.07. – Omsk, 2009.
- 27 Rakhimbekova A.K. Rolj imperskogo faktora v transformacii kazakhskogo obthestva. Dis. kand. ist. nauk. Almati, 2004. – 29 s.
- 28 Kundakbaeva Zh.B. Imperskiy algoritm v izuchenii istorii Rossii: tendencii sovremennoy istoriografii. <http://www.iie.kz/developments/1/74.jsp>
- 29 Islamskaya civilizaciya v preddverii XXI veka (k 600-letiyu islama v Sibiri). Materialih mezhdunarodnoy nauchnoy konferencii – Omsk, 1994.
- 30 Rossiya i Vostok: problemih vzaimodeystviya. Materialih mezhdunarodnoy nauchnoy konferencii – Novosibirsk, 1999.
- 31 «Rossiya, Sibirj i Centraljnaya Aziya: vzaimodeystvie narodov i kuljtur». Materialih Pyatoy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferencii. Barnaul. 2005.
- 32 Alash-Orda: problemih kazakhskoy gosudarstvennosti i kuljturih Materialih Mezhdunarodnoy nauchnoy konferencii. Almati, 2008.
- 33 Zapadnaya Sibirj i sopredeljnihe territorii: demograficheskie i socialjno-istoricheskie processih (XVIII – XX vv.). Materialih Vserossijskoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Omsk, 2009 g.
- 34 «Islam i pravoslavie: religii mira», <http://www.idmedina.ru/medina/?4991>
- 35 Gosudarstvo, obthestvo, cerkovj v istorii Rossii XX veka. Materialih mezhdunarodnoy nauchnoy konferencii. Chastj 1-2. Ivanovo, 2014 g.
- 36 Kazakhskoe gosudarstvo i evrazijskoe prostranstvo: istoriya i sovremennostj. XI Evrazijskiy nauchnihy forum. Astana, 2014.
- 37 Modernizaciya otechestvennoy istoricheskoy nauki v kontekste nacionaljnoy idei «Mangilik El». Materiali Mezhdunarodnoy nauchnoy konferencii. Almati, 2014 g.

Maydanali Z.
Political organization of nomadic communities: historiographical analysis

The article highlights the different conceptual positions and approaches to the problem of the formation of social and political institutions of nomadic society, presents historiographical review of research paradigms of modern historical science. Analysis of modern historiography on the development and transformation of the political organization of nomadic societies showed that the development and evolution of nomadic societies was accompanied by similar features and special migratory habits of functioning of the system. Discussion and conceptual approaches of modern science have revealed different research practices on the existence and functioning of political structures of nomadic groups. Only critical updates related to the theoretical basis for understanding history, combined with new approaches to the study of the historical foundations of the political structure of the nomads, creates a new situation in historical scholarship.

Key words: nomads, state, the scientific paradigm, the city, leadership, empire.

Майданали З.
Көшпелілердің саяси құрылымы: тарихнамалық сараптау

Мақалада көшпелі қоғамның саяси – әлеуметтік институттарын қалыптастыру мәселесіне әртүрлі концептуалдық негіздер мен келістер қарастырылады, сондай-ақ заманауи тарих ғылымының зерттеу парадигмаларына тарихнамалық шолу жасалады. Заманауи тарихнаманы көшпелі қоғамдардың саяси ұйымдастырылуының дамуы мен трансформациясы мәселелері бойынша сараптау нәтижесінде көшпелі бірлестіктердің дамуы мен эволюциясы номадтық жүйе қызметінің ұқсас және ерекше белгілерімен жалғасқандығы көрсетіледі.

Көшпелі бірлестіктердің саяси құрылымның өміршеңдігі және қызметі проблемалары бойынша пікірталастар мен концептуалды келістер қазіргі ғылымда әртүрлі зерттеу тәжірибесі бар екендігін көрсетті. Тарихты түсінудің теориялық негіздеріне жаңартылған, сыни көзқарасты көшпелілердің саяси құрылымның тарихи негіздермен астастыра зерделу ғана тарихи ғылымда жаңа жағдайларда зерттеулерге мүмкіндіктер береді.

Түйін сөздер: көшпелілер, мемлекет, ғылыми тұжырымдар, қала, көсем, империя.

Майданали З.
Политическая организация кочевников: историографический анализ

В статье освещаются различные концептуальные положения и подходы к проблеме формирования социально-политических институтов кочевого общества, представлен историографический обзор исследовательских парадигм современной исторической науки. Анализ современной историографии по проблемам развития и трансформации политической организации кочевых обществ показал, что развитие и эволюция кочевых объединений сопровождалось сходными и особенными чертами функционирования номадной системы. Дискуссии и концептуальные подходы современной науки выявили разные исследовательские практики по проблемам существования и функционирования политических структур кочевых объединений. Только критически обновленное отношение к теоретическим основам понимания истории в сочетании с новыми подходами к изучению исторических основ политической структуры кочевников создает новую ситуацию в исторической науке.

Ключевые слова: кочевники, государство, научные парадигмы, город, вождизм, империя.

**POLITICAL
ORGANIZATION
OF NOMADIC
COMMUNITIES:
HISTORIOGRAPHICAL
ANALYSIS**

The modern historical science cannot successfully develop without using the achievements of the previous stages of historical science, without developed research methods and accumulated knowledge. Disclosure of the main stages of the development of historical thought lets us to determine scientific directions, to assess the achieved results. Nowadays, there is a great need to study the conceptual problems of socio-political transformation of nomadic societies, determining the nature and essence of the formation of political institutions, changes in the social structure of the nomads. Historiographical understanding of these issues sets us the following tasks, firstly, how modern historians define the words «state», «nomadic state», and secondly, it is necessary to reveal the particular research paradigms in the study of social and political institutions of nomadic society.

Eurocentric theory of the origin and development of the state imply centralized political power, which monopolizes (or delegate) management and regularly collects taxes on a more or less defined territory. In historical science simultaneous political processes are considered as following stages of state formation. The term «politogenesis» was developed in the 1970s and 80-s by L.E. Kubbel [1, p.1], who defined the term as the process of state formation. «The State proclaims» the advantage of using naked power to solve social problems.» P. Golden [2, p.111] **determines that the state has a military force**, which is able to defend it against external and internal enemies. Besides the military and tax officials, it has at its disposal other «explicit, comprehensive and formal «controls. It manages and sets the rules for a society in which the productive forces are sufficiently developed to produce, in different degrees, social differentiation, stratification and create surpluses needed to maintain the state. Social ties are not based on ties of relationship and customs.» Following the logic of his conclusion, he believes that when the nomad states were destroyed the nomadic tribes and clans who formed them all, just rearranged, sometimes under the direction of the clan, which originated from «charismatic» ruling house, or under the direction of new clan, but more often not as a state. Summarizing their conceptual positions, scientist suggests: «They came back to a certain point in the continuum between stateless and state waiting for a new catalyst that could push them back to the state»[2,

p. 112]. M. Fried analyzing the system of state relies on the same research principles: «The point of concentration is one of the basic principles of the organization: hierarchy, differentiated degree of access to basic resources, obedience to the officials, territory protection. It saves itself» with the help of both physical and ideological resources, by maintaining military forces and through the creation of identity among other similar organizational units» [3, p. 235]. Western researchers, examining the main features of the state, come to the conclusion that basically the state should be «the set of organizations which have the power to make binding decisions for the people and organizations legally settling in a certain area, that implement these solutions, using force, if it is necessary» [2, p.108]. In his turn, George Fletcher said that the state is not an institution that is vital for the existence of a nomadic society, and P. Golden proceeding of his theoretical and methodological constructions agrees with him, he is skeptical that the nomads could create their own state, but not contradicting that in Inner Asia steppe empires took the form of early-societies under the influence of Chinese civilization [4, p 7-8].

Modern American anthropologist and historian John Barfield believes that the emergence of migratory habits of statehood is based on contradictions [5, p. 38-39]. At the top the nomadic empire there is an organized state, led by the autocrat, but it turns out that the majority of tribal members retain their traditional political organization, which is based on family groups of various ranks. According to the researcher to resolve these contradictions there were offered two series of theories that were supposed to show that the tribal form is just a wrapper for state or tribal structure that never leads to this state. In other words, the data can reveal the stages of research and development dynamics of historical thought in considering the various aspects of the nomadic state, which, according to foreign researchers only temporarily dominated tribal political organization. Progress in the study of features of nomadic statehood foundation shows that it is impossible to achieve this without philosophical knowledge of past social reality and integrated approach to social and historical knowledge. In the article «Alternatives to the social evolution» Russian scientists D.M. Bondarenko, L.E. Grinin, A.V. Korotaev note that «the state is not the only possible form of evolutionary post- primitive evolution form... This is just one of many forms post -primitive socio-political organization: these forms are alternative to each other and can be transformed into each other without any loss in the general level of complexity» [6, p. 369-396].

By analyzing the basic principles of the genesis and evolution of social and political structures, the researchers conclude: «Thus, the evolutionary path in which retrospectively guessed the known features of the state, is just one of the possible» directions «of politogenesis. But lately as most of the alternative social and political structures were destroyed, absorbed by the state, or transformed into a state, probably, we have reason to recognize the «state branch» of politogenesis as «the main», and alternative ways – «the side.»

N.N. Kradin determines that the level of complexity of the most typical nomadic empires of Eurasia longer corresponds to the «chiefdoms». Even more radical position on this issue has E.S. Kulpina, researcher attitudes sharply negative to the possibility of state institutions in a nomadic society: «At all times, the nomads were marginal's of development of civilizations, which is traditionally associated with developed agriculture, trade, urban culture. Quite often, if not usually, the nomads became socially parasitic-policy superstructure on the body of the state and social self – organization of temporarily conquered agricultural people» [7, p. 167]. Supporters of evolution, the progressive development of a nomadic society believe that the nomads could create their own state. For a number of these researchers belong S.G. Klyashtorny, E.I. Kychanov, V.V. Trepavlov, A.M. Khazanov, T. Hall, who with their scientific work contributed significantly to the development of the concept of «early state» of the nomads. On the basis of their worldview, scientists have concluded that the nomadic statehood as the result of a gradual internal development of society. A.M. Hazanov [8 p. 480] believes that the term «nomadic state» is conditional. They were nomadic, because they were based by nomads or because there nomads occupy a dominant position. However, one way or another, but all of them were related to the asymmetric relationship with sedentary societies. The researcher stresses that «because of the non-autarchism and specialized character of nomadic economy it has been supplemented by agricultural and manufacturing products, and the main centers of production were the cities» [9, p. 318] The researcher is based on the premise that in order to create the state, nomads needed some external catalyst (usually sedentary state). Neighboring sedentary states were too weak politically (but this does not necessarily mean military weakness) to represent a real threat to the nomads. In their turn, the nomads, for whom the uncertainty of confederate bonds was the normal, they never seriously threatened states surrounding them. Simulating the historical reality of

the nomadic world, A.M. Khazanov [9, p. 318] developed some basic principles of coexistence and interaction of cities and nomadic society: 1. Trade and maintaining all sorts of contacts, including religious and cultural, with the cities of the settled countries. 2. The conquest of these countries, or control over certain settled territories almost automatically entailed the use of their cities for the different needs of the conquerors: economic, administrative, cultural, etc. 3. Create own urban sector in the nomadic state. Thus, revealing the specific features of this process, he pays attention to the fact that the state is often considered sedentary trade with the nomads as a foreign policy tool, a resource of economic pressure.

A.M. Khazanov comprehensively analyzes the system of political power in a nomadic society and believes that it has largely remained diffuse and mainly associated with the military, organizational and regulatory functions. Accordingly, they were loose, fluid composition and short-lived, except in cases where they have been transformed by the specific relationship with the outside world. In other words, in the very nomadic societies the need of political integration was not strong enough to lead to irreversible structural changes [8, p. 479]. E.I. Kychanov has a slightly different point of view and puts other accents. By studying the problem of the origin and development of social differentiation researcher concludes: «warlords' (chiefdoms) and function of the distribution of the social product assigned by them – this is the addition of the ruling class and its acquisition of the special situation in the distribution of the product» [10, p. 5]. The representative of the western anthropological school George Fletcher by reconstructing the life of nomads under constant mobility shows an insignificant character of over tribal social organization and weak integration steppe polities, which was unstable and often completely disintegrated.» The members of the tribe saw themselves as belonging to a single nation (ulus), which existed in the past and at any time could be reduced under the new or old name. The term «Ulus» is used to describe a tribe or, more likely, over tribal community, even if the over tribal community was existed only in people's minds. Ulus could also denote an existing over tribal polity – or poorly organized «confederation» or tightly organized «empire». Over tribal society was balancing back and forth between over tribal anarchy (imaginary one people) and over tribal polity, which, in its turn, fluctuated between the confederation and the weak (much less) stable autocracy «- fixes the author [5, p. 221-222]. **The author reveals the complex mechanisms of transformation and changes in**

traditional nomadic structures, shows characteristic parallel nomadic society, and intertwining border cooperation mechanisms that ensure stability of the system. This raises the question of the new conceptual constructions applied to the study of the political education as a «nomadic empire.»

The «dichotomy» (duality) is characteristic in searching of the problem of the emergence of nomadic empires or «archaic empires». Modern authors, conducting the «steppe empires» reconstruction believe that for the creation of the empire two important tools were needed. The first of these was structural, and the second – ideological. Structural funds were decimal military organization, which were used by steppe rulers, and it is a powerful weapon in the hands of the ruler of the steppe, and greatly increased his power. Ideological means of strengthening the control of the belief in Khan Tengri – the god of nomads. In the works of modern historians traced the idea of the supreme god of the world and it contains the possibility of a single universal scope on earth, possibility of that the supreme god can assign a single ruler to establish his rule over all of this universal sphere [5, p. 231]. N.N. Kradin by analyzing the nature of the «nomadic empires» [11, p. 491] **highlights the following features:** 1. multistage hierarchical social organization, permeated at all levels of tribal and over tribal genealogical relationships; 2. dual or triad (the wings and center) the principle of administrative division of the empire; 3. A military-hierarchical character of social organization of «metropolis», often in «decimal principle»; 4. the coachman service as a special way of organizing administrative infrastructure; 5. the specific form of inheritance; 6. the special nature of the relationship with the agricultural world. In historical studies of contemporary Russian authors S.G. Klyashtorny, T.I. Sultanov comprehensively reviewed also the factors of imperial tradition in the history of ancient Turkic civilization creation. Scientists, relying on the methods of retrospective and comparative analysis, say: «Meanwhile, what we can define as the inherent features of civilization (and, above all, well-developed written and portrayed in this written historical memory), was a consequence of the creation of the Turkic ale. Turks called their state that way, which we use as Turkic Khanate or Turkic empire» [12].

Presented historiographical review reveals the contradictions in research practice, the specific features in the study of various aspects of the dialectical development of nomadic society and the continuity of research paradigms. However, different emphases and nuances of research practice

emphasize the nature of evolutionary change in the nomadic environment, with regular contact with urban society. Rudimentary forms of statehood existed in most nomadic societies and the movement to its elements, which received the necessary impetus, immediately becomes effective. Common to modern scholars, despite all the difference in the achieved results, is the view that nomadic societies have internal forces able to create a state, but, of course, a major role was played by external influence, settled agricultural society was an emanating point and catalyst for the political development of the nomads. The feature of research, which should be noted, that even opposing theories do not deny each other, but complement and show the vector

of development of conceptual approaches and developed methods. The diversity of approaches and opinions led to the disclosure of the genesis of the socio-political changes in the nomadic environment, the development of historical thought lets us to determine its main focus, new research horizons. The modern movement of historical knowledge requires further understanding of nature of nomadic society, understanding of the processes which were directly related to the transformation of the internal mechanisms of a nomadic society. The effectiveness of the theoretical and methodological constructs applied to the study of nomadic statehood lies in the spontaneous, unprepared and unexpected turns of historical reality.

Литература

- 1 Куббель Л.Е. Очерки потестарно – политической этнографии. – М., 1988.
- 2 Голден П. Кипчаки средневековой Евразии: пример негосударственной адаптации в степи//Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ, 2004. С. 111.
- 3 Fried M.H. The Evolution of Political Society: an essay in political anthropology. New York. 1967.
- 4 Флетчер Дж. Средневековые монголы: экологические и социальные перспективы// Монгольская империя и кочевой мир. Введение. Улан-Удэ, 2004.
- 5 Барфилд Т. 2009, 38-39 Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н.э.-1757 г. н.э.) Спб., 2009. С. 38-39.
- 6 Крадин Н.Н. Кочевничество в современных теориях исторического процесса// Время мира. Альманах. Вып. 2. Новосибирск. 2001.
- 7 Кульпин Э.С. Цивилизация Золотой Орды// Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ, 2004.
- 8 Хазанов А.М. Кочевники евразийских степей в исторической ретроспективе// Раннее государство, его альтернативы и аналоги: Сборник статей. Волгоград, 2006.
- 9 Хазанов А.М. Кочевники и города в евразийском степном регионе и соседних государствах//Урбанизация и номадизм в Центральной Азии: история и проблемы. А., 2004.
- 10 Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. М., 1997.
- 11 Крадин Н.Н. Кочевники, мир-империи и социальная эволюция// Раннее государство, его альтернативы и аналоги: Сборник статей.
- 12 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. Спб., 2004

References

- 1 Kubbel L.E. Ochrki potestarno-politicheskoy ethnografii – M., 1988.
- 2 Golden P. Kipchaki v srednevekovi Eurasii: primer negosudarstvenoi adaptaci v stepi// Mongolskaya imperia I kochevoi mir. Ulan-Ude, 2004.
- 3 Fried M.H. The Evolution of Political Society: an essay in political anthropology. New York. 1967.
- 4 J. Fletcher Srednevekovi mongoli: ecologicheskije I socialnie perspective// Mongolskaya imperia I kochevoi mir. Ulan-Ude, 2004.
- 5 T. Barfield Opasnaya granaica: kochevie imperii I Kitai. St. Petersburg., 2009.
- 6 Kradin N.N. Kochevnichestvo v sovremenihih teoriyah istoricheskogo processa// Vremya mira. Almanac. Vol. 2. Novosibirsk. 2001.
- 7 Kulpin E.S. Civilizatia Zolotoy Orde // Mongolskaya imperia I kochevoi mir. Ulan-Ude, 2004.
- 8 Khazanov A.M. Kochevniki evrazijskih stepei v istorocheskoy perspektive// Ranney gosudarstvo. ego alternatives and analogues: Proc. Volgograd. 2006.
- 9 Khazanov A.M. Kochevniki I goroda v evrazijskom stepmom regione I sosednih gosudarstvah// Urbanizatia and nomadism v Centralnoy Asii: istoriya i problemi. A., 2004.
- 10 Kychanov E.I. Kochevie gosudarstva ot gunnov do manchurov. M., 1997.. M., 1997.
- 11 Kradin N.N. Kochevniki mir-imperii I socialnaya evolucia// Ranney gosudarstvo ego alternatives and analogues: Proc. Volgograd.Volgograd, 2006.
- 12 Klyashorny S.G., Sultanov T.I. Gosudarstva I narodi Eurasijskih steppei. Drevnost i srednevecovie. SPb., 2004.

Мажитова Ж.С.

Ежелгі билер соты: мәселенің ресейлік революцияға дейінгі тарихнамасы (XIX–XX ғ. басы)

Мақалада ресейлік революцияға дейінгі зерттеушілердің еңбектерінде көрініс тапқан қазақ дәстүрлі қоғамындағы ежелгі билер сотының мәселелері қарастырылады. Билердің қоғаммен артылған міндеттерді адал атқаруы лайықты бедел мен «билеу» түріндегі материалды сыйақы ретінде қайтарылатын жақсы даңқтың кепілі болды. Тағы да қоса кететін жайт, әрбір би сот тәжірибесін ұлғайтып өз ауылының шеңберінен шығуға тырысты. Бұл орайда, осыған дейін біз атап өткендей, байлыққа байсалды қараған көшпенді қоғамның ерекшелігін ескере отырып, ешқандай материалдық құндылықтар бидің өзіне тиесілі ауылдың шеңберінен тыс жерлерде сот ретінде танылуының кепілі бола алмады. А.И. Добросмысловтың пікірінше, биді таңдаудағы басты факторлар ретінде байлық пен тектілік саналды. Қол жетілген талдаудың негізінде, автор осы мәселе бойынша тарихнамада екі қарама-қарсы көзқарастардың айқындалғандығы туралы ойға келеді: бірінші бағытта соттың ұйымдастырылуы негізінде билердің моральдық-өнегелік қасиеттері алынған болса, екінші бір бағытта рулық қауымның күші, билігі және байлығы көрсетіледі. Билер туралы осыншама көптеген пікірлердің болуын қазақ дәстүрлі қоғамының орталық институтының көп мәнге ие екендігімен түсіндіруге болады.

Түйін сөздер: билер, ежелгі сот, тарихнама, дәстүрлі қоғам.

Mazhitova Z.S.

On the elder court of biys: russian pre-revolutionary historiography of the issue (XIX – beginning XX c.)

The article considers the issue of the elder court of biys in Kazakh traditional society, which was covered in the works of Russian pre-revolutionary researchers. Fidelity of biys to their duty guaranteed good fame, resulting in the granted authority and material reward called «biylyk». In addition, every biy looked forward to expand the margins of his judicial practice beyond his own aul. Hence, there were no material values that could guarantee the recognition of biy's jurisdiction beyond his subordinate tribe, as the nomadic society had a specific character and tolerant attitude to wealth. A. I. Dobrosmyslov considered the power, wealth and ancestry as the main criteria for the community when electing the biy. According to the conducted analysis, the author concludes that historiography has two exact antipodes of the opinion upon that issue: the first considers moral qualities of biys as the basis for establishing the elder court; the second considers force, power and wealth of the tribal community. Such diversity in opinions about biys arises from wide responsibilities of this key figure of Kazakh traditional society.

Key words: biys, the elder court, historiography, traditional society.

Мажитова Ж.С.

О древнем суде биев: российская дореволюционная историография вопроса (XIX – начало XX в.)

В статье рассматривается вопрос о древнем суде биев в казахском традиционном обществе, который получил освещение в трудах российских дореволюционных исследователей. Добросовестное исполнение бием возложенных на него обществом обязанностей служили гарантом доброй славы, которая возвращалась заслуженным авторитетом и материальным вознаграждением в виде «бийлыка» – вознаграждения. К этому следует добавить, что каждый бий стремился расширить судебную практику и выйти за границы своего аула. В данном случае, никакие материальные ценности, учитывая специфику кочевого общества, которое достаточно спокойно относилось к достатку, не могли быть гарантом признания бия как судьи за пределами подведомственного ему рода. А.И. Добросмыслов считал, что сила, богатство и родословная являлись определяющими критериями при выборе общиной бия. На основании полученного анализа, автор приходит к мнению, что в историографии утвердились две диаметрально противоположные точки зрения по этому вопросу: в одном направлении за основу организации суда были взяты морально-нравственные качества биев; в другом же – сила, власть и богатство родовой общины. Подобного рода палитру мнений о биях можно объяснить многозначностью этой центральной фигуры казахского традиционного общества.

Ключевые слова: бии, древний суд, историография, традиционное общество.

**ЕЖЕЛГІ БИЛЕР
СОТЫ: МӘСЕЛЕНІҢ
РЕСЕЙЛІК
РЕВОЛЮЦИЯҒА
ДЕЙІНГІ
ТАРИХНАМАСЫ
(XIX–XX ғ. басы)**

Қазақстан территориясындағы билер сотының тарихнамасын қазақ елінің мәдениеті туралы, соның ішінде жай құқықтық жүйеге қатысты аумақты материалдар көрініс тапқан XIX–XX ғғ. Ресей зерттеушілерінің еңбектерінсіз елестету мүмкін емес.

Зерттеушілердің назарын аудартқан Қазақстан тарихының қызықты тақырыптарының бірі қазақтардың қарапайым құқығы болды. Көптеген ғылыми қоғамдар, экспедициялар және зиялы қауымның өкілдері қазақтардың қарапайым құқығын зерттеумен айналысты және сондай зерттеушілердің бірі, патшалық үкіметтің мемлекеттік тапсырысын орындаған болса, басқалары танымдық мақсаттармен шектелмей, қазақ қоғамының ерекшеліктері мен заңдылықтарын түсінуге, оның тұрақты болуының және империя құрамына енуінен кейінгі өзгеріске ұшырау себептерін түсінуге тырысты. Жиналған материалдар көбіне жинақтарда, газет және журналдарда, жеке монографиялар түрінде шығарылып отырды.

Революцияға дейінгі зерттеушілер дәстүрлі құқықтық сот жүйесінің негізгі түйіні ретінде қазақ қоғамында көптеген: әкімшілік, әскери, дипломатиялық және басқа да деректерге қарағанда ең біріншіден соттық қызметтерді атқарған билерді айтады.

XIX ғ. басында бұл мәселені алғашқылардың бірі болып Я. Гавердовский қарастырған болатын және билер сотының институтына сипаттама бере отырып: «Халықтық соттар деп сөзге шешен, бай және ұқыпты сөздерімен тең келетін билерді айтады; оларға қарасты топ күшті болған сайын олардың үкімдері де соншалықты басымдыққа ие, сот төрелігі еркіне қатысты болса, оның жүзеге асырылуы да күштіге қатысты» [1, 430]. Сондықтан да, билер деп өзінің соттық қызметінде «өзіне қарасты топтарға» және «бай және икемді» болуы арқылы артықшылықтарға ие адамдарға сүйенетіндерді атаған.

XVIII ғ. билер ретінде рубасыларды санаған. А.И. Левшин, үміткердің сайлануының негізі болып табылатын басшылардың қасиеттерін атай отырып, «дау және әділеттіктің қаралуын жете ұғыну қабілетін» ерекше көрсетті [2, 167].

1844 ж. 14 шілдесіндегі «Орынбор қырғыздарын басқару туралы Ереже» заңдық құжатында Орынбор шекара комиссиясына «олардың істерінің қаралатын және соттасатын кезде

ұлттық дәстүрлерінің негізінде басқаруға жинақ дайындау үшін қоғамда заңи күші бар қырғыз әдет-ғұрыптарын жинап ретке келтіру» туралы міндеттер жүктелді [3]. Нәтижесінде, 1845 ж. Орынбор шекара комиссиясы қазақ даласында қызметте болған шенеуніктеріне, сонымен қатар тұрақты негізде қызмет атқаратын іс жүргізуші, аудармашы, лауазымды адамдар мен бағынышты қазақтарға және тағы басқаларына қазақ даласында заңдық күші бар қазақ әдет-ғұрыптары туралы мәліметтер жинап, жиналған мәліметтерді 1846 ж. 1 сәуірінде шекара комиссиясына тапсыруды ұсынды. Орынбор шекара комиссиясының генерал-майоры М.В. Ладыженскийдің 1845 ж. 24 желтоқсанындағы хатында шекара комиссиясының шенеуніктеріне: «ордада қабылданған сот және жаза тәртібі негізделген ұлттық әдет-ғұрыптардың кейбір салаларын оңай зерттей алу үшін бүгінде әр дайым қырғыздардың арасында болындар». Аталған істерді міндетті орындау үшін, сіздерді: 1) өздерінің әдет-ғұрыптары және дәстүрлерінде қырғыз тайпалары басқалардан айырмашылығы қандай; 2) қоғамдағы билердің қайсылары көбірек құрметке ие және өзінің білімі мен тәжірибесі бойынша атақтырақ екендігін білу, сонымен қатар ол билердің жазғы және қысқы қоныстарының әдеттегі жерлерін білу, және қандай бөлімге жататындықтарын анықтау» [4, 75-76]. 1846 ж. басынан ақ әкімшілікке алғашқы есептер түсе бастады.

Мәліметтердің көбі бағынышты қазақтардан жиналғандығы, олардың құндылығын төмендететіндігіне назар аударған жөн, өйткені олар аймақтық ресей билігіне бағынышты болғандықтан олар көбіне бұрмаланған, шындыққа жанаспайтын ақпараттар беріп отырған. Материалдарда әртүрлі облыстардағы көшпенділердің құқықтық нормаларынан алынған бір сипаттағы қайталанулар кездеседі. Мысалы, шенеуніктер Белозеров және Ячменевтің 1846 ж. 29 наурызындағы қазақ дәстүрлерін сипаттауы 1846 ж. 26 ақпандағы кіші офицер Аитовтың сипаттауын дәлме дәл қайталайды. Бұл жағдай, шенеуніктердің берілген тапсырмаға салқын қарап, аса үлкен жауапкершілік артпағандықтарының дәлелі болып табылады.

Алайда бұл материалдардың құндылығы зерттеушілерде ешқандай күмән тудырмайды. Орынбор әкімшілігіне есеп тапсырған алғашқы шенеуніктердің бірі, кіші офицер Аитов болды. Өзінің есебінде, ол алынған тапсырманы орындау мақсатында, билер институтіне толық анықтама беруге талпынып, билердің қайсысы ең құрметті екендігін анықтау мүмкін еместігін жазады «...әр бір би қырғыздардың істерін

әділ және ерте заманнан бері енгізіліп өзгеріссіз қалған және барлық қырғыз тайпаларында бірдей заңдық күші бар әдет-ғұрыптарға толықтай негізделіп шешуге тырысады» [5, 97]. Әділетсіздікке әшкереленген би өз тайпасының арасында құрметтеуден айырылып, ол туралы жаман ат жел секілді бүкіл далаға тез арада тарап отырған. Алайда, Аитовтың қосуы бойынша, мұндай жағдай өте аз болған және ең маңызды оқиға ретінде саналып отырды.

Орынбор шекара комиссиясының төрағасы генерал-майор М.В. Ладыженскийдің айрықша тапсырмалар бойынша шенеунік Д'Андреге берген нұсқауларында: «Сондықтан сіздер қырғыз руларындағы ең жоғарғы құрметке және атаққа ие тұлғаларға барасыз. Сонымен бірге, өздерінің танымдарына байланысты билерді тек өздерінің байлығы мен туысқандық байланыстарына байланысты би деген лауазымды киіп жүрген ордалықтармен шатастырмау қажет. Сондықтан, жалпы очерктегі маңызды бап ретінде халық арасында Би деген атаққа берілген барлық құқықтар сіздің назарыңыздан тыс қалмауы тиісті» [4, 122]. Нұсқаудың текстіне сараптама бере отырып, ресейлік әкімшіліктің билер институты туралы кейбір түсініктері болғандығын атап өтуге болады, себебі Ладыженскийдің өзі де билерді мәртебесі бойынша алмастырмауды сұрайды. Алайда қолда бар мәліметтердің бәрібір аз болғандығы анық. Солай бола тұра, бұл уақытқа дейін Ресей Кіші және Орта жүз территориясында берік тұрды және аумақтағы өз үстемдігін әрі қарай бекіту мақсатында, сонымен қатар оңтүстік-шығысқа қарай жылжу үшін оларға ұлттық құндылықтарды сақтаушы, алайда ең бастысы көшпенді қазақ ұлтының негізгі әлеуметтік күші ретінде билер туралы қосымша мәлімет қажет болды.

Қазақтардың қарапайым құқықтары туралы мәліметтер жинап жүріп Д'Андре дала дәстүрлерінің қорғаушысы ретінде билерден жауап ала отырып келесідей қорытындыларға келді. Қазақ қоғамында соттық істерде билерді басқа да маңыздылығы жағынан кем түспейтін сот билігінің органдары, мысалы, хандық және сұлтандық соттар да қорғап отырды. «Ордада сот және жаза қажет ететін әр бір істер, халықтық құқықтың басты өкілі ретінде, билермен орындалып отырды», – дейді Д'Андре 1846 ж. жазылған өзінің алғашқы жазбаларында [5, 164]. Билердің сот әрекеттерін өз көзімен көрген ол, соңғыларға жақсы баға бере отырып, былай деп жазған: «Табиғи ақыл және ерекше жандық қасиеттеріне тәжірибенің және үлгілі адамгершіліктің қосылуы осының барлығы дерлік билерді осы құрметті атақты алып жүру құқығына ие етеді». Әрі қа-

рай: «Билер – соттар, өзінің ар-намысынан басқа ешқандай билікке есеп берместен, ешқандай күмәнсіз Ордада сұлтандардың өзіне берілмейтін орынды иелене алады; себебі ордалықтарды бидің күшіне жүгінуіне биліктің де, байлықтың да күші мәжбүрлемейді, тек қана халықпен таңдалған адамнан өз игілігі үшін шындыққа жету жолы ғана итермелейді» (жазбаның алғашқы жазылымы: «Алайда ешбір заңсыз халық өмір сүре алмайды және заң ол би деген халықтық өзіндік сезімі») [5, 165].

Әрі қарай Д'Андренің айтуы бойынша «Құрметтен басқа Ордада басқа ешқандай құқықтарға ие болмаған». Әділ сот туралы халық арасындағы жақсы сөз және бидің даусыз адамгершілігі оның қарапайым адамдардан айыратын жалғыз ерекшелігі» [5, 165-166]. Қоғамдағы билер институтының көпфункционалдылығы туралы айта отырып Д'Андре қазақ қоғамындағы билердің түрлеріне сипаттама береді. Оның айтуы бойынша: «Сот-билерді, әскербасы-билерді және бай-билерді шатастыруға болмайды. 1. Сот-билер өзінің ақылына, танымына және ерекше жандық қасиеттерінің арқасында бүкіл халықпен берілген осы құрметті атақты алып жүрудің толық құқығына ие. 2. Әскербасы-билер, немесе ірі әскердің қолбасшысы, бұл тұлға әскерді ақылмен басқару арқылы және әрекеттері жалпыға ортақ игілікті көздейтін болса би бола алады. 3. Өздеріне би атағын иеленген кейбір байларға қатысты айтатын болсам, ондайлар тек өздерінің ауылдарында ғана белгілі және би атағын туысқандары мен ауыл адамдарына бола пайдаланады» [5, 164-165].

Демек, Д'Андренің айтуы бойынша, тек қана барлық қоғамға пайдалы бидің құқықтық әрекеттерінің нәтижесінде аса беделге, қоғамдық құрметке ие адамдар ғана нағыз билер ретінде танылады. Д'Андре бидің әрекетіне барлық қоғамның ойын білдіретін халықтың бағасы қандай екендігіне назар аударады (өзіне бағынышты тайпа болуға тиісті).

Д'Андре бай-билерді де ерекше атап өтеді, олардың тізімде ең соңғы болуларына қарағанда бұл XIX ғ. қазақ қоғамындағы патриархалды-тайпааралық бөліністің басталуына әсер еткен жаңадан пайда болған құбылыс болып табылады. Материалдық байлыққа негізделген бұл билердің беделі және осыдан пайда болатын билік өкілеттігі, өз ауылының шеңберінен аспаған. Д'Андре келтірген билер статусының үлкендік тәртібі негізінде, қазақтардың көшпенділер қауымында билерді сайлаудың қағидасы ретінде оның әл-ауқаты емес, дауларды шешуде әділ, шыншыл, заңдық танымы бар және сөзге шешен, таза намысты, соттық билеуде тәжірибелі, адам-

гершілігі мол тұлға бүкіл халықтың таңдауы барысында осы құрметті атақты иеленеді.

Д'Андре қарапайым құқық нормаларын жинау бойынша шекара комиссиясының тапсырмасын тиянақты орындап болып, бұл мәселені зерттеуде сол кездегі адамдардың пікірінше (билердің) өзінің үлесін тек қана қазақ қоғамындағы қарапайым құқық нормаларының қолданылуын толық зерттеп қана қоймай, дәстүрлі қазақ сотының зерттелуі үрдісінің тарихнамасын көп жылдарға анықтап берді.

Билердің қоғаммен артылған міндеттерді адал атқаруы лайықты бедел мен «билеу» түріндегі материалды сыйақы ретінде қайтарылатын жақсы даңқтың кепілі болды. Тағы да қоса кететін жайт, әр бір би сот тәжірибесін ұлғайтып өз ауылының шеңберінен шығуға тырысты. Бұл орайда, осыған дейін біз атап өткендей, байлыққа байсалды қараған көшпенді қоғамның ерекшелігін ескере отырып, ешқандай материалдық құндылықтар бидің өзіне тиесілі ауылдың шеңберінен тыс жерлерде сот ретінде танылуының кепілі бола алмады.

Осы және басқа да мәселелер билер институтының зерттелуіне үлкен үлес қосқан XIX ғ. ресейлік шығыстанушы В.В. Григорьевтің еңбектерінде көрініс тапты. Көшпенді тұрмыстың егіншілікпен салыстырғандағы басымдықтарын атай отырып, ол көшпенділердің сот жүйесінің артықшылықтарына назар аударды. Оның айтуынша қазақтарда «...көптеген ертедегі өркениет иелері қызығатындай сот және тергеу өндірісі тәртіптері және керемет сот жүйесі болған; көшпенділерге әрдайым бостандық ретінде жетіспеген, яғни қысымнан қашу амалдары ретінде даладағы заңдылықтың сезілуі мықты кепілмен сақталады және тәрбиеленеді» [6, 64]. Ғалымның әр бір жұмысында қазақ қоғамындағы ру басыларының күші туралы айтылған. Ру көшпенділер үшін тек баспана ғана емес, және де оның қауіпсіздігінің кепілі болды. Сондықтан, сот, әскер басы және басқа да міндеттерді атқаратын рукөсемінің ролі айтарлықтай маңызды болды.

Зерттеуші А. Крахалев өз мақаласында да билер сотын ежелгі түрде сипаттауға тырысты. Арасында ол Семей облысының Павлодар уезінде би болған полковник Муса Чормановтың өз жерлестерінің тұрмыстары мен әдет-ғұрыптары туралы сөздерін келтіреді. Ол «Жерлеуге салым кезінде өткен жылдағы жиналған қырғыздар арасындағы даулар мен арыздар, шағымдар, шешіледі және талқыланады. Солай бола тұра, іске деген өз ақылдарын және әділ көзқарастарын көрсете білген қырғыздар, яғни білгір адам өз халқынан «би» деген атаққа ие болады. Сонан кейін осы билерге

қырғыздар өздерінің әртүрлі сипаттағы мәселелерін шешу үшін жүгінеді» [7, 25]. А. Крахалевтің мақаласының материалдарына қарағанда, билерге ең бастысы моральдық-өнегелік қағидалар қойылатын болды: олар «...кейде барлық халықтың жиналуымен, мәселенің егжей-тегжейіне дейін айтылуымен, ауызша шешілуді қажет ететін істер үшін қазақтар арасында жырлар, халық эпостарын білетін құрмет пен атаққа ие болды. Сондықтан әр бір қырғыз далада би бола алмады» [7, 25].

А. Леонтьев «Қырғыздардағы сот құқығы ертеден әкімшілік істерінде де билікпен қамтамасыз етілген тұлғалар – билерге, сұлтандарға және хандарға тиесілі болды. Биліктің бөлінісі қырғыздарға белгісіз болды» деп жазды [8]. Бұл қарапайым құқықтың білгірінің мәліметтері бойынша, алғашында биліктің барлық салаларын өз қолында шоғырландырған қауымның адамдары билер болды. Билер өз қолдарында сот және әкімшілік билік, сонымен қатар автордың пікірінше, ерте заманда билер рулық биліктің негізінде пайда болған биліктің жалғыз түрі болды. Алайда уақыт өте келе әскери құзыреттер билеуші хандардың қолына өтті. Осы уақыттан бастап, А. Леонтьевтің ойынша қоғамдық иерархияның жоғарғы сатысындағы бөлініс үдерісі басталды. Қазақ жүздерінің орыс жерлеріне қосылуынан бастап, билердің қызметтік саласы қысқарды және сот тәжірибесімен шектелді. Шығыс-түріктанушы В.В. Радловтың билерге берген сипаттамасы үлкен қызығушылыққа ие.

Өз қорытындысын академик көпжылдар бойы қазақтардың қоғамдық қатынастарын зерттеу негізінде «тек көп ғасырлар өткеннен кейін ғана болмашы өзгерген» деп айтты [9]. Академик В.В. Радловтың билерді сипаттауларында сөгістер болған жоқ емес және бұл революцияға дейінгі көп зертеушілерге тиесілі жағдай.

Бір жағынан, В.В. Радловтың сөздеріне қарағанда, билер өкіметті заңсыз тартып алды «оларға ешкім құқық бермеген болса да халықты соттайды». Олар қыстақ кезіндегі жер дауларын шешеді, ауыл арасындағы дауларды және жеке адамдардың мүлкіне, қауіпсіздігіне қатысты күштеу шешімдер шығарады» [9, 69]. Табиғи-климаттық жағдайларға байланысты бірнеше ауылдар бөлімдерге бірігіп, онда «ауылдар арасында пайда болатын дауларды ретке келтіріп, айтыстарды шешетін биліктің қажеттілігі» туындады [9, 69]. В.В. Радлов көшпенді қоғамда рубасы сот және әкімшілік рөлді орындауға тиісті болуының себебі неде деген сұраққа толықтай тоқталды. Сондай рубасыны қауым бай, үлкен жанұясымен күшті, жанымен дарынды және әділ бидің тұлғасынан табады. «Ондай билік әдетте

шыққан тегі бойынша байлығы, діни қабілеті, әділеттілігі, алайда, ең алдымен – қажет болған жағдайда, сөзді іспен қолдай алатын көп руластарының болуымен ерекшеленетін тұлғалардың қолында болды. Ондай тұлғалар қырғыздарда билер болып аталатын болды (би=бей=бек)»¹ [9, 69]. Академиктің пікірінше, бұл билік сайлауға бағытталған жоқ. В.В. Радлов «би билігі, әрдайым басқалары соған түрткі болатын жағдайлармен ғана мойындайтын танымал жанұямен немесе оның өкілдерімен жауланып алынған билік болып табылатындығын» айтты [9, 69]. Күшпен жаулап алынған бұл күштің көпшілікпен мойындалуы сирек кездесті, көбінесе ол тек қана кейбір рулардың ғана қолдауына ие болып отырды. Бұл сипаттамада, билер әкімшілікпен қоса соттық билікті де жаулап алған иемденушілер ретінде көрініп отырды.

Сонымен бірге, академик билер институтының маңызын басқаша анықтаған өзінің зерттеулерін келтірді: «...билер көбіне шешіміне екі жақ та өз еркімен бағынатын аралық сот ретінде болды» [9, 70]. Өз еркі қағидасы бойынша бағыну, «өз еркі» ресми және заңды сипатта да бола алатын руласқа қатысты мүмкін болды. Егер де дау немесе талас әр түрлі руластар арасында пайда болған болса, онда соттық-әкімшілік қағидада құралған би билігінің екі жақпен де бірдей қабылдануы екі талай болатын еді. Бұл жерде, шешімі екі жаққа да бірдей міндетті болатын аралық сотты өз еркімен таңдау қағидасы бірінші ретке шығады. Бидің әсер ету саласы тек қана соттық өкілеттілікпен шектеліп қана қоймай, сонымен бірге оған бағынышты топтың барлық тіршілік саласын қамтып отырды.

В.В. Радловтың пікірінше, «шешіміне бүкіл халық бағынатын билер бар» бұл өздерінің «сот әділдігімен және білімімен» ерекшеленген, соңғыларымен қатар «өз жанұясының немесе руының және байлығының» арқасында орындарын сақтай білген билер де сот төрелігін орындап отырған. В.В. Радловтың пікірін қорытындылай келе, қазақ қоғамындағы билердің қызметінің көлемі және орны бойынша «ортақ ережелерді бекіту мүмкін емес болды» [9, 69–70].

Мақаладағы материал қазіргі күнге дейін өз мәнін жоғалтқан жоқ. Оның маңыздылығы, ғалымның 1862 ж. жазында Жетісуге ең алғашқы сапары кезінде алынған қырғыз халқы туралы тікелей пікірі көрініс тапқан. В.В. Радловтың біруластардың сот шешіміне сөзсіз бағынуы

¹ В.В. Радловтың айқанындай, көптеген түрік халықтарында «билер» әртүрлі транскрипцияға ие: «би=бей=бек=бег=билер».

туралы көзқарастары ғалымның басқа да еңбектерінде дәлелденген [10, 112].

Қазақстан территориясында билер институтының зерттелуіне екі жылдан астам уақытта қазақ қоғамын зерттеген А.К. Гейнс зор үлес қосты. Жиналған мәліметтер негізінде, ол Комиссияның «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы Ереженің Жобасын» дайындауға қатысты². Қазақ қоғамының дәстүрлі институттарына үлкен назар бере отырып, оның ойы бойынша аумақтағы жаңа реформаларды жүргізу барысында ескерілуге тиісті өзінің «ежелгі қазақ соты» туралы ой пікірлерін ұсынды. Би атағы – А. Гейнстің пікірі бойынша әкесінен баласына берілетін мұрагерлік деп есептеді. Өз уақытында бұл атақты әкімшілікпен қоса соттық билікті де басып алуының арқасында «...саяси маңыздылыққа ие болған» рубасылары иеленіп отырды, солай бола тұра ғалым, «олардың мұндай жағдайы әкімшілік жұмыстармен ешқандай сәкес келмегендіктері» туралы тағы да айтқан болатын [11, 21].

А.К. Гейнс қазақ қоғамында «халықтың құрметіне ие әрбір адам би бола алады; олар өте құрметті тұлғалар болған. Екі дауласушы тарап та өздерінің жеке таңдауы бойынша өз мәселесін шешуде бір немесе бірнеше билерге жүгініп отырды. Арызданушының міндетіне куәгерді нұсқап өзінің арызын дәлелдеу үшін айғақтарды ұсыну жатты; жауапкер болса өзін ақтау үшін барлық дәлелдерді жинап ұсынуға міндетті болды» [11, 25]. Осылайша, билерге тек қана үкім айту ғана қалғандықтан, істердің би сотымен жылдам шешілуінің себебі де осында болды. Егер де жақтардың сот алдында өз ақтығын дәлелдей алмаған жағдайда, билер алқабилер көмегіне жүгініп отырды. Сот ашық және жұрт алдында жүргізіліп отырды, және кінәсі мен жазалау шаралары көптеген факторларға байланысты болды. Автордың пікірінше, ежелдегі билер соты осындай сипатта болды. Ғалым, билер сотында мұсылман елдеріндегідей ресей қоғамына қарсы фанаттық бастамалар жоқ екендігін белгіледі.

Басқа да зерттеушілер сияқты, А.К. Гейнс қазақтар арасындағы дәстүрлі билер сотын сипаттауда қарама қайшылықтардан алыс болған жоқ. Бір жағынан, билер – ұрпақтан ұрпаққа берілетін мұрагерлік атақ, екінші жағынан – «кез келген адам би бола алады...». Осы жерде автордың ойымен келісе отырып, аталған қарама қайшы

пікірлер, билердің көшпенді жүйенің тұрақтылығын сақтауда түрлі қызметтер атқарғандығымен байланысты екендігі туралы өзімізге болжам жасау еркін береміз. Егер бір жағдайларда келесі ұрпаққа білім-танымдарын туылғаннан бастап, яғни қан арқылы беру қажет болған болса, басқаларында қоғам үміткерлерге өмір тәжірибесі, машықтары және икемділігі барысында иеленетін нақты талаптарды қойып отырды.

Қазақ даласында саяхаттай отырып қазақ әдет-ғұрыптарын зерттеген А.К. Гейнс, ертеде билер болып тек қана үкімінің орындалуы бойынша мәжбүрлеу күші бар, сонымен қатар, «руда туылу құқығы бойынша жоғарғы көсем билігіне ие рубасы сот немесе би бола алатын» [11, 624]. «Көп уақыт өтпей ақ, Гейнстің пікірі бойынша өзінің үкімін құрметтеге алатын адам ғана би бола алатын» [11, 625]. Билер жауапкерді сотқа келтіретін және сот шешімдерінің орындалуын қадағалайтын айрықша әскери қол немесе арнайы топ түріндегі ерекше аппаратқа ие болған жоқ. Сондықтан өзінің қызметінде билер барлық сот барысы бітеу айналымға ие болуы үшін қауымға жүгінді. Қауымның оның еркін орындауы үшін, ру басы ретінде жиналған айналасындағы ұжымының арасында би құрмет пен беделге ие болуға тиіс болды. Көшпенді қауым шеңберінде, бидің беделі барлық туыстары үшін басты негіз ретінде болды. Мұндай көмектің күші туралы, Гейнс қазақ руларының ішінде адайлардың арасындағы болған оқиғаны өз күнделігінде сипаттау барысында айтқан болатын, рубасылары «өздерінің ағайындарының көсемі. Олардың үкімі өзгертусіз және тез арада орындалады. Адайлықтар үлкен ағасының кіші інісін Биямбеттің бұйрығын орындамағаны үшін өлтіргені туралы айтқан болатын» [11, 85]. Кизяк руының қазақтары туралы айта отырып, А.К. Гейнс би билігін қамтамасыз етуші бағындырушы құрал туралы жазды. Осы жерде де би үкіміне еш қарсыластықсыз бағынатын болды, ал егер де бидің бұйрығына бағынбайтын адам болса, онда әрдайым оны күшпен бағындыратын «көптеген жақсы адамдар табылатын болды». [11, 432].

Бұл идея қазақ тұрмысын дәріптеуден алшақ болған, алайда онымен қызмет бабына байланысты іштей жақсы таныс, сот қайраткері, Торғай облысының өзге ұлттардың мәселесі бойынша кеңесшісі, қазақ тарихы мен этнографиясын зерттеуші И.И. Крафттың еңбектерінде жалғасын тапты. Оның жұмыстары билерді қазақтардың әділ соты ретінде жұртшылықтың назарын аудартқан жұмыстары «Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясының Еңбектерінде», «Орыс географиялық қоғамының Орынбор бөлімінің

² Қазақ даласын Ресей әкімшілік-территориялық және құқықтық басшылыққа қосу үшін әлеуметтік-экономикалық қатынастарды зерттеу мақсатында 1860 жж. ортасында Мемлекеттік комиссия құрылды.

Хабаршысында», «Қырғыз көнеліктерінің» жинақтарында жарияланды. «Ең ақылды және ең әділ адамдар билер саналды, және олар ру немесе партия мүдделерінің өкілдері болған жоқ, себебі оларды ешкім сайламайтын. Халықта кімде кім ақылды және әділ адам ретінде атаққа ие болса, дауласқандар соған барады» [12, 128]. Ғалымның пікірінше, тек қана таңдаулы адамдар ғана билер бола алады, олар ән, жырлардағы батырлардан да жоғары болды. И.И. Крафт халықтың би қауымына деген көзқарасын көрсететін мақалдар келтірді (барлық мақалдардың авторы халық деп есептеу тегін емес). Біз соның ішіндегі осы қатынасты айқын сипаттайтын тек біреуін ғана келтіруді жөн көрдік: «Батыр дегенді екі қатынның бірі табады, би дегенді ілуде біреуі табады» [13, 108-111].

Қазақ құқығының ерекшеліктері туралы жазған Н. Малышев, кез-келген халықтың өмірін, мәдениетін және ұмтылысын түсіну үшін, оның қарапайым құқығын білу міндетті деп айтқан болатын. «Қысқартып айтқанда, халықтың дәстүрін білмегендер, сол халықтың өзін білмейді», дей отырып, әрі қарай: «Қырғыздардың қарапайым құқықтары әлі күнге дейін толық құрастырылмағандығын» айқындады [14, 4]. Қазақтардың жай-күрек жүйесінде «құқық» терминінің орнына бірнеше мағынасы бар «хақ» сөзі қолданылды: шындық, бірдеңеге қол жеткізудегі Құдай мен құқық. Дәстүрдің ішінде құқықтық дәстүр, түрік халықтарында «занг» деп аталды немесе арабша «адат» деп жазылды және автордың пікірінше қазақ халқының ертедегі тарихынан бастау алады. Әрі қарай: «Зангте жеке өмірдің әдет-ғұрыптары соттық әдет ғұрыптардан ерекшеленбейтіндігін; өмірлік міндеткерліктер заңдылардан, соттық жазалар әкімшіліктерден ажыратылмағандығын» оқимыз [14, 4]. Қазақ сотының жәбір шеккен жаққа құн немесе алым ретінде төленіп отырған, шындығын мойындаудың дәлелі ретінде ант беру сияқты сипаттар тән ежелгі түрін, Н. Малышев сот жүргізу ісінің артта қалған түрі және көшпенді тұрмыстың нәтижесі, сыртқы факторлардың әсерінің жоқтығы және қоғамдық қатынастардың әлсіз дамуы деп сипаттайды. Алайда, соңғы кезеңдегі шарифат пен орыс құқығының әсері ғалымның пікірінше ежелгі соттың кейбір (алайда аз ғана) өзгеруіне септігін тигізді деп сенді.

Келтірілген жұмыстарда авторлар билер беделі олардың өз халқына жасаған сот қызметі үшін иеленген қолдау күшімен анықталған деп есептеді, егер де би сот ретінде өзінің қауымының талаптарына жауап беретін болса олардың таңдалуы тұрақты түрде болды, және де егер бидің сот тәжірибесі күмән тудыратын болса,

өзгеше болды, яғни биді танудың қағидасы ретінде оның моральдық-адамгершілік қасиеттері болды. Алайда, билер институтына осындай көзқараспен қатар, осы мәселені қарастыруда басқа да пікірлер орын алды. Мысалы, А.И. Добросмысловтың пікірінше, биді таңдаудағы басты факторлар ретінде байлық пен тектілік саналды. Колониялдылыққа дейінгі билер соты туралы айта отырып, ол: «өз үкімін орындата алатын кез келген адам би бола алды... Ондай соттың қызмет ету аумағының көлемі оның күші мен ықпалының көлемімен анықталды. Бөлімде немесе руда сот болып көп жағдайларда, өзінің туу және байлық құқығы, өз руластарын басқару құқығы бойынша көсем болған адам есептелді»... Неғұрлым би бай және шығу тегі бойынша үлкен және күшті текке тиесілі болса, соншалықты ол жақсы беделге ие болды...» [15, 24].

Осыған дейінгі авторлар, билерді анықтаудың заңды және сөйлеу өнерін (А. Гейнс), табиғи ақыл және жан тазалығы (д'Андре) сияқты құндылықтарын анықтаса, А.И. Добросмыслов болса сот ретінде тек қана байлық пен тектілігіне сенген, күшпен әсер ете алатын адам ғана сайлана алатын болды деп айқындаған болатын» [15, 38].

Осылайша, революцияға дейінгі тарихнамада, ежелгі билер сотының қағидаларына екі қарама-қайшы көзқарастар көрініс табады: бір жағынан билердің адамгершілік қасиеттері, олардың қауым арасындағы моральдық беделі негіз ретінде алынса; басқа жағынан бидің күші, билігі ру қауымының және өзінің байлығы биге сот жүйесін иемденіп өз қолының астына бағындыруға мүмкіндік берді. Мәселенің оғаштығы, бір автордың өзінің түрлі жұмыстарында бұл ежелгі құқықтық институт жайлы әр түрлі анықтамалар беріп отырғандығы болып табылады. Мысалы, А.И. Добросмыслов даулар «билердің құзырымен шешілді, яғни өздерінің жақсы қасиеттері үшін халықпен ерекше сыйланатын адамдармен (әділдік, сөз шеберлігі және істің мәнін түсіне алатын)» [16]. Бұл жерде біз автордың биге қатысты: ақылды шешен және әділ сот ретіндегі қасиеттеріне тоқталып, оның күшті, бай сот ретінде мысалдар келтірмегенін көреміз.

Осы мәселе бойынша революцияға дейінгі әдебиеттерде объективті және субъективті факторлардың әсерінен билер институтын сипаттайтын толық ақпарат бермеген көптеген пікірлер болғандығын мойындау қажет. Байлық пен билік, әділдік, қарапайым құқықты білу дегенді білдірмейді. Және керісінше. Билер туралы осыншама көптеген пікірлердің болуын қазақ дәстүрлі қоғамының орталық институтының көпмәнге ие екендігімен түсіндіруге болады. Зерттеушілердің

өздері де атап өткендей қазақ қоғамында көптеген қызметтер атқарғандығын ескере отырып, бұл түсінікті бір ғана сипаттамаға жатқыза салу мүмкін емес. Және олардың кейбіреуін орындау

барысында оларға, байлық, материалды бедел қажет болған болса, басқа жағдайларда әділдік, ақыл, дала құқығын білу, сөз шешендігі билер үшін анықтаушы факторлар ретінде болды.

Әдебиеттер

- 1 Гавердовский Я.П. Обозрение Киргиз-кайсацкой степи (часть 2) или Описание страны и народа киргиз-кайсацко-го // История Казахстана в русских источниках XVII—XX веков. Т. 5. –Алматы: Дайк-пресс, 2007. – 620 с.
- 2 Левшин А.И. Описание Киргиз-казацких или Киргиз-кайсацких орд и степей. Этнографические известия. – СПб.: Типография Карла Крайя, 1832. – Ч. 3. – 333 с.
- 3 I Полное собрание законов Российской империи. – Т. I. XIX. – № 17998. – Отд. 1.
- 4 Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сб. 1. (V в. до н.э. – XVIII в. н.э.) // Под ред. проф. С.Д. Асфендиарова и проф. П.А. Кунте. – М.: Казахстан. краев. изд-во, 1935. – 297 с.
- 5 Материалы по казахскому обычному праву: Сб. Научно-популярное издание / Сост. Т.М. Культелеев, М.Г. Масевич, Г.Б. Шакаев. – Алматы: Жалын, 1998. – 464 с.
- 6 Григорьев В.В. О скифском народе саках. – СПб.: Типография Имп. Академии Наук, 1871. – 211 с.
- 7 Крахалев А. Суд и следствие у киргизов Сибири // Юридический вестник. – 1888. – Т. 28. – Кн. 1. – С. 22–48.
- 8 Леонтьев А. Обычное право киргиз: Судостройство и судопроизводство // Юридический вестник. – 1890. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 113–139.
- 9 Радлов В.В. К вопросу об уйгурах // Записки Имп. Академии наук. – СПб., 1893. – Т. 72. – С. 68–71.
- 10 Радлов В.В. Заметки о киргизах // Лит. Киргизстан. – 1989. – № 2. – С. 89–112.
- 11 Гейнс А.К. Объяснительная записка к положению и штатам военно-народного управления Семиреченской и Сыр-Дарьинской областей // Собр. лит. трудов. – СПб., 1898. Т. 2. – 741 с.
- 12 Крафт И.И. Из киргизской старины. – Оренбург: Б. и., 1900. – 305 с.
- 13 Крафт И.И. Судебная часть в Туркестанском крае и степных областях. – Оренбург: Типо-лит. П.Н. Жаринова, 1898. – 234 с.
- 14 Малышев Н. Обычное семейное право киргизов. – Ярославль: Тип. губ. правления, 1902. – 104 с.
- 15 Добросмыслов А.И. Суд у киргиз Тургайской области в XVIII и XIX вв. – Казань: Б. и., 1904. – 105 с.
- 16 Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк // Изв. Оренбургского отд. ИРГО. – Оренбург, 1900–1902. – Вып. 15. – С. 77–124.

References

- 1 Gaverdovskiy Y.P. Obozreniye Kirghiz-kaisakskoy stepi (chast 2) ili Opisanije strany i naroda Kirghiz-kaisakskogo // Istoriya Kazakhstana v russkih istochnikah XVII—XX vekov. T. 5. –Almaty: Daik-press, 2007. – 620 s.
- 2 Levshin A.I. Opisanije Kirghiz-kazachyih ili Kirghiz-kaysakskih ord i stepyey. Etnographicheskiye izvestiya. – Spb., 1832. – Ch. 3. – 333 s.
- 3 I Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii. – T. I. XIX. – № 17998. – Otd. 1.
- 4 Proshloye Kazakhstana v istochnikah i materialah. Sb. 1. (V v. do n.e. – XVIII v. n.e.) // Pod red.prof. S.D.Asfendiarova i prof. P.A.Kunte. – Alma-Ata-M., 1935. – 297 s.
- 5 Materialy po kazahskomu obychnomu pravu: Sb. Nauchno-populyarnoe izdanie / Sost. T.M. Kul'teleev, M.G. Masevich, G.B. Shakaev. – Almaty: Zhalyn, 1998. – 464 s.
- 6 Grigoryev V.V. O skiphskom narode sakah. – SPb.: Tipografiya Imp. Akademii Nauk, 1871. – 211 s.
- 7 Krahalev A. Sud i sledstviye u kirghizov Sibiri // Yuridicheskiy vestnik. – 1888. – T. 28. – Kn. 1. – 22–48 s.
- 8 Leontyev A. Obychnoye pravo kirghiz: Sudoustroystvo i sudoproizvodstvo // Yuridicheskiy vestnik. – 1890. – T. 5. – Kn. 1. – S. 113–139.
- 9 Radlov V.V. K voprosu ob uyghurah // Zapiski Imp. Akademii nauk. – SPb., 1893. – T. 72. – S. 68–71.
- 10 Radlov V.V. Zаметki o kirghizah // Lit. Kirghizstan. – 1989. – № 2. – S. 89–112.
- 11 Geyns A.K. Obyasnitelnaya zapiska k polozheniyu i shtatam voenno-narodnogo upravleniya Semirechenskoy i Syr-Darynskiy oblastey // Sobr. lit. trudov. – Spb., 1898. – T. 2. – 741s.
- 12 Kraft I.I. Iz kirghizskoy stariny. – Orenburg: B. i, 1900. – 305 s.
- 13 Kraft I.I. Sudebnaya chast v Turkestanskom kraye i stepnyh oblastyah. – Orenburg: Tipo-lit. P.N. Zharinova, 1898. – 234 s.
- 14 Malyshev N. Obychnoye semeinoye pravo kirghizov. – Yaroslavl: Tip. губ. pravleniya, 1902. – 104 s.
- 15 Dobrosmyslov A.I. Sud u Kirghiz Turgaiskoy oblasti v XVIII i XIX vv. – Kazan: B. i, 1904. 105 s.
- 16 Dobrosmyslov A.I. Turgaiskaya oblast. Istoricheskiy ocherk // Izv. Orenburgskogo otd. IRGO. – Orenburg, 1900–1902. – Vyp. 15. S. 77–124.

Бисенбаев П.
«Саурық батыр» жырының
тарихи негізі

Саурық батыр туралы тарихи-фольклорлық үлгілердің жанрлық ерекшеліктері мен идеялық мазмұны оқырман қауымға жақсы таныс. Оларда сыртқы жаудан жан-жақты қыспақ көрген халықтың әлеуметтік жағдайы, саяси мәні бар тартысты оқиғалардың сыр-сипаты сараланады. Бұл тақырыпты Жамбыл ақын да айналып өтпеген. Ұлы ақын батырдың Жетісудағы қазақ жұртын басқыншылардан қорғау жолындағы көрсеткен ерлік істерін айтып, елді азаптан, талаудан айырып қалғанын мақтан етеді. Ел қамқоры болған Саурық Стамбекұлының ерлігін жырлау Сүйінбай ақын бастаған Жетісу ақындарының өлең-жыр, айтыстарында жиі кездеседі. Мақала авторы осы жайттарға тоқтала отырып, халық ақыны Әбдіғали Сариев жырлаған «Саурық батыр» дастанының нақты өмір шындығына қатысын сөз етеді. Мұнда ақынның тарихи деректерді қате пайдаланғаны, Саурық Стамбекұлын 19 ғасырдың екінші жартысында болып өткен оқиғаларға қатыстырғаны, тарихта болмаған жайларды баяндағаны айтылады. Автор өзінің зерттеуінде Саурық батырдың қазасына қатысты жайттарға назар аударып, қызықты пікір айтқан.

Түйін сөздер: жыр, нұсқа, әлеумет, идея, тарихи дерек, фольклор, жырау, дастан, қазақ елі.

Bisenbaev P.
Historical basis zhyrau
«Sauryk Batyr»

In general, the reader's audience is familiar with the ideological contents and with a genre originality of folklore and historical samples about the batyr Sauryk. It is narrated about a social status of the people from all directions oppressed by enemies and the historical nature of terrible events in them having important political value. I didn't ignore this subject and the akyn Zhambyl. The great akyn, singing of heroic feats of batyrs of Semirechye (7 rivers) protecting from aggressors the Kazakh people from plunder and torments sings of them in the poem. The aytys of akyns of Semirechye (7 rivers) often appears in songs, heroic legends an image of the national defender Sauryk Stambekuly whose heroism the first was sung by the akyn of Suinbai. The author of article, proceeding from these circumstances, brings up a question of authenticity of historical reality about which Sauryk batyr» sings in the dastan «, national akyn Abdigali Sariyev. Here the akyn, using historical materials, makes a mistake, singing of Sauryk Stambekuly's activity in historical events of the second half of the XIX century, about events which didn't occur in the history at all. The author of article in the research pays special attention to the events concerning Sauryk's death of batyr and expresses interesting opinions.

Key words: zhyr, variant, society, idea, historical material, folklore, zhyrau, dastan, batyr, death.

Бисенбаев П.
Историческая основа жыра
«Саурык батыр»

В целом, читательская аудитория хорошо знакома с идейным содержанием и с жанровым своеобразием фольклорно-исторических образцов о батыре Саурыке. В них повествуется о социальном положении народа, со всех сторон притесняемого врагами и имеющая важное политическое значение историческая природа грозных событий. Эту тему не обошел своим вниманием и акын Жамбыл. Великий акын, воспевая героические подвиги батыров Семиречья, защищавших от захватчиков казахский народ от разграбления и мук, воспеваает их в своей поэме. В песнях, героических сказаниях и айтысах семиреченских акынов часто фигурирует образ народного заступника Саурыка Стамбекулы, героизм которого первым воспел акын Суюнбай. Автор статьи, исходя из этих обстоятельств, поднимает вопрос о подлинности исторической действительности, о которой поет в своем дастане «Саурык батыр». народный акын Абдигали Сариев. Здесь акын, используя исторические материалы, допускает ошибку, воспевая деятельность Саурыка Стамбекулы в исторических событиях второй половины XIX века, о событиях, которые вообще не происходили в истории. Автор статьи в своем исследовании обращает особое внимание на события, имеющие отношение к гибели Саурыка батыра, и высказывает интересные мнения.

Ключевые слова: жыр, вариант, общество, идея, исторический материал, фольклор, жырау, дастан, батыр, Казахстан.

**«САУРЫҚ БАТЫР»
ЖЫРЫНЫҢ ТАРИХИ
НЕГІЗІ**

Шапырашты елінің Ескожа руынан шыққан әйгілі батыр Саурық Стамбекұлы 1848 жылы 32 жасында қаза табады. Оның өміріне қатысты деректер аз көрінгенмен, ел намысын қорғап, халық тыныштығын сақтаған батыр жайындағы өлең-жыр, толғаулар Жетісу ақындарының шығармашылығында жиі ұшырасады. Авторлар ел қамын жеген Саурықтың адамгершілікті ту етіп ұстап, әділ ісімен, сөзге ұсталығымен танылған көсемдігін, Қоқан хандығының басқыншылық саясатына қарап көрсеткен қайратын әрқашан мақтанышпен еске алып отырады.

М. Әуезовтің «Жамбылдың Сырбаспен айтысында үш тамаша дастан жырланады» деген сөзі әдебиетші қауымға жақсы таныс. Расында тарихи өмір шындығына қатысы жағынан да, жанрлық бітімі тұрғысынан да бұл шығармалар тарихи жырлар табиғатына жақын келеді. Сол жырлардың бірі халықтың қадірлі азаматы Саурықтың ерлігіне арналған.

Жамбылдың Сарбаспен айтысында Саурықтың Қоқан құсбегісі Байұзақпен соғысқаны, Қалмақ қолына түскен Сыпатайды жау тұтқынынан босатқаны, қырғыздың Орман ханымен болған шайқастыры, батырдың азаттық жолындағы сан түрлі жорықтары баяндалады. Күллі Ұлы жүзге қорған болған Саурықты Сүйінбай ақын:

Руы Шапырашты Саурық батыр,
Дулатқа асқар таудай емес пе еді? –

деп жырлаған. Саурық туралы көлемді тарихи шығарманың тууына Сүйінбайдың сол сөзі әсер етсе керек. Жамбыл аталмыш тақырыпқа өз өлеңдері мен толғау, айтыстарында үзбей жиі-жиі қайта оралып отырған.

Халық ақыны Әбдіғали Сариев Саурық батыр оқиғасын кеңейтіп жырлауға күш салады. Ақын «Саурық батыр» туындысының негізгі арқауы етіп патша әкімдеріне қарсы күрескен белгілі адамдардың ерлік істерін алады, солар туралы басқа оқиғаларды тереңнен толғап, үлкен, тұлғалы бейнелер жасауға талаптанады. Әбдіғали жырлаған Саурық тарихта болған Саурық емес, оның түптұлғасы, жинақталған, халықтың арман аңсарынан туған бейне. Сондықтан жыр батырды халық

мүддесіне сай қимыл жасауға бағыттайды. Оның барлық ерлігі мен қаһармандық қимылы соған арналады:

Сен Кененің ұлы едің,
Қамын жеген халықтың,
Бас тартып жаудан қорықпа!..
Ақ патшадай айдаһар.
Зәрін шашып халыққа.
Соған қарай аттанғын,
Көзің сал аш пен арыққа, –

деген Саурық сөзінен Сыздық шыға алмай бойұсынады [1].

Жыр оқиғасы былай өрбиді. Алтынемелдегі Найман жұртының қонысын Ерментал деген ояз шауып, мал жанын айдап алып кетеді. Бұл хабар Саурық батырға жеткен бойда үш мың адам болып атқа қонады. Олар мол олжамен шұбырған жауды қоршап, ел жата майдан ашады. Сонда қара жер өліктен көрінбей қалыпты дейді. Саурық батыр қолға түсіп, селкілдеп жылап тұрған ояздың құнтитып құлағын кесіп: «Патшаңа сәлем айт!» деп өлтірмей қоя береді. Ояз Қапалға жетісімен «Көмекке әскер жіберсін!» деп патшаға хабар айтады. Мұны естіген Николай патша Колпоков деген генералға 15 мың солдат қосып аттандырады. Саурық батыр лек-лек болып ағылған орыс солдаттарымен Қарғалы, Ұзынағаш маңында бірнеше рет соғысып, жауын бірнеше рет қашырып жеңіске жетеді.

Жырда оқиғаның нақты болған жері, ұрыстың кіммен, қашан, не үшін жүргені анық көрсетілгенімен оның бәрі Саурық дүние салғаннан кейінгі, XIX ғасырдың екінші жартысында орын алған жағдайлар тұғын. Тарихи деректерде 1860 жылдың күзінде Қоқан ханының жиырма мың әскері Әулиеата, Меркі, Бішкек, Тоқпақ бекіністеріндегі халықты Шу өзінен бері өткізбеу үшін Ресей әскерінің Ұзынағаштағы бекінісіне шабуыл жасағаны, бұл соғыста орыс әскері мен қазақ жігіттері жеңіп шығып, Шудың бергі бетіндегі елдерді Ресей қарамағына қосатыны айтылады. Тағы бір ескере кететін жайт осы соғысқа Қоқандықтар жағынан қазақ батырларынан Сапатай, Байзақ және Кенесарының балалары: Тайшық, Ахмет, Сыздық төрелер, т.б. қатысқаны. Ал енді «Саурық батыр» жырындағы он бес мың орыс әскерін бастап келетін Колпаковский болса, Жетісу жеріне XIX ғасырдың елуінші жылдары аяқ басқан Алатау округының приставы болатын. Түйіп айтқанда, Әбдіғали ақын Жетісу өлкесінде болып өткен тарихи оқиғалардың хронологиялық ретін шатастырып алғанға ұқсайды.

Саурық батыр Қоқан ханы мен қырғыздың Орман манабының тонаушылық әрекеттеріне қарсы үнемі жалғыз өзі қайрат қылмаған. Абылай ұрпақтарымен, қазақтың жаужүрек батырларымен тізе қосып, солармен бірге тойтарыс беріп отырған. Мәселен, ол Қоқан билігіне қарсы майдан ашқан хан Кенеге жан-жақты қолдау көрсетіп отырған. Бір қызығы, жыр-аңыздарда Саурықтың Қоқанға, патшаға қарсы соғыстары айтылғанымен, оның Кенесары қозғалысымен байланысы көп сөз бола қоймайды. Оған кеңес үкіметі үстемдік құрған уақыттың идеологиялық ахуалы ықпал еткен болуға керек деп есептейміз.

Дегенмен, Әбдіғали Сариев туындысының соңғы мағыналық бөлігі, нақтырақ айтсақ, Саурық батырдың жау қолынан қаза табатын тұсы тарихи деректерде кездесетін мәліметтерге біртабан жақын келеді. Жырда баяндалғандай қырғыз жасақтарының Саурық ауылына шабуылдап, үйір-үйір жылқысын айдап әкеткені, жау соңынан жалғыз өзі қуып шыққан батырдың жол торыған Жантай жігіттерінің жабыла сілтеген найзасынан мерт болатыны-бәрі-бәрі ақиқат шындық. Бірақ, бір өкініштісі. Саурық өлімінің түпкі себебі мұнда ашылмайды. Енді осы оқиғаның жыр-аңыздарда айтылмай қалған дерегін іздестіріп көрелік.

Нысанбай жырының барлық нұсқаларында қырғыздың Кәрібоз атты биі Кенесары мен Наурызбайды елші болып келген Жаманқара батырды жазықсыз өлтіргені үшін айыптайды. Осы жырдың Шәді Жәңгірұлы жырлаған нұсқасында Кенесары мен Наурызбайдың қырғыз манаптары атынан елшілікке келген Жаманқараны Кертайлақ аттың құйрығына таңып сүйреткі қып өлтіргені, кейін осы Жаманқараның ағасы Шынұлы мен Бедердің Наурызбаймен жекпе-жекте қаза табатынын таратып баяндайтыны бар.

Архив материалдары мен зерттеу еңбектерінде Жаманқара өліміне ұлы жүз батыры Саурықтың да қатысы бары көрсетіледі. Манап Орман Ниязбековтің Кенесары қазасының мән-жайы туралы Сібір қазақтарының шекара бастығына жазған хатында: «Шапырашты руынан Саурық қошқа елші ретінде он екі адам шақырып, өлтіру үшін Кенесары қолына табыстады. Олардың ішінде танымалы-Жаманқара батыр, екіншісі – Бердіқожаның ұлы Болат батыр еді. Содан бері Кенесарымен қатар жүрген Саурық батыр қаза тапқан адамдарымыз үшін құн төлеген жоқ» [2, 475-476] десе, қырғыздың белгілі тарихшысы Б. Жамгерчинов: «Шелек маңында көшіп жүрген ұлы жүздік қазақ батыры Саурық Кенесары ақылымен бейбіт келісімге

қырғыздың белгілі батырларынан он үш адам шақырып, жауыздықпен өлтірді. Бұған жауап ретінде қырғыздың шағын жасағы Саурық аулына шабуылдап, оның жігіттерін жығып, өзін өлтіріп, бір табын жылқысын айдап әкетті. Бұл оқиға Кенесарының жаңа жорықтарына түрткі болды», – деп тұжырымдайды [3,52]. Бір өкініштісі, бұл деректерде Кенесары мен Саурықты осындай іске итермелеген жағдайлардың сыры ашылмайды.

«Кенесары-Наурызбай» жырының бізге мәлім нұсқаларына Саурық батырдың өміріне қатысты мәліметтер енген. Алайда Жаманқара қазасының себебі Наурызбайдың Кәрібозға берген жауабында көрініс тапқан. Онда Наурызбай:

Жақсы айтасың Кәрібоз,
Тату едім сенімен.
Қонысты кәуір алған соң,
Кенекем көшкен жерінен.
Бауыры суып ол жақта,
Қарашы болған елінен.
Он екі кісі жібердік
Бекбатырдай еріммен.
Бізге қоныс берсін деп,
Қоқидың салған көлінен.
Екі ай жатты тұтқын боп,
Жанқараш, Жантай бегіңнен.
Ауылымыз баса конған соң,
Азар шыққын өлімнен.
Жаманқараңды өлтірдім,
Өзіңнің салған жолыңмен, –

дейді [4].

Бұл – осы оқиғаның мән жайына қанық жауынгер-жыраудың сөзі. Оқиғаның дәл осылай өрбігенін Х. Досмұхамедов те, Е. Бекмаханов та мақұлдайды. Расында, Кенесары аралық жерден қоныс берсін деп, Бекбатырды бас

қылып, қырғызға он екі адам елші жібереді. Бірақ қырғыздың Жантай, Жанғараш, Боранбай бастаған манаптары елшілерді сыйламайды. Екі ай тұтқын қып ұстайды. Х. Досмұхамедовтың айтуына қарағанда, қырғыз манаптары Кенесары елшілерінің біразын өлтірген, қалғаны қашып шыққан. Демек, алдымен елдегі жоқ сұмдықты бастап, жазықсыз елшілерді өлтірген қырғыз манаптары Жанқараш, Жантайлар болып шығады.

Ғалым осы соғыста Саурық бастаған Шапырашты руының Кенесарыға көп көмегі тигенін айтады. Бекбатыр бастағын он екі адам елшінің арасында қырғыз жұртымен қатар конған, жақын араласқан осы ру өкілдерінің басым болуы әбден мүмкін. Саурық батырдың қырғыздан түп-тура он екі адам шақырып, оларды өз ауылында қабылдап, Кенесарыға табыстауының бір себебі осында болар.

Сосын Кенесарының елші аттандырып, Шу өзенінің жоғарғы жағындағы Қоқидың көлінен қоныс сұрауы да тегін емес. Өйткені, Қоқи көлі 1836 жылдар шамасында, Саржан мен Есенгелді қоқандықтар қолынан қаза тапқанға дейін, Кенесары мен оның туыстарының меншігінде болған.

Сонымен, Саурық батырдың қазасы Кенесарының жаңа жорықтарына жол ашады. Қоныстарына қауіп төнген соң Солты руының манабы Жанғараш шиеленіскен жағдайды бейбіт жағдаймен шешпек болып Тінәлі би бастаған елшілерді Кенесарыға аттандырады. Бірақ үлкен шайқасқа дайын тұрған хан Кене олардың ұсынысын қабылдамай қояды. Қайта Тінәлі биді жол көрсетуші ретінде пайдаланып, бейғам жатқан Сарбағыш руын шабады. Осы ұрыста Сарбағыш руының Қалпақ, Ормонбек, Шубанбек атты атақты батырлары мен көптеген жігіттері қаза табады.

Әдебиеттер

- 1 Сариев Ә. Саурық батыр//Әдебиет және искусство. – 1940. – №5.
- 2 Бекмаханов Е. Казахстан 20-40 годы XIX века. – Алматы, 1992.
- 3 Джамгерчинов Б. Присоединение Киргизии к России. – Фрунзе, 1963.
- 4 ОГК., 1338-бума, 13-дәптер.

References

- 1 Sariev A. Sauryk batyr // Adebiet zhane iskusstvo. – 1945, №5
- 2 Bekmakhanov. E. Kazakhstan 20-40 gody XIX beka. – Almaty, 1992.
- 3 Dzhamgershinov. B. Prisoedinenie Kirgizii k Rossii. – Frunze, 1963.
- 4 OGK 1338-buma, 13-dapter.

Булгауов Ш.Т.
**Кеңестік Қазақстанның
ұлт мәселесі шетелдік
тарихнамада**

Мақалада кеңестік Қазақстандағы ұлт мәселесінің зерттелуі деңгейі анықталады. Мәселенің тарихнамасына шолу жасалады. Тарихнамалық зерттеулердің өте сирек жазылуының себептері, ғылымда үстемдік еткен тұжырым айқындалады. Ұлт мәселесін зерттеудегі ұстанымдардың бағыттары қарастырылады. Тарихнамалық деректердің кеңестік және тәуелсіздік кезеңге сәйкес келетіндігіне назар аударылған. Кеңестік кезеңдегі ғылыми әдебиеттерде тарихи дамудың барлық сатысына формациялық тұрғыда қарайтын, тарихты анықтаудың басқа принциптерін мойындамайтын, қоғамдық-экономикалық формация категориясын жеке дара дәріптейтін, адамзаттың мыңдаған жылдық адамгершілік, өркениеттік жетістіктерін жоққа шығаратын, адамдардың материалдық өндіріспен байланысын өте жоғары қоятын, әлеуметтік-экономикалық салаға «өндірістік қатынас, өндіргіш күш» қатынастарының нәтижесі арқылы ғана қарайтын, «таптық» тұрғыдағы методологиялық зерттеу бағыттары үстемдік еткендігі жазылады.

Түйін сөздер: ұлт мәселесі, тарихнама, тарихнамалық деректер, тарихнамалық кезең, методологиялық бағыттар, лениндік ұлт саясаты.

Bulgauov Sh.T.
**The problem of the national
question of Soviet Kazakhstan in
foreign historiography**

The paper determines the degree of scrutiny of the national question in the Soviet Kazakhstan. An overview of the historiography of historiography of the problem Reveals the causes of rare writing historiographical works, conceptual conclusions dominated in science. Approaches the study of the national question. Draws attention to compliance historiographical sources Soviet period and the period nesavisimosti. Written about that in the scientific literature of the Soviet period was dominated by the methodological principles of the class approach to research, all stages of development from the perspective of the history of this formation approach is not recognized by other principles for determining history is identified socioeconomic formation as a single category, attached to nothing civilizational achievements centuries of human experience in terms of morality, people become connection with material production is above every relationship, gazing at the socio-economic impacts as a result of the «relations of production, the productive forces.»

Key words: national question, historiography, historiographical sources, historiographical period, methodological approaches, the Leninist national policy.

Булгауов Ш.Т.
**Проблема национального
вопроса советского Казахстана
в зарубежной историографии**

В статье определяется степень изученности советского национального вопроса в Казахстане. Дан обзор историографии историографии проблемы. Раскрываются причины редкого написания историографических работ, концептуальные выводы, доминировавшие в науке. Рассматриваются подходы исследования национального вопроса. Обращается внимание на соответствие историографических источников советскому периоду и периоду независимости. Пишется о том, что в научной литературе советского периода доминировали методологические принципы классового подхода исследования которые, все этапы развития истории рассматривали с позиции формационного подхода, не признавшие другие принципы определения истории, отождествлявшие общественно-экономическую формацию как единственную категорию, придавшие на нет цивилизационного достижения, многовекового опыта человечества с точки зрения морали, ставшие связь людей с материальным производством выше всякого отношения, смотревшие на социально-экономическую сферу как на результат «производственных отношений, производительных сил».

Ключевые слова: национальный вопрос, историография, историографические источники, историографический период, методологические подходы, ленинский национальная политика

**КЕҢЕСТІК
ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ҰЛТ МӘСЕЛЕСІ
ШЕТЕЛДІК
ТАРИХНАМАДА**

Кеңестік кезеңдегі қазақ халқының терең өзгерістерге түсу себептеріне, оның әлеуметтік, саяси, идеологиялық және экономикалық «жетістіктерге» жетуіне басты қадам жасаған кеңес билігінің саяси, идеологиялық әрекеттеріне сын көзбен қарауымыздың көптеген себептері бар. Негізгі себеп, ол қазақ халқының, оның саяси еркі мен бостандығының тәуелсіздікке қол жеткізуі болатын. Сонымен қатар, кеңестік тарихтың жаңа кезеңмен байланысты өзгеріске түсуі, кеңестік саяси, шаруашылық реформаларының ұлт, қоғам дамуымен үйлеспейтін, шындықтан қашық тұстарының жария болуы да бұл кезеңге өзгеше қарауымызға себеп болды. Айта кету керек, осы кезеңдегі тарихи өзгерістерге қарсылық көрсеткен ғалым, қоғам қайраткерлері болды, дегенмен олардың ойы, еңбектері қазан төңкерісінің алғашқы жылдарынан-ақ сынға ұшырап, көпшіліктің назарынан тыс қалды.

Кеңестік құрылыстың көсемдері Ленин, Сталин тұсында социалистік құрылысты орнату жолындағы идеологияның, саясаттың тек ұлт мәселесінің «құрамдас бөлшегі» ғана болып, интернационализм идеясының негізі бойынша ұлттың «өтпелілігінде», қоғамдық өзгерістерді жасайтын ұлт емес, езілген таптар деген тұжырымның үстем болуына байланысты болды. Соның салдарынан «социализмнің толықтай жеңісі», «мәдени революция», «азамат соғысы», «жер-су», «аграрлық», «индустриалдық», т.б. да өзгерістер, ондағы «табыстар» тек жұмысшы, шаруа таптарының мүддесі тұрғысынан қарастырылып, барлық өзгерістерге «таптық» таңба басылды.

«Таптық» таңба тек ішкі «жаулардың» ойларын, идеясын және көзқарастарын ғана сын найзасына іліп қойған жоқ, сонымен бірге оның ажырамас бөлігі «буржуазиялық» зерттеушілердің кеңестік өзгерістерге айтқан ойларын да белгілі бір қалыпқа келтіруге тырысты. Кеңестік тарихи әдебиеттерде «буржуазиялық» тарихнамалық «шабуылдарға» әрқашанда «соққы» беруге дайын болғаны заңдылық болатын. Бұл Кеңестік коммунистік идеологияның, саясаттың «ажырамас» бір бөлігі еді. Біріншіден, XX ғасырдың 60-жылдарында «буржуазиялық» зерттеушілерге қарсылықты А. Нүсіпбеков, Х. Бисенов, Д. Кшібеков, А.Б. Тұрсынбаев, А. Туғанбаев, Г.Ф. Дахшлейгер, А.С. Елагин, С.Н. Покровский, И.И. Минц, И.М. Краснов т.б. секілді зерттеуші ғалым-

дар жүргізді [1]. Олардың «сатқындар», «өткенге, бүгінге жала жапқыштар», «жазушы сымақтар», «тарих қоқысына лақтырылғандар», «қасқырлар», «шірігендер», «азғындар», «тарихтың фальсификаторлары», «бұрмалаушылар» – деп атаған Кастанье, Эссертон, Бейли, Зеки Велиди Тоган, Б. Хаит, Б. Пейрес, А. Парк, С. Зенковский, Р. Пайпс, Таир Чагатай, В. Коларз, У. Дуглас, Оверстриттер тұжырымдары, ойлары ашық талданбай, арнайы зерттеуші ғалымдар болмаса көпшілікке беймәлім болып келді.

Екіншіден, кеңестік зерттеушілердің буржуазиялық ғалымдарды сынау жұмыстары өзінің жалғасын келесі онжылдықта да тапқанын айту керек. XX ғасырдың 70-жылдары К. Есмағамбетов, О.И. Чеченкина, Х. Иноятов, Д. Кшібеков секілді зерттеушілер буржуазиялық тарихнамашылар КСРО-да «ұлт мәселесінің шешілмегендігін» дәлелдеу үшін лениндік ұлт саясатын «барынша бұрмалайтындығын», олардың «фальсификаторлық» әрекеттерінің «саяси мәні» – «кеңестік тәжрибені қаралау» және оның адамдар жүрегіне, ақылына әсерін әлсірету, жаңа, әділетті қоғамға алып келетін «заңдылықтарды жоққа шығару» – деп көрсетеді. Революцияға дейінгі Орта Азия мен Қазақстанда «таптар, таптық күрес болмағандығын, ал күрестің тек қана орыстарға қарсы, отаршылдарға ғана қарсы болғанын», сонымен қатар Түркстандағы және Дала өлкесіндегі революцияның жеңісі «заңсыз оқиға болғанын айтады» – дейді. Оған қоса Орта Азия мен Қазақстанға Октябрь революциясы «...жергілікті халықсыз болғандығын», ол мұнда тек телеграфпен келгендігін бірауыздан «сендіргісі келеді» дей отырып, «...социализм тұсында түрлі мәдениеттерге орын жоқ, коммунизм және ұлттық мәдениет – өзара сәйкестігі жоқ түсініктер», «ұлттық өнер мен мәдениеттің дамуындағы «кедергі» ол – коммунистік партияның басшылығы», ұлт жайлы айтса, ол табиғатынан мәңгілік, қатып қалған, өзгермейтін түсінік секілді қарастырылады, ұлттық өнердегі өзгерістерді тек «өзгелердің әсері ретінде түсіндіреді» [2] – деп сынға алады.

Х. Сетон-Уотсон, Дж. Уиллер, Я. Билинский, В. Аспатурян, Н. Де Уитт, Р. Конквест, Дж. Решетар, Уильям Медлис т.б. мәдени революция табыстарын тек қана ұлттық рухты, дәстүрді жаншып басумен, күштеп ассимиляциялаумен және орыс емес халықтарды «орыстандырумен» байланыстырғанын көреміз. Дж. Уилер «...дәстүрлі жерді, суды пайдалануды жою арқылы Совет өкіметі мұсылман қоғамының негізін шайқады, ондағы мақсаты мұнда саяси идеяларды және мәдени тәртіптерді белгілеудің келесі бір

шараларын енгізуге даярлау болатын» десе, Ян Мэррей Мэтли, Мартин Макколи еуропалықтардың көптеп келуіне байланысты қазақтардың пайызы «онан сайын төмендеді» деп атап кетеді. Дж. Уилер қазақ интеллигенттерінің саяси аренадан кетуіне байланысты «Орта Азияда ұлттық талпынысты жүзеге асыратын жалғыз элемент интеллигенция болатынын ескерсек, ендігі жерде ұлттың қалыптасуы жоғарыдан орнатылатын таза жасанды процесс болады...» деп дәл айтқанына зерттеушілер қарсы ештеңе де айта алмайды. Х. Сетон-Уотсон, Дж. Уилер, Р. Пайпс, А. Парк, О. Кэроу, А. Волин, С.Н. Прокопович, Г. Динерштейн, Н. Ясный, М. Фейнсода, Ф. Мосли, И. Виннер, В. Канолли, Коларц, Е. Бэкон де «жаңа өкіметтің» негізгі мақсаты «Түркістандағы социалистік революцияны ұйымдастыру емес, мұсылман арасындағы ұлттық қозғалысты басып-жаншу болатын», «Кеңес өкіметінің мақсаты ол жерді және суды пайдаланудың дәстүрлі жүйесін бұзу еді», «коллективтендіру тек қана күштеуге негізделді», «колхоздар ұлттық республикаларға езгі мен қанау алып келді», «орыс емес территориясындағы әрбір жаңа фабрика, әрбір жаңа көмір шахтасы, әрбір жаңа мұнай бұрғысы сол территориядағы халықтар үшін емес, великоросстар үшін» дегені үшін сынға түсті. Қазақстандық зерттеушілер шетел авторларының кеңестік «табыстарға» да басқаша баға бергенін сынауға мәжбүр болды: «олар осындай табыстар коммунистерсіз, кеңестік құрылыссыз да болатындығын, өйткені өмір алға жылжуда, ал прогресс қандай да болмасын бір жүйенің монополиясы емес» – деп жазғанын келтіреді. Сонымен қатар авторлар 1918 жылғы қазанда Эдгар Сиссонның түсініктемесімен, комментариймен жарыққа шыққан 68 құжаттан тұратын «Германо-большевистский заговор» еңбегін, тарихи әдебиетте оны «сиссон құжаттары» деп атаған (ол 1931 жылы «Сто красных дней» деген атпен тағы да басылып шыққан) сынға алды.

XX ғасырдың 70-жылдарының басында жарық көрген «Ленинская национальная политика в действии» деген еңбегінде Х.Ш. Иноятов [3] буржуазиялық тарихнамашылардың «фальсификаторлық» әрекеттеріне қарсы сынның қалай басталғанын көрсетеді, ол Өзбекстанның КП ОК-нің бірінші хатшысы Ш. Рашидовтың «Клеветнику» (Ш. Рашидов. Клеветнику... / «Литературная газета», 27 сентября 1958 г.) деген мақала арнағанын, 1959 жылы И.И. Минц «Международное значение победы социализма на Советском Востоке» деген баяндама (И.И. Минц. Международное значение победы социализма на Советском Востоке. Объединенная научная сес-

сия, посвященная прогрессивному знаению при-соединения Средней Азии к России. Ташкент, 1959, с.199-224.) жасағанын айта отырып, академик И.М. Муминов пен соавторы Х. Сулейменова екеуі «Правда Востока»-да буржуазиялық идеологтарды әшкерелеп мақала жазғанын (И.М. Муминов, Х. Сулейменова. У лжи короткие ноги. «Правда Востока», 1 марта 1960 г.), сонымен 60-жылдардың басынан бастап Х.Ш. Иноятов, К. Новоселов, Д. Рзаев, А. Турсунбаев, А. Нусупбеков, Х. Бисенов, Г. Хидоят, Р.А. Тузмухамедовтар көрінді. 1967-ші жылы В.И. Шафир, 1969-жылы Р.Г. Рабич, Р. Шамжанова, Р.О. Андронов, 1971-ші жылы М.М. Узакова – кандидаттық диссертациялар қорғағанын, М.В. Нечкина, В.В. Лебедев, А.О. Чубарян, Р.Г. Симоненко, Г.А. Галоян, Г.А. Джангвеладзе, Г.Д. Крихели, И.А. Давыдов, Г.В. Таранов, И.М. Краснов, В.И. Салов, С.И. Попов, Н.Н. Яковлев, Д. Шевлягин, Б.И. Марушкин, В.П. Филатов, И.С. Зенушкина, т.б. өз еңбектерін арнағанын айтады.

«Ұ.О.С. революциясының тарихнамасының үшінші кезеңі 1929-1939 жылдар Кеңес Одағы үшін ең бір табысты жылдар еді. Елді асыра индустриаландыру негізінде ауылшаруашылығында колхоз құрылысымен аяқталған коллективтендіру табысты дамып отыр» деген жолдарды көреміз, болмаса Д. Кшібеков секілді авторлардың қазақ ұлты неге 30 пайыз деген сұраққа: «жоқ, Кеңес өкіметінің тұсында қазақтар азайған жоқ», керісінше, «жылдам өсті» дейді. Соңғы 20 жылда – қазақтар 21%-ке өсті, ал бүкіл Совет Одағы тек – 9,5%-ке өсті [4], – деп қарсыласып бағады. Ол Қазақ қоғамында «жекеменшік», «таптар», «таптық күрес»... болғандығын, демек «таптық қоғам» бар деуден танбайды. Яғни, кеңестік реформалар, оның салдары... болмай қоймайтын «қажеттілік», «дұрыстық» дегенге алып келеді. Х. Иноятов болса кеңестік тарихта қалыптасқан дәстүрмен басмашыларды тек «бандиттер», «қарақшы», «контрреволюциялық қозғалыс», «қанаушы таптың сүйеніші, жоғын жоқтаушы», азғындар, қылмыскерлер, адам кейпінен айырылғандар... деп сипаттай келе, «буржуазиялық тарихнамашылардың», мысалға Чарльз Варен Хостлер, Вели Каюмхан, М. Рывкин басмашылық қозғалысын «Орта Азия халықтарының ұлт-азаттық қозғалысы» деп, басмашыларды «ұлттық бостандықтың тамаша күрескерлері» және де «бұл азаттық үшін қозғалысқа барлық халықтар қатысты», «ұлттық патриоттар қозғалысы» [5], – деп бағалағанын айтады. Ал, К. Есмағамбетов А. Парк секілді авторға жауап қайтарған кезде кімге қарсы «қалам ұстап» отырғанын ұмытып «империализм тұсында ұлттық

мәселе ұлттық-отарлық мәселеге айналғанын, ал ұлт-азаттық қозғалыс социалистік революцияның құрамдас бөлігіне айналғанын айтпайды» [6], – деп қынжылады. Сонымен қатар өзге зерттеушілерден бөлек тұрған С.З. Зимановтың «Қазақстанда толықтай немесе жеке бөліктерінде ұлттық жұмысшы табы, осы сөздің қатаң түсінігінде, болған жоқ. Тек саны аз, бытыраңқы, санасы аз, өздерінің көшпелі және жартылай көшпелі ұжымдарымен байланысын үзбеген жұмысшы қабаты (прослойка) болды. Қазақстан жұмысшылары әлі де болса жартылай шаруа болатын», «1918 жылдың ортасына дейін өлкеде болшевиктердің бір де орталығы болған жоқ», «Қазақстанда казак бөлімдерінен өзге тұрақты әскери бөлімшелер аз болмады. ...Солдаттар көп жағдайда революциялық үгіт үшін қолайлы орта болатын» [7] – деген сөздерін келтіргенді жөн көрдік. Себебі, ол айтқандар шетел зерттеушілерінің жазғандарымен үндес екенін көреміз.

О.И. Чеченкина, К. Есмағамбетов, Д. Кшібеков, Х.Ш. Иноятов секілді зерттеуші ғалымдардың сын объектісіне келесі мәселелердің де іліккенін көреміз: КСРО-да ұлт мәселелері бойынша 50 жылдары (Э. Оллуордтың есебі бойынша) АҚШ, Канада, Англияда 14 диссертация қорғалған болса, 1965 жылдардан бастап АҚШ-та ғана жылына осы тақырып бойынша 12-14 «диссертация қорғалатын» болған. Ресей мен Кеңес Одағы бойынша 1966-1969 жылдары Англия, АҚШ және Канадада 320 диссертация қорғалды, оның ішінде Қазақстан бойынша Чарльз Уильбер мен Ира Кляйин еңбектері де бар. 1965 жылғы Нью-Йоркте Эдуард Олуорд жариялаған Көпшілік кітапханасының тізімінде 834 өзбек, қазақ, тәжік, қырғыз, түркімен авторларының еңбектерінің атауы бар болып шықты, оның 430-ы қазақ тілінде. «Жала жабатын антисоветтік үгітті» арнаулы «Америка даусы» радио орталықтары жүргізетіндігін (ол 100-деген радиостанциядан тұрады, тәулік бойына 38 тілде тұрақты және тағы да 22 тілде диалектілерде мерзімді түрде хабар беріп тұрған, оның «жылдық бюджеті 30 млн долларға тең»), осы тақырыптарда Британдық Би-Би-Си, «Ерікті Еуропа», «Израиль даусы» т.б. «жұмыс істейтіндігін» айтады. Сонымен қатар Гарвард университетінде, басқа да зерттеу орталықтарында Орта Азияны зерттейтін кадрларды даярлайтын Карнеги қорының 1947 жылы құрылғандығын, ал 1960 жылы осы қор «Мұсылман дүниесінің тарихын» зерттеу үшін 47 млн долларды Калифорния университетіне «бөлгенін» айтады. Англияда Орта Азия мен Қазақстанды зерттейтін кадрлар даярлауды Лондон университеті айналысатынын, зерттеу орталықтарына

«Ортаазиялық корольдік қоғам», «Ортаазиялық ғылыми-зерттеу орталығы» жататындығын, антисоветтік үгітті сонымен қатар Меккеде – «Дүниежүзілік ислам конгресі», Джакартада – «Туркестан либерейшн» (Освобождение Туркестана)... «жүргізетіндігін» [8] айтады.

Ал кеңестік құрылысқа арналған «реакциялық еңбектерді» топтауда, сараптама жасауда Х.Ш. Иноятов және О.И. Чеченкина көзге түседі. Х.Ш. Иноятов ол еңбектерді былайша үшке бөледі: бірінші топқа, Эссертон, Бейли, Малессон, Тод және т.б. совет өкіметінің алғашқы жылдарындағы шетел дипломаттары, «шындығында шпиондар, барлаушылар», сонымен қатар Каспий бойындағы ағылшын әскери басқыншылығының басшылары мемуарлары, естеліктері. Екінші топқа, шетелге «қашқан», «халықтар талқандаған» буржуазиялық «ұлтшылдар», «пантюркистер», «Отанын сатқан», «қылмыскерлер»: М. Шоқай, А.З. Валиди Тоған, Т. Чагатай, В. Каюмхан, Б. Хаит, Т. Давлетшин т.б. жатады. Үшінші топқа, АҚШ зерттеушілерінен А. Парк, С. Зенковский, М. Рывкин, Р. Пайпс, Р. Пирс, А. Мейер, А. Инкелес, т.б.; Орта Азияны зерттеуші ағылшын тарихшыларынан Дж. Уилер, В. Коларз, О.Кароу, Х. Сетон-Уотсон, т.б.; ал француз тарихшыларынан А. Беннингсен, Ш. Лемерсьер Келькежэй, В. Монтей, Э. Каррэр Д'Анкос; батыс германиялық зерттеушілерден – Б. Мейснер, В. Вурм, Г. фон Раух жатады [3], О.И. Чеченкина англо-американдық әдебиеттің өзін былай бөлуге тырысқан: бірінші топқа Советтік Республикалардың ұлттық-мәдени құрылысының проблемаларына арналған мақалалар мен монографияларды арнаған Э. Бэкон, Элв. Оллуорт, Н.Де Уит, Е. Глин Левис, Я. Билинский т.б. жатқызады; екінші топқа Советтік Шығыс Республикаларының дамуын толықтай қамтуға тырысқан зерттеулер авторлары Дж. Уилер, Т. Раковска-Хармстоун, А. Шихи т.б. жатқызады; үшінші топқа КСРО-да ұлт мәселесінің дамуына еңбектерін арнаған Р. Пайпс, В. Коларз, Р. Конквест, Л. Снайдер, т.б. жатқызады [9]. Дегенмен, автордың бұл топтарға бөлуінен оның не айтқысы келгенін түсіну қиын. Оған қа-

рағанда Х.Ш. Иноятовтың бөлу жүйесі бірден белгілі бір ойға жетелейтінін айту керек.

Қорыта келе, айтар болсақ бұрын тек «буржуазиялық фальсификаторлар» деп қана сынға алынатын шетел зерттеушілерінің еңбектерінен кеңестік құрылыстың жеңістерін, кемшіліктерін білуге болатынын көрдік. Біріншіден, зерттеу арқауы ұлт мәселесінің шешілу барысын. Екіншіден, кеңестік ғалымдардың кеңестік мемлекеттің ұлт мәселесінің пролемасын ашуға қандай авторлардың атсалысқанын, үшіншіден, әрине идеологиялық соғыстың қандай бағыттарда жүргенін де анықтауға болады. Зерттеу негізінің екі жақтан да белгілі бір мақсатта жүргенін, яғни халықтың санасына әсер ету, ойын билеу, дегеніне көндіру болса нәтижесінің уақыт өте келе өзгеріске түскенін де көреміз. Қазақстандық тарихнама ғылымының 70 жылдан астам олқылығын толтыру үшін, XX ғасырдың алғашқы жартысының ұлттық проблемаларын аша түсетін «Зарубежная литература о национальных отношениях в СССР» жинағына қарайтын болсақ, мұнда зерттеуші А.М. Рыбаков Э. Каррер Д'Анкосың «Триумф нации или конец советской империи» (1990) деген еңбегіне талдау жасаған көреміз. Дегенмен, «...орыс ұлтының көп тұратын, өзге де әр түрлі ұлттар бар тура осы республикада... ұлтшылдық жарылысын» автордың тіпті күтпегендігін көреміз [10]. Болмаса, шет ел авторларының айтқандарын өз еңбектерінде кең қолданған автордың бірі Б.М. Сужиков Дж. Уиллердің «Мұсылман территориясындағы Кеңес билігі – ол отарлық езгіні және империяны қорғауды модернизациялаудың жаңа эксперименті ғана» [11] – деп айтқан сөзін келтіреді. Сонымен қатар автор А.М. Хазанов, Дженис Бакер, Р. Конквест, М.Б. Олкотт, Т. Раковска-Хармстоун, А. Беннингсен, З. Бзежинский, М. Ривкин, С. Берг, Ш. Лемерсье-Келкеже т.б. айтқан ойларды өз еңбегінде пайдаланған. Дегенмен, бұл ойлардың көбісі тарихнамалық айналымда бар екенін ескерсек, сонымен қатар бұл еңбек 90-шы жылдардың екінші жартысында жарық көргенін еске алсақ, кеңестік ғалымдардың тарихи өзгерістерге түсуге әлі де даяр болмағанын көреміз.

Әдебиеттер

- 1 Нусупбеков А., Бисенов Х. Фальсификация истории и историческая правда. – Алматы:Казахстан, 1964. – 4,6,7 бб.; Д. Кшибеков. Клеветники и фальсификаторы истории народов Советского Казахстана. – Алматы, 1961.; А.Б.Турсунбаев. Казахский аул в трех революциях. А.: Казахстан, 1967. – 437 б.; А.Туғанбаев. Октябрьская революция и развитие Казахской Советской национальной государственности. – Алматы:Казахстан, 1967.; Г.Ф. Дахшлейгер. Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.). – Алматы:Наука, 1965.; А.С. Елагин. Социалистическое строительство в Казахстане в годы гражданской войны (1918-1920). – Алматы:Наука, 1966.; С.Н. Покровский. Разгром иностранных военных интервентов и внутренней контрреволюции в Казахстане (1918-1920 гг.). – Алматы:Наука, 1967.; И.И. Минц.

Основные этапы изучения истории В.О.С. революции за рубежом // Зарубежная литература об октябрьской революции. – М., 1961. /под ред. Акад. И.И. Минца.); И.М. Краснов. Некоторые вопросы истории октябрьской революции в освещении американской буржуазной историографии // Зарубежная литература об октябрьской революции. – М., 1961. /под ред. Акад. И.И. Минца.

2 Есмагамбетов К. Действительность и фальсификация. (*Англо-американская историография о Казахстане*). – Алматы: Казахстан, 1976.; О.И. Чеченкина. Критика современной англо-американской буржуазной историографии политики Советской власти в области развития культуры народов Средней Азии и Казахстана.02.автореферат. – М., 1975.; Х.Инояттов. Против фальсификации истории победы Советской власти в Средней Азии и Казахстане. – Ташкент: «Узбекистан», 1976.; Д. Кшибеков. Критика буржуазной фальсификации опыта строительства социализма в Казахстане. – Алматы:Казахстан, 1972.

3 Х.Ш. Инояттов. Ленинская национальная политика в действии. Изд.Узбекистан. – Ташкент, 1973.

4 Кшибеков Д. Клеветники и фальсификаторы истории народов Советского Казахстана. –Алматы, 1961. – 20 б.

5 Инояттов Х. Против фальсификации истории победы Советской власти в Средней Азии и Казахстане. – Ташкент: «Узбекистан», 1976. – 312, 313-317 бб.,

6 Есмагамбетов К. Действительность и фальсификация. – Алматы:Казахстан, 1976. 155-156 бб.

7 Зиманов С.З. В.И.Ленин и советская национальная государственность в Казахстане. изд. «Наука» КазССР. – Алматы, 1970. – 91,94,98 бб.

8 Чеченкина О.И. Критика современной англо-американской буржуазной историографии политики Советской власти в области развития культуры народов Средней Азии и Казахстана. 02.автореферат. – М., 1975. 7 б., К. Есмагамбетов. Действительность и фальсификация. – Алматы:Казахстан, 1976. 52,57,64-65 б., Д. Кшибеков. Критика буржуазной фальсификации опыта строительства социализма в Казахстане. – Алматы:Казахстан, 1972. 4 б., Х.Ш.Инояттов. Ленинская национальная политика в действии. Изд. Узбекистан. – Ташкент, 1973. 18,20,21,32 бб.

9 Чеченкина О.И. Критика современной англо-американской буржуазной историографии политики Советской власти в области развития культуры народов Средней Азии и Казахстана. 02. автореферат. – М., 1975. – 16-18 бб.

10 Зарубежная литература о национальных отношениях в СССР. Вып.1. – М., 1991. – 33 б.

11 Сужиков Б.М. Национальная идентификация и динамика этнических процессов в зарубежных центральноазиат. исследованиях. Институт ист. и этнологии. – Алматы, 1997. – 26-27 бб.

References

1 Nusupbekov A., Bisenov H. Fal'sifikacija istorii i istoricheskaja pravda. – Almaty:Kazakhstan, 1964. – 4,6,7 bb.; D. Kshibekov. Klevetniki i falsifikatory istorii narodov Sovetskogo Kazahstana. – Almaty, 1961.; A.B.Tursunbaev. Kazahskij aul v treh revoljucijah. A.: Kazahstan, 1967. – 437 b.; A.Turanbaev. Oktjabr'skaja revoljucija i razvitie Kazahskoj Sovetskoj nacional'noj gosudarstvennosti. – Almaty:Kazakhstan, 1967.; G.F. Dahshlejger. Social'no-jekonomicheskie preobrazovanija v aule i derevne Kazahstana (1921-1929 gg.). – Almaty:Nauka, 1965.; A.S. Elagin. Socialisticheskoe stroitel'stvo v Kazahstane v gody grazhdanskoj vojny (1918-1920). – Almaty:Nauka, 1966.; S.N. Pokrovskij. Razgrom inostrannyh voennyh interventov i vnutrennej kontrrevoljucii v Kazahstane (1918-1920 gg.). – Almaty:Nauka, 1967.; I.I. Minc. Osnovnye jetapy izucheniya istorii V.O.S. revoljucii za rubezhom // Zarubezhnaja literatura ob oktjabr'skoj revoljucii. – М., 1961. /pod red. Akad. I.I. Minca.); I.M. Krasnov. Nekotorye voprosy istorii oktjabr'skoj revoljucii v osvshhenii amerikanskoj burzhuaznoj itoriografii // Zarubezhnaja literatura ob oktjabr'skoj revoljucii. – М., 1961. /pod red. Akad. I.I. Minca.

2 Esmagambetov K. Dejstvitel'nost' i fal'sifikacija. (Anglo-amerikanskaja istoriografija o Kazahstane). – Almaty: Kazakhstan, 1976.; O.I. Chechenkina. Kritika sovremennoj anglo-amerikanskoj burzhuaznoj istoriografii politiki Sovetskoj vlasti v oblasti razvitija kul'tury narodov Srednej Azii i Kazahstana.02.avtoreferat. – М., 1975.; H.Inojatov. Protiv fal'sifikacii istorii pobedy Sovetskoj vlasti v Srednej Azii i Kazahstane. – Tashkent: «Uzbekistan», 1976.; D. Kshibekov. Kritika burzhuaznoj fal'sifikacii opyta stroitel'stva socializma v Kazahstane. – Almaty:Kazakhstan, 1972.

3 H.Sh. Inojatov. Leninskaja nacional'naja politika v dejstvii. Izd.Uzbekistan. – Tashkent, 1973.

4 Kshibekov D. Klevetniki i falsifikatory istorii narodov Sovetskogo Kazahstana. –Алматы, 1961. – 20 б.

5 Inojatov H. Protiv fal'sifikacii istorii pobedy Sovetskoj vlasti v Srednej Azii i Kazahstane. – Tashkent: «Uzbekistan», 1976. – 312, 313-317 бб.,

6 Esmagambetov K. Dejstvitel'nost' i fal'sifikacija. – Almaty:Kazakhstan, 1976. 155-156 бб.

7 Zimanov S.Z. V.I.Lenin i sovetskaja nacional'naja gosudarstvennost' v Kazahstane. izd. «Nauka» KazSSR. – Almaty, 1970. – 91,94,98 бб.

8 Chechenkina O.I. Kritika sovremennoj anglo-amerikanskoj burzhuaznoj istoriografii politiki Sovetskoj vlasti v oblasti razvitija kul'tury narodov Srednej Azii i Kazahstana. 02.avtoreferat. – М., 1975. 7 б., К. Есмагамбетов. Действительность и фальсификация. – Алматы:Казахстан, 1976. 52,57,64-65 б., Д. Кшибеков. Критика буржуазной фальсификации опыта строительства социализма в Казахстане. – Алматы:Казахстан, 1972. 4 б., H.Sh.Инояттов. Ленинская национальная политика в действии. Изд. Узбекистан. – Ташкент, 1973. 18,20,21,32 бб.

9 Chechenkina O.I. Критика современной англо-американской буржуазной историографии политики Советской власти в области развития культуры народов Средней Азии и Казахстана. 02. автореферат. – М., 1975. – 16-18 бб.

10 Зарубежная литература о национальных отношениях в СССР. Вып.1. – М., 1991. – 33 б.

11 Suzhikov B.M. Nacional'naja identifikacija i dinamika jetnicheskikh processov v zarubezhnyh central'noaziat. issledovaniyah. Institut ist. i jetnologii. – Almaty, 1997. – 26-27 бб.

Мажикызы Н., Әшірбекова Қ.С.

**Нығмет Мыңжанидың
этнографиялық зерттеулері**

Мақалада Қытай қазақтарынан шыққан белгілі тарихшы, этнограф ғалым Нығмет Мыңжанидың этнографиялық зерттеулері қарастырылған. Нығмет Мыңжанидың этнографиялық зерттеулерінің ерекшелігі өзі өмір сүрген қытайдағы қазақ диаспорасының тарихы, ғұрып-әдеті, тұрмыс тіршілігі және дәстүрлі шаруашылығы, рухани мәдениеті жайлы мол мәліметтер қамтылған. Қазақстандағы этнология ғылымының негізгі зерттеу бағыттарының бірі шетелдегі қазақ диаспорасы екендігін ескерсек, ғалымның қытайда жарық көрген көлемді этнографиялық зерттеу мақалаларында қарастырылған мәселелер өз құнын жойған жоқ. Бұл зерттеу мақалаларында өз көзімен көрген, халықтың арасынан жинақтаған мәліметтерді жазба деректермен салыстыра отырып ғылыми тұжырымдар жасаған.

Түйін сөздер: Этнография, Қытай қазақтары, қазақтың таңбалары мен ұрандары, қазақ шежіресі, мал шаруашылығы, ислам діні, әдет-ғұрып, мәдениет, ру-тайпа.

Mazhikyzy N., Ashirbekova K.S.

**Ethnographic research of Nygmet
Mynzhani**

This article focuses on ethnographic research of famous Kazakh historian of China Nygmet Mynzhani. The features of Nygmet Mynzhani's research are that his works examine the history, customs and traditions, household characteristics and spiritual culture of the Kazakh Diaspora in China. Ethnographic issues discussed in the publications issued by researchers in China didn't lose its scientific value, considered that one of the areas of ethnology in Kazakhstan is the Kazakh Diaspora in China. In research articles of Nygmet Mynzhani makes a comparative analysis between scientific writing and oral materials collected among the people.

Key words: Ethnography, Chinese Kazakhs, tanba and urany of Kazakhs, cattle breeding, religion islam, tradition, culture, ru-taipei.

Мажикызы Н., Аширбекова Қ.С.

**Этнографические
исследования
Ныгмета Мынжани**

В этой статье рассматриваются этнографические исследования известного казахского историка в Китае Ныгмет Мынжани. Особенности исследований Ныгмета Мынжани являются то что, в его работах рассмотрены история, обычай, традиции, бытовые особенности и духовная культура казахской диаспоры в Китае. Рассмотренные этнографические проблемы в публикациях исследователя, изданные в Китае не утратили свое научное значение, учитывая, что одним из направлений этнологической науки в Казахстане является казахская диаспора в Китае. В исследовательских статьях Ныгмет Мынжани делает сравнительный научный анализ между письменными материалами и устными материалами собранные среди народа.

Ключевые слова: Этнография. Китайские казахи. Танба и ураны казахов. Скотоводство. Религия ислам. Традиции. Культура. Ру-Тайпа.

НЫҒМЕТ МЫҢЖАНИДЫҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Қазақ этнографиясы жайлы қалам тербеген зерттеушілер аз емес, солардың ішіндегі Қытай қазақтарынан ең алғашқы болып қалам тербеген зерттеушілердің бірі Н. Мыңжани болды. Өзінің ғылыми зерттеулерінің ішінде Қазақ этнографиясы, соның ішінде Қытай қазақтарының этнографиясына баса назар аударған.

Қазіргі таңда Қазақстанның этнология ғылымының негізгі даму бағыттарының бірі диаспорология яғни диаспораның этномәдениеті болып табылады. Тоталитарлық жүйе кезеңінде аталмыш сала идеологиялық құрсаудың әсерінен артта қалды. Сонымен қатар, Қытайдағы қазақтардың болашағы Қытай мемлекетінің жүргізген саясатына байланысты кез келген қазақ азаматын ойландырмай қоймайды. Себебі, онда қытайландыру саясаты қызу қарқынмен жүріп жатқаны бәрімізге белгілі. Ондағы құнды этномәдени мұраларымызды жинақтап, қазақ халқының этнология ғылымының игілігіне жарату өте маңызды мәселе.

Нығмет ағамыздың көзінің тірі кезінде Дүкен Мәсімханұлымен өткізген сұхбатында: «Жұрттың мені тарихшы деп жүргені тарих саласындағы азды-көпті еңбектерімізге орай болуы мүмкін. Жалпы алғанда, мен бірнеше саладан зерттеп келе жатырмын. Яғни еңбектерім қазақ тарихы, қазақ әдебиеті және қазақ тілі, қазақ этнографиясы қатарлы салаларды қамтып жатыр екен. Осы салалардың бәрін жинақтап айтқанда «қазақтану» яғни «қазақ туралы білім» дейтін жинақтық ұғым шығады», – деп өзінің зерттеген ғылым салаларын ашып айтқан болатын [1].

Н. Мыңжанидың этнографиялық зерттеулеріне келер болсақ: «Шынжан қазақтарының тұрмыстық әдет-ғұрыптары жайында» (қытай тілінде, Бейжиң, 1983 ж.), «Шынжандағы қазақ халқы» (1981 ж.), «Қазақ ру-тайпаларының таңбалары мен ұрандары жайында» (қытай тілінде. Бижиң, 1983 ж.), «Еліміз қазақтары» («Шалғын» журналы 1984 ж. 4-ші сан, 1985 ж. 5-ші сан), «Шынжан қазақтарының экономикалық-әлеуметтік жағдайы», «Қазақ шежіресі жайында», «Ислам дінінің қазақ халқына таралуы» қатарлы көлемді ғылыми зерттеу мақалаларын атап айтуға болады.

«Еліміз қазақтары» деп аталатын көлемді мақаласында Қытайдағы қазақтардың тарихы, шаруашылық жағдайы, әдет-

ғұрпы, мәдениеті, өнері қысқаша баяндалған. Мәселен, шаурашылығына байланысты былай дейді: «Қазақ халқы мал шаруашылығымен де, егіншілік кәсібімен де шұғылданады. Қазақ мекендеген райондарда егілетін басты ауылшаруашылық дақылдары: бидай, арпа, тары, жүгері, күріш, картоп; шаруашылық дықылдары: зығыр, темекі, қызылша, әр алуан жемістер. Бұл жөнінде Іле ойпаты «Солтүстік Шынжаңның астық қамбасы», «жеміс бақшасы» делінеді.

Мал шаруашылығы – қазақ халқының ата кәсібі. Қазақтардың төрт түлігі – қой, жылқы, сиыр және түйе. Осы төрт түліктің ұйтқысы қой. Сондықтан «қойлы бай – қорлы бай» дейді қазақ. Шынжаң «биязы жүнді қой» деген атпен елімізге әйгілі болған. Асыл тұқымды қой, ең алғашында қазақ автономиялы облысының Іле аймағында өсірілген» [2, 76 б.], – дей келіп Шынжаңның шаруашылығына жан-жақтылы тоқталады. Одан ары ойын жалғастырып қазақ халқының тұрмыс-салтына тоқталады. Онда үй-жайы, киім-кешегі, ішіп-жемі жайлы қысқаша тоқталады. Қазақ халқының әдет-ғұрыптары деген бөлімінде: «қазақ халқында қарттарды құрметтеп, үлкендерді сыйлау, балаларға жанашырлық, жастарға қамқорлық ету, ата-ананы ардақтау және әйелдерді аялау ізгі дәстүрге айналған. «Қасқа қатал, досқа адал болу» – қазақ халқының негізгі мінез-құлқы. Қазақ халқында тым ертеден келе жатқан көптеген әдет-ғұрыптар бар, бұл қазақ өмірінде жазбаға түспеген заң сияқты терең тамыр тартқан» [2, 81 б.], – деп көрсетеді. Одан әрі мереке-мейрамдары мен діни нанымдар, салт-саналарға тоқталады.

Бұл мақаласының жалғасын келесі санда жариялайды. Онда қазақ халқының аспан әлемі туралы түсініктері, қазақ календары мен жыл аттарын баяндайды. Бұдан ары қазақ халық арасындағы емшілікке, қазақ халқының көркемөнеріне тоқталып, қазақтың ақындар айтысы туралы: «Қазақтың ақындар айтысы – қазақ халқының өлең өнері мен ақындық шабыт-шалымының салтанатты парасаты. Суырып салма ақындар мен төкпе жыраулардың көп алдындағы нақ майданда өнер көрсететін сахнасы. Ақындар айтысының мазмұны сан салалы, онда: салт жыры, жұмбақ өлең, ата өлең, балық өлең, тау өлең, қара өлең, қайм өлең сияқты өлеңдердің бірі айтылады» [2, 105 б.], – дей келіп, ақындар айтысының ерекшелігіне тоқталады.

Қазақтың ұлттық ойын-сауықтары бөлімінде қазақтың ойын-сауықтарын өзінше екіге жіктеп көрсетеді. Біріншісіне әдебиет-көркемөнерлік, театрлық сипаттағы ойын сауықтар. Оларға күй

шерту, ән айту, би билеу, ақындар айтысы, қиса-дастандарды жырлау т.б. жатқызады. Екінші топтағы түріне спорттық сипаты бар ойын сауықтар. Оларға көбінесе жасыл жайлауда ат үстінде болатын ойындар: ат бәйгесі, қызқуар, теңге ілу, жамбы ату, аударыспақ қатарлы ойындарды жатқызады.

«Қазақтың таңба, ұрандары туралы зерттеу» атты көлемді зерттеу мақаласында Нығмет Мыңжани: «Таңба мен ұран – көшпенді ұлттардың маңызды мәдениеттік белгілерінің бірі, ол көшпенді ұлттардың өндірістік және саяси, әскери қажетіне сәйкесу мақсатымен пайда болған» деген пікірін айтады [3].

Бұл туралы тарих ғылымдарының докторы, профессор Т.Омарбеков: «тарихымыздың аса осал тұстары этникалық және ұлттық мәселелер. Рулық-тайпалық құрылымдар тарихына онша мән бермеу, мұндай зерттеулерді «рушылдық» сарқыншағы ретінде қарастыру тарихшылар арасында әлі кездеседі. Сондықтанда болар біз тарихымызда қазақты халық етіп құраған ірі тайпаларды атап айта тұрсақ та, оларды руларға, аталарға бөліп таратуға, осы рулар мен ру тармақтарының тағдырымыздағы орындарын айқындауға келгенде шорқақпыз. Осылай кете берсек қырық рудан құралған қазақтың толыққанды тарихы ешқашан жазылмайтынын түсінсек дұрыс болар еді» – дейді [4].

Қазақ халқы «жеті атасын білмеген жетесіз» деп босқа айтпаған. Оның астарында ата-бабаға деген шынайы құрмет, бауырмалдық, туыстық және қандастыққа негізделген абзал сезімдер бар. Ұрпағын мұндай зерделікке тәрбиелеудің көптеген артықшылықтары баршылық.

Ұлтымызға тән тағы бір ерекшелік – ағайынды, туысты, құда-жегжатты, дос-жаранды, жиен-нағашыны әрқайсысын өз орнымен қастерлейтін қасиеттердің басымдығы дер едік. Бүгінгі жаһандану заманында ғасырлар бойы қанымызға сіңіп, берік дәстүрімізге айналған осынау асылдарымыздан ажырап қалмаудың жолын тынбай іздестірулеріміз керек. Қазақтың ру-тайпалық тарихын терең білген азамат бөтен жұрттың алдында өзінің ұлтының жоғарыдағыдай өзіндік, қайталанбас қасиеттерін мақтаныш етуге және оларды көзінің қарашығындай қорғап қалуға белсенді жұмыс жасайтын болады [5].

Төрт бөлімнен тұратын зерттеуінің алғашқы бөлімінде Нығмет Мыңжани қазақтың 68 ру-тайпасының таңбасы мен ұрандарының кестесін жасап, оларды жүзге айырып көрсетеді. Сонымен қатар бұл таңбалардың кейбірінің тасқа ойылған әртүрлі суреттермен және қа-

бірлердегі қойылған құлаптастардан да кездесетіндігін айтады.

Екінші бөлімінде таңбаның шығу тегі мен қолданылуына тоқталады. Онда таңбалардың айға, күнге ұқсайтындығын айта келіп, бұл ерте замандағы көне түрік тайпаларының діни нанымдарымен байланысты болса керек деген тұжырымын айта келіп, таңба арқылы рулардың қандастығын анықтауға болатындығын, кейбір рулардың аты осы таңбаға байланысты екендігін, таңбалардың өзіндік мән-мағынасының да барлығын, таңбалардың тарихта өзгеріп отырғандығына жан-жақтылы талдау жасайды.

«Ұранның шығуы мен қолданылуы» атты үшінші бөлімінде: «ұран негізінен жауға қасы соғыста істетіледі. Атой салып, камал бұзатын кездерде, тәртіп көбінесе осы ұран арқылы бірлікке келтіріп, қайратқа осы ұран арқылы беріледі. Әр рудың ұраны сол рудың арғы ата-бабасының немесе сол рудан шыққан бір батырдың атынан алынады, әр рудың өз алдына ұраны болудан сырт, тұтас қазақтың да «Алаш» дейтін ортақ ұраны бар», – деп пайымдайды.

Зерттеушілер қазақ ру-тайпаларының ұрандары жөнінде мынадай тұжырымдар жасайды: Біріншіден, тарихи тұлға есімі ұранға айналуы үшін оның әулиелік, батырлық, көсемдік, шешендік қасиеттері жарқырап көрінуі керек. Екіншіден, кейбір ұрандар 2-3 ғасырға төтеп беріп, онан соң жағарып, өзгеріп отырса, қайсыбір ұрандар – Қарабура, Ақжол тәрізді уақыт сынына ұзақ шыдаған. Үшіншіден, ру-тайпалардың тарихын зерттеуде дерек ретінде көмекші қызмет көрсете алады.

Төртінші бөлімі таңба мен ұранның маңыздылығына арналған. Ғалымның таңба мен ұранның ең маңызды рөлі ретінде ұлттың тарихын зерттеудегі маңызды дерек көзі ретінде қарастыруын атап өтуге болады. Оның тағы да бір ерекше рөлінің қазақ халқының айналысқан шаруашылығындағы маңыздылығына тоқталады. Ал ұран болса ру-тайпадан құралған халықтардағы жауынгерлік ұйымдарды басқаруда маңызды болғанын айта келіп, сөзінің соңында қазақтың таңба, ұрандарының қазір аз істетілгендігімен

әлі күнге дейін жалғасып отырғандығын, оны жинау, зерттеу қазақ ұлтының тарихын зерттеуде маңызды екендігін атап көрсетеді. Ғалым қазақтың ру-тайпаларының таңбалары мен ұрандары жайлы жеке кесте жасап, үш жүздегі барлық руларды толық қамтуға тырысқан.

«Қазақ шежіресі жайында» тақырыбындағы зерттеуінде: «Қазақ халқының ежелгі замандағы озық ойлы, білікті адамдары ата-бабалар шежіресін жасап қалдырған. Бұл шежірелер ұрпақтан ұрпаққа жалғасып қазақ қауымымен бірге дамып келген. Өзінен бастап жеті атасына дейін білу – әрбір қазақ азаматының борышы болған. Өзінің балаларына мұны білдіру – ата-ана тәрбиесінің әліппесі еді. Тек, ата-анасынан жастай айырылған жетімдер ғана мұндай білімнен махрум қалған. Қазақтың «жеті атасын білмеген жетімдіктің салдары» дейтін сөзі осыдан шыққан, жеті атадан тараған ұрпақ өзара қыз алыспайтын дәстүрді тұтынған қазақ қауымы үшін жеті атаны жатқа білу, семья құрудың да негіздерінің бірі еді» [6], – дей келіп, шежіре тек аталарды таратумен ғана емес, сол аталар заманында болған ірі-ірі тарихи оқиғаларды, халықтың өткендегі тұрмыс-тіршіліктерін, сол заманда өткен шешендерді, жырауларды, батырларды, олардың тапқыр сөздері мен батырлық іс-әрікеттерін жинақтан, өндеп, ұрпақтан-ұрпаққа қалдырып отырғандығы жайлы тұжырым жасайды.

Қорыта келгенде, Нығмет Мыңжанидың этнография мәселелеріне арналған құнды ғылыми зерттеулерінің қай-қайсысы болса да жазба деректермен, шежірелік және ауызша деректермен салыстыра отырып жан-жақтылы салыстыру, талдау жасау, ғылыми тұжырымдар жасау арқылы жазылған. Бірақ этнографиялық ғылыми зерттеу мақалаларының қазақ жерінде танылмауы, насихатталмауы, әліде еңбектерінің басым бөлігінің Қытайда қалуы оның мұраларын тереңірек зерттеуге ұмтылдырады. Алдағы мақсатымыз осы мұралардың ғылыми құндылығын зерттеп, қазақ этнология ғылымының дамуына үлес қосатын әрі оның деректік қорын молайта түсеу болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Дукен Мәсімханұлы. Әйгілі ғалым Нығмет Мыңжанұлымен сұхбат // Шынжаң қоғамдық ғылымы 1992 жыл. – №2. – 9 б.
- 2 Нығмет Мыңжани. Еліміздегі қазақ халқы // Шалғын. Үрімжі, 1984,- №4. – 71-93 бб.
- 3 Мыңжани Н. Қазақтың таңба, ұрандары туралы зерттеу // Шинжияң университеті ғылыми журналы, 1982. – №3. – 43-55 бб.
- 4 Омарбеков Т.О. Қазақ тарихы: ол қалай жазылуы керек? // Алаш – №2(2), 2005. – 3 б.

- 5 Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Керейт IV том. – Алматы: «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2006. – 408 б.
- 6 Мыңжани Н. Қазақтың мәдени мұраларын зерттеу туралы. -Үрімжі, Шынжаң халық баспасы, 2011. – 421 б.

References

- 1 Duken Macimkhanuly. Aigili galim Higmat Minzhanymen suhbat // Shinjiang khogamdik gilimi 1992 jil, /2. -9 b.
- 2 Higmat Minzhany. Elimizdeki kkhazakh halkhi // Shalgin.Urimji, 1984, №4. -71-93 bb.
- 3 Higmat Minzhany. Khazakhting tangba, urandari turali zertteu // Shinjiang unyversyteti gilimi zhurnali, 1982. -№3. -43-55 bb.
- 4 Omarbekov T.O. Khazakh tarykhi: ol halai zhazilui kerek? // Alash – №2(2), 2005. -3 б.
- 5 Kazhakh ru-taypalarining taryhi. Kerey IV tom. – Almati: «Alash» taryhy-zertteu ortaligi, 2006. – 408 b.
- 6 H.Minzhany. Khazakhting madeni muralarin zertteu turali. –Urimji, Shinjiang halih baspasi, 2011. – 421 b.

Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А.,
Тойшубекова Ж.К.

**История организации
экспедиционных исследований
(на примере МКЗ)**

В статье рассматриваются статистические данные в качестве исторических источников, раскрывается их источниковедческое значение. Описывается история развития понятия «статистика», которая была основана в I половине XVIII – XIX в. в России. Была проанализирована статистическая информация из сборника «МКЗ», которая была создана в результате основных статистических исследований на предмет качества и правдивости сведений, была раскрыта документальная значимость, а также при правильном использовании в разных сферах доказана помощь исследователю в определении уникальности и взаимосвязанности исторических явлений. Организационные особенности статистических исследований, созданных «МКЗ», методика, связанная со сбором и обработкой сведений анализируется по отдельности. В источнике «МКЗ» не скрывая описывается главная задача этого исследования, состоящая в определении земельных норм для туземцев и излишков земельных участков и раздаче этих излишков переселенцам из Европейской части России. Здесь можно видеть, что колонизация проводилась в подтексте исследования. Созданный на основе этих материалов, собранных исследовательскими экспедициями, «МКЗ», хоть и являлся источником колониальной истории, однако содержит множество ценной информации по истории, этнографии, геологии и географии, ботанике, экономике и социальном строе.

Ключевые слова: статистика, перепись, экспедиция, статистический метод, статистическое сведение, статистические исследования, топограф, переселенческий фонд, статист, исследовательская партия.

Zhappasov Zh.E., Tasylova N.A.,
Toyshubekova Zh.K.

**The history of organization
expeditions (by method of MKZ)**

The article deals with statistical data as the historical sources, reveal their source-value. The history of the development of the «statistics» concept and statistics, which was founded in the 1st half of the XVIII- XIXs in Russia. Analyzed the statistical information for the quality and veracity from the book «MKZ», which was created as a result of major statistical study, was uncovered documentary significance, as well as when used properly in different areas proved help researchers to determine the uniqueness and interrelatedness of historical phenomena. Organizational characteristics of statistical study created «MKZ», the methods related to the collection and processing of data are analyzed individually. In the source «MKZ» without hiding describes the main task of this study, the fact that this – the definition of the ground rules for the natives and the surplus land, and the distribution of these surpluses to migrants from the European part of Russia.

Key words: statistics, census, expedition, statistical method, statistical data, statistical studies, topography, resettlement fund, statistician, a research party.

Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А.,
Тойшубекова Ж.К.

**Экспедициялық зерттеулерді
ұйымдастыру тарихы (ҚЖПМ
негізінде)**

Бұл мақалада статистикалық мәліметтер тарихи дерек көзі ретінде қарастырылып, оның маңызы деректанулық тұрғыдан жан-жақты ашылады. «Статистика» ұғымы мен XVIII- XIX ғ. I жартысында Ресейде негізі қаланған статистиканың даму тарихы баяндалады. Мәліметтердің сапасы, шынайылығы жағынан негізгі статистикалық зерттеулер нәтижесінде пайда болған «ҚЖПМ» жинағындағы статистикалық ақпараттар талданып, деректік құндылығы айқындалып, әр салада дұрыс пайдалана білу зерттеушіге тарихи құбылыстардың бірегейлігін, сабақтастығын анықтауға көмектесетіндігі дәлелденген. «ҚЖПМ» дүниеге әкелген статистикалық зерттеулердің ұйымдастырылу ерекшеліктері, мәлімет жинау мен өңдеуге байланысты әдістеменің әрқайсысы жеке талданады. «ҚЖПМ» дерегінде бұл зерттеудің басты міндеті түземдік тұрғындарға жер нормасын және артық жер мөлшерін анықтап, оларды Еуропалық Ресейден келетін келімсектерге беру болған деп жасырмай жазады.

Түйін сөздер: статистика, санақ, экспедиция, статистикалық әдіс, статистикалық мәлімет, статистикалық зерттеу, топограф, қоныс аудару қоры, статист, зерттеушілер партиясы.

ИСТОРИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ЭКСПЕДИЦИОННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ (НА ПРИМЕРЕ МКЗ)

В середине XIX в. переселенческое дело на территории империи была приведена к единой системе. В 1904 году был организовано главное управление Переселения и землеустройства в Петербурге.

6 июля 1904 года «Временное положение о добровольном переселении сельских жителей и земледельцев-мещан» имел сильное воздействие на усиление миграционной свободы. По новому положению крестьяне без какого-либо разрешения правительства имели право переселиться с ранее заселенных территорий. Переселенческий процесс проходил в несистематической стихийной форме.

Проведенные в различных регионах Казахстана исследования в результате способствовали появлению источника под названием «Материалы по киргизскому землепользованию» [1-5]. («МКЗ» – Н.Т.). Эти исследования отличились лишь по охваченным исследованию областям, в основном они служили общей цели.

В 1904-1905 гг. правительство территорию Казахстана поделило на 5 районов для переселения. Это районы Урало-Тургайская, Акмолинская, Семипалатинская, Сырдарьинская и Жетысуйская. В 1904-1906 гг. во всех вышеназванных областях были открыты районные переселенческие учреждения. Таким образом, в первые годы XX века появилась система строго централизованных переселенческих учреждений. Они изымали земли казахов и заполняли «Переселенческий фонд».

Эти переселенческие учреждения по своей административной структуре, по исполняемым обязанностям и своему содержанию были чисто колониальными учреждениями. Основная задача уездных, областных учреждений найти «излишки» земель, которые были в пользовании у местного населения, подготовка участков для переселенцев, организация служебных групп созданных для распределения земель, своевременное предоставление государственной помощи нуждающимся переселенцам и решение спорных вопросов, возникающих между переселенцами и местными жителями. Административные органы пытались во главе подобных учреждений ставить людей, которые вели бы имперскую политику.

В казахские земли один за другим организовывались исследовательские экспедиции под предлогом того, что экспедиция Ф. Щербина выделила казахам больше земель, и в исследованные уезды были направлены новые исследовательские экспедиции под руководством В. Кузнецова, А. Переплетчикова, П.А. Хворостанского.

Если более подробно остановиться на происхождении 7-томного источника «МКЗ» по Тургайской и Уральской областям (1904-1912 гг.), то данный источник появился как результат исследований статистических партий, созданных царским правительством для выявления «излишков» земель для переселенцев. Их организация отличалась от экспедиций, возглавляемых Ф. Щербиным [1-5]. На содержание «МКЗ», конечно, повлияли следующие предпосылки, цели и задачи. Таким образом, сочли проанализировать организацию партий и методов исследования Тургайской Уральской областей.

Перед созданием и началом работ статистических партий для исследований Тургайской и Уральской областей статист А.А. Кауфман совершил путешествия в данные регионы и подготовил общий план исследований. Об этом он сообщает в своем «Отчете»: «По моему предложению министр земледелия и государственного имущества на командировку вместе со мной отправили заведующего Тургайской временной партии Л.Н. Цабеля, рядом расположенный к Тургайской области в Уральскую область». Основной целью данной командировки было выделение для русских переселенцев земли и организация в этих целях исследования. Таким образом, в городе Уральске прошло по этому поводу заседание, где участвовали Л.Н. Цабель, военный генерал-губернатор области генерал-лейтенант К.Н. Ставровский, вице-губернатор К.А.Тарасенко и др. Данное заседание сделало следующие заключения:

а. Регистрация основных элементов хозяйства и домашнего хозяйства казахов, особенно, самое главное определение обработки земель и уход за скотом;

б. По типу использования земель казахами разделить по группам, и определить границы территорий используемых земель с помощью исследователей. В специализированных лабораториях посредством анализа определить качество и плодородность почвы.

с. Исследуемые территории разделить в районы по природной однородности и положению хозяйства, затем утверждение нормы землепользования каждому району.

д. Самая трудная и сложная задачей была определение земельных норм казахам.

После заседания для определения «излишков» в Уральской области была одобрена Тургайская исследовательская партия, но для будущего состава Уральской исследовательской партии были нужны образованные специалисты-статисты. Таким образом, в Уральске не была создана отдельная исследовательская партия, все работы были возложены во временную Тургайскую комиссию. Его заведующему было запланировано выделение помощников и нужные люди, а также инструменты.

Если говорить о методах проведенных работ, то, в первую очередь, топографы прошли по казахским поселениям и границам, статисты же наблюдали за регионом. По результатам предварительных исследований у исследователей появилось общее понятие о волостных районах и определилась удобность территорий этого региона для переселенцев и важность для дальнейшей колонизации.

Необходимое количество финансовых средств для исследовательской партии вычислил статист А.А. Кауфман, конкретно Тургайско-Уральской статистической партии. Это:

1. Для предварительных геоботанических исследований необходимо привлечь специалиста. Так как исследование почвенного слоя региона, определение его плодородности или же непригодность является очень тяжелой работой. Для этих работ необходимо было брать человека с опытом. Минимальные затраты на его заработную плату и перемещения необходимо было не менее 3000 рублей.

2. Для проведения анализа почвы было необходимо 10 полных анализов по 75 рублей и 30 не полных анализов по 30-35 рублей. В общем, на эти цели необходимо было потратить 1750 рублей.

3. Если будут производиться вегетативные эксперименты, будет необходимость пригласить лаборанта специализированного учреждения и сторожа, что потребует дополнительно 300 рублей.

4. По правилам, необходимые оборудования для проведения метеорологических наблюдений присылались Головной физической обсерваторией бесплатно. Но доставка этого оборудования осуществлялась очень долго. Поэтому для ускорения этого процесса необходимо было выделить определенное количество финансов. По мнению профессора П.И. Браунова, для каждого поселения необходимо было приобрести

следующее оборудование: дождемер (20 р.), ге-лиограф (24 р.), флюгер (26 р.), анероид (27 р.), малый психрометр Асмана (60 р.). Комплект оборудования необходимого для одного поселения составлял примерно 157 рублей. Для всех поселений 1100 рублей. Таким образом, для организации дела нужно было пригласить инструктора ему необходимо было платить 1000 р. Для организации 7 станций – 500 рублей. Для наблюдателей в каждой станции необходимо было платить 180 рублей, в общем на все необходимо было выделить 1260 рублей финанса.

5. Плодородность разных почв, наблюдение за ростом урожая в 10 поселениях для посева урожая на 3 десятинах земли в каждой: для обработки каждой десятины земли – 10 р., семена для посева – до 6 р., для посева – 2 р., для сбора урожая – 8 р. Всего на 1 десятину 26 рублей, а на 30 десятин 780 рублей должно было потрачено.

В общем для исследования, по расчетам А.А. Кауфмана, должно было потратиться 20000 рублей. Также было известно, что если с самого начала исследовательская партия по исследованию Уральской области была бы создана отдельно от Тургайской области, финансовые расходы составили бы намного больше. То есть, империя нацелилась одним выстрелом убить двух зайцев, одной партией исследовать две области.

Департамент государственного земельного имущества для временной партии в Тургайской области, близко расположенному Актюбинскому уезду, Уральскому уезду Уральской области для определения «излишков» земли и проведения исследовательских работ по изучению природно-исторического и экономического положения был издан указание под № 8847 от 15 июня 1904 года. На основе данного указания первые исследовательские работы были проведены в Уральском уезде Уральской области в 1904-1906 гг. Статистические счетные работы были осуществлены за 2 года. На основе короткой программы в 1904 году предварительные исследования были проведены в уездах Жиренкопек, Караагач и Карачаганак. В 1905 году на основе принятого специальной расширенной программе были исследованы остальные уезды.

По решению департамента государственного земельного имущества Уральскому уезду обязали использовать нормы, использованные Ф. Щербиным при исследовании Актюбинского уезда. В этих целях партии было предложено в целях определения земельной нормы провести короткую перепись народного хозяйства и тщательное исследование природно-исторического

состояния региона. Конечно, основной целью департамента было как можно быстро и менее затратно провести исследовательские работы.

Для определения «излишков» территорий в Казахстане партии необходимо было осуществить две операции. Это: 1) расчет всех земель, используемых аульно-общинными группами; 2) определение площади земель, удовлетворяющих необходимым потребностям казахов и необходимых для беспрепятственного развития животноводства. Конечно, осуществляя эти работы, партия опиралась на методику, составленную Ф. Щербиным, по плану:

- 1) массовое исследование казахского населения, определение животноводства и земледелия;
- 2) бюджетное исследование;
- 3) планировалось учет использованных земель.

В общем, Тургайско-Уральские исследовательские партии во многом опирались на программу и методику экспедиции Щербина, но посвященных этому региону источнике «МКЗ» было заметно, что родоплеменным вопросам внимание было уделено меньше, чем ранее [10]. Можно утверждать что в них практически нет таблиц, посвященных родоплеменной структуре [1-5].

В 1896-1906 гг. Туркестанский регион был закрыт для переселенцев. Но 10 июня 1903 года принятие положения о «Добровольном переселении в казенные земли в Сырдарьинской, Ферганской и Самаркандских областях», практически легализовало незаконное переселение в эти регионы.

В начале XX века аграрные реформы П.А. Столыпина усилили противоречия в аграрной сфере. Аграрную реформу Николай II вел на основе Указа за 9 октября 1906 года и закону от 14 июня 1910 года. После этого, укрывшись поводом выявления «излишков» земель, началось открытое отбирание хорошо обработанной и используемой казахами территории. Наряду с отбиранием их земель, казахское население насильно были изгнано в пустынные территории, зимовки и жилища уничтожались, и не было речи об их возмещении.

Анализируя официальные документы Российской империи, завоевание Туркестанского региона и расширение геостратегических позиций империи, можно увидеть основные цели, как эксплуатация богатых материальных, природных и трудовых ресурсов.

На основе решения от 10 марта 1906 года в имперском министерстве внутренних дел было создано управление по делам переселения.

В Туркестане был открыт Сырдарьинский отдел переселения. Ценность данного региона описал граф К.К. Пален во время своей поездки в Туркестан и ревизии в 1908 году: «Если не считать мотивов политического характера, имевших значение для завоевания Туркестана, этот край с первых же дней присоединения его к России представлял для русского правительства двойкой интерес: 1) с точки зрения финансовой политики как источник государственных доходов и как новый рынок для продуктов внутреннего производства и 2) с точки зрения колониальной политики как новая область для перемещения избыточного населения из губерний».

А в 1910 году 19 декабря закон прояснил сложившуюся систему изъятия «излишков» земель у кочевников. Об этом в своей статье «Третья дума и казахи» писал А. Букейханов: «Если бы этот закон оставался бы прежним, в Туркестане казахские земли не были бы изъяты мужиком; Правительство в 1911 году дополнительно к 279 статье 3-ей Думой был внесен двустрочный закон: «Если найдутся лишние казахские земли в Туркестане, пусть казна возьмет на свою пользу». Таким образом, это повлияло и на казахов Туркестана, Семиречья, Акмолинска, Тургая и Урала. Теперь когда отбирают земли прикрываются законом».

В середине XIX в. Сырдарьинская область состояла из 7 уездов: Кураминский – 32100, Ходжентский – 38550, Чимкентский – 51250, Туркестанский – 79550, Аулиеатинский – 67800, Перовский – 65950, Казалинский – 59550, а всего занимало 394750 верст земли. В дальнейшем в его составе остались Чимкентский, Ташкентский, Аулиеатинский, Перовский и Казалинские уезды.

Если остановиться на исследованиях, проведенных в 4-х уездах Чимкентской, Аулиеатинской, Перовской и Казалинского Сырдарьинской области в 1906-1913 гг., то тут исследования осуществлялись только после предварительного осмотра специалистами, в специальном совете обоснования необходимости работ и принятия решения. Например, руководимые известными статистами А.А. Кауфман, Ф. Щербин, П. Хворостанский, П. Скрыплев во время организации исследовательских партий и во время их командировки по регионам давали необходимые указания и советы. В 1903 году на основе отчета по поездке в Туркестанский регион обосновал необходимость исследований земель статистическими партиями.

Земельное министерство еще в 1904 году планировало создать исследовательские партии в целях создания переселенческих участков в Сырдарьинской области. Данный вопрос был поставлен на повестку дня Государственного совета, и естественно, подвергся большим законным противоречиям. Так как 12 июня 1886 г. в «Положении об управлении Туркестанским генерал-губернаторством» в 270 статье было сказано «Заселенные кочевниками территории государственная земля, их традиции и на неопределенное время на основе статей этого Положения будут даны кочевникам на пользование». Было подобно 120 статье, в «Положении об управлении Степными областями», только в 270 статье, как в 120 статье, не было дополнения «Возможные излишки земель кочевников перейдут в управление министерства государственного имущества». То есть данный недостаток в официальном законе долгое время был препятствием для создания переселенческих партий в Сырдарьинской области.

Только в 1905 году Государственный Совет подготовил новые законные основы и решил организовать Сырдарьинскую областную статистическую партию для исследования края и ведения переселенческого дела. Об этом с указанием даты создания было написано в «МКЗ»: «весной 1906 года началась работа Сырдарьинской статистической партии». Это была первая в регионе организованная хозяйственно-статистическая, агрономическая и гидрогеологическая исследовательская партия.

В источнике «МКЗ» не скрывается основная цель данного исследования, чтобы определить земельную норму и излишки у туземцев, и эти излишки дать переселенцам из Европейской части России. Наряду с этим в данном источнике было сказано: «Государственный совет для повсеместной работы переселенческого дела из-за отсутствия законной основы, в 1905 году для организации в Сырдарьинской области хозяйственно-статистической, агрономической и гидрогеологической работы считало необходимым создания исследовательской партии, с одной стороны, в целях переселения в вопросах использования материалов в законных решениях, во-вторых, чтобы попусту не тратить время, сразу же начать сбор фонда необходимой информации для создания участков для переселения, и все это готовится для законного устранения преград». Таким образом, видим, до решения вопросов касательно положения управления Туркестанского края колонизацию

проводили под предлогом исследовательских работ.

Было ясно, что и без специальных указаний, работы исследовательских партий и статистических исследований работали в целях колонизации. То есть статистические исследования велись в целях отбирания у казахов земель, но на тот период не было на это законных оснований.

Исследовавшая партия Чимкентский уезд Сырдарьинской области (1906-1908 гг.), на юго-востоке этого региона исследовали 18 переселенческих русских деревень. Основная цель была, в первую очередь, проследить экономическое состояние переселенцев, и во-вторых, от переселенцев поступали жалобы на нехватку земель. Общая площадь деревень простиралась с юга на север в 65 верст, с востока на запад – в 120 верст. На севере река Арыс, на востоке с аулиеатинским уездом, на юге граничила с Ташкентским уездом, на западе с рекой Бадам и с Чимкентским уездом. Исследование русских деревень шло параллельно с исследовательскими работами в Чимкентском уезде, что, в свою очередь, требовало много времени и финансов [6-8].

Опираясь на источники, можно узнать, что исследовательские работы в Чимкентском уезде в 1906 году начались с предгорных юго-восточных районов. В этот период были исследованы Машат, Карамурт, Бадам, Казыгурт, Майлыкент и часть Тюлкубаса. Всю зиму 1906-1907 гг. собранные материалы были обработаны, и на основе их в 1908 году был издан 1 том «МКЗ».

В 1907 году неисследованная часть Тюлкубаса Кошкарата, Сарыбулак, Бурулдай, Бугин, Шаян, Арыстанды, Буржар, Арыс были исследованы, в 1908 году были исследованы волости Актас, Байыркум, Сарыкуль, Сыр-Дария, Жылыбулак, Каракуль, Жанасу, Кокшекум, Каратау, Курчу, Чилик, Ногай-Курын, Чегатай, Хантак, Актюбе и Чу. Расчет статистических материалов этих волостей закончились весной 1909 года. В результате Переселенческое управление выпустило 1 и 2 части второго тома посвященных Чимкентскому уезду [9].

В 1909 году по поручению исследовавшего Туркестанский край сенатора графа Палена в срочном порядке начали исследовать Сырдарьинскую, Ферганскую, Самаркандские области и Амударьинское отделение.

Исследования в Аулиеатинском уезде Сырдарьинской области (1907-1910 гг.) проводились в 2 этапа. В начале в 1907 году из за отсутствия топографов не были до конца исследованы волости Биликуль, Куюк, Тастюбе и Асын. В 1909 году целью исследований явились 25 волостей, таких, как Аспарын, Ашын, Бакаир, Баутерек, Бештас, Ботамойнак-Алмалы, Джайляу, Карабакыр, Карабура, Каракуль, Каракыстак, Кенколь, Каракатын, Кум-Арык, Куркиреу, Кушеней, Макпал, Талас, Толкын, Уш-Корган, Шункур.

Проведение общих исследовательских работ, основные указания и задания для переселенческого дела и необходимая помощь чиновникам, исследователям и управляющим переселенческими делами о их деятельности и обязанностях было подробно написано в сборнике документов «Переселение и землеустройство в Азиатской России». По этому сборнику все исследования проводились с целью помочь переселенцам для определения им необходимого количества земель. О положении туземцев никто и не думал.

В заключение можно сказать, что царское правительство в целях колонизации исследовали необъятные казахские земли и были созданы масштабные экспедиции и статистические партии для выявления считавшиеся «излишками» территории. Их основной целью было побольше изъять «излишки» земель, таким образом «научно» обосновывали колонизацию. Будучи источником по колонизации, «МКЗ» появилась в результате материалов исследовательских экспедиций, но не мало материалов, обогащающих сведения об истории Казахстана, этнографии, геологии и географии, ботаники, экономики и социальной структуре. Очевидно то, что анализ этих источников способствует возрождению истории казахов конца XIX в. и начала XX века.

Литература

- 1 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей / под. ред. Ф. Щербина. Акмолинская область. Кокчетавский уезд. – Т. I. – Воронеж, 1898. – м-ф.
- 2 МКЗ. – Т. II. – Акмолинская область. Атбасарский уезд. – Воронеж, 1902. – С. 534.
- 3 МКЗ. – Т. III. – Акмолинская область. Акмолинский уезд. – Ч. I. – СПб., 1907. – С. 735.; – Ч. II. – Чернигов., 1909. – С. 928.
- 4 МКЗ. – Т. IV. – Семипалатинская область. Павлодарский уезд. – Воронеж., 1903. – С. 762.
- 5 МКЗ. – Т. V. – Тургайская область. Кустанайский уезд. – Воронеж., 1903. – С. 537.

- 6 Материалы по киргизскому землепользованию в Сырдарьинской области. – Чимкентский уезд. – Т. 1. – Ташкент, 1908. – С. 643.
- 7 МКЗ. – Т. 2. – Вып. 1. – Чимкентский уезд. – Ташкент, 1910. – С. 277.
- 8 МКЗ. – Т. 2. – Вып. 2. – Чимкентский уезд. – Таблицы. – Ташкент, 1910. – м– ф.
- 9 Материалы по киргизскому землепользованию района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр–Дарьинской области. – Ташкент: Типо– Литография В.М. Ильина, 1915. – м– ф.
- 10 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Статистической партией Тургайско – Уральского переселенческого района. – Тургайский уезд. – Оренбург, 1911. – м– ф.

References

- 1 Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye jekspediciej po issledovaniju stepnyh oblastej. Pod. red. F. Shherbina. Akmolinskaja oblast'. Kokchetavskij uezd. – Т. I. – Voronezh, 1898. – м– ф.
- 2 МКЗ. – Т. II. – Akmolinskaja oblast'. Atbasarskij uezd. – Voronezh, 1902. – S. 534.
- 3 МКЗ. – Т. III. – Akmolinskaja oblast'. Akmolinskij uezd. – Ch. I. – SPb., 1907. – S. 735.; – Ch. II. – Chernigov., 1909. – S. 928.
- 4 МКЗ. – Т. IV. – Semipalatinskaja oblast'. Pavlodarskij uezd. – Voronezh., 1903. – S. 762.
- 5 МКЗ. – Т. V. – Turgajskaja oblast'. Kustanajskij uezd. – Voronezh., 1903. – S. 537.
- 6 Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju v Syrdar'inskoj oblasti. – Chimkentskij uezd. – Т. 1. – Tashkent., 1908. – S. 643.
- 7 МКЗ. – Т. 2. – Vyp. 1. – Chimkentskij uezd. – Tashkent., 1910. – S. 277.
- 8 МКЗ. – Т. 2. – Vyp. 2. – Chimkentskij uezd. – Tablicy. – Tashkent, 1910. – м– ф.
- 9 Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju rajona reki Chu i nizov'ev reki Talasa Chernjaevskogo i Aulieatinskogo uezdov Syr–Dar'inskoj oblasti. – Tashkent: Tipo– Litografija V.M. Il'ina, 1915. – м– ф.
- 10 Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniju, sobrannye i razrabotannye Statisticheskoy partiej Turgajsko – Ural'skogo pereselencheskogo rajona. – Turgajskij uezd. – Orenburg, 1911. – м– ф.

Ильясова К.М
**Рапорт тюрко-татарского
союза борьбы**

В статье представлены предисловие и примечания Рапорта начальника штаба Тюрко-татарского Союза борьбы капитана артиллерии Вафина, касающегося повседневной истории Идель-татарского легиона в годы второй мировой войны. Рапорт найден в личном фонде этнического казаха Турции Сыдыкан Ұлужайя. В рамках Государственной Программы «Народ в потоке истории» и благодаря содействию «Фонда исследований тюркского мира» (Turk dunyasi aristirmalari vakfi) в Стамбуле удалось выявить и взять копии ценных материалов, касающихся истории Национально-освободительного движения в эмиграции, а также исторического наследия Алаш. Рапорт из 2,5 страниц был найден среди подшивок журнала «Yena Milli Yol» (Новый национальный путь), который издавался под редакцией Аяза Исхаки в Берлине в 1928-1939 гг. В рапорте характеризуется повседневная жизнь военнопленных легиона Идель-Урал в годы второй мировой войны. Название легиона соотносится с идеей создания государства Идель-Урал, впервые озвученной в брошюре Аяза Исхаки, позднее заимствованная Татарским представительством.

Ключевые слова: вторая мировая война, восточные легионы, легион Идель-татар, рапорт.

Ilyasova K.M.
Report turko-tatar union against

In this article, we can find the words of Vafinnin's report and their Kazakh translations which were written in 1945 depending on the Volga Tatars richest by the artillery captain and chief of the struggle Union against the Turkish-Tatar. This document is from the personal archive of Turkish Kazakh Sidikhan Ulujay. Under the state program «The people in the flow of history» and through the promotion of «Research Fund of the Turkic world» (Turk dunyasi aristirmalari vakfi) were able to identify and take up valuable materials relating to the history of the national liberation movement in exile, as well as the historical heritage of Alash. The report of 2.5 pages. Was found among Sheet magazine «Yena Milli Yol» (New national road), which was published under the editorship of Ayaz Ishaki in Berlin in 1928-1939 gg. In a report characterized the daily life of prisoners Legion Idel-Ural during the Second World War. Title Legion correlates with the idea of creating a state Idel-Ural, first voiced in the brochure Ayaz Ishaki later borrowed Tatar representation.

Key words: second world war, east legions, a legion is Idel-Tatar, report.

Ильясова К.М
**Түрік-татар күрес одағының
рапорты**

Мақалада Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Еділ-татар легионының күнделікті тарихына қатысты Түрік-татар күрес одағы штабының бастығы, артиллерия капитаны Вафиннің 1945 жылғы Рапорты және автордың оған жазған алғы сөзі мен түсініктемесі берілген. Рапорт Түркия қазағы Сыдықан Ұлужайдың жеке мұрағатынан табылды. «Халық тарих толқынында» атты Мемлекеттік бағдарлама аясында және Ыстамбұл қаласындағы «Түркі дүниесін зерттеу қорының» (Turk dunyasi aristirmalari vakfi) қолдауымен Ұлт-азаттық қозғалыстар мен Алаш қайраткерлерінің тарихына қатысты маңызды құжаттар табылып, көшірмесі алынды. Рапорт 2,5 беттен тұрады. Рапорт 1928-1939 жылдар аралығында Аяз Исхаки редакциялығынан Берлин қаласында шығып тұрған «Yena Milli Yol» (Жаңа ұлттық жол) журналы тігіндісінен табылған. Құжатта Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Идель-Урал әскери тұтқындар легионындағы күнделікті өмірі көрініс тапқан. Легион атауы Идель-Урал мемлекетін қалыптастыру идеясымен тығыз байланысты, бұл идеяны кейін Татар үкіметі қолдаған.

Түйін сөздер: Екінші дүниежүзілік соғыс, шығыс легиондары, Еділ-татар легионы, рапорт.

РАПОРТ ТЮРКО-ТАТАРСКОГО СОЮЗА БОРЬБЫ

В рамках Государственной Программы «Народ в потоке истории», в соответствии с Календарным планом Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова Министерства образования и науки Республики Казахстан, в период с 6 по 20 октября 2014 года я была направлена в научную командировку в г. Стамбул. Основная цель поездки – поиск новых материалов и документов по истории Казахстана XX века в личных архивах турецких исследователей и этнических казахов Турции.

Благодаря содействию «Фонда исследований тюркского мира» (Turk dunyasi aristirmalari vakfi) в Стамбуле (Sayi: V.0010.0329.Konu: Doc. Kulpas Ilyassova ya Arastirma Yardimi. 20.10.2014) удалось выявить и взять копии ценных материалов, касающихся истории Национально-освободительного движения в эмиграции, а также исторического наследия Алаш.

Ряд документов найден в личной библиотеке Сыдыкана Ұлужайя (Siddikan Ulucay), этнического казаха, почетного представителя фонда «Турецкие казахи». Среди них особо хочу подчеркнуть «Рапорт» начальника штаба связи Тюрко-татарского союза борьбы капитана артиллерии Вафина о легионе Идель-Урал. Рапорт из 2,5 страниц был найден среди подшивок журнала «Yena Milli Yol» (Новый национальный путь), который издавался под редакцией Аяза Исхаки в Берлине в 1928-1939 гг.

В рапорте характеризуется повседневная жизнь военнопленных легиона Идель-Урал в годы второй мировой войны. Название легиона соотносится с идеей создания государства Идель-Урал, впервые озвученной в брошюре Аяза Исхаки, позднее заимствованная Татарским представительством.

По истории Восточных легионов, в том числе Туркестанского легиона введены в научный оборот исследования отечественных специалистов: Б. Садыковой, К. Есмагамбетова, Г. Кокебаевой, А. Какен, Г. Мендикуловой и др. Они пишут: «После окончательного утверждения Положения о Восточных легионах, летом и осенью 1942 года в Польше были сформированы следующие добровольные формирования: Туркестанский легион; Кавказский-мусульманский (азербайджанский) легион; Северокавказский легион; Грузинский легион; Армянский легион; легион Идель-Татар». Однако Вермахту не удалось ис-

пользовать силы этих Восточных легионов против Красной армии и советских партизан.

История Восточных легионов – одна из драматических страниц периода второй мировой войны, когда легионеры оказались меж двух огней: сталинской «красной звездой» и гитлеровской «свастикой». Согласно Приказа № 270 Ставки Верховного Главнокомандования «Об ответственности военнослужащих за сдачу в плен и оставление врагу оружия» от 16 августа 1941 года, все советские военнослужащие, сдавшиеся в плен, добровольно, или по независящим от них обстоятельствам, объявлялись изменниками Родины, иными словами, они оказались жертвами советской идеологии.

Ряд терминов, которые встречаются в тексте документа: Тюрко-татарский союз борьбы, Президиум, генерал-лейтенант А. Власов, Комитет освобождения народов России, армянский, азербайджанский легионы, подполковник Цезарь, капитан Гелле, Волго-финский батальон, музыкальный взвод, используется в книге И. Гилязова «Легион Идель-Урал» (Москва, 2009) и в исследовании Г. Александрова «Военнопленные из республик Поволжья на службе вермахта» (Вопросы истории. – № 10, 2005).

Текст рапорта сохранен в подлиннике без исправления орфографических ошибок и предлагается читателям как эмпирический материал.

Берлин,
16. 01. 1945 г.

Вафин

Капитан артиллерии и начальник штаба связи Тюрко-татарского союза борьбы

В Президиум Тюрко-татарского союза борьбы

Рапорт

В период с 13 по 15 января с.г. я посетил наш Волга-Татарский легион с задачей: 1/ ознакомления с личным составом легиона; 2/ выявления имеющихся недостатков в легионе; 3/ разъяснение непонятных солдатам вопросов в солдате нашего комитета по поводу требования перед Германским правительством в Верховном командованием Германских вооруженных сил о сведениях своего национального соединения; 4/ о взглядах национальных комитетов и комитету освобождения народов России, возглавшему генерал-лейтенантом Власовым.

Мною проделано следующее:

1/ Лично ознакомился с жизнью, бытом и боевой подготовкой наших солдат.

2/ Ознакомился с положением раненых и непригодных к строевой службе солдат.

3/ Проведена беседа с личным составом всего легиона и отдельно по ротам по разъяснению вопроса с взглядах национальных комитетов и манифест комитета освобождения народов России.

Результате этого установил:

1/ Политическое и моральное состояние наших солдат хорошее.

2/ Боевая выучка наших солдат стоит на высоком уровне. Легион имеет хорошие вооружение. При пополнении людским составом и подбором требующихся офицеров и унтер офицеров, легион может стать крепкой национальный боевой единицей. При ознакомлении с каждым подразделением, солдатами было задано много вопросов на бытовые и политические темы.

3/ Личный состав 6-й рабочей роты в количестве 320 человек находится в исключительно плохих условиях. Рота расположена в канюшне, спит на полу, на саломе. В этой роте находятся преимущественно только раненые и пожилые, непригодные к строевой службе солдаты. Я доложил это командиру полка подполковнику Цезарь, который обещал перевести 6-ю роту в расположение легиона в бараки.

4/ Санитарное состояние легиона не отвечает требованиям в распложении воинской части. В легионе не имеется своей санитарной части. Прием больных производится врачом Армянского легиона, который всячески ущемляет интересы наших солдат в получении необходимой медицинской помощи. Это имеет очень большое отрицательное влияние на наших солдат. Если солдат, имеющий внутреннюю болезнь, обращается к выше указанному врачу, то получает вместо необходимых медикаментов простой ответ: «Не курите!». В результате этого лишается положенной нормы табака. Больные, требующие исследования болезней, получает ответ: «Через 6 месяцев будет рентгеновское освещение, и мы тогда установим вашу болезнь». Эти факты являются неотложными. По моему требованию командир полка подполковник Цезарь обещал организовать в легионе свою санитарную часть и дать легиону немецкого врача.

Антисанитарное состояние легиона отсутствие лишней второй пары сменного белья, привели подразделение к вшивости. Об этом я потребовал от командира легиона – Капитана Гелле – немедленного проведения дезинфекции. Он обещал, что до 22 января в легионе будет проведена полная дезинфекция.

5/ Отношение немецкого персонала к нашим солдатам – нормальное. Ущемления интересов наших солдат и унтерофицеров не наблюдается.

Я однократно спрашивая у солдат, нет ли случаев побоя?

Не обращается ли с вами плохо. На все эти вопросы получил ответ: «Вас не бьют и отношение офицерского состава к нам хорошее. Состояние обмундирования «обуви – удовл., но обмундирования требует замены. По этому поводу командир легиона заявил мне, что к 10 февраля из Бреслау прибудет обмундирование.

В легионе имеется 4 человека муллы:

1. Ильясов
2. Махмутов
3. Курамшин
4. Назипов

При беседе с ними, они заявили мне, что в пятницу после обеда в азербайджанском легионе дается отдых легионерам, а в нашем легионе такового не имеется.

Мулла Курамшин Гали, являясь старшим муллой, находясь в 6-й роте, не имеет условий для проведения религиозной работы. По этому вопросу я лично говорил с командиром легиона, который сказал, что этот вопрос будет разрешен положительно.

6/ В легионе имеется музыкальный взвод в количестве 22 человек, во главе с композитором Замалетдиновым Магафур, который уже имеет 9 написанных произведений.

Я лично прослушал этот оркестр, который по сравнению с оркестром тюркской рабочей бригады, стоит на более высоком уровне.

Из практических сторон, которые необходимо провести в легионе я считаю:

1/ Проводить национально – воспитательную работу в легионе со стороны нашего комитета. Обеспечить легион необходимой литературы для более успешной воспитательной работе в нац. духе.

2/ Необходимо послать в школу по обучению муллы в Дрезден следующих мулл:

Ильясов, Махмутов, Курамшин и Назипов.

3/ Для улучшения работы музыкального взвода и создания нашей народной музыки, необходимо сказать следующую помощь:

А) срочно послать нотную бумагу, нотные пульты, струны для инструментов, медиаторы, канифоль, крепе для бород, грим, костюмы для подвижного театра.

4/ Необходимо составление народного гимна, для чего создать комиссию по выработке текста гимна, предварительно пригласив к этому композитора Замалитденова.

5/ Для поднятия музыкального творчества нашего народа считаю нужным отозвать из ле-

гиона композитора Замалитдинова, который не имеет соответствующих условий для творческой работы, для чего при комитете необходимо предоставить ему возможность для работы. Сам композитор при моей беседе с ним, заявил, что все наши народные песни, выпущенные ранее отдельной брошюрой, нужно выпустить в нотной обработке.

6/ В легионе не имеется своего нац. флага. Поэтому прошу немедленно дать заказ на предоставление нашего нац. флага.

7/ В легионе имеются люди, служившие в Волга-Финском батальоне, поэтому прошу г-на президента ходатайствовать о переводе этих людей в Волга-Финский батальон /перевод таковых возможен/.

8/ По вопросу раненых. Необходимо немедленно связаться с отделом, занимающимся вопросам, раненых, при Имперском министерстве, и ходатайствовать о переводе раненых в лагерь инвалидов и дальнейшего обучения их специальностям. Таковых в легионе 110 чел.

Часть людей из раненых, пожилых а также серьезно больных внутренними болезнями, можно поправить временно в дома отдыха.

9/ Из числа этих раненых для работы связи фельдфебеля Ахметова, унтерофицера Гафурова и ефрейтора Камалетдинова.

(подпись)

Начальник штаба связи Тюрко-татарского союза борьбы

Примечания

¹ **Союз борьбы тюрко-татар** – Татарское представительство образовалось в Германии летом 1942 года, позже его политическая деятельность стала основой для образования «Союза борьбы тюрко-татар за освобождение Идель-Урал». Официальное название этой организации утверждено на Курултае народов Идель-Урал в городе Грайфсвальде.

² **Капитан Вафин** – Габдулла (Вафалы) в 1944 году работал в штабе генерала А.Власова, капитан, адъютант при штабе связи генерала добровольных соединений, был военным руководителем отдела Союза борьбы в Вермахте. Проводил занятия в школе агитаторов Российской освободительной армии Дабендорффа, затем перешел от Власова к «Союзу борьбы тюрко-татар». После войны остался в США.

³ **Президиум** – Курултай народов Идель-Урал в 1944 году создает постоянный центральный орган – Президиум «Союза борьбы тюрко-та-

тар», который включал в себя отделы: организационный, военный, пропаганды, финансов. В состав Президиума избрано 12 человек, из них 10 являлись татарами.

⁴ **Легион Волга-татар (Идель-Урал)** (1942-1945) – один из Восточных легионов, сформированных 15 августа 1942 года. В легион записывали татар (казанских и уфимских), чувашей, мордву, марийцев, удмуртов, башкир. Комитет Идель-Урал Татарского представительства возглавлял в мае-июне 1942 года тюрколог Ахмет Темир, а с середины 1943 года возглавил Шафи Алмас.

⁵ **Генерал-лейтенант А.А.Власов** (1901-1946) – в советской историографии известен как «изменник Родины», а в послевоенные годы характеризовали как идейного борца против сталинского режима. Он попал в плен летом 1942 года, в конце этого же года создает антисоветскую организацию «Русская освободительная армия» (РОА), и возглавляет «Русский Комитет». В 1945 году при содействии американцев арестован, попадает в руки советских солдат. Решением военной коллегии Верховного суда от 31 июля 1946 года приговорен к смертной казни (повешен 1 августа того же года).

⁶ **«Комитет освобождения народов России»** (1944-1945) – 27 декабря 1942 года образованы «Русский комитет» и «Русская освободительная армия». В конце 1944 года Г. Гимлер предлагает А.Власову совместную антисоветскую работу. После этого все национальные формирования были объединены под новым названием «Комитет освобождения народов России». Германия пыталась использовать «Комитет» в проведении разведывательной работы и антисоветской агитации.

⁷ **Подполковник Цезарь** (Цезарь фон Хофакер) – подполковник, офицер по особо важным поручениям при штабе оккупационных сил вермахта во Франции. Активный участник заговора 20 июля 1944 года. Координатор группы заговорщиков в Париже и Берлине. Участвовал в операциях по аресту высших руководителей СС во Франции. Позднее сам был арестован, и приговорен к смертной казни по решению Народной судебной палаты.

⁸ **Армянский легион** – один из восточных легионов, сформированных вермахтом. По приказу Верховного Командования Германии созданы 4 легиона – Туркестанский, Армянский, Грузинский и Кавказско-мусульманский (затем азербайджанский и северокавказский). Весной

1942 года под предводительством знаменитого ориенталиста, профессора Оскара фон нидермайера создается 162-я пехотная восточная дивизия. В ее состав входили Грузинский (Гадяч), северокавказский (Миргород), Армянский (Лохвица), Азербайджанский (Прилуки), Туркестанский (Ромны) легионы.

⁹ **Капитан Гелле (Галле, Галл)** – он вошел в военную историю как человек, который взял без винтовки крепость врага. Главным оружием Владимира Самойловича Галла было – безупречное немецкое звуковое оборудование. Во время войны вел агитационную работу среди военнопленных. Выпускник Института философии истории и литературы в Москве. До столицы Третьего Рейха дошел в чине капитана. После войны капитан Галле остается в Германии. В провинции Саксония возглавляет советский отдел военно-административной цензуры и культуры. В 1948 году был назначен преподавателем Центральной антифашистской школы в Красногоре. Занимался демократическим воспитанием немецких военнопленных.

¹⁰ **Азербайджанский легион** – формирование вермахта, состоявшее из советских военнопленных азербайджанцев. В легионе были 2 полка, 20 батальонов и другие подразделения. Первый Азербайджанский легион был сформирован на станции Едлино (Польша) в марте 1943 года. Оенью 1943 года переведен во Францию (Родез), затем в г. Мюльгаузен в Эльзасе. Второй Азербайджанский легион сформирован в Прилуке. До мая 1943 года в Украине были созданы 6 воинских, 2 запасных батальона, а также отдельные азербайджанские отряды.

¹¹ **Музыкальный взвод** (культурный взвод) – в Восточных легионах были созданы музыкальные взводы для повышения духа солдат. Талантливые воины, играли на музыкальных инструментах, исполняли традиционные национальные мелодии, а также военную музыку Германии, занимались постановкой спектаклей, пьес. Представители Вооруженных сил Германии поддерживали талантливых солдат, создавали условия для совершенствования музыкального образования.

¹² **Волго-Финский батальон** – в марте-августе 1943 года был создан 837-й Волго-Финский батальон, он формировался на станции Веселая. В его составе были чуваша, мари, удмурты, мордва. Полный состав батальона насчитывал четыре роты, также имелась штабная рота и противотанковая батарея. Численность легионеров в батальоне доходила до тысячи человек.

¹³ **Имперское министерство** – Центральное государственное учреждение Германии. Здесь речь идет о Имперском министерстве по делам оккупированных восточных областей. По приказу А.Гитлера, Альфред Розенберг с 20 апреля 1941 года был «уполномоченным централизованного рассмотрения дел по восточно-европейским регионам», с 17 июля 1941 года назначен «рейхминистром оккупированных восточных областей».

Предисловие и примечание подготовлено ведущим научным сотрудником Института истории государства, к.и.н., доцентом Кулпаш Ильясовой

* Копия документа взята из личного архива этнического казаха Турции Сыдыкана Ұлужайя.

Турция, г. Стамбул, 18 октября, 2014 год

Әбдірәсілова З.С.
**Кәсіпкерлік мәселесінің
зерттелуі және деректер
(XIX-XX ғғ.)**

Мақала Қазақстандағы кәсіпкерліктің қалыптасуы мен дамуы мәселесіне қатысты жаңа тұжырымдарды талдау негізінде қазіргі таңдағы кәсіпкерліктің даму жағдайын анықтауға арналған. Автор мақаланың өзектілігін ашып көрсету мақсатында Қазақстанның өсіресе оңтүстік аймағындағы кәсіпкерлік мәселесінің даму тарихына баса назар аударады. Елдің оңтүстігіндегі кәсіпкерліктің өнеркәсіп, сауда, ауылшаруашылық және халыққа қызмет көрсету салаларында қалыптасып, дамуы мәселелеріне басты назар аудару арқылы автор мақала барысында тақырыпқа тереңнен талдау жасауға тырысқан.

Тақырыптың тарихи тұстарына көбірек мән берілген мақала 1860 жылдардан бергі кезеңді сараптап талдаудан басталады. Кәсіпкерлік мәселесінің кейінгі тарихы революцияға дейінгі кезеңдегі өнеркәсіп жұмысшыларының мәселесін қарастырған С.Қ. Игібаевтың еңбектерін пайдаланумен жалғасады.

Мақаланың негізгі барысы мәселеге қатысты зерттеулер мен деректерді жеке-жеке топтап, талдауға арналған. Соның негізінде мақала тарихнамалық сипатқа көбірек ие болған. Ал тақырыпқа қатысты деректерді автор төрт негізгі топқа бөліп талдап, олардың әрқайсысына ғылыми тұжырым жасауға талпынған.

Түйін сөздер: Оңтүстік Қазақстан, кәсіпкерлік, деректер, зерттеулер, статистика, капитализм.

Abdyrasilova Z.S.
**An analysis
of business problems and its
sources
(XIX c. – the XX c.)**

The paper studies the process of formation of new business concepts in the field of entrepreneurship in Kazakhstan.

To prove the seriousness of this problem, the author has paid special attention to the history of the business of the southern region. In the process of studying the history of the business, industry, trade, agricultural and service sectors author tried to make a comparative analysis of the problem.

The first article about the studied subject was written in 1860. In the course of studying the history of pre-revolutionary period of entrepreneurship is necessary to allocate the works of SK Igibaeva.

As a result of this writing, the author has collected a large number of sources which in the course of a thorough analysis is divided into four main groups.

Key words: Southern Kazakhstan, business, sources, research, statistics, capitalism.

Абдирасилова З.С.
**Исследование проблемы
предпринимательства
и источники
(конец XIX в. – XX в.)**

Статья посвящена изучению процесса формирования новых бизнес-концепции в сфере предпринимательства в Казахстане.

Для доказательства актуальности данной проблемы, автор уделит особое внимание истории предпринимательства южного региона. В процессе изучения истории развития предпринимательства, промышленности, торговли, сельскохозяйственных и сферы услуг автор попытался сделать сравнительный анализ изучаемой проблемы.

Если перейти к историческим аспектам изучаемой проблемы, то первая статья посвященная изучаемой теме была написана в 1860 году. В ходе изучения истории предпринимательства дореволюционного периода необходимо выделить труды С.К. Игибаева.

В результате написания данной статьи автор собрал большое количество источников которые в ходе тщательного анализа разделил на четыре основные группы.

Ключевые слова: Южный Казахстан, предпринимательство, источники, исследования, статистика, капитализм.

**КӘСІПКЕРЛІК
МӘСЕЛЕСІНІҢ
ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ
ДЕРЕКТЕР (XIX-XX ғғ.)**

Қазақстанның оңтүстігі ерте дәуірлерден бері геосаяси, әлеуметтік-экономикалық, этно-демографиялық және мәдени жағынан маңызды аймақ болып табылады. Бұл өлкенің осындай артықшылықтарын қазіргі уақытта тиімді пайдалануды қамтамасыз ету үшін, оның экономикалық тарихына, әсіресе, XIX ғасырдың екінші жартысында қалыптаса бастаған жергілікті кәсіпкерлікті дамыту нәтижелеріне объективті баға беру қажет.

Кейінгі жылдары отандық тарихнамада кәсіпкерлік мәселесі бойынша зерттеулер жүргізу жандана бастады. Тарих ғылымыдағы бұл өзгеріс, Қазақстандағы кәсіпкерліктің қалыптасу және даму тарихына қатысты жаңаша тұжырымдамалар мен деректер қорын қалыптастыруымен құнды. Белгілі бір саланың дамуының шынайы көрінісін жасау, оның барлық жақтары қамтылып, олар өзара салыстырылған жағдайда ғана іске асатындығы белгілі. Сондықтан, зерттеуде елдің оңтүстігіндегі кәсіпкерліктің өнеркәсіп, сауда, ауыл шаруашылық және халыққа қызмет көрсету салаларында қалыптасып, дамуына басты назар аударылады. Сонымен бірге, кәсіпкерліктің дамуына әлеуметтік және этникалық тұрғыдан алғанда әр текті кәсіпкерлердің іскерлік мүмкіндіктері мен мемлекеттік қолдаудың ықпалына талдау жасау да өзекті болып табылады.

Осыған байланысты, бұл мәселенің зерттелуі өзекті болып табылады. Ол ең алдымен, 1861-1917 жылдардағы Қазақстанның оңтүстік аймағындағы кәсіпкерлік тарихындағы жетістіктер мен кемшіліктердің объективті бағалануына, сонымен қатар, жалпы Қазақстандағы кәсіпкерлікті дамытудағы әр аймақтың өзіндік орнын, ерекшелігі мен маңыздылығын айқындауға мүмкіндік береді.

Қазіргі кезеңдегі қазақстандық зерттеушілердің еңбектері кәсіпкерлік тарихын зерттеуде маңызды орын алады. Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретіндегі жаңа даму кезеңіне аяқ басуы, нарықтық экономикаға өтуі кәсіпкерліктің тарихына деген қызығушылықты арттыра түсті. С.Қ. Игібаевтың [1; 66] еңбектері революцияға дейінгі өнеркәсіп жұмысшылары тақырыбына арналды. С.Қ. Игібаевтың 1974 жылғы Қазақстанның алтын өнеркәсібіне арналған зерттеу жұмысы шықты. Еңбекте негізінен алтын өнеркәсібіндегі жұмысшы табының қалыпта-

суы мәселесі қарастырылды. Автор, жұмысшы табының қалыптасу процесін көрсету үшін кәсіпорындардың материалдық-техникалық жағынан жабдықталуы сияқты өзекті мәселеге назар аударды. Ресей капитализмінің дамуы, өнеркәсіп төңкерісінің аяқталуы, Қазақстанның алтын кеніштерінің техникалық деңгейінің жоғарылауына ықпал еткенін, бірақ оның баяу түрде жүргендігін ұтымды түрде дәлелдеді. Зерттеу жұмысында, көптеген мұрағат деректері арқылы жұмысшылардың тұрмыстық жағдайы, медициналық қызмет көрсету деңгейі, жұмыс күнінің ұзақтығы, жұмысшы еңбекақысы сияқты мәселелермен қатар, жұмысшы қозғалысының түрлерін терең аша білді.

Сонымен бірге, Қазақстандағы алтын өнеркәсібі саласын басқару жүйесінің талдануы, оның өзіндік ерекшеліктерінің жан-жақты ашылуы және алтын өнеркәсіпшілер санының өсу динамикасының зерттелінуі, еңбектің құндылығын арттыра түседі. Бірақ, С.Қ. Игібаевтың қазіргі уақытқа дейін маңызын жоғалтпаған бұл еңбегі негізінен жұмысшы мәселесін зерттеуге бағытталғандығын көреміз. Дегенмен, бүгінгі күн көрсетіп отырғандай өнеркәсіп тарихы алтын-кен орындарындағы жұмысшы жағдайының, жұмысшы қозғалысының тарихымен ғана шектелмейді, ол шын мәнінде осы бір өндіріс саласындағы кәсіпкерлік тарихын да қамтиды.

Т. Садықұлының [2] монографиясында өндірістік өнеркәсіптің дамуындағы кәсіпкерлерлердің қызметін сипатаған және мемлекеттің өнеркәсіпті дамыту бағытындағы саясатынан құнды мәліметтер берілген.

Ж.Б. Әбілхожин еңбегінде капиталистік кезеңге дейінгі уақыттағы жеке кәсіпкерлік бағыттарының мәселелеріне терең теориялық-методологиялық зерттеу жүргізілген [3]. Ж.Б. Әбілхожин еңбегінде капиталистік кезеңге дейінгі құрылыстағы жеке кәсіпкерлік тенденцияларының мәселелеріне терең теориялық-методологиялық зерттеу жүргізілген. Зерттеуші жалдамалы еңбек пайдалану категориясына сараптама жасап, өндірістегі қосымша құнға негізделген кәсіпкерлік шаруашылық бай шаруашылығы өзінің экономикалық мақсатында тұтынуды иеленушілер қатарында болды, ал ондағы өзге біреудің еңбегін пайдалану қосымша құн әкелген жоқ деген шешім шығарды.

Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, тіршілік ету кәсіптері, қолөнер кәсіпшілігінің халыққа қызметі туралы құнды деректер С. Мадуановтың еңбегінде берілген [4].

Оңтүстік Қазақстан өлкесіндегі өнеркәсіп мен сауданың дамуы С.Н. Наумов [5] және Ө.Қ. Қожақовтың [6] кандидаттық диссертацияларында кең қарастырылған.

Қазақстан тарихының тарихнамасында қоғамның әлеуметтік-экономикалық құрылымын сараптау мақсатында тарихнамалық зерттеулер жүргізілді. Олардың ішінде Д.И. Дулатова [7] және Т. Төлебаевтің [8] тарихнамалық еңбектері маңызды болып табылады.

М.Ф. Пузиков және С.Е. Мамытова [9] өздерінің ғылыми мақаласында қазақ даласындағы XIX-XX ғасыр тоғысындағы кәсіпкерліктің даму мүмкіндігі және ауыл шаруашылығының қандай салаларында кәсіпкерліктің қалыптасу процесі жүргендігін экономикалық ой тұрғысынан қарастырды.

Сол сияқты, М. Төлековтың докторлық диссертациясында XIX-XX ғасыр аралығындағы Жетісу өлкесінің әлеуметтік-демографиялық дамуы зерттелген [10]. Осы жұмыста өлкедегі кәсіпкерліктің дамуына шолу жасалынған.

Отандық тарихнамада кәсіпкерлік тарихы тарих ғылымының бір саласы ретінде дамыған жоқ. Кәсіпкерлік тақырыбына арналған арнайы кешенді зерттеулер енді қолға алынып келеді. Бұл салада соңғы жылдары Д. Жақыпбекова [11], Ф. Сұлтанова [12], Қ.Ж. Әбілов [13] т.б ғалымдардың ғылыми жұмыстары жарық көрді. XIX ғ. 60-шы жылдары – XX ғ. 17-жылдары аралығындағы кәсіпкерлік тарихын Қазақстан территориясындағы жекеленген облыстар бойынша зерттеу, мәселені кешенді зерттеп, кәсіпкерліктің нақты нобайын жасауға мүмкіндік береді. Д. Жақыпбекованың диссертациялық жұмысында Қазақстанның Торғай және Орал облыстарындағы сауда және өнеркәсіп саласындағы кәсіпкерліктің қалыптасу және даму мәселесі зерттеледі. Бұл еліміздегі кәсіпкерлік тарихына арналған маңызды еңбектердің бірі. Д. Жақыпбекова өзінің зерттеуінде ауылшаруашылығы саласындағы кәсіпкерлікті қарастырмағанын айтып өтеді.

Ф.М. Сұлтанованың ғылыми жұмысы Жетісу облысындағы кәсіпкерліктің қалыптасу және даму тарихына арналады (1867-1914 жж). Аталған зерттеу жұмысында Жетісу облысындағы сауда, өнеркәсіп салаларындағы кәсіпкерлік түрлері сарапталынып, банк жүйесіне талдау жасалынған. Диссертация оңтүстік өлкенің маңызды саяси-экономикалық орталығы Жетісу облысы материалдары негізінде жазылған. Дегенмен, бұл жұмыста да жаңа жанданып келе жатқан ауылшаруашылығы саласы мен халыққа қызмет көрсету жүйесіндегі кәсіпкерлік мәселе-

сі қарастырылмаған. Қ.Ж. Әбіловтің докторлық диссертациясы кәсіпкерлік тарихын зерттеуде маңызды орын алады. Бұл еңбекте Қазақстандағы кәсіпкерліктің даму тарихы тұтас қарастырылған. Дегенмен, Қосман Жақыпбайұлының еңбегі Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты (ҚР ОММ) материалдары негізінде жазылған. Біз қарастырып отырған Қазақстанның оңтүстік аймағындағы кәсіпкерліктің қалыптасу және даму тарихын толық та кешенді зерттеу үшін бұл түп деректер жеткіліксіз. Біздің зерттеуімізде Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты материалдары негізінде алдымыздағы ғалымдардың зерттеу объектісінен сырт қалған Сырдария облысының қазақтар тұратын уездері толық қарастырылды.

Зерттеу тақырыбының дерек көзін бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады.

Деректік көздердің алғашқы тобын құқықтық сипаттағы деректер құрайды. «Полное собрание законов Российской империи» жинағының 4, 8, 14, 28, 29-томдарындағы кәсіпкерлік тарихына қатысты енгізілген салық мөлшері, жеке меншік кәсіпорындардың Жарғысы және оған енгізілген толықтырулар, Мемлекеттік банк Жарғысы, несиелік Жарғылар сияқты заңдық материалдар пайдаланылды. Сонымен қатар, үкіметтің өнеркәсіптерге жеке меншік кәсіпкерлікті жіберу, бақылау, шетелдіктердің шекаралық аудандарда саудамен айналысуына шектеу қою және басқа да әр түрлі сипаттағы қаулылары мен жарлықтарында кәсіпкерлік тарихына қатысты мол мәлімет жинақталған. Бұл кешенді құжаттар жинағы, патша әкімшілігінің Қазақстанның оңтүстігіндегі кәсіпкерлікке қатысты саясатының негізгі бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Үкіметтің нұсқаулары және бұйрықтарымен, Сенат шешімдерінің түсініктемелерімен, Қаржы министрлігінің циркулярларымен толықтырылып, 1902 жылы құрастырылған кәсіптік салық жөніндегі Ереже, қарастырылып отырған тақырып бойынша деректердің маңыздысы болып саналады. Ондағы материалдардың негізінде кәсіптік салық жүйесіндегі өзгерістерді байқауға болады.

1910 жылы жарық көрген сауда мен кәсіп туралы империядағы заңнамалар мен ережелер жинағы сауда кәсіпкерлігін жүргізу ережелері жайлы көптеген мәліметтер береді.

Екінші топтағы іс-қағаз деректері үлкен қызығушылық тудырады. Кәсіпкерлік тарихын зерттеуде төмендегі іс-қағаз сипатындағы құжаттардың маңызы зор. Оларда оңтүстік аймақ-

тағы кәсіпкерліктің даму барысы жайлы құнды ақпараттар сақталған:

- Ф. Гирстің 1888 жылғы есебінде көрсетілген жылдағы Түркістан өлкесінің экономикалық дамуының жетістіктері мен кемшіліктері туралы мәлімденеді;

- Жер және мемлекеттік мүлік министрлігінің Ғылыми комитетінің мүшесі А.А. Кауфманның 1903 жылдың жазындағы іс-сапар нәтижесінің есебінде өлкедегі орыс отарлау шараларының барысы және Ресей империясы үшін Түркістанның отары ретіндегі маңызды аймақ екендігі жан-жақты талқыланған;

- 1908-1909 жылдардағы сенатор гофмейстер, граф К.К. Паленнің Түркістан өлкесін тексеру нәтижелерінің есебінде аймақтағы сауда, өнеркәсіп орталықтарының дамуы, олардың ресейлік сұранысты қамтамасыз ету мүмкіншілігі қарастырылып, жергілікті экономиканың дамуының сандық көрсеткіштерін береді.

Деректердің үшінші тобы статистикалық және анықтамалық басылымдардан тұрады. XIX ғасырдың 80-жылдарынан бастап облыстық статистикалық комитеттер жыл сайын өз облысының шаруашылық өмірінен мәлімет беретін анықтамалар шығарды. Зерттеу жұмысында «Обзор Семиреченской области», «Обзор Сыр-Даринской области» деп аталатын анықтамалар кеңінен қолданылды. Олардың бір ерекшелігі – кәсіпкерлікті дамыту барысындағы жылдық өнімнің төмендеу себептеріне түсініктеме беруі болып табылады. Бұл анықтамалық шолулар облыс губернаторларының есебі түрінде шығарылған. Облыстық шолулар Жетісу облысы бойынша 1882-1913 жж., Сырдария облысы бойынша 1885-1887 жж., 1889-1895 жж., 1904-1906 жж., 1908-1913 жылдар аралығында жарық көрді. Сонымен қатар, «Экономический обзор» деп аталатын анықтамалық шолуда, Түркістан өлкесіндегі мақта шаруашылығының дамуы жөнінде маңызды деректер бар.

XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы өлке тарихына байланысты құнды деректің бірі – облыстық статистикалық комитеттердің дайындаған «Памятные книжки» құжаты. Онда Жетісу облысының 1897, 1898 (т. 1-2), 1900, 1901, 1905 жылдардағы экономикалық дамуына байланысты материалдары бойынша жергілікті кәсіпкерлік жайлы да ақпараттар алуға болады. 1895 жылы жарық көрген «Указатель фабрик и заводов окраин России: царство Польского, Кавказа, Сибири и Среднеазиатских владений» деп аталатын жинаққа Қазақстанның оңтүстік аймағындағы фабрика-зауыттар туралы мәліметтер де енгізілген.

1897 жылғы Ресей империясының Бірінші халық санағының материалдарында XIX ғ. соңындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық өмірі жайлы мәліметтердің мол қоры бар. Оның Сырдария (LXXXV-том) және Жетісу (LXXXVI-том) облыстары бойынша құрастырылған томдарындағы халықтың саны, жыныстық құрылымы, мамандық бойынша жіктелуі және т.б. мәліметтер, кәсіпкерлердің әлеуметтік және этникалық құрылымына байланысты қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. «Указатель действовавших в империи акционерных предприятий и торговых домов» деген атаумен 1905 жылы жарық көрген жинақта, аймақтағы кәсіпкерліктің дамуының негізгі белгілерінің бірі – сауда үйлерінің сандық көрсеткіштері жарияланған.

Деректердің соңғы тобын мерзімдік баспасөз материалдары құрайды. Қазақстанның оңтүстігіндегі кәсіпкерліктің даму деңгейін ашып көрсетуде, қарастырылып отырған жылдардың басылымдарында жарияланған мақалалардың орны бөлек. Атап айтқанда, «Айқап», «Қазақ» және «Туркестанские ведомости» сияқты газет-журналдарда қазақ қоғамына еніп келе жатқан капиталистік қатынастар, шаруашылықтың жаңа түрлерін меңгеру, кәсіпкерлікті дамытуға байланысты, сол уақытта өмір сүрген адамдардың келтірген жекелеген мәліметтері, сипаттамалары құнды болып табылады.

Зерттеу тақырыбына байланысты ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатында төмендегідей қорларын қарастыруға болады: «Семей-Жетісу округтік инженері» (10-қор), «Далалық Солтүстік тау-кен округінің округтік инженері» (14-қор) қорларында өлкедегі өнеркәсіптік кәсіпкерлік

жөнінде мәліметтер сақталған және осы сала бойынша қазба жұмыстарын жүргізуге берілген рұқсат құжаттары тіркеуге алынған. «Сырдария облысының Шымкент уезінің мемлекеттік мүліктерінің меңгерушісі» (34-қор), «Ішкі істер министрлігінің Түркістан уездік басқармасы» (119-қор), «Жетісу облысының 1-учаскесінің округтік бақылаушысы» (156-қор), «Түркістан облысының Сырдария линиясының Перовск фортының қазақтарын басқару» (383-қор), «Әулиеата уездік басқармасы» (146-қор), «Верный уездік басқармасы» (41-қор) қорларында қарастырып отырған оңтүстік өлкенің жекелеген уездеріндегі кәсіпкерліктің даму барысын, оның ерекшеліктерін қамтитын материалдар жеткілікті. «Жетісу облыстық басқармасы» (44-қор), «Дала генерал-губернаторының кеңсесі» (64-қор), «Жетісу облыстық статистикалық комитеті» (828-қор) қорларында кәсіпкерлердің жеке шаруашылық ашу жөніндегі өтініштері мен оларға берілген кәсіпкерлік куәліктер, зауыт, фабрика және жәрмеңкелердің жұмысы жөнінде құнды мәліметтер жинақталған.

Сонымен қатар, Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатының төмендегідей қорлары пайдаланылды: «Түркістан генерал-губернаторының кеңсесі» (И-1 қоры), «Сырдария облыстық басқармасының материалдары» (И-17 қоры), «Сырдария облысының статистикалық комитетінің материалдары» (И-269 қор) деп аталатын қорлар өлкенің экономикалық өмірі туралы жан-жақты мәліметтер береді. Оларда Түркістан, Қазалы, Шымкент, Перовск уездеріндегі кәсіпкерліктің қалыптасу және даму тарихы бойынша құнды материалдар сақталған.

Әдебиеттер

- 1 Игибаев С.К. Частная золото-промышленность дореволюционного Казахстана. Дисс. ... к.и.н. –У.-К., 1974. – 160 с.
- 2 Игибаев С.К. Промышленные рабочие дореволюционного Казахстана: численность, состав, положение (1861-1917г.г): Автореф. ... д.и. н. –Усть-Каменогорск, 1990. – 30 с.
- 3 Садықұлы Т. Сарыарқаның мыс алыбы (Жезқазған өнеркәсіп аймағының қалыптасу және даму тарихы XIX ғ. ортасы –XX ғ.): монограф., – Қарағанды: Болашақ-Баспа, 1998. – 260 с.
- 4 Абылхожин Ж.Б. Традиционные структуры Казахстана: социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920-1930 гг.). –Алма-Ата, 1991. – С. 80.
- 5 Мадуанов С. Взаимоотношения казахов с другими соседними народами Центральной Азии в XVIII-начале XX вв. (Политические и социально-экономические аспекты). Алматы: Изд. «Білім», 1995. – 274 с.
- 6 Наумов С.Н. Ярморочная торговля в системе социально-экономических отношений на юге Казахстана. (Вторая половина XIX- начало XX вв. Исторический аспект). Дисс. ... к.и.н. – Алматы, 1995. – 150 с.
- 7 Қожақов Ө.Қ. Сырдария облысының әлеуметтік-экономикалық дамуы (1867-1914 жж.). Т.ғ.к. ... дисс. – Алматы, 1998. – 145 с.
- 8 Дулатова Д.И. Историография дореволюционного Казахстана (1861-1917). – Алма-Ата: Наука, 1984. – 272 с.
- 9 Төлебаев Т.Ә. Қазақстанға капитализмнің енуінің тарихнамасы (XIX ғасырдың II жартысы-XX ғасырдың басы). Т.ғ.к. ... дисс. – Алматы: Қаз ҰУ, 2002. –251 б.

- 10 Пузиков М.Ф., Мамытова. С.Е. К вопросу об истории развития предпринимательства в казахской степи на рубеже XIX-XX веков. // Вестник КазГУ. Серия экономическая. – Алматы, 1998. – № 7. – С. 77.
- 11 Тулекова М. Социально-демографическое развитие населения Жетису (конец XIX- XX вв.) – Дисс. ... д.и.н. – Алматы, 2003. – 320 с.
- 12 Жакупбекова Д.Ж. Торгово промышленное предпринимательства в Казахстане во II половине XIX начало XXвв. (на материалах Уральской и Тургайской областей). – Дисс. ... к.и.н. – Алматы, 1994. – 160 с.
- 13 Султанова Ф.М. История становления и развития предпринимательства в Семиреченской области. (1867-1914гг). – Автореф. ... к.и.н. – Алматы, 2005. – 30 с.
- 14 Абилов К.Ж. История становления и развития предпринимательства в Казахстане (вторая половина XIX –начало XX вв.) Автореф. ... д.и.н. – Караганда, 2006. – 30 с.

References

- 1 Iqibaev S.K. Chastnaja zoloto-promyshlennost' dorevoljucionnogo Kazahstana. Diss. ... k.i.n. – U.-K., 1974. – 160 s.
- 2 Iqibaev S.K. Promyshlennye rabochie dorevoljucionnogo Kazahstana: chislennost', sostav, polozhenie (1861-1917g.g): Avtoref. ... d.i. n. –Ust'-Kamenogorsk, 1990. – 30 s.
- 3 Sadyқылы Т. Саруақпаңд мұс алыбы (Zhezkazgan өнеркәсіп аймағынұң қалыптасу және даму тарихы НИИ Ғ. ортасы –НИИ Ғ.): монограф., – Қарағанды: Bolashaq-Baspa, 1998. – 260 s.
- 4 Abylhozhin Zh.B. Tradicionnye struktury Kazahstana: social'no-jekonomicheskie aspekty funkcionirovanija i transformacii (1920-1930 gg.). –Alma-Ata, 1991. – S. 80.
- 5 Maduanov S. Vzaimootnoshenija kazahov s drugimi sosednimi narodami Central'noj Azii v HVIII-nachale HH vv. (Politicheskie i social'no-jekonomicheskie aspekty). Almaty: Izd. «Bilim», 1995. – 274 s.
- 6 Naumov S.N. Jarmorochnaja trgovlja v sisteme social'no- jekonomicheskikh otnoshenij na juge Kazahstana. (Vtoraja polovina HIIH- nachalo HH vv. Istoricheskij aspekt). Diss. ... k.i.n. – Almaty, 1995. – 150 s.
- 7 Kozhakov Ә.Қ. Сырдария облысынұң әлеуметтік-јekonomikalық дамуы (1867-1914 zhzh.). Т.ғ.к. ... diss. – Almaty, 1998. – 145 s.
- 8 Dulatova D.I. Istoriografija dorevoljucionnogo Kazahstana (1861-1917). – Alma-Ata: Nauka, 1984. – 272 s.
- 9 Telebaev Т.Ә. Қазақстанға капитализмнің енуінің тарихнамасы (НИИ ғасырдың II zhartysy-НИИ ғасырдың basy). Т.ғ.к. ... diss. – Almaty.: Kaz YU, 2002. –251 b.
- 10 Puzikov M.F., Mamytova. S.E. K voprosu ob istorii razvitija predprinimatel'stva v kazahskoj stepi na rubezhe HIIH-HH vekov. // Vestnik KazGU. Serija jekonomicheskaja. – Almaty, 1998. – № 7. – S. 77.
- 11 Tulekova M. Social'no-demograficheskoe razvitie naselenija Zhetisu (konec HIIH- HH vv.) – Diss. ... d.i.n. – Almaty, 2003. – 320 s.
- 12 Zhakupbekova D.Zh. Torgovo promyshlennoe predprinimatel'stva v Kazahstane vo II polovine HIIH nachalo HHvv. (na materialah Ural'skoj i Turgajskoj oblastej). – Diss. ... k.i.n. – Almaty, 1994. – 160 s.
- 13 Sultanova F.M. Istoriya stanovlenija i razvitija predprinimatel'stva v Semirechenskoj oblasti. (1867-1914gg). – Avtoref. ... k.i.n. –Almaty, 2005. – 30 s.
- 14 Abilov K.Zh. Istoriya stanovlenija i razvitija predprinimatel'stva v Kazahstane (vtoraja polovina HIIH –nachalo HH vv.) Avtoref. ... d.i.n. – Karaganda, 2006. – 30 s.

Алпысбаева Н.К.,
Қозғамбаева Г.

**Жеке текті қор құжаттарының
ерекшеліктері мен
маңыздылығы**

Мақалада республикаға белгілі қоғам қайраткері Өзбекәлі Жәнібековтың жеке қорындағы құжаттарды талдау негізінде автор жеке текті құжаттардың ерекшеліктері мен деректанулық маңыздылығын көрсетеді. Оның қызметі нақты тарихи кезеңмен байланысты себебі, тұлға сол заманда өмір сүрді, белгілі қоғамдық қызмет атқарды, ресми статусқа ие болды. Өзбекәлі Жәнібековтың жеке қор құрамына жеке текті құжаттарды бейнелейтын материалдар кіреді: биографиялық құжаттар, қоғамдық, қызмет бабындағы құжаттар, қолжазбалары, сұхбаттары, естеліктері, хаттары, фотосуреттері. Осы кезеңнің ресми құжаттарына қарағанда бұл құжаттар болған оқиғаларға өзіндік бағасы берілген фактологиялық материалдармен ерекшеленеді. Жеке текті құжаттар тарихи дерек ретінде маңыздылығы нақты өмірдің оқиғалары мен фактілері белгілі адамдардың, яғни куәгерлер немесе сол оқиғаның өзіне қатысқан адамның жеке қабылдауы арқылы бейнеленеді және оның кәсіби, қоғамдық, шығармашылық және басқа мүддесінің сипатын анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: жеке қор, жеке текті құжаттар, қоғам қайраткері, қолжазбалар, хаттар, естеліктер, ресми құжаттар, фотоқұжаттар.

Alpysbaeva N., K
ozgambaeva G.B.

**Features and value of documents
of fund of the personal origin**

In the article on the basis of analysis of documents of fund of visible political figure Ozbekaly Zhanibekov an author shows to the feature of documents of the personal origin and them source studies meaningfulness. To him a certain historical epoch, in that this man had certain public position, official status, surroundings, is related. In composition the personal fund of Ozbekaly Zhanibekov are traditional documents of the personal origin : biographic materials, documents of public and official activity, notebooks, remembrances, working notebooks with records, letters, photos. As compared to the official records of this period they differ in the extraordinary variety of factual material, contain the individual estimation of what be going on events. Originality of documents of the personal origin as historical sources consists in that events and facts of the real life are reflected in them through personality perception of certain people, being eyewitnesses, and quite often and by the participants of taking place events, people, actively proving in professional, public, creative or another relation.

Key words: the personal fund, documents of the personal origin, political figure, manuscript, letters, remembrances, official records, documentary photographs.

Алпысбаева Н.К.,
Қозғамбаева Г.

**Особенности и значение
документов фонда личного
происхождения**

В статье на основе анализа документов фонда видного политического деятеля Озбекали Жанибекова автор показывает особенности документов личного происхождения и их источниковедческую значимость. С ним связана конкретная историческая эпоха, в которой данный человек имел определенное общественное положение, официальный статус, свое окружение. В составе личного фонда Озбекали Жанибекова - традиционные документы личного происхождения: биографические материалы, документы общественной и служебной деятельности, записные книжки, воспоминания, рабочие тетради с записями, письма, фотографии. По сравнению с официальными документами этого периода они отличаются необычайным разнообразием фактологического материала, содержат индивидуальную оценку происходящих событий. Своеобразие документов личного происхождения как исторических источников заключается в том, что события и факты реальной жизни отражены в них через личностное восприятие конкретных людей, являющихся очевидцами, а нередко и участниками происходивших событий, людей, активно проявивших себя в профессиональном, общественном, творческом или ином отношении.

Ключевые слова: личный фонд, документы личного происхождения, политический деятель, рукопись, письма, воспоминания, официальные документы, фотодокументы.

ЖЕКЕ ТЕКТІ ҚОР ҚҰЖАТТАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Әр ұлттың тарихы жеке тұлғалармен біте кайнасып жатады. Әр дәуірдегі тарихи тұлғалардың өмір жолы мен қызметі сол дәуірдегі тарихи оқиғалардың төл тумасы. Сондықтан болар, әдебиет, өнер, мәдениет, ғылым, саясат, экономика және басқа да салаларда ерекше еңбегімен танылған мемлекеттік сипықтарға ие болған, халыққа еңбегі сіңген, мемлекеттің көркейіп-гүлденуіне үлес қосқан, отанға даық аперген жеке адамдардың құжаттары қымбат қазына, ұлттық идеологиямызға сарқылмайтын байлық. Тұлғалардың тарихтан алар орны туралы Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «Ұлы тұлғаларын білмейінше, бірде-бір дәуірді дұрыстап тану мүмкін емес. Адам тағдырының айнасынан бір тарих көшінің жүрісін ғана аңдап қоймаймыз, оның рухын, тынысын сезінеміз. Сондықтан да халқы мен елінің алдындағы өздерінің перзенттік парызын айқын да анық түсірген, қандай қиын-қыстау жағдайда да оны адал орындаудан жалтармаған адамдар қай дәуірде өмір сүрсе де, дәйім өз жұртының нағыз азаматы болып қала берген», – [1] деп көрсеткен. Қазақстанға белгілі қоғам, мәдениет, өнер қайраткерлері, танымалы тұлғаларымыз туралы құнды мәліметтер жеке мұрағат қорында шоғырланған және Ұлттық мұрағат қорының құнды бір бөлігі болып табылады.

Ол ұзақ уақыттардан бері арнайы жиналған сан алуан тарихи маңызы бар құжаттардан тұрады, ал олар өз кезегінде дұрыс пайдаланылған жағдайда тарихты зерделеуге және оқиғалар мен құбылыстарды толымды түрде түсінуге мол мүмкіндік береді.

Жеке текті құжаттардың маңыздылығы туралы белгілі Ресей зерттеушісі Э.В. Колосова былай дейді: «Изучение биографий отдельных личностей, их индивидуальный черт является одним из необходимых условий воссоздания подлинной картины исторической действительности вообще, а при изучении истории исторической наук – в особенности. Здесь невозможно обойтись без привлечения документов личного происхождения, не только опубликованных, но и ждущих своего исследователя в архивах» [2, 65 б.]. Яғни, жеке текті құжаттар арқылы жеке-ленген тұлғалардың қоғамға тигізген әсері, олардың атқарған саяси-қоғамдық қызметінің шеңбері аясында Отан тарихының жаңа беттерін ашуда бұл мұрағат қорындағы құжаттардың маңызы зор.

Жеке текті құжаттарды жинау ХХ ғасырдың басынан бастауын алады.

Кеңес үкіметі орнаған алғашқы жылдары коммунистік партияның алдында мұрағат құрлысы, ғылыми, тарихи құндылықтарды сақтау және қорғау, оларды бұқара халыққа жақындату мақсатында өте үлкен міндеттер тұрды. Бұл салада көтерілген мәселелердің бірі – жеке меншік иелігіндегі құнды жинақтарды, мемлекеттендіріп, қорларға айналдыру. 1918 жылы 10 қазан күні Халық комиссарлар кеңесі «Жеке адамдардың, қоғамдар мен мекемелердің меншігіндегі өнер туындыларын тіркеу және қорғауға алу жөніндегі декреті жариялады [3, 41 б.]. Декреттің жарық көруі мұрағаттардағы «бүкіл өнер туындыларын тұңғыш рет мемлекеттік тіркеуден өткізуі туралы маңызды міндетті қойды. Заңдық құжаттың негізінде мұрағаттарға сақтауға мүмкіндігі жоқ жеке адамдардың құжаттарын алуға құқығы болды. Осы жылдың 5 желтоқсан күні «Ғылыми құны бар құжаттарды қорғауға алуі жөніндегі декрет жарияланып, онда Халық ағарту комиссариаты Ғылым бөліміне барлық құнды құжаттарды табыстау міндеттелді. Осыған орай, Қырғыз Орталық атқару комитеті 1921 жылдың 7 ақпанында «Ғылыми құны бар құжаттарды қорғауға алу және сақтау туралың декретін жариялап, онда республикадағы бүкіл тарихи, мәдени құндылығы бар құжаттарды есепке алып, мемлекеттік тіркеуден өткізілуі қажеттігі туралы айтылады [3, 17 б.].

1930 жылдары мемлекеттік мұрағатқа азамат соғысына қатысқандардың және ұлттық мәдениет өкілдерінің бірқатар жеке қор құжаттары қабылданды. 1959 жылдан бастап мұрағат, әдебиет пен өнер қайраткерлерінің құжаттық материалдарын жинастыра бастады [4]. 1963 жылы әдебиет пен өнердің белгілі қайраткерлерінің қоры шоғырланған жеке бөлім ашылды. Бұл мұрағат қорында мемлекеттік және атқару органдарының, сақтық, прокуратураның, қаржы, денсаулық, білім, баспа, статистика, көлік, байланыс, ауыл шаруашылық, құрылыс пен архитектура мекемелерінің құжаттары сақталған.

60-жылдары жеке адамның қорының қалыптасуына ерекше мән беріле бастады, мемлекеттік мұрағатқа Қазақстанның көрнекті әдебиет пен өнер қайраткерлерінің, Кеңес Одағының халық әртістері К. Байсейітова, Қ. Қуанышбаев, жазушылар С. Мұқанов, І. Жансүгіров, І. Есенберлин, т.б. құжаттары, 1970 жылдары Қазақ КСР Ғылым академиясының тұңғыш президенті, академик Қ.И. Сәтбаевтың, сәулетші Д. Герасимовтың, астрономия және биотехника саласының көр-

некті маманы В.Н. Бухманның, ҚР Халық артисі Р.Т. Бағланованың, 80-жылдары екі мәрте Кеңес Одағының батыры, ұшқыш Т. Бигелдиновтің, гвардия полковнигі, Кеңес Одағының батыры, жазушы Б. Момышұлының, жазушы-академик М. Әуезовтің, журналист-ғалым Ф.И. Самариннің, 90-жылдары саяси қоғам қайраткері, тарихшы Өзбекәлі Жәнібековтың тағы басқалардың жеке құжаттары қабылданып, қорлары құрылды.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында 80 мыңнан астам мұрағат істерінен тұратын 300-ден асатын жеке мұрағат қоры мен топтама қорлар сақталуда. Жоғарыда атап көрсетіп кеткендей, жеке мұрағат қорларында Социалистік Еңбек Ерлері, ғалымдар, соғыс ардагерлері, Кеңес Одағының Батырлары, мемлекет және қоғам қайраткерлері, әдебиет пен мәдениет өкілдерінің құжаттары сақталынған, олар аса құнды тарихи-мәдени мұралар болып табылады. Қорда топтастырылған барлық құжаттар кеңес кезеңнің құнды деректері және олардың көп бөлігі түп нұсқа түрінде сақталған.

Жеке текті құжаттар қорының ерекшеліктерін көрсету үшін республикаға белгілі қоғам қайраткері, тарихшы-этнограф Өзбекәлі Жәнібековтың жеке қорына ғылыми сипаттама берейік. Мұрағаттану ғылымында жеке қордағы құжаттар қалыптасқан дәстүрлі жіктеу қағидаларына сәйкес мынадай топтарға бөлінеді [5]:

- өмірбаяндық құжаттар;
- шығармашылық құжаттар;
- қызметі және қоғамдық қызметіне қатысты құжаттары;
- хат алмасулары;
- бейнелік және дыбыстық құжаттар;
- шаруашылық-мүліктік және тұрмыстық құжаттары

Өзбекәлі Жәнібековтың жеке қорына құжаттарды қабылдау 1996 жылдан басталады, 1997 жылы қор құрылады. Қор иесі өзінің сенімді өкілі етіп ұлы Бауыржан Жәнібеков немере қызы Өзел Жәнібекованы тағайындайды және оларға өз иелігіндегі құжаттарды пайдалану еркін береді. Яғни, жеке қормен танысу және осы қордағы материалдармен жұмыс жасау үшін рұқсаты осы қор иелері береді. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатында Өзбекәлі Жәнібековтың қоры №2238 нөмірмен тіркелген.

Ғылыми-техникалық өңдеуден өткеннен кейін құжаттық материалдарда 495 іс, екі тізімдеме құрастырылды, барлық құжаттар саны – 4000. Жоғарыдағы жіктеуге сай қорқұрушының құжаттары төмендегі топтарға бөлінеді [6]:

1. Ө. Жәнібековтың өмірбаяндық құжаттары.
1.1. Ө. Жәнібековтың жеке басының құжаттары.
1.2. Ө. Жәнібековтың мемлекеттік қызметіне байланысты құжаттары.

1.2.1. Ө. Жәнібековтың аудандық, облыстық комсомол комитеттерінде және Қазақстан ЛКЖО Орталық комитетінде бірінші хатшы қызметін атқарған кезіндегі құжаттары (1956-1970 жж.)

1.2.2. Торғай облыстық партия комитетінің хатшысы болып тұрағн кездегі құжаттары (1971-1974жж.).

1.2.3. Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық комитетінің сыртқы байланыстар бөлімінің меңгерушісі қызметін атқарып тұрған кездегі құжаттары (1975-1977жж.).

1.2.4. Қазақ ССР Мәдениет Министрлігінде орынбасар және Министр қызметін атқарған кездегі құжаттары (1977-1988 жж.).

1.2.5. Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық комитетінің хатшысы қызметін атқарған кездегі құжаттары (1988-1992 жж.).

1.3. Ө.Жәнібековтың депутаттық қызметіне байланысты құжаттары (1966-1992 жж.).

1.4. Мерейтой құжаттары.

Яғни, өміріне қатысты құжаттар: жеке басының туу туралы куәлігі, неке куәлігі, паспорты, білім туралы құжаттары (аттестат, диплом), қоғамдық ұйымдардың куәліктері, әртүрлі анықтамалар тағы басқа. Өмірбаяндық құжаттарының негізгілері сұрапталып алынып, тақырыбына және басылымына қарай топтастырылған.

Жеке қордағы келесі Ө. Жәнібековтың творчестволық құжаттары:

2.1. Кітаптары.

2.2. Мақалалары.

2.3. Интервьюлері.

2.4. Ғылыми – зерттеу еңбектеріне пайдаланған сызбалары.

2.4.1. Дүниежүзі қазақтарының құрылтайынан кейін үкіметтің тапсыруымен Алматыда салынуға жобаланған халықаралық қазақ орталығының эскиздері және басқа да құжаттары.

2.4.2. Қазақ халқының этнографиясына байланысты сызбалары.

Өзбекәлі Жәнібековтың творчестволық құжаттардан кейін үшінші бөлімінде қор құрушының хаттары, жеделхаттары, құттықтау ашықталғандары жинақталған.

Бұл бөлімшеде Ө. Жәнібековтың Д.А. Қонаевқа «Ахмет Иассауи» кесенесінің реставрациялық жұмысының барысы жөнінде, Махмат Бейге халықаралық қазақ орталығын салу мәселелері жөнінде жазысқан хаттары, әртүрлі мәселелер бойынша Ө.Жәнібековке келген жедел-

хаттар, жаңа жыл тағы басқа мейрамдарымен құттықтаған құттықтау ашықталғандары орналас-тырылған.

Хаттар негізінен алфавиттік жүйемен (ретпен) берілген. Осы бөлімшені шартты түрде 3-ке бөлуге болады: Біріншісі, Ө. Жәнібековке келген хаттар. Бұған қордан төменгі хаттарды келтіруге болады:

Мысалы: 1) Вселоводская Голушкевичтің хал-жағдай сұрап жазған хаты. Орыс тілінде, қолтаңба нұсқасы сақталынған, 1985 жыл [7].

2) Ө. Жәнібековке Орал облыстық комитетінің бірінші хатшысы Н.Ескалиестің Орал қазақтарының экстремистік пиғылдағы белгілі бір тобының іс-әрекеттеріне байланысты туындап отырған елеулі проблемалар жайында жазған хаты. Машиналық нұсқасы сақталынған. 1995 жыл.

Екінші топқа қор құрушы Ө. Жәнібековтың өзінің жазған хаттары. Оларға қордан келесі хаттарды жатқызамыз: Өзбекәлі Жәнібековтың «Өнер» баспасының директоры М.А. Аубакировка «Мангышлакские узоры» атты фотоальбомы жөнінде жазған хаты. Орыс тілінде. Машиналық нұсқасы сақталынған. 1981 жыл [8]. 2) Ө. Жәнібековтың Д.А. Қонаевқа Ахмет Иассауи кесенесін реставрациялау жұмысы барысындағы кейбір проблемелер жөнінде жазған хаттары және хатқа қатысты материалдар бірге берілген. Орыс тілі. Машиналық нұсқа. 1979-1982 [9]

Үшінші топқа Ө. Жәнібековке депутаттық қызметіне байланысты құттықтаулар және мерейтойлармен, мерекелермен құттықтау жеделхаттары жатады. Мәселен: Ө. Жәнібековті Қазақстан Коммунистік партиясының Орталық Комитетінің хатшысы болып сайлануымен құттықтаған жеделхаттар. Машиналық нұсқа. 1985 ж. 3. Ө. Жәнібековке №222 Жәнібек сайлау округі бойынша Қазақ ССР халық депутаты болып сайлануымен құттықтаған жеделхаттар. Машиналық нұсқа. 1989 жыл. Сондай-ақ, тарих ғылымының кандидаты атағын алуымен құттықтау, 60-жылдық мерейтойымен құттықтау жеделхаттары және т.б. сақталынған..

Қор иесі туралы құжаттар Ө. Жәнібековтің жеке қорында VI бөлімде орналасқан.

Қор иесі туралы құжаттар нақтылық, авторлық немесе хат-хабардың белгілері бойынша қалыптастырылған. Ал, Ө. Жәнібековтің жеке қорында бұл бөлімнің құжаттары хронологиялық ретпен берілген. Мәселен,

1. Ө. Жәнібековтің Цейлонға, Лаосқа барған сапары жайлы Цейлон, Лаос газеттерінде басылған материалдары. Газет қиындылары. 1968

2. «Свидания с прекрасным» С. Қасқабасовтың Ө. Жәнібекотың «Культура Казахского ремесла» атты еңбегіне пікірі. Орыс тілі. Машиналық нұсқа. 1982 [10]

3. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Қазақ ССР Министрлер Советінің Абай Құнанбаевтың туғанына 150 жыл толуына байланысты қаулысы және осы қаулыға өзгерістер енгізу жөнінде қаулысы.

Тізімде Ө. Жәнібеков бар. «Абай журналы» №2 (16-17) бет. 1991 [11, 4 п.]

4. «Ел ебелек емес» Х. Арғынбаев, С. Қасқабасовтың Ө. Жәнібековтың «Уақыт керуені» атты еңбегіне пікірі. Орыс тілі. Машиналық нұсқа. Газет көшірмесі 1992 [10, 17 п.].

7. «Рауан» баспасының 50-жылдығы құрметіне өткізілген бәйгеде Ө. Жәнібековтың «Арқас» тарихи-танымдық басылымдар сериясы үшін I-дәрежелі дипломға ие болғандығы жөнінде хабарлау 1968 [10, 34 п.].

Келесі топты қор иесінің бейнелеу құжаттары құрайды. Бұл бөлімге қор иесінің жеке түскен суреттері және туысқандарының, таныстарының қолтаңбаларымен сыйлаған фотосуреттері, сонымен бірге, журнал мен газеттен қырқып алған фотосуреттері кіреді.

Бірінші топқа, Ө. Жәнібековтың жеке отбасымен, қызметтес достарымен түскен фотосуреттері жатады. Бұл бөлімшеде Ө. Жәнібековтың жеке түскен, зайыбымен, балаларымен, қызметтес достарымен, шет елдік қонақтармен, Д.А. Қонаев, Ю. Гагарин, Г. Титов, П. Беляев, Н. Назарбаев, О. Сүлейменов, Б.Түлегенова, М. Айтқожина, Е. Серкебаев тағы басқа танымал адамдармен бірге түскен фотосуреттері сақталынған.

Екінші топқа, ғылыми жұмыстарына пайдаланған фотосуреттері кіреді. Бұл бөлімшеде негізінен Ө. Жәнібековтың ғылыми жұмыстарына пайдаланған Империялық Орыс географиялық қоғамының «Азиатская Россия» атты кітабынан алынған XIX ғасырдың басындағы қазақ ауылының тұрмыс тіршілігінің көрінісі, Оңтүстік Қазақстан облысындағы «Қараша апа» Целионградтағы «Күләш», «Ахметжан» мазарларының, Маңғыстау, Шымкент аймақтарындағы Мақсат, Шопан, Бейсенбай аталардың басына қойған сын тастардың және қазақтың үй жиһаздарына, әшекей бұйымдарға, тұрмыстық заттарға қолданған ою-өрнектердің тағы басқа этнографиялық тарихи-мәдени ескерткіштердің фотосуреттері берілген.

Қорда 6-бөлім Ғылыми жұмыстарына пайдаланған жинақ материалдар атты бөлімде қор иесінің өзін қызықтырған мәселелер бойынша жинақтаған құжаттар орналасқан. Бұл бөлімге қор иесінің талғамы бойынша жинақталған көркем шығармалар және ғылыми еңбектер, өзге авторлардың мақалалары, баяндамалары, дәрістері мен өзінің еңбектеріне байланысты бар жекеленген құжаттар жинақталған.

Мүліктік-шаруашылық және тұрмыстық сипаттағы құжаттар бөліміне: қор иесінің меншік құқығының куәліктері, сату және сатып-алу келісім шарттары, жалға алу, өсиетнама, сенімхаттары, шығыс-кіріс кітапшалары, мүліктік іске қатысты сот шешімдері, әр түрлі есеп квитанциялары, қор иесінің денсаулығына байланысты дәрігердің қорытындысы және тағы басқа құжаттары енеді.

Ө. Жәнібековтың жеке текті құжаттарына байланысты мол мағлұмат беретін №2238 жеке қорының орны ерекше. Бұл құжаттар ғылыми сипатына қарай тақырыптық, хронологиялық белгілер бойынша реттеліп, мағынасына қарай өмірбаяндық құжаттары, атқарған қызметі мен шығармашылығына қатысты деректер, ресми және мерекелік жиындарда сөйлеген сөздері, мақалалары, жазған хаттары мен оған жазылған хаттар, фотосуреттер, өз қолымен салған суреттері топтастырылған. Жиналған мұралары қалыптасқан дәстүрлі жіктеу қағидаларына сай хронологиялық белгілері бойынша мынандай топтарға бөліп қарастырылды: өмірбаяндық құжаттар (1931-1996), қолжазбалары (1968-1997), хаттар мен құттықтаулар (1960-1996), сый жазбалары (1971-1996), кейінгі жылдардағы құжаттар (1987-2008), жиынтық құжаттар және бейнелеу құжаттары (1948-1997).

Жеке мұрағат қорларындағы мұра, соның ішінде құжаттық материалдар – бүгінгі ұрпақ үшін баға жетпес қазына. Бүгінгі күні тарихымызды ұлттық тұрғыда, төл деректердің негізінде қайта жаңғырту міндеті тұрған кезде жеке мұрағат қорларындағы республикаға белгі қоғам, саяси және өнер қайраткерлерінің артынан қалдырып кеткен еңбектері мен құжаттары кеңінен ғылыми айналымға тартылуы керек. Өйткені олардың да халқының жарқын болашағы үшін атқарған қызметтері, соңында қалдырған рухани мұралары да бүгінгі тарихтан шынайы түрде бағаларын алуы қажет.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н.Ә. Жасай бер, Тәуелсіз Қазақстан // Егемен Қазақстан. -1998.-16 желтоқсан.
- 2 Колосова Э.В. Личные архивы историков и историография // Советские архивы. 1971. №4. – С. 23-30.
- 3 Архивное строительство в Казахстане (1918-1980 гг.) / Сборник законодательных и руководящих документов. Алматы, 1980. – 230 с.
- 4 Абилова Т.Е. Личные фонды в государственных архивах КазССР конец 50-х – начало 80-гг./ проблемы комплектования и научной организации. /Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М., 1986. 29-б.
- 5 Методические рекомендации по работе с документами личного происхождения (литература и искусство). – Алматы, 1987. – 195 с.
- 6 ҚР ОММ. 2238-қ, 1-т, 5-іс, 17- п.
- 7 ҚР ОММ. 2238-қ, 2-т, 13-іс, 15- п.
- 8 ҚР ОММ. 2238-қ, 1-т, 256-іс, 17- п.
- 9 ҚР ОММ. 2238-қ, 1-т, 179-іс, 51- п.
- 10 ҚР ОММ. 2238-қ, 1-т, 15-іс, 21- п.

References

- 1 Nazarbaev N.. N.A. Naszarbaev, Tauelsiz Qazaqstan // Egemen Qazaqstan. -1998.-16 zheltoqsan.
- 2 Kolosova E.V. Lichnie arhivi istorikov i istoriografiya // Sovetskie arhivi. 1971. 4. S. 23-30.
- 3 Arhivnoe stroitelstvo v Kazahstane (1918-1980 gg.) / Sbornik zakonadatelnih i rukovodyaschih dokumentov. Almati, 1980. 230 s.
- 4 Abilova T.E. Lichnie fondi v gosudarstvennih arhivah KazSSR konec 50-h nachalo 80-g.g/ problemi komplektovaniya i nauchnoy organizacii. /Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoy stepnei kandidata istoricheskikh nauk. M., 1986. 29-b.
- 5 Metodicheskie rekomendacii po rabote s dokumentami lichnogo proishozhdeniya (literatura i iskusstvo). Alma-Ata, 1987. 195 s.
- 6 KR OMM. 2238-k, 1-t, 5-s, 17- p.
- 7 KR OMM. 2238-k, 2-t, 13-s, 15- p.
- 8 KR OMM. 2238-k, 1-t, 256-s, 17- p.
- 9 KR OMM. 2238-k, 1-t, 179-s, 51- p.
- 10 KR OMM. 2238-k, 1-t, 15-s, 21- p.

2-бөлім
**ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ**

Раздел 2
**ДРЕВНЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА**

Section 2
**ANCIENT AND MEDIEVAL
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

Дәдебаев Ж., Бисенбаев П.,
Кәрібозов Е.

Тарихи тұлға және тарих тағылымы

Мақала авторлары ХҮІІ ғасырда Еуразия аумағында орын алған аласапыран уақыттың шындығын баяндайды. Мұнда сол кезеңнің белгілі қайраткерлері турасында айтылған тың құжаттар берілген. Сол мәліметтерде Орақ, Ораз-Мұхаммед, Кантемир, Естерек сияқты тарихи тұлғаларға қатысты жайлар сөз болады. Қырым ханы мен ноғай ұлысы арасындағы соғыстар, елшіліктер, қарым-қатынастар жөнінде де құнды мағлұматтар кездеседі. Осындағы көне хаттардың тарихи да, мәдени де мәні мол. Олар өз тарапынан ХҮІІ ғасырдағы ноғай ордасы, орыс патшасы, қырым хандығы арасындағы жаугершілік заманның шындығын толығырақ, тереңірек танытуға көмектеседі. Сондай-ақ мақаладағы жүйелі талдаулардан тарихта болып өткен ірі оқиғалардың, танымал адамдардың нағыз келбеті мейлінше айқын көрінеді. Мәселен, осындағы орыс тарихында Петр Урусов деген атпен мәшһүр болған Орақ батырдың шығу тегі, тарихи-қоғамдық қызметі, оның теңдессіз ерлігі, ел намысы үшін ақырына дейін алыса білетіндігі жайында жазылған ой-тұжырымдардың мән-маңызы ерекше. Әрине, Орақ батырдың талайсыз тағдыры туралы айтқанда дүрбелең кезеңнің шындығын айналып өту мүмкін емес.

Түйін сөздер: тарихи тұлға, таным, ноғай ордасы, Қырым хандығы, дерек, кезең шындығы, жылнама, образ, мұра, нұсқа.

Dadebaev J., Bisenbaev P.,
Karibozov E.

Historical figures and historical knowledge

The article reveals the real truth of the troubled times in Eurasia XVII century. On the basis of original documents refers to the prominent figures of this era. In these documents, there is mention of such famous historical figures as Orak, Oraz Muhammad, Cantemir, Esterek and are also valuable information about how the war between the Khans Kyrym and Nogai ulus, of embassies, about their relationship.

Great cultural and historical significance of these ancient sources. They help to become acquainted, fuller picture of the reality of the heroic age XVII century, the period of the Nogai Horde, Russian principalities and the Crimean Khanate. However, the article systematically analyzes the major historical events and famous historical figures. For example, special importance has been written about Orak batyr, became famous under the name of Peter Urusova who fought to the death for the honor of his country, its socio-historical role and boundless courage. Of course, it is impossible to tell with all the fullness of the fate of Orak batyr and the harsh historical reality of his time.

Key words: historical personality, cognition, Nogai Horde, the Crimean Khanate, the document is true era record, image, legacy option.

Дадебаев Ж., Бисенбаев П.,
Карибозов Е.

Историческая личность и историческое познание

В статье раскрывается действительная правда смутного времени на пространствах Евразии XVII века. На основе подлинных документов говорится о видных деятелях этой эпохи. В этих документах есть упоминание о таких известных исторических личностях, как Орақ, Ораз Мухаммед, Кантемир, Естерек, и даются также ценные сведения о войне между ханами Кырыма и Ногайским улусом, о посольствах, об их взаимоотношениях.

Велико культурное и историческое значение этих древних источников. Они помогают глубже ознакомиться, полнее представить действительность героической эпохи XVII века, периода Ногайской орды, русского княжества и Крымского ханства. Вместе с тем, в статье системно анализируются крупнейшие исторические события и известные исторические личности. Например, особое значение имеет написанное об Орақ батыре, прославившемся под именем Петра Урусова, который до самой смерти боролся за честь родной страны, о его общественно-исторической роли и безграничном мужестве. Конечно, невозможно со всей полнотой поведать о судьбе Орақ батыра и суровой исторической действительности его эпохи.

Ключевые слова: историческая личность, познание, Ногайская орда, Крымское ханство, документ, правда эпохи, летопись, образ, наследие, вариант.

**ТАРИХИ ТҰЛҒА
ЖӘНЕ ТАРИХ
ТАҒЫЛЫМЫ**

ХҮІІ ғысырдың бірінші жартысында Еуразия кеңістігінде болған аласапыранда дараланған тарихи тұлғалардың ішінде Орақ батыр мен Оразмұхаммед ханзаданың орны ерекше жарқырап көзге түседі. Орақ батыр деп отырғанымыз «Орақ-Мамай» жырындағы Орақ батыр емес. «Орақ-Мамай» жырында ноғайлының Мұса биінен туған отыз ұлдың ішінде айдынды Орақ батыр болып қол бастады, Мамай би болып ел басқарды [1, 129]. Біздің Орағымыз да батыр, бұл да айдынды. Бұл да ноғайлының Мұса биінен өніп-өскен бір дарак. Оның Ресей дерек көздерінде сақталған аты-жөні – Петр Урусов, дүниеден 1639 жылы озған.

Петр Урусов – қазақ ханзадасы, Қасым ханы Оразмұхамед Онданұлының қарулас серігі, Ресейдегі аласапыранның қалың тұманынан аман шыққан [2: 91; 158-159] ірі әскербасы, тарихи тұлға. Азан шақырып қойған аты – Орақ. Өзімен тете інісінің азан шақырып қойған аты – Зорбек. Әкесінің аты – Жанараслан. Ол Ноғай Ордасының ірі биі, ұлысбегі болған кісі. Атасы – Ноғай Ордасының бас билерінің бірі, ұлысбегі Орыс. Оразмұхамедтің аты әйгілі: қазақ ханзадасы, Қасым хандығының ханы.

Орыс мырза Ноғай Ордасында билік тізгінін 1578 жылдың көктемінен бастап ұстады. Осыдан бастап қашан өлгенге дейін (1590 жыл) оның өмірі үздіксіз ішкі және сыртқы тартыстар мен соғыстардың шиеленіскен өрісінде өтті. 1587-1588 жылдары Ноғай Ордасында болған Мәскеу елшісі Иван Судаковтың жазбаларында Орыс мырзаның Мәскеу патшасының қоластында болатынына ант бергені туралы мәліметтер бар. Орыс мырза өзінің бұл ісін Түрік сұлтанына елші жіберіп, былай түсіндіреді: «Мәскеу патшасына қарады деп маған және менің қасымдағы мырзаларға кіна қойма – Астрахань, Еділ мен Жайық, Самар кімдікі болса, бүкіл Ноғай да соныкі» [3]. Түрік сұлтаны Орыс биге кіна қойған жоқ, бірақ бүкіл Ноғай Ордасын өзіне тәуелділігіне, адалдығына ант беруге мәжбүрледі, Ресей билігіндегі Астраханды алуға итермеледі. Оның салдары жайлы болмады. Ел ішіндегі аумалы-төкпелі әлеуметтік топтардың, түрлі күштердің арасы ашыла түсті.

Орыс би өз дәуірінде Ноғай Ордасын басқа мемлекеттерден тәуелсіз етуге, әсіресе Ресей ықпалынан тыс болуға тырысты. Бірақ Ресейден де, Қырымнан да, түріктерден де тыс бола алма-

ды. Орданың өз ішінде де бірлік болмады. Борис Годунов патша Ноғай Ордасының ішкі ынтымағы мен бірлігінің нығаюына мүдделі болмады. Астрахандағы әскербасылары Борис патшадан ноғайлардың арасына іріткі салу, оларды бір-біріне айдап салу, бір-бірімен қырылыстырып, ақырында оларды қайыршылық халге түсіру, әрбір әке өзінің баласын Астраханға өзі алып келіп сататын жағдайға жеткізу туралы тапсырма алады [4, 52]. Патшаның тапсырмасы оның ноғайларға қатысты саясатының қандай сипатта болғанын анық аңғартады.

Орыс дүниеден өткен соң ұлыс билігіне Тінахмет бидің үлкен ұлы Урмамет келді. 1600 жылы ұлыс билігі Естерек мырзаға тиді. Бұл тұста Естерек пен Орыс бидің ұлы Жанараслан мырзалардың арасында билік үшін тартыс қатты шиеленіскен еді. Шиеленіс ашық ұрысқа, соғысқа ұласты. Ағайындылар, бірге туғандар бірін-бірі аямады. Осындай жағдайда Жанарасланның балалары Орақ пен Зорбек аманат ретінде Мәскеуге келеді. Осы және басқа оқиғалар жайында Естерек мырза окольничий С. С. Годуновқа берген сөзінде мол мәлімет келтіреді. Борис патша ноғай ордасындағы ішкі тартыста Естерек жағын ашықтан ашық қолдап, оған қарулы көмек көрсетуге дейін барды. Мәскеу қарулы күшінің қолдауымен Естерек ноғай ұлысының билігіне ресми түрде отырды. Ұлыс ішіндегі, ұлысаралық ұрыс, талас толастамады.

Орақ пен Зорбектің Мәскеуге Федор Иванович патшаның тұсында келгені туралы деректер бар. Ал нақты мұрағат құжаттары негізінде С. А. Белокуровтың берген ақпарында олардың 1594 жылы Ресей патшасы Борис Годуновқа қызметші болуға келгені, патшаның оны қызметке алғаны, шоқындырғаны туралы мәліметтер сақталған. Шоқынғанда Ораққа Петр деген ат, інісі Зорбекке Александр деген ат берілген [5, 8]. Орақ батыр жат ел, жат жерде абдырап, адасып қалған жоқ. Ақылға да, айлаға да, әдіске де жүйрік болды. Өзінің табиғатымен, болмысымен ол патша сарайындағы жастардың алдыңғы қатарынан көрінді [2, 123], 1601 жылы Александр Иванович Шуйскийдің жесірі, князь Григорий Васильевич Годуновтың қызы Аннаны әйелдікке алып, үйлі-жайлы болды. Б. Годуновтың, В. Шуйскийдің патшалығы тұсында биік қызметтер атқарды, Ресейдің ішкі, сыртқы жауларына қарсы талай қан майдан соғысқа кірген айтулы қолбасы ретінде танылды.

Ресейдің сыртқы жауларға қарсы соғысында Оразмұхамед (қазақ ханзадасы) оң қанат әскерді басқарғанда, Мәмет (Үргеніш ханзадасы)

сол қанат әскерді, Мәметқұл (Сібір ханзадасы) алдыңғы полкты, Арыстанәлі (Қасым ханзадасы) үлкен полкты бастаған. Тосқауыл полк Шихымның (Самарқан ханзадасы) басшылығында болды. Орақ батыр ноғай, татар жасақтарының біріккен құрамасын басқарды. Ол В.И. Шуйскийдің тұсында да қолбасылық етті. Аталған қолбасылардың бәрі де ханзалар, мұсылман елдері хандарының ұрпақтары, қатарынан асып шыққан ел ұландары еді.

1607 жылы күзге салым И. Болотников бастаған көтеріліске қатысушыларды жазалау үшін, В.И. Шуйский Тулаға мол әскермен жорыққа шығады. Оның қазан, романов, арзамас татарларынан тұратын тұтас бір әскери құрамасын Орақ батыр басқарды [2: 87; 145]. Ұрыс Воронье (Упа) өзенінің маңында өтеді [2, 158]. Туланы қорғаушылар қатты қарсылық көрсетеді. Кеңес берушілер қалаға өзеннің арнасын бұрып алып келуді ұсынады. Ұсыныс мақұлданады. Қала қабырғасының түбінен ағып жатқан өзен қаланың өзіне ағады. Қала топан судың астында қалады. Қаладағы жалған Дмитрийлердің бірі, князь Г. Шаховский, Иван Болотников және басқалар жазаға тартылады [6, 121-122]. Болотников көтерілісінен кейін Орақ батыр өз полкімен Крапивна түбінде тұрды.

Мәскеуге қарасты Украина аумағын шауып, олжалау ноғайлар үшін пайда табудың өнімді жолына айналған еді. Естерек би оларды тоқтатуға, олжа боп келген мал мен жанды кері қайтаруға дәрменсіз болды. Өзінің осындай ахуалын Естерек Мәскеу билігіне жазған хаттарында ашық мойындады. Патшаның жарлығы бойынша, Крапивна түбінде тұрған Орақ батырдың құрамасы Ноғай Ордасынан келіп, Мәскеуге қарасты Украина жерін шауып, мал-жанын алып жүрген татар жасақтарымен беттеседі. Мәскеу Украинасын шауып, олжа тауып жүрген қандастарына қарсы өзінің құрама әскерімен жазалау шараларын қолдануға Орақ батырдың дәті бармады. Осыған байланысты алдынан шыққан жол айырығында ол өзінің атамекенінен келген ноғай, татарларға қарсы соғысудан бас тартты, сөйтіп өзін патша деп жариялаған екінші жалған Дмитрийдің тобына келіп қосылды [2, 91]. Көзкөргендердің жазбаларында Орақ батыр інісі Зорбек (Александр Урусов) екеуі 1607 жылы Крапивнаны тастап, әскерімен жалған патшаның жанындағы Оразмұхамедке келіп қосылғаны жайлы ойдың ұшқыны да бар. Қайбір деректер Орақ батырдың осы жолы Қырымға кеткені туралы мәліметтер береді [2: 118; 158-159]. Алайда дерек көздеріндегі мәліметтерде Орақ батырдың – Қырымға, ал

інісі Зорбектің (Александр Урусовтың) Астрахандағы әкесіне дәл осы жолы, 1607 жылы, кеткені туралы нақты мәлімет кездеспейді.

Ноғай Ордасының алашылары Мәскеуге қарасты елді мекендерді шауып, олжа алуын жалғастыра берді. Олар бір келгенде, 100 мың қолға дейін келіп, мол олжаға батып оралып жүрді. 1609 жылы Орақ батыр Мәскеу маңына қол бастап келіп, олжаға батқан қырымдықтардың аман-есен кері қайтуына жағдай жасайды. Осы жолы оның Қырымнан келгені туралы пікірлер де бар. Алайды Орақтың 1607 жылы інісі Зорбек екеуі Крапивна түбінен еліне кетіп, одан ағайынды екеуі 1609 жылы Мәскеу өңірін тонауға қайта келді деуге жеткілікті негіз жоқ.

1610 жылы жазда қырымдықтар он бес мың қол болып келіп, Мәскеу аймағын тағы шабады. Бұл жолы шапқыншыларды Белгород ордасының басы Кантемир мырзаның өзі бастап келген болады. Осы жылы Үлкен Ноғай ордасының адамдары Рязань аймағын талан-таражға салып кетеді. Бұл істердің барысынан Орақ батыр тыс тұрды деу қиын, оны сол шапқыншылықтардың бәрінің басы-қасында болды дудің де жөні келмейді. Бірақ Орақ батырдың осы шаралардың бәрінен хабардар болып отырғанын жоққа шығаруға болмайды.

1608 жылы күзде жалған Дмитрий Қасым ханына князь Иван Михайлович Борятинскийді бас қылып бес мырзасын жібереді. Олардың мақсаты Қасым ханымен бірге хандыққа қарасты қалалардың құрама қолымен Суздаль қаласына келіп, сол жерде ханды да, ханның жұртын да басқа шонжарлармен бірге жалған патшаға адалдығына ант бергізу еді [2, 15].

Оразмұхамед 1608 жылы желтоқсан айының ортасында жазған хатында Дмитрий атын жамылған екінші бүлікшінің ордасына келмек ойы барын білдіреді [7, 143]. Ол, Жолкевскийдің айтуынша, жалған Дмитрийге шын патша деп сеніп, тамаша нөкерлерімен қалың қол болып келіп қосылады және жасақтарға, жалған патшаның өзіне көл-көсір сый жасап, жомарттық көрсетеді [8, 188-189]. Жалған патшаның қасында ол 1609 жылдың басынан 1610 жылдың желтоқсанына дейін жүреді.

Аласапыранда Орақ Жанарасланұлы қалың қолымен Оразмұхамедтің қасында болды. Ресейге Борис Годунов тұсында келіп, Ресей патшалығы үшін қызмет етіп, еңбек сіңірген айтулы әскери қайраткерлер ретінде бұлар талай сыннан бірге өткен еді. Борис Годунов дүниеден қайтып, аласапыран уақыт туғанда, көп жұрт жалған патша мен шын патшаны бір-бірінен айыра ал-

май, әрі-сәрі күй кешкені анық. Жалған патшаның дүрбелені Қасым хандығын басып өткенде, Қасым ханы Мәскеуден қол үзіп қалған-ды. Оның үстіне Борис Годуновтан соң патшалық еткен, аласапыран уақытта ел басқарған Василий Шуйский Қасым хандығының жұртына да, Қасым ханының өзіне де тура жол көрсете алмаған еді. Өтірік шындай болған аласапыран заман Орақ Жанарасланұлы үшін де, Оразмұхамед үшін де қатерлі сипат алды. Аласапыран кезеңнің сұрапылы тағдырдың тар жол, тайғақ кешуінде бұл екі арысты жалған патшаның тобымен тоғыстырды.

Жалған патша Тушинода жүгенсіздік жасап, қаныпезерлік көрсетті. Күн өткен сайын оның көргенсіз болмысы әр түрлі қырынан сорақылықпен ашылып жатты. Мұның өзі Қасым хандығының ханы, қазақ ханзадасы Оразмұхамедтің, оның қасындағы қандыкөйлек серігі Орақтың көздерін шындыққа жеткізді. Олар өздері патша деп таныған адамның Дмитрий атын жамылған бір арамза, қасиетсіз қарақшы екені туралы қорытындыға келді. Айналасын жинақтап, Мәскеуге бару туралы ойға тоқтаған бұл екі асыл жан өз жақындарымен астыртын хабарласа бастайды. Тілеулестер, іштартушылар тобы бірте-бірте арта түседі.

Жалған Дмитрийдің шын болмыс-бітіміне көздері жеткен белгілі ақсүйектер, әскери қызметкерлер бүлікшімен бірге болуға, оған қызмет етуге арланып, Мәскеуге орала бастайды. Патша тағындағы Василий Шуйский оларға кешіріммен қарап, тиісті лауазым береді. Көзі ашық, ақиқат жолындағы парасатты, арлы азаматтардың мұндай беталысы жалған Дмитрийді қатты үрейлендіреді. Оның берекесіздігі, үрейі ұшқан мүсәпір күйі Орақтың қырағы көзінен де таса қалмайды.

1609 жылдың аяғында Тушинодағы жалған Дмитрийдің тобырына король Сигизмундтың елшілері келіссөз жүргізуге келеді. Сигизмунд бастаған топ пен жалған патша бастаған топ Мәскеу тағынан үміті бар бәсекелестер еді. Соған қарамастан Мәскеуге қарсы күресте екеуі тізе қосып, бірігіп кетіп отырды. Шынға келгенде, бұлардың әрқайсысы екіншісімен және Мәскеу билігімен бірдей соғыс жағдайында болды. Оның үстіне Сигизмундтың адамдары жалған патшаның қарамағында полк басқарып жүрді. Жалған патшаның ордасында Сигизмундке іштартушылар көбейіп келе жатты. Рожинский бастаған кәнігі әскербасылар жалған патшаның сыртқы дүниемен қарам-қатынас жасау аясын қысып, өз уысында ұстады. Осының бәрі жалған патшаның өз айналасындағылардың қастан-

дығына ұшыраудан сақтанып, 27 желтоқсанда, әйеліне де қарайлай алмай, түн жамылып Калугаға қашуына алып келді. Ол кеткен соң Тушинода сапырылыс басталады. И. Заруцкийдің басына қатер төнгенде, оны князь Рожинский қорғап қалады [9, 21.02.1610]. Оразмұхамед пен Орақ батыр Тушинода қалып қойғанда, Оразмұхамедтің ұлы Мұхамед-Мұрат жалған Дмитриймен бірге Калугаға кеткен болып шығады. Жұрт әр тарапқа бет алады. Қасым ханы Оразмұхамед 1610 жылдың 31 наурызында кешқұрым Александр Збровскиймен бірге Смоленск түбінде тұрған король Сигизмундтың тобына келіп қосылады [8, 31.03.1610]. Қасым ханы корольмен мына сөздерді айтысып амандасады: «Мен – сенің қарашыңмын. Сенің ұлық мәртебеңе қызмет қылып, қанымды төгуім үшін қол бер, қолыма қару бер» [9, 03.04.1610].

Смоленск қамалын күшпен алуға Сигизмундтың шамасы жетпеді. Қамалды қорғаушы жүзбасылардың бірі: «Күшіміз сарқылып, әліміз құрып біткенде амалдың жоқтығынан бәрібір берілуге мәжбүр боламыз. Өйткенше қазір берілейік» [9, 01.11.1609], – деген ойын білдірген екен. Ол сол сәтте жазаға тартылады: сол күннің ертеңінде жан тапсырады. Соған қарамастан Король қамалды қорғаушыларға Оразмұхамед бастаған әскербасылар мен боярларды және басқаларды елшілікке жіберіп, қамалды бейбіт жолмен алмаққа талпынады. Қамал қорғаушылар елшілер өкілі әкелген хатты оқиды, корольдің талабын біледі, елшінің басына бал құяды, содан соң оны бұдан былай мұндай хатпен келмеу туралы қатты ескертіп, кері қайтарады [9, 18.04.1610].

Оразмұхамед пен Орақ та Смоленск түбінде тұрақтай алмайды. Қасым ханы Мәскеуге оралу туралы ойға біржола тоқтағанмен, ол ойын іске асырудың жолы бұралаң болып шығады. Мәскеу патшалығындағы В. Шуйский 1610 жылы тамызда тақтан тайып, монах кейпіне түсті. Мемлекет билігі Федор Иванович Мстиславскийге тиді. Ол елдегі алпауыттарға, боярлар мен князьдерге ақыл салып, патриарх Ермогенмен бірге Сигизмундтың ұлын Ресей патшасының тағына отырғызу туралы ұсыныс көтерді [2, 19]. Жолкевскийдің айтуынша, Ф.И. Мстиславский король Сигизмундтың ұлы Владиславқа қатты іш тартқанға ұқсайды [8, 118]. Шын мен жалғанды, оң мен терісті, дұрыс пен бұрысты айыру хан үшін де, қарашы үшін де қиынға айналды. Осындай аласыпыран жағдайда Қасым ханы баласының, әйелінің жалған Дмитрийдің қолында қалғанын айтып, гетманның рұқсатымен Смоле-

нск түбінен Калугаға бет алады [8, 190]. Орақ батыр да сонда келеді.

Калугада болған бірер ай ішінде Оразмұхамед те, Орақ батыр да жалған Дмитрийдің қылықтарынан жерініп, іштен тынады. Оразмұхамед жалған Дмитрийдің жанында нөкер болып жүрген баласы Мұхамед-Мұратты өзімен алып кетпек болып едәуір уақыт өткізеді. Мұхамед-Мұрат бұл тұста жалған патшаға бар көңілімен ауып, оның: «Қасым ханының тағына сені отырғызамын», – деген алдамшы сөзін буынына түсіріп алған еді. Осындай ойдағы, осындай күйдегі Мұхамед-Мұрат мақтанға, мансапқорлыққа біржола бой алдырып, әке тілегін аяқ асты етеді. Жалған патшадан да, жалған дүниеден де шаршап, шалдыққан әкенің ойы балада болғанда, баланың ойы далада болып шығады. Көз алдында Қасым хандығының алтынмен апталған хан тағы тұрғандықтан, бала басқа жаққа көз салып, басқа нәрсеге ой салып жатпады. Сондықтан ол әкесінің Мәскеуге кетпек ойын мақұлдамады, онымен тоқтап қалмай, болған әңгімені жалған Дмитрийге жеткізді. Мұны естіген жалған Дмитрий Қасым ханы Оразмұхамедтің көзін жоюға бекінеді.

1590 жылы Ресейдің шведтерге қарсы соғысында қолбасы ретінде үлкен ерлік көрсету, 1598 жылы Ресейдің қырымдықтарға қарсы соғысына қатысу, 1601 жылы Ресейдің Қырым хандығы бетіндегі барлық қарулы күшіне қолбасы (воевода) болу және басқа да ірі соғыс істеріне басшылық жасау Оразмұхамедтің қалың ел алдында да, қаптаған қарулы күш алдында да абыройын асырғанды. Оның оқ пен оттың ортасына сан рет кіріп, одан сан рет сау шыққан, отқа салса, күймеген, суға салса, батпаған нағыз қаһарман қолбасы ретінде аты шығып, даңқы жайылған болатын. Қасым ханының ел-жұрт, халық үшін сіңірген еңбегі, хандықтың қарулы күші мен қарапайым халқы алдындағы қадір-қасиеті аса зор еді. Оны бүкіл қарулы күш бек құрметтеді. Мұндай ірі, дара тұлғаның соңындағы қалың қол – ірі күш. Егер ол Мәскеуге бастар болса, онымен бірге қалың қол да Мәскеуге кетер еді. Ерлігін ел-жұрты таныған мұндай ерен азаматқа, Қасым хандығының бас қолбасысы әрі ханына ашық қарсы шығу, оның көзін жою туралы ашық айту жалған Дмитрий үшін қауіпті, тіпті оның өз басын жұтуға алып келетіндей қатерлі іс еді. Патшакештің Калугада жақтастары мен сыбайластарының аз еместігіне қарамастан, осы жайлардың бәрі оның ойын онға, санасын санға бөлгенінде, мазасын алып, ұйқысын қашырғанында сөз жоқ. Ақыры ол табиғатына тартып, қарақшылық жол-

ды таңдап алады. Оразмұхамедті ел көзінен таса, оңаша жерге алдап шақырып, арам ойын сол сәтте жүзеге асыру туралы шешімге келеді. Елді бұзған жалған патша жаман ойын жүзеге асыру жолдарын алдын ала кесіп-пішіп, іске көшеді. 1610 жылы 22 қарашада нөкерлерін жиып, аң аулауға шығады. Аң аулауға шығарда Оразмұхамедке хабаршы жіберіп, оны өзімен бірге жүруге шақырады. Шақыру табан астында болғандықтан, Оразмұхамед жанына екі адам ғана ертеді. Орақ батыр бұл жайдан хабарсыз қалады.

Қулық пен сұмдық істе алдына жан салмайтын жалған патша Оразмұхамедпен бірге Ока өзенінен өткен соң, қатарына Михайл Бұтұрлин мен Игнашка Михнев деген екі жанкештісін алып, маңындағы көптен бөліне, оңашалана береді. Ойына бөтен ой алмаған хан қапыда қалды. Аңға шыққан жұрттың көзін ала бере, үш қарақшы Оразмұхамед пен оның екі серігін қас қағым сәтте қылышпен қидалап өлтірді де, Ока өзенінің мұзын ойып, денелерін суға батырды. Ойға алған ісін бітірген жалған патша сол жерде бүлініп, өзін Қасым ханы Оразмұхамед өлтірмекші болғанын дабыралап айтып, қорқып-үріккен, шошып-қалтыраған дауыспен сарайына айқай салып, ат қойып келеді. Өзінің өлмей, әрең тірі қалғанын, ал Оразмұхамедтің Мәскеуге қашып кеткенін айтып, сандырақтайды. Іле Мәскеуге қашқан Оразмұхамедтің артынан қуғыншы жасақ, қарулы топ шығарады [10, 170-171]. Қарапайым жұрт оның мұнысына сенген болады. Ал Орақ батыр болған істің жайын астыртын зерттеп, шындыққа көз жеткізеді. Ол Оразмұхамедтің өліміне оның баласының қатысы барын біледі. Өз әкесіне өзі опасыздық жасаған, өлім тілеген сатқын баланың басын алуға бекінеді. Бұл кезде жалған патша Мұхамед-Мұратты Қасым ханы деп жариялаған еді.

Орақ батыр Қасым хандығының жаңа ханының жолын тосып, бірнеше түнді өткізеді. Ақырында сәті түскендей болады. Кешкі сауықтан бұлғақтап келе жатқан жазықты деген басты кек қылышы қиып түседі. Бірақ, кейін анықталғандай, бұл Оразмұхамедке де, оның өліміне де қатысы жоқ басқа біреу болып шығады. Жалған патша Орақ батырды адам өлтіргені үшін жауапқа тартып, абақтыға қамап қояды. Бірнеше жетіден кейін оны абақтыдан босатып, достық құшағын жайған болады. Орақ батыр оның мұнысын сыр бермей қабыл алады. Бірақ оның сырты тыныш болғанмен, ашу-ызасында шек жоқ еді. Орақ батыр енді жалған патшаның көзін құртуға, Оразмұхамедтің қаны үшін қан төгуге, жаны үшін жан алуға серт етеді.

Көп ұзамай жалған патшаның аң аулауға шығатыны белгілі болады. Орақ батыр өз адамдарына дайын болуды ескертеді. Жалған патша аңға шыққан күні бұлар да қаланың әр қақпасынан бөлек-бөлек шығып, Ноғай даласына бастайтын Пельн кара жолына бет түзейді. Дерек бойынша, бұлардың жалпы саны мың қаралы болған екен. Жалған патшаның шанасына жанай берген Орақ батыр оның оң қолын иығынан шауып түсіреді. Ізінше: «Оңбаған алдамшы, ханды өлтіріп, мырзаны зынданға салғанның қандай болатынын мен саған көрсетейін!» [11, 189] – деп қаны қайнаған қайсар қолбасының алмас қылышы екінші рет жарқ ете қалғанда, жалған патшаның бүлікшіл басы кеудеден төмен домалап, жерге түседі. Қайбір дерек көздерінде жалған патшаның қолын (басын) шауып түсіретін Орақ батырдың өзі емес, інісі Зорбек болып көрсетіледі [6, 221-222] Жат жерде табысқан жан бауыры, қимас досы Оразмұхамедтің өлімі үшін Орақ батыр осылай кек қайтарады да, артына алаңдамай, түмен қолды бастап, туған жеріне, атамекеніне қайтты. Бұл 1610 жылдың 11 желтоқсаны еді.

Жалған патшаның өлімі Ресейдегі аласапыран, бұлғақ жағдайдың оңалуына тікелей ықпал етті. Ол көзі тірісінде өзінің хандық ордасын Астраханға көшірудің жолын ойластыруда еді, оған алып баратын жолды жақсы білетін Орақ батыр мен оның түменіне де жалпақтап, жалған қошемет көрсететін. Аласапыранның ортасында жүрген шетелдік Мартин Бер осы жайларды сараптай келіп, былай деп тұжырым жасады: «Егер жалған Дмитрийдің ойы жүзеге аса қалған болса, онда Ресей сұмдық алапат ауыртпалықты бастан кешірер еді. Бірақ одан Құдай сақтады» [11, 187-188].

Мартин Бердің сөзінің жаны бар. Жалған патша хандық ордасын Астраханға алып келгенде, елдегі бүліншіліктің одан ары жалғаса беретінінде сөз жоқ болатын. Оның салмағы, әрине, алдымен, қарапайым халыққа түсуші еді. Ел азып, ер сасатындай шақта бүлікбасы жалған Дмитрийдің өлім табуы Ресей халқының басына үйірілген бүліншілік бұлтын серпіп, ел аспанын ашып, қобалжыған көңілді орнына түсіргендей еді.

Ресей халқының аласапыран, дүрбелең, бұлғақ уақыттың қыспағынан аман-есен шығуына өлшеусіз зор қызмет еткен екі жағдай бар. Оның бірі – Қасым ханы Оразмұхамедтің шындыққа көз жеткізіп, жалған патшадан безінген, Мәскеу билігіне бет бұрған саяси ұстанымы. Екіншісі – Орақ батырдың естен кетпес ерен ерлігі.

Орақ батыр осы кеткеннен Қырымға барып бір-ақ тоқтайды. Зорбек әуелі Азовқа келеді,

одан соң Астрахандағы әкесіне кетеді [13, 185-186]. Бұл кезде Жанараслан мырза Астраханда еді. Орыс мырза кезінде Ресейдің Ноғай Ордасына ықпал жасауға ұмтылған талабына ашықтан-ашық қарсы күресті. Ресейдің Ноғай Ордасындағы ықпалына, билігіне деген осы қарсылық Жанараслан мырзаның саясатында да сақталды. Ол әке саясатын одан ары қарай жалғастыруға сақадай сай болды. Алайда Ресейдің ноғай ұлыстарына деген ықпалы бұрынғыдан әлдеқайда күшейіп, Ноғай Ордасы ішкі тартыстан азып, ақыры үшке бөлініп кеткен еді: а) Алты ұл ауылы; ә) Кіші Ноғай ордасы; б) Үлкен Ноғай ордасы. Бұлардың әрқайсысы өздігінше еларалық қарымқатынас орнатуға күш салды. Мысалы, Алты ұл ауылы Қазақ ордасымен ынтымақта, достық ниетте болды [14, 421].

Еділ мен Жайық бойына жағалай қамал салып, қала тұрғызып, мысықтабандап жылжып келген, Қазан мен Астраханды алып қойған, Азовқа қол сала бастаған Ресей Ноғай Ордасындағы билігін нығайта түсті. Дербестікке, тәуелсіздікке ұмтылған Жанарасланның ұлысын, ауыл-аймағын шауып, мал-жанын олжалап отырды. Әкесінің қасына келген Зорбектің (Александр Урусовтың) қалыптасқан ахуалды жақсартуға ықпал етуге әлі келмеді. Естерек мырза Астрахань казактарымен бірлесе отырып, Жанараслан мырзаны қамаққа отырғызды. Астрахань әскербасысы Шереметьев 1608 жылы Василий Иванович патшаға жазған ақпарында (парақтың сыртына) Жанараслан мен Қанай мырзалардың бұрынғыша қамақта отырғанын атап өтеді [13, 162-163]. Естерек бастаған мырзалардың арасында да мықты бірлік болмады, алайда олар Жанараслан мырзаға қарсы шығуға тура келген жағдайда бас біріктіріп отырды. Оның үстіне Естерек ордадағы билігін Ресейдің қолдауымен қорғап, ұстап отырғанын жақсы білді.

Орақ батыр Қырымға келгенде, ноғайлардың жағдайы осындай еді. Ол Қырымға Мәскеу мемлекетінің жағдайы туралы аса бағалы және ең соны деген мәліметтерді алып келді. Қырымның Мәскеуге қатысты саясатын анықтауда бұл мәліметтердің маңызы өте жоғары болды. Орақ батыр Қырым хандығының Мәскеу ісі бойынша бас кеңесшісіне айналды, Қырымдағы ноғай мырзасы Кантемирдің қызына үйленіп, ордабасыға жақын адамдардың біріне айналды.

Орақ батыр өзінің атамекеніне оралған соң, көп ұзамай Ресейдегі аласапыранның басы болған бүлікші топ Астраханға келді. Орақ батырдың қолынан өлім тапқан жалған Дмитрийдің

әйелі, баласы және бүлікші әскербасы Иван Заруцкий Астраханға келіп, жалған Дмитрийдің жас баласын Астраханда патша деп жариялады. И. Заруцкий мен Марина Астрахань аймағына келер қарсаңда Естерек би Мәскеу қызметіндегі әскери күштің көмегімен өзіне қарсы топтағыларды күшпен бағындырып, бас көтерер мырзаларды қамауға салған еді. Олардың қатарында Жанараслан мырза да болды. И. Заруцкий қамаудағыларға бостандық беріп, оларды өз жағына тартты. Оның қоластында бірталай казак ата-мандары, қарақшы казактардан тұратын қарулы күш тұрды. Айналадағы мырзалар Маринаның жалған Дмитрийден тапқан баласына адалдығын растап ант бере бастады. И. Заруцкий Естерек биге қарсы жергілікті мырзаларды, татар жұртын, Астрахандағы қарулы қолды пайдаланды. 1614 жылы Естерек би И. Заруцкийге бас иіп, «занды патшаның ұлына» адал қызмет етуге ант берді. Кейін өзінің бұл ісінің мәнісін ол И. Заруцкийдің мынадай өкімді сөзіне амалсыз бағынуға мәжбүр болуымен түсіндірді: «Занды патшаның ұлына қызмет ет. Барша христиан жұрты бас қосып, Дмитрий патшаның ұлын ұлықтап, патшалыққа сайлады. Егер бізбен бір болғың келсе, антыңды бер, аманатқа балаңды бер. Бізді алдама, бізге алдамшы сөз айтпа, әйтпесе алты ру жұртпен Жанарасланды көтеріп, бәріміз саған қарсы шығамыз» [14, 443]. Естерек сөзінің соңын Жанараслан мен оның немересі, жетіруы – түп-түгел өзінің бітіспес жауы екенін айтып, патша ағзамды оларға қарсы өзімен, өзінің ұландарымен бірге соғысуға шақырады [14, 444].

1614 жылы көктемде хатқа түскен мәліметтерге қарағанда, И. Заруцкий Астрахандағы ұры-қарыларды, Естерек мырзаны, Жанараслан мырзаны жұртымен, сонымен қатар татар жұртын көтеріп, Самара қаласын алуға аттанбақ ойда болғанға ұқсайды [14, 419]. Астрахандағы бүлікші топтың басына аманатқа Естерек, Тінахмет мырзалар – балаларын, ал Қара Келмембет інісін беріп, өздері айналасындағы ноғайларымен Самараны алуға аттанатынына ант еткен деседі [14, 421].

Естеректі өз жағына тартқан соң, И. Заруцкий Орақ батырдың әкесі Жанарасланға сенімсіздікпен қарап, ақырында оны қамауға алды. Осы жылы мамырдың басында бүлікшілер Астраханды тастап, Жайықтың бойын өрлеп, Аю аралына қарай жылжиды. Дерек көздерінде бүлікшілердің билігі Третьяк Ус деген казак атаманында екені, қалғандарының бәрі соған бағынышты екені, аманаттағы ноғайлардың, солардың ішінде Орақ батырдың әкесі Жанараслан

мырзаның билігі де соның қолында екені туралы мәліметтер сақталған [14, 26]. Осы аласапыранда Естерек мырза Мәскеу билігіне елші жіберіп, Жанараслан мырзаны И. Заруцкиймен бірге Мәскеуге, өзіне, ноғай ордасына қастандық жасаушы дұшпан ретінде көрсетіп үлгереді. Мәскеу әскербасыларының Естерек мырзаға жазған өкім-хаттарында (грамота) Жанарасланның Мәскеуге, Естерекке, бүкіл Ноғай Ордасына дұшпандығы И. Заруцкийдің дұшпандығымен бірдей аталды [14, 26-28].

В. Хохлов қарулы қол бастап келіп, Астраханды бүлікшілерден азат етті. И. Заруцкий мен Марина бүкіл айналасымен 25 июньде Жайықтың бойында қолға түсті. И. Заруцкийдің қолында пенде болған Жанараслан (Урусов), Орақ (Тинмаматов) бастаған ноғай мырзаларын, Естеректің балаларын казактар Астрахандағы әскербасылар Одоевский мен Головинге апаруға ұйғарады [14, 32].

Естерек мырза айналасындағы бірнеше мемлекетпен бірдей өзара ынтымақтастық туралы келіссөз жүргізе бастады. Осы келіссөздердің Түрік сұлтанатына қатысты бағыты бойынша, Естерек Түрік сұлтанатына бодан болды. Бұл Қырым тарапынан үлкен қарсылықтың тууына алып келді. Естеректің Түрік сұлтанына бодан болып, оған адалдығына ант бергеніне байланысты Қырым ханы Жәнібеккерей наразылық білдірді. Ол Естеректің Түрік сұлтанына емес, өзіне бодан болуын талап етті. Естерек оны тыңдамады. Мұның үстіне Қара теңіздің батыс жағалауынан тәуелсіз жаңа орда қанат жайды. Орда орталығы Белгород болды, орданы Кантемир мырза биледі.

Қырым ханы Жәнібеккерей Естерекке қарсы үлкен қолмен Орақ батырды жұмсайды. Орақ батыр Естеректі Астраханға жақын келіп қонуға мәжбүр етеді. Осылайша Естеректің ісіне, бір жағынан, Қырым хандығының, екінші жағынан, Мәскеу патшалығының көңілі толмады, сонымен қатар оның ісіне Түрік сұлтаны да разы болмады. Қалыптасқан жағдайды негізге ала отырып, Орақ батыр мен Зорбек мырза (Александр Урусов) Мәскеу елшісі Г.К. Болконскийге бас иіп, құрмет көрсетіп, Естеректің орнына өздерінің әкесі Жанараслан мырзаны билікке тағайындау туралы тілек білдіреді. Мұның артынша Қырым ханы Жәнібеккерей Мәскеуге жазған хатында былай деді: «Естерек Сізге дос емес, бізге жолдас емес. Өзі ақымақ, ойы бұзық. Иесіз мал сияқты ен далада маңып, аярлығымен, жолбикелігімен жол тауып жүр. Біресе бізге қосылады, біресе сізге қосылады, енді біресе қызылбастар-

дың шахына бас ұрып, литовтықтардың короліне жарамсақтанады. Бірақ ешкімге де опа бермей, желдей еседі» [15, 94].

Жәнібеккерей ойын одан әрі қарай жалғастырып, Мәскеу билігі алдына үлкен мәселе қояды: Естеректің орнына Орақ батырды тағайындауды ұсынады. Мәскеу билігі бұл ұсыныстардың бәріне өз мүддесі тұрғысынан қарады. Орақ батырдың Ресейдегі аласапыран кезде екінші жалған патша жағына шығып кеткенін, одан туған жеріне оралғаннан кейін ноғайларды бастап барып, Ресейдің елді мекендерін шауып, олжа алғанын патшалық қызметіндегілер ұмыта алмағанды.

XVIII ғасырдың басында Түрік сұлтанатының Еуропадағы басты қарсыласы Польша еді. Түрік сұлтанаты Польшаға қарсы әскери іс-шараларына Қырым хандығын тартты. Түрік сұлтанаты мен Қырым хандығы Польшаға қарсы шапқыншылықтарына Ресейді тартуға мүдделі болды. 1619 жылы Түрік сұлтаны Қырым ханын Польшаға қарсы соғысқа шығарды. Соғыс жорығына алғашқылардың бірі болып Белгород ноғайларымен Кантемир мырза, Орақ батыр көтерілді. Жорық туралы жарлық Қырымды түгел қамтыды. Олжа тапқысы келген жасақ жорыққа өздігінше жиналды. Қырымды айнала қоршаған дұшпандардан қорғауға қажетті күшті сақтап қалудың өзі қиынға түсті.

1620 жылы Жәнібеккерей Польшаға қарсы жаңа жорыққа шықты. Жорықты ханның өзі емес, қалғасы Дәулеткерей басқарды. Жорықтың алдын Орақ батырдың ауыр қолы бастады. Жорық нәтижесінде Польша Цецора түбінде ойсырай жеңілді. Жорықшылар олжаға қарық болды. Жорық нәтижесіне желпінген Осман сұлтан Жәнібеккерейге жоңа жорыққа шығу туралы жарлық берді. Жәнібеккерей бұл жолы жорыққа қырымдықтардан, таулық черкестерден, кіші және үлкен ноғайдан 100 мың қол шығарады. 1621 жылы бұл жорық сәтсіз аяқталады. Осы кезде Кантемир мырза Бельгород ноғайларының ордасын Қырым хандығына тәуелсіз деп жариялап, Түрік сұлтанына тікелей бағынатын әлеуетке ие болды. Кантемирдің билігі күшейді, бүкіл түрік-поляк шекара аймағының сақшысы мәртебесіне ие болды. Кантемирдің билігінің нығаюына Орақ батыр зор үлес қосты, өзі де күшейді.

1623 жылы Кантемир ұлысының адамдары Ресей Украинасының бірнеше уезінің мал-жанын олжалап алып кетеді. Бұлардың кім екенін сұрастырғандар екі топты көрсетеді: бірінші топ – Орақ батыр бастаған Белгород ноғайлары; екінші топ – Қырымдағы аласапыран жағдайды пайдаланып, олжа іздеп шыққан қырымдық Ше-

баш мырза. Дон казактары қағазға түсірген мәліметтер бойынша, Орақ батыр Азовқа арнайы келіп, азовтық ноғайларды осы жорыққа қатысуға өзі үгіттегенге ұқсайды. Білемін деушілер осы жорықта Орақ батырдың өз бетінше іс қылатынын, оның Қырымға оралмай, Кантемирге кететінін болжап баяндайды.

Қырым хандығы Кантемир мырзаның өз алдына бөлек, Түрік сұлтанына тікелей бағынатын жеке орда болғанына жайбарақат қарап отыра алмады. Қырым хандығының басына Махметкерей мен Сағынкерей келді. Жәнібеккерей хандықтан босады. Махметкерей мен Сағынкерей тұсында Қырым хандығы күш алып, нығая түсті. Хан қызылбастардың шахымен, запорождық казактармен мәмілелесті, Түрік сұлтанымен текетіресетін деңгейге дейін жетті. Ол казактарға сүйене отырып, Белгородтағы Кантемирді әулетімен, ұлысымен Қырымға күштеп алып кетті. Алайда билік басындағы хан мен ханның қалғасы арасында берік, біртұтас бірлік пен тірлік болмады. Махметкерей (хан) мен Сағынкерей (қалға) екеуі екі жаққа тартты: Махметкерей – түрік сұлтанына, Сағынкерей – қызылбастардың шахына. Хан мен ханның қалғасы арасындағы алауыздық хандықтың күші мен қуатына кері әсерін тигізбей қоймады.

1627 жылы Кантемир мырза өзіне жақын он үш мырзамен бірге мың қаралы адам болып, Қырымнан қашып шығады. Онымен бірге Орақ батыр да болады. Кантемир, Кантемирдің інісі, Орақ мырзалар он мың ноғайлымен Белгородта тұрады [16, 17]. 1628 жылы қыста Сағынкерей Белгород (Ақкерман) аймағын шауып, Дунайға дейін барады, Бабадаг асып, олжаға батайын деп тұрғанда, Кантемир мен Орақ батыр 30 мың тың қолмен күтпеген жерден шыға келіп, оның әскерін жеңеді. Сағынкерей санаулы адамдарымен аман қалып, Қырымға көктемде жетеді.

Ізінше Кантемир қалың қолмен келіп, хан мен қалға, Мәскеу елшілері тығылып жатқан қаланы қоршауға алады. Қоршаудағылар ашығады. Хан мен қалғаға көмекке запорождық черкестер келіп, олардың жанын сақтап қалады. Кантемир мырза мен Орақ батыр Каф түбіне ығысады [16, 70] Хан мен қалға түрік сұлтанына қарайтын Каф түбіне келгенмен, шешуші соғыс ісін бастауға батпайды. Сөйтіп тұрғанда 21 июнь күні Каф түбіне теңіз жолымен бұрынғы хан Жәнібеккерей мен бұрынғы қалға Дәулеткерей Түрік сұлтанының пәрменімен жиырма кеме әскермен келіп түседі де, Кантемир мырза мен Орақ батырдың қолымен бірігеді. Жәнібеккерей мен Махметкерей екі жақ болып қатты шайқасады.

Ұрыс барысында Махметкерей (хан) мен Сағынкерей (қалға) жағындағы қол түгелдей Жәнібеккерей мен Дәулеткерейдің жағына шығып кетеді [16, 71].

А.А. Новосельский татарлар мен ноғайлардың 1618-1630 жылдардағы олжа үшін жасаған жорықтарын жылдар және аймақтар бойынша саралап келіп, осы жорықтардың бәрі Орақ батыр, Қлыш мырза және басқа белгілі мырзалардың бастауымен болғанын атап өтеді.

1633 жылдың басында Түрік сұлтаны Ресейге жақтасып, Польшаға қарсы Кантемир мырзаны жұмсайды. Жорық қолын бастап Орақ батыр шығады. Жорық барысында ол үлкен жеңіске жетіп, қыруар адамды тұтқынға алады. Осы жылдың күзінде Польшаға қарсы қызылбастардың Абаз пашасы да жорыққа шығады. Орақ батыр Абаз паша бастаған жорыққа да қатысады. Бірақ бұл жорық күткендегідей нәтижелі болмайды.

С. Тарбеевтің Қырымға елшілігінің (1626-1628 жылдар) барысы туралы патшаға берген ақпарында Қырымда Махметкерей хан мен ханзада аяғынан нық тұраса, Кантемир және оның бауырлары мен немерелері Орақ батырмен бірге бүкіл ноғайлармен Қырымнан кетіп, үлкен ноғайдағы Астрахань түбіне барып, патшаға бас имекші, патшаның кең қолтығының астында болмақ ниетте екенін және патшаның астрахандықтардың айыптарын кешіріп, бәрін бастап Қырымға баруынан үміт ететінін жазады [16, 98-99].

Айтылған жайлардан Орақ батырдың ата жұртына, үлкен ноғайға бармақ ойы барын аңғаруға болады. Сонымен қатар оның Түрік сұлтанына бас иген Қырымға көзқарасы да лайықты сипатталған. Осы ақпардың соңында Қырым патшалығына Жәнібеккерейдің келгені, Махметкерейдің қашып кеткені, Кантемир мырза мен Орақ батырдың өз адамдарымен қырымдықтардың малы мен жанын олжалағаны жайында айтылады [16, 98-99].

1630 жылға қарай Ноғай ордалары айналасындағы мемлекеттердің, хандықтардың, ұлыстардың өзара саяси қарым-қатынасы шиеленісе түсті. Қырым ханы Махметкерей мен хан қалғасы Сағынкерей кетіп, хан тағына Жәнібек Керейің отыруына, хан қалғасы болып Дәулеткерейдің келуіне Кантемир мырза үлкен еңбек сіңірген еді. Оның кейбір қырлары доминикандық Эмиддо Доттелли Д'Аскони жазбаларында (1634) суреттелді [17, 106-114]. Кантемир мырза мен Орақ батырдың өмірінде елеулі өзгерістер болды. Кантемир мырзаның хандықтағы орны биіктеп, беделі жоғарылай түсті. Алайда қы-

рымдықтар оның бұған дейін өз ұлысын Қырым хандығынан тәуелсіз, Түрік сұлтанына тікелей бағынатын әлеуетке жеткізгенінен секемденіп қалған еді. Қырымдықтар оған сенбей, күдікпен, дұшпандықпен қарады. Хан мен ханның қалғасы да сондай көзқарасты ұстанды. Мұны Кантемир білмей қалған жоқ. Қолайлы жағдай туғанда, Қырымды тастап, Белгородтағы өз ордасына келді. Ноғай ордасының мырзалары мен қырымдықтар арасындағы жаулық іштей пісіп-жетіліп келе жатты. Сонымен қатар Түрік сұлтанының Қырым ханына талабы да жоғарылай берді. Сұлтан қырымдықтардан қызылбас шахына қарсы соғысқа 30 мың қол жіберуді талап етті. Жәнібек Керей бұл талапты орындай алмады. Хан өзінің айналасындағы ханзадалар мен мырзалардың басбұзарлығына да тосқауыл қоя алмады. Ханның жаңа қалғасы Азаматкерейдің өзі осы жолмен олжа тапты. Кіші Ноғай мен Азов татарлары Мәскеу Украинасына өз беттерінше олжа салды. 1632 жылдың басында Жәнібеккерей хандықтың белгілі адамдарының, мырзалардың талабына мойынсұна отырып, олардың Мәскеу аймағына үлкен жорық жасауына рұқсат берді. Бұл хан мен патша арасындағы ынтымақтастық туралы ант беріп бекітілген келісім-шарттар (1615 жылғы және 1630 жылғы) талаптарына қайшы еді. 1633 жылы қырымдықтардың Мәскеу мемлекетіне жорығы басталды. Осы кезде Қырым ханы Түрік сұлтанынан Мәскеу мемлекетімен достықта болу, Польшаға қарсы жорыққа дайындалу туралы жарлықтар алды. 1634-1636 жылдары кіші Ноғай және үлкен Ноғай ұлыстары күш қосып, қырымдықтармен мәмілелесті, сөйтіп Мәскеу патшалығының жеріне олжа салып барды. Өздері де олжа болды. Жәнібеккерейдің хандығының соңғы кезеңінде (1634-1635) Қырым хандығы сырт мемлекеттермен қарым-қатынасындағы саяси бағытын жоғалтып, хандық тізгінін босатып жіберді. Түрік үкіметі Жәнібеккерейдің орнына Қырым хандығына Инайеткерейді тағайындады (1635-1637), Құсамкерей ханның қалғасы болып бекіді. Жаңа хан Түрік сұлтанынан тәуелсіз болу жолын қарастырды. Осы жолды ол алдымен Кантемирді шабудан бастайды. Кантемир үйшімен Түркияға қашты. Мырзалар бет-бетімен кетті. Қырымдықтар Кантемирдің ұлысын Донның оң жағалауынан Қырымға аударды. Азов қаласын сырттан қорғаушылардың қатары күрт кеміді. Орақ батыр, Кантемирдің бауыры Салмаш мырза өздерінің Қырым ханына тәуелділігін мойындады. Кантемирдің ұлысын алып, ордасына бет алған хан қалғасы әскерінің ноғайлардың тосқауылына ұшырады. Қырымға келе жатқан

жолда таң ата ноғай қолы (мыңға жуық) ханның қалғасына шабуыл жасайды. Қырымдықтар қырылады, ханның қалғасы өлім табады.

Қалыптасқан жағдай казактар үшін өте қолайлы болады. Олар күш қосып, қару-жарақтарын сайлап, кедергі-тосқауылсыз Азов қамалқаласының түбіне келеді. Қорғансыз қалған Азовты оны қорғаушы аздаған қол мен тұрғындардан тартып алу казактар үшін қиындыққа түспеді. Азов қаласы сәуір айында казактардың қолына көшті. Азовтың казактардың қолына көшуі Қырым хандығы үшін де, Түрік сұлтаны үшін де, олардың ортасында қыспаққа түскен Ноғай ордасы үшін де орны толмастай үлкен шығын болды. Қаланың маңындағы ноғайлардың тоз-тозын шығарып, қаланың өзін қорғансыз қалдырғаны үшін Инайеткерей ханға Түрік сұлтаны қатты қаһарын тікті. Инайеткерей үшін оның алдындағы хандардың ұстанған саясаты тиімді болмай шықты. Әсіресе, Азов қаласының казактардың қолына өтуі бүйірге қадалған шаншудай болып тұрды. Ханның кеңесшілері Азов үшін Түрік сұлтанының кезкелген уақытта айып тағуға дайын тұрғанын ескертеді. Бірақ Азовты казактардан қайтарып алудың жолы табылмады. Хан бүкіл мырзаларын, ақылшы ақсақалдарын жинап, кеңес құрады. Неше түрлі ақылдар айтылғанмен, ханның жайны жай таппайды. Орақ батыр ханға Азовты казактардан күшпен тартып алудың мүмкін еместігін айтады: «Азовқа бар күшіңді жиып келгеніңмен, оны ала алмайсың, оған ештеңе де істей алмаймыз. Егер Азовты алғың келсе, Мәскеу мемлекетіне жорық жасап бар да, Ресейде күз бойы, тіпті одан да ұзақ уақыт бойы майдан сал, олар Азовты сонда ғана береді. Мәскеуде өстім, Мәскеудің салтын бір кісідей білемін. Әйтпесе Азовты өзіңдікіндей көре алмайсың, қожана да оны жақсылықпен бере салмайды».

Инайеткерей хан Орақ батырдың бұл кеңесін қабыл алмайды, ашу шақырады: «Ауыздарыңды ашсаңдар, айтатындарың – өтірік. Бәріңнің алдайтындарың – мен. Сұлтанның пәрменін орындамағандардың ақыры қандай болғанын білесіңдер. Сендердің ақылдарыңды алып, солардың аяғын құшқым келмейді. Егер сұлтан Азовқа бар деп бұйырса, онда мен Азовқа баруым керек, тіпті бәріміз қырылып қалсақ та» [15, 268-269; 12, 771-773]. Азовты қайтарып алу мүмкін болмады.

1637 жылы маусымда Түрік сұлтаны Қырым ханының орнына Бегадыркерейді бекітеді. Инайеткерей Қырымнан кетіп, сұлтанның дәрегейіне бас ұрады да, сол жерде өлім табады. Кантемир мырза да сол жерде жан береді.

Азовты казактардан қайтарып алу Бегадыркере ханның ғана емес, бүкіл орданың, Түрік сұлтанының алдында тұрған басты міндетке айналды. Бегадыркере ханның Азовты казактардан тартып алуға шамасы жетпеді, сұрап алуға болмады. 1638 жылы сәуірде Бегадыркере хан казактарға Азовты қайтарып беру туралы сөз айту үшін ноғайлардың көсемдерінің бірі Қожамұрат Ұлық ағаны, оған қосып Салтанаш Ақсақ-Келмембет дегенді жібереді. Елшінің тобында 400 адам болады. Бірақ елші Азовқа кірмейді. Казактар оның жіберген адамдарымен сөйлеседі [11: 765-768; 769-770]. Казактар оларды тындап болып, мынадай жауап қайтарғанға ұқсайды: *Не айтып тұрсың? Астрахань мен Қазанның қалай алынғанын білмейміз. Ал Азовты біз Құдайдан сұрап алдық. Оған дейін біз қорысты паналап, қамыс күркеде тұрып, Құдайға жалбарынып жан сақтадық. Енді, міне, Құдай тілегімізді берді, тас қабырғалы, биік шатырлы қалаға ие болдық. Ал сендер сондай қаланы тастап шық дейсіңдер. Біздің әлі де Құдайдан үмітіміз бар. Құдайдан сендердің Темірек, Табань, Керчь деген қалаларыңды, артық көрмесе, Кафты да сұрап алмақ ойымыз бар* [15, 271].

Азовты казактардың оп-оңай басып алуы оның айналасындағы ноғайларды Қырым маңына аударумен байланысты екенін кеш білген Түрік сұлтаны Қырым ханына ноғайларды еркіне жіберу туралы жарлық шығарады. Бұл шақта ноғайлардың өз иелігіндегі ұлыс жоққа тән еді, өзгелердің ұлысында тұру олардың таршылықта, жоқшылықта күн көруге мәжбүр етті. Қырымдықтар ноғайларға сенбеді, оларды Мәскеуге қарап кете ме деп қауіптенді. Осы қауіпке бойын алдырған Бегадыркере хан ноғайлардың басындағы бірнеше беделді мырзалардың көзін жойды. Мәскеудің Қырымға жіберген қызмет-

шілері Фустов пен Ломакиннің 1639 жылдың көктеміндегі (14 мамыр) ақпарларына қарағанда, Бегадыркере хан Орақ батырды ел басына туған қиын күннің жайы бойынша «ақылдасуға» шақырады. Бегадыркере хан «ақылдасуға» алаңсыз келген Орақ батырды қасындағы мырзаларымен бірге өлімге қияды. Айдыңды Орақ, ноғай халқының қаһарман ұлы Орақ батыр, бауырының жамандығы мен арамдығынан, санасыздығы мен опасыздығынан, сатқындығы мен оңбағандығынан ойда жоқта опат болды. Мәскеуде қалған ұлы Василий Петрович Урусов Ресейдің белгілі әскербасысы, князь Иван Борисович Репиннің қызы Степанида Ивановна Репинаны әйелдікке алып, үйлі-жайлы болды.

Қырымдықтар ноғайларды өзара ұрыстырып, шабыстырып қоюмен шектелмей, оларды езіп, жаншуға бағыт алды. Ноғайларды Қырым маңынан аластау, ашық далаға айдап тастау туралы Бақшасарайдағылар ұран тастады. Қырымдықтар ноғайларға қарсы жазалау шараларын жүргізді. Казактар ноғайлардың Дон бойындағы бұрынғы қоныстарына оралуына, сөйтіп Ресей патшасының қоластына кіруіне мүдделі болды. Ноғайлар Донның арғы бетіне қарай шұбырды. Көзкөргендердің айтуына қарағанда, Қырымнан ауып, Донға кеткен ноғайлардың саны, әйелдер мен балаларды есептемегенде, 30 мың мөлшерінде болғанға ұқсайды. Ноғай мырзалары Мәскеуге өз қалауларымен бодан болып қосылды, Азов айналасын мекен етті. Дон казактары қырымдықтардан жан сауғалап қашып келген ноғайларға пана болды. Ноғайлардың енді біразы Еділ мен Жайық арасындағы далалы аймақты мекендеп қалды.

Ноғай, ноғайлы дәуірінің шындықтарын жырлағанда, жыраулардың омырауын жас жуды.

Әдебиеттер

- 1 Досмұхамедов Х. Аламан / Құрастырушылар, алғы сөзін және түсініктемелерін жазғандар: Ғарифолла Әнес, Аманқос Мектепов, Шәмшәдин Керімов. – Алматы, 1991.
- 2 Белокуров С. А. Разрядные записи за смутное время (7113-7121 гг.). – М., 1907.
- 3 Статейный список московского посланника в Крыму Ивана Судакова в 1587 – 1588 году // Известия Таврической ученой архивной комиссии. Том 14. 1891//http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVI/Iv_Sudakov_SS_1587_88/text.phtml?id=5442
- 4 Новый летописец (Глава 80. Об учинении вражды от Бориса между Ногайскими людьми) // Временник. Том 17. – 1853. – С. 1-190.
- 5 Разряд ХХУІІ, д. №8. «Роспись, кто был на Москве царей и цариц разных земель, и кто был Черкасских и Ногайских мурз и при котором государе и кто в каком чину был». Сообщил действ. член С. А. Белокуров // Разрядная книга от 7067 до 7012 года. <http://www.vostlit.info> ; <http://www.simbir-archeo.narod.ru/Russian/16vek/sbornik/index.htm>
- 6 Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею. Том первый. – Санктпетербург, 1872.
- 7 Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Том второй. 1598-1613. – Санктпетербург, 1841.
- 8 Рукопись Жолкевского, изданная Павлом Мухановым. – М., 1835.

- 9 Поход его королевского величества в Москву [Россию] 1609 года // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Polen/XVII/1600-1620/Pochod_Sigizmunda_1609/text1.phtml?id=10795
- 10 Краткая повесть о бывших в России самозванцах. – Санктпетербург, 1774.
- 11 Сказание современников (иноземцев) о Дмитрие Самозванцеве. Часть 1. – СПб., 1831.
- 12 Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею. Том восемнадцатый. Донские дела. Книга первая. – СПб., 1898. № 93. 1608 г. Отписки в посольский приказ Астраханских воевод Шереметева с товарищами по делам Нагайским // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1600-1620/Akty_Vas_Shujskogo/81-100/93.htm
- 13 Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Том третий. 1613-1645. – Санктпетербург, 1841.
- 14 Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – М.: 1948. – Л.
- 15 Савелов Л. М. Из истории сношений Москвы с Крымом при царе Михаиле Федоровиче. Посольство С. И. Тарбеева в Крым 1626-1628 г.г. – Симферополь, 1906.
- 16 Д'Асколи. Описание Черного моря и Татарии // <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVII/1620-1640/Askoli/frametext.htm>

References

- 1 Dosmuhamedov H. Alaman/Kurastirushilar, algy sozin jane tusiniktemelerin jazgandar: Garifolla Anes, Amankos Mektepov, Shamshadin Kerimov. –Almaty, 1991.
- 2 Belokurov S.A. Razryadnye zapisi za smutnoe vremya (7113-7121 gg.). – М., 1907.
- 3 Stateiny spisok moskovskogo poslannika v Krymu Ivana Sudakova v 1587-1588 godu// Izvestiya Tavricheskoi uchenoi arhivnoi komissii. Tom 14. 1891 // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVI/Iv_Sudakov_SS_1587_88/text.phtml?id=5442
- 4 Novy letopisets (Glava 80. Ob uchinenii vrajdy ot Borisa mejdu Nogaiskimi ludmi)// Vremennik. Tom 17. – 1853. – С. 1-190.
- 5 Razryad XXVII, d. №8. «Rospis, kto byl na Moskve tcarei I tcarevichei raznyh zemel, I kto byl Cherkasskih I Nogaiskih murz I pri kotorom gosudare I kto v kakom chinu byl». Soobshil deistv. chlen S.A. Belokurov// Razryadnaya kniga ot 7067 do 7012 goda. <http://www.vostlit.info> ; <http://www.simbir-archeo.narod.ru/Russian/16vek/sbornik/index.htm>
- 6 Russkaya istoricheskaya biblioteka, izdavayemaya Arheograficheskoyu komissiyeyu. Tom pervy. – Sankt Peterburg, 1872
- 7 Akty istoricheskie, sobrannye I izdannye Arheograficheskoyu komissiyeyu. Tom vtoroi. 1598-1613. – Sankt Peterburg, 1841.
- 8 Rukopis Jolkevskogo, izdannaya Pavlom Muhanovym. – М., 1835.
- 9 Pohod ego korolevskogo velichestva v Moskvu [Rossiyu] 1609 goda// http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Polen/XVII/1600-1620/Pochod_Sigizmunda_1609/text1.phtml?id=10795
- 10 Kratkaya povest o byvshih v Rossii samozvantcah. – Sankt Peterburg, 1774.
- 11 Skazanie sovremennikov (inozemtcev) o Dmitrii Samozvanceve. Chast 1. – SPb., 1831
- 12 Russkaya istoricheskaya biblioteka, izdavaemaya Arheograficheskoyu komissiyeyu. Tom vosemnadcaty. Donskie dela. Книга первая. – S.-Peterburg, 1898. №93. 1608 g. Otpiski v posolskii prikaz Astrahanskiy vovod Sheremeteva s tovarisham po delaim Nagaiskim // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVII/1600-1620/Akty_Vas_Shujskogo/81-100/93.htm
- 13 Akty istoricheskie, sobrannye I izdannye Arheograficheskoyu komissiyeyu. Tom tretii. 1613-1645. – Sankt Peterburg, 1841.
- 14 Novoselskii A.A. Borba Moskovskogo gosudarstva s tatarami v pervoi polovine XVII veka. – М. – 1948-Leningrad
- 15 Savelov L.M. Iz istorii snoshennii Moskvy s Krymom pri tcare Mihaile Feodoroviche. Posolstvo S.I. Tarbееva v Krym 1626-1628 g.g. – Simferopol, 1906.
- 16 D'Askoli. Opisanie Chernogo moray I Tatarii // <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVII/1620-1640/Askoli/frametext.htm>

Смағұлов С.

**Қазақ хандығының құрылуы
тұсындағы тарихи
оқиғалардың ауыз
әдебиетіндегі көрінісі**

Қазақ халқының басынан өткен тарихи оқиғалардың көпшілігі әдебиеттен тиісті дәрежеде орын алып отырған. Сол себепті қазақ халқының, соның ішінде Қазақ хандығы тарихын зерттеушілердің бәрі де қазақ әдебиетінің мұраларына үңілмей кете алмайды. Қазақ халқы – өзінің тарихын әдебиеті арқылы баяндаған халық. Қазақ халқының тарихы мен әдебиеті мән-мазмұны жағынан бір-бірімен өте тығыз байланысты. Халық тарихының мол мұрасы оның фольклорында сақталады.

Қазақ халқының ауызекі шығармашылығы әсіресе, XIII-XVIII ғасырларда күшті дамыды. Қыпшақтар мен басқа да түрік тайпаларының өркен жайған ауызша поэзиясы болды. Көркем сөздің нағыз шебері болған Сыпыра жырау мен Қодан тайшы, Асанқайғы мен Қазтуған (XIV-XVI ғғ.) жыраулардың шығармашылығы кеңінен танылып, олар шығарған тарихи шындықты бейнелейтін батырлар жыры халық зердесінде сақталды. Бұл тарихи кезең Қазақ хандығы құрылуының алғышарттарының кезеңіне жататындықтан аталған жырларда сол дәуірдің қоғамдық өмірін бейнелейтін мәліметтер кездеседі.

Шоқан Уәлиханов «Көшпелілер философы» атаған Асанқайғы (Хасан Сәбитұлы) XV ғ. ортасында Керей мен Жәнібек сұлтандар басқарған қазақ руларының Әбілқайыр ұлысынан бөлініп шығып, Қазақ хандығын құруды жақтап қана қоймай, ол біраз уақыт олардың ақылшысы болды, халықты бірлікке, билеушілерді әділдікке шақырып, толғаулар шығарды. Ол өз өлең, толғауларында мемлекетті нығайту, елдің қорғаныс қабілетін арттыру қажетін насихаттайды.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, ауыз әдебиеті, Асанқайғы, Қобыланды батыр, Қодан тайшы, Ақжол би.

Smagulov S.

**A reflection of historical events
of the Kazakh khanate formation
period in verbal literature**

Historical events experienced by Kazakh people reflected in verbal literature. Therefore the researchers of Kazakh khanate history couldn't ignore a heritage of Kazakh literature. Kazakh people are people that developed the history through literature. History and literature of Kazakh people are very close. Rich heritage of people history is saved in folklore.

Verbal literature of Kazakh people especially strongly developed in XIII – XVIII c. A verbal poetry was developed for kipshak and other turkic tribes. Poetry of the real masters of artistic word as Sypyra, Kodan taishy, Assan kaigy and Kaztugan (XIV – XVI cc.) were widely known among people and their poems were saved as describing historical reality. Due to the reference of this period to the period of Kazakh khanate formation these compositions include information characterizing public life of that epoch.

Key words: Kazakh khanate, verbal literature, Assan kaigy, Kobylandy batyr, Kodan taishy, Akzhol bi.

Смағұлов С.

**Отражение исторических
событий периода образования
Казахского ханства в устной
литературе**

Исторические события, пережитые казахским народом, нашли отражение в устной литературе. Поэтому исследователи истории Казахского ханства не могут обходить наследия казахской литературы. Казахский народ – народ, который излагал свою историю через литературу. История и литература казахского народа тесно взаимосвязаны. Богатое наследие истории народа сохранено в фольклоре.

Устная литература казахского народа особенно сильно было развито в XIII-XVIII веках. У кипчаков и других тюркских племенах была развита устная поэзия. Широко были известны произведения настоящих мастеров художественного слова, как Сыпыра жырау, Кодан тайшы, Асан кайгы и Казтуган (XIV-XVI вв.), в памяти народа сохранились их богатырские эпосы, описывающие историческую реальность. Так как, этот исторический период относится к периоду становления предпосылок образования Казахского ханства, в этих сочинениях есть сведения, характеризующие общественную жизнь той эпохи.

Ключевые слова: Казахское ханство, устная литература, Асан кайгы, Кобыланды батыр, Кодан тайшы, Ақжол би.

**ҚАЗАҚ
ХАНДЫҒЫНЫҢ
ҚҰРЫЛУЫ
ТҰСЫНДАҒЫ
ТАРИХИ
ОҚИҒАЛАРДЫҢ
АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ
КӨРІНІСІ**

Еуразияның шетсіз де шексіз ұлы даласын ертеден мекен етіп мал өсіріп, жан бағып жүрген түркі тектес көшпелі тайпалардың бірыңғай этникалық топқа жіктеліп, қазақтың халық болып қалыптасуы нәтижесінде XV ғасырдың орта шенінде Қазақ хандығы құрылды. Мұның өзі теңдесі жоқ оқиға болды. Ол шашырап жүрген қазақ тайпаларының ертеден аңсап армандаған бір орталыққа бірігіп, егеменді ел болу тілегін іске асырды. Олардың этникалық жер аумағын бүтіндеп, ежелгі қазақ жерінің алғашқы шекараларын белгілеуге мүмкіндік туғызды.

Қазақ хандығының шаңырағын көтерген Ақ орданың әйгілі билеушісі Ұрыс ханның ұрпақтары Керей мен Жәнібек хан болды. Олар асқан ақылды, салихалы саясат жүргізіп, Шу және Талас алқаптарында орналасып, Қозыбасы деген жерде Қазақ хандығының алғашқы туын тігіп, халықтың басын қосып, олардың ел болып еңсемізді көтерсек деген тілегін іске асыруға белсене кірісті. Қазақ ру-тайпаларын өз төңірегіне топтастырып, олардың арасындағы алауыздықты басып, бірлікке, ынтымаққа ұйытты. Толассыз жүріп жатқан қантөгіс соғыстар мен ішкі қырқыстар үдеп, халқын күйзеліске ұшыратқан көрші елдердегі қазақтарды өз қол астына тартты. Осындай жағдайда XV ғасырдың 50-70 жылдарында Дешті Қыпшақ жерінен Қазақ хандығына екі жүз мың үй көшіп келді. Мұның өзі хандықтың атақ-абыройын аспандатып, қадір-қасиетін арттырды. Сонымен бірге оның қол астындағы халықтың өріс-қонысын, жер, су жағдайын кеңіте түсуді келелі міндеттердің бірі ретінде алға тартты.

Бұл тұста көп елдерде ішкі қажеттіктің сыртқы олжамен толықтырылуы айып саналмайтын. Қазақ хандары көршілес Моғолстан, Дешті-қыпшақ жерлеріндегі ел, жер, билік үшін жүргізіліп жатқан бітіспес күрестің ұрымтал тұстарын шебер пайдаланып олардың есебінен хандықтың жер аумағын барған сайын кеңіте түсті. Олар отырықшылығы – егіншілігі қалыптасқан, қол өнері мен саудасы дамыған Сыр бойындағы қалаларды қол астына қаратуға орасан зор күш-жігер жұмсады. Бұл қалалармен қарым-қатынас жасауға көшпелі халықтар мүдделі болды. Өйткені, олар өнеркәсіптік тауарларды, күнделікті тұрмысқа қажетті бұйымдарды қалалардан алатын. Сөйтіп, XVI

ғасырдың бас кезінде Сыр бойындағы көптеген қалалар қазақ хандығына қарады.

Қазақ хандығы дәуірі тек қана өзара дау-шар, қырқыстармен ғана емес, сонымен қатар қалалардың өсуімен, сыртқы саяси және сауда қызметінің жандануымен, жазу-сызу мен әдебиеттің дамуымен сипатталады. Бұрынғы мәдени дәстүрлер қайта түлеп, барлық этникалық топтарға ортақ жаңа мәдениет қалыптасты.

Қазақ халқының басынан өткен тарихи оқиғалардың көпшілігі әдебиеттен тиісті дәрежеде орын алып отырған. Сол себепті қазақ халқының, соның ішінде Қазақ хандығы тарихын зерттеушілердің бәрі де қазақ әдебиетінің мұраларына үңілмей кете алмайды. Қазақ халқы – өзінің тарихын әдебиеті арқылы баяндаған халық. Оның әдебиетінде кейбір образдық әсірелеуіне қарамастан тарихи деректер мен айғақтар соншалық мол да ұтымды берілген. Қазақ халқының тарихы мен әдебиетінде мән-мазмұны жағынан бір-бірімен өте тығыз байланысты келіп отыратын мәселелер аз емес. Былайша айтқанда, қазақ халқының басынан өткен түрлі тарихи оқиғалар, қоғамдық даму барысындағы түрлі мәселелер оның ауыз әдебиетінде де із қалдырған. Бұл жағдайды Қазақ хандығының құрылу тарихын жан-жақты зерттеп жүрген белгілі тарихшы-ғалым Берекет Кәрібаев былайша айқын атап көрсетеді: «Халықтың өмірінде терең із қалдырған ұлы тұлғалар, маңызды оқиғалар, күрделі өзгерістер міндетті түрде халықтың санасына әсер етіп, ол ауыз әдебиетінің әртүрлі материалдары арқылы бейнеленеді. Сөйтіп, олар ауызша дерекке айналып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырған» [1].

Осы топтағы шығармалардың кез келгені тарихты толықтырып, кеңірек мағлұмат береді. Тарих пен әдебиет бірін-бірі толықтырып, терең түсінік беруге жәрдемдеседі. Ауыз әдебиетінде халық өзінің тарихын, басынан кешкен оқиғаларын, тарихи кезеңде өмір сүріп, қолбасшылық еткен нақты адамдарды кең пейілімен суреттеп, олардың бойына ерлікті, ақылдылықты, алып тұлға мен асқан шешендікті, көсемдікті үйіптөгіп, ұмытылмас ірі тұлғалар жасаған. Халық өзінің арман мүддесіне сай болуы тиісті-ау деген талап-тілегін де сол кейіпкерлерге жүктеп, соның бойына сыйғыза суреттеген. Халық өзінің мұратына лайық батыр ұлдары мен қыздарын, олардың ерлік, адамгершілік сипаттарын жырлап, тарихи оқиғаларды сол кейіпкерлер арқылы, солардың бастарынан өткен істері арқылы жеткізіп отырады. Батырлар жырының көбінің негізінде тарихи оқиға жатады. Қазақ ауыз әдебиеті ел тарихымен тығыз байланысты. Тарихи

деректің бай көзі – батырлық жыр толғаулар. Эпостың негізгі ерекшелігі – оның тарихпен, тарихи оқиғалармен байланыстылығы. Ауыз әдебиеті материалдары қоғам өмірінен, тарихи болмысынан құнды деректер береді.

Халық тарихының мол мұрасы оның фольклорында сақталады. Қазақ халқының да тарихы ауыздан-ауызға тарап, аңыз-әңгімелер, батырлық жырлар, шешендік сөздер, неше түрлі хикаялар түрінде жеткен. Бір сөзбен айтқанда, халық тарихын оның ауыз әдебиетінің түрлері жинақталған фольклордан табуға болады. Аңыз түбі – ақиқат. Аңыздардағы деректерде шындықтың жаңғырығы бар. Әуел бастан тарихи шындыққа құрылған аңыздардың оқиғасы, ондағы тарихи тұлғалар өмірде болып өткен жайлардан хабардар етеді.

Қазақ халқының тарихы ауызша тарих айту дәстүрі шежіре, тарихи аңыз-әңгімелер, ақын-жыраулардың толғаулары арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырғаны баршаға мәлім. «Жеті атасынан да» көп аталарын (немесе халық тарихын) білетін бабаларымыздың зерделілігі мен шешімділігі немесе халқымыздың көптеген ғасырлар бойы қалыптасқан далалық ауызша тарихнамасы (ДАТ). Далалық ауызша тарихнама (ДАТ) деген анықтаманы ғылыми айналымға алғаш енгізген қазақстандық белгілі шығыстанушы В.П. Юдин еді.

Қазақ халқының ауызекі шығармашылығы, әсіресе, XIII-XVIII ғасырларда күшті дамыды. Қыпшақтар мен басқа да түрік тайпаларының өркен жайған ауызша поэзиясы болды. Көркем сөздің нағыз шебері болған Сыпыра жырау мен Қодан тайшы, Асанқайғы мен Қазтуған (XIV-XVI ғғ.) жыраулардың шығармашылығы кеңінен танылып, олар шығарған тарихи шындықты бейнелейтін батырлар жыры халық зердесінде сақталды. Алтын Орда мен Дешті Қыпшақ халқының тарихын бейнелейтін «Ер Тарғын», «Қамбар батыр», «Алпамыс», «Қобыланды батыр», «Едіге батыр» және басқа жырларды солардың қатарына жатқызуға болады. Қазақтың батырлар жыры эпосқа тән аңыз сияқтанғанмен, олардың бәрі дерлік тарихи оқиғаларға құрылған. Бұл тарихи кезең Қазақ хандығы құрылуының алғышарттарының кезеңіне жататындықтан аталған жырларда сол дәуірдің қоғамдық өмірін бейнелейтін мәліметтер кездеседі.

Қазақ хандығының құрылу тарихы мәселесін қарастырғанда мына жағдайды айтып кету орынды. Шоқан Уәлиханов «Көшпелілер философы» атаған Асанқайғы (Хасан Сәбитұлы) XV ғ. ортасында Керей мен Жәнібек сұлтандар бас-

қарған қазақ руларының Әбілқайыр ұлысынан бөлініп шығып, Қазақ хандығын құруды жақтап қана қоймай, ол біраз уақыт олардың ақылшысы болды, халықты бірлікке, билеушілерді әділдікке шақырып, толғаулар шығарды. Ол өзінің алғашқы қазақ хандарына деген ойларын былай жеткізеді:

Ай, хан, мен айтпасам білмейсің,
Айтқаным көнбейсің.
Шабылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздеп көрмейсің.
Аңдып жүрген көп дұспан
Елге жау боп келеді.
Тіл алсаң іздеп қоныс көр,
Желмая мініп жер шалсам,
Тапқан жерге ел көшір,
Мұны неге білмейсің!? [2].

Жыраулық поэзияның алғашқы өкілдері, кезінде бүкіл Дешті Қыпшаққа даңқы жеткен Қодан Тайшы, [Сыпыра жырау](#), [Асанқайғы](#), [Қазтуған жыраулар](#) жаңа әдебиеттің ізашарлары ғана емес, көне мұраны жалғастырушылар деп те саналады. Асанқайғы туралы аңыздар ноғай, қырғыз, карақалпақ халықтарында да сақталған. Асанқайғы – көптеген нақыл сөздердің, философиялық толғаулардың авторы. Ол өз өлең, толғауларында мемлекетті нығайту, елдің қорғаныс қабілетін арттыру қажетін насихаттайды.

Асанқайғының «Ел айрылған» күйі, Қазтуғанның «Сағыныш» күйі түркі тілдес тайпалар іріктеліп, ноғай, қазақ айрылып тұтас бір халықтың, қазақ халқының өмірге келуі қарсаңындағы толғақ күйі іспеттес. Олардың бұдан да басқа да күйлері болғаны туралы да айтылады. Бірақ олар бізге жетпеген.

Осы кезеңге тән тағы бір оқиға – Қобыланды батырдың Арғын руының атақты биі Ақжолды (Дайырқожа) өлтіріп қойғанда, бұл жағдай аңыз бойынша Керей мен Жәнібек бастаған тайпалардың дауды әділ шеше алмаған Әбілқайырға наразылық ретінде Моғолстанға көшіп кетуіне себепкер болады. Осыған байланысты көне қазақ поэзиясының тарихында Қодан тайшының аты және оның баласы Ақжолды Қобыланды өлтіріп кеткенде шығарған жоқтауының үзіндісі:

Қарақыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным,
Сексен асып, таянғанда тоқсанға
Тұра алмастай үзілді ме жұлыным! –

деген жолдар сақталғаны белгілі [3].

Дешті Қыпшақ даласының әйгілі ақындарының бірі болған Қодан шежірелік аңыздарға сәйкес арғын тайпасының негізін қалаушы бо-

лып табылады, ал екінші бір деректер бойынша Қодан (Қотан, Кодон, Кодян) – половец-қыпшақ хандарының бірі (Мадиярлардың Венгрияға қоныс аударуын басқарған жетекшілерінің бірі де Котян деп аталған).

Қодан шығармаларының бірнеше жолы ғана сақталған, ол оның ұлы Ақжолдың (бір нұсқада Дайырқожа) қарақыпшақ Қобыланды батырдың қолынан қаза табуына байланысты шығарылған жоқтау өлеңінің үзіндісі табылды. Жырда қайғы үстіндегі қарт әкенің ұлын «құлыным» деп жоқтаған зарлы үні, бір сәтте өне бойын жайлаған қасірет пен өкініш, аяныш пен өзін кінәлаған жай-күйі терең сезіммен берілген. Ақжолдың (Дайырқожа) Әбілқайыр хан тұсында барлық даулы мәселелерді әділ шешкені үшін Ақжол атанып, атақты би болғаны мәлім. Ол 1456 жылы өлген. Егер оның әкесі сол кезде тоқсанға таянғанын ескерсек, Қодан ақын 1370 жылдарда туған деп жорамалдауға болады.

«Қобыланды» жыры – тайпалық эпос түрінде туып, бірте-бірте жалпыхалықтық жырға айналған қазына. Қазан төңкерісінен бұрынғы фольклортану ғылымында бұл жырды орыс патшасы Иван Грозныйдың 1552 жылғы Қазан хандығын жаулап алу оқиғасымен байланыстыра қарау басым болды. Кезінде Мәлік Ғабдуллин бұл пікірге қарсы шығып, «Қобыланды» жырының одан үш жүз жыл бұрын XIII ғасырдағы парсы жерін билеген Шыңғыс ханның ұрпағы Ғазан ханға қарсы күрестің барысында туған эпос екенін жазған еді. Жалпы, «Қобыланды» жырының нұсқалары батырды бес түрлі кезеңге апарып телиді. Солардың алғашқысы IX-X ғасырлардағы пешенег дәуірі, екіншісі IX-XI ғасырлардағы оғыз-қыпшақ заманы. Үшінші-төртінші кезең XV-XVI ғасырлардағы Ноғайлы ордасы мен Өзбек-Қазақ ұлысы кезеңімен байланысты. Ал жырдың қайсыбір нұсқалары батырды бергі XVIII ғасырдағы Жоңғар жорығына араластырады. Әлбетте, мұның бәрі фольклор заңдылығына сәйкес, осы жырды жырлап таратушы жыраулардың елін сүйген, елі сүйген баһадүр батырға ділгірлігінен, белдеуден ат кетпеген беймаза замандардағы халықтың батырға зәрулігінен туған.

Шын мәнінде Қобыландының өмір сүрген дәуірі белгілі. Бұл – тарихи ақиқат. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі шыққан төл энциклопедиямызда мынадай жолдар бар: «Қара қыпшақ Қобыланды – (шамамен XV ғасырда өмір сүрген) батыр, тарихи қайраткер. Көшпелі өзбек мемлекетінің негізін қалаушы Әбілқайыр ханның бас батыры. Қазақ шежіресінде Қобыландыны Қара

қыпшақтан тарайтын Тоқтарбайдан туғызады. Қобыландыдан Беркімбаи, Беркімбаидан бес таңбалы Қыпшақ ұрпақтары өрбиді... Ел аузындағы деректерге қарағанда, оның бейіті Қобда өзенінің бойында», – делінген. Қобыланды батыр – шын мәнінде қайталанбас эпостық образ деңгейіне жеткен тарихи тұлға. Кейінгі кешенді зерттеулер Қобыланды батырдың XV ғасырда Сырдың бойында хандық құрған Әбілқайыр тұсындағы Өзбек-Қазақ кезеңінде өмір сүргенін айғақтайды.

Ғалым Әуелбек Қоңыратбаевтың жазуынша, Қобыланды батыр Әбілқайыр ханның екі төбе биінің бірі болған. Себебі, әзірге белгісіз, Қобыланды ханның «Ақжол» биі атанып кеткен екінші биі Дайырқожаны ұрып өлтіреді. Жырда айтылатын Дайырқожаның әкесі Қодан жыраудың: «Қара қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным, сексен асып таянғанда тоқсанға, тұра алмастай үзілді ме жұлыным, адасқанын жолға салдық бұл ноғайлы ұлының, аққан бұлақ, жанған шырақ жалғыз күнде құрыдың, Қара қыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным!» деп келетін жыр жолдарының өзі батырдың Өзбек (Әбілқайыр) хандығының іргесі шайқалатын тұста ғұмыр кешкеніне дәлел бола алады.

Бір қызығы, аталған жоқтауда Қобыландыға қатысты ешқандай жазғыру жоқ, жырау атышулы батырмен ұстасқан баласының өліміне күйініш білдіреді. Өзбек ханның мұрагері – Әбілқайыр Шәйбанидың қабырғалы екі биінің арасындағы осы оқиға, түптеп келгенде ұшса құс қанаты талатын ұлан-ғайыр жерді алып жатқан үлкен бір ұлыстың екіге жарылуына себеп болғанға ұқсайды. Осылайша ел іші алатайдай бүлініп, Керей мен Жәнібек сұлтандардың хандықтан кетіп, мұның аяғы Шу бойындағы Қозыбасы тауының етегінде дербес Қазақ хандығының құрылуына алып келеді. Бір жағынан Қобыланды батырды ұлтымыздың бүгінгі атауының қалыптасу шағының бастауында тұрған тарихи тұлға десек те болады.

Осыған орай белгілі тарихшы Қойшығара Салғараның мына пікірін де ескермеске болмайды. Ол өзінің «Қазақтар» атты роман-эссесінде: «...Қобыландының Дайырқожаны өлтіруі – елді екіге айыруының себебі емес, тек желеуі, ал, елдің екіге айрылуының тарихи шындығы басқада. Есен Бұғының Керей мен Жәнібек сұлтандарға Шу өңірінен шұрайлы жерді сайлап беруінде терістік шығыстан еміне енген ойраттар мен оңтүстік батыстан көзінің сұғын қадаған Ақсақ Темірдің шөбересі Әбу Сайд мырзаға арқа сүйеген өз ағасы Жүніске қарсы күресте өзбек

жауынгер жігіттерін қалқан етемін деген мақсат, ізгі үміті жатыр» – деп жазады.

Қазақ батырлық жырларын шыққан заманына және тарихи кезеңіне қарай төрт дәуірге бөлуге болады дей келе, ғалым Е. Ысмайылов «Қобыланды» жырын XIV-XVI ғасырлардағы ноғайлы заманының батырлар жырына қосады. Қайғысы мен қасіреті мол, шытырман оқиғалы ноғайлы заманынан қалған жыр аз емес. Халық тарихындағы осы бір аса ауыр кезең жырларда, күйлерде анық сақталып қалған.

«Қобыланды батыр» жырында ұшырасатын негізгі қаһармандар есімдері Алтын Орданың ыдырауы мен Қазақ хандығының құрылуы оқиғаларының ортасындағы тарихи тұлғалар. Тарихи Қобыландының Алтын Орда ыдырап, Қазақ хандығының құрыла бастаған кезінде өмір сүргеніне жазба дәлелдің болмауы, оның сол дәуірде өмір сүргендігін жоққа шығармайды. Ал, Алтын Орданың ыдырап, Қазақ хандығы құрылған дәуірде тарихи тұлғалар қатарында Қобыландының да тарихи жырда, эпоста, шежіре, аңыздарда көрінуі кездейсоқ емес. Көшпелі түрк халықтарында тарихи аңыз, жыр, шежіреге тарихи дерек көзі ретінде қарастырылады және сол деректердің көбі жазба мағлұматтармен сәйкес келеді.

Сондықтан да «Қобыланды батыр» эпосының, зерттеушілер айтып жүргендей, Әбілқайыр ханның ұлысы екіге бөлініп, халқымыздың тарихында шешуші рөл атқарған 1456 жылғы Қазақ хандығы құрылар алдындағы ұлысаралық өзара қақтығыстарды бейнелейтін және осы кезеңде туып қалыптасқан аса құнды эпикалық туынды екендігі даусыз.

Қай эпос та тарихи оқиғадан, шындықтан туады. Сөйтіп, ол шындық та, эпос қаһарманы да бірте-бірте көркем образға айналады. Қазақ жыраулары ешқашан қиялдан эпос, дастан тудырмаған. Олар өмір сүрген, халқына қорған болған батырларды, қайраткерлерді жырлаған, дәріптеген. Эпос қаһармандары қиялдан туды дейтін пікірден біз үзілді-кесілді арылуымыз керек [4].

Қорыта келе айтарымыз, қазақ халқының тарихы оның әдебиетімен тығыз байланысты. Қазақ халқының басынан өткен тарихи оқиғалар оның реалистік бағыттағы көркем әдебиетінің көрнекті үлгілерінде тарихи шындық тұрғысынан соншалық дәлме-дәл суреттеліп отырған. Ал ауыз әдебиеті қазақ тарихының қайнар көзі болып табылады. Жырау ел тағдырын шешер ірі оқиғалар, аса мәнді көкейкесті мәселелер тұсында толғанған. XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар елдік, ерлік, өмір дін, заман хақында толған-

ған. жер-суды, ата-мекенді қорғау, ел бірлігін сақтау мәселелерін жырлаған. Жырау-этнограф, яғни қазақ тарихы мен мәдениетінің жарқын беттерін өз өнері арқылы кейінгі ұрпаққа жеткізуші тұлға. Қ. Қасқабасовтың «Жыраулар поэзиясындағы ең басты тақырып Қазақ хан-

дығын құрған ру мен тайпалардың татулығы мен бірлігі және мемлекетті нығайту мен оның жауынгерлік күшін арттыру болды» [5] – деген пікірі де көкейге қонымды. Қазақ халқын бірлікке, елдікке, ерлікке үндейтін бұл шығармаларды білу, ұмытпау бүгінгі таңда да өте қажет.

Әдебиеттер

- 1 Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылу тарихы: монография. – Алматы, 2014. 94-б.
- 2 Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық. 1-т. – Алматы, 1989. – 24 б.
- 3 Алдаспан. Көне қазақ поэзиясының антологиясы. – Алматы, 1971. – 7 б.
- 4 Жолдасбеков М. «Қобланды батыр» жыры.
- 5 Қасқабасов Қ. Жаназық. – Астана, 2002. – 503-б.

References

- 1 K Karibaev B.B. Kazakh handygynyn kurylu tarihy: Monografia. – Almaty, 2014. – 94 b.
- 2 Bes gasyr zhyrlaidy. 2 tomdyk. 1-t. – Almaty, 1989. – 24 b.
- 3 Aldaspan. Kone kazakh poeziasynyn antalogiasy. – Almaty, 1971. – 7 b.
- 4 Zholdasbekov M. «Koblандy batyr» zhyry.
- 5 Kaskabasov. Zhanasyk. – Astana, 2002. – 503 b.

Картова З.К.

Ханские ярлыки в контексте изучения административно-политического устройства средневековых государств

В статье рассматриваются вопросы изучения ханских ярлыков в качестве источников, содержащих важнейшие сведения по политическому, социально-экономическому развитию средневековых государств. В делопроизводственной практике средневековых ханств ярлыки были основным видом официальных актов источников. Таким образом, на основании анализа адресата ярлыков можно выявить полный перечень административных чинов средневековых государств, сделать обобщающие выводы о политическом устройстве после-золотоордынских ханств, осветить эволюцию делопроизводственной документации. Вместе с тем они являются основным источником при разработке политических, экономико-правовых и аграрных отношений кочевого общества. Ярлыки помогут осветить многие явления, характерные для средневекового общества, исследовать эволюцию различных феодальных институтов, начиная с момента их возникновения вплоть до исчезновения. Они содержат богатый материал по изучению закономерностей социально-политических процессов ряда средневековых государств Средней Азии, в том числе и Казахского ханства.

Ключевые слова: ханские ярлыки, иммунитетные грамоты, источник права, административно-политическое устройство, дипломатический анализ формуляра.

Kartova Z.K.

Khan labels are in the context of study of administratively-political device of the medieval states

In the article the questions of study of khan labels are examined as sources containing major information on political, socio-economic development of the medieval states. In the record keeping practices of medieval khanate labels were the main type of official acts sources. In this regard, based on analysis of the destination labels can reveal the full list of administrative officials medieval states, to make general conclusions about the political structure medieval khanates, to highlight the evolution of record keeping documentation. Labels will help to light up many phenomena characteristic for medieval society, investigate the evolution of different feudal institutes, since the moment of their origin up to disappearance. They contain rich material on the study of conformities to law of socio-political processes of row of the medieval states of Middle Asia, including the Kazakh khanate.

Key words: khan labels, immunity deeds, source of right, administratively-political device, diplomatic analysis of formular, medieval states.

Картова З.К.

Хан жарлықтары ортағасырлық мемлекеттердің әкімшілік-саяси тарихын зерттеу тұрғысынан

Мақалада хан жарлықтары ортағасырлық мемлекеттердің саяси, әлеуметтік-экономикалық тарихы бойынша маңызды мәліметтер жинақтаған деректер ретінде қарастырылған. Ортағасырлық мемлекеттердің іс-қағаз жүргізуінде хан жарлықтары негізгі ресми құжаттар ретінде айналымда болған. Осыған байланысты жарлықтар адресатарын талдау нәтижесінде ортағасырлық мемлекеттердің әкімшілік шендерінің толық тізімін, саяси құрылымы туралы толық мәліметтерін, іс-қағаздардың дамуы мен эволюциясы туралы маңызды деректерді алуға болады. Жарлықтарда ортағасырлық мемлекеттердің белгілері мен құбылыстарын, оларға тән феодалдық институттардың пайда болуынан бастап жойылуына дейін зерттеуге болады. Деректерде Орта Азияның ортағасырлық мемлекеттерінің, оның ішінде Қазақ хандығының әлеуметтік-саяси үдерістер заңдылықтарын зерттеу бойынша құнды дәлелдер мен деректер бар.

Түйін сөздер: хан жарлықтары, иммунитеттік грамоталар, құқықтық дерек, әкімшілік-саяси құрылыс, формулярдың дипломатикалық талдауы.

**ХАНСКИЕ ЯРЛЫКИ
В КОНТЕКСТЕ
ИЗУЧЕНИЯ
АДМИНИСТРАТИВНО-
ПОЛИТИЧЕСКОГО
УСТРОЙСТВА
СРЕДНЕВЕКОВЫХ
ГОСУДАРСТВ**

Интерес исследователей к проблемам социально-экономического и политического развития, духовной и культурной жизни Золотой Орды, ставшей предтечей образования Ак Орды, Ногайской Орды, Сибирского, Казанского, Астраханского, Крымского ханств и Большой Орды, перманентен, он ширится на современном этапе развития исторической науки. В связи с этим актуализируется необходимость изучения различных видов автохтонных письменных источников, прежде всего ярлыков и дипломатических посланий ханов Золотой Орды и последующих средневековых ханств XIV–XVI вв. На огромной территории, включающей Монголию, Иран, а также регион Средней Азии и Казахстана, были созданы актовые источники, по внешней форме и внутреннему содержанию очень схожие между собой. Эти официальные акты создавались по единому шаблону и внешней форме и имели общий абстрактный формуляр.

В делопроизводственной практике средневековых ханств ярлыки были основным видом официальных актов источников. Кроме того, наблюдается широкое распространение ярлыков не только в тюркоязычном делопроизводстве. В Русском государстве ярлыки получают широкое применение в качестве иммунитетных грамот. Особенно ценны ханские ярлыки при изучении экономических, культурных, дипломатических и других аспектов средневековых государств периода XIV–XVI вв. Вместе с тем они являются основным источником при разработке политических, экономико-правовых и аграрных отношений кочевого общества. Ярлыки помогут осветить многие явления, характерные для средневекового общества, исследовать эволюцию различных феодальных институтов, начиная с момента их возникновения вплоть до исчезновения. Они содержат богатый материал по изучению закономерностей социально-политических процессов ряда средневековых государств Средней Азии, в том числе и Казахского ханства.

Благодаря находкам и исследованиям И.Н. Березина, И. Хаммера-Пургшталя, В.В. Григорьева, Ф.Ф. Лашкова, Я.О. Ярцова, Ч.Ч. Валиханова, В.В. Радлова и других ученых ряд ханских ярлыков был введен в научный оборот. Работы этих исследователей, опубликованные в середине и во второй

половине XIX века, содержат анализ накопления исторических знаний по истории Золотой Орды, взаимосвязанности научных процессов и закономерностей. Значимость их состоит не столько в исторической интерпретации источников, сколько в сборе, правильном прочтении и понимании текстов, в их археографическом и палеографическом изучении – описании, первичной обработке и комментировании. Эти публикации и исследования, хотя и носили предварительный характер, создали предпосылки для изучения социально-экономического и общественного строя государственных образований, входивших в состав Золотой Орды. Они внесли важный вклад в изучение ярлыков и заложили прочный фундамент для научного исследования автохтонных и аутентичных актов источников.

В 60-е годы XIX в. И.Н. Березин публикует труды «Тарханные ярлыки Тохтамыша, Тимур-Кутлука, Саадат-Гирая» и «Внутреннее устройство Джучиева улуса (по ханским ярлыкам)». Он подвергает классифицированию имеющийся материал, что было необходимо для изучения общественного строя тюркских ханств средневековья. Им впервые делается попытка реконструировать иерархию феодального сословия в Джучиевом улусе, последовательно осветить его эволюцию, используя акты источники. В его работах содержится структура налогово-податной номенклатуры, в соответствии с которой держатели ярлыков освобождались от налогов. И.Н. Березин не только выявил состав налогов и повинностей, но и установил наиболее общие и действенные виды и разновидности феодальных налогов. Такие как «амбар малы» – амбарные пошлины, «борла тамгасы» – пошлины с виноградников, «табанлы кызмет» – пошлина с арыков и прочие [1, с. 83-85; 2, с. 112-113].

И.Н. Березиным было исследовано лишь три ярлыка: Тимур-Кутлука (24 апреля 1398 г.), Тохтамыша (26 октября 1392 г.) и Саадат-Гирея (март 1524 г.) [1, с.118]. Он ввел их в научный оборот, произвел полный текстологический анализ, их перевод и описание. В ходе исследования был поставлен вопрос о форме написания, указано на своеобразие и природу возникновения этой группы актов источников.

Изучение тюркоязычных источников в то время делало первые шаги, и этим объясняются допущенные неточности при переводе текстов ярлыков. Об этом свидетельствуют признания самого И.Н. Березина и исправления его прочтений, произведенные позднее В.В. Радловым и другими исследователями [3, с. 265-266]. Автор

не рассматривал ярлыки как комплекс источников, не разделял их на типы и разновидности, так как им было изучено небольшое количество ярлыков. Вместе с тем после исследований И.Н. Березина ханские ярлыки стали объектом внимания научной общественности.

Изучение ярлыков в западной историографии второй половины XIX века было связано с текстологическим анализом. И. Хаммер-Пургшталь, один из первых исследователей ярлыков, перевел текст и провел филологический анализ ярлыка Тимур-Кутлука [4, с. 267]. Несмотря на некоторые неточности при переводе, на что указывал И.Н. Березин, его переводами пользовались все последующие исследователи ярлыков. Он перевел ярлык с целью извлечь важнейшие сведения по истории Золотой Орды, посвящая целую главу политическому устройству монголов [2, с. 269]. Вместе с тем, не сумев провести сравнительно-исторический анализ ярлыков ввиду недостаточного количества источников, он не видел существенной разницы общественного устройства монголов в Персии, Китае и на Волге [5, с. 260]. Автор не ставил перед собой задачи комплексного изучения всех источников, его внимание было привлечено к переводу и научным комментариям текстов отдельных ярлыков.

Среди исследователей, изучавших письменные источники по истории и этнографии казахского народа, следует отметить труды Ч.Ч. Валиханова. В своих статьях «Заметки при чтении книг профессора И.Н. Березина «Ханские ярлыки», «Письмо профессору И.Н. Березину» он делает подробный анализ арабской и уйгурской транскрипции текстов дипломатического ярлыка (битика) Тохтамыш-хана польскому королю Ягайлу от 1392-1393 гг., Саадат-Гирея от 1523 года и сойюргального ярлыка Девлет-Гирей-хана от 1569 года [6, с. 131-133; 7, с. 153-157]. Им были опубликованы русские переводы текстов ярлыков Девлет-Гирей-хана и битика Тохтамыш-хана польскому королю Ягайлу. Целью исследования Ч.Ч. Валиханова была расшифровка архаических слов, встречающихся в ханских ярлыках Тимур-Кутлука и Тохтамыша. Вместе с тем при объяснении ряда терминов автор дает подробное описание политическим явлениям и институтам средневековых государств.

На основании имеющихся в научном обороте текстов ярлыков можно проследить административно-политическое устройство и изменение статуса ханской власти в Золотой Орде.

И.Н. Березин пишет, что в Золотой Орде государственные или ханские акты носили название «ярлыки» – «публикации, повеления» или «дептерь», «дефтерь» – «сверток» [2, с. 189]. Традиция выдавать ярлыки как символ особого ханского расположения восходит, скорее всего, к родоначальнику монгольской империи Чингис-хану. В монографии Эренжен Хара – Давана со ссылкой на «Сокровенное сказание» упоминается следующее: «В 1206 году на курултае в верховьях реки Онона Тимучин был провозглашен божественным Чингис-ханом. Здесь он раздал награды и назначил на государственные должности своих единомышленников. Пожаловав 95 военачальникам ханские ярлыки на звание темников, не дал лишь ярлык своему сподвижнику Богурчи-нойону, сказав: «Степень его ниже ханов, но выше темников и харачудов, зачем ему ярлык?»» [8, с. 93-94]. Впоследствии механизм выдачи ярлыков не потерял своего первоначального значения, но несколько усложнился. По мере развития государственного устройства Орды все письменные источники монголо-татарских монархов стали называться «ярлыками» [9, с. 977]. Золотая Орда «Улус-улы» являлась составной частью Монгольской империи, хотя и обладала широкой автономией. Правители Золотой Орды могли издавать собственные грамоты, но в силу признания ими верховной власти великого хана грамоты эти содержали упоминание его имени. Поэтому в письменных актах золотоордынских правителей в инвокации присутствовала фраза: «Предвечного бога силою / великого хана благоденствием/ ... /багатура хана / указ мой» [10, с. 140]. Грамоты эти нуждались в утверждении великого хана в Каракоруме, местные правители не имели права издавать собственно ярлыки. Поэтому их распоряжения носили наименование «грамота», «указ», «слово», но никак не «ярлык» – повеление [10, с. 141].

Однако уже первые ордынские правители проводили достаточно самостоятельную политику. В 1267 году внук Батые Менгу-Тимур в своем ярлыке заменяет упоминание великого хана фразой следующего содержания: «Предвечного бога силою, наш, Менгу-Тимура, указ» / либо «Вышняго бога силою /вышняя троица волею / Менгутемерево / слово» [11, с. 55-56]. Таким образом, правитель Улуса Джучи официально принимает статус хана, поставив себя на один уровень с верховным правителем Монгольской империи. В 1269 году правители трех улусов Монгольской империи (Золотой Орды,

Улуса Чагатай в Средней Азии и Улуса Угедэя – на Памире) официально объявили свои владения независимыми от великого хана Хубилая, ставшего к тому времени китайским императором – основателем династии Юань. Все последующие правители Орды уже являлись независимыми монархами, носили ханский титул и обращались к адресатам ярлыков с «повелением» – как и надлежало суверенным государям [12, с. 99]. Более того, примерно с середины XIV века правители Орды вводят в употребление еще одно официальное название своего государства – Могул Улус, считая именно себя преемниками Великой Монгольской империи в политическом, государственном и правовом отношении. Собственно ханские постановления тоже стали официально именоваться ярлыками именно с этого времени. Таким образом, на основании текстов ярлыков можно проследить изменение статуса ханской власти в Золотой Орде.

С учётом дипломатического анализа формуляра и сопоставления его основных частей можно выделить *начальный протокол* текста, состоящий из обязательных элементов: *инвокации* – начальной формулы, так называемого обращения, и *интитуляции* – адресанта (имени автора), которые исходят от монгольских или китайских формул. Имя хана и «слово наше» выписываются обычно золотом и являются обязательным элементом всех известных ярлыков [13, с. 15]. Обязательным элементом начального протокола также является *инскрипция* (адресат), в которой указывается имя владельца (держателя) ярлыка. В адресате дается полный перечень гражданских и военных чинов придворных чиновников, к которым обращен этот ярлык. Сопоставив начальные протоколы введенных в научный оборот ярлыков, можно сделать важнейшие выводы об административно-политическом устройстве послезолотоордынских государств.

В качестве примера можно привести *инскрипцию* (адресат) одного из самых ранних тарханых ярлыков. А.П. Григорьев, длительное время занимавшийся вопросами реконструкции ярлыков русским митрополитам, предлагает следующий текст ярлыка Менгу-Тимура митрополиту Кириллу от 10 августа 1267 года: «Предвечного бога силою, наш, Менгу-Тимура, указ даругам-князьям городов и селений, князьям войска, писцам, таможенникам, проезжим послам, сокольникам и звериным ловцам» [14, с. 44].

В тарханном ярлыке золотоордынского хана Тимур-Кутлуком Мухаммеду и его сы-

новьям от 24 апреля 1398 года адресат значительно расширен.

1. Я, Тимур-Кутлук, говорю
2. Огланам правого и левого
3. крыла
4. Имеющим десять тысяч добрых начальников
- Тысячным сотским и десятникам их
- Внутренних городов
5. Казиям и муфтиям
- Шайхам и суфиям их
6. Их писцам палат
7. Сборщикам и таможенникам их
8. Разъезжим и дорожникам
9. Бекаулам и туткаулам
10. Почтовым и станционным
10. Сокольникам и барсникам
11. Ладейщикам и мостовщикам
11. Блюстителям порядка на базаре

(Публикуется по изданиям В.В. Радлова) [3, с. 3].

Так, например, в этом ярлыке можно найти полный перечень княжеских степеней и административных чинов. Поскольку в текстах ярлыков чины духовенства стоят на видном месте, значит, им отводится и важное значение в государстве. Кроме того, по содержанию текстов ярлыков мы можем судить о политической иерархии.

По мере развития государственности полномочия церкви увеличивались, о чем мы находим свидетельства в ханских ярлыках. Например, в грамоте Хусайна Байкары от 1469 года присутствует только статья-клаузула формуляра, предоставляющая беспрепятственный проезд: «Предписывается хакимам, и даругам, и охранителям путей и перегонов и послам приходящим и уходящим, и прочим...». (Публикуется по изданиям А.П. Григорьева) [14, с.109-110].

В тексте сойюргального ярлыка Мухаммед-Гирей хана от 1577 года, который, на наш взгляд, хорошо отражает изменения в системе аграрных отношений второй половины XVI века мы видим перечисление административных чинов:

«Победоносный, храбрый Мухаммед-Гирей Хан. Слово мое:

Великой Орды правой руки и левой руки владетельным слугам боярам: начальникам областей, стотысячникам, десятитысячникам, внутренних селений и городов бекам исправникам, верховным законовещам и учителям веры, народным судьям и блюстителям порядка, благочестивым старцам и набожным их последователям, «канцелярским писцам диванов, ре-

месленникам, перевозчикам и мостовщикам, сокольникам и охотникам, едущим, проезжающим посланцам и гонцам и всему многому Ордынскому народу, законно чем либо владеющему, да будет ведомо....» (Публикуется по изданиям Я.О. Ярцова) [15].

Как видим, принципиально состав адресатов (инскрипция) ярлыков практически не изменялся не только в течение всего времени существования Золотой Орды, но и после ее распада. Адресатами являлись те лица, от которых в той или иной степени зависела реализация прав, предоставляемых ханами держателям ярлыков. Приведем фрагмент одного из самых ранних ярлыков Менгу-Тимура (1267 г.): «Предвечного бога силою, наш, Менгу-Тимура, указ даругам-князьям городов и селений, князьям войска, писцам, таможенникам, проезжим послам, сокольникам и звериным ловцам» [14, с. 44]. И для сравнения – более поздний ярлык Тимур-Кутлуга (1398 г.): «Огланам правого и левого крыла... Тысячникам, сотникам, десятникам, кадиям, муфтиям, шейхам, суфиям, писцам палаты, сборщикам дани, таможенникам, дорожникам, букаулам, туткаулам, ямщикам, базарным надзирателям...» [3, с. 19]. В исследуемых грамотах перечень адресатов несколько шире, например в ярлыке Абул-гази Убайдаллах-хан-бахадур-султана от 1044 г.х. (1634–1635 гг.): «да будет известно и ведомо сейидам, великим ученым-богословам, доблестным ученым мужьям, высокопоставленным эмирам, почтенным казиям, шейхам и мудрецам, а также благородным арбабам, всем великим (и) малым кедхуда и райийатам, (принадлежащим к категориям) ходжа и шарик» [16, с. 318]. Упоминание в более поздних ярлыках представителей мусульманского духовенства (кадии, шейхи, муфтии) отражало принятие ислама и включение мусульманских институтов в систему ордынского права.

Перечисленные должности в грамоте, данной эмиром Тимуром Туркестанской мечети Ходжи Ахмета Ясави в конце XIV – начала XV века, расширяют наше представление о религиозной иерархии в кочевом обществе. Хатыбом называли проповедника мечети, занимавшего важную должность после мутавали. По определению А.А. Диваева, «каррыями называли людей, выучивших наизусть Коран и обязанных в определенные дни (понедельник и четверг) читать молитву на могилах знатных представителей духовенства». Каррыи всегда находились на обеспечении и иждивении вакуфа, так как не несли больше никаких должностных обязаннос-

тей и не занимались физическим трудом. Согласно ярлыку мутавали должны были выдавать каррыям (при мечети Азрета их было два человека) «ежегодно по сто пятьдесят батманов зернового хлебного продукта на их содержание» [17, с. 52].

Помимо духовенства, представители военно-феодалной знати, а также гражданской администрации были важным компонентом социальной структуры средневекового общества. Таковыми являлись упоминающиеся в жалованных грамотах и ярлыках «юзбеги» и «минбеги». В числе представителей центральной и местной администрации и чиновников названы различные должностные лица, правители районов и отдельных областей, чиновники по сбору налогов. В ярлыке Абу-л-гази Абдаллах-хан-бахадур-султана 1597–1598 гг. это звучит следующим образом: «...почтенным эмирам, великим арбабам, мингбегиам, юзбегиам, мирхазарам, райийатам и (всему) обществу (местных) жителей, и всем проживающим (в этой местности)...» [16 с. 315]. Все они имели значительные земельные участки на правах условного пожалования или получали содержание за счет собранных с населения налогов. В грамоте 1598 года ряд питьевых источников и несколько оросительных каналов названы «мульком жителей Сыгнака» [16, с. 317]. Однако точно судить о размерах этих мульков, об их принадлежности либо отдельным крупным землевладельцам, либо общине на основании имеющихся данных не представляется возможным.

Правители областей или представители вассальных государств (на Руси известные как баскаки) встречались в том случае, когда ярлык выдавался лицам, проживающим в соответствующих областях или вассальных государствах. Поэтому упоминающееся практически во всех ранних ярлыках обращение к «князьям войска» или «огланам правого и левого крыла», связанное с тем значением, которое занимала военная верхушка в Золотой Орде, здесь не встречается.

Несколько странными, на первый взгляд, представляются такие адресаты, как «арбабы» и «мудрецы». Очевидно, названия указывают на то, чем занимались эти должностные лица. Также довольно неожиданным выглядит включение в число адресатов ярлыков выражение «ходжа и шарик». Они встречаются в трех из названных ярлыков. П.П. Иванов перевел этот термин следующим образом: «крестьяне, арендующие (земли) у ходжей» и на основании этого

сделал вывод о широком употреблении в Сыгнакском регионе землевладения ходжей, что не лишено веских оснований [18, с. 34-35]. Но В.П. Юдин склонен переводить это выражение как «райийаты, (принадлежащие к категориям) ходжа и шарик», подразделяя крестьян, таким образом, на две группы: ходжи – собственники земли и арендаторы-издольщики [16, с. 16]. Авторы МИКХ, ссылаясь на «стандартный характер этого словосочетания, его употребление в целом ряде других документов», указывают на ошибочность предположения П.П. Иванова и переводят этот термин как «райийаты, относящиеся к категориям ходжа и шарик. Здесь «ходжа» означает непосредственного производителя, самостоятельно ведущего хозяйство, – хозяина, а шарик – издольщика» [16, с. 316]. Чтобы понять причину включения такого адресата, следует иметь в виду формы землевладения в этот период. И здесь мы полностью согласны с выводами А.П. Григорьева: «однако такое сопоставление (реконструкция текста – З.К.) должно проводиться после осознания конкретных фактов истории середины XIII века, случившихся на территории, где происходили события, вызвавшие необходимость создания источника, к реконструкции первоначального содержания которого нам предстоит приступить» [16, с. 8]. Тщательное сопоставление всех частей ярлыков и реконструкция текста дадут нам возможность ответить на этот вопрос в будущих исследованиях.

Таким образом, адресатами ханских ярлыков Сыгнакского вилайета являлись все те сановники и чиновники, которые осуществляли административные функции на территории Южного Казахстана. Но поскольку этот аппарат постоянно (хотя и не слишком существенно) изменялся, ханы нередко, перечисляя тех или иных адресатов, завершали их перечень заключительным обращением – «всем». Это делалось, с одной стороны, чтобы включить в число исполнителей ханских распоряжений тех должностных лиц, которых на момент выдачи ярлыка еще могло не быть. С другой стороны, существенно расширялся круг адресатов, поскольку в него включались не только чиновники, но и остальное население тех территорий, где проживали или просто находились держатели ярлыка. Подобное положение делало ярлык универсальным по кругу адресатов и гарантировало его исполнение любым лицом, которому он мог быть предъявлен.

Несмотря на практически исчерпывающий список чиновников, ценность ярлыков как ис-

точников по истории государственного и административного права относительно. Р.Ю. Почекаев отмечает, что «они (ярлыки – З.К.) позволяют установить, какие именно чиновники составляли этот аппарат, проследить, как он изменялся в течение времени существования государства, но не проливают света на их функциональные обязанности и структурную иерархию административного аппарата Золотой Орды. Дополнительные сведения о статусе того или иного должностного лица мы можем

почерпнуть, лишь привлекая дополнительные источники, в том числе по истории не только Золотой Орды, но и других восточных государств (в частности – Багдадского халифата, Китая, тюркских государств и пр.)» [10, с. 229-230].

Вместе с тем как исторический источник адресат ярлыка позволяет сделать вывод и о религиозной иерархии, о политической и социальной стратификации общества средневековых государств.

Литература

- 1 Березин И.Н. Ханские ярлыки II. Тарханные ярлыки Тохтамышша, Тимур-Кутлука и Саадет-Гирея. – Казань, 1851. – 556 с.
- 2 Березин И.Н. Очерки внутреннего устройства Улуса Джучиева. – СПб., 1874. – 412 с.
- 3 Радлов В.В. Ярлыки Тохтамышша и Темир-Кутлука. // ЗВО(И)РАО – Т. 3, вып. 1-2. – СПб., 1888. – С. 1 – 40.
- 4 Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – А., 1993. – 192 с.
- 5 Усманов М.А. А.Н. Самойлович и изучение актовых источников Джучиева Улуса XIV–XV вв. // ТС за 1974 год. – М., 1978. – С. 256-262.
- 6 Валиханов Ч.Ч. Письмо профессору И.Н. Березину // Собр. Соч. – Т. 3. – А., 1964. – С. 153 -157.
- 7 Валиханов Ч.Ч. Заметки при чтении книги проф. И.Н. Березина «Ханские ярлыки». // Собр. Соч.: В 5 т. – Т. 1. – А., 1961. – С. 131-140.
- 8 д-р Эренжен Хара-Даван. Чингис-хан как полководец и его наследие. Культурно-исторический очерк Монгольской империи XII–XIV вв. – А. 1992.
- 9 Кучкин В.А. Ярлыки ханские // С И Э. – Т. 16. – М., 1976. – 977 с.
- 10 Почекаев Р.Ю. Ярлыки ханов Золотой Орды как источник по истории права. // Кодексинфо № 1-2. – М., 2004. – С. 134-145.
- 11 Григорьев А.П. Золотоордынские ханы 60-70 гг. XIV века. Хронология правления. // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. – Л., 1983. Вып. 7. – С. 54-59.
- 12 Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи в XIII веке. – М., 1993. – 99 с.
- 13 Боровков А.К. Опыт филологического анализа тарханных ярлыков, выданных русским митрополитам // ИАН СССР. Серия литературы и языка. – Т. 25. – М., 1966. – С. 13-24.
- 14 Григорьев А.П. Сборник ханских ярлыков русским митрополитам. – СПб. 2004.–270 с.
- 15 Ярцов Я.О. Ярлыки крымских ханов. // ЗООИД – Т. 2, отд. 2-3. – Одесса, 1850.
- 16 Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII вв.(извлечения из персидских и тюркских сочинений). – А., 1969. – 560 с.
- 17 Еренов А.Е. Очерки по истории феодальных земельных отношений у казахов. – А., 1960. – 238 с.
- 18 Иванов П.П. Материалы по истории каракалпаков // Труды ИВАН СССР. – Т. VII. – М – Л., 1935.

References

- 1 Berezin I.N. Xanskie yarlyki II. Tarhannye yarlyki Tohtamysha, Timur Kutuluka i Saadet-Gireya. – Kazan, 1851. – 556 s.
- 2 Berezin I.N. Ocherki vnutrennego ustroystva Uslugi Dzhychieva. – SPb. 1874. – 412 s.
- 3 Radlov V.V. Yarlyki Tohtamysha i Temire- Kutuluka. // ZVO(I)RAO – Т. 3, вып. 1-2. – SPb. 1888. – S. 1 – 40.
- 4 Bardold V.V. Tyurki: Dvenadcat lekcii po istorii tureckih narodov Srednei Azii. – A. 1993. – 192 s.
- 5 Usmanov M.A. A.N. Samoilovich i izuchenie aktovyh istochnikov Dzhuchieva Usluga XIV–XV vv. // TS za 1974 god. – M. 1978. – S. 256-262.
- 6 Valihanov Ch.Ch. Pismo professor I.N. Berezinu// Sobr. Soch. – Т. 3. – А. 1964. – S. 153 -157.
- 7 Valihanov Ch.Ch. Zametki pri chtenii knigi prof. I.N. Berezina «Hanskie yarlyki». // Sobr. Soch: V 5 т. – Т. 1. – А. 1961. – S. 131-140.
- 8 d-r Erenzhen Hara-Davan. Chingiz-han как polkovodec i ego nasledie. Kulturno-istoricheski ocherk Mongolsroi imperii XII–XIV vv. – А. 1992.
- 9 Kuchkin V.A. Yarlyki hanskie. // S I E. – Т. 16. – М. 1976. – 977 s.
- 10 Pochekaev P.Yu. Yarlyki hanov Zolotoi Ordyy как istochniki po istorii prava. // Kodeksinfo № 1-2. – М. 2004. – S. 134-145.

- 11 Grigorev A.P. Zolotoordinskie hany 60-70gg. XIV veka. Hronologiya pravleniya. // Istorioografiya I istochnikovedenie istorii stran Azii i Afriki. – L. 1983. Vyp.7. – s 54-59.
- 12 Trepavlov V.V. Gosudarstvennyi stroi Mongolskoi imperii v XIII veke. – M. 1993. – 99 s.
- 13 Borovkov A.K. Opyt filologicheskogo analiza tarhannyh yarlykov, vydannyh russkim mitropolitam. // IAN SSSR.Seriya literatury i yazyka. – T. 25. – M. 1966. – S. 13-24.
- 14 Grigorev A.P. Sbornik hanskih yarlykov russkim mitropolitam. – SPb. 2004.–270 s.
- 15 arcov Ya.O. krymskih hanov. // ZOOID – T. 2, oyd. 2-3. – Odessa, 1850.
- 16 Materialy po istorii kazahskih hanstv XV–XVIII vv.(izvlecheniya iz persidskih i tyurskih sochinenii). – A. 1969. – 560 s.
- 17 Erenov A.E. Ocherki po istorii feodalnyh zemelnyh otnoshenii u kazahov. – A. 1960. – 238 s.
- 18 Ivanov P.P. Materialy po istorii karakalpakov. // Trudy IVAN SSSR. – T. VII. – M - L. 1935.

Айтуарова Б.М., Мажикқызы Н.

Оғыз мемлекетінің тарихы

Мақалада Оғыз мемлекетінің құрылу тарихы баяндалады. Онда араб және Махмуд Қашқаридың деректеріне сүйене отырып, оғыздардың тайпалық құрамы, қоныстанған аумағы, мемлекеттік құрылымы және Янгикент немесе жаңа Гузия деп аталатын қаласын, оның орналасқан аумағы жайлы, Оғыз мемлекетінің өзінің саяси және әлеуметтік табиғаты жағынан ерте феодалдық мемлекет болғандығы және Оғыздарда Х ғасырдың өзінде-ақ алым-салық жүйесі қалыптасқандығы баяндалады. Сонымен қатар, оғыздардың көрші орыс княздарымен, Еділ болгарларымен қарым-қатынасына талдау жасалынды. Оғыздардың шаруашылығы, олардың наным-сенімдері жайлы да айтылады. Мақаланың соңғы бөлігінде ХІ ғасырдан бастап оғыздардың құлдырай бастауы, соңында Қыпшақ тайпасының соққысына шыдамай құлағандығы, олардың біраз бөлігінің Шығыс Еуропаға, Кіші Азияға, біразы Қарахан әулетіне, қалғаны Қыпшақтардың құрамына еніп кеткендігі жайлы жан-жақты баяндалып жазылған.

Түйін сөздер: Оғыз мемлекеті, араб деректері, жабығу, сюбашы, ерте феодалдық мемлекет, әскери-демократия, мал шаруашылығы, тайпалар, табиғат күші, ислам діні.

Aytuarova B.M., Mazhikyzy N.

The history of the Oguz state

This article considers the history of formation of Oguz state. It refers about the tribal composition, habitat areas, the political system, the location and the city Yangikent called «Guziya» and early feudal state Oguz political and social side, the tax system of the Oguz funktsianiruyuschie the 10th century, by Arabic sources and on the works of Mahmud of Kashgari. And also analyzes the external relation with the Oguz Russian principalities and Yaik Bulgarians. Considers about the economy, spiritual beliefs of Oghuz. In the last part of the article examines the fall of Oguz state in the 21st century from numerous attacks Kipchak, some Oguz tribes joined to structure of the European countries and Qarakhanid but joined to the rest of the Kipchaks.

Key words: Oguz state, arabic sources, zhabgu, syubashy, early feudal state, military democracy, cattle breeding, tribes, force of nature, religion islam.

Айтуарова Б.М., Мажикқызы Н.

История Огузского государства

В этой статье рассматривается история образования Огузского государства. Говорится о племенном составе, территории обитания, племенном составе, территории обитания, государственном устройстве, о расположении и территории города Янгикент, которое назывался «Гузия», и о раннее феодальном государстве Огузов с политической и социальной стороны, о налоговой системе огузов, функционирующей с Х века, по источникам и по произведениям Махмуда Кашгари. А также анализируется внешнее отношение Огузов с русским княжеством и Яикскими болгарами. Говорится о хозяйстве, духовном веровании Огузов. В последней части статьи рассматривается падение Огузского государства в ХХІ веке от многочисленных кипчакских нападений, некоторые Огузские племена присоединились в состав европейских государств и караханидам, а остальная часть присоединилась к кипчакам.

Ключевые слова: Огузское государство, фрабские источники, жабгу, сюбашы, раннее феодальное государство, военная демократия, скотоводство, племена, сила природы, религия ислам.

ОҒЫЗ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ТАРИХЫ

Қарлұқтардың солтүстік-батысында, Сырдарияның орта және төменгі бойынан Батыс Қазақстан далаларына дейінгі аймақта IX-X ғасырларда оғыз мемлекеті құрылды. Батыс түрік және түркеш қағанаттары құлағаннан кейін IX ғасырда Сырдария бойына оғыздар келіп қоныстана бастады. Алайда оғыздарға ондағы кангар-печенегтер бірлестігімен ұзақ уақыт соғысуға тура келді. Дегенмен оғыздар IX ғасырдың орта шенінде кимақтармен, қарлұқтармен одақтасып кангар-печенег тайпаларын талқандады да, Сырдарияның орта және төменгі ағысының аңғарымен Арал өңірін өздеріне қаратып алды [1].

Махмуд Қашғари Оғыз елі 24 тайпаға бөлінгенін және әр тайпаның өз белгі таңбасы мен туы болатынын жазған болатын. IX ғасырдың аяғы мен X ғасырдың бас кезінде оғыз тайпалары Сырдарияның орта ағысы мен Еділдің төменгі бойына дейінгі орасан кең жерлерді мекендеген. Оғыздардың қоныстары: Бұғыз, Орал, Ембі, Ойыл өзендерінің бойларында Сырдарияның Қаратау баурайлары мен Искифжаб шегіне дейін жеткен. Ғалым дерегіне сүйенсек, Константин Багрянородный былай дейді: «Печенегтер әуел баста Этильде («Еділде» – көне қыпшақ сөзі) сондай-ақ Гемельде (Жайықта) тұрды, олардың көршілері мазарлар (венгерлер) және уздар (оғыздар) болды. Елу жыл бұрын уздар хазарлармен бірігіп, печенегтерді жеңіп, оларды өзінен қуып шыққан болатын [2].

Араб деректеріне сүйенсек оғыздардың астанасы X ғасырда Янгикент немесе жаңа Гузия деп аталатын қала болды. Жаңа Гузия қаласы Тянь-Шанның батыс сілемдері Шу өзені мен Сырдарияның бойындағы Қаратау аралығында орналасқан болуы мүмкін. Оғыз мемлекеті өзінің саяси және әлеуметтік тұрмысы жағынан көне феодалдық мемлекет болды. Оғыздардың жоғары билеушісі «жабғу» деп аталынды. Оғыз жабғуларының орынбасарлары «күл – еркін» деп аталынды. Жабғу атағы мұрагерлік жолмен жүрген. Жабғу мұрагерлері «инал» деген атқа ие болған. Оғыз әйелдері қоғамда ерекше рөл атқарған. Оғыздар әйелдерін «қатын» деп атаған. Қатын деген сөз көне түркі тілінде «асылым, аяулым» деген мағына берген. Оғыз әскерінің басшысы «Сюбашы» деп аталып, олар қоғамда жоғары орынға ие болған. Сюбашы елдегі саяси оқиғаларға араласып, кейде тіпті оғыз жабғуына да қарсы шығып отырған.

Оғыздардың мемлекеті туралы алғашқы рет IX ғасырдың аяғы мен X ғасырдың бас кезіндегі араб тіліндегі тарихи және жағырафиялық жазбаларда айтылады. Тегінде Сырдария жабғулары державасының біржола қалыптасуы нақ осы кез болса керек. Оғыз мемлекетінің қалыптасуы туралы ең ертедегі хабар әл-Якубидің (IX ғасыр) шығармаларында кездеседі. Басқа да ертедегі феодалдық мемлекеттер сияқты оғыздарда да бір орталыққа бағынған тұтас мемлекет болған жоқ. Бұл жайында әл-Идриси былай дейді: «Оғыздарда бірнеше хандар, бірнеше патшалар болған» [3].

Оғыз мемлекеті өзінің саяси және әлеуметтік табиғаты жағынан ерте феодалдық мемлекет болды. Оғыздарда X ғасырдың өзінде-ақ алым-салық жүйесі қалыптасты. Ханның салық жинаушылары мың адамға дейін жететін арнаулы атты жасақ құрып, алым-салық төлеуден бас тартқан бүлікшілерге жазалау жасағын жіберіп отырды.

Оғыз мемлекеті Еуразияның саяси және әскери тарихында маңызды рөл атқарды. 965 жылы оғыз жабғуы Киев князі Святославпен одақтасып, хазарларды талқандады. Киев Русі өздеріне бәсекелес хазарлардың жеңілгеніне қуанса, оғыз шонжарлары Дон және Қара теңіз жағасындағы шұрайлы жерлерге ие болды. Хазар қағанатының талқандалуы оғыз мемлекетінің саяси қуатының өсуіне қолайлы жағдай туғызды. Сонымен қатар Хазарияның талқандалуы орыс көпестеріне шығыс елдерінің сауда базарына жол ашты. Осының бәрі оғыз жабғуларын орыс княздерімен одақ жасауға оңтайлы жағдай жасады. X ғасырдың соңында оғыз жабғулары орыс княздерімен бірігіп, Еділ болгарларын да күйрете жеңді. 985 жылы князь Владимир оғыздармен одақтаса отырып болгарларға жорық жасағандығы туралы орыс шежірелерінде баяндалады. Оғыздар Еділ бойынан және Маңғыстаудан (түркмен сөзінен аударғанда Мыңқыстау) өтіп Еуропаны Азиямен жалғастыратын аса маңызды сауда және стратегиялық жолдарды басып алғысы келді. Бірақ оған қол жеткізе алмады.

Оғыз мемлекеті өзінің саяси және әлеуметтік даму жағынан ерте феодалдық мемлекеттер қатарына жатады дедік. Онда әскери-демократиялық құрылыстың институттары сақталған еді. Оғыз мемлекетінде жабғудың билігін ірі әскери тайпалық ақсүйектердің кеңесі шектеп отырды. IX-X ғасырларда оғыз мемлекетінде патриархаттық-феодалдық қатынастар дамыды. X ғасырдың соңы мен XI ғасырдың басында оғыз елінде алым-салық жинау жүйесі қалыптасты.

Бұл мемлекеттің тұрақты басқару аппаратының құрылғандығын көрсетеді. Жабғының салық жинаушылары мың адамға жететін жасақтардан тұрды. Оғыз қоғамында жекеменшік үстемдік етті. Байлар мен кедейлер болып екіге бөлінді. Малға жекеменшік әлеуметтік-теңсіздіктің негізі болды. Қауым қатарында бай ақсүйектермен бірге қауымның қатардағы мүшелері ретінде кедейлер мен құлдар тіршілік етті. Оғыздардың негізгі кәсібі көшпелі мал шаруашылығы болды. Көшпелі оғыз халқы маусымдық жайылымға байланысты малдарын жазда жайлауға, күзде күзеуге, қыста қыстауға және көктемде көктеуге көшіп отырды. Олар өздерінің малымен бірге өзендердің белгілі өткелдерінен, қолайлы тау асуларынан өтіп, суы мол, шөбі шүйгін, жері құнарлы жайлауларға ауысып отырды. Сырдария бойындағы оғыздардың бір бөлігі Каспий маңындағы аймаққа көшіп-қонып жүрген. Олар негізінен қой, жылқы, сиыр, түйе және ешкі малдарын өсірген. Әсіресе оғыздарда қой шаруашылығы ерекше дамыған.

Жалпы оғыздарда мал шаруашылығы экономикалық дамудың негізгі көзі болып табылды. Ең бай адамдары малдарды табын-табынымен, үйір-үйірлерімен ұстаған. Қос өркешті түйелер өсірген. Оғыздар аңшылықпен де айналысты. Терісі бағалы түлкі, құндыз, су тышқандарын аулаған. Оғыз кедейлері Арал теңізінен, Сырдариядан тағы да басқа өзендерден балық аулап, оны азық еткен.

Тарихи деректерге сүйенсек, оғыздардың рулары мен тайпалары неғұрлым ірі тайпалық одақтардың құрамына кірген. Олардың арасында отырықшы егіншілер мен қала тұрғындары едәуір көп болған. Қала халқы үйлерін көбінесе тастан, қамыстан, ағаштан жасаған. Оғыздарда Сырдария өзенінің төменгі ағысында Жанкент, Жент, Жуара, ал Сырдария өзенінің орта ағысында Қарнақ, Сүткент, Фараб (Отырар), Сығанақ және Сауран т.б. қалалар болған. Оғыздар өз заманында Мауренахр, Хорезм және Жетісудағы біршама егін шаруашылығы дамыған мемлекеттермен тығыз байланыста болған. Оғыздарда қолөнер кәсібі, мал өнімдері, шикізаттарды өңдеу дамыды. Малдың терісінен қыста киетін тон, аяқ киім, пышақтың, садақтың қаптамасы, ер-тұрман әбзелдері, торсық, мес сияқты т.б. заттар жасалынды. Аңдардың терісі мен сыртқы жүнінен құндыз бөріктер, сырт киімдердің жаға-сы жасалды.

Оғыздар басқа тайпалар секілді сыртқы табиғи күштерге табынды. X ғасырда бірте-бірте ислам діні де ене бастайды. Оғыздар Еуразияның

әлеуметтік саяси даму тарихында ерекше рөл атқарды. Ислам дініне енген оғыздардың біразы Шаш, Искижаб қалаларында тұрып қалды. XI ғасырда оларда мынадай тайпалардың болғандығын тарихи деректерден білеміз: қыпшақ, байандұр, салұр, афшар, бекітім, аят, язғыр, имур, қарабұлақ, алқа бұлақ, түгер, бексене, жуылдар, жебни т.б.

Оғыздардың арасында далалық аймақтарды мекендегендердің ішінде моңғол тектес нәсілдердің болғандығын, сонымен қатар еуропалық нәсілділердің ішінара кездесетіндігін араб саяхатшыларының жазбаларынан көреміз. Арал өңірінің оғыздары жөнінде X ғасырда әл-Масуди былай деп жазады: «Оғыздардың ішіндегі ең аласаларының көздері барынша қисық келеді». Басқа ортағасырлық авторлар оғыздардың шаш, сақал, мұрттарының сирек, таңқы танау келетіндігін айтады. Ортағасырлық деректемелерде оғыздардың көршілес тайпалармен қан тоғысуы, араласуы туралы айтылатын мәліметтер жоқ емес [4].

XI ғасырдың басынан бастап оғыз мемлекеті құлырай бастады. Оғыз шонжарларының салықты бұқара халықтан зорлықпен жинауына наразы оғыз тайпалары көтеріліске шықты. Оғыздардың тарихи аңыздарында айтылғандай тайпалар бұл көтерілістер арқылы X ғасырдың басында өкімет басына Әли ханның басқаруына наразылық білдірген. Оғыз жабғулары өз қазыналары-

ның қамын ойлады. Сондықтан жабғу өкіметіне қарсы халық наразылығын Жентке жақын келіп қоныстанған Селжүк көсемдері ұтымды пайдаланды. Селжүк көсемдері Янгикенттің оғыз билеушілеріне қарсы көтерілісті бастап, Жент қаласын басып алды. Алайда ол қаланы ұзақ ұстап тұра алмады. Осы кезде ел басына Әли ханның тақ мұрагері Шахмәлік келіп, мемлекет едәуір күшейді. Оның тұсында мемлекеттің күшейгені соншалық, 1041 жылы оғыздар Хорезмді (Өзбекстан қаласы) басып алды. Алайда екі жылдан соң Шахмәлік Селжүктердің қолына түсіп қалып, өлтіріледі. Оғыз мемлекетінің өз ішіндегі талас-тартыстар, Селжүктерге қарсы жылдар бойы жүргізілген шайқастар мен соғыстар оғыз жабғуларының бірлестігін қатты әлсіретіп жіберді. Оғыздар мемлекеті қыпшақ тайпаларының соққысына төтеп бере алмай құлады. Оғыздардың бірсыпырасы Шығыс Еуропаға, кіші Азияға көшті. Енді біразы Мауренахрдың Қарахан әулетінің қоластына көшті. XI ғасырдың ортасында қыпшақтар талқандаған оғыз тайпаларының қалған бөлігі кейін Дешті Қыпшақтың түркітілдес тайпаларына сіңіп кетті [5].

Қорыта айтқанда Оғыз тайпалары: қазақ, қырғыз, татар, башқұрт, түркімен, өзбек, қарақалпақ, әзірбайжан халықтарының қалыптасуына ықпал етті. Дей тұрсақ та, кейбір ғалымдар түркімендердің арғы тегі оғыздар болуы мүмкін деген пікір айтады.

Әдебиеттер

- 1 Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М., 1964.
- 2 Махмуд Ибн Хусейн аль-Қашқари. Диван лугат ат-турк. Изд. К. Рифата. I. – Стамбул, 1916.
- 3 Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и тюркмен Средней Азии IX-XIII в. – Ашхабат, 1969.
- 4 Зуев Ю.А. К семантике этнониме имур / имир: Известия АН. Тур-к ССР серия обществ, наук, 1968.
- 5 Чапай М. Қазақстан тарихы. – Алматы, 2008.

References

- 1 Kliashtorni S.G. Drevnetyurkskie runyxeskie pamiatniki kak istoxnik po istory Sredny Azyi. – M., 1964
- 2 Mahmud ibn Husein al-Khashkhary. Divan lugay ay-turk. Izd. K.Rifata. I. – Stambul, 1916.
- 3 Agadzhanov S.G. Osherki istory oguzov I tyurkmen Srediney Azyi IX-XIII v. – Ashhabat, 1969.
- 4 Zueb Iu, A. K semantike etnonime imur / imir: Izvestia AN. Tur-k-SSR seria obshestv, nauk, 1968.
- 5 Shapai M. Khazakhstan taryhi. – Almati, 2008.

4-бөлім
**ЖАҢА ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ**

Раздел 4
**НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА**

Section 4
**MODERN AND CONTEMPORARY
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

Мийманбаева Ф.Н.,
Танзенов Д.Ж.

**Деятельность Главного
управления землеустройства и
земледелия по формированию
переселенческого земельного
фонда в Семиречье
в начале XX века**

В статье рассматривается деятельность Главного управления землеустройства и земледелия, созданного на основании именного указа императора, данного Сенату 6 мая 1905 г. в результате преобразования Министерства земледелия и государственных имуществ, куда впоследствии из Министерства внутренних дел в Главное управление землеустройства и земледелия были переданы Переселенческое управление и Управление земледелия и землеустройства иностранцев. Приоритетными направлениями в работе управления стало переселение, землеустройство целых сельских обществ и подготовка специалистов для землеустроительной деятельности, развитие сельскохозяйственных кредитов и ссуд. Причем субсидии направлялись не только на сельскохозяйственные нужды, но и на укрепление инфраструктуры деревни, особенно в переселенческих районах. При ГУЗиЗ был образован Комитет по землеустроительным делам как основная структурная часть Главного управления землеустройства и земледелия. Комитету предоставлялось право открывать губернские и уездные землеустроительные комиссии, осуществлять руководство их деятельностью, принимать решения о выдаче ссуд и пособий на землеустройство и мелиорацию, определять условия продажи и сдачи в аренду казенных земель.

Ключевые слова: Главное управление землеустройства и земледелия, Переселенческое управление, статистические работы, обследование переселенческих хозяйств Семиречья.

Miymanbayeva F.N.,
Tanzenov D.J.

The activities of the Main Department of Lands and Agriculture on the formation of the resettlement land fund in the Semirechie in the early XX century

The article deals with the activities of the Main Department of Lands and Agriculture, created based on the name of the decree of the emperor, the Senate of May 6, 1905 as a result of the transformation of the Ministry of Agriculture and State Property, which subsequently from the Ministry of Internal Affairs of the General Directorate of Planning and agriculture were transferred Resettlement Administration and the Agriculture land and foreigners. The priority areas in the management became resettlement, land management of entire rural communities and training for land management activities, the development of agricultural credit and loans. Moreover, the subsidies are directed not only for agricultural purposes, but also to strengthen the infrastructure of the village, especially in the resettlement areas. When GMDLD Committee was formed on land use planning matters as the main structural part of the Main Department of Lands and Agriculture. The Committee was given the right to open the provincial and district land committees, provide guidance to them to make decisions about granting loans and grants for land management and land reclamation, to determine the conditions of sale and lease state lands.

Key words: General Directorate of Land Management and Agriculture, Resettlement management, statistical work, a survey of migrant farm Semirech'e.

Мийманбаева Ф.Н.,
Танзенов Д.Ж.

**XX ғасырдың басындағы
Жетісудағы көші-қон жер
қорын құру туралы Жер
орналастыру және егіншілік
жөніндегі бас басқармасының
қызметі**

Мақалада, 1905 жылы 6 мамырда Сенатқа берген императордың атаулы жарлығы бойынша көші-қон жер қорын құру туралы Жер орналастыру және жер шаруашылығы жөніндегі бас басқармасының қызметі қарастырылады. Жер шаруашылығы және мемлекет мүлкі жөніндегі министрлік өзгерісінен кейін жер орналастыру және жер шаруашылығы жөніндегі бас басқармасына Ішкі істер министрлігі көші-қон басқармасы мен бұратаналардың жер шаруашылығы және жерді басқару басқармасын қосып берді. Басқарма жұмысының бағыты қоныстандыру ісіне, толығымен ауылшаруашылық жерлерін үйлестіру және ауылшаруашылық қызметіне мамандар дайындауға, аталған қызметке несие бөлуге бағытталды. Қайтарымсыз қаражаттар тек ауылшаруашылығының қажеттілігіне емес, сонымен қатар, қоныстандыру аудандарындағы ауылдардың инфрақұрылымдарын дамытуға жұмсалды.

Түйін сөздер: Басты қоныстанушылар басқармасы, Қоныстандыру басқармасы, статистикалық жұмыстар, Жетісудағы қоныстандыру шаруашылығын тексеру.

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ГЛАВНОГО
УПРАВЛЕНИЯ
ЗЕМЛЕУСТРОЙСТВА
И ЗЕМЛЕДЕЛИЯ
ПО ФОРМИРОВАНИЮ
ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОГО
ЗЕМЕЛЬНОГО ФОНДА
В СЕМИРЕЧЬЕ
В НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

Вторая половина XIX – начало XX в. характеризуется активизацией переселенческой политики Российской империи, растущая экономика которой остро нуждалась в источниках сырья и рынках сбыта. Продвижение России в Среднюю Азию диктовалось не только экономическими, но и военно-стратегическими интересами, прежде всего, стремлением помешать Англии и Китаю укрепиться у ее границ.

Для укрепления имперских окраин необходимо было создать такую массу русского населения, которая стала бы опорой государственной целостности в регионе. Важнейшую роль в российском государственном строительстве должны были сыграть крестьяне-переселенцы, ставшие проводниками имперской политики.

Всеми вопросами землеустройства и землепользования, руководства переселением крестьян из центральных губерний на окраины России, подготовкой и проведением в жизнь аграрных законов, разработкой планов работ по землеустройству, лесопользованию и мелиорации и организацией их выполнения ведало Главное управление землеустройства и земледелия, созданное на основании именного указа императора, данного Сенату 6 мая 1905 г. в результате преобразования Министерства земледелия и государственных имуществ. Из Министерства внутренних дел в Главное управление землеустройства и земледелия были переданы Переселенческое управление и Управление земледелия и землеустройства инородцев. Главное управление землеустройства и земледелия возглавлялось главноуправляющим, назначаемым императором. С момента образования ГУЗиЗ сменилось несколько главноуправляющих: П.Х. Шванебах, Н.Н. Кутлер, А.П. Никольский, А.С. Стишинский, Б.А. Васильчиков, А.В. Кривошеин. Последние два руководителя были задействованы в проведении столыпинских реформ, причём А.В. Кривошеин, пробывший на этом посту до 26 октября 1915 г., считался ближайшим соратником Столыпина.

В мае 1908 г. пост главноуправляющего занял А.В. Кривошеин и специфика деятельности ГУЗиЗ изменилась. Приоритетными направлениями в работе управления стало переселение, землеустройство целых сельских обществ и подготовка специалистов для землеустроительной деятельности, развитие

сельскохозяйственных кредитов и ссуд. Причем Столыпин настаивал, чтобы субсидии направлялись не только на сельскохозяйственные нужды, но и на укрепление инфраструктуры деревни, особенно в переселенческих районах: «В заботах о церкви и школе для переселенцев в последние 3-4 года участвует и Главное управление землеустройства и земледелия, решившее организовать и двинуть это дело при помощи выдачи переселенцам общепользовательных ссуд и пособий» [1].

Главноуправляющий являлся председателем Комитета по землеустроительным делам – основной структурной части Главного управления землеустройства и земледелия. Комитету предоставлялось право открывать губернские и уездные землеустроительные комиссии, осуществлять руководство их деятельностью, принимать решения о выдаче ссуд и пособий на землеустройство и мелиорацию, определять условия продажи и сдачи в аренду казенных земель. Согласно закону о землеустройстве от 29 мая 1911 г. комитет получил право издавать инструкции по вопросам землеустройства.

Главной задачей Переселенческого управления в составе Главного управления землеустройства и земледелия являлась организация переселений в Азиатскую Россию, выделение кредитов на них, отвод земли для переселенцев. В компетенцию Переселенческого управления входила предварительная разработка законодательных мер. В 1904 г. Совещание по вопросу об улучшении переселенческого дела под председательством А.Н. Куломзина на основе записки Переселенческого управления разработало план правительственной колонизации Сибири. Он стал основой закона 6 июня 1904 г., утвердившего переселение общегосударственным делом и декларировавшего его свободу.

Туркестан, и, в частности, Сыр-Дарьинская и Семиреченская области, в историческом, географическом, культурно-демографическом и экономическом аспектах был неразрывной составной частью Российского государства. Вместе со всей страной, после присоединения к России, он развивался в едином экономическом русле. Его историческое развитие определялось закономерностями, едиными для России в целом. Наряду с этим действовали факторы, определившие различия в аграрном развитии данных регионов. В отличие от европейской России, как давно заселенного и сравнительно экономически развитого центра, Туркестан во второй половине XIX – начале XX в. был окраиной, т.е. не заселенной русским крестьянст-

вом, не вполне вовлеченным в сельскохозяйственную культуру России регионом.

Всего к концу XIX в. в крае насчитывалось 116 русских селений, где проживало 70 745 крестьян-переселенцев, преимущественно русских и украинцев. По данным переписи 1897 г., все русско-украинское население в Средней Азии составляло 197 420 человек [2]. Новый курс переселенческой политики в стране был оформлен законами от 12 марта 1903 г. и 6 июня 1904 г., которые наметили плановую организацию выселения из Европейской России и тем самым обусловили необходимость открытия землеотводных работ в Туркестанском крае. В период революции 1905-1907 гг. правительство резко изменило аграрную политику и отношение к переселенческому движению. Переселенческая политика теперь являлась составной частью столыпинской аграрной политики.

В январе 1904 г. при министерстве Земледелия и Государственных имуществ Государственным Советом России была сформирована особая временная партия для образования переселенческих участков в Семиреченской области и было выделено 109090 рублей на производство землеотводных работ, так как к этому времени в области находилось 16 тысяч переселенцев-самовольцев, не наделенных землей [3]. Заведующим партией для образования переселенческих участков в Семиреченской области был назначен титулярный советник О.А. Шкапский, ранее работавший в Сыр-Дарьинском областном правлении чиновников по сельскохозяйственной и оброчной частям [4]. Решение правительства об учреждении переселенческих участков было обусловлено, во-первых, необходимостью скорейшего устройства переселенцев-самовольцев из Европейской России, во-вторых, страхом перед возможными неурожаем в Сибири, что сулило огромный наплыв переселенцев снова в Семиречье, привлекаемых обилием в нем хлеба и «пустопорожних» пространств с богатыми сельскохозяйственными угодьями [5], в-третьих, политическими соображениями, для упрочения русской власти в крае «ввиду близости Семиречья к Китаю и к фанатически настроенному населению Ферганы» [6].

Данное учреждение было создано по аналогии с колонизационными ведомствами западноевропейских и североамериканских стран, например, Англия, Франция, США и т.д. Основной задачей статистико-экономического исследования Переселенческого управления являлась подготовка научного материала для даль-

нейшего развития колонизационной политики Российской империи на территории восточных окраин. На основании большого статистического материала, собранного экспедициями, выработывались нормы кочевого землепользования казахского населения. Сопровождаясь составлением карт, ценными этнографическими и естественно-историческими описаниями исследованного края, работы этих экспедиций и изданные печатные отчеты внесли ценный вклад в изучение территории Азиатской России.

В 1905 г. после реорганизации и присоединения Переселенческого управления к составу Главного Управления землеустройства и земледелия была образована Семиреченская переселенческая партия, целью которой являлось выявление норм земельного обеспечения киргизских хозяйств, определение земельных «излишков», образующихся при наделении кочевников земель, которые после передачи в колонизационный фонд могли быть использованы для колонизации края переселяющимися крестьянами. В 1906 г. в Семиречье был открыт переселенческий район и образована временная переселенческая партия, которая должна была заниматься устройством переселенцев [7].

Землеотводные работы в Семиречье с 1906 по 1909 гг. велись недостаточно систематично. Но, не смотря на это, переселенцы не переставали прибывать в Семиречье. И, если к 1 января 1908 г. в Семиречье их насчитывалось по данным регистрации – 28493 мужчин и 24400 женщин, а всего 52893 человека, то к концу 1911 г. к этому числу добавилось 15963 семьи переселенцев с 48747 мужчинами, то есть всего около 100000 душ обоего пола, что свидетельствует об огромных темпах переселения в область [8].

Туркестанский генерал-губернатор считал, что понимание природных и бытовых условий кочевников должно быть основано на материалах «не умозрительных или канцелярских, а на живом изучении жизни края и его особенностей», поэтому в 1909 г. созвал Особое совещание из местных деятелей, посвятивших более или менее продолжительное время изучению Туркестана. Совещание это единодушно пришло к заключению о крайней необходимости всестороннего статистического и экономического обследования Туркестанского края по особо разработанной программе [9].

В 1909 г. правительством решено было провести в Семиреченской области сплошное статистическое исследование. Заведующим статистическими работами в Семиречье был назначен

известный статистик Петр Петрович Румянцев – социал-демократ, выразитель идей революционной крестьянской демократии, впоследствии – один из теоретиков некоторых принципов земской статистики в России, работавший ранее в Акмолинской области, публиковавшийся в солидном журнале «Вопросы колонизации». Обследование уездов Семиреченской области началось в 1909 г. и завершилось в 1913 г.

В конце XIX – начале XX вв. существовало два типа земской статистики: черниговский (оценочная статистика) и московский (экономическая статистика). П.П. Румянцев был приверженцем синтеза оценочного и экономического исследования, который характеризовал следующим образом: «Необходимо для отдельных факторов доходности (М.Ф. – владений, пашни) получить нормальные, средние величины. Эти средние величины получаются применением статистического метода, основными требованиями которого являются: 1) чтобы средняя выводилась из массовых наблюдений и 2) чтобы, изучая изменение явления во времени или пространстве под влиянием определенных причин, мы ставили его в приблизительно однородные условия по отношению к другим могущим влиять на него причинам. Только при соблюдении этих требований мы получили достаточно точно выражающие действительность и достаточно устойчивые средние, в которых взаимно уничтожаются все случайные влияния и отклонения от которых конкретных величин не будут слишком резки» [10]. Этот синтезный тип П.П. Румянцева применил в своей работе.

Основной задачей предприняемого сплошного статистического исследования Семиречья являлось выяснение условий и количественный учет землепользования казахов-кочевников, а также определение типов их хозяйств, а также средних размеров хозяйства каждого типа. Выполнение этой задачи позволило вывести нормы земельного обеспечения кочевых хозяйств и определить земельные излишки, которые образовались бы при наделении земель кочевников по этим нормам. В докладной записке начальнику Переселенческого управления Главного управления землеустройства и земледелия в апреле 1909 г. П.П. Румянцев изложил план реорганизации статистических работ в Семиречье: «В центре программ статистического исследования должны быть наряду с вопросами относительно границ и условий киргизского землепользования вопросы о системе арыков и об условиях пользования ими. Статистик должен выяснить

состав каждой киргизской общины, определить по живым урочищам границы ее землепользования, нанеся их на составляющуюся им схематическую карту, внутри границ общины должны быть определены отдельные угодья и нанесена сеть арыков. Вышеуказанные вопросы наряду с вопросами об условиях пастбищного и стойлового содержания скота и кочеваний киргиз, о сенокосении, земледелии, составят содержание так называемых общинных и аульных бланков. Сюда же относится выяснение естественного-исторических условий местности. Я находил бы полезным работы статистиков по этому вопросу возможно тесно согласовать с работами специалистов-почвоведов и ботаников. Учет киргизских хозяйств будет производиться путем сплошной подворной переписи» [11]. В целях ускорения исследования уездов и повышения производительности труда он реорганизовал статистические партии в более мелкие по составу сотрудников (вместо 11 человек оставил 4-5 человек в каждой), организовал 6 статистических партий и пригласил для работы опытных, грамотных статистиков. В качестве своего помощника П.П. Румянцев пригласил П.И. Попова, занимавшего в то время должность заведующего оценочно-статистическими работами Харьковского губернского земства, проработавшего в области статистики десять лет и имевшего солидные печатные труды. В 1904-1905 гг. П.И. Попов прослушал курс общей и сельскохозяйственной статистики в Берлинской Высшей сельскохозяйственной школе. На должность заведующих партиями были приглашены Д.И. Дзюба, А.Л. Бурыгин, В.Ф. Измайлов, работавшие статистиками при обследовании киргизских хозяйств в Акмолинской области. В качестве регистраторов также были приглашены люди, участвовавшие в статистических работах в Акмолинской области. В г. Верном П.П. Румянцев организовал бюро, в задачу которого входило продолжать разработку собранных экспедицией материалов. Таким образом, к концу исследования значительная часть собранного материала уже была подвергнута первичной цифровой обработке [12].

В 1909 г. были обследованы киргизские и русские старожильческие хозяйства и их землепользование в Лепсинском уезде и части Копальского. Они были первыми из шести уездов Семиречья подвергнуты статистическому исследованию как наиболее интересные «в колониационном отношении, как заключающие в себе огромный запас богарных земель, обращение которых в переселенческий фонд мало затрагивает

интересы киргизского населения и не требует гидротехнических сооружений» [13]. Несмотря на большую их фактическую ценность, они имеют отдельные недостатки. В частности, при составлении таблиц по переселенческим хозяйствам Пишпекского и Пржевальского уездов не учтены семьи, которые, будучи приписанными к сельским волостям, по каким-либо причинам временно отсутствовали или вовсе выбыли в другие районы страны. То же самое относится и к киргизским хозяйствам. К числу беспосевных не включалось 20-25% отсутствующих хозяйств [14].

Несмотря на то, что пришлось Лепсинский и Копальский уезды, подвергшиеся подворной переписи еще до 1909 г., по-новому исследовать, нехватку денег, смерть и болезни членов экспедиции (22 июля 1909 г. умер Д.И. Дзюба, заболевший воспалением легких; заболели брюшным тифом Бурыгин и Джумабеков, причем первый болел им за лето дважды; заболел малярией и воспалением кишок Шмеман; уехал заведовать статистическими работами в Тульское земство П.И. Попов), работы были закончены в срок: в 1910 г. до конца был обследован Копальский уезд и весь Джаркентский; в мае-сентябре 1911 г. – Верненский уезд, Пишпекский уезд – в 1912-1913 гг., Пржевальский уезд – в 1913 г. Результатом этих исследований явились «Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные под руководством П.П. Румянцева» [15].

Государственная Дума дважды – в 1908 и 1910 гг. – рассматривала вопрос о ближайшей выработке законопроекта о землеустройстве кочевников, чтобы «поставить дело использования земельных излишков киргиз под переселенческие участки на твердую, законную почву» [16]. Но еще в 1916 г. в связи с незаконченностью статистико-экономических исследований и обобщения этих данных, выработать такой законопроект не представлялось возможным.

Материалы по землепользованию кочевого населения Семиречья ценны в том отношении, что они являются результатом подворного исследования, были собраны экспедиционным методом, что обеспечивает их высокую достоверность. Собираясь на сельских сходах, жители аулов не могли обмануть членов комиссии, во-первых, друг перед другом, так как всегда нашелся бы сосед, который поправил бы неправильные сведения. А во-вторых, в состав комиссии входили топографы, которые производили

топографические съемки местности и замер площадей в присутствии одного из жителей аула. П.П. Румянцев писал, что киргизы относились к ним добросовестно и доброжелательно, обнаруживая лишь тенденцию приуменьшить численность своих стад, так как скот являлся единицей налогообложения.

«Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные под руководством П.П. Румянцева» являются единственным статистическим источником, в котором отражено социально-экономическое развитие казахского кочевого аула и русской переселенческой деревни в начале XX века. Статистическая комиссия учитывала общую площадь земли, занимаемую казахскими аулами, земли, занятые под пашни, сенокосы, пастбища, был учтен принятый укос, процент неудобных земель. Отсюда выводились излишки земли в пользу переселенческого фонда. Вследствие того, что комиссия носила официальный характер, сами исследователи должны были выражать и выражали правительственную точку зрения по аграрному и колонизационному вопросам.

Комиссией изучались данные о населении, скотоводстве, земледелии, промыслах, аренде, найме, постройках, сельхозинвентаре, то есть по словам В.И. Ленина, охватывалась «вся совокупность относящихся к рассматриваемому вопросу фактов, без единого исключения» [17]. Итоги подворного описания были обобщены П.П. Румянцевым в поаульные, пообщинные, порайонные и поуездные комбинационные таблицы одновременно по двум показателям – по числу единиц скота в хозяйствах и по площади посева. Так, он разбил все хозяйства казахов на 10 групп по этим двум показателям. Еще в 1910 г., выступая на Статистическом съезде естествоиспытателей и врачей, он отмечал, что такая группировка может дать картину экономического расслоения деревни. Указывая на низкий уровень скотоводства у казахов и киргизов, Румянцев и его экспедиция высоко оценили опыт, накопленный в течение веков казахами и киргизами-скотоводами. «Он (скотовод) очень умело использует даровые силы и естественные условия окружающей его природы. И та техника скотоводческого хозяйства, которая состоит в удачном и разумном комбинировании способов эксплуатации различными видами скота, разработана и применяется ими в совершенстве. В этой области киргиз-кочевник нередко проявляет большую хозяйственную сообразитель-

ность, а по временам глубокую и незаурядную проницательность» [18].

Экспедиция отметила изменения во внутриобщинном земледелии, вызванные развитием товарно-денежных отношений, в частности, переход некоторых земельных угодий в индивидуальное пользование вплоть до купли-продажи земли. В качестве одного из источников доходов кочевых хозяйств исследователи назвали промыслы и впервые в экономической литературе о Семиречье классифицировали их, разбив на социальные категории: наемные, сельскохозяйственные и промышленные рабочие, ремесленники и кустари, служащие, торговцы и промышленники. В материалах экспедиции была нарисована яркая картина процветания ротовщичества у казахов и у киргизов, дана характеристика торговли и ее особенностей. Интересно замечание о том, что рост ярмарок в области несколько ослабил ротовщичество, «вызвав к жизни действие закона спроса и предложения и понизив массовые цены».

По оценке П.П. Румянцева, социально-экономические отношения в крае представляли собой переплетение родовых и феодальных элементов, причем сами эти отношения под влиянием развития товарно-денежных отношений разлагались. Доказательством господствовавших экономических отношений являлась возросшая дифференциация крестьянства. Исследователи отмечали, что к старым формам эксплуатации в Семиречье прибавились новые, капиталистические. Следует отметить чрезмерное преувеличение ими степени развития капиталистических отношений, в то же время патриархально-феодальные отношения, разумеется, были еще не «пережитками», а оставались господствующими.

Статистический материал П.П. Румянцева имеет и недостатки. П.П. Румянцев не смог дать характеристику социальной дифференциации аула и переселенческой деревни. Статистики не дают форм феодальной эксплуатации, форм найма и характера аренды. Отсутствие бюджетных данных является одним из существенных недостатков румянцевского материала. В них нет также данных о количестве отмежеванных в Переселенческий фонд земель. Изучение материалов комиссии П.П. Румянцева помогает воссоздать демографическую характеристику кочевого хозяйства, модель кочевого и полукочевого хозяйства, проследить состояние его экономического развития, а также проследить эволюцию форм землепользования у казахов.

П.П. Румянцев внес большой вклад в дело изучения Семиречья. Опыт исследования области лег в основу его таких основательных трудов, как «Киргизский народ в прошлом и настоящем», «Условия колонизации Семиречья», в которых содержатся важные статистические сведения о хозяйстве киргизов и российских переселенцев Семиреченской области, он разработал концепцию эволюции форм землепользования киргизского населения, которую в неизменном виде принимают историки до сих пор. Он сделал важный вывод о том, что на развитие скотоводства, в том числе и товарного, в исследуемый период в первую очередь повлиял внешний фактор – введение денежной податной системы, строительство железной дороги, переселение крестьян в Казахстан, развитие рынка. Под влиянием названных причин в условиях сокращения традиционных пастбищ возникла необходимость перехода к более интенсивной форме скотоводства (заготовка кормов, сенокошение, стойловое содержание скота). Это, в свою очередь, способствовало приспособлению казахского хозяйства к рыночным условиям. Проанализировав материалы экспедиции Ф.А. Щербины по исследова-

нию степных областей, П.П. Румянцев сделал вывод, что данные, добытые экспедицией, позволяют не только показать современное ему социально-экономическое положение казахского народа, но и наметить пути его развития. Он отметил как недостаток «Материалов» методологически неправильно проведенную группировку хозяйств по количеству лошадей, при которой невозможно выделить богатые хозяйства. Применив собственную группировку, он показал, что в целом данные источника вполне пригодны для социально-экономического анализа казахского аула [19]. Впоследствии, при обследовании Семиречья, он учел все ошибки и недочеты в методике проведения исследования экспедиции Ф.А.Щербины. П.П. Румянцев был также первым из исследователей, указавшим на процесс перехода русско-киргизских отношений от вассальных к колониальным.

Необходимо отметить, что Главное управление землеустройства и земледелия способствовало своевременной обработке статистических материалов и их изданию, так, если первые тома «Материалов...» обрабатывались в городе Верном, то последующие – уже в Санкт-Петербурге и в Петрограде.

Литература

- 1 Столыпин П.А.. Грани таланта политика. – М., 2006. – С. 531.
- 2 Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в. – 1917 г.). – М., 1986. –С. 125.
- 3 Российский Государственный Военно-исторический Архив.Ф.400.Оп.1. Д.3243. Лл.7а,21.
- 4 Российский Государственный Военно-исторический Архив. Ф.400.Оп.1. Д.3243. Лл.210.
- 5 Российский Государственный Военно-исторический Архив. Ф.400.Оп.1. Д.3243. Лл.21.
- 6 Российский Государственный Военно-исторический Архив. Ф.400.Оп.1. Д.3158. Л.5.
- 7 Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIXв.-1917 г.). – М., 1986.
- 8 Российский Государственный Исторический Архив. Ф. 391. Оп. 3. Д.487. Лл. 6, 46.
- 9 Государственный Архив РФ. Ф.543.Оп.1. Д.484. Л.4.
- 10 Румянцев П.П. О применении экономической группировки хозяйств для оценочных выводов // Труды подсекции статистики XI съезда русских естествоиспытателей и врачей в Санкт-Петербурге. 20-30 декабря 1901 г. – СПб., 1902. – С. 505.
- 11 Российский Государственный Исторический Архив. Ф.391. Оп.3. Д.1354. Лл. 17 и об., 18.
- 12 РГИА. Ф.391. Оп.3. Д.1354. Лл. 21, 22 и об.
- 13 РГИА. Ф.391. Оп.3. Д.1354. Лл.5.
- 14 Сапелкин А.А. Аграрные отношения в Киргизии в начале XX века (1900-1917 гг.). – Фрунзе, 1977. – С. 17.
- 15 Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные под руководством П.П. Румянцева. – Т.1 – Лепсинский. уезд. Вып. I. – СПб., 1911; Т.2. – Копальский уезд. – СПб., 1913; Т.3. – Джаркентский уезд. – СПб., 1912; Т.4. – Верненский уезд. – СПб., 1913; Т.7. – Пишпекский уезд. Вып. II. Пг., 1916; Т.8. – Пржевальский уезд. Пг., 1916.
- 16 РГИА. Ф.391. Оп.6. Д.300. Лл.33.
- 17 Ленин В.И. Значение переселенческого дела // Полн. Собр. Соч. – Т. 23. С. 266.
- 18 Материалы... Т. 2. – С. 171.
- 19 Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. – СПб., 1910. 66 с.; Румянцев П.П. Условия колонизации Семиречья. // Вопросы колонизации. – № 9. – СПб., 1911.

References

- 1 Stolypin P.A.. Grany talanta politika. M., 2006. S.531.
- 2 Bekmakhanova N.E. Mnogonacionaknoye naselenie Kazakhstana i Kyrgyzy v epokhu kapitakizma (60 gody XIX v.-1917 g.).- M. 1986. S.125.
- 3 RGVIA. F.400. Op.1. D.3243. Ll.7a,21.
- 4 RGVIA. F. Ф.400.Оп.1. D.3243. L.210
- 5 RGVIA. F. Ф.400.Оп.1. D.3243. L.21
- 6 RGVIA. F. Ф.400.Оп.1. D.3158. L.5
- 7 Bekmakhanova N.E. Mnogonacionaknoye naselenie Kazakhstana i Kyrgyzy v epokhu kapitakizma (60 gody XIX v.-1917 g.).- M. 1986.
- 8 RGIA. F. 391. Op. 3. D.487. L. 6, 46
- 9 GA RF. F. 543. Оп.1. Д.484. Л.4.
- 10 Rumyancev P.P. O primeneniyei ekonjmicheskoy gruppirovky hozyaistv dlya ocenochnyh vyvodov. // Trudy podsekcyy statistiky XI syezda russkyh estestvoispytateley I vrachey v Sanct-Peterburge.- SPb, 1902.S.505.
- 11 RGIA. F.391. Op.3. D. 1354. L. 17 i ob., 18
- 12 RGIA. F.391. Op.3. D. 1354. L.21,22 I ob.
- 13 RGIA. F.391. Op.3. D. 1354. L.5
- 14 Sapyelkin A.A. Agrarnye otnoshenya v Kyrgyzy v nachale XX v. (1900-1917 gg.). Frunze, 1977. S.17.
- 15 Materyaly po obsledovanyu tuzemnogo i russkogo starozhilcheskogo khozyaystva i zemlepolzovanya v Semirechenskoй objasty, sobrannyye pod rukovodstvom P.P. Rumyancev. – T. 1 – Lepsinskii used. Vyp: I. – SPb., 1911; T.2. – Kopalskii uezd. – SPb., 1913; T.3. – Dzharkentskii used. – SPb., 1912; T.4. – Vernenskii uezd – SPb., 1913; T.7. – Pishpekskii uezd. Vyp.II. Pg., 1916; T.8. – Przhevalskii used. Pg. 1916.
- 16 RGIA. F. 391. Op.6. D.300. Ll.33.
- 17 Lenin V.I. Znachenie pereselencheskogo dela.//Poln.Sobr.Soch.-T.23.S.266.
- 18 Materyaly... T.2. S. 171.
- 19 Rumyancev P.P. Kirgizskii narod v proshlom I nastoyashem SPb., 1910. 66 s. ; Rumyancev P.P. Uslovyia kolonizatsiyi Semirechya. //Voprosy kolonizatsiyi. – №9. – SPb, 1911.

Мекебаев Т.Қ.
**Қазақстанда уақытша
үкіметтің жүргізген
жер саясаты**

Мақалада Қазақстанда Уақытша үкіметтің жүргізген жер саясаты мәселесі қарастырылған. Уақытша үкіметтің жер саясаты қазақ даласындағы ұлт-азаттық жолындағы күрес кезеңдерімен тығыз байланысты болды. Жетісудағы 1916 жылғы Ұлт-азаттық көтерілістердің кейбір себептері де осы жер мәселесімен байланысты болған. Уақытша үкіметтің жер саясатына зер салуды ұлт зиялыларының өздері бастап берген-ді. Бұл ретте Ә. Бөкейхановтың, А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың мақалаларын атауға болады. Бұл мақалаларда жер саясаты мәселесінің қазақ елі үшін қоғамдық маңызы ғылыми тұрғыда өз дәрежесінде көтеріліп, терең түсіндірілген еді.

Мақалада тарихи деректер мен құжаттарға сүйене отырып Уақытша үкіметтің Қазақстан территориясында жүргізген жер саясаты жан-жақты сипатталып, талдау жасалған. Сонымен қатар мақалада Уақытша үкіметтің переселен мекемелері жүйесіне қатысты іс-әрекеттері қарастырылған.

Түйін сөздер. Уақытша үкімет, Кеңес үкіметі, Құрылтай жиналысы, Түркістан, Ақпан революциясы.

Мекебаев Т.
**Land policy of the Temporarily
Government in Kazakhstan**

The article deals with the land policy of the Temporarily Government in Kazakhstan. Land policy of Temporarily government in Kazakhstan was closely linked with the national liberation movements. The main reasons for the national movement in Zhetisu in 1916 were limited to the land question. The problem of land policy of the temporarily Government in the works considered representative of the national intelligentsia. In this connection it may be noted the articles of A. Baitursynov, M. Dulatov A. Bokeikhanov.

The article based on historical sources and documents given to the analysis of the land policy of the Temporarily Government in Kazakhstan. Also, the article examines actions of the Temporarily Government on movement organizations.

Key words: The Temporarily Government and the Soviet government, the Constituent Assembly, Turkestan, the February Revolution.

Мекебаев Т.Қ.
**Земельная политика
Временного правительства
в Казахстане**

В статье рассматривается земельная политика Временного правительства в Казахстане. Земельная политика Временного правительства в Казахстане была тесно связана с национально-освободительными движениями. Основные причины национально-освободительного движения в Жетысу в 1916 году сводились к земельному вопросу. Проблему земельной политики Временного правительства в своих трудах рассматривали представители национальной интеллигенции. В связи с этим, можно отметить труды А. Байтұрсынова, М. Дулатова, А. Бокейханова.

В статье, опираясь на исторические источники и документы проводится анализ земельной политики Временного правительства на территории Казахстана. А также рассматриваются действия Временного правительства относительно системы организации переселенцев.

Ключевые слова: Временное правительство, Советское правительство, Учредительное собрание, Туркестан, Февральская революция.

ҚАЗАҚСТАНДА УАҚЫТША ҮКІМЕТТІҢ ЖҮРГІЗГЕН ЖЕР САЯСАТЫ

Қазақ ұлты үшін XX ғасырдың бас кезінде жер мәселесінің ең өзекті де, түйінді мәселе болғанын бұл күнде мұрағат құжаттары дәлелдей бастады. Осы уақытқа дейін жарық көрген кейбір еңбектерде де патша үкіметінің Қазақстандағы жер мәселесіне байланысты ұстанған саясаты жөнінде біршама түсінік беретіні байқалады. 1917 жылы бар болғаны бірнеше ай ғана өмір сүрген Уақытша үкіметтің жер туралы саясатына байланысты арнайы жазылған зерттеу жұмыстары жоқ екенін айтпауға болмайды. Ал енді патша үкіметі мен Кеңес үкіметі аралығында өмір сүрген осы уақытша үкіметтің бұл мәселе жөнінде ұстанған бағытына тарих ғылымында назар аудармауы мәселенің жүйелі түрде зерттелмегенін, сондықтан да мұнда біраз жұмбақ жайттар барлығын көрсетеді. Осыны ескерген біз шағын мақаламызда Уақытша үкіметтің жер мәселесіне қатысты ұстанған саясатын тың деректер негізінде ашып көрсетуді мақсат етіп қойдық. Уақытша үкіметтің жер саясатына зер салуды ұлт зиялыларының өздері бастап берген-ді. Бұл ретте Ә. Бөкейхановтың, А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың мақалаларын атауға болады [1]. Бұл мақалаларда жер саясаты мәселесінің қазақ елі үшін қоғамдық маңызы ғылыми тұрғыда өз дәрежесінде көтеріліп, терең түсіндірілген еді.

20-30-жылдары аталған және тағы басқа Алаш қозғалысына қатысқан ұлт зиялыларына қарсы саяси айыптау процестері басталды. Қазақ интеллигенциясын жаппай қуғындау саясаты, тоталитарлық идеологияның кең қанат жаюы 30-жылдардың ортасынан 80-жылдардың соңына дейін тарих ғылымында Уақытша үкіметтің жер саясатына байланысты арнайы зерттеу жүргізуге мүмкіндік бермеді. Тәуелсіз Қазақстан жағдайында соңғы уақытта тарих ғылымында жасалып жатқан игі қадамдар Уақытша үкіметтің жер саясатына жаңа көзқарасты қалыптастырып, оны ұлттық мүдде тұрғысынан зерттеуге жол ашты.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаев Тарих толқынында еңбегінде былай дейді: «XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққандар, әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының

ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал [2].

Бұл мәселеге байланысты тарихшы М. Қойгелдиевтің еңбектерінің орны ерекше. Бұл күрделі мәселеге ескі, ұлы державалық немесе тар өрісті таптық мүдде тұрғысынан емес, ұлттық ерекшеліктер мен ұлттық көзқарас тұрғысынан қарап, жалпы адамзаттық қасиеттерге негізделген жаңа методологиялық және теориялық деңгейде зерттеу жүргізуге бағыт ұстайды [3, 238-240 бб.].

Уақытша үкіметтің жер саясаты қазақ даласындағы ұлт-азаттық жолындағы күрес кезеңдерінің елестерінен хабардар ететіндіктен де маңызды. Жетісудағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістердің негізгі себептері де осы жер мәселесімен байланысты болды. Оның айғағы мына құжаттарға назар аударайық: қазақ халқының зиялы азаматтарының бірі Мұхамеджан Тынышбаев аталған көтерілістен кейін Түркістан губернаторы Курапаткиннің қабылдауында болғанда, көтерілістің негізгі шығу себептерінің бірі жер мәселесі деп айтқаны белгілі [3, 265 б]. Сонымен қатар Мұхамеджан Тынышбаев 1917 жылы ақпанда 1916 жылғы көтеріліске байланысты болған сот тергеуіне жазба түрінде берген өзінің жауабында «Түркістан орыс жұртының 99 проценті Жетісу жеріндегі толқулардың себебін көп ойлап жатпай-ақ жеңіл-желпі түрік немесе герман үгітінен көреді, ал шын мәнінде қазақтар мен қырғыздар үшін атамекен жерінен айрылу мен патша чиновниктерінің түрлі зорлығынан үлкен көтеріліске шақырған үгітші жоқ еді» деген ойды айтқан болатын [4, 29 б].

Уақытша үкімет дегеніміз қайшылықтары шиеленіскен әлжуаз билік екендігін, ал қайсыбір қоғамдық мәселелерді шешуге келгенде оның патша үкіметінің тікелей мұрагері болып табылатынын, әсіресе, Қазақстандағы жер саясаты анық көрсетіп берді. Жеңіп шыққанша соғысу саясатын жүргізе отырып, ол ақыры өзі де екі бірдей оттың ортасында қалды: бір жағынан үкімет соғыс жағдайында әскерді және ішкі сұранысты азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін шаруалардың талап-тілегімен аз да болса санасуға мәжбүр болса, екінші жағынан ол орыс буржуазиясы мен билеуші топтарының үкіметі бола тұрып, жер мәселесін демократиялық негізде біржола шешуді Құрылтай жиналысына қалдырды. Министрлер кеңесінің төрағасы князь Львов 1917 жылғы 15 сәуірде барлық облыстарға жіберген өзінің №722228 циркулярында «Шаруаларға өздерінің тиісті жерге егін салуға кедергі жасалынбасын, жерге байланысты мә-

селелерді әркім өз бетінше шешпейтін болсын, елді азық-түлікпен қамтамасыз етуге қажет жағдай қалыптастырылсын» деп атап көрсетіп, ал жерге байланысты дауларды шешіп отыру үшін болыстық және уездік комитеттер жанынан егіншілер мен жер иеленушілерден тұратын татуластыру комиссияларын құруды ұсынды [5, 12-п]. Бұған қосымша Егіншілік министрлігі «жері аз яки жерсіз шаруалар, жерге мұқтаж шаруалар жер жырттып, егін егу үшін бос жерлердің бәрін биылша барынша пайдалансын» [6] деген нұсқау берді. Осыдан-ақ бұл шаруалар, біріншіден, шаруалардың белгілі бір бөлігінің таптық наразылығының бәсеңдеуіне ықпалын тигізсе, екіншіден, өз еңбектерімен азық-түлік тапшылығын аз да болса шешуге жағдай туғызды. Қазақ облыстарында жер мәселесіне байланысты орыс-қазақ арасында көптеген талас-тартыс, дау-жанжалдар болып тұрды. Қапал уезінің комиссары өзінің Түркістан уақытша үкіметінің комиссарына жолдаған телеграммасында уездің көптеген жерлерінде жайылымға, суға және шабындық жерлерге таласудың орын алып, ұлттық қақтығыстардың болғанын айтты. Осы деректе, әсіресе, Покатиловка болысында шаруалар мен қазақтар төбелеске шейін барып және шаруалардың мылтық қолданғаны хабарланды [7, 43-п].

Мұндай қақтығыстардың сонымен қатар Сарқандта да болып, онда орыс шаруаларының қазақтарға қажетті нан басқа да азық-түлік заттарын сатпай қойғаны белгілі. Қазақ облыстарындағы осы тәрізді ұлтаралық шиеленісті бәсеңдету мақсатында 3 сәуірде Егіншілік министрінің орынбасары Волков Ақмола, Семей, Орал, Торғай, Жетісу, Сырдария және Томскі облыстық переселен мекемелеріне 1038-ші нөмірлі жеделхат жіберіп, онда «жер мәселесін құрылтай жиналысы шешкенге дейін қазақ пайдасында тұрған жерлерден екі жақ ынтымақтасып, ризашылықпен келіскен орындарды ғана пайдалану болмаса, жер кесу тоқталады. Заманның осындай ауыр шағында қазақтың мал шаруасының құтын қашырмау үшін бұрын алынған, бүгінгі күнге дейін мұжық орналаспаған һәм есепке алынбаған учаскелер қазақ ауылдық қоғамдарының пайдалануына биылша тегін берілсін», – деп көрсетілген еді [7, 43-п].

Жерге байланысты өз мүдделерін қорғаған кейбір облыстарда қазақтардың белсенді әрекетке көшкендігі байқалды. Мәселен, Қостанай уезінде болыстық комитеттер жергілікті переселен мекемелері қызметкерлерінің іс-қағаздарын, құжаттарын және ақшаларын тартып алып, өздерін жұмысқа жібермей қойды. Осы оқиға

туралы хабар алған ішкі істер министрлігі тез арада облыстық комиссар Бөкейхановқа жеделхат жолдап, мұндай «бұзақылықты» болдырмау, тез арада заңды тәртіпті орнату және мұндайға келешекте жол бермеу шараларын қолдануды талап етті. Сонымен қатар осы нұсқауда переселен мекемелерін сақтап, олардың жұмыс істеуіне жағдай жасау сұралды. Уақытша үкіметтің негізгі мақсаты қалай болғанда да переселен мекемелерін сақтау болғаны осы жеделхаттан айқын байқалды [8]. Жаңа үкімет жер мәселесін шешуге байланысты амалдар жасауды Екіншілік министріне тапсырды. Сондықтан да министрліктің жанынан жер мәселесін шешуді Құрылтай жиналысына дайындайтын арнайы комиссия құрылып, оның жұмысын басқару IV Мемлекеттік Дума мүшесі, «Русские ведомости» газетінің редакторы, профессор А.С. Посниковқа жүктелді. Өз кезегінде А.С. Посниковтың комиссиясы бұл мәселені түбегейлі шешу үшін жер комитеттері жүйесін құру туралы ереже жобасын ұсынып, оны мамыр айының басында уақытша үкімет бекітті [9, 111-п]. Бұл ереже бойынша, жергілікті (облыстық, уездік, болыстық) және бас (Петроградта) жер комитеттері құрылып, оларға негізінен екі міндет жүктелетін болды. Олардың бірі жер мәселесін Құрылтай жиналысына даярлау үшін империяның барлық аудандарының қажет материалдар жинау болса, екіншісі, бұл мәселені Құрылтай жиналысы біржола шешкенге дейін ел ішінде күнделікті дау-жанжалдарды асқындырмай шешіп отыру еді.

Сонымен, мамыр айында бүкіл империя көлеміндегідей қазақ облыстарында да жер комитеттерін сайлау науқаны басталып кетті. Торғай облысында 1917 жылы 15 мамырда Ткаченконың төрағалығымен Атқару комитеттің мәжілісі болды. Бұл мәжіліске белгілі қазақ қайраткерлері облыстық комиссар Ә. Бөкейханов қатысты. Бұл жиынның күн тәртібіндегі негізгі мәселе облыстық жер комитетін құру еді. Мәжіліс бұрынғы Атқару комитетіндегі жерге байланысты істің бәрі енді осы облыстық жер комитетіне өткізілсін деп шешті. Жаңа облыстық комитет құрамына мынандай мүшелер сайланды: Матвеев, Бөкейханов, Байтұрсынов, Гребнев, Сириус [10, 27-п]. Торғай облысы тәрізді осындай жер комитеттері басқа облыстарда да біртіндеп құрылды.

Ал енді осы уақытта Уақытша үкіметтің жергілікті орындарында жер саясаты қалай жүргізілді, бұл ретте ең алдымен көзге ұратын жағдай – Уақытша үкіметтің өзінен бұрынғы ескі үкіметтің қазақ облыстарындағы жер саясатын кішкене болса өзгерістерге құлықсыздық таны-

татындығы дер едік. Анығырақ айтқанда, Уақытша үкіметте бұл салада бұрынғы патшалық биліктің мұрагері болып қалды. Мұны неден байқауға болады?

Уақытша үкімет Ақпан революциясына дейінгі қазақ облыстарындағы жер мәселесінен жақсы хабардар бола отырып және революциядан кейін шақырылған облыстық қазақ съездерінің талаптарынан хабардар бола тұра ішкі Ресейден орыс шаруаларының қазақ жеріне қоныс аударылуына шек қою, переселен мекемелерін жою, сөйтіп, жер мәселесін белгілі бір жүйеге келтіру туралы өтініштерге құлақ аспады. Осының нақты мысалы мамыр айының орта тұсына қарай облыстық комиссарлар атына нұсқау түрінде мынадай мазмұндағы жеделхаттың таратылуы: «Атқару комитеттеріне, қоғамдық ұйымдарға қоныстандырудың әртүрлі мұқтаждықтарын қанағаттандыру және орныға қоймаған қоныстанушы соғысқа қатысушыларды қолдау үшін қоныстандырушы ұйымдардың және олардың тоқтаусыз қызметін қаз-қалпында сақтау қажет. Қоныстандыру қажетіне босатылатын барлық сметалар және қарыздар оларды дұрыс жұмсауға жауапты аудандар меңгерушілері арқылы ғана заң бойынша шығындалуы тиіс.

Екіншілік министрі үшін Волков, Қоныстандыру басқармасының ерекше тапсырмалар жөніндегі чиновнигі Гедыман» [11, 4-п].

Мұндай сипаттағы саясатты жүргізудегі мақсат бұрынғы патша үкіметінің Қазақстан сияқты шет аймақтардағы отарлау саясатында қол жеткен жетістіктерді біржолата бекіте түсу, сол арқылы империялық үстемдіктің жаңа түрін қамтамасыз ету еді. Уақытша үкіметтің переселен мекемелері жүйесін сақтап қалудағы тағы бір мақсаты: Ақпан революциясынан кейінгі айларда шаруалар арасында ішкі Ресейге қайта көшу туралы қозғалыс бас көтере бастағандықтан, соған жол бермеу еді. Сондықтан да Екіншілік министрлігі мен Қоныстандыру басқармасы 1917 жылдың маусымында жергілікті билік орындарына жолдаған №367 ресми хатында «Оралдан әрі жақында орналасқан қоныстанушылар арасында соңғы кезде помещиктік жерлер жедел бөлінетін шығар деген үміттен кейін Отанына қайту көңіл күйі байқала бастады. Қоныстанушылардың кейбіреулері тіптен өздерінің жаңа жерде енбекпен жинаған өнімдерін асығып сатуға, Оралдың арғы жағындағы өңделген шабындықтарын тастап, еуропалық Ресейдегі помещиктік жерді бөлікке салудан кешігіп қалудан қорқуда», – деп көрсетіп, жергілікті әкімшіліктерден бұл қозғалысты өріс алдырмай тоқтатуға қажет шаралар-

ды іске асыруды талап етті [12, 157-п] осыдан соң кейбір жергілікті әкімшілік орындары қоныстанушылардың кейін қайту процесін тоқтатуға жан-жақты атсалысы. Осының нақты көрінісі Семей облыстық атқару комитетінің переселендерге арнайы үндеу жолдап, онда «немістермен соғыс жеңіспен аяқталып, майданда жүргендер үйлеріне оралмай Құрылтай жиналысының жер туралы заң шығаруды тіптен мүмкін еместігін» түсіндірді. Онда осыған байланысты барлық переселендерді шаруашылықтарын бұзбай, темір-жол және басқа транспорт жүйелерінің жұмысына кедергі жасамай, бұрынғы орындарынан көшпей қалуға шақырды [13, 158-п].

Мұндай сарындағы үндеулер Жетісу облысында қоныстанушыларға да таратылды. Сонымен, қорыта келгенде айтарымыз, Уақытша

үкімет және оның жергілікті мекемелері жер мәселесін Құрылтай жиналысының шешуіне қалдырғанымен, шын мәнінде ұлттық аймақтарды, оның ішінде қазақ жерін ашықтан – ашық отарлау саясатын ұстанды, ол Орталық қоныстандыру басқармасы бастаған және жаңа үкіметте қысым көрмеген ескі патша чиновниктері бұрынғы билік тұсында жүзеге асырып жатқан отаршыл пиғылдарын, істерін алда келе жатқан құрылтайға дейін орындап алуға тырысты. Бірақ мұның бәріне большевиктердің 1917 жылы Қазан айында төңкеріс жасап, үкімет басына келуі кедергі жасады. Жаңа үкіметтің де Қазақстанға толық тәуелсіздік беру ойында жоқ еді. Саясат өзгергенімен орталыққа тәуелділік өзгермеген бұл жаңа дәуір жеке әңгіме етуге лайық.

Әдебиеттер

- 1 Бөкейханов Ә. Жер комитеті // Қазақ. 1917. – №227; Байтұрсынов А., Дулатов М. Қазақ халқына үндеуі // Қазақ. 1917. – № 237.
- 2 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 2003. – 288 б.
- 3 Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. – Алматы: 1995. – 368 б.
- 4 Тынышбаев М. История казахского народа. – Алматы: 1993. – 224 с.
- 5 ҚР ОММ. 17-қор, 1-тізбе, 4-іс. 12-п.
- 6 Қазақ. – 1917. – №231.
- 7 ҚР ОММ. 9-қор, 1-тізбе, 22-іс. 43-п.
- 8 Қазақ. – 1917. – №226.
- 9 ҚР ОММ. 17-қор, 1-тізбе, 14-іс. 111-п.
- 10 ҚР ОММ. 18-қор, 1-тізбе, 15-іс. 27-п.
- 11 ҚР ОММ. 19-қор, 1-тізбе, 43-іс. 4-п.
- 12 ҚР ОММ. 9-қор, 1-тізбе, 28-іс. 157-п.
- 13 ҚР ОММ. 9-қор, 1-тізбе, 28-іс. 158-п.

References

- 1 Bokeihanov A. Zher komitety// Kazakh. 1917. – №227; Baitursynov A., Dulatov M. Kazakh halkyna undeu// Kazakh. 1917. – № 237.
- 2 Nazarbayev N.A. Tarih tolkynynda. – Almaty: Atamura, 2003. – 288 b.
- 3 Koigeldiev M.K. Alash kozgalysy. – Almaty: 1995. – 368 b.
- 4 Tynyshbaev M. Istoria kazakhskogo naroda. – Almaty: 1993. – 224 s.
- 5 KR OMM. 17-kor, 1-tyzbe, 4-is. 12-p.
- 6 Kazakh. – 1917. – №231.
- 7 KR OMM. 9-kor, 1-tyzbe, 22-is. 43-p.
- 8 Kazakh. – 1917. – №226.
- 9 KR OMM. 17-kor, 1-tyzbe, 14-is. 111-p.
- 10 KR OMM. 18-kor, 1-tyzbe, 15-is. 27-p.
- 11 KR OMM. 19-kor, 1-tyzbe, 43-is. 4-p.
- 12 KR OMM. 9-kor, 1-tyzbe, 28-is. 157-p.
- 13 KR OMM. 9-kor, 1-tyzbe, 28-is. 158-p.

Мекебаев Т.Қ.
**Қазақстандағы уақытша
үкіметтің билік орындарының
қоғамдық ұйымдармен
байланысы**

Мақалада Қазақстандағы Уақытша үкіметтің билік орындарының қоғамдық ұйымдармен байланысы мәселесі қарастырылған. Бүгінгі таңда Уақытша үкімет билік орындарының қоғамдық-саяси ұйымдармен қатынасын, ол қатынастың қалыптасу және өзгеру динамикасын талдап көрсету – тарих ғылымының бірден-бір міндеті. Ресей империясының құрамындағы барлық отар елдер сияқты қазақ халқы да Уақытша үкіметке барынша қолдау көрсетеді. Қазақ оқығандарының өкімет билігіне қол жеткізуі, ұлттық қоғамдық-саяси ұйым – қазақ комитеттерінің өмірге келуі, тұңғыш ұлттық саяси партияның құрылуы және оның автономия үшін күресі, зиялылардың земство-лық басқару жүйесін орнатуға атсалысуы. Құрылтай жиналысы сайлауына қатысуы сияқты саяси оқиғалар ағымы Уақытша үкімет тұсында жүзеге асады.

Мақалада зерттеу еңбектеріне негізделі отырып, Қазақстанда Уақытша үкімет өзінің саясатын жүзеге асыруда сүйенген қазақ комитеттері, мұсылмандар комитеті және тағы басқа қоғамдық негіздегі ұйымдардың қызметі сипатталады. Сонымен қатар, мақалада 1917 жылы Ақпан төңкерісінен кейін түрлі ұлттық, қоғамдық негізде құрылған ұйымдар мен өкімет органдарының қарым-қатынасы қарастырылады.

Түйін сөздер: Уақытша үкімет, Ақпан төңкерісі, Құрылтай жиналысы, Қазақ зиялылары, Түркістан өлкелік комитеті, қазақ комитеттері, мұсылмандар комитеттері.

Мекебаев Т.К.
**Communication of the
Temporarily Government with
non-overnmental organizations
in Kazakhstan**

The article discusses the relationship of the Temporarily Government with non-governmental organizations in Kazakhstan. To date, studies of development, the dynamics of the relationships of the authorities of the Temporarily Government with the socio-political organizations is one of the important problems in historical scholarship. Kazakhstan, like other colonial states supported the Temporarily Government. The Temporarily Government took a number of important political events: the service of Kazakh intelligentsia in the government, the establishment of socio-political organization – Kazakh Committee, the organization of the first national political party and fight in the way of achieving autonomy, participation in elections uchereditelnogo meeting. Also, the article examines the relationships of the relationships of social organization, which appeared after the February Revolution of 1917 with the government.

Key words: the Temporarily Government, the February Revolution, the Constituent Assembly, the Kazakh intelligentsia, Turkestan regional government, Kazakh committees, Muslim committees.

Мекебаев Т. К.
**Связь органов власти
Временного правительства
с общественными
организациями в Казахстане**

В статье рассматривается связь органов власти Временного правительства с общественными организациями в Казахстане. На сегодняшний день исследование становления, динамики развития взаимоотношения органов власти Временного правительства с общественно-политическими организациями является одной из важных задач в исторической науке. Казахстан, как и остальные колониальные государства, оказывала поддержку Временному правительству. При Временном правительстве произошли ряд важных политических событий: служба представителей казахской интеллигенции в органах власти, становление общественно-политической организации – казахского комитета, организация первой национальной, политической партии и борьба на пути достижения автономии, участие в выборах учредительного собрания. А также, в статье рассматриваются взаимоотношения общественных организации, которые появились после Февральской революции 1917 года с правительственными органами.

Ключевые слова: Временное правительство, Февральская революция, Учредительное собрание, Казахская интеллигенция, Туркестанское краевое правительство, казахские комитеты, мусульманские комитеты.

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
УАҚЫТША ҮКІМЕТТІҢ
БИЛІК
ОРЫНДАРЫНЫҢ
ҚОҒАМДЫҚ
ҰЙЫМДАРМЕН
БАЙЛАНЫСЫ**

Ресейдегі 1917 жылғы Ақпан төңкерісі империализм бұғауындағы халықтар өмірінде аса елеулі оқиға болғаны белгілі. Айтар болсақ патша өкіметінің құлауын, әсіресе, отарлық тәуелділіктегі елдер қуана қарсы алады, отарлық азабын шеккен оларға енді жаңа әділетті дәуір туатындай, ескі отарлық саясат пен теңсіздік, өздерін «бұратана» деп жүре тыңдайтын чиновниктік аппарат біржола жойылатындай көрінеді.

Ресей империясының құрамындағы барлық отар елдер сияқты қазақ халқы да Уақытша үкіметке барынша қолдау көрсетті. Қазақ оқығандарының өкімет билігіне қол жеткізуі, ұлттық қоғамдық-саяси ұйым – қазақ комитеттерінің өмірге келуі, тұңғыш ұлттық саяси партияның құрылуы және оның автономия үшін күресі, зиялылардың земстволық басқару жүйесін орнатуға атсалысуы. Құрылтай жиналысы сайлауына қатысуы сияқты саяси оқиғалар ағымы Уақытша үкімет тұсында жүзеге асады. Айтар болсақ Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаев Тарих толқынында еңбегінде Жаңа Ресейдің Уақытша үкіметі империялық ұлт саясатының зардаптарын жою үшін нақтылы шаралар қолданды. 1917 жылғы 20 наурызда ол Ресей азаматтарының діни сеніміне, діни оқуына немесе ұлтына қарай қойылатын шектеу атаулының бәрін жойды. 1917 жылғы 17 сәуірде құрамында Н.Н. Щепкин, Ә. Бөкейханов, М. Тынышбаев, С.Н. Максұтов, тағы басқа зиялылар Түркістан комитетін құрды. Осының сыртында «Алашорда» көсемдерін Уақытша үкімет әр мерзімде Торғай облыстық комиссарлығына, Семей облыстық комиссарлығына және басқа басшы қызметтеріне тағайындады. Саяси көзқарасы жөнінен эсер-кадет блогына жанасатын қазақ зиялы қауымының өкілдері тұңғыш рет Қазақстанды басқару органдарының құрамына кірді. Сөйтіп, өлкенің саяси өміріндегі Алаш қозғалысының ұстанған жолы мойындалды деп келтірген [1, 171 б].

Осындай халқымыз үшін аса маңызды тарихи оқиғаларға толы кезеңнің зерттелуі әлі күнге дейін зерттеуді қажет етеді. Әсіресе, Уақытша үкіметтің Қазақстандағы билік орындарының қоғамдық-саяси ұйымдармен қарым-қатынасы зерттеушілердің назарынан тыс қалған тақырыптар қатарына жатады. Мәселеге мұндай қатынастың түп төркінен, әрине, кеңестік тарих ғылымында Уақытша үкімет орындарының қызметіне бай-

ланысты қалыптасқан бір жақты, тар партиялық көзқарастан іздеген жөн. Рас, кеңестік тарихшылар Ресейде патша үкіметінің құлауы және оның шет аймақтарға әсері туралы аз жазған жоқ. Негізгі мақсаты – Ресей жұмысшыларының гегемондық рөлін марапаттау, орыс халқының артта қалған елдерге көмегін жан-жақты көрсету болған кеңестік дәуірдегі еңбектерде Уақытша үкімет тұсындағы қазақ қоғамының шынайы көрінісін объективті ашу мүмкін емес еді.

Еліміздің өз тәуелсіздігін жария етуі, соған байланысты қоғамдық өмір мен ғылымда қалыптасқан қолайлы жағдай тарихтанудағы басқа да өзекті мәселелер сияқты Қазақстандағы Уақытша үкімет тұсындағы қазақ қоғамының шынайы көрінісін объективті ашу мүмкін де емес еді. Еліміздің өз тәуелсіздігін жария етуі, соған байланысты қоғамдық өмір мен ғылымда қалыптасқан қолайлы жағдай тарихтанудағы басқа да өзекті мәселелер сияқты Қазақстандағы Уақытша үкіметтің қызметін де объективті тұрғыдан талдауға жол ашып отыр. Міне, осыған байланысты тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ зиялыларынан Уақытша үкімет тұсындағы қызметін бүгінгі қоғамдық сұранысқа сай зерттеуде тың еңбектерді дүниеге келтірді. Сондай зерттеулердің бірі К. Нұрпейісовтің «Алаш һәм Алашорда» еңбегі [2].

Зерттеуші 1917 жылғы қазақ қоғамындағы өзгерістерді дәлелді түрде сипаттай келе, Уақытша үкімет пен Кеңес өкіметі жүйесінің қалыптасуын, олардың ара қатынасын тереңірек, әрі жаңа көзқарас тұрғысынан дәлелді көрсете білген. Ғалым өз еңбегінде «Уақытша үкіметтің өлкедегі ұлттық тірегі – 1917 жылдың наурыз айының ортасынан құрыла бастаған Қазақ және мұсылман комитеттері болды» деп дәлелді жазады [1, 80 б].

Уақытша үкімет тұсындағы Қазақ зиялыларының қоғамдық – саяси қызметі туралы оң пікір қалыптастыруға атсалудың ішінен М. Қойгелдиевтің еңбегін бөліп айтуға болады [3, 238-293 бб]. Ол Ә. Бөкейханов пен М. Тынышбаевтың комиссарлық қызметіне арнайы тоқталып өтеді [3, 293 б]. Бұл еңбекте қазақ комиссарлары ел жайын жақсы білетін, терең және тәжірибелі саясаткерлер ретінде көрсетіледі. Бүгінгі таңда Уақытша үкімет билік орындарының қоғамдық-саяси ұйымдармен қатынасын, ол қатынастың қалыптасу және өзгеру динамикасын талдап көрсету – тарих ғылымының бірден-бір міндеті. Ақпан төңкерісі елде саяси жүйені өзгертіп, республикалық құрылысқа көшуге жағдай жасаумен қатар империяның орталығында да, сондай-ақ кең байтақ жерлерде созылып

жатқан ұлттық отар аймақтарда да барлық саяси күштердің, қоғамдық ұйымдардың жанданып, бұқаралық сипат алып, әрекет етуіне өз ықпалын тигізеді. Осының нәтижесінде елде азаматтық келісімге келуге белгілі бір мүмкіндіктер туады.

1917 жылы Ақпан төңкерісінен кейін түрлі ұлттық, қоғамдық негізде құрылған ұйымдар мен өкімет органдарының қарым-қатынасы қандай еді?

Ақпан төңкерісі – Ресей империясының барлық саяси жүйесіне тән дағдарыстың заңды нәтижесі. Патшалық тәртіптің құлауы елде сапалық тұрғыдан жаңа саяси жүйе құруға мүмкіндіктер туғызады. Империяда бұрыннан орын алып келген «біртұтас және бөлінбес Россия» идеясы мен соған негізделген мемлекеттік саясатқа сызат түсе бастайды. Ақпан жеңісінен кейін жаңа таптық, әлеуметтік, ұлттық және партиялық, көп жағдайда бір біріне қарсы болған мақсат – мүдделерді жақтайтын күштер саяси күрес алаңына шығады [2, 74 б.].

Елдегі шешімін күткен ұлттық автономия, жер, азық-түлік, оқу-ағарту, тіл, дін және тағы басқа көптеген мәселелерді өз міндет-мақсаттарына, бағыт-бағдарламаларына арқау еткен қоғамдық-саяси ұйымдар, ұлттық құрылымдар өз мүдделерін жүзеге асыруда өкімет органдарымен қарым-қатынасқа түседі. 1917 жылы Ресейдің бір жерлерінде бейберекеттікке жол берілсе, екінші жерде өкімет билігі әйтеуір бір ұйымның қолына өтеді, үшінші жерде қос өкімет, үш өкімет немесе қанша ұйым мен мекеме болса, сонша өкімет болады [4, 69 б.].

Қазақстанда Уақытша үкімет өзінің саясатын жүзеге асыруда қазақ комитеттеріне, мұсылмандар комитеті және тағы басқа қоғамдық негіздегі ұйымдарға сүйенеді. Ал осы ұйымдардың ішінде Уақытша үкіметтің ұлттық тірегі болған қазақ комитеттері мен мұсылман комитеттері, сондай – ақ Ұйғыр – Дүнген (тараншы – дүнген), қырғыз уездік комитеттері (Пржевальск, Пішпек уездері Жетісу облысы құрамында болған) сияқты ұлттық және діни негізде құрылған ұйымдар бар еді. Кейбір кеңестік зерттеушілер бұл ұйымдарды оқшау ұлттық құрылым, Уақытша үкіметтің сойылын соғып, көзсіз қолшоқпары болады деген сипатта көрсетіп келді.

1917 жылдың наурыз айынан бастап жер-жерлерде бой көтере бастаған қазақ комитеттері Уақытша үкіметке барынша қолдау көрсетеді. Алайда қазақ комитеттері өкілдері Уақытша үкіметтің жергілікті органдары болған облыстық және уездік атқару комитеттеріне мүше болып кіріп, ұлттық саясатын қазақ съездері бекітіп,

бағыт-бағдарлама беріп тұрған. Орал облыстық қазақ атқару комитетінің Жарғысында «ұйымның мақсаты – қазақ халқын жаңа құрылыстың негіздерімен таныстыру және оны жүзеге асыру, құрылтай жиналысына әзірлеу» делінеді. Осы құжатта қазақ комитеттерінің Уақытша үкіметтің жергілікті ұйымдармен қарым – қатынасы былайша айқын көрсетілген: «комитеттер (қазақ) өзінің қызметіне қатысты мәселелер бойынша басқа мекемелермен және ұйымдармен өзара қарым-қатынаста болады. Облыстық қазақ комитеті өзінің өкілдерін Оралдағы атқару комитетіне, болыстық және ауылдық комитетімен, уездіктер – уездік атқару комитетімен қарым-қатынаста болады» [5]. Осы Жарғыға сай қазақ комитеттері атқару комитеттеріне өз адамдарын кіргізеді. Мысалы, Ж. Ғаббасов Семейде, Ж. Ақбаев Қарқаралыда атқару комитеттеріне мүше болып кіреді. Ақмола облыстық атқару комитетіне Қазақ комитеті 10 адамды өкіл қылып кіргізеді [6]. Қазақ комитеттерінің ұсынуы бойынша үкіметтің жергілікті органдары құрамына кіргендер қазақ қоғамына байланысты мәселелерге тікелей араласып, көбіне істің қазақтың пайдасына шешілуіне септігін тигізеді. Екі жақ өкілдері бірден және барлық мәселелер бойынша тіл табысып кете алмаған. Отарлық аппарат чиновниктері мен ұлттық интеллигенция өкілдері арасында қырғи қабақтық пен келіспеушілік те болмай қалған жоқ, мұндай жағдайлар Оралда, Қостанайда, Қарқаралыда, тағы басқа жекелеген қалаларда орын алған [2, 74 б]. Комиссарлар мен атқару комитеттері қазақ комитеттері қойған талаптарға жүрдім – бардым қарап, уақытында шешпей, созбаққа салады, шешкен жағдайда негізінен өздеріне қолайлы жағына бейімдейді. Әйтсе де жергілікті халық өзінің бар талап тілегін осы қоғамдық негізде құрылған мекемелер арқылы іске асыруға ұмтылады. Жетісу, Сырдария қазақ комитеттеріне жергілікті халықтың күнделікті тұрмыс – тіршілігіне, әсіресе, жер мәселесіне байланысты шағымдар түсе бастайды [7, 78-79 бб.].

Уақытша үкімет мекемелері үшін Жетісуда 1916 жылдан кейін қалыптасқан халықтар арасындағы өшпенділікті мүмкіндігінше басқа арнаға түсіріп, ымыраластыру, өзара ынтымақ пен келісімге келтіру бірінші кезектегі міндет болатын. Мұны қазақ комитеттері мен мұсылмандар комитеттері де жақсы түсінеді. Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті де 1917 жылы 25 көкектегі мәжілісінде Жетісу облысындағы ұлттаралық шиеленістің ауыр оқиғаларға соқтырып отырғанын талқылай келе, көтерілістің ауыр салдарын

жою шараларын қарастырады. Осы мәселеге байланысты жергілікті халықтың жайын жақсы білетін Түркістан комитетінің екі мүшесі – М. Тынышбаев пен О. Шкапский Жетісуға жіберіледі. Оларға халықтар арасында өзара сенім орнату, қалыпты тұрмыс жағдайын жасауға ықпал ету тапсырылады [7, 79 б.].

Жетісудағы 1916 жылғы көтеріліс зардаптарын жою Уақытша үкімет органдары қызметкерлеріне де, қазақ комитеті сияқты ұлттық негіздегі қоғамдық ұйымға да оңай соққан жоқ. Мысалы, 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін 24 наурызда құрылған Жетісу қазақтарының атқару комитеті Қытайдан қайтқан қазақ – қырғыздың жағдайымен санаспастан, олардың мүддесін ескерместен біржақты талаптар қойып, «қазақ халқы 1916 жылғы көтерілістің шығындарын өтемесе және бұдан былай орыстарға қазақтардың тимеуіне кепілдік берілмесе, осы айтқан талаптарымыз орындалмаса, бейбітшілік тек жаңа ұрпақтар кезінде болуы мүмкін» деген мәселені ашық қояды [8]. Жетісу қазақ комитеті Ресейдің казактар партиясы бағдарламасын қуаттап, олардың томаға-тұйық, сословиелік ұйымын сақтауға, «әділетсіз» алынған жерлерді қайтаруға, қазақтар автономиясының жеріне ешкімнің қолы тимеуіне, тағы басқаларға қол жеткізу қажеттігін алға тартады.

1917 жылы Жетісу қазақ әскерлері құрамында 45 мың адам, қарамағында 681 мың десятина жер бар еді. Комитет Уақытша үкіметті және бір палаталы атқарушы билігі бар парламенттік республиканы жақтайды [9, 12 б]. Казактар арасында саяси дифференциация өте жай жүреді, еңбекші казактар көбі офицер – казак билеушілері ықпалында қалады. Уақытша үкімет органдары казактың комитетімен, жалпы олардың құқықтарымен санасып отырады. Талай жылдар бойы отарлық тонаушылық пен зорлық – зомбылық жағдайында тәрбиеленген санаға жергілікті халықтың мүддесінен гөрі орыстың үстемдігі жөнінде көбірек пікір енгізіліп, бұратана халықтан қажет нәрсенің бәрін тартып алуға болады деген сенім қарапайым құқық дәрежесіне жетеді [10, 62 б.]. Патша өкіметінің отарлық саясатының ықпалы Уақытша үкімет тұсында бірден жойылып кете қоймады. Жергілікті халықтың мүддесі құқықтық жағынан көбіне қорғаусыз қалатын. Қырғыз халқының қайраткері Белек Солтонаев өзі куә болған жағдайды былайша баяндайды: «Керенский заманында болған өкімет арыз қылсақ, ұқпады. «1916 жылғы қолыңмен істегеніңді енді қаныңмен төле (Сам наварил кашу, сам и расхлебывай)», – деді. Қашқындарды өлтіріп

жатқан мұжықтарға астыртын жәрдемші болды [11, 131-132 бб.].

Расында Уақытша үкіметтің жергілікті басқару орындарында, мысалы переселен мекемелерінде патша үкіметі тұсында отарлық саясаттың қолшоқпары болған чиновниктер аз емес еді. Олар жаңа үкімет тұсында да бұрынғы «бұратана есебінен шешу» позициясын жалғастыра береді.

Кереку уездік комиссарлары Қайдалов майданнан қайтып келе жатқан қазақ жігіттерін орынсыз тексеріп, жеке заттарын тартып алған. Семей облыстық атқару комитеті бастығы Ляшкевичтің (қазақ комитетінің өтініші бойынша) жасаған ескертпесіне «қазақтардың өтірігінің бірі» деп жауап қайтарады [12, 215-216 пп.]. Үкімет тарапынан ешқандай кедергі көрмеген солдаттар Пішпек уезіне қарасты Георгиевка селосында да өз беттерінше тінту жүргізіп, елдің дүние – мүлкін тонап, ақшаларын тартып алып, бірнеше адамды бір түнде қырып салған [13, 51-п.].

Жетісудағы жағдайға байланысты 1917 жылы қазанда Пішпекте төрт мұсылман ұйымы: Пішпек уездік қырғыз-қазақ комитеті, «шуро-и-ислам» мұсылмандар комитеті, дүнгендердің «Егінші» одағы және «Бұқара» одағы мүшелері бірігіп, кеңес өткізіп, Уақытша үкіметтің жергілікті өкімет органдарының барлық ескерту шараларына қарамастан орыстардың зорлық-зомбылық әрекеттерін тоқтатпай тұрғанын баса көрсетеді. Солдаттардың соңын ала шаруалар да «былтырғы төгілген қанның кегін аламыз» деп, қарулы тобыр құрып, жүгенсіз қимыл-әрекеттердің аумағын кеңейте түскенін ашына мәлімдейді. Жүгенсіздікке қарсы күресуге өкімет органдары мен ұлттық ұйымдардың шамасы келмеуі әскери шенділердің қарама-қайшы іс-қимылынан деп көрсетеді.

Қоғамдық ұйымдардың бұл біріккен Кеңесі Түркістан өлкелік комитетінің комиссары О. Шкапский мен әскери комиссар Ивановтан көмек сұрап, облыстағы мұсылмандар мәселесіне жауапкершілікпен қарауға шақырады. Жергілікті билік орындары мен ұлттық, мұсылмандық ұйымдар, өзге қоғамдық саяси бірлестіктер бас қосып, күш біріктіріп кіріскен әрекеттері орталық өкімет тарапынан қолдау таппайды. Мысалы, «селолық комитет мүшелерінен Уақытша сот құрып, орыс бандасын ауыздықтауды тездетейік» деген Түркістан өлкесі комиссарлары М. Тыншышбаев пен О. Шкапскийдің екі рет жасаған ресми ұсынысына Юстиция министрлігі жауап қайтармайды.

Осылайша барлық маңызды, ұлттық мәні бар істердің орталыққа барып тұйықталып қала беруі ұлттық ұйымдарды мәселені дербес шешу-

ге итермелейді. Мұндай дербестікке ұмтылу өз адамдарынан тұратын сот құрылымдарын құруға талпынушылықтан байқалады. Облыс көлемінде қазақ арасындағы мәселелерді қарау үшін Семейде облыстық қазақ соты құрылады. Жергілікті жерлерде қазақ соттарын құруға талпынушылық дербестікке ұмтылудан әрі қазақ мәселесінің шешілуі ұзаққа созылып, кейін мүлдем жауапсыз қалуы жағдайынан туындаған еді.

Дегенмен, ел арасындағы кейбір жұмыстар Уақытша үкіметтің атқару комитеті мен ұлттық құрылымдардың күш біріктіру нәтижесінде шешімін тауып жатады. Үржар уездік атқару комитеті ат ұрлау мәселесін қарау үшін барлық болыстардан екі делегаттан және бөлімшелік қазақ комитетінен өкілдер шақырып, ұсыныстар жасап, біршама істерге ұйтқы болады. Осы жолы Үржар бөлімшелік қазақ комитетінің, үржар мұсылмандары біріккен комитетінің төрағасы Салық Аманжолов заңгер ретінде халықтық тәжірибені жақсы білетіндігімен көзге түседі [14, 67-70 пп.].

Уақыт өте келе Уақытша үкіметтің қолынан саяси билік біртіндеп ажырай береді. Пәрменді биліктің болмауынан құрамына әртүрлі қоғамдық ұйымдар кірген делегаттар кеңесі, қоғамдық қауіпсіздік комитеті, тағы басқа құрылымдар жергілікті өкімет билігін қолға алуға тырысады. Барлық ұйым өкілдері бас қосқан ортада жергілікті жер бойынша түрлі істер қаралып, тиісті шешімдер қабылданып жатады. Алайда қазақ халқы үшін өмірлік маңызы бар жер, автономия, тіл, тағы басқа мәселелер Құрылтай жиналысына дейінгі уақытқа қалдырыла береді. Уақытша үкіметтің Қазақстандағы жергілікті билік орындары мен қазақ комитеттері, мұсылмандық комитеттер, комитеттері тағы басқа ұйымдардың қарым-қатынасы өзара үйлесімге әрі қайшылыққа толы еді. Мұндай екі жақты байланыстың себебі, біріншіден, айтылған ұйымдардың бәріде Уақытша үкіметті қолдады, қуаттады, айтылған ұйымдардың бәрі де, екіншіден, жергілікті мәселелерді, нақтырақ айтсақ, ұлттық зәру мәселелерді шешуге қайшылықтар, талас-тартыстар көбейіп, ортақ тұжырым жасау қиынға соғады. Уақытша үкіметтің жергілікті билік орындарындағы комиссарлары Қайдалов, Войшивилло сияқты кертартпа күштері билікті қолда ұстағысы келсе, жергілікті халықтан тұратын қоғамдық негіздегі ұлттық ұйымдар өздеріне тиісті істерді дербес шешуге ұмтылады. Осындай қайшылықтан туындаған өмірлік мәні бар мәселелердің Құрылтай жиналысы қарауына қалдырыла беруі халықтың тағатын тауысады. Қазақтың ұлттық мәселелері уақыт өте келе автономияға қол жеткізгенде ғана шешілетіні айқындала түседі.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 2003. – 288 б.
- 2 Нұрпейсов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
- 3 Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. – Алматы: 1995. – 368 б.
- 4 Герасименко Г.А. К вопросу о двоевластии в стране // Октябрьская революция. Народ: её творец или заложник? Москва. – 1992. – 68-83 стр.
- 5 ҚР ОММ. 14-қор, 3-тізбе, 2-іс. 21-п.
- 6 Слово трудового крестьянства. 1917, 1 октября.
- 7 Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы: Қазақстан, 1994. – Т.1. – 384 б.
- 8 ҚР ОММ. 39-қор, 2-тізбе, 26-іс. 46-49-п.
- 9 Абдилов М. История казачества Казахстана. – Алматы: 1994.
- 10 Сафаров Г. Колониальная революция. Опыт Туркестана. Москва: – 1921.
- 11 Солтонаев Б. Қзыл қырғыз тарихы. Бишкек: – 1993. 2-кітап.
- 12 ҚР ОММ. 992-қор, 1-тізбе, 3-іс. 215-216-пп.
- 13 ҚР ОММ. 9-қор, 1-тізбе, 90-іс. 51-п.
- 14 ҚР ОММ. 9-қор, 1-тізбе, 22-іс. 67-70-пп.

References

- 1 Nazarbayev N.A. Tarih tolkynynda.- Almaty: Atamura, 2003. – 288 b.
- 2 Nurpeisov K. Alash ham Alashorda. – Almaty: Atatek, 1995. – 256 b.
- 3 Koigeldiev M.K. Alash kozgalysy. – Almaty: 1995. – 368 b.
- 4 Gerasimenko G. A. K voprosu o dvoevlastii v strane // Oktyabrskaya revoliucia. Narod: ee tvorec ili zalojnik? Moskva. – 1992. – 63-68 str.
- 5 KR OMM. 14-kor, 3-tyzbe, 2-is, 21-p.
- 6 Slovo trudovogo krestyanstva. 1917, 1 oktyabrya.
- 7 Bokeihanov A. Shygarmalar. – Almaty: Kazakhstan, 1994. – Т.1. – 384 b.
- 8 KR OMM. 39-kor, 2-tyzbe, 26-is. 46-49-p.
- 9 Abdirov M. Istoria kazachestva Kazakhstana. – Almaty: 1994.
- 10 Safarov G. Kolonialnaya revoliucia. Opyt Turkestana. Moskva: – 1921.
- 11 Soltonaev B. Kyzyl Kyrgyz tarihy. Bishkek: – 1993. 2-kitap.
- 12 KR OMM. 992-kor, 1-rtyzbe, 3-is. 215-216-pp.
- 13 KR OMM. 9-kor, 1-tyzbe, 90-is. 51-p.
- 14 KR OMM. 9-kor, 1-tyzbe, 22-is. 67-70-pp.

Дадабаева Г.Р., Шарипова Д.К.

**Советский Казахстан:
к проблеме этнических
конфликтов**

1989 год был поворотным в новейшей истории Казахстана. Одними из событий, которые до сих пор не получили должного освещения в академической литературе, стали этнические столкновения в Новом Узене (Мангышлакской области), которые произошли в июне 1989 года. Это событие имело большой резонанс, так как было инициировано снизу, что было необычно для тоталитарной политической системы Советского Союза.

В отличие от других исследователей, которые характеризуют эти столкновения как межэтнический конфликт, вспыхнувший вследствие взаимной вражды и ненависти, авторы предлагают квалифицировать этот конфликт с точки зрения экономического национализма (Helleiner and Pickel 2005; Tsygankov 2005; Schulman 2000). События в Новом Узене стали первым сигналом к разделению интересов национальной экономической системы и общесоюзной, наряду с необходимостью контролировать местную промышленность, что может рассматриваться как первые проявления экономического национализма.

Ключевые слова: экономический национализм, этнический конфликт, нефтегазовая отрасль, социальные проблемы, сырьевой характер промышленности.

Dadabayeva G., Sharipova D.

**Soviet Kazakhstan:
to the problems of ethnic
conflicts**

1989 was a turning point in a new history of Kazakhstan. One of the important events that did not receive enough attention from a scientific community was ethnic clashes in Novy Uzen (Mangyshlak region) that happened in June, 1989. The event was significant because it was initiated at the grass-root level, which was quite unusual for the totalitarian political system of the Soviet Union.

In contrast to other scholars who viewed those clashes as solely interethnic conflict based on mistrust and ethnic hatred, the authors suggest approaching that conflict from the perspective of economic nationalism (Helleiner and Pickel 2005; Tsygankov 2005; Schulman 2000). The events in Novy Uzen were the first sign of the necessity to differentiate the needs of the national economic system and to transfer it under the control of the local Kazakh authorities. We can see the clashes in Novy Uzen as first seeds of emerging economic nationalism in Kazakhstan.

Key words: economic nationalism, ethnic conflict, oil and gas industry, social problems, resource character of industry.

Дадабаева Г.Р., Шарипова Д.К.

**Кеңестік Қазақстан: этникалық
қақтығыстар мәселесі**

Қазақстанның қазіргі заман тарихында 1989 жыл маңызды оқиғаларға толы болды. Осы кезеңдегі 1989 жылы маусымда өткен, ерекше, бүгінгі таңда академиялық әдебиеттерде тиісті бағасын ала алмаған оқиғалардың бірі Жаңа Өзендегі (Маңғышлақ облысында) этникалық қақтығыстарды атап өтуге болады. Бұл оқиға үлкен дау туындатты, өйткені оны ұйымдастырған қарапайым адамдар болды, бұл жағдай Кеңес Одағындағы тоталитарлық саяси жүйенің жүргізген саясатына кері әсер етті.

Бұл бір-біріне деген жеккөрушілік пен қарамақайшылықтан туындаған қақтығыстарды, ұлтаралық келіспеушілік деп сипаттаған басқа зерттеушілердің көзқарастарынан өзгеше бағытты негізге ала отырып, біз бұл қақтығысты экономикалық ұлтшылдық тұрғысынан сипаттауды ұсынып отырмыз (Helleiner and Pickel 2005; Tsygankov 2005; Schulman 2000). Жаңа Өзен оқиғасы сонымен қатар жергілікті өндірісті бақылауда ұстау қажеттілігін, жалпы кеңестік және ұлттық экономикалық жүйедегі мүдделерді бөліп қарастыру қажеттілігін негіздеген алғашқы ескерту белгілердің бірі болды, бұл мақалада авторлар оқиғаны экономикалық ұлтшылдықтың алғашқы көрінісі ретінде қарастыруға мүмкіндік алды.

Түйін сөздер: этникалық конфликт, мұнай-газ саласы, әлеуметтік мәселелер.

**СОВЕТСКИЙ
КАЗАХСТАН:
К ПРОБЛЕМЕ
ЭТНИЧЕСКИХ
КОНФЛИКТОВ**

Последний период существования Советского Союза был ознаменован рядом этнических конфликтов, затронувших основы политики государства в области взаимоотношений с национальными республиками. Трагические события в Алма-Ате 1986 года, выступления в Тбилиси, Вильнюсе, противостояние Азербайджана и Армении по проблемам Нагорного Карабаха и другие заставили исследователей вновь обратиться к проблемам отношений между центром и республиками в области национальной политики, которая во многих отношениях определялась динамикой экономической ситуации. Создание СССР и его экономической политики было частично практической реализацией концепции «автаркии больших пространств». Эта концепция базируется на следующих принципах: 1) независимость от товаров, продукции и сырья из других стран; 2) разнообразие продукции и создание сбалансированной экономики, ведущей к процветанию. Данный принцип используется как временная мера для улучшения экономики, однако, она может быть пролонгирована на более долгий период; 3) минимизация экономических рисков для избегания уязвимости, вызванной глобальной экономикой [1].

Таким образом, концепция «автаркии больших пространств» воплотила в жизнь экономической национализм. СССР последовал модели экономического национализма, начиная с идеи сталинской модернизации. Работа Сталина «Экономические проблемы в СССР», в свою очередь, отражает принципы экономического национализма, на которых советская экономика и была построена. «Бархатный» неосталинизм Леонида Брежнева продолжил аналогичный экономический подход, но с некоторыми корректировками, последние из которых относятся к «либерализации» в отношениях с национальными республиками. Союзные республики получили больше власти от Москвы, сделав возможным продвижение ими языка, культуры и, что самое важное, возможность назначать кадры.

Какие процессы были детерминированы такой «либеральной» политикой советского государства? Задачей статьи стало рассмотрение вопросов этнического конфликта сквозь призму защиты экономических интересов республик на примере Казахстана конца 1980-х годов, в частности, конфликта в за-

падной части республики. Авторы считают, что дисбаланс в экономическом развитии республик СССР отразился в разделении страны по принципу индустриально развитого «Севера» и аграрно-промышленного «Юга». «Север» в данном случае представлен славянскими республиками (РСФСР, Белоруссия и Украина), а «Юг» можно определить как союз азиатских республик Казахстана, Узбекистана, Таджикистана и Туркменистана. В 1970-е это неравенство в экономическом развитии стало более очевидным. Три славянские нации – РСФСР, Украина и Беларусь – были самыми экономически продвинутыми республиками, которые производили промышленные товары, пока другие союзные республики, в частности нации Центральной Азии, были в большинстве случаев аграрными. Например, Украина производила 41% цветных телевизоров, 96% поездов и локомотивов. 46 товаров из 64, производимых в СССР, были украинскими и экспортировались они в 120 стран [2]. На территории Украины находилось около 1000 промышленных предприятий. Аналогично, Белорусская ССР считалась одной из самых экономически развитых союзных республик. В период 1970-1980-х её промышленное производство увеличилось более чем в 3 раза. Более 1000 различных заводов и промышленных предприятий насчитывалось на её территории. В период с 1971 по 1975 гг. экономический рост достиг 10,4%. Белоруссия увеличила производство радио и телекоммуникационной техники, а также производство электронного оборудования [3]. Республики Центральной Азии были позади всех 3 вышеперечисленных славянских союзных республик. Казахстан, наряду со своими экономически слабыми соседями, пытался бороться с этим недугом путём продвижения внутреннего производства с целью предотвращения притока импортных товаров. Лидер КССР Динмухамед Кунаев подчеркивал важность внутренней национальной продукции для развития республики. В период с 1959 по 1965 гг. было открыто большое количество предприятий, таких, как Алма-Атинский хлопчатобумажный комбинат, Алюминиевый завод и другие [4]. Помимо строительства новых предприятий, экономика была ориентирована на добычу сырья. Например, Казахстан поставлял на рынок 90% хрома, угля, черной и цветной руды, 70% меди и цинка. Республики Центральной Азии экспортировали сельскохозяйственные товары и сырье на 8 миллиардов рублей, но импортировали товаров на 16 миллиардов [5]. Таким образом, экономичес-

кая структура республик была смещена в сторону экспорта дешёвого сырья и импорта дорогих промышленных товаров. Такая ситуация спровоцировала создание негативных тенденций в экономике, которые и создали предпосылки для экономического национализма.

По сути, экономический национализм – это своего рода индикатор зрелости страны, который показывает её готовность защищать свои экономические интересы. В 1980-х гг. союзные республики трансформировались от уровня квази-государств к уровню национальной направленности с появлением элит, которые, в свою очередь, пытались отстаивать свои национальные и экономические интересы. В то же время советское общество было фрагментировано в разные этнические и социально-экономические группы, которые в зависимости от социального статуса, имели разные экономические интересы часто не совпадали с экономической политикой страны. Именно это и создало благоприятную почву для возникновения конфликтов.

Конфликт между молодыми казахами и этническими меньшинствами с Кавказа начался 16 июня 1989 г. Отправной точкой послужила драка в клубе в Новом Узене, который и являлся центром беспорядков. После этого происшествия конфликт распространился в другие зоны Каспийского региона, включая Шевченко (Актау), Мангышлак, Узень, Кульсары, Жетыбай, Мунайши, Щетпе, Акшукур, Ералиево, Кызылтобе. Примерно 25000-30000 человек стали участниками столкновений. По официальным данным, 5 человек были убиты, а несколько десятков были ранены. Однако, некоторые источники сообщают о 100 убитых и более 1000 раненых. Для подавления конфликта был введен комендантский час, начавшийся 19 июня и длившийся 36 дней. Москва направила специальное подразделение «Витязь» (1000-2000 солдат), военные танки, вертолёты, машины и другую технику для подавления беспорядков. Кроме того, 1000-2000 представителей милиции из Гурьева и Нового Узена приняли участие в подавлении конфликта. В результате конфликта 3516 человек покинули Новый Узень, направившись в Дагестан и Чечено-Ингушскую республику. Беспорядки крайне негативно отразились на экономической и социальной ситуации в этих населенных пунктах. Был нанесен значительный материальный ущерб. По официальным данным, было уничтожено 50 магазинов, кафе и других объектов, а также сожжено 6 легковых машин. Была приостановлена работа некоторых предприятий и организаций [6].

Отношения между казахами и представителями кавказских народов, проживавших в западной части Казахстана, уходят корнями в историческое прошлое. Лезгины, чеченцы, ингуши и другие были депортированы с Кавказа в Казахстан в 1944 году во время Великой Отечественной войны. Около 50000 человек были отправлены в Центральную Азию. Первыми прибыли чеченцы и ингуши (февраль), после них балкарцы (март) и последними – турки и месхетинцы. В 1957 г. автономия республик чеченцев и ингушей были восстановлены, после чего некоторые репатрианты вернулись на свои родные земли. Те, кто остались жить в Казахстане, в большинстве случаев были расселены на западе и юго-востоке страны. Через какое-то время они стали занимать доходные места в экономике, работая продавцами, дистрибьюторами дефицитных товаров, менеджерами новых кооперативов. Представители кавказских народов обычно имели более высокий экономический статус, предусматривающий доступ к государственному бесплатному жилью и дефицитным товарам.

Гурьевская область была в основном населена казахами (76%), в то время как русские и другие национальности составляли 24% населения. В Новом Узене этнический состав был несколько другим: казахи – 50%, русские – 18%, лезгины – 11% населения [7]. Основная часть казахов жила в сельской местности, что делало переезд в город проблематичным, ввиду отсутствия социальных и экономических условий для сельских мигрантов. Было крайне тяжело получить работу в городе без прописки, так как русский был основным «рабочим» языком во всех секторах экономики. Низкий уровень знания русского стал препятствием для получения работы в городах. В 1970-1980-х годах в Советском Союзе было достаточно трудно получить образование на казахском языке, так как большинство дисциплин, в частности технических, преподавалось на русском языке. В итоге казахи столкнулись с проблемой переезда в областные центры.

Политика Москвы была направлена на защиту интересов предприятий, подконтрольных центру. Таким образом, местная индустрия оказалась в глубоком экономическом кризисе. Москва не была заинтересована в ускоренном промышленном развитии Казахстана, одновременно направляя сюда промышленные товары из других регионов. Именно поэтому в регионе существовала скрытая безработица и, следовательно, высокий уровень конкуренции на рынке

труда, которая, в свою очередь, носила этнический характер (казахи против лезгинов, чеченцев, азербайджанцев и т.д.). Поскольку нефтяная индустрия была подконтрольна советскому Министерству нефти и газа, вахтовых рабочих из кавказских регионов обвинили в том, что они забирали рабочие места у местного населения.

Парадокс ситуации в Новом Узене состоял в том, что уровень безработицы был наиболее высоким среди местного населения, а именно среди казахов. Газеты пытались информировать о тяжелой социально-экономической ситуации и конфликте 1989 года, однако официальная статистика не предоставляла никакой информации касательно безработицы в Гурьевской области. В этой статье авторы предлагают свои статистические подсчеты, основанные на результатах переписи населения 1989 года. Согласно этим данным, 256000 человек Гурьевской области жили в городах, в то время как сельских жителей насчитывалось около 169000. Таким образом, рабочая сила в городах составляла 148000 человек, а в сельской местности – 84000. В то время доля населения в возрасте до 21 года составила 90000 человек [8]. Основываясь на этих фактах, мы можем подсчитать, что количественное различие между городскими и сельскими жителями достаточно большое. Из 100% городского населения 82% это молодые люди до 18 лет, что указывает на высокий конфликтогенный потенциал ситуации в Гурьевской области.

Потенциал сельского хозяйства был ограничен, это неизбежно вело к миграции молодых людей в города, что объяснялось избытком рабочих рук в сельскохозяйственной отрасли. В основном Гурьевская область специализировалась на добыче нефти и газа. Московские власти не были заинтересованы в развитии нефтеперерабатывающих предприятий на территории этого региона. «Позиция министерства нефти и газа была нелогичной. Власти предпочли обрабатывать нефть из Тенгиза в разных предприятиях за пределами республики. Такое решение было экономически неэффективно». По словам одного из жителей деревни Тенге, люди до сих пор не имеют доступа к природному газу, хотя его добывают тут уже около 25 лет. После событий в Новом Узене республиканские лидеры признали наличие негативных тенденций в структурном развитии экономики. Только 13% нефти и 16% газа, добываемых в западном Казахстане, перерабатывались в Каспийском регионе. Правящая элита столкнулась с проблемой развития местной нефтеперерабатывающей промышленности

и последующей поставкой потребительских товаров на республиканский рынок. Эта идея была предложена председателем Совета Министров РК Карамановым, по словам которого «регион должен получить существенную автономию, чтобы самостоятельно управлять ресурсами» [9].

Большинство рабочих нефтяной промышленности были вахтовыми работниками, приехавшими из других республик СССР, в основном с Кавказа. Такое положение дел устраивало правительство из-за минимальных затрат на развитие социальной инфраструктуры и обучения местного персонала. Насчитывалось 27000 вахтовых рабочих на территории западного Казахстана, 70% из которых были выходцами из других республик.

По официальным постановлениям ЦК КПСС около 40% людей из Центральной Азии и Закавказья в возрасте от 18 до 29 лет не имели постоянной работы. ЦК партии подчеркивал прямую связь между безработицей и социальными проблемами. Столкновения в Ферганской долине (Узбекская ССР), Новом Узене (Казахская ССР) и Небит Даге (Туркменская ССР) продемонстрировали высокий протестный потенциал среди молодежи [10].

Высокий уровень безработицы усугублялся недостатком жилья, продуктов питания и другими проблемами, которые, в конце концов, привели к росту напряженности между казахами и другими национальностями. Например, по официальным статистическим данным, на каждого жителя Нового Узена приходилось 16 квадратных метров жилья. Однако эти цифры не соответствовали реальной ситуации и были сильно завышены. *Притиски* были обычной практикой в Советском Союзе, когда официальные власти стремились продемонстрировать улучшенные показатели. Реальная ситуация была иной. По официальным данным, на каждого жителя Гурьева приходилось 9.6 квадратных метров жилья, в то время как средний уровень по республике составлял 13.5 квадратных метров. Более того, многие люди не имели жилья. К примеру, 460 из 600 водителей общественного транспорта не имели постоянного жилья [11].

Несмотря на то, что регион специализировался в добыче газа и нефти, уровень жизни местного населения был низким. Доход Узенефти в 1988 году составлял 110 миллионов рублей: однако, Москва оставила только 3.5 миллиона рублей на социально-экономическое развитие региона. В 1990 году эксперты указы-

вали, что с ростом добычи нефти возрос и дефицит на продукты питания. В 1989-1990 годах в регион завозили 97% – мясо и молоко, 65% – молочные изделия, яйца – 75%, рыба – 90%, 60% – овощи и картофель, и 17% – фрукты и ягоды от необходимого рациона питания. *Была огромная разница между научно обоснованными нормами питания и реальностью* [12]. Местное сельское хозяйство не обеспечивало достаточное количество продуктов питания для населения, так как одновременно наблюдался большой приток новых рабочих в нефтяную промышленность области [13]. Эффективность экономического развития государства определяется его возможностью обеспечить свое население необходимым количеством продуктов питания, которое не учитывалось стратегией сельскохозяйственного развития Казахстана. К примеру, в начале 1980-х местные фермеры производили только 40% молока, необходимого для обеспечения населения области. Таким образом, 60% молока были импортированы из других регионов страны, что негативно влияет на социальную ситуацию в регионе.

Экономический национализм подразумевает защиту внутреннего рынка. Стратегия, предложенная местными властями, не была направлена на преодоление этой зависимости. Позднее, в конце 1980-х, события в Новом Узене и в других районах заставили областную администрацию задуматься о необходимости практической реализации некоторых принципов экономического национализма. До событий в Новом Узене руководители Гурьевской области не могли эффективно влиять на ситуацию в социальной сфере, так как зависели от решений Москвы в этом вопросе. После событий 1989 года они перестроили стратегию развития региона. Показательной в этом отношении является «Концепция предоставления продуктов питания населению Гурьевской области», которая была принята в Гурьеве в 1990 году на областной конференции. Большая часть докладчиков признавала, что Гурьевская область имеет достаточный потенциал, чтобы обеспечить продовольствием население области. Однако основное препятствие состояло в том, чтобы найти инвестиции в пищевую промышленность, обновить оборудование, технику, наряду с применением новейших технологий в сельском хозяйстве.

Авторы считают, что эти шаги демонстрируют переход региональных властей к стратегии экономического национализма [14]. Во-первых, это связано с необходимостью производить дос-

таточное количество продуктов питания, чтобы быть независимыми от других регионов с точки зрения продовольственного обеспечения. Это означало протекционизм местной индустрии и рынка. Во-вторых, развитие областной пищевой промышленности могло привести к снижению уровня безработицы среди местного населения, в первую очередь среди этнических казахов, проживающих, в основном, в сельской местности. В-третьих, это могло привести к изменениям в структуре рабочей силы. Инженерно-технические кадры для нефтяной промышленности обучались в Москве и Баку, в то время как кадры для текстильной и пищевой промышленности проходили обучение в таких городах Казахстана, как Алма-Ата, Джамбул, Караганда, Чимкент и другие. Введение новых технологий и обучение местных кадров было реальной задачей. С этой точки зрения переход от видения регионального развития Москвы к экономическому национализму местных властей становится логически развитием тех противоречивых тенденций, которые были заложены внутри советской модели.

Заключение

Авторы статьи считают, что события, произошедшие в Новом Узене в 1989 году, могут быть охарактеризованы как первая попытка привлечь внимание к социально-экономическим проблемам региона, который ясно демонстрирует начальный этап экономического национализма. В отличие от большинства исследователей, которые считали этот конфликт межэтническим, события 1989 года в Гурьевской области Казахстана можно рассматривать как попытку казахского населения расширить собственную нишу в экономике страны. Вплоть до 1970-х большая часть казахского населения работала в сельскохозяйственном секторе, однако с развитием промышленности выросла миграция казахов в городские центры. Миграционная активность объяснялась высокой рождаемостью среди этнических казахов и кризисом сельскохозяйственного производства. С другой стороны, большинство рабочих мест на промышленных предприятиях и секторах услуг были заняты

другими этническими группами, такими, как русские, украинцы, чеченцы, лезгины и другие.

Те отрицательные тенденции, которые существовали в СССР в 1980-х годах, повлияли на социально-экономические условия. Комбинация таких факторов, как ухудшение социального положения и рост конкуренции на рынке труда, стали основой конфликтов во многих регионах, включая Западный Казахстан. Москва не предпринимала никаких мер, чтобы улучшить ситуацию в регионе. Она не была заинтересована в создании новых рабочих мест и инвестировании в развитие региональной инфраструктуры. Вместо этого центр предпочел завозить вахтовых рабочих в Новый Узень из других республик, в основном из Кавказа. Данная политика усугубила ситуацию для казахов, которых особенно затронула «латентная безработица».

Внутренние процессы, которые происходили в СССР, не были полностью изолированы от тенденций мирового развития. В мировом экономическом сообществе «невидимая рука» рынка не работала должным образом. Индустриальные государства создавали барьеры для менее развитых стран Юга в отношении свободного передвижения их товаров и услуг на западные рынки. Они вводили высокие тарифы, субсидировали производство некоторых товаров, включая сельскохозяйственную продукцию. Это привело к недовольству среди менее развитых стран, которые начали осознавать важность экономического национализма.

Это разделение мира на развитый Север и неразвитый Юг может быть проецировано на модель экономики, существовавшей в СССР. Экономическая проекция модели Советского Союза может быть интерпретирована как противостояние между развитым славянским центром (Север) и странами Центральной Азии и Кавказа (Юг). Для СССР, как и для большинства западных индустриальных обществ, было характерно «неравенство структур». Несмотря на то, что Москва обладала возможностью инвестировать значительные средства в развитие промышленности национальных республик, деньги, в основном, выделялись на развитие сырьедобывающих отраслей, что впоследствии негативно отразилось на социальной ситуации в республиках.

Литература

- 1 Michel Luc, *Ekonomicheskii Natsionalizm protiv Mirovoi Ekonomiki*, 1993, ruop.ru/-michel.html
- 2 Развитие экономики. Промышленность БССР в условиях новой хозяйственной политики в 50-х 80-х гг. . http://www.library.by/portalus/modules/belarus/readme.php?subaction=showfull&id=1290329811&archive=1290362895&start_from=&ucat=8&
- 3 Развитие промышленности в БССР во второй половине 1960-х – первой половине 1980-х гг. http://library.by/portalus/modules/belarus/print.php?subaction=showfull&id=1291652253&archive=1291799508&start_from=&ucat=8&
- 4 Кунаев Д.А. О моем времени: Воспоминания. – Алматы: Алматы кітап баспасы, 2011. – 376 с.
- 5 Назарбаев Н.А. Стратегия ресурсосбережения и переход к рынку. – М.: «Машиностроение», 1992.
- 6 Новый Узень: нужная правда, ясность и взвешенность // Казахстанская правда, 23 июня, 1989.
- 7 Численность, естественное движение, миграция населения Казахской ССР в 1989 году.
- 8 Итоги Всесоюзной переписи населения в 1989 году, том 1. – Алма-Ата: республиканский информационный избирательный центр, 1991.
- 9 Комплексное использование богатства недр западного Казахстана, Прикаспийская коммуна, 2 декабря, 1989.
- 10 Идеологические проблемы межнациональных отношений // Известия ЦК КПСС. – № 6. – 1989.
- 11 Самойленко А. Опять комендантский час // Литературная газета. – № 2 (5248). – 28 июня, 1989.
- 12 Концепция обеспечения населения Гурьевской области продуктами питания, Гурьев, 1990.
- 13 Состояние и перспективы развития газовой промышленности Мангышлака. – М., 1994.
- 14 Степанов, А. Казахский экономический национализм. 11 августа, 2014.

References

- 1 Michel Luc, *Ekonomicheskii Natsionalizm protiv Mirovoi Ekonomiki*, 1993, ruop.ru/-michel.html
- 2 Razvitie jekonomiki. Promyshlennost' BSSR v uslovijah novoj hozjajstvennoj politiki v 50-h 80-h gg. . http://www.library.by/portalus/modules/belarus/readme.php?subaction=showfull&id=1290329811&archive=1290362895&start_from=&ucat=8&
- 3 Razvitie promyshlennosti v BSSR vo vtoroj polovine 1960-h – pervoj polovine 1980-h gg. http://library.by/portalus/modules/belarus/print.php?subaction=showfull&id=1291652253&archive=1291799508&start_from=&ucat=8&
- 4 Kunaev D.A. O moem vremeni: Vospominanija. – Almaty: Almaty kitap baspasy, 2011. – 376 s.
- 5 Nazarbaev N.A. Strategija resursosberezhenija i perehod k rynku. – M.: «Mashinostroenie», 1992.
- 6 Novyj Uzen': nuzhnaja pravda, jasnost' i vzveshennost' // Kazahstanskaja pravda, 23 ijunja, 1989.
- 7 Chislennost', estestvennoe dvizhenie, migracija naselenija Kazahskoj SSR v 1989 godu.
- 8 Itogi Vsesojuznoj perepisi naselenija v 1989 godu, tom 1. – Alma-Ata: respublikanskij informacionnyj izbiratel'nyj centr, 1991.
- 9 Kompleksnoe ispol'zovanie bogatstva neдр zapadnogo Kazahstana, Prikaspijskaja kommuna, 2 dekabrja, 1989.
- 10 Ideologicheskie problemy mezhnacional'nyh otnoshenij // Izvestija CK KPSS. – № 6. – 1989.
- 11 Samojlenko A. Opjat' komendantskij chas // Literaturnaja gazeta. – № 2 (5248). – 28 ijunja, 1989.
- 12 Konceptija obespechenija naselenija Gur'evskoj oblasti produktami pitaniija, Gur'ev, 1990.
- 13 Sostojanie i perspektivy razvitija gazovoj promyshlennosti Mangyshlaka. – M., 1994.
- 14 Stepanov, A. Kazahskij jekonomicheskij nacionalizm. 11 avgusta, 2014.

Муканова Г.К.
**«Госплан считает
целесообразным...»,
Экономические взгляды
Смагула Садвокасова**

В данной статье, основанной на архивных редких источниках, впервые вводимых в научный оборот, рассматриваются особенности экономической культуры Казахской автономии, как одного из факторов формирования государственной стратегии. Руководителем Госплана Казахской автономии являлся Смагул Садвокасов, впоследствии ставший жертвой преследований и обвинений в национализме, троцкизме и «групповщине». Однако, документы его выступлений показывают, насколько смело и грамотно отстаивал главный экономист страны интересы Казахстана. Многие замыслы Садвокасова (районирование, перенос столицы, отчисления от доходов Эмба-нефти в пользу Казахстана, добычи соли, кооперация) были внедрены в жизнь. Средства массовой информации (пресса, радио, телеграф) в период Казахской автономии являлись источником информирования граждан. Автор доказывает, что гражданин интеллектуального общества сегодня должен иметь четкое представление о той планово-экономической деятельности 1920-х годов, которая позволила заложить основы будущего Независимого Казахстана, в контексте развития всей Центральной Азии.

Ключевые слова: Госплан, КирЭКОСО, радио, Карская экспедиция, КирЦИК, Смагул Садвокасов.

Mukanova G.K.
**«The State Planning Commission
considers it appropriate...»,
Economic views of Smagul
Sadvokasov**

In this article, based on archival sources of rare, first introduced in the scientific revolution, the features of the economic culture of the Kazakh autonomy as one of the factors in the formation of the state strategy. The head of the State Planning Committee of the Kazakh autonomy is Smagul Sadvokasov, who later became a victim of persecution and accusations of nationalism, Trotskyism and «factionalism». However, the documents of his speeches show how safely and competently defended the interests of the country's chief economist in Kazakhstan. Many Sadvokasov's designs (zoning, transfer of the capital, deductions from income of Emba-oil in favor of Kazakhstan, salt production, co-operation) were introduced into practice. The media (press, radio, telegraph) in the period of the Kazakh autonomy is a source of information to citizens. The author argues that a citizen of intellectual society today should have a clear understanding of the planning and economic activities of the 1920s, which laid the foundations for the future of independent Kazakhstan in the context of the whole of Central Asia.

Key words: Gosplan, KirEKOSO, radio, Karsk expedition, Smagul Sadvokasov.

Мұқанова Г.Қ.
**«Мемлекеттік жоспарлау
комиссиясының пікірінше...»,
Смағұл Сәдуақасовтың
экономикалық көзқарасы**

Мақалада, мұрағаттарға арқаланып, жаңадан құжаттарды ғылыми аударуға кіргізу жолында, қоғамның экономикалық мәдениетінің өзгешеліктері зияткерлік ұлттың құрылымының бір факторлары ретінде қарастырылады. Сол кездегі Мемжоспардың басшысы болып Сәдуақасов Смағұл тағайындалған. Голощекин кейін оның жұмысына теріс баға беріп, «троцкист», «националист» деген атауларды пайдаланылған, соның кесірінен Смағұл Мәскеуге кетуге шешім қабылдағаны белгілі. Бірақ, С. Сәдуақасовтың Мемжоспрадағы қызметі туралы, экономикалық көз қарасы туралы мәліметтер мен зерттеулер өте аз. Табылған құжаттар Смағұлдың ғылыми түрде еліміздің саяси, экономикалық келешегін қорғауы нақты дәлелденеді (районирование, астананың Орынбордан көшірілуі, Эмба-мұнай трестің табысының 5 пайызын Қазақстанның қазынасына аудару, кооперация, т.с.с.). Бұқаралық ақпарат азаматтардың сол кезде де ақпарлар негізгі бастауы болып табылды. Ғалым дәлелдеуі бойынша, зияткерлік қоғамның азаматы 1920 жылдары экономикалық жоспарлау қызметтері туралы білуі міндетті, өйткені ол келешектегі Егемен Қазақстанның дамуына өте маңызды рөл атқарған.

Түйін сөздер: Мемжоспар, радио, Карск экспедициясы, Смағұл Сәдуақасов.

**«ГОСПЛАН СЧИТАЕТ
ЦЕЛЕСООБРАЗНЫМ...»,
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ
ВЗГЛЯДЫ СМАГУЛА
САДВОКАСОВА**

Введение

Парадоксально, но факт: Казахстан открыл миру космическую гавань, но не имеет выхода в океан. Эта заданность географических координат страны диктует известную цикличность регионального развития в потоке всемирной истории, трендов мировой экономики и геополитики. Так, девяносто лет назад вследствие этого «на задворках Азии» оказалась Казахская республика и среднеазиатские республики, почти сразу после «свертывания» НЭПа. Между тем история Карской экспедиции и участия в транзите казахстанского сырья на рынки Европы представляет весьма интересную страницу евразийского экономического сотрудничества. Казахское представительство в Москве координировало транзитные проекты выхода отечественного товара/сырья на европейские рынки через сибирские реки. Казахский Госплан отрабатывал вопросы деятельности европейских концессий в Центральной Азии. Геополитический фон ситуации представляет интерес: специалисты пишут о противостоянии Лондона и британского капитала, с германским и турецким влиянием в Центральной Азии (далее – ЦА) [1]. К началу мирового экономического кризиса Англия ликвидировала начавшуюся было активизацию германского, австрийского и турецкого капитала в ЦА.

«Елу жылда ел жаңа»: казахская пословица подмечает опять же цикличность социально-экономической регенерации. Не означает ли это, что опыт далекого 1924 года, довольно успешного для экономики казахстанской автономии, преодолев стагнацию (1974 год как веха эпохи «застоя»), позволит к 2024-му и в последующем качественно обновить импортно-экспортную ориентацию отечественного рынка? Попытка Казахской автономии преодолеть внутриматериковую замкнутость, выстроить стратегию выхода к океанам вызывает закономерное уважение, по меньшей мере. Зарубежные исследователи склоняются к термину «деколонизация», рассуждая о социальных процессах после гражданской войны [2].

Архивы заговорили... Рассекреченные материалы так называемого «Кирпредставительства в Москве», координировавшего контакты с Центром, обогатили наши знания об этапе, пол-

ном романтики, большевистской риторики (не без этого) и, что важно, профессионализма. В задачи статьи входило раскрытие «белых пятен» из истории ЦА и Казахстана, на примерах деятельности КирЭКОСО и Госплан, а также экономических взглядов одного из талантливых руководителей С. Садвокасова. Его научные взгляды и практический вклад ранее не могли быть изучены детально. В историографии его не совсем точно обозначают больше как педагога, идеолога, редактора СМИ. «Госплан считает целесообразным...» именно этой фразой начиналось каждое выступление С. Садвокасова на заседаниях КазЦИКа, КазЭКОСО. С высоты пройденного этапа, ясно осознается размах планов руководителя Госплана Казахской республики (до февраля 1925 г.) [3], на общем фоне полета инженерной мысли советских интеллектуалов периода ленинской НЭП.

Цикличность всемирной истории, трендов мировой экономики и геополитики очевидны на историческом материале. Забегая вперед, заметим, что практически «на задворках Азии» осталась Казахская республика после свертывания НЭПа, той же Карской экспедиции [4]. С началом мирового экономического кризиса Англия «затянула» начавшуюся было активизацию германо-скандинавского капитала в ЦА. Идея децентрализации планирования, предоставления самостоятельности национальным автономиям, становившаяся очевидной к сер. 20-х годов XX в., была «спущена на тормозах», а ее сторонники оказались в застенках ГУЛага, их труды уничтожены.

Основная часть

Смагул Садвокасов – неординарная личность и смелый организатор, труды и речи которого надолго оказались засекреченными. В чем их «крамольность»? Разве отстаивание легитимности на пользование недрами, строительство дорог и железнодорожных магистралей по законам логистики, отчисление солидной %ной доли от добычи соли, рыбного улова и др. противоречило нормам общесоюзного сосуществования? Ответы на эти и другие вопросы мы обнаружили в ранее малоизвестных архивных фондах Кирпредставительства в Москве, периода 20-30-х годов XX века.

Создание такого «инструмента» управления экономикой регионов, национальных автономий в СССР, как ЭКОСО и Госплан, было приемлемой формой работы. На местах оставались

сильные «дореволюционные» кадры. Названия эти совещания получили соответственно наименованиям республик (КирЭКОСО при КирСНК – аббревиатура от «Киргизское» экономическое совещание при Казахском правительстве). Председателем КирЭКОСО в сентябре 1923 г. был утвержден руководитель Совнаркома (далее – СНК) тов. С. Сейфуллин [5]. Он проводил совещания, но чаще переключивал эту обязанность на профессионала Вельмана.

Кадровый вопрос, безусловно, оставлял желать лучшего; об этом нередко вопрос поднимался. Позитивной чертой того времени была возможность стажироваться в Европе: студентами германских ВУЗов зачисляли молодых сотрудников КазЦИКа, Казпредставительства в Москве [6]. Желание учиться, получить профессию и диплом врача, инженера – характерная черта эпохи. (Следует оговорить, что спецслужбы брали командированных под бдительную опеку).

Этап становления Госплана в Казахстане совпал с национально-территориальным размежеванием, а также районированием. Можно ли умолчать, как было непросто совмещать решение принципиальных стратегических вопросов демаркации и делимитации границ с задачами успокоения масс! Руководитель Госплана С. Садвокасов выступал по радио и в прессе с разъяснениями. Трудностью ситуации было, несомненно, и то, что для ряда национальностей процесс разграничения происходил параллельно (или даже благодаря) активизации национального самосознания и идентификации (каракалпаки, таджики). Разумеется, официальные строки протоколов и докладов не могут отразить этот калейдоскоп мнений и эмоций, они остались «за кадром», тем не менее в подходе к этим вопросам С. Садвокасова ощущается гибкость, внимательность, забота о будущем. Разумеется, мы далеки от идеализации: он сам многому учился на ходу, сохранились стенограммы заседаний, когда докладчика критиковали старшие товарищи (Вельман), но по принципиальным вопросам Смагул всегда находил поддержку других коллег (Маймин).

Время заставляло их выполнять одновременно несколько обязанностей, они не считались с личным временем, нередко опаздывали или пропускали заседания (за этим следил строго пунктуальный Вельман, выносивший порицания) не по своей вине: параллельно Садвокасов С. был кандидатом в члены Бюро КазКрайКома РКП(б). Как гласят источники, ему приходилось часто выступать за своих коллег с докладами: к при-

меру, по промышленности, хотя этой секцией руководил т. Щербаков. Все это он обращал на пользу республике; его дельные советы производили впечатление и принимались единогласно. В целом, деятельность КирЭКОСО производит впечатление слаженного механизма. Регулярно проводились обсуждения, на контроль были взяты принципиальные вопросы.

Взаимоотношения с Центром, насколько позволяет судить содержание изученных документов, складывались на паритетной основе. Как минимум, два раза (июнь, ноябрь 1924 г.) С. Садвокасов выезжал в Москву по делам Госплана, из них один раз вместе с Вельманом. По приезду они отчитывались о результатах командировок [7]. Обращает на себя внимание, что С. Садвокасов не просто отработывал поручения, а подходил к их выполнению тщательно: к примеру, ставя проблемные вопросы управления промышленностью (концессии), сельским хозяйством, промыслами (ярмарки), он ни на йоту не забывал концентрировать внимание слушателей на задачах национально-государственного строительства. Одним из главных вопросов, заботивших его как патриота и руководителя краевого уровня, был вопрос о четком разграничении с соседними государствами (РФ, среднеазиатские республики). Неопределенность на тот момент некоторых моментов взаиморасчетов с Центром, отчислений от доходов промышленности в пользу Казахстана, например, вызывали дискуссии на совещаниях. Причем Смагул Садвокасов, согласно протоколам, всегда высказывался в пользу выбора больших показателей. Также ясной представляется его позиция в вопросе индустриализации региона; «щадящий» метод – через развитие легкой промышленности он считал приемлемым, без резких рывков, с учетом специфики хозяйственно-культурного типа.

Если обобщить вновь обнаруженные архивные материалы, то к заслуге С. Садвокасова как руководителя краевого Госплана можно отнести организацию под его кураторством планирования в сфере рыбодобычи (Киррыба), соляной промышленности. В ведении Киррыбы (точнее – Казрыба) было рыболовство на р. Урал и Каспии. В числе вопросов, о которых четко докладывал С. Садвокасов на совещаниях КазЭКОСО, была радиофикация. Данный аспект информирования населения приходилось также выводить из российской (сибирской) системы и переводить на местный. Речь шла о Семипалатинской станции, через которую можно было подавать радиосигнал на Петропавловск. Тщательно го-

товясь к совещаниям, Садвокасов сам выступал компетентно и внимательно слушал доклады коллег, высказывая при необходимости свое, особое, мнение.

Как ответственный работник С. Садвокасов подводил ход дискуссии к выбору правильной стратегии размещения производственных объектов. Так, в этом русле ставился им вопрос о переносе столицы Казахстана. До последнего он отстаивал мнение об оставлении г. Ташкента в границах Казахского края, выезжал для этого в Центр. Разумеется, речь шла не о каких-то территориальных приращениях, а здесь располагалась узловая станция, была развита инфраструктура, в городе и окрестностях проживало до 90% казахского населения. Ташкент рассматривался в те годы как вариант переноса столицы Казахстана из Оренбурга. Садвокасов прекрасно понимал значение средств массовой информации. Для того уровня развития грамотности наиболее удобным способом распространения информации было радио. Так, по вопросу радиофикации Смагул делал доклад. В нем отражен государственный подход к объектам [8]. Наиболее острые проблемные вопросы председатель Госплана республики выносил на страницы казахской прессы. Печатались его брошюры и статьи, предназначенные для молодежи, работников народного образования, экономистов. Оценив его уровень и интерес к просвещению, обком партии рекомендовал его для включения в список лекторов по общественным дисциплинам в ВУ-Зах страны. Таким образом, можно уверенно утверждать, что в вопросах национально-культурной идентификации он разбирался основательно и был способен работать с аудиторией. (Позднее Садвокасов это докажет в должности наркома просвещения КазАССР).

Следует помнить, что 1924 год был особенным в истории страны: уход В.И. Ленина, «ленинский» призыв в партию, расцвет НЭПа и относительной свободы для предпринимательства, завершающий этап присоединения Семиреченской и Сырдарьинской областей, обустройство Акмолинской и Семипалатинской губерний. В наркоматах еще трудятся некоммунисты, высококвалифицированные специалисты из бывших алашевцев (А. Байтурсынов, А. Букейханов), газеты еще публикуют нестандартные мнения («Ақ жол»). Пока не свирепствует НКВД, еще не вошли в репрессивный раж Сталин (Коба), Ежов, Берия...

То был абсолютно благоприятный для самореализации этап его жизни, планов громадьи и

понимание задач строительства национальной промышленности с учетом специфики хозяйства и менталитета населения. Стоит отметить такие качества личности С. Садвокасова, о которых не устаем повторять: стремление к самообразованию, умение отстаивать свою взвешенную точку зрения, нетерпимость к разного рода интригам. Надо бы делать скидку на возраст (всего – 24 года!), а масштабы работы были немалые. Голод 1921 г. только что пережит казахским населением, разруха после мобилизации 1916 г. и гражданской войны, самозахваты земель вольными переселенцами из Сибири, неразвитость коммуникаций, дефицит энергоресурсов, оглядка на Центр.

Все это калейдоскопическое «наследие» царского режима приводило к раздумьям о реальной деколонизации, однако постепенно Смагул и его сторонники (С. Ходжанов, Беремжанов, А. Кенжин, Мынбаев, Джандосов, др.) начали осознавать, что происходит реколонизация. В ответ на защиту прав национальной экономики их обвинили в национализме и «групповщине». Но это – отдельная история, достаточно освещенная в исторической литературе. Мы же хотим остановиться на фактах экономической истории Казахстана. Знание этапа поможет двигаться далее с багажом успехов и неудач. Уроки истории вполне актуальны в контексте перспективных планов «Казахстан – 2050» и др. Итак, отличительной чертой экономики середины 20-х годов XX века в СССР были так называемые концессии, совместные предприятия с зарубежным капиталом.

История – это факты. Но чтобы их обнаружить и свести в стройную завершенную картину, требуется время и конъюнктура. Так, в условиях суверенитета стали доступны малоизвестные ранее данные из истории банковского дела в Казахстане. Почти 90 лет назад на заседаниях Правительства Казахской автономии в жарких спорах обсуждали вопросы выбора столицы («центра управления»), терминология того периода) и внешнеэкономических приоритетов. Все в точности, как и сегодня, только «казахов» тогда неверно именовали «киргизами». Соответственно, учреждения, экономические в том числе, начинались с приставки «Кир-» (Киркрай, Киркоммерцбанк...). Остановимся на любопытной аббревиатуре.

Экономическая составляющая развития Казахского края 1920-х годов, как отмечалось выше, включала такой элемент, как КирЭКОСО. Это – сокращение от «Экономическое совеща-

ние», коллегиальный орган, встроенный в общероссийское управление отраслями хозяйства. В сентябре 1923 года Сакен Сейфуллин, председатель Кирсовнаркома, (по современным меркам Премьер-министр Казахстана), был утвержден одновременно Председателем КирЭКОСО. (Позднее этот орган был упразднен, поскольку прерогатива перешла к более влиятельной партийно-хозяйственной структуре, Госплану). В тот исторический яркий период самоопределения, 1924–1925 гг., в Госплане, надо отдать должное, аккумулируются сильные кадры экономистов, математиков в лице Алимхана Ермакова (б.алашординец, высококвалифицированный работник), С. Садвокасова, Сергазиева, Маймина и других. В апреле 1924 года от Госплана С. Садвокасов был приглашен на заседание Президиума Кир(Каз)обкома партии большевиков. В числе других, заслушаны были стратегические вопросы: «5. О торговой деятельности в Зап.Китае». Уполнаркомвнешторг (доклад). и «6. О присоединении Семиреченской и Сырдарьинской областей ТуркестанССР к КССР» (докладывал Ж. Садвокасов, известно также, что членом комиссии по присоединению был приглашен А. Байтурсьнов).

Экономисты в ходе обсуждения заострили вопрос об управлении краем. Садвокасов затронул вопрос о переносе столицы из Оренбурга, поскольку с новыми территориальными приращениями, как он предполагал, уже ни г. Ташкент, ни г. Оренбург не справились бы с управленческими задачами. Для сбалансирования управления большой территорией республики, Госплан (устами С. Садвокасова) предложил обсудить на отдельном совещании деление края на три крупные области: Южная, Восточная и Западная. (Несложно разглядеть в этой схеме традиционное условное деление на три жуза, исторически определявшееся хозяйственно-культурным типом (далее – ХКТ) степняков. К слову, хорошо зная историю Казахского государства до колонизации, Смагул путем экономических выкладок тогда уже вплотную подошел к определенному принципу районирования. Исходя из понимания специфики края, он как руководитель секции «Районирование» в структуре Госплана КазАССР, о чем ниже, продвигал исторически и географически обусловленные принципы ХКТ при планировании стратегии интенсификации народного хозяйства. НЭП и задачи индустриализации решались вплотную, времени на раскачку у национального правительства не было).

В компетенцию председателя Госплана С. Садвокасова, что немаловажно, входили вопросы налаживания международных отношений с потенциальными инвесторами и поиски рынков сбыта. Этот опыт при внимательном изучении есть смысл применить в современных условиях глобализации. С окончательным завершением демаркации государственных границ Казахской республики, весной 1925 года правительство приступило к рассмотрению практических вопросов упрочения внешнеэкономических связей. Не в последнюю очередь обсуждались вопросы расширения торговли с Западным Китаем. Смежная территория Китая, на которой действовали преемники императорских российских консульств, уполномоченные Наркомата внешней торговли РСФСР, представляла полигон для сбыта сельскохозяйственной продукции.

Весной-летом 1925 года вопрос о привлечении Киркоммерцбанка к организации товарооборота с Китаем поднимался госплановцами на заседании Бюро Казкрайкома РКП(б). Территориальное его размещение нами пока уточняется; банк мог вполне размещаться и в Ташкенте, поскольку в тот период было получено разрешение из Центра о кредитовании казахских торговых операций среднеазиатскими банками. К слову, на границе советского Казахстана и Западного Китая в 20-е годы XX в. проводились краевые ярмарки (вновь использовались традиционные формы обменной приграничной торговли, привычные для населения по обе стороны границы). На ярмарках местные производители могли обменять скот, с\х продукцию (шкуры, арканы, волос, войлок и т.п.) на товары из Китая. Об этом знали в регионах, т.к. сообщения транслировались по радио и публиковались в губернских и областных газетах. (Одну из таких заметок автор этой статьи обнаружила в архиве областного центра СКО, г. Петропавловск. Местная газета «Мир труда» информировала о разрешении ввоза-вывоза товаров на казахско-китайскую ярмарку и льготах по налогообложению для ее участников. Указывались место и сроки проведения ярмарки).

Помимо восточной границы, казахские руководители Госплана отработывали возможности выхода на европейские рынки, Германию, в частности, скандинавские страны. Собственно, история организации Карской экспедиции: транзит через Сибирь вплавь по судоходным рр. Обь и Енисей, в 20-е годы XX века – отдельная занимательная история экономического «прорыва», мало изученная страница казахстанской эконо-

мики. Не последнее место в планах занимали далекие США. Садвокасов и его коллеги вдохновлены были тем, что поставки отечественной продукции сельского хозяйства, нефти, рыбы, соли из Урало-Каспийского бассейна уже тогда интересовали зарубежных инвесторов. Однако, политические преграды, «классовая» пропаганда ЦК мешали выстраивать гармоничные отношения, двигаться к устойчивому развитию экономики. Факт, что в процессе создания первых банков и филиалов в Казахстане и выстраивании гармоничной системы внешнеэкономических операций, импорта-экспорта, деятельности Госплана, Упсырзага и других брендовых структур участвовали патриоты, весьма образованные спецы и организаторы. «Белые пятна» отечественной истории еще выведут читателей на круг абсолютно неизвестных орбит, заставят гордиться своим прошлым.

Дальнейший поиск материалов по истории первого Кир(Каз)коммерцбанка, думается, раскроет новые страницы истории деятельности Правительства Казахской автономии, в контексте национальной идеи «Мәңгілік Ел» и, кроме того, пополнит и «удревнит» историю одного из ведущих банков Республики Казахстан. Основываясь на архивных данных, можно утверждать, что почти столетием ранее Казахской автономией активно решались задачи организации внешней торговли. К 1924 году Госплан Казахской республики принимал решения об открытии международных концессий с участием предпринимателей ряда европейских государств. Граждане Австрии, Норвегии в Казахстане организовывали филиалы акционерных обществ. Создание концессий становилось привычным в регионе [9].

Представительство Казреспублики в Москве участвовало в обсуждении глобального проекта (так наз. «Карская экспедиция») – импорта сельскохозяйственной продукции (зерно, волос, войлок, шкуры) из региона через устья рек Енисей и Обь, в Европу. (Для Казахстана, не имевшего выход к океанам, то был интересный, хотя и затратный, вариант). Активно обсуждались вопросы реконструкции товарообмена с Западным Китаем (Синьцзян), Монголией. Восстанавливались, на новой политической и экономической основе, магистрали в целях активизации международной торговли. До «свертывания» НЭП, до начала 1930-х годов центрально-азиатские госорганы были уполномочены вести переговоры и принимать решения, по согласованию с Центром (Москва, ЦК ВКП(б)). Позднее полномочия

национальных автономий были узурпированы: ЭКОСО (Экономические совещания) в регионах были преобразованы, слились с Госпланами. В дальнейшем наркоматы были переименованы в министерства, соподчинение с Центром стало более жестким.

В сер. 1920-х годов западные границы Союза были еще полуоткрыты: действовало Казахское представительство в Германии («УПСЫРЗАГ» – Управление сырьевых заготовок), студенты из Казахстана по квоте выезжали в Германию. Однако, засилье спецслужб, репрессии и партийный надзор, подотчетность России практически заставили национальные правительства сложить государство образующие функции и полномочия. В этом контексте, современные преемники автономий в ЦА не должны повторить трагедию 1920-1930-х годов, зависеть экономически и геополитически, от прежних метрополий. Факт реколонизации, о чем дискутируют сейчас специалисты, относительно геосудеб Центральной Азии и Казахстана, полностью отрицать нельзя. Таким образом, изучать проекты децентрализации планирования более раннего периода необходимо.

Казахстан открыл миру космическую гавань, но не имеет выхода в океан. Цикличность всемирной истории, трендов мировой экономики и геополитики налицо. Практически «на задворках Азии» осталась Казахская республика после свертывания НЭПа, Карской экспедиции. С началом мирового экономического кризиса, британский лев «спугнул» начавшуюся было активизацию германо-австрийского и турецкого капитала в ЦА. Идеи децентрализованного планирования, кстати, придерживался соратник Ленина, хорошо знавший Сибирь и Казахстан, Глеб Кржижановский. [10] Отсюда неизбежный конфликт с линией Сталина-Куйбышева-Струмилина именно на централизованное планирование, и в итоге в 1930 Госплан возглавил В.В.Куйбышев.

Именно Г.М.Кржижановский в 1921-1923 гг., 1925-1930 гг. был председателем союзного Госплана, впоследствии участвовал в Москве в оформлении в студенты и трудоустройстве С. Садвокасова. Вот что писал о нём Ю. Семенов в «Ненаписанных романах»: «Отношения Сталина с Г.М. Кржижановским, первым председателем Госплана республики, задуманного Лениным как высший совет выдающихся ученых и практиков науки – «не более ста человек первоклассных экспертов», – были натянутыми с начала двадцать первого года» [11]. Региональные (областные) архивы РК содержат источники из истории губернских управлений Упсырзага обозначенного периода [12].

Выводы

Таким образом, находясь в составе одного из влиятельных звеньев управленческого аппарата КазАССР, председателем Госплана, С.С. Садвокасов сумел, несмотря на препоны партийно-бюрократического свойства и более весомые ограничения национальной самостоятельности, особенно в выборе внешнеэкономической стратегии, глубоко понять нужды республики и отстоять принципиальные подходы. С высоты сегодняшних достижений Республики Казахстан, сопоставима его плодотворная деятельность на посту главного экономиста страны с современными методами разработки и реализации Государственной программы форсированного инновационно-индустриального развития (ГПФИИР) Казахстана. Научный подход к порученному делу выразился в аналитических обзорах, изучении мирового опыта и консультациях с зарубежными специалистами, научной организации труда, публичном обсуждении доводов, своевременной публикации промежуточных результатов. Он является разработчиком Положения Госплана [13]. Научное экономическое наследие С. Садвокасова (1900-1933) достойно изучения.

Литература

- 1 Данильченко С.Л. Концессионная политика советского государства в условиях НЭПа // Экономический журнал. – 2002. – № 2. http://economicarggu.ru/2002_5/02.shtml
- 2 Niccolò Pianciola. Bolcheviks et colons au Semirech'e (1920-1922) // Cahiers du monde russe. – 2008/1. – Vol 49. – Pp. 101-144.
- 3 10 февраля 1925 г. Садвокасов С. был назначен наркомом просвещения КазССР. – ЦГА РК. – Ф.139. – Оп.1. – Д.1212а.- оп. Л. 43.
- 4 Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). – Ф. Р-196. – Оп.1. – Д. 2. Кирпредставительство в Москве. Карская экспедиция; Белов М.И. История открытия и освоения Северного Морского пути. – Том III. Ле-

нинград: «Морской транспорт», 1959. – С. 199-204; Шулинин С. Карская экспедиция 1926 г. <http://www.polarpost.ru/forum/viewtopic.php?f=7&t=683>

- 5 Архив Президента Республики Казахстан (далее – АП РК). – Ф. 139. – Оп. 1. – Д.545. – Л.151.
- 6 ЦГА РК. – Ф. Р-196. – Оп.1. – Д. 50. Списки, удостоверения, мандаты студентов КирССР, 1922-1923. – Л. 193, 285.
- 7 ЦГА РК. – Ф. Р-196. – Оп.1. – Д. 74. Представительство КирССР в Москве. Протоколы ЭКОСО при СНК КирАССР, 1924. – Л. 41, 84.
- 8 Там же. – Л. 14.
- 9 Там же. – Л. 41 об.
- 10 Кржижановский Г. М. Сочинения. – Т. 2. – «ОНТИ», 1934.
- 11 Семенов Ю. Собрание сочинений. – Т.8. – М.: «ДЭМ». – 1994.
- 12 Источники из истории Семипалатинского губотделения управления сырьевых заготовок «Упсырзаг», 1924 – 1928 гг. // Краткий справочник по фондам ЦДНИ ВКО. [Электронный ресурс] – режим доступа: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-299518.html?page=5>
- 13 ЦГА РК. – Ф. Р-196. – Оп.1. – Д. 74. – Л. 71.

References

- 1 Danilchenko S.L. Koncessionnaja politika sovetskogo gosudarstva v uslovijah NEPa // *Economicheskij zurnal*, 2002 № 2. http://economicarggu.ru/2002_5/02.shtml
- 2 Niccolò Pianciola. Bolcheviks et colons au Semirech'е (1920-1922) // *Cahiers du monde russe*. – 2008/1. – Vol 49. – PP. 101-144.
- 3 10 fevralia 1925 g. Sadvokasov S. Naznachен narkomom procveshenija KASSR. – TGA RK. – F.139. – Op.1. – D.1212a.- L. 43.
- 4 Tsentralnij gosudarstvennij arhiv Respubliki Kazakhstan (TGA RK). – F. P-196. – Op.1. – D. 2. Kirpredstavitelstvo v Moskve. Karskaja ekspeditsija; Belov M.I. Istorija otkritija I osvoenija Severnogo Morskogo puti. – Tom III. – Leningrad: «Morskoi transport», 1959. – ss. 199-204; Shulinin S. Karskaja ekspediteija 1926 g. <http://www.polarpost.ru/forum/viewtopic.php?f=7&t=683>
- 5 Archiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan (dalee – AP RK). – F. 139. – Op. 1. – D.545. – L.151.
- 6 TGA RK. – F. P-196. – Op.1. – D. 50. Spiski, udostoverenija, mandate studentov KirSSR, 1922-1923. – L. 193, 285.
- 7 TGA RK. – F. P-196. – Op.1. – D. 74. Protokoli EKOSO pri SNK KirASSR, 1924. – L. 41, 84.
- 8 Tam zhe. – L. 14.
- 9 Tam zhe. – L. 41 ob.
- 10 Krzizanovskij G.M. Sochinenija. – Т. 2. – «ОНТИ», 1934.
- 11 Semenov Ju. Sobranije sotcinenij. – Т.8. – М.: «ДЕМ». – 1994.
- 12 Istochniki iz istorii Semipalatinskogo gubotdelenija upravljenija surjevih zagotovok «Upsirzag», 1924 – 1928 gg. // Kраткий spravochnik po fondam CDNI VKO. [Electronnij resurs] : <http://rudocs.exdat.com/docs/index-299518.html?page=5>
- 13 TGA RK. – F. P-196. – Op.1. – D. 74. – L. 71.

Алтаев А.Ш.

Принципильные отличия и особенности, связанные с расширением Европейского Союза в конце XX – начале XXI вв.

Европейская экономическая интеграция начиналась с «Европы шести», когда в 1951 г. Франция, ФРГ, Италия и страны Бенилюкс (Бельгия, Голландия, Люксембург) подписали Парижское соглашение о создании Европейской организации угля и стали. Затем эти страны 25 марта 1957 г. подписали Римские договоры, учреждающие Европейское экономическое сообщество и Европейское сообщество по атомной энергии. После слияния высших руководящих органов в 1967 г. интеграционный союз шести стран стал называться Европейским сообществом. На сегодняшний день состоялось шесть расширений ЕС, из которых два последних имеют принципиально новый сценарий присоединения, связанный с особенностями по количеству вступивших стран, увеличению территории, росту населения, а также разнообразию исторического опыта и культуры.

Ключевые слова: Европейский Союз, расширение ЕС, пятое и шестое расширение, Европейский Совет, Экономический Союз, Валютный союз, Европарламент, Шенгенский безвизовый режим.

Altayev A.Sh.

Fundamental differences and peculiarities of enlargement of the European Union at the end of the XX – beginning of the XXI centuries

European economic integration began with a «Europe of the Six», when in 1951, France, Germany, Italy and the Benelux countries (Belgium, Netherlands, Luxembourg) signed the Paris Agreement on the establishment of the European Organization for Coal and Steel. Then, these countries on March 25, 1957 signed the Rome Treaties that established the European Economic Community and the European Atomic Energy Community. After the merger of the higher governing bodies in 1967, the integrated union of six countries became known as the European Community. To date six enlargement of EU had taken place, of which the last two have a fundamentally new scenario of accession associated with features on the number of countries joined, increase of the territory, population growth, as well as a variety of historical experiences and cultures.

Key words: European Union, EU enlargement, the fifth and sixth expansion, the European Council, Economic Union, Monetary Union, the European Parliament, the Schengen visa-free regime.

Алтаев А.Ш.

XX ғ. соңында – XXI ғ. басында Еуропалық Одақтың кеңейту принциптік айырмашылықтары мен ерекшеліктері

1951 жылы, Франция, Германия, Италия және Бенилюкс елдері (Бельгия, Нидерланды, Люксембург) көмір мен болат бойынша еуропалық ұйымы құру туралы Париждік келісімге қол қойды. Еуропалық Экономикалық ықпалдастық «Алтылық Еуропа» басталды. Содан кейін бұл елдер 25 наурыз 1957 Еуропалық Экономикалық Қоғамдастық пен Атом энергиясы жөніндегі Еуропалық қоғамдастық құру Рим келісімге қол қойды. 1967 жылы біріктіру жоғары басшы органдарының кейін алты елдің интеграциялық одақ Еуропалық қоғамдастық ретінде белгілі болды. Бүгінгі күні, соңғы екі түбегейлі елдің қатарының ерекшеліктеріне байланысты жаңа қосылу сценарий болып табылатын алты ЕО кеңейту, аумағы, халықтың өсуі, сондай-ақ тарихи тәжірибе мен мәдениеттердің түрлі арттыру, қосылды.

Түйін сөздер: Еуропа Одағы, ЕО кеңейту, бесінші және алтыншы кеңейту, Еуропалық Кеңес, экономикалық одақ, валюталық одақ, Еуропалық Парламент, Шенген визасыз режимі.

**ПРИНЦИПИЛЬНЫЕ
ОТЛИЧИЯ
И ОСОБЕННОСТИ,
СВЯЗАННЫЕ
С РАСШИРЕНИЕМ
ЕВРОПЕЙСКОГО
СОЮЗА В КОНЦЕ
XX – НАЧАЛЕ XXI ВВ.**

Расширение Европейского Союза представляет собой длительный разносторонний процесс распространения Европейского союза посредством вступления в него новых европейских государств.

Государства восточноевропейского региона еще в начале 90-х гг. XX в. были заинтересованы в углублении сотрудничества с ЕС и включении в процесс европейской интеграции, с чем они связывали надежды на быстрое завершение процесса системных преобразований. Кроме того, в расширении ЕС на восток были заинтересованы и некоторые страны-члены этой организации, среди которых особенно следует выделить Германию. Именно она более всего заинтересована в сохранении политической стабильности в странах, которые находятся на востоке ее границ и куда направляются 53% ее экспорта [1].

Первым шагом на пути расширения зоны европейской интеграции на восток стало заключение соглашений об ассоциации между ЕС и странами ЦВЕ, получивших название Европейских соглашений, которые предусматривали в неопределенный срок вступление в ЕС. В 1991 г. соглашения об ассоциации были заключены с Венгрией, Польшей, в 1993 г. – с Румынией и Болгарией, в 1994 г. – с Чешской Республикой и Словакией, в 1995 г. – со Словенией [2].

В 1993 г. на заседании Европейского совета в Копенгагене было принято решение о том, что ассоциированные страны Центрально-Восточной Европы при наличии волеизъявления с их стороны могут стать членами Европейского Союза, выполнив ряд «копенгагенских критериев», в числе которых были названы:

- наличие стабильных институтов, гарантирующих демократию, правовой порядок, соблюдение прав человека и защиту национальных меньшинств;
- наличие конкурентоспособной рыночной экономики, способной справляться с конкуренцией и действием рыночных сил в Союзе;
- готовность принять на себя обязательства членства, включая стремление стать членами Экономического и валютного союза [3].

Установление четких критериев членства для стран ЦВЕ послужило основой для подачи официальных заявлений госу-

дарств с просьбой о принятии в члены ЕС: Венгрии и Польши – в 1994 г., Румынии, Словакии, Латвии, Эстонии, Литвы и Болгарии – в 1995 г., Чехии и Словении – в 1996 г. [4].

В 1994 г. Европейским Союзом была одобрена программа подготовки этих стран к вступлению в ЕС – так называемая Белая книга «Подготовка ассоциированных стран Центральной и Восточной Европы к интеграции во внутренний рынок Европейского Союза».

Важное значение имели решения заседания Европейского совета, проведенного в Мадриде в декабре 1995 года. На заседании было установлено, что при присоединении к ЕС страны-кандидаты должны иметь развитую рыночную экономику, эффективное управление и стабильное финансово-экономическое положение. В критерии присоединения (при оценке финансовых последствий расширения для ЕС в данных областях) были введены дополнительные ограничители: способность вступающих стран принять и осуществлять одобренную ЕС структурную и аграрную политику [5].

В течение 1997 г. Европейская комиссия и 11 стран-кандидатов (10 стран ЦВЕ и Кипр) достигли договоренности относительно условий и сроков начала переговоров о вступлении. На базе рекомендаций Комиссии ЕС в декабре 1997 года на заседании Совета глав государств и правительств-членов ЕС в Люксембурге было принято политическое решение о поэтапном масштабном расширении Евросоюза. На саммите, названном саммитом расширения, был оглашен список государств, которые ближе других подошли к выполнению копенгагенских критериев: Кипр, Польша, Венгрия, Чехия, Эстония и Словения.

Уже на Лондонской встрече в марте 1998 года Европейский совет назвал десять стран: пять ассоциированных с ЕС стран (Чешская Республика, Польша, Венгрия, Эстония и Словения), подавших официальные заявления о принятии в ЕС, образуют «первую волну» расширения; «вторую волну» – Словакия, Латвия, Литва и Румыния [6].

6 – 7 сентября 1999 года в местности Саариселка (Финляндия) была проведена неформальная встреча министров иностранных дел государств-членов ЕС, на которой был поставлен вопрос об утверждении даты окончания переговоров с государствами «первой волны» и о том, когда начинать переговоры с государствами «второй волны». На встрече было заявлено, что страны «первой волны» будут приняты в ЕС в недалеком будущем и им обещают денежную помощь на развитие сельского хозяйства и

финансирование региональных проектов. Страны «второй волны» будут готовиться в течение ряда лет (в этот период предполагается обеспечить их максимально возможное участие в экономическом и валютном союзе, сотрудничество в области безопасности, участие в работе институтов ЕС в качестве наблюдателей или сторон в процессе консультаций). Вступление балканских государств предполагает предварительное установление между ними отношений мира и сотрудничества [6, с. 84].

В 2000 году была проведена межправительственная конференция по вопросу об институциональной реформе и серия иных межправительственных конференций с государствами «второй волны» по разработке условий и этапов процесса их приема в ЕС. Было заявлено, что каждый кандидат будет оцениваться в связи со спецификой его политического и экономического развития, они также будут обязаны провести мероприятия по достижению ими уровня стран «первой волны». Государствам, желающим войти в состав ЕС, было рекомендовано урегулировать внутренние и внешнеполитические противоречия путем обращения в Международный суд.

В октябре 2000 года Европарламент принял резолюцию, которая предусматривает, что страны-кандидаты «первой волны» (Польша, Чехия, Венгрия, Словения, Эстония, Кипр), которых окрестили «входящими», войдут в ЕС в 2004 году. Остальные страны – Болгария, Словакия, Латвия, Литва и Румыния – готовятся к вхождению [7].

В декабре 2002 г. в столице Дании официальное приглашение на вступление в ЕС было направлено Эстонии, Литве, Латвии, Польше, Чехии, Словакии, Венгрии, Словении, Кипру и Мальте. Полноправными членами ЕС эти десять стран могли стать 1 мая 2004 г., если они выполнят все необходимые требования, в том числе усовершенствование конституции и законов, уровня налогов.

В отношении Болгарии и Румынии было отмечено, что этим странам будет оказано содействие и что срок принятия в Союз будет фиксирован позже. Причиной такого решения послужило, прежде всего, то, что эти страны еще полностью не соответствуют экономическим критериям, принятым в Копенгагене. Было заявлено, что для вступления в ЕС Болгарии необходимо существенно сократить безработицу, снизить дефицит бюджета до 3% ВВП, сократить бюджетные расходы, укрепить визовый режим на границах, а для Румынии основными проблемами были отмечены такие, как укреп-

ление демократии, соблюдение прав человека, повышение эффективности работы административного аппарата, введение стандартов европейского законодательства, улучшение положения национальных меньшинств.

В апреле 2003 г. на саммите ЕС в Афинах главы государств и правительств 15 стран ЕС и 10 стран-кандидатов: Латвии, Литвы, Польши, Чешской Республики, Словакии, Венгрии, Словении, Мальты, Кипра, Эстонии подписали договоры о вступлении в ЕС. Также на саммите было определено, что Шенгенский безвизовый режим начнет распространяться на новых членов ЕС только после 2006 г., а до этого вступающие страны должны полностью модернизировать свою пограничную структуру с Россией, Беларусью и Украиной [8].

В конце 2003 г. Европейская комиссия в своем докладе о ходе подготовки 10 стран-кандидатов к вступлению отметила, что предстоящее расширение будет одним из самых подготовленных в истории ЕС. В 70% категорий, в которых государства-претенденты должны соответствовать стандартам ЕС, необходимые мероприятия выполнены, в 25% – ведется работа, которая завершится к маю, в 5% – сохраняется наличие нерешенных проблем (законодательная и административная сфера; отсутствие учреждений, распределяющих прямую помощь, недостатки в области обеспечения гигиенической обработки продуктов питания и др. – всего 39 проблем). В 2003 г. в Мальте, Словении, Венгрии, Литве, Словакии, Польше, Чехии, Эстонии и Латвии были проведены референдумы, а затем подписанный Договор был ратифицирован парламентами.

1 мая 2004 г. Эстония, Латвия, Литва, Польша, Чехия, Словакия, Венгрия, Словения, Кипр, Мальта стали членам Евросоюза.

Таким образом, территория Сообщества увеличилась на 23, численность населения – на 19, а ВВП – на 27% [8, р. 72]. Таким образом, пятое расширение стало беспрецедентным событием в истории объединенной Европы.

После завершения пятого расширения ЕС сразу же приступила к шестому расширению. Страны ЕС не отказывались от Болгарии и Румынии, но и не торопились с окончательным решением. Болгарию в ЕС рассматривают как идеальную страну для развития сельского хозяйства, а Румынию – как один из главных источников рабочей силы. В отношении приближения законодательства было отмечено, что Болгария продолжает следовать не плохому темпу. Страна разработала хорошие стандарты для банковской

системы, но должна обращать больше внимания на их приложение.

В апреле 2005 года было подписано соглашение о вступлении Болгарии и Румынии в ЕС. В нем говорилось о том, что присоединение произойдет только в том случае, если до 1 января 2007 года страны выполнят все поставленные условия. От Болгарии главным образом требовали ужесточения законов по борьбе с коррупцией и преступностью, улучшения условий проживания в стране нацменьшинств и роста экономики. От Румынии – реформ образовательной и судебной систем, совершенствования социальной политики в отношении нацменьшинств и более ответственного подхода к охране окружающей среды. В случае невыполнения этих условий Еврокомиссия оставила за собой право отложить вступление Румынии и Болгарии еще на год.

Договора о вступлении Болгарии и Румынии в Евросоюз с 1 января 2007 года подписаны в Ньюнстере в Люксембурге. Под документами поставили подписи руководители Болгарии и Румынии, а также министры иностранных дел 25 стран-членов ЕС.

Таким образом, реализация проекта пятого и шестого расширений происходила на протяжении десяти лет, но и вступление этих стран не означало завершение процесса интеграции в ЕС. На сегодня продолжается работа по экономической интеграции этих стран: гармоническое развитие экономических институтов; стабильное и сбалансированное экономическое взаимодействие; повышение уровня жизни; высокий уровень занятости; экономическая и валютная стабильность.

После вступления двенадцати европейских государств, в орбиту ЕС попали не только Западная, но и Центральная Европа, Балтия, часть Восточной Европы и Восточного Средиземноморья. Экономически при этом возник крупнейший в мире единый рынок площадью в 5 млн. кв. км с 550 млн. человек населения и 7.7 трлн. долларов ВВП.

Расширяясь на Восток, Европейский Союз заметно наращивает свой ресурсный потенциал: на 34% увеличивается территория, на 29% – население. ЕС превращается в один из крупнейших в мире рынков.

Это было наибольшее расширение по людским и территориальным показателям, хотя и наименьшее по показателям ВВП (валового внутреннего продукта). Меньшая развитость этих стран привела некоторые страны-члены в беспокойство, в результате чего были приняты некоторые ограничения при приеме на работу и

для путешествий относительно граждан новых стран-членов.

Одна из наиболее трудно решаемых задач на этапе присоединения – адаптация сельского хозяйства стран ЦВЕ к европейским стандартам. Осознавая это, страны-кандидаты надеялись на получение значительных финансовых ресурсов от ЕС. Однако Единая сельскохозяйственная политика (ЕСП) Европейского Союза уже сегодня поглощает 50% его бюджета. Действующая в ЕС система поддержки сельского хозяйства давно признается неэффективной и ведущей к значительному перепроизводству в рамках Союза, когда значительная часть продукции может быть реализована только на внешних рынках по ценам. Очевидны направления необходимых изменений, в частности, существенное сокращение прямых субсидий товаропроизводителям. Однако попытки реформирования ЕСП на протяжении 2000 – 2002 гг. оказывались безуспешными в виду жесткой позиции ряда стран, прежде всего Франции. В результате возобладало мнение, согласно которому никаких реформ, предшествующих решениям или соглашениям ВС с ВТО по вопросам регулирования сельского хозяйства, быть не может [1, с. 115].

Следует отметить, что пятое и шестое расширение – это принципиально новый вариант присоединения стран к ЕС по сравнению со всеми ранними этапами.

Впервые расширение ЕС происходило за счет присоединения стран, которые ранее не развивались на основе западноевропейской социально-экономической модели и не принадлежали к западноевропейской системе безопасности. Речь идет о государствах, осуществляющих невиданный в истории переход от государственной командно-административной экономики к рыночной, от авторитаризма к парламентской демократии и правовому государству. Страны Центральной и Восточной Европы (ЦВЕ) обладают специфическими чертами, которые оказывают принципиальное воздействие как на характер, так и на последствия расширения ЕС.

Можно выделить следующие особенности пятого и шестого этапов расширений:

во-первых, никогда ранее Европейское Сообщество не прирастало одновременно таким количеством новых и таких неоднородных членов. За всю историю расширений никогда не принимали больше трех стран-кандидатов;

во-вторых, восемь из десяти новых стран – это посткоммунистические страны, имеющие в своем историческом пассиве опыт (хотя и раз-

личный) коммунистического правления. Они очень отличаются от нынешних членов ЕС по экономическому, социальному, политическому состоянию, менталитету;

в-третьих, впервые столь очевидной является политическая подоплека принятия решения о расширении. За словами многих европейских политиков, впервые за много лет европейцы получили возможность почувствовать себя единым целым. Кроме того, исчезает проблема послевоенного раскола Европейского континента;

в-четвертых, пятое расширение произойдет на наивысшем уровне экономической интеграции стран ЕС – на этапе завершения формирования Экономического и Валютного Союза, что значительно усложняет проблемные экономические аспекты интеграции;

в-пятых, ЕС предстоит решить проблему по созданию отлаженного механизма согласования интересов 27 суверенных государств [6, с. 65].

После присоединения у большинства новых стран ЕС продолжался рост ВВП, значительно увеличился приток зарубежных инвестиций, благодаря которым в странах увеличились темпы экономического роста. Например в Эстонии ВВП за 2000 – 2006 гг. увеличился на 60%, а в Латвии зарубежные инвестиции за 2000 – 2006 гг. увеличились в с 1 млрд. дол. до 27, 7 млрд. дол [6, с. 82, 91]. В Чехии темпы прироста экономики в 2005 г. составляли 6%, а ВВП на душу населения составлял 15011 долларов [6, с. 246].

Однако были и негативные последствия вступления в ЕС: вытеснения отечественных товаропроизводителей, повышение стоимости рабочей силы в новых государствах-членах вследствие применения требований союза; введение экологических правил ЕС потребовало от новых членов увеличения расходов в этой области размере 2–3% ВВП в год; необходимость изменения торгово-экономических отношений новых стран-членов с другими государствами, не входящими в ЕС. После присоединения к ЕС десяти новых стран, уровень экономического развития которых заметно ниже средневропейского, лидеры Евросоюза оказались в положении, когда основной груз бюджетных расходов на социальную сферу, дотации сельскому хозяйству и т.д. ложится именно на них. В то же время эти страны не желают увеличивать долю отчислений в общесоюзный бюджет сверх определенного документами ЕС уровня в 1% ВВП [6, с. 87].

Таким образом, для новых стран вступление в Европейский союз оказало как положительное,

так и отрицательное воздействие, в частности наряду с экономическим прогрессом этих стран идет процесс вытеснения отечественных товаров зарубежными.

Пятое и шестое расширение Европейского Союза – это принципиально новый вариант присоединения стран к ЕС по сравнению со всеми ранними этапами, отличающийся рядом особенностей.

Первым этапом воплощения проекта зоны европейской интеграции в восточном направлении стало подписания договоров об ассоциации и подача официальных заявлений на вступление некоторых стран Центрально-Восточной Европы с Европейским Союзом в 1992 – 1996 гг. Венгрии, Польше, Румынии, Болгарии, Чешской Республике, Словакии, Литве, Латвии, Эстонии и Словении было заявлено, что они могут стать членами Европейского Союза, выполнив ряд «копенгагенских критериев».

Следующим этапом стало достижение договоренности относительно условий и сроков начала переговоров о вступлении. Хронологически этот этап можно определить 1997 – 2000 г., то есть начиная с Совета глав государств и правительств-членов ЕС в Люксембурге и заканчивая резолюцией Европарламента 2000 г., которая разбила страны на «две волны».

Последний этап характеризовался подготовкой к вступлению, оценкой политической и экономической ситуации в странах. Этот этап завершился подписанием на саммите ЕС в Афинах договора о вступлении десяти стран в Европейский Союз, в 2007 г. к Европейскому Союзу присоединились Болгария и Румыния. В 2008 г. пришла очередь Хорватии.

События на киевском майдане в 2014 году во многом были предопределены желанием значительной части украинского общества войти в Европу и стать полноценным членом ЕС. Пока Европейский Союз предложил Украине вступление на правах ассоциации, поскольку как становится ясно из вышесказанного, что присоединение новых стран носит долговременный характер и не всегда завершается положительно. Достаточно вспомнить многолетние попытки Турции вступить в ЕС, которые до сих пор тормозятся рядом заинтересованных стран-участниц по различным, в том числе и политическим причинам.

Таким образом, последние расширения серьезно усилили политическую роль Европейского Союза в мировом сообществе, в результате чего организация стала одной из самых сильных интеграционных группировок в мире и основной экономической и политической силой на континенте.

Литература

- 1 Владиславлева Т.Б. Расширяющийся Европейский союз: проблемы и перспективы // Знание. Понимание. Умение. – 2005. – №2. – С. 112–118.
- 2 Борко Ю.А., Буторина О.В. Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 472 с.
- 3 Абрамова М.Г., Борко Ю.А. Европейский Союз. – М.: Деловая литература, 2003. – 288 с.
- 4 Europe without frontiers// The history of European Union// EUROPA//http://europa.eu/abc/history/1990-1999/1990/index_en.htm#top
- 5 Ministry of Foreign Affairs of Spain// Spain in Europe // Spain's 20 years in the EU// <http://www.maec.es/en/MenuPpal/EspanaUE/EspanaenEuropa/Paginas/etxspanaeuropa.aspx>
- 6 Поздняков Э. Ганжа С. Новые страны на пороге Европейского союза. – М., 2006. – 126 с.
- 7 Дериглазова Л.В. Европейский Союз во внешнеполитических связях. – Томск, 2006. – 152 с.
- 8 Walter van Gerven. The European Union: a Polity of States and Peoples. – California, 2005. – 397 p.

References

- 1 Wladislawlev T. B. Rasshirauchiisya Evrropeiskii Souz: problem I perspektivy. / Znanie. Ponimanie. Ymenie. – 2005. – №2. – P. 112–118.
- 2 Borko U.A., Bytorina O.W. Evrropeiskii Souz na poroge XXI veka: vybor strategii razvitiya – M.: Editorial YRSS, 2001. – 472 p.
- 3 Abramova M.G. Borko UA Evrropeiskii Souz. – M.: Delovaia literatyra, 2003. – 288 p.
- 4 Europe without frontiers// The history of European Union// EUROPA//http://europa.eu/abc/history/1990-1999/1990/index_en.htm#top
- 5 Ministry of Foreign Affairs of Spain// Spain in Europe // Spain's 20 years in the EU// <http://www.maec.es/en/MenuPpal/EspanaUE/EspanaenEuropa/Paginas/etxspanaeuropa.aspx>
- 6 Pozdniakov E., Ganga S. Novye strany na poroge Evrropeiskogo Souza. – M., 2006. – 126 p.
- 7 Deriglazova L./W. Evrropeiskii Souz vo vneshnepoliticheskikh sviaziah – Tomsk, 2006. – 152 p.
- 8 Walter van Gerven. The European Union: a Polity of States and Peoples. – California, 2005. – 397 p.

Мырзакимова Т.,
Мырзабеков М.С.

**Қазақстан Республикасы
сыртқы саяси
стратегиясының Орталық
Азияға қатысты экономикалық
және мәдени-гуманитарлық
мақсаттары**

Мақалада Қазақстан Республикасының Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастығын қалыптастыру үшін аймақта барлық алғышарттар қалыптасқандығын дәйектеуге талпыныс жасалған. Сонымен қатар мақалада экономикалық ынтымақтастыққа қажетті табиғи ресурстардың мол қоры геосаяси мәселелерді де туғызып отырғандығы, бұл өз кезегінде аймаққа қатысты АҚШ пен Батыс Еуропа елдерінің қызығушылығын күн сайын арттыра түскендігі мәселе ретінде көтерілген. Сондықтан экономиканың бірнеше секторларын: табиғи ресурстарды, оның ішінде дүниежүзілік маңызы бар мұнай мен газ кен орындарын және су-энергетика саласын игеруде, инфрақұрылымдар мен коммуникация жүйелерін пайдалануда бірлесе отырып шешуді қажет ететін ұстанымдар қажеттігі Қазақстан Республикасының Орталық Азия елдеріне қатысты ұстанған стратегиялық мақсаттарына сай келетіндегі дәлелденген. Осы тұрғыдан алғанда мақалада аймақтағы саяси ынтымақтастықтың маңыздылығын қарастыра отырып, Қазақстан Республикасы сыртқы саяси стратегиясының Орталық Азияға қатысты экономикалық және мәдени-гуманитарлық мақсаттарын іске асырудағы нақты іс-шаралары ғылыми тұрғыдан зерттелген.

Түйін сөздер: Қазақстан, Орталық Азия, интеграция, экономика, сауда, табиғи ресурстар.

Myrzakimova T.,
Myrzabekov M.S.

**Economic and cultural-
humanitarian aims of foreign-
policy strategy of Republic
Kazakhstan**

In article authors opened favorable conditions for establishment and development of the economic relations between Kazakhstan and other Central Asian states that quite corresponds to foreign policy strategy of our state. Also in article determined the level of geopolitical value of the region of Central Asia which in turn caused keen interest of the countries of the European Union and the USA. Considering the listed above factors Kazakhstan acts as the active integrator in the Central Asian region for the purpose of creation of a common market of oil and gas, and also joint development of hydro-electric resources of the region which successful realization, would promote in a certain degree to resolve many problems of social and economic and cultural-humanitarian character.

Key words: Kazakhstan, Central Asia, integration, economy, trade, natural resources.

Мырзакимова Т.,
Мырзабеков М.С.

**Экономические и
культурно-гуманитарные цели
внешнеполитической стратегии
Республики Казахстан**

В статье авторами раскрыты благоприятные условия для установления и развития экономических отношений между Казахстаном и другими центральноазиатскими государствами, что вполне соответствует внешнеполитической стратегии нашего государства. Также в статье определен уровень геополитического значения региона Центральной Азии, которая в свою очередь вызвало повышенный интерес стран Европейского Союза и США. Учитывая выше перечисленные факторы, Казахстан выступает в роли активного интегратора в центральноазиатском регионе с целью создания общего рынка нефти и газа, а также совместного освоения водно-энергетических ресурсов региона, успешная реализация которой в определенной степени разрешила многие проблемы социально-экономического и культурно-гуманитарного характера.

Ключевые слова: Казахстан, Центральная Азия, интеграция, экономика, торговля, природные ресурсы.

**ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫ
СЫРТҚЫ САЯСИ
СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ
ОРТАЛЫҚ АЗИЯҒА
ҚАТЫСТЫ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ
ЖӘНЕ МӘДЕНИ-
ГУМАНИТАРЛЫҚ
МАҚСАТТАРЫ**

Қазақстан егемендік алған күннен бері ішкі және сыртқы саясат стратегиясын анықтауда. Еліміз осы мақсатта әлемдегі беделді және ықпалды әскери ұйымдармен байланысты кеңейте отырып аймақтық ынтымақтастықтың барлық қырларына басымдылық беруде. Қазіргі уақытта Орталық Азия мемлекеттері арасында есірткі саудасы мен заңсыз қару-жарақ тасымалдау, адам сату т.б. қылмыс турлері көрсеткіші бойынша Тәжікстан мен Қазақстан алдыңғы орында тұр. Ол бүгінгі Орталық Азияда ланкестік пен қылмыстың өршуіне қатысты бірнеше факторлардан туындап отыр: Қаржы көздері мол, ұйымдасқан қылмыстық топтардың жұмыссыздарды өз мақсаттарына пайдалануы; Террористік әрекет тәжірибесі бар, идеологиялық құрылымдар мен экстремистік топтардың жымысқы іс-әрекеттері; Әлеуметтік топтар құқықтарының қорғалмауы; Аймақтың есірткіге бай Ауғанстанмен шекаралас орналасуы т.б.

Орталық Азияда қауіпсіздіктің тиімді жүйесін құруда Қытай ұстанымын есепке алу қажет. Себебі қазіргі Қытай үшін ішкі экстремизм проблемасы өткір болып отыр. Осыған байланысты Қытай аймақтағы ланкестікпен бірігіп күресуге ынталы, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы шеңберінде осы мәселелерге басты назар аударып келеді. Кезінде Баткен оқиғасы орын алған уақытта елбасы Н. Назарбаевтың бастамасымен Қауіпсіздік Кеңесінің Коммисиясы құрылды. Содан бері біраз іс-шаралар атқарылды: діни бірлестіктердің заңды жұмысын тексеру, мемлекеттік шекараның аса маңызды бөліктерінде төлқұжат, рұқсатнама және кедендік бақылауды күшейту, көші-қон және туристердің ағымын реттеу жұмыстары, халықаралық қатынас жолдарындағы барлық көлік түрлеріне бақылауды күшейту т.б. [1]. Дегенмен, 2011 жылдың күзінде Таразда (13.11.2011) және сол жылдың қыс айында (03.12.11) Алматыда орын алған террористік әрекеттерден кейін бұл саладағы атқарылып жатқан қауіпсіздік жұмыстардың көлемі жеткіліксіз, оның үстіне кемшілік тұстары бар екендігі белгілі болды. Тараздағы жарылысқа жауапкершілікті «Халифат сарбаздары» тобы алып, мұндай шабуылдар жалғаса беретінін мәлімдеді деп ақпарат ДРА агенттігі хабар таратты. 2011 жылдың 31 қазанда Атыраудағы облыстық әкімшілік ғимаратына жақын жерде жасалған екі жарылысты да «Халифат сарбаздары» исламшыл тобы өз мойнына алып,

«бұл әрекетіміз Қазақстанның дін туралы заңына қарсылық» деген еді. Орталық Азия кеңістігінде діни экстремизм мен ланкестіктің таралуына бірқатар объективті себептердің әсері болды және олар жалпылай алғанда келесі түрде өрбіді.

Біріншіден, коммунистік идеология күйрегеннен кейін орнында идеологиялық вакуум пайда болды, ол әсіресе мұсылман дәстүрін ұстанған халқы бар Орталық Азия елдерінде ерекше байқалды. Бұл вакуум бірден дерлік ислам идеологиясымен толтырыла басталды. Мұсылмандық қауымдар маңызды қоғам күштері ретінде дамуға және өздерін-өзі дәлелдеуге жігерленіп тырысып бақты. Екіншіден, тәуелсіз мемлекет мәртебесіне ие болған елдерде бірден ұлттық сана деңгейінің өсуімен қатар Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстан секілді көпұлыстық үстемдік еткен елдерде исламдық фактор азаматтық ұқсастықтың шешуші белгісі болып табылды. Сондықтан да Орталық Азия мемлекеттеріндегі билік режимдері исламдық дәтүрлердің қайта қалыптасуын қолдады.

XX ғасырдың аяғына таман тәуелсіздік алумен байланысты Орталық Азиядағы жағдай өзгерді. Енді Орталық Азия өзінің тасымал мүмкіндіктерін нығайту үстіне өзі де дүниежүзілік нарыққа құнды тауарлар – мұнай мен газ, тау-кен және ауылшаруашылық шикізаттарын бере алатын болады. Ежелгі Жібек жолының жалпы сұлбасымен ХХІ ғасырда мұнай-газ құбырлары тартылады, солар арқылы Орталық Азияның мұнай мен газы экспортын да дамыту үшін Орталық Азия халықтарына, ежелгі замандағы сияқты, бірыңғай сыртқы экономикалық саясат, бірыңғай кеден, салық бақылау, бірыңғай қауіпсіздік жүйесі қажет» [2].

Болашақта АСЕАН, Еуроодақ, НАФТА т.б. экономикалық-саяси одақтары сияқты Орталық Азия мемлекеттері де осындай интеграциялық үрдіске белсене араласуы қажет. Бұндай бірлестіктердің құрылуы оның құрамындағы елдерге ортақ мақсат қоюға және оны жүзеге асыруда тиімді жолдарды таңдау және оны үйлестіруге жол ашады. Орталық Азия елдерінің әлемдік қауымдастыққа енуіне барлық негіз бар. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының Президенті – Н.Ә. Назарбаев, Қырғыз Республикасының Президенті – А. Ақаев, Өзбекстан Республикасының Президенті – И. Каримов 1994 жылы 30 сәуірінде Шолпан – Атада біртұтас экономикалық кеңестік құру туралы Келісімге қол қойды. Бұл құжатты қатынасушы мемлекеттердің жоғарғы заң шығарушы органдары бекітті, үш Орта Азия мемлекеттерінің достық, тату көр-

шілік, тең құқықтық, бір-бірінің ішкі істеріне араласпау, өз міндеттерін адал орындаушылық негізінде құрылған экономикалық ынтымақтастықтың ірге тасын қалап берді, сондай-ақ көпшілік мақұлдаған басқада Халықаралық құқық нормаларын белгілеп берді. Саясаткерлер аталған құжатты Ортаазиялық Одағы келісімі деп атады [3].

Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан елдерінің ынтымақтастығы басқа да болып жатқан интеграциялық үдерістерге жол ашып отыр. 1994 жылдың 8 шілдесінде Алматыда үш мемлекет президенттерінің кездесуі өтті. Кездесуге қатысушы мемлекеттер басшыларының шешімімен Мемлекетаралық Кеңес және оның тұрақты жұмыс органы негізінде – мемлекетаралық атқару комитеті құрылды, штаб – пәтері Алматыда өтті. Осы басқосу барысында премьер-министрлер кеңесі, сыртқы істер министрі, қатынасушы мемлекеттер қорғанысы құрылды, Ортаазиялық ынтымақтастықпен даму банкін құру туралы шешім қабылданды, оның қаржылық жарғылық қорының салымшылары: Өзбекстан – 918 мың доллар, Қазақстан – 833 мың доллар, Қырғызстан – 333 мың долларды құйды [4].

1998 жылдың 26 наурызында Ташкентте Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Тәжікстанның қатысуымен өткен мемлекетаралық кеңесте Президенттер Н. Назарбаев, А. Ақаев, И. Каримов және Э. Рахмонов аймақтық интеграцияны ары қарай тереңдету туралы шешім қабылдады. Ташкент кездесуінің тағы бір жетістігі осы мемлекеттер арасында құнды қағаздар нарығын қалыптастыру және оларға бақылау жүргізу туралы мәселелердің қаралуы болды [5].

2000 жылдың 27 сәуірінде Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстан мемлекеттері БҰҰ-ның арнайы бағдарламасы «СПЕКА» аясында өз жобаларын ортақ дамытуды ұсынды. Қырғызстан үшін – Орталық Азияда өз су ресурстарын тиімді әрі нәтижелі пайдалану болса; Түркменстан үшін өз шикізаттарын әлемдік нарыққа шығару жолдарын қарастыру; Өзбекстан үшін-өз кәсіпорындарының бәсекелестік қабілетін арттыру; ал Қазақстан үшін өз көлік инфрақұрылымын дамыту. БҰҰ-ның комиссиясы бұл жобаларды қарап шығып қаржыландыруды өз міндетіне алды. Соның бірі кезінде Ортаазиялық экономикалық қоғамдастық болды.

ТМД-ға мүше мемлекеттер арасында топтасқан елдер ортақтастығының жағдайлары мен дамыған проблемаларының тығыз интеграциясының қажеттілігін айқындайтын саланың бірі көлік-байланыс саласы болып отыр. Тәуелсіздік-

тің алғашқы 15 жылында Қазақстан үшін көлік жолдарының құрылысы күн тәртібіндегі шешімін таппаған мәселелердің бірі болды. Қазақстан Еуропа мен Азияны жалғастыратын транспорт дәлізі. Қазақстан арқылы газ-мұнай құбырлары, байланыс коммуникациялары, әуе және темір жол желілері өтеді. Аталған факторлардың барлығы Қазақстанның геосаяси тұрғыдан тиімді орналасуымен қатар, аймақтағы мемлекеттерді біріктіруде орны ерекше екендігін уақыт дәлелдеп көрсетті. 2006 жылы Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі көлік стратегиясы қабылданды.

Осымен қатар заман талабына сай байланыспен коммуникация жүйесін құру, банк жүйесін жандандыру, нарықтық инфрақұрылым мен ғылыми-техникалық ынтымақтастықты дамыту, экономикалық сұранысқа ие мамандарды дайындау, туризм мен спорт саласын дамыту аймақтағы ынтымақтастықты дамытудағы басылымдылықтарға жатады. Орталық Азия республикалары аймақтағы ірі көрші мемлекеттермен, атап айтқанда Солтүстікте Ресеймен Оңтүстікте Қытай сияқты алып елдермен тығыз саяси-экономикалық байланыс орнатып отыр. Дегенмен, қазіргі Орталық Азиядағы ішкі интеграциялық үрдістер қиын кезенді басынан кешіруде. Себебі көптеген экономикалық бағдарламалар нәтижесіз қалды, болмаса мүлдем жүзеге асырылмады, өйткені осы жылдар ішінде аймақта өзін-өзі басқару үрдісінің қалыптасуына басымдылық берілді. Мемлекеттер арасындағы тауар айналымы жылдан жылға кеміп отыр, бұл экономикалық байланыстардың «қарқынды дамуының» көрсеткіші. Аймақта мәдениет, ғылым-білім саласында байланыс жылдан-жылға кеміп барады [6].

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін де Орталық Азия кеңістігі «үлкен ойын» алаңына айнала бастады. Егер XX ғасырда негізгі ойыншылар Ресей мен Британ империясы болса, ендігі кезде – АҚШ, Қытай, Иран, Ресей, Ислам әлемі мен Еуропалық мемлекеттер. «Үлкен ойынның» астарында Ортаазиялық мемлекеттердің табиғи ресурстарына қол жеткізу үшін күрес жүріп жатыр [7]. Қазақстан үшін АҚШ және Ресеймен өзара әріптестікті дамыта түсу, Қазақстанның халықаралық беделін сақтау және нығайту үшін маңызды, олар республиканың қауіпсіздігі мен егемендігін қамтамасыз етудің сенімді кепілі болып табылатындығы анық.

Орталық Азия мемлекеттерінің кәсіпкерлік және басқада шаруашылық қызметтерге қолайлы экономикалық, қаржы және құқықтық жағ-

дай жасау, инвестицияны өзара қорғау, кооперацияны дамыту, экономикалық іс-әрекеттер туралы ақпарат алмасу, өнеркәсіптік базалар мен өнеркәсіп кешендерін дамыту бірлесіп әрекет етудің негізі болып табылады. Мәселен, 90-жылдардың басында интеграциялық үрдіс баяу жүрді. Мемлекеттердің қарым-қатынасын жандандыру үшін Н. Назарбаев өзінің Еуразиялық Одақ идеясын ұсынды [8]. Президент Н. Назарбаевтің бұл жобасы кеңес дәуірінен қалған кеңістікте өмір сүріп жатқан халықтардың басқа Еуразия құрлығындағы елдермен неғұрлым тез арада бірігуіне итермелейтін тиімді жоба болды. Бірақ бұл идея өз уақытында қолдау таппады. Дегенмен, Н.Ә. Назарбаевтің бұл идеясының уақыт талабынан туындағандығын уақыт көрсетіп отыр. Осындай негізде аймақтағы республикалар барлық салалар бойынша қарым-қатынасты одан әрі дамыта түсуге ынталы.

Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің сауда-экономикалық байланыстарының тағы бірі қыры халықаралық экономикалық және қаржы ұйымдарымен ынтымақтастығы аясында көрініс тауып отыр. Халықаралық валюта қоры, Халықаралық қайта құру және даму банкі, Азияның даму банкі сияқты көптеген халықаралық қаржы ұйымдарымен, сол сияқты АҚШ, Жапония, Германия, Қытай сияқты бір қатар мемлекеттердің банк жүйелерімен ынтымақтастықтары Орталық Азия елдеріндегі сауда байланыстарының жұмысын реттеуге септігін тигізуде. Барлық Орталық Азия мемлекеттеріне тән проблема бұл – экспортқа шығаратын тауардың негізін шикізаттың құрауы. Бұл дегеніңіз осы аталған елдерде өнеркәсіп орындарының бәсекеге қабілетсіз екендіктерін көрсетеді. Тығырықтан шығудың бір жолы сауда-экономикалық ынтымақтастықты мемлекетаралық деңгейде қабылданған Келісімдер негізінде одан әрі тереңдете дамыту және оның аясын кеңейту.

Жаңа кезеңдегі Қазақстанның Орталық Азия елдерімен жаңа үлгідегі сауда-экономикалық байланыстары анағұрлым жаңа деңгейде дамуда. Мысалға, Қазақстан мен Орталық Азия мемлекеттері арасында жүзден аса құжатқа қол қойылды. Олардың ішінде «Қазақстан Республикасы Үкіметімен Өзбекстан Республикасы Үкіметі арасындағы еркін сауда туралы келісім», «Ортақ экономикалық кеңістік құру туралы шарт» сияқты 60-ға жуық маңызды құжаттарды атап айтуға болады. Қазақстанның көрші мемлекеттерден алатын негізгі тауар түрлері: тоқыма өнімдері, жеміс-жидек, дәрі-дәрмек, кейбір құрылыс материалдары, тоқыма заттары мен мақта, тың-

айтқыштар, оптикалық аспаптар болса. Ал бізден Орталық Азия елдеріне баратын тауарлар: олар өсімдік майы, мұнай және мұнай өнімдері, кейбір металл түрлері, астық-ұн өнімдері, темекі, кейбір шикізаттар т.б.

Кезінде Орталық Азия мемлекеттері арасында Өзбекстан аймақтағы көшбасшы ретінде танылып келді, ол туралы АҚШ-тың белілі саяси қайраткері З. Бжезинскийде өз болжамын жасаған. Сонымен қатар ол өзінің осы еңбегінде: Орталық Азия Ресейден бөлінген уақытта тәуелсіз өмірге дайын емес болатын, сондықтанда олардың мемлекет болып қалыптасуы екіталай деп тұжырым жасайды [9]. Бұндай болжамдардың келеңсіздігін уақыт дәлелдеді.

Сол сияқты Орталық Азия мемлекеттері арасында ортақ транспорт-дәлізі жүйесін құруда мемлекеттер арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың басты факторы болып отыр. Осы мәселелерді шешу үшін Қазақстан Үкіметі мен Өзбекстан Үкіметтер арасында темір жол көлігінің саласындағы ынтымақтастық және Қазақстан Үкіметі мен Түрікменстан Үкіметі арасындағы әуе қатынасы туралы Келісімдерге қол қойылды [10].

Көршілес отырған елдермен бір кеңістікте тұрған соң, ортақ мәселелерді шешу мақсатында тығыз байланыс құрып отырған Ортаазиялық республикалардың өзара серіктестікпен ықпалдастыққа айтарлықтай мән беріп отырғандығы жөн. Осы тұста Елбасымыздың халыққа Жолдауында: «Біздің өмірде ықпалдастық қарқынын төмендетпеудің маңызы зор. Біз мәдениетіміз бен тарихымыздың ортақтығы жақындастырып отырған көршілес Орталық Азия мемлекеттерімен жан-жақты байланыстарымызды дамыта беруге тиіспіз. Біздің сауда-экономикалық және мәдени-гуманитарлық салалардағы ықпалдастығымыздың келешегі зор. Біздің күш жігеріміз бұларды одан әрі дамыта беруге бағытталуы керек» [11].

Орталық Азия мемлекеттерінің ішіндегі шикізат қорының бай иегері – Қазақстан. Экономикалық потенциалы жоғары және экономикалық реформалар жүргізуден де Қазақстан алда келеді.

Қазақстан экономикасының дамуы күрделі кезеңдерді басынан өткізді. Халқының негізгі бөлігі (46%) ауылдық жерде тұрғандықтан алғашқы реформалар ауыл шаруашылығына қатысты болды. Басқа салаларға қарағанда ауыл шаруашылығының кез-келген реформаға баяу бейімделетіндігі әлемдік тәжірибеден белгілі. Елбасымыздың бастамасымен агроөнеркәсіп кешендерін жекешелендіру бағдарламасы жүзеге

асырылды. Нәтижесінде 2000-нан аса кеншар ұжымдар жекешелендірілді. Республика бойынша 50-ден аса мал шаруашылықтары акционерлік қоғам болып қайта құрылды. Алайда бұл шаралар ауыл жағдайын жақсартта алған жоқ. Мәселен, 1998 жылғы егістік алқаптары 1991 жылмен салыстырғанда екі есеге азайып кеткен [12].

Саяси қайраткер, ғалым Н. Исингариннің пікірі бойынша Орталық Азия елдері алдында аймақтағы кезек күттірмейтін мәселелерді әлемдік, аймақтық және жергілікті деңгейде шешу міндеті тұр [13].

Орталық Азия мемлекеттеріндегі экономикалық қиыншылықтар аталмыш елдердегі экономиканы реформалаудың бағыты, бұрын қол қойылған келісім шарттардың өз деңгейінде орындалмай отыруы деп айтуға болады. Елдегі экономиканың дамуы ғылыми жаңалықтардың ашылуына байланысты екендігі белгілі, сол себепті аймақтағы елдерде ғылыми зерттеулердің маңызды салаларын дамыту ауадай қажет. Соңғы жиырма жылда Орталық Азия елдеріндегі байланыс жүйесі әр түрлі деңгейде өзгеріске ұшырады.

Дегенмен, кейінгі кезде көршілес Орталық Азия елдері ғарыш серіктері арқылы байланыс, интернет және электронды байланысты қолға алды, оның ішінде GSM мобильді байланыс жүйесіде кеңінен қолданылып жүр. Қазіргі заман талабына сай байланыс жүйесін дамыту әлемдік экономикалық жүйеге шығуға тигізетін септігі зор. Коммуникация жүйесіндегі басым бағыттардың бірі ұлттық Транс-Азия-Еуропа сегмент талшықты оптикалық желі жүйесінің салынуы болып табылады. Бұл құрылыс 1995 жылдан бастап қолға алынды.

Аймақтағы мемлекеттерде нарықтық қатынастардың дамуы нарықтық инфрақұрылымды дамытуды талап етеді. Экономикалық ынтымақтастықтың құрамдас бөлігі ретінде кәсіпкерлікті дамыту үшін оңтайлы жағдай тудыру керек. Ол үшін капиталдың еркін көшуіне жағдай жасау, нарықтық қатынастарды заңмен реттеу, технологиялық жетістіктер мен ғылыми – технологиялық базаны осы елдердің экономикасы үшін бірге пайдалану, ортақ нарықтық мониторинг жүйесін құру т.б.

Саяси-экономикалық ынтымақтастықтың бір түрін «технопарк» жүйесі негізінде дамытуға негіз бар. Оған Қазақстан мен Орталық Азия мемлекеттерінің ғылыми-зерттеу ұйымдары мен жоғары оқу орындарының өндірістік лабораторияларында әр түрлі салалар бойынша бірігіп

зерттеу жұмыстарын жүргізу арқылы ынтымақтастықты жүзеге асыруға болады. Ғылыми-техникалық алмасулар ұйымдастырылады, ұйымдастырудың осындай түрлері арқылы олардың жаңашылдыққа бет бұру үрдістерін көрсететін қорытындылары жарық көреді, яғни ондағы мақсат – осы саладағы ғалымдардың пікір алмасуына жол ашу болып табылады. Нәтижесі бойынша – Орталық Азия ғалымдарының бірлесе отырып экономикалық қызығушылықтан туындайтын зерттеулер жүргізуіне жағдай туады. Бұндай ынтымақтастыққа аймақта барлық ағышарттар мен мүмкіншіліктер бар.

Орталық Азия экономикалық қауымдастығының шеңберінде мемлекетаралық саяси-экономикалық ынтымақтастықты дамытудың үлкен болашағы бар туризм саласы болып табылады. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Үкіметі ұзақ мерзімді бағдарламасын қабылдады. 1993 жылы Қазақстан Дүниежүзілік туристік ұйымына мүше болып, туризмді дамытудың алғашқы бағдарламасын жасаған болатын. Ал 1997 жылы «1997-2003 жылдары аралығында Ұлы Жібек жолындағы тарихи орталықтарды қайта жаңарту, түркі тілдес мемлекеттердің мәдени мұраларын сақтау және туристік инфрақұрылымдарды құру туралы» мемлекеттік бағдарлама бекітілді. Бірақ қазіргі заманғы туризм мен спорт саласы ірі капиталды салуды қажет етеді, бұл тек қана оның қызмет көрсететін бүгінгі күннің талабына сай туристік кешендерді салуға ғана емес, оған қосымша жол құрылыстарын салуды немесе бұрынғы жолдарды жөндеуді, айналаны безендіруді, территорияны электр жарығымен, сумен,

байланыс жүйесімен және тамақпен үздіксіз қамтамасыз етуді қажет етеді [14].

Экономикалық ынтымақтастықтың тағы бір белгісі – ішкі реформалар мен қайта құруларға жайлы жағдай жасау. Аймақтағы интеграциялық үрдістердің жекелеген ерекшеліктеріне назар аудару қажет. Осы орайда құрылған ОАЭҚ аймақтық интеграциялық үрдістер үшін тиімді екендігі 1990 жылдардың аяғында сезілді. Интеграция жолына түсу аймақтағы елдерді газ, су, энергия көздері, көлік – коммуникация сияқты маңызды салаларды бірлесіп отырып пайдалану қажеттілігіне әкелді. Қазақстанның Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастығын анықтайтын мемлекетаралық келісім-шарттар әлеуметтік-экономикалық дамудың бірыңғай стратегиясына негізделуі керек. Бұл шарттар адамдардың, капиталдың, тауарлар мен қызмет көрсетудің, сондай-ақ интеграцияның ғылым мен техника, мәдениет пен білім салаларында да еркін қозғалысын қарастыру керек. Бұл көп жақты құжат Орталық Азия елдерінің арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың жан-жақты дамуына барлық жағдайды жасауға мүмкіндік береді.

Сонымен, Орталық Азия мемлекеттерінің саяси-экономикалық ынтымақтастығы көп жақты дамуда. Ол аймақтың тек экономикалық ғана емес әлеуметтік, экологиялық және тағы басқа мәселелерін шешуге мүмкіндік береді. Аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуын жеделдету үшін осы тарауда көрсетілген көптеген факторларды ескеру қажет. Сонда ғана Орталық Азия мемлекеттері Еуразия құрлығында тұрақтылықты сақтай отырып, даму жолында алға басады.

Әдебиеттер

- 1 Центр Азия 2000/2005: Упущенный шанс? Оценки и прогнозы зарубежного экспертно-аналитического сообщества. – М., 2006. – С.148.
- 2 Тоқаев Қ. Қазақстан Республикасының дипломатиясы. – Алматы, 2002. – 97 б.
- 3 Арынов Е.М., Трофимов А.Е. Международные экономические организации и экономические союзы // Сборник документов по международному праву. Том 1. – Алматы, 1996. – С.79.
- 4 Хан Г.Б., Суворов Л.С., Рахманова Г.Б. Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты. – Алматы, 2003. – 143 б.
- 5 Кто сегодня владеет миром? // Литературная газета. – 1999. – №36. – 8 сентябрь. – С. 5-6.
- 6 Mackinder, H.J. The geographical pivot of history. The Geographical Journal, 1904, 23. – pp. 421.
- 7 Бартольд В. Отчет о поездке в Среднюю Азию. – Спб. 1897. – С.151.
- 8 Назарбаев Н. Проект о формировании Евразийского Союза // Независимая газета, 1994 июнь. – С.1-2.
- 9 Бжезинский З. Великая шахматная доска // международные отношения. – М., 1998. – С.116.
- 10 Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Өзбекстан Республикасы Үкіметінің арасындағы темір жол көлігінің саласындағы ынтымақтастық туралы Келісім; Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Түрікменстан Республикасы Үкіметінің арасындағы әуе қатынастары туралы Келісім. // ҚР Халықаралық шарттар бюлетені. – 1999. – №4. – 3-4 бб.
- 11 ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтің Қазақстан халқына Жолдауы // Алматы ақшамы, №25; 2006, 4 наурыз, 9 б.
- 12 Есімов А. Ауылды дамытудың жаңа сипаты // Егемен Қазақстан, 2002, 16 наурыз. – 3-4 бб.
- 13 Исингарин Н. Казахстан и сотрудничество: проблемы экономической интеграции. – Алматы, 2000. – С. 216.

14 Смагулова Г.М. 1991-2001 ж.ж. Қазақстан Республикасының Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтас-тығының қалыптасуы. т.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. Автореферат. – Алматы, 2003. – 21 б.

References

- 1 Centr Azija 2000/2005: Upushennyj shans? Ocenki i prognozy zarubezhnogo jekspertno- analiticheskogo soobshhestva. – М., 2006. – S.148.
- 2 Тоқаев Қ. Қазақстан Республикасының дипломатиясы. – Алматы, 2002. – 97 б.
- 3 Arynov E.M., Trofimov A.E. Mezhdunarodnye jekonomicheskie organizacii i jekonomicheskie sojuzy // Sbornik dokumen- tov po mezhdunarodnomu pravu. Tom 1. – Алматы, 1996. – S.79.
- 4 Han G.B., Suvorov L.S., Rahmanova G.B. Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты. – Алматы, 2003. – 143 б.
- 5 Kto segodnja vladeet mirom? // Literaturnaja gazeta. – 1999. – №36. – 8 sentjabr'. – S. 5-6.
- 6 Mackinder, H.J. The geographical pivot of history. The Geographical Journal, 1904, 23. – pp. 421.
- 7 Bartol'd V. Otchet o poezdke v Srednjuju Aziju. – Spb. 1897. – S.151.
- 8 Nazarbaev N. Proekt o formirovanii Evrazijskogo Sojuza // Nezavisimaja gazeta, 1994 ijun'. – S.1-2.
- 9 Bzhezinskij Z. Velikaja shahmatnaja doska // mezhdunarodnye otnoshenija. – М., 1998. – S.116.
- 10 Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Өзбекстан Республикасы Үкіметінің арасындағы темір жол көлігінің саласындағы ынтымақтастық туралы Kelisim; Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Түрікменстан Республикасы Үкіметінің арасындағы әуе қатынастары туралы Kelisim. // ҚР Халықаралық шарттар бжүлетені. – 1999. – №4. – 3-4 бб.
- 11 ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтің Қазақстан халқына Zholdaуы // Алматы ақшамы, №25; 2006, 4 наурыз, 9 б.
- 12 Esimov A. Ауылды дамытудың зһана sipaty // Egemen Қазақстан, 2002, 16 наурыз. – 3-4 бб.
- 13 Isingarın N. Kazahstan i sodruzhestvo: problemy jekonomicheskoi integracii. – Алматы, 2000. – S. 216.
- 14 Смагулова Г.М. 1991-2001 ж.ж. Қазақстан Республикасының Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастығының қалыптасуы. т.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. Автореферат. – Алматы, 2003. – 21 б.

Оразбаева А.И.
**Геополитический аспект
казахской государственности**

Статья посвящена изучению теоретико-методологических вопросов геополитического аспекта национальной государственности казахов. Автором работы уделено особое внимание соотношению понятий «государство» и «государственность», пониманию роли и значения территориально-пространственного, природно-климатического факторов в формировании национальной государственности. Специфика промежуточного географического расположения территории Казахстана между пространственными границами оседло-земледельческих культур, как с юго-западных ее рубежей, так и с северо-восточных, активная вовлеченность населения Великой степи (начиная с древнейшей эпохи) в политическую орбиту взаимодействия различных государств и цивилизационных волн, сочетание горных, пустынных, лесных ландшафтных зон, а также отдаленное расположение от океанов и морей, предопределили не только склад хозяйственно-экономических типов, а также и форму государственности в данном регионе. Согласно утверждению автора статьи, нельзя ограничивать национальную государственность казахов лишь рамками Казахского ханства (XV – XVIII вв.), так как она подразумевает возникновение и развитие казахского государства, его различные типы, формы и функции на разных этапах своей истории, преемственность и обновление политической, структурной и территориальной организации казахского общества в целом.

Ключевые слова: государство, государственность, национально-государственная идентичность, социокультурная общность, геополитический фактор, цивилизационное пространство.

Orazbaeva A.I.
**Geopolitical aspect
of Kazakh statehood**

The article studies the theoretical and methodological issues of the geopolitical aspects of national statehood of Kazakhs. The author of the work paid particular attention to the relationship of state and statehood concepts, to the understanding of the role and significance of theoretical and spatial, natural and climatic factors in the formation of national statehood. Specificity of the geographical location of Kazakhstani spatial boundaries between sedentary agricultural crops and the active involvement of the population of the Great Steppe in the political orbit of interaction of the various states and civilizational waves coupled with a combination of mountain, desert, forest landscape areas and remote location from the oceans and seas, determined form as well as economy of statehood in the region.

Key words: state, statehood, national and state identity, socio-cultural community, geopolitical factor, civilizational space.

Оразбаева А.И.
**Қазақ мемлекеттілігінің
геосаяси қыры**

Мақала қазақ мемлекеттілігі геосаяси қырының ілімдік-әдіснамалық мәселелерін зерттеуге арналған. Жұмыс авторы мемлекет және мемлекеттілік ұғымдары арақатынасы, ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуындағы территориялды-кеңістіктік, табиғи-климаттық факторлардың рөлі мен маңызына баса назар аударады. Қазақстан территориясының оңтүстік-шығыс және солтүстік-шығыс межелерінің екі бірдей отырықшы-егіншілік мәдениеттер кеңістігі шекаралығында орналасу ерекшелігі, ежелгі заманнан бастап Ұлы Дала жұртының әртекті мемлекетаралық қатынастар мен өркениеттер орбитасына белсенді түрде тартылуы, таулы, шөлді, орманды ландшафтық аймақтардың қатар қамтылуы, теңіздер мен мұхиттардан алыс орналасуы, оның тек шаруашылық-экономикалық қалыптасу типін ғана анықтаумен шектелмей, сонымен қатар аталмыш аймақтағы мемлекеттілік пішініне де өз әсерін тигізді. Мақала авторының пайымдауынша ұлттық мемлекеттілік ауқымын тек қазақ хандығы (XV–XVIII вв.), шеңберімен шектеу қателік.

Түйін сөздер: мемлекет, мемлекеттілік, ұлттық-мемлекеттік сәйкестілік, әлеуметтік мәдени қауымдастық, геосаяси фактор, өркениеттік кеңістік.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

«Дух ландшафта обуславливает различия в пространстве, дух эпохи – различия во времени».

Вальтер Шубарт

Понятие «государственность»: этимология и теория

Сначала о терминах. Обретающее в последнее время все большую популярность в мире понятие «государственность» оказалось в фокусе современного геонаучного дискурса, наряду с тождественными с ней по смысловой нагрузке категориями, скажем, как идентичность, самобытность, суверенность, независимость и др. Об отсутствии универсального определения, многовариативности и разноаспектности изучаемой дефиниции свидетельствует также целостная научно-теоретическая эволюция концепций государственности [1], берущая начало с идей Полибия, Аристотеля, Сунцзы, Аль-Фараби, Ибн Халдуна.

В качестве примера можно было бы привести ряд современных толкований специалистов различных научных позиций. Так, активно занимающиеся научными разработками в данной области российские юристы-государствоведы, обобщив понимания этого термина, приходят к заключениям о том, что «государственность – это составляющая нашей жизни, включающая в себя историческую, культурную, национальную, религиозную и другие компоненты; это некая, обусловленная историческим развитием каждого народа связь между государственными институтами и эффективностью их функционирования, характер которой обусловлен тем, насколько они органично связаны с данной страной на каждом конкретном этапе ее развития», а также призывают к отчетливому пониманию того, что «...это не абстрактное понятие. Она выражается в конкретных государственно-правовых формах, в которых находят проявление определенные традиции и особенности, оказывающие влияние на различные стороны государственности, позволяющие его охарактеризовать как конкретную государственность» [2].

Тогда как среди зарубежных исследователей заметного интереса конкретике формулировки феномена *statehood* не наблюдается. Традиционно государственность рассматривалась здесь как объективная правовая теория. Все же наиболее близ-

кой к нашему современному восприятию рассматриваемой категории пришлось эмоциональное высказывание известного израильского историка и военного теоретика Мартин ван Кревельда о государстве-корпорации: «...это абстрактная сущность, которую нельзя увидеть, услышать или потрогать. Эта сущность не идентична правителям или подданным: ни президент Клинтон, ни гражданин Смит, ни даже собрание всех граждан, действующих сообща, не могут претендовать на то, что они являются государством. С другой стороны, государство включает в себя их всех и претендует на то, чтобы стоять над всеми ними» [3, 11].

Вместе с тем здесь следует отдельно отметить труды основателей теории цивилизации, изучающих государство или же государственность не как надстроечный элемент, легитимное средство насилия, отражающий классовый конфликт в обществе, а как функциональный, устойчивый и эволюционирующий составной компонент цивилизационной регуляции [4].

Согласно цивилизационной теории, тип государства, его социальная природа определяются не столько объективно-материальными, сколько идеально-духовными факторами. Исходя из чего, цивилизационный подход выделяет три важных принципа соотношения государства и духовно-культурной жизни общества:

во-первых, рассматривая государство, необходимо учитывать не только социальные интересы и действующие силы, но и весь исторический опыт прошлого;

во-вторых, государственная власть как центральное явление мира политики может рассматриваться в то же время как часть мира культуры, что помогает раскрыть связь государственной власти и престижа морали, ценностных ориентаций, сложившегося мировоззрения, символики и т.д.;

и, наконец, в сфере государственной жизни особое значение придается различиям, вытекающим из своеобразия национальных культур и черт национального характера.

В современных условиях девальвации социокультурных ценностей проблема национальной государственности обретает особую актуальность также в казахстанской исторической науке [5]. Все же стоит отметить, что мотивацией к проявлению бурного интереса к проблеме национальной государственности послужило не столько внезапное обострение «синдрома патриотизма» отечественного научного социума, сколько инициированная Президентом Н. Назар-

баевым национальная идея «Мәңгі Ел» и решение о праздновании 550-летия казахского ханства на государственном уровне.

Озадаченные, главным образом, теоретическим осмыслением длительной истории государственно-правовой организации казахского общества отечественные исследователи предпринимают попытку рассмотрения данного феномена и его атрибутов в рамках новых теоретико-методологических концепций и подходов. Поскольку характеристики казахской государственности на разных этапах ее развития должны содержать и научную оценку, оценочные суждения, что и когда было эффективно и полезно по критериям качества жизни, «человеческого измерения», а что, наоборот, ошибочно, вредно, вело в тупик, порождало неразрешимые противоречия, конфликты. И все это, разумеется, необходимо изучать с учетом конкретно-исторических особенностей, знания культуры, казахских традиций, национальной и социальной психологии, религиозного и вообще, духовного развития Казахстана на определенном этапе и т.д.

Историографический анализ творчества исследователей различных аспектов проблем государственности демонстрирует, что главным предметом научного дискурса выступает вопрос о соотношении понятий «государство» и «государственность». Так, по общепризнанному мнению исследователей, эти категории не идентичны по значению, поскольку государственность не только не сводима к государству – она заметно шире по своему значению. Разумеется, государство здесь играет важную роль, поскольку в нем сосредоточены властные отношения, оно выступает носителем суверенитета, хранителем культурных ценностей общества. Однако под государственностью обозначается вся система отношений людей по поводу организации жизни в конкретно-исторический период времени, сложный комплекс элементов, структур, институтов публичной власти, обусловленных самобытностью (спецификой) социально-экономических, политических, духовно-нравственных условий жизнедеятельности конкретного народа или объединения народов на определенном историческом этапе развития общества. «Государственность – это определенное состояние общества, государство, взятое в эволюции. Государственность, которая на разных этапах истории выступает в разных формах государств того или иного этноса, народа, в разных типовых характеристиках, с разной формой правления, с разными функциями, тем не менее, все это го-

сударственность, т.е. государство, находящееся в развитии» [6]. Как видим, термин «сударственность», несмотря на сравнительно недавний срок обретения своей научно-теоретической оценки, превращается в один из универсальных методологических инструментов познания природы, специфики, традиции национальной сударственности.

В действительности вопрос национальной сударственности относится к числу не требующих по отношению к себе специальных определений либо официальных признаний извне, реально тонких, сугубо деликатных проблем этнополитогенеза, понятных, прежде всего, на историко-генетическом уровне представителям данной политики. Поскольку речь идет об историческом процессе формирования единой политической и правовой культуры в определенном ареале. Сударственность – категория, обладающая национально-духовной природой, национально-культурной ориентированностью, отражающая накопленные данным народом (народами) духовные и иные социальные ценности. Она затрагивает права и интересы, политико-правовой опыт конкретной социокультурной общности. И здесь мы совершенно солидарны с мнением российского ученого А.С. Шабурова о том, что: «Историю Отечества недопустимо каждый раз писать «с нового листа». Игнорирование исторической справедливости и продолжения сударственности, отказ от накопленного опыта ведет к ущербности и долговечности закрепляемого строя» [7, с. 128].

Следовательно, для осмысления казахской сударственности необходимо изучение сударственной власти в генезисе, начиная с ранних кочевых сударств саков, гуннов, уйской, тюрок, монголов, казахов, учитывая столь значимые сударственно-правовые реформы, проведенные во время правления Моде шаньюя, Бумын-кагана, Истеми-кагана, Чингис-хана и заканчивая преобразованиями собственно казахских ханов – Есима, Касима, Тауке, Кенесары.

Исходя из вышеизложенного теоретико-методологического посыла ошибочно было бы ограничивать национальную сударственность казахов лишь рамками Казахского ханства (XV–XVIII вв.), так как она подразумевает возникновение и развитие казахского сударства, его различные типы, формы и функции на разных этапах своей истории, преемственность и обновление политической, структурной и территориальной организации казахского общества в целом, словом сударственно-правовые про-

цессы, происходящие в течение длительного периода жизнедеятельности тюрокского этноса на территории Казахстана.

Геополитический аспект казахской сударственности

Геополитика – относительно молодая наука, изучающая жизнеспособность сударства, проводимую им внутреннюю и внешнюю политику в зависимости от его географического расположения, а также рассматривающая сударство как географический организм или феномен в пространстве.

Описание того, что есть геополитика, что является предметом и объектом геополитики как науки и самостоятельной дисциплины, усвоение существующих внутри данной науки основополагающих теорий и концепций, теоретико-методологических школ и направлений, выходит за рамки настоящей статьи. Хотя все же стоит упомянуть о том, что еще далеко до придания данному направлению науки его основателями Ф. Ратцелем и Р. Челленом большей политической окраски, для объяснения причин социально-исторического многообразия мыслителями различных эпох были выдвинуты идеи о влиянии географической среды на развитие общества. Так появились в научной среде континуумы «Человек и природа», «Общество и окружающий мир», «Цивилизация и пространство», «История и география», «Этнос и ландшафт», «Первоначало и ландшафт» и др. К примеру, стремясь объединить историю и географию в единую «геоисторию», Ф. Бродель отводил особую важную роль среде обитания человека [8]. Согласно его концепции, «степи и горы, возвышенности и низменности, моря, леса, реки и другие географические структуры определяют рамки деятельности человека, пути сообщения, а следовательно, и торговли; местоположение и рост городов». Именно на их основе возникают медленно изменяющиеся экономические и социальные структуры, к изучению которых призвали представители школы «Анналы».

Безусловно, географический фактор оказывает непосредственное влияние и на сударственное строительство (форму правления, политический режим, основные параметры внутренней и внешней политики), формирует характер населения, способы его самоорганизации, культуру и быт. Ландшафт тесным образом влияет и на образ сударственности. Ярким примером тому являются Восток и Запад. Совер-

шенно разные пути развития, принципиальные отличия в области их территориальной организации, центральной власти, институтов и т.д.

К примеру, для наследницы античной эпохи – европейской цивилизации – был присущ демократический тип государственности, основы которой были заложены еще в Греции и Риме. Признание прав частной собственности в качестве «естественных, прирожденных прав человека» создало основу для превращения демократического государства сначала в либеральное правовое государство, а в дальнейшем – в государство, принципом которого становится плюралистическая демократия.

Интенсивная организация экономической подсистемы обществ западного типа привела к возникновению нового типа социальных систем, отличающихся от экстенсивного «восточного типа»: «Западная матрица характеризуется базовыми институтами рыночной экономики, началами федерации в политическом устройстве и доминированием индивидуальных ценностей в идеологической сфере, а восточная, соответственно, нерыночной экономикой, унитарной государственностью и приоритетом коммунитарных, надличностных ценностей» [9, с. 28].

Тогда как ассоциирующаяся с «восточной деспотией», «поголовным рабством» централизованная государственная власть, стоявшая над восточными сельскими общинами являлась классическим образцом предельной концентрации политической власти и собственности в руках одного лица – обожествленного деспота, монарха, его аппарата и полного его отчуждения от остальной массы населения. Однако это не означало, что при данном типе государственности не существовало ни права, ни упорядоченной системы правосудия и что в древневосточных государствах индивиды были бесправными и не обладали свободой. Напротив, в сфере гражданско-правовых отношений они располагали не меньшей свободой, чем индивиды в западных странах. Если на Западе в качестве инструмента регулирования поведения индивида внутри общества выступает закон, то на Востоке правил сам человек, руководствующийся моралью и привычкой, сословно-правовой статус которого, как правило, не совпадал, а чаще всего расходился с его социально-экономическим положением. При этом ни его принадлежность к определенной социальной категории, ни материальное благосостояние, ни наследственно-генетические данные, а сила, способность, авторитетность и

внутренняя культура служили основанием уважительного отношения к нему в обществе.

В отличие от традиционного становления государства как публично-политической власти, государственность кочевников евразийских степей проявлялась в многовековой межцивилизационной динамике, ключевой характеристикой которой была ее обращенность внутрь. По сравнению с «первичными» восточными цивилизациями, где государство являлось объединяющей и организующей силой, не определяемой, а определяющей социальные и экономические структуры, а также государствами «вторичных» западных цивилизаций, выступающих лишь компонентом, во многом подчиненным культурно-религиозной системе, государственность в кочевых обществах сложилась как особая форма этносоциального и этнотерриториального объединения. Речь идет о неравномерности общественного развития, т. е. разновременности прохождения различными человеческими общностями определенных исторических этапов, о влиянии на этот процесс не только объективных, но и субъективных факторов, что является одной из самых фундаментальных закономерностей. В свою очередь, такая закономерность ведет и к разновременному возникновению государственности, т. е. процессу появления и развития государств у разных народов. Поэтому совершенно справедливым выглядит в данном контексте заключение авторов монографии «Казахстан: эволюция государства и общества» о том, что «...государство есть результат Западной и Восточной цивилизации, тогда как применительно к истории Великой Степи, государственность (а не государство) является основой (а не результатом) цивилизационного процесса. И в этом заключается фундаментальное различие политической характеристики цивилизации кочевников» [10, с. 24-25].

Географическая область, где возник так называемый «евразийский» или «внутреннеазиатский тип» [11] кочевничества, расположена на стыке Запада и Востока, в самом центре Евразийского материка. Север ее – лесостепные зоны с относительно высоким уровнем увлажнения, запад – сухая степь, чередующаяся с полупустынями и пустынями Каракумов и Кызылкумов. Пустынные низменности, граничащие на юге с берегами Каспия, отличаются жарким летним климатом, а горные районы Джунгарского Алатау и Тарбагатай на востоке – холодной зимой. Характеристиками такой экосистемы кочевников выступают: аридность, континентальность,

высокая чувствительность к внешним воздействиям, посезонная продуктивность, скудность растительного покрова, дефицит атмосферных осадков, повышенная солнечная радиация, периодичность засухи, предрасположенность почвы к эрозии. Все эти факторы обуславливают низкую плотность кочевого населения (колебание от 0,5 до 2 чел. на один кв. км). Соответствие же подобных географических характеристик природным условиям почти всей территории Казахстана органично определило основным способом природопользования и хозяйственной деятельности ее населения на протяжении нескольких тысячелетий всех трех известных человечеству основных хозяйственно-культурных типов, различия между которыми заключались как в природных контрастах, так и в исторических традициях хозяйствования: *кочевое скотоводство – на западе, кочевое и полукочевое – в центральной зоне и оседло-кочевое – на юго-востоке.*

Изначальная обусловленность историко-культурного развития со спецификой промежуточного географического расположения территории Казахстана между пространственными границами оседло-земледельческих культур как с юго-западных ее рубежей, так и с северо-восточных, активная вовлеченность населения Великой степи (начиная с древнейшей эпохи) в политическую орбиту взаимодействия различных государств и цивилизационных волн, наличие в недрах всех элементов таблицы Менделеева, сочетание горных, пустынных, лесных ландшафтных зон, а также отдаленное расположение от океанов и морей, предопределили склад хозяйственно-экономических типов, соответственно и форму государственности в данном регионе. И мы можем наблюдать здесь также за развитием во взаимодействии казалось бы несовместимых, относящихся к разным «духовным расам» человечества, земледельческой и кочевой культуры.

Известный номунолог Н. Крадин, по характеру отношений, существовавших между кочевой и земледельческой подсистемами Евразии, выделяет три типа кочевых империй:

- в первом случае кочевники и земледельцы не составляли единой взаимосвязанной экономической системы и единого политического организма, что вынуждало кочевников получать прибавочный продукт путем так называемой «дистанционной эксплуатации», характеризующейся периодичными набегами и вымогательством «подарков», навязыванием неэквивалентной торговли;

- во втором типе кочевники и земледельцы составляли единый политический организм, однако между их экономическими системами отсутствовала тесная связь. При этом предполагалась данническая эксплуатация зависимых земледельческих государств в рамках единой политической системы;

- империи третьего типа создавались после завоевания кочевниками земледельческих обществ, на их территории. Соответственно, кочевое ядро и земледельческо-городское население входило в состав одного социального организма. Данному типу было характерно регулярное налогообложение земледельческого и городского населения [12, с. 175-176].

Как видим, для возникновения и формирования государственности казахов, берущей начало с цивилизации кочевников евразийских степей, принципиальное значение имело то обстоятельство, что культура кочевников являлась по своему генезису природной. Кочевое общество черпало свой цивилизационный ресурс не из технологии обработки земли, к чему собственно и восходит опережающее технологическое развитие Запада, а из технологии самоприспособления социального организма к природным условиям. Именно благодаря различиям в экономической, политической, социальной ментальности имело место первоначальное расхождение культуры кочевников с земледельческими культурами (как Запада, так и Востока).

Так, если политические системы оседлых обществ были основаны на классовой дифференциации, то у кочевого общества – на социальной. Здесь сыграло свою роль и функциональное различие в организации власти, смысл которой заключается в том, что государство земледельческих обществ возникло как институт-инструмент обеспечения экономических интересов. Государство кочевого общества появилось в качестве интегрирующего макросоциальный организм или субкультурный регион в единую социально-политическую общность. Следовательно, речь здесь должна идти не о государстве как о таком, а о государственности, которая включает в себя, прежде всего, социокультурную основу функционирования политического организма.

Геополитический аспект казахской государственности, помимо роли и значения территориально-пространственного, природно-климатического факторов в формировании казахской государственности, предполагает также изучение вкуче ряда проблем, связанных с цивилизационным пространством государственности.

Проблемы цивилизационного пространства национальной государственности

Цивилизационное пространство национальной государственности казахов наряду с собственной территорией, охватывает и районы других цивилизаций, где были ощутимы влияние их норм и ценностей евразийских кочевников. Поскольку «границами» [13, с. 71] цивилизационного пространства в рамках теории цивилизации следует воспринимать не пограничную линию, а контактную полосу ее с соседними цивилизациями: на севере – с православно-русской, на юге – с центральноазиатскими (оседло-земледельческими культурами), на востоке – с китайско-конфуцианской и на западе с восточноевропейскими. Хотя опять-таки в науке до сегодняшних дней различимы на этот счет взгляды А. Тойнби, видевшего в мобильности скотоводческих народов ту динамическую силу, которая определяла потенциал этапов культурного и этнического развития всего Старого Света или Ф. Броделя, наблюдавшего в кочевниках тот фактор, который прерывал периоды медленной эволюции, вызывая могучие всплески политической истории, передаваемые от Германии до Китая.

Несмотря на неоднозначность оценки исторической роли кочевников в мировой истории, взаимодействие евразийских кочевников с обществами Старого и Нового Света всех исторических эпох: древности, средневековья, *во временном*, с Западом и Востоком *в пространственном*, традиционными и современными типами обществ или культурами и цивилизациями, *в социокультурном измерении* – неоспоримый исторический факт.

Так, известные во всемирной истории как ранние и поздние кочевники, рубежом между которыми, по определению нómáдологов, выступает сер. I тыс. н.э., активно вовлекались в миграционные процессы, охватившие территории с границ Китая до Западной Европы. Не вдаваясь в детали географии, хронологии, причин, одним словом параметров миграций и этнической принадлежности кочевых народов Евразии, в качестве примера достаточно было бы упомянуть об амплитуде передвижений западных гуннов, положивших начало Великому переселению народов и придавших, тем самым, импульс миграционным процессам мирового масштаба.

Примером тому служат империи гуннов в Восточной Европе и Передней Азии, созданные усилиями легендарного Атиллы (Едил), или же

– государство мамлюков, всемерно насаждавшее на Ближнем Востоке культурные традиции Дашт-и Кипчака благодаря деятельности своего правителя – султана Бейбарыса и других доблестных сыновей степи, оказавшихся на чужбине, о которых было сказано, что потомки южных гуннов – племена династии Ашина, успевшие образовать к середине VI в. на склонах Алтайских гор Тюркский каганат («Түркі Елі», «Вечный Эль», «северное царство коней»), простиравшийся (до его разделения в 603 г. на Западнотюркский и Восточнотюркский каганаты) от Алтая на востоке до Черного моря на западе и до Индии на юго-востоке.

Как видим, в ряду факторов, придающих своеобразие государству, не последнее место занимают территориально-пространственные. Отличительной особенностью кочевой цивилизации следует назвать преобладающее влияние территориального фактора. По сути, именно природно-климатические условия выступили здесь определяющей константой не только хозяйственной организации жизни, но и оставили неизгладимый отпечаток на системе политических, духовно-экзистенциальных ценностей. Кроме того, невозможно не заметить того очевидного факта, что пронизывающее насквозь всю целостную структуру цивилизации кочевников евразийских степей [14] (в дальнейшем сокр. ЦКЕС – А.О.) мировоззрение гармоничного развития человека с окружающей природной средой, восприятие предками казахов земли как источника своего жизненного начала, обители своих предков – «Атамекен», почтительное, доверительное отношение к ней, не могли породить формой собственности в данном цивилизационном пространстве – земельную, и это опять-таки без учета строгого соблюдения кочевниками преемственности государственной традиции, заложенной уже упомянутым Модешаньюем, согласно которой «основой государства» во все времена для кочевников выступала Земля!: «Изначальный страх – это преобладающее чувство землелашца, который сидит на своем не слишком плодородном клочке земли в раздробленной, тесной стране и в жесткой борьбе с северной природой отвоевывает скудный урожай... Так он живет в постоянном страхе перед случайностями, в заботах о будущем, в вечной войне с сорняками, опасаясь града, морозов, засухи, наводнений. – В отличие от этого, изначальное доверие есть преобладающее жизненное чувство кочевника. Без всякого плана он гоняет туда сюда свои стада по бескрайней,

бесконечной, кажущейся неистощимой степи. Он не обеспокоен заботами; ему незнакомы тяготы оседлой жизни; он уверен в неиссякаемой питающей силе матери-земли. Для него она не противник, как для земледельцев, у которого они вырывают плоды своего труда, а мать, которая и милостива, и щедра» [15, с. 89].

Кроме того, в осмыслении природы социополитической организации ЦКЕС особую значимость приобретает характер связи демосоциальных организмов с территорией. Так, по сравнению с фиксированными территориальными границами геосоциальных организмов, границы территории демосоциальных организмов обладали естественной пространственной структурой. Не затрагивая здесь сложную проблему (требующую отдельного изучения) о природной предначертанности контуров естественных территориальных границ ЦКЕС, отметим, что в силу подвижности хозяйственной жизнедеятельности кочевые социальные организмы обладали большей степенью независимости от занимаемых ими территорий, нежели, напрямую зависевшие от изначально занятых определенных мест в пространстве, оседло-земледельческие хозяйства. Выражением такой самостоятельности демосоциальных организмов по отношению к территориальному фактору следует признать мобильность всего социального образования как единого целого.

Государственность кочевников евразийских степей отличало постоянное движение отдельных социальных организмов внутри одной целостности, которое, в свою очередь, определялось сущностными чертами цивилизационной структуры и исторически обусловленными внутренними и внешними импульсами. Возможно, именно по этой причине выделяемые кочевниками типичные признаки политико-потестарной системы кочевников, такие, как эфемерный и временный характер; милитаризованность, нестратифицированность, экономическая автаркичность, двойственность природы степных империй – централизованных во внешних делах, но консультативных и гетерогенных внутренне; отсутствие бюрократического аппарата, управленческо-редистрибутивной деятельности; отсутствие системы престолонаследия и т.д., не позволяют им признать наличие здесь государственности.

Следовательно, именно недооценка доминирующего присутствия феномена самоподвижности всей социополитической структуры привела к отрицанию самой возможности функ-

ционирования и развития института государства и его атрибутов в условиях кочевого образа жизни. Мы полностью солидарны с выводом номадолога Е.И. Кычанова, который утверждает следующее: «Осознать, что канцелярия или иное ведомство кочевого государства, будучи размещены в юрте и двигаясь со скотом «в поисках воды и травы», по сути своей не отличались от уездного ямыня или конторы в одном из павильонов дворцового комплекса. Подвижность канцелярии не превращала ее из государственной канцелярии в некий патриархальный или военно-демократический институт» [16].

Таким образом, социальная принадлежность любого уровня у кочевников имеет свойство реализации посредством гибкости собственной общественной организации через свободу перестройки их социальной структуры. Такая особенность трансформации кочевых организмов во временные, единые, гомогенные общности при возникновении экстремальных ситуаций обусловила концентрацию чиновничьего аппарата кочевников в военной и судебной сферах.

Так, в относительно устойчивые времена (*«қой ұстiне боз торғай жұмыртқалаған кезең»*), например, в период правления Тауке-хана) общественная организация кочевников строилась главным образом в соответствии с хозяйственно-экономическими интересами. Это приводило к значительному ослаблению организационных связей внутри племен и родов, возрастанию значимости территориальных связей, к несостоятельности и даже к исчезновению общеплеменных институтов власти и управления, поскольку текущие вопросы решались наиболее влиятельными членами (аксакалами) родов и племен при участии глав соответствующих подразделений. В нестабильные же периоды (*«аласыпыран заман»*), как правило, в период набегов, войн, миграций общественная организация кочевников быстро и эффективно перестраивалась: военно-политические интересы выступали на первый план, а хозяйственно-экономические, в том числе межродовые и межплеменные столкновения сходили на нет. Происходила консолидация родов, племен и всего кочевого организма, появлялись относительно централизованная власть и аппарат управления. Вот что пишет об этой особенности В. Бартольд: «Кочевой народ при нормальных условиях не стремится к политическому объединению; отдельная личность находит для себя полное удовлетворение в условиях родового быта и в тех связях, которые создаются жизнью и обычаем между отдельными родами,

без каких-либо формальных договоров и без создания определенного аппарата власти» [17].

Еще один пример касательно механизма «прилива» или «отторжения» социокультурным организмом кочевников из своей среды необходимых на настоящий момент социальных групп (ханов, акынов, жырау, биев, батыров, иначе говоря, представителей «интеллигенции» традиционного периода в политико-историческом уразумении значения данного понятия), способных безболезненно разрешить переживаемое обществом то или иное критическое состояние.

Следовательно, закономерным выглядит то, что управленческие структуры кочевых государств, стоявшие над традиционными социальными институтами, складывались у кочевников не в результате классообразования, а на базе военной и родоплеменной организации, и государственная власть здесь исторически возникла через переход военно-демократических форм организации в военно-потестарные структуры, в вождества, а от вождеств уже в государственную структуру так называемым в государствоведении «аристократическим путем». Такие системы общественных связей лежат как в основе военной организации номадов – «народа-воина», и являются, прежде всего, знаком культурной традиции кочевников, так и в основе политической организации «народа вольного» (КАЗАХ!), независимого, свободлюбивого, выступающего также знаком своей культурной самоидентичности.

Таким образом, характере территориальной организации казахской государственности обнаруживают очевидное присутствие в нем специфических особенностей, несводимых к тра-

диционным западному и восточному аналогам, так как здесь заметную роль сыграл именуемый исследователем У. Айонсом географический «фактор своего поля» [18, с. 26], в соответствии с которым механизмы и способы территориальной организации отличались чрезвычайной мобильностью.

Итак, естественность территориальных границ кочевого общества имеет ключевое значение, отражаясь на всей структуре хозяйственной, политической, духовной организации жизни кочевников. С этой точки зрения, доминирование геополитического фактора не могло не играть решающей роли в оформлении контуров цивилизационного пространства национальной государственности.

Следовательно, цивилизационное пространство казахской государственности, ее универсальные черты неуничтожимы ни обстоятельством, ни временем. Благодаря пластичной конституции внутренних структур, черты и параметры государственности обладают возможностью распространяться как на прошлые, так и на настоящие, и на будущие формы эволюционного усложнения данной территориальной политики.

Как мы смогли убедиться, все вышеперечисленные феномены были обусловлены изначальным поиском предками казахов гармонии, будь-то отдельного кочевника с самим собой, с обществом или с окружающей его природой. Следовательно, невозможно было бы переоценить роль и значение геополитических факторов в сложении национальной государственности казахов.

Литература

- 1 Пирумова Ю.А. Научно-теоретическая эволюция концепции государственности: аналитический обзор основных исследований // Власть, 2011. – №7. – С. 40-43; Антология правовой мысли. В 5 т. / Нац. Обществ.-науч. фонд: Руководитель науч. проекта Г.Ю. Семигин. – М.: Мысль, 1999.
- 2 Коржихина Т.П., Сенин А.С. История российской государственности. – М., 1995. С. 10–14; Лукьянова Е.А. На стыке эпох континентов. К истории российской государственности. Пособие для реформаторов. – М., 2002. – С. 8-14; Тимофеева А.А. Проблемы становления и развития российской государственности : учеб. пособие / А.А. Тимофеева. – М.: Флинта: МПСИ, 2009. – С. 7; Шабуров А.С. Государство и государственность: вопросы соотношения // Известия ИГЭА, 2012. – №3(83). – С. 126-130.
- 3 Кревельд Мартин ван. Расцвет и упадок государства / пер. с англ.; под. ред. Ю. Кузнецова и А. Макеева. – М.: ИРИ-СЭН, 2006. – 544 с.
- 4 Toynbee A. Mankind and Mother Earth., 1978. P.5 92; Вебер М. Избранное. – М., 1990. – С. 646-647; Servise E. The origins of State and Civilization. N.Y., 1975. P.XI-XIII; Eisenstadt S.N. Political Systems of Empires. N.Y.1963; Shils E. Center and Periphery: Essays in Macrosociology. Chicago, 1975.
- 5 История казахской государственности (древность и средневековье): монографическое исследование. – Алматы: изд. «Адамар», 2007. – 416 с.; Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылу тарихы. Докт. диссертация авторефераты. – Алматы, 2010 – 40 б.; Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-де 2014 ж. 10 қазанда өткен Қазақ мемлекеттілігі және Еуразия кеңістігі: тарихи мен қазіргі кезең. XI Еуразиялық ғылыми форум материалдарының жинағы. –Астана: ЕҰУ баспасы. – 530 б.

- 6 Венгеров А.Б. Будущее российской государственности // On-line библиотека www.xserver.ru
- 7 Шабуров А.С. Государство и государственность: вопросы соотношения // Известия ИГЭА. – 2012. – №3(83). – С. 126-130.
- 8 Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: В 3 ч. Ч.1: Роль среды / пер. с фр. М.А. Юсима. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 496 с.
- 9 Кирдина С. Г. Институциональные матрицы и развитие России. – М.: ТЕИС, 2000. – С. 28.
- 10 Абенов Е. М., Арынов Е. М., Тасмагамбетов И. Н. Казахстан: эволюция государства и общества. – Алматы: Институт развития Казахстана, 1996. – 390 с.
- 11 Хазанов А. М. Кочевники евразийских степей в исторической ретроспективе // Кочевая альтернатива социальной эволюции. – Т. 5. – М., 2002. – С. 38; Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. – Алматы: Дайк-пресс, 2000. – 604 с.
- 12 Крадин Н. Н. Кочевничество в цивилизационном и формационном развитии // Цивилизации. – Вып. 3. – М.: Наука, 1995. – С. 157–179.
- 13 Черняк Е. Б. Цивилизография. – М.: Междунар. отношения, 1996. – 384 с.
- 14 Оразбаева А.И. Цивилизация кочевников евразийских степей. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
- 15 Шубарт В. Европа и душа Востока / пер. с нем. З. Г. Антипенко и М.В. Назарова. – М.: Альманах «Русская идея» (вып. 3, 2-е исправленное издание), 2000. – 448 с.
- 16 Кычанов Е. И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. – М.: Восточная литература РАН, 1997. – 302 с.
- 17 Бартольд В. В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы: Жалын, 1993. – 192 с.
- 18 Кочевая альтернатива социальной эволюции. – Т. 5. – М., 2002.

References

- 1 Pirumova Y.A. Scientific and theoretical evolution of the concept of statehood: an analytical overview of the main research // Power 2011. – №7 – S.40-43; Anthology of legal thought. In 5 t. / Nat. Scientific Societies. Fund: Head scientific. G.Yu.Semigin project. – М.: Thought, 1999
- 2 Korzhikhina T.P., Senin A.S. The history of Russian statehood. М., 1995, pp 10-14; L. Lukyanova: At the crossroads of epochs and continents. On the history of the Russian state. Allowance for reformers. – М., 2002. – P. 8-14; Timofeev A.A. Problems of formation and development of Russian statehood: a tutorial /Timofeev A.A. – М.: Flint: SAG, 2009. – С.7; Shaburov A.S. State and State: the issues of correlation // Proceedings of ISEA 2012 – №3 (83) – S.126-130.
- 3 Martin van Creveld. The rise and decline of the state / Trans. from English. under. Ed. Yu.Kuznetsova and A.Makeeva. – М.: IRISEN, 2006. – 544 p.
- 4 Toynbee A. Mankind and Mother Earth., 1978. P.592; Weber M.Izbrannoe. М., 1990. – S.646-647; Servise E. The origins of State and Civilization. N.Y., 1975. P.XI-XIII; Eisenstadt S.N. Political Systems of Empires. N.Y.1963; Shils E. Center and Periphery: Essays in Macrosociology. Chicago, 1975.
- 5 The history of the Kazakh state (antiquity and the Middle Ages): monographic study. – Almaty: Vol. «Hadamard», 2007. – 416 p.; Karibaev B.B. The history of the Kazakh Khanate. Doctoral thesis, dissertation. Almaty, 2010 – 40b.; Scientific Conference dedicated to the day of independence of Kazakhstan in the Eurasian National University named after L.N. Gumilev: history and modern times. Materials of the XI Eurasian scientific forum. – 530 b.
- 6 Vengerov A.B. The future of Russian statehood // On-line Library www.xserver.ru
- 7 Shaburov A.S. State and State: the issues of correlation // Proceedings of ISEA 2012 – №3 (83) – p.126-130.
- 8 F. Braudel, the Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II: in 3 parts. Part 1: The role of the environment / Translated from the French MA Yushima. – М.: Languages Slavic culture, 2002. – 496 p.
- 9 Kirdina S.G. Institutional matrix and the development of Russia. – М.: TEIS, 2000.
- 10 Abenov E.M., Arynov E.M., Tasmagambetov I. Kazakhstan: the evolution of the state and society. – Almaty Kazakhstan Development Institute, 1996. – 390 s.
- 11 Khazanov A.M. Nomads of the Eurasian steppes from the historical perspective // Nomadic alternative social evolution. – Т. 5. – М., 2002. – С. 38; Khazanov A.M. Nomads and the outside world. – Almaty: Dyke-Press, 2000. – 604 s.
- 12 Kradin N.N. Nomadism in the civilizational and formational development // Civilization. – Vol. 3. – М.: Science, 1995. – s. 157-179.
- 13 Chernyak E.B. Civiliziography. – М.: International relationship, 1996. – 384 p.
- 14 Orazbayeva A.I. Civilization of nomads in the Eurasian steppes. Almaty: Dyke-Press, 2005.
- 15 Schubart W. Europe and the soul of the East / Translated from german by Antipenka Z.G. and Nazarov M.V. – М.: Almanac «Russian idea» (vol. 3, 2nd revised edition), 2000. –448 p.
- 16 Kychanov E.I. Nomadic State of the Huns to the Manchus. – М.: Eastern Literature Russian Academy of Sciences, 1997. – 302 p.
- 17 Bartold V.V. Turks: Twelve lectures on the history of the Turkish peoples of Central Asia. – Almaty: Zhalyln, 1993. – 192 p.
- 18 Nomadic alternative to social evolution. – Volume 5 - М., 2002.

Musagulova A.B.,
Arystanbekova K.D.

Features and stages of religious policy of Kazakhstan during the Soviet period

The arrival of Islam in Central Asia and Kazakhstan in VII-VIII centuries, directly related to spiritual development. Receiving Islam among the first of the Turkic states, the study of the Koran and the use of the values of the Holy Book are guaranteed to create a solid foundation of the state. Unfortunately colonial rule in the nineteenth century Tsarist Russia in Kazakhstan, as well as the Communist era, which has existed on this earth 70 years, significantly undermined the foundations of Islam. The first years of Soviet power to exercise caution with respect to the religious feelings of the population. On the one hand, the Bolsheviks promised «Working Muslims' protection of their rights, on the other hand, they sought to stifle the first stirrings of a democratic state. Soviet overtures to the Muslim East was in stark contrast to its militant anti-religious policy, which took place in the following years. In the second half of the 1920s in the Soviet Union began a massive attack on religion. Approval by the end of the totalitarian system of the 1920s gave rise to an unprecedented campaign against religious organizations and clergy, which were seen as political objects. OGPU authorities conducted various activities to prevent tacit association of Muslims, on the one hand, through religious organizations, and on the other, the clergy and the political consolidation of national intelligence. The Bolsheviks took the decision on the registration and de-registration of religious associations, the opening and closing of mosques, supervising the observance of the legislation on cults.

Key words: religion, mosque, Mullah, Islam in the Soviet state, a religious school.

Мұсағұлова А.Б.,
Арыстанбекова К.Д.

Кеңес кезеңіндегі Қазақстан діни саясатының ерекшеліктері мен кезеңдері

Жалған интернационалистік қағидалармен қаруланған әміршіл жүйе өз саясатын жүргізуге лайықты, оны қолдап-қолпаштайтын жасанды идеологияның қызметіне сүйенді. Әсіресе, Кеңестер заманында қазақ халқының ұлттық бет-бейнесі жан дүниесі, психологиясы өзгертіліп алғашқы рухани байлықтарынан, болмысынан ажыратыла бастады. Бұл халықтың ұлттық, мәдени ерекшеліктері мен салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарын сақтауы ұлтшылдыққа баланды. Кеңестер дәуірінде коммунизм құруды желеу еткен коммунистер идеологиясы ұлттық болмысқа нұқсан келтірді. Қазақ халқының дүниетанымына жат пиғылға толы «жаңалықтар» енгізіліп, зиян келтірілді. Ұлттың табиғи болмысын еріксіз өзгертетін, оны біртіндеп білдіртпей аздырып – тоздыратын әккі саясаттың идеологиясының күшімен халық санасына улы сына қағылды. Осы саяси жүйе кеңес дәуірінде қазақтарға ұлттық салт-дәстүр жолымен өмір сүруге тыйым салып, кедергі жасады. Ол кезеңде қазақ ұлтының тұтастығына дәнекер болып келген тіл мен дінге шабуыл жасалды.

Түйін сөздер: дін, мешіттер, молда, Кеңес өкіметі кезіндегі ислам, діни мектеп.

Мусагулова А.Б.,
Арыстанбекова К.Д.

Особенности и этапы религиозной политики Казахстана в советский период

Приход Ислама на территорию Средней Азии и Казахстана в VII-VIII вв. непосредственно связан с духовным развитием. Принятие Ислама одним из первых среди тюркских государств, изучение Корана и использование ценностей Священной книги стали гарантией создания прочного фундамента государства. К сожалению колониальное правление в XIX в. царской России в Казахстане, а также коммунистическая эпоха, существовавшая на нашей земле 70 лет значительно подорвала устои ислама. Большевики принимали решения о регистрации и снятии с регистрации религиозных объединений, об открытии и закрытии мечетей, осуществляли контроль за соблюдением законодательства о культурах. Этот порядок привел к ограничению и ущемлению их гражданских прав, начался грубый административный контроль над всей религиозной деятельностью страны. Мусульманство пострадало больше остальных религии, потому что власти провели грандиозный эксперимент по замене арабского алфавита с начала на латиницу, затем на кириллицу.

Ключевые слова: религия, мечети, мулла, ислам в советском государстве, религиозная школа.

FEATURES AND STAGES OF RELIGIOUS POLICY OF KAZAKHSTAN DURING THE SOVIET PERIOD

Events of 1917 contributed to the growth of political activity of the Muslims of Central Asia and the Caucasus. Islam was recognized as the state religion of Turkestan autonomy «Turkestan MUKHTARIYYAT.» Intensified and form political parties: Kazakhstan – Alash, Uzbekistan – Young Bukharians Party in Azerbaijan – the party of «Musavvat» etc.

The October Revolution greatly undermined the foundations of Islam. Lifestyle changes contributed to the erosion of the Kazakh religious traditions and the formation of an atheistic worldview of most of the Kazakh population. The first years of Soviet power exercised in respect of religious feelings of the population. Cases of return believers mosques employed by various institutions. January 23, 1918, when all over the country began a solemn procession of Soviet power, was published a decree on the freedom of conscience, church and religious societies, adopted by the Council of People's Commissars of the RSFSR, signed by V.I. Lenin. Broad sections of the population believed Kazakh space declarations stated that seemed perfectly acceptable to solve national problems.

However, in the early years of its existence, the Soviet state has adopted various legislative and administrative measures in the form of laws and regulations that have contributed to the weakening of the influence of Islam and the process of secularization in all spheres of society. February 18, 1918 issued a decree of the State Commission «On the Soviet school,» signed by the People's Commissar A.V. Lunacharsky and secretary of Dm. Leshchenko. On this regulations: «All government, public and private toll places the People's Commissariat forbidden to perform any religious rite ... -adopted a document on the Elimination of once and for all religious schools exist «[1].

Soviet decree on civil marriage canceled pre-existing church marriages undermine the dominance of the state of religion in the area of family law and family life. January 26, 1919 the Communists convened a congress of Muslim women in the town of Faithful, which called for eradicating the bride, «talaq» (divorce), put forward the slogan of equality of women with men, gentle support women of the Muslim East. [2] Decree of divorce was announced a voluntary marriage and freedom of divorce for spouses prohibited polygamy.

The Soviet government eliminated the privileges enjoyed by the Muslim clergy.

Mid 20's – early 30-ies characterized by a rigid policy of Soviet power in regard to Islam. Began withdrawal from the religious communities of religious buildings. Closed mosques, religious schools, banned the activities of sharia courts, religious festivals, pilgrimage to the Muslim holy sites. A significant part of the mosques, especially in rural areas, turned into schools, clubs and just in business warehouses. Such, for example, was the fate of the monument of architecture of the XIX century. – The mosque, located in Sozak (South Kazakhstan region.), which is still in the middle of the 80s served as a club in which films were shown, and a disco. According to the document, 1928 in Kazakh AKSR there were 634 religious organizations. In 1931 some 782 mosques were closed. In 1936 34,254 religious buildings. The barbaric treatment of atheists to holy insults to the feelings of Muslims, generates a negative attitude to the Soviet regime. There have been cases of destruction of mosques. Subjected to repression of the clergy. They were accused of espionage, sabotage, counter-revolutionary activities. One hundred and three-year former imam of the largest mosque in Kazakhstan Turkestan recalled how in the 30s. XX century priests left in a hurry Kazakhstan, moving abroad in Iran, Afghanistan, Turkey. According to the materials of the archive, 20 to 30 years in village Volodarovka Aiyrtau area of North-Kazakhstan oblast authorities were hiding from persecution Hodja – torus. In 1930 local madrasa turned into a warehouse, and later in the House of Culture. According to local residents in the 1928-1932 about 100 thousand mullahs in Kazakhstan were repressed.

However, even in this period of all-out offensive to Islam, the government could not completely ignore the religious feelings of believers.

This policy has caused serious resistance of the people, especially the rural population, is experiencing a period of mass collectivization. In many regions of Kazakhstan riots took a spontaneous or organized. Particularly tragic was an uprising in the South Kazakhstan region Sozak region. Due to the difficult economic situation of the peasants, the uprising was of a religious nature. Outraged economic and religious policy of the Soviet authorities, rebels in his proclamations calling for holy war and jihad. The uprising was brutally suppressed, but caused a chain of peasant uprisings in southern Kazakhstan. And to this day, as evidenced by materials researchers, residents

of Sozak district of South Kazakhstan region cherish the memory of hundreds of rebels killed during these disturbances, calling these events «Allah» («He – Allah»). During this period, in fact, was destroyed spiritual elite Soviet Muslims.

In the secularization processes that took place in the late twenties – early forties played a major role transition to secular education, which entailed the transformation from the first to the Arabic script Latinized, and then on the Russian alphabet. Arabic script for many centuries was the privilege of mostly clergy. For the vast majority of Kazakh minister of religion enjoyed great confidence as the sole interpreter of «God's law». With the transition to the new alphabet clergy has lost much of its influence on the spiritual life of the population.

Closure of mosques and persecution of priests contributed to the decline of the Muslim system of religious education. Mosque ceased to be a «cultural center». However, the need for religious rites in the family life of the Kazakhs, was the cause of the appearance of the countryside, the so-called «unofficial mullahs.» These self-appointed mullahs for years maintained the tradition of domestic Islam.

In 40 – ies the process of secularization in the regions of the spread of Islam in the territory of the Soviet state was to some extent suspended. During the war, the authorities were forced to reckon with the religious sentiments of the population, which contributed to the consolidation of the Soviet people. Markedly diminished and work on atheistic education of the population. In 1943-1944 created three spiritual administrations of Muslims – the North Caucasus with center Buynakse (later – Makhachkala), the Transcaucasus with center in Baku and Central Asia and Kazakhstan (SADUM) with center in Tashkent. Sadum and subordinate only to the USSR Supreme Islamic school – Bukhara madrasah Mir-Arab. At the end of 1945. Soviet authorities allowed the Muslims to make pilgrimage to the holy cities of Mecca and Medina. Believers were returned some previously selected by the authorities of the mosque. For example, in 1944 at the request of the faithful of Petropavlovsk, he was transferred to the perpetual free use of the premises of the mosque, which was closed in 1937. In 1945, according to the request of the faithful, Alma-Ata, the authorities allowed the opening mosque in the former building of Chal-Kazakh mosques, which at that time was occupied by the hostel. [3] In 1946, at the request of local believers and the decision of the Aktobe oblast executive committee, was allowed to open a mosque in Chelkar.

In the early 50's liberal attitude towards religion is replaced by a new wave of atheist propaganda.

Closed mosques were forbidden to conduct religious holidays, were persecuted priests. Meanwhile, a significant infringement of «freedom of religion» was not observed. Antireligious propaganda wore frankly unconvincing character in real life has no appreciable effect on the attitudes of the population. Moreover, the official authorities had to find a compromise between the ideological prescriptions to deal with religion and declared by the Constitution freedom of religious treb.

In the period under review, according to official data, in Kazakhstan there were 66 unregistered Muslim communities had no mosques and perform the ritual at home. Rites committed «stray» mullahs who in Kazakhstan were 521 people. Holiday services were held in nature, in the cemetery, in the courtyard of co-religionists. In some localities in the celebration of «EidAit» «and» OrazAit «participated from 20-30 to 400-500 people. On a pilgrimage to Mecca submit your application: in 1958. – 53 people in 1959. – 52, in 1960. – 17. Of these, made a pilgrimage: in 1958. – 1 in 1959. – 1, in 1960 not ridden one [4]. Reports of the main celebration of the Muslim holiday of KurbanAit flashed and in print. Cites the case of worker absenteeism in this context, information about the alleged involvement of the party secretary, the Communists. «Only two farms of St. George district of South Kazakhstan region does not come to work more than 350 farmers. In August, 1953 the farm to them Zhambyl in Zhambyl region to work did not come out half of the collective farmers. «Drive number of sacrificed sheep, in particular, on the farm AndreevaKaskelen district, during Eid al-Adha were slaughtered 60 sheep [5].

No coincidence that one of the main directions in the atheistic work in 60-70s was the fight against the religious traditions in the home. This period is characterized were publications in which questions have been raised regarding the disposal of the socialist way of life of the Kazakh people, its national traditions from the influence of religious – nationalist survivals. The materials of the Council for Religious Affairs, noted that «after the victory of the socialist revolution, the rite of circumcision, as the Kazakhs and other nationalities have – the followers of Islam has not changed, still remains as one of the strongly preserved religious rites. However, at this time this rite Kazakhs held in a hidden form as possible. That is arranged on the occasion of circumcision in most cases on the day of the ceremony, and later, after recovery of the child, and the custom of «kokpar»

– associated with all holidays, in this case observed very rarely. «

Observers noted the stability of religious traditions in the family, which is often followed by senior members of the Muslim regulations: praying five times (prayer), fasting, in some cases trying to attract to it and the younger members of the family. In this regard, the statement is characteristic of T. ElemesovaKyzylorda region: «Among the graduates of the Soviet school, even with higher education, can be found faithful. Most of them say that «we have old people, and we follow their will.» It comes to us from our ancestors. «But the vast majority of believers who in varying degrees, to hold religious beliefs were the people of the older generation. Typical is the story of residents of Talas district of Zhambyl region. Follow Islamic regulations, he began with 70 years as a pensioner. Prior to that, he worked in the field of trade. Taught himself by ear prayers. Committed five-time prayer. All the prayers read at home, including Friday prayers (JumaNamaz), fasted, paid Fitr (sadaqah), celebrate religious holidays. Appeal to religion, he explained that in his later years must prepare for the afterlife, in which well-being can only provide godly lives in the world. Some believers have noted that in the early years they were engaged in work activity, which left no time for religion, and that only in his old age, they can think about the future, try to atone for sins.

Over a long period in our society, a policy statement «new ideals» through the usual forms of folk customs and traditions.

Sources and channels of formation and development of new «no religion» international ceremonies, celebrations and traditions proclaimed: «the use of authentic folk rituals, traditions and holidays, peeled religious layers and remnants of the system of exploitation.»

Since the mid-1980s, the main trend in the authorities' attitude to religion was the weakening of control over religious activities of various faiths.

During the Soviet era in the life of many believers significant role played the cult of saints. Since the late 1950s, the Muslim shrines were the main focus of anti-Muslim propaganda. Despite the fact that from time to time the authorities destroyed the shrines and turned them into a museum of atheism, clubs or recreation centers, they again revived. According to the Council for Religious Affairs under the Council of Ministers of the Kazakh SSR in 1959. in the South Kazakhstan region was closed 14 Mazar, who were considered invalid, «the temple of Khoja Ahmed-jars, shrines Arystan Baba, Ibrahim Ata, Husain Ghazi Kazibay-

Zaoui, World women, Hyzir, Hodge-Tali, Abdel – Gaziz-women, Uzun-ata-ataAsyka, U-kash yeah, Dariusz Baba Ismail-ata-ataKoshkar source. «On the territory of Zhambyl region «were registered 6 Mazars: Karahan, Shamansur, Aisha-Bibi, BabajiKhatun and graves Tekturmas, SpatayBatyr; them at different times of the year visiting different people, pilgrimage has finally stopped. «»In the field of Guriev: 3 to Mazar discounted at the cemetery on the river Sary-Uzek, cemeteries Baybakty and Kiz-Aulie is still going on pilgrimage ... Dauletova Citizen J., who lives on the river Sary-Uzek as shyrakshy takes pilgrims, exposed, I warn you, but, despite this continues to receive pilgrims. At the cemetery, Kiz-Aulie on the lake Inder has a small stream, which is the recognition of simple mud baths, where every year in July, August, pilgrims come ... «[6]. It should be noted that in the late 80-ies of XX century. Elimination undergone shrine Ukasha-ata, «for lack of a real burial.» But the pilgrims continued to come to the shrine to lie in the «holy dust» and, in the end, the shrine was restored.

In the 70-80s of political developments in the Islamic world: «The Islamic Revolution in Iran, the political triumph of the Islamists in Sudan, the war in Afghanistan, the actions of Islamic radicals in Palestine, Islamic course Pakistan sustained the authority of Saudi Arabia called» Islamic boom «which contributed to increased Islamism, coincided with the beginning of Gorbachev’s «perestroika» in

the Soviet Union, and it is, paradoxically, creating preconditions religious «renaissance» in the Soviet Union, has given a new impetus for the next round of the activity of political Islam, one of the centers of which becomes Central Asia (in modern terminology – Central Asia). Sudden (as it seemed to many) revival of Islam in the former Soviet Union really was a natural and inevitable process, a kind of testament to the democratization of the former Soviet society and at the same time a sign of the restoration of historical and cultural essence of the Soviet Islam and its reintegration into the Islamic ecumene. «

These data indicate that all the efforts of the Soviet authoritiesatheisation population could not completely replace the religious traditions of the life of Kazakhs. Islam and pre-Islamic relics traditions continued to live in the family life of a certain part of the population, as in the Soviet period and after Kazakhstan gained independence.

The process of legalization of religious traditions in Kazakhstan, as in other republics, was observed in the years of «perestroika». After the collapse of the Soviet Union in Kazakhstan significantly increased interest in Islam, as the bearer of the historical and cultural and spiritual values. One of the achievements of this period was the recovery of a significant place of religion in the spiritual life of the community, at least certain parts of it, as well as the revival of many traditions in various fields of culture of Kazakhs.

References

- 1 The Communist Party and the Soviet government about religion and the church. M., Gospolitizdat, 1961. P.44.
- 2 Overcoming religious influence of Islam (a collection of documents and materials) Alma-Ata: «Kazakhstan», 1990. – 26 p.
- 3 Aknazarov H.Z. Islam religionandreal of life «Kazakhstan» publishing Almaty 1977/ 135p.
- 4 RK PM 708-Ka with descender., 54t. 155w. 2n.
- 5 RK PM 708-Ka with descender., 31t.1471w, 26p.
- 6 RK PM 708-Ka with descender., 35t, 1285w, pp 172-176.

Қозғамбаева Г.,
Алпысбаева Н.К.

**Моңғолиядағы қазақтардың
әлеуметтік-экономикалық
құрылымындағы көшпелілер
өркениеті теориясы
(XIX ғ. соңы – XX ғ. басы)**

Мақалада, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезінде Моңғолия қазақтарының саяси-экономикалық және әлеуметтік өмірінің күрделілігі қарастырылған. Моңғолия қазақтары Цин империясы қарамағына өткеннен кейін де, олардың ел билеу жүйесіндегі хандық билікті жойды. Цин әкімшілігі бұрынғы хан, сұлтан, болыс, ауыл басы, билер соты деген басқару жүйесін жойып, өз үлгісімен алты сатыдан тұратын жаңа әкімшілік билеу жүйесін енгізді. Маньчжур-қытайлық билеу жүйесін Цин империясы енгізгенімен қазақтың ел билеу жүйесі біржола жойылып кетпеген, ол көбіне қазақтардың ішкі мәселелерін шешумен айналысатын болғандығы қарастырылған. Моңғолия қазақтарының әлеуметтік құрылымындағы көшпелі мал шаруашылығына байланысты зерттеулердегі көзқарастар талқыланған. Қазақ елінің әлеуметтік өмірі формация теориясы тұрғысынан зерттеуге болмайтынын практиканың өзі дәлелдеп беріп отыр. Осы себептерге байланысты ғалымдар Қазақстанмен қоғамдық құрылысы ұқсас елдердің ортағасырдағы әлеуметтік өмірінің сипатын зерттегенде «көшпелілер өркениеті» деген теорияны басшылыққа алуды ұсынып отыр. Нәтижесінде Моңғолия қазақтарының көшпелі мал шаруашылығының дамуы атамекендегі қазақ халқынан тыс ерекшелігі болмаған деген қорытынды жасалған.

Түйін сөздер: диаспора, экономика, саясат, көшпелі өркениет, социализм.

Kozgambaeva G., Alpysbaeva N.

**The social-economical structure
of nomad civilization of Mongol
Kazakhs in in the late XIX and
early XX centuries**

The article is considered the difficulties of political and socio-economic life of Mongolia Kazakhs in the late XIX – early XX centuries. After accession of Mongolia to the Empire, the Khan's power was liquidated. Цин administration abolished the traditional institutions of the Kazakh authorities – Khan, sultans, township and village managers, as well as the court of biys. Instead of it, it was done six-speed administrative system. However, we couldn't say that traditional Kazakh administrative system was disappeared, its elements were preserved to solve internal problems. The article analyzes the researches of social structure of the nomadic Kazakhs. The practice proves that the social structure of the nomadic Kazakh society cannot be studied with the formation of the theory. At past time, social-scientists tried to consider the social life of Kazakhs from the position of «nomadic feudalism», due to the similarity with other medieval societies. As a result, the development of nomadic Kazakhs of Mongolia was considered one-sided, it was shown that the Kazakh economy was lacked specificity.

Key words: diaspora, economic, politica, nomadic civilization, socialism.

Козгамбаева Г.,
Алпысбаева Н.К.

**Теория кочевой цивилизации
в социально-экономической и
общественной жизни казахов
Монголии (XIX – XX вв.)**

В статье рассматриваются трудности политической и социально-экономической жизни казахов Монголии в конце XIX – начале XX вв. После вхождения Монголии в состав Цинской империи была ликвидирована ханская власть. Цинская администрация упразднила традиционные институты власти казахов – власть хана, султанов, волостных и аульных управителей, а также суд биев. Вместо них была введена шестиступенчатая система административного управления. Однако, традиционная казахская система управления не исчезла, ее элементы сохранились для решения проблем внутреннего характера. В статье анализируются труды, посвященные социальной структуре кочевого скотоводческого хозяйства казахов. Сама практика доказывает, что социальную структуру кочевого казахского общества нельзя изучать с подходов формационной теории. В свое время ученые-обществоведы старались рассматривать общественный строй казахов с позиции «кочевого феодализма», в связи со схожестью с другими средневековыми обществами. В результате, развитие кочевого скотоводства казахов Монголии рассматривалось однобоко, указывалось, что казахское хозяйство не обладало специфичностью.

Ключевые слова: диаспора, экономика, политика, кочевая цивилизация, социализм.

**МОҢҒОЛИЯДАҒЫ
ҚАЗАҚТАРДЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК-
ЭКОНОМИКАЛЫҚ
ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ
КӨШПЕЛІЛЕР
ӨРКЕНИЕТІ ТЕОРИЯСЫ
(XIX ғ. соңы – XX ғ. басы)**

XIX ғасырдың 70-жылдарының басында Қытайдың Шың-жан өлкесінің Алтай аймағында тұратын қазақтардың бір бөлігі Моңғолия территориясына көшіп келіп орналасты. Қоныс аударған қазақтардың бір бөлігі Шығыс Түркістан өлкесін мекендеп тұрған кезінде де, моңғол жеріне өткеннен кейін де, олардың саяси-экономикалық әлеуметтік өмірі мейлінше күрделі болды. XX ғасырдың басынан бастап Цин империясы қазақтардың саяси өміріне біраз өзгерістер жасады. «Цин империясы өзінің феодалдық-хандық мемлекетінің әкімшілік жүйесі губернаторлық әскери-әкімшілік мекеме құрды. Маньчжур-Қытай империясы Алтай Қобда қазақтарына ру басшысы арқылы өз үстемдігін жүргізіп келді» [1, 25 б.]. Ең әуелі Цин әкімшілігі бұрынғы хан, сұлтан, болыс, ауыл басы, билер соты деген басқару жүйесін жойып, өз үлгісімен жаңа әкімшілік билеу жүйесін енгізді. Бұл жүйе гүн, амбын, үкірдай, зәңгі, күнду, бошық сияқты алты сатыдан тұрды.

Цин империясының қазақ арасындағы өкілі сайланбай ол жоғарыдан тағайындалатын болған. Гүн императордың үкімдерін жергілікті жерлерде жүзеге асыруға міндетті болған. Гүннің ұсынысымен амбын тағайындалды. Амбынның және үкірдайлардың міндеті халықтан империяның қажетіне салық жинау, халықтың көңіл-күйі, хал-жағдайы туралы, жоғарғы орындарға хабарлап отыру болған. Ал зәңгі, күнде, бошық сияқты ұсақ шенеуніктер амбын мен үкірдайдың үкімдерін халық арасында орындап отыру міндетін атқарды [1, 27 б.]. Цин империясы өз тұсында маньчжур – қытайлық билеу жүйесін енгізгенімен қазақтың билеу жүйесі біржола жойылып кетпеген. Абақ керейді XIX ғасырдың басында төре ұрпағынан шыққан хандар билейтін еді. 1826 жылы Абақ керейді басқарып келген Абылай әулетінен шыққан Әбілқазы ұлы Көгедай дүние салып, билік оның баласы Әжі төреге өтеді. 1830 жылы бұл жүйені төрт би деген жүйемен алмастырған кезде де, төрт биге төре тұқымының өкілдері тағайындалатын. Қазақтардың «төрт орын» деп атап кеткен бұл жүйесі маньчжур-қытай жүйесімен қатарласа жүргізіліп, көбіне қазақтардың ішкі мәселелерін шешумен айналысатын болған. Қазақ арасындағы сот билігін билер жүргізгені белгілі [2, 50 б.]. Моңғолиядағы қазақтардың да арасында билер соты болды. Билер соты бүкіл қазақ арасында шарият және

әдеп-ғұрып негізінде дауларды шешіп отырды. Моңғолиядағы қазақ диаспорасы да атамекендегі қандастары сияқты көшпелі мал шаруашылығымен айналысты. Бүкіл қазақ халқы сияқты моңғол елін мекендеген қандастарымыздың әлеуметтік құрылымы жөніндегі мәселеге ғылыми тұрғыдан талдау жасау – тарих ғылымының алдында қойылып отырған міндеттің бірі. Мал шаруашылығымен айналысатын көшпелі халықтың, соның ішінде қазақтардың әлеуметтік құрылымы тақырыбына қалам тартқан ғалымдар аз емес. Бұл тақырыпта жазылған еңбектер де жетерлік. Осы ғалымдар аталмыш тақырыпты маркстік-лениндік теория тұрғысынан, атап айтқанда, формациялық теория тұрғысынан зерттеді [3]. Біз марксизм-лененизмді бірден бір шын ғылыми бағыт деуден де, оны ғылыми бағыт емес деуден де аулақпыз. Марксизм – ленинизмді адамзат қоғамының өткені, келешегі туралы алдыңғы қатарлы ойшылдардың жасаған ғылыми бағыттарының бірі деп есептейміз. Сондықтан қоғамдық жағдайы туралы ғылыми жұмыспен шұғылданатындар, зерттеп отырған тақырыбына сәйкес теорияны осы бағыттардың арасынан немесе олардың қосындысынан іздеп теориялық басшылыққа алғандығы тарихи зерттеулерден мәлім. Көп жылдар бойы тек жалғыз ғылыми бағытта жұмыс жасап, марксизм-лененизмді бірден-бір шын ғылым деп жариялап, көпшілігіміз осы бағыттың шындығына сендік. Одан қол үзіп кету, оны теориялық басшылыққа алып, оған мейлінше дағдыланған социализм дәуірінің ғалымдары мен олардың ұрпақтары үшін тіпті де қиын міндет. Ең әуелі марксизм-лененизм қағидаларын кімнің тәжірибиесіне негізделіп, тұжырымдалғанына көңіл бөлу қажет. Осы тұрғыдан қарағанда бұл қағидалар, олардың барлығы дерлік Еуропа елдерінің тәжірибиесіне сүйенгені белгілі. Маркстің формациялық теориясы барлық елдерге, барлық жағдайда сәйкес келмейтіні белгілі екені мәлім. Мұны басқа формацияларды қоя отырып, «феодализм» атты формация теориясы арқылы дәлелдеуге болады. Формация теориясы бойынша феодал және басыбайлы деген екі таптан құрылатын өндірістің негізгі құрал жабдығы – жер феодалдардың монополиялық меншігінде, басыбайлылар жер меншігінсіз болатын қоғамды феодалдық деп атағаны белгілі [4, 47 б.].

Мал шаруашылығымен айналысатын елдерде, соның ішінде, қазақ жерінде мал жайылымының кең байтақ болуына байланысты аталған жайылымдарға жеке меншік құқығының қалыптасуы мүмкін емес еді. Жайлауға оңтүстіктен,

Қаратау өңірінен солтүстікке дейін, кей жағдайда бір мың шақырымға дейін көшіп баратын кең байтақ жерді қалай жекеменшікке беруге болады? Қыстаудың жеке меншіктік кейбір белгілеріне қарай, қыстауға деген жеке меншіктің шартты түрде болғанын атап кеткен жөн. Ішкі Орданың ханы Жәңгір хан ХІХ ғасырдың басы ширегінде жерге, соның ішінде қыстау мен шабындық жерлерге жеке меншік енгізгені белгілі. Жәңгір ханның бұл реформасы зор маңызды шара, сондай-ақ көшпелі елдердің тарихындағы тұңғыш әрекет болғанымен нәтижесіз аяқталғаны да белгілі. Бұл тәжірибие мал шаруашылығымен айналысқан елдерде жерді жеке меншікке беруге болмайтындығын дәлелдейді. Мұнан кейінгі уақытта көшпелі елдерде осындай тәжірибие қайталанғаны туралы мәлімет жоқ.

Көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан елдерде жайылымды қауымдасып пайдаланды. Жайылымдық жердің мөлшері малдың санына пропорционал, былайша айтқанда, байлардың жайылым жер мөлшері орташалардан, кедейлерден көп болды. Орташа мен кедей шаруаға өзінің малына қажетті жайылымнан артық жердің қажеті де жоқ еді. Жерге жеке меншік болмаған жағдайда шаруаларды жерге қадап, бекітіп отыратын мүмкіндікте болмайды. Соның салдарынан мал шаруашылығымен айналысатын көшпелі елдерде басы байлылар болған жоқ. Ол елдерде бай қожалықтар шаруашылығы еркін шаруаларды жалдау арқылы ұйымдастырылды. Мұндай жағдайда қанаудың феодалдықтан гөрі капиталистік түрі басым болды. Еркін шаруалар байлардың малын бағып басқадай жұмысын істегенде оны басы байлы болғандықтан емес, экономикалық мұқтаждық негізгі рөл атқарды. Байлардың малын баққан шаруалар мал түрінде ақы алатындығын әрбір қазақ біледі. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын елдерде жерге жеке меншік қалыптаспады деген сөз бұл елдерде ешқандай жеке меншік болмады деген ұғым туғызбаса керек. Аталмыш елдерде жеке меншіктің объектісі мал болды. Адамның бай-кедейлігі оның жайылым жерінің мөлшерімен емес, малының санымен өлшенеді [5, 629 б.]. Мал барлық уақытта жеке қожалықтың жеке меншігінде болды. Тек кеңес өкіметі ғана малды қауымдық меншікке айналдырды. Жетпіс жыл ел билеуде кеңес өкіметі малға жасаған қауымдық меншік тәжірибиесі нәтижесіз аяқталғаны белгілі. Мал өндірістің құрал – жабдығы ғана емес, тұтыну затының рөлін атқарғандықтан, ол тек қана жеке меншікте болуға тиіс, жер тек өндіріс құрал-жабдығының рөлін атқаратындықтан, оның

қауымдық меншікте болуына мүмкіндік бар. Жер еш уақытта тұтыну затының рөлін атқарған емес. Жоғарыда айтылғандарға қарағанда, ортағасырдағы қазақ қоғамында классикалық түрдегі феодал және басыбайлылар табы болған жоқ.

Қанаушы формация деп аталатын қоғамдық құрылымда оның негізгі белгісі қанаушы, қанаушы тап болмағандықтан ортағасырдағы қазақ қоғамын феодалдық формация деп атауға болмайды. Маркстік-лениндік формация теориясына қайшы келетіндіктен де өмір шындығын бұрмалап, одан шығатын жол іздеу қажет болды. Әсіресе, байларды тәркілеу науқаны кезінде мұндай қажеттіктің маңызы арта түсті. Осындай ізденістің нәтижесінде патриархалдық феодализм, жартылай феодализм, жартылай феодалдар, байлар-молдалар, тағы басқа атаулар өмірге келді. 1921 жылы шақырылған РКП(б)-ның X съезі партияның ұлт-азаттық орнаған елдердегі мақсаты туралы мәселе қарай келе, тұңғыш рет «патриархалдық феодализм» деген атауды дүниеге әкелді. Бұл маркстік-лениндік теория мен мал шаруашылығымен айналысатын көшпелі елдердің өмір практикасының аралығындағы алшақтықты жою әрекеті еді. Осы тұжырымға сүйене отырып, ғалымдар әртүрлі атаулар ойлап табуға мәжбүр болды. Қоғамдық құрылымы практикалық феодализм болмағандықтан оған сәйкес келуге тиіс үстем тап та толыққанды феодал бола алмайтыны айтпаса да түсінікті.

Қазақстанда жиырмасыншы жылдың соңында жартылай немесе патриархалды феодалдарды тәркілеу үшін оларды өмірден іздеп табу қажет болды. Қазақ даласында жеке меншігінде көп малы бар, малының санына сәйкес жайылым жерлерін пайдаланатын байлар дегендер болды. Байлардың жағдайы пайдаланып отырған жайылым жерінің мөлшерімен емес, малының санымен белгіленіп отырған. Байлар шаруаларды қанап отырғанын жоққа шығара алмаймыз, олардың қанаушының сипаты феодалдыққа қарағанда капиталистік әдіске көбірек ұқсайтынын жоғарыда айтқанбыз. Сөйтіп, қазақ даласында феодал атты қанаушы тап болған жоқ. Ахмет Байтұрсынов 1919 жылы «Жизнь национальностей» журналында жарияланған мақаласында сол кездегі қазақ халқының әлеуметтік өміріне талдау жасай отырып, «Қазақ даласында таптық жік жоқ», – деген қорытынды жасаған болатын [6]. Қанаушы тапты тәркілеу саясатын жүзеге асыру үшін, Қазақстанның әкімшілік орындары олардың феодал екендігін малының саны арқылы анықтау әдісін таңдап алды. Қазақ АКСР-ның ОА комитетінің 1928 жылы қабылданған декреті бойын-

ша аудандардың көпшілігіне отырықшылығына байланысты жүз елу-төрт жүз ірі қара малы барлар феодал, ірі байлар деп есептелініп, тәркіленетін болды [7]. Бұл теория тұрғысынан да, практика тұрғысынан да қате еді, жүз елу-төрт жүз ірі қара малы бар адамдардың барлығын феодал табына жатқызуға болмайды. Олардың ішінде өз еңбегі арқылы байыған ауқатты шаруалар көп болды. 1939 ж. бүкіл Кеңес Одағы бойынша жүргізілген халық санағы бойынша, Қазақ КСР бойынша 99,3 пайыз шаруалар колхозға кіріп, 100 пайыз егістік жерлер солардың қарамағында болған [8, 266.]. Сондықтан, байларды тәркілеу науқаны қазақ жерінде саяси-экономикалық салада үлкен қателіктер мен бұрмалаушылықтарға әкеліп соққаны белгілі. Жоғарыда айтылғандардан қазақ елінде ортағасырларда да, одан кейін де классикалық түрдегі феодалдық қоғам болған жоқ, сондықтан қазақ елінің саяси әлеуметтік-экономикалық өмірін формациялық теория тұрғысынан зерттеу қате тұжырымдар жасауға әкеп соғады деген, қорытынды шығады. Қазақ елінің әлеуметтік құрылымы туралы мәселеге көбірек тоқталғанымыздың себебі, Қытай мен Моңғол еліндегі қазақ диаспорасының әлеуметтік құрылымының сипаты туралы сұрауға жауап іздеу еді. Мұнда да жерге жеке меншік болған жоқ, осыған байланысты қоғам феодалдар, басыбайлылар деген қарама-қарсы екі тапқа бөлінбеді. Қобда жерін мекендеген қазақтарда жеке меншігінде көп малы бар байлар, малы аз, орташа және кедей шаруалар болды. Бір сөзбен айтқанда, қазақтардың қоғамдық әлеуметтік құрылымын формациялық теория тұрғысынан зерттеуге болмайды, бұл теория олардың қоғамдық әлеуметтік құрылымының сипатын анықтауға дәрменсіз деген қорытынды жасауға болады. Формациялық теорияның авторы, К.Маркс өзінің теориясын Азия елдерінің, соның ішінде мал шаруашылығымен шұғылданатын көшпелі елдердің әлеуметтік өмірінің ерекшелігін зерттеуге сәйкес келмейтініне көңіл бөлгені белгілі. Ол өмірінің соңғы жылдарында бес формациядан тыс тағы бір формацияның адамзат тарихында болуы мүмкін деген болжам жасап, оған «Азиялық өндіріс әдісі» деген ат берген. Соңғы кезде қоғамтанушы ғалымдар адамзат қоғамының әлеуметтік өмірін зерттеу теориясы ретінде формациялық теорияға күмәндана қарайтын болды. Бұл күмән формациялық теорияны мал шаруашылығымен шұғылданатын көшпелі елдердің әлеуметтік өмірінің сипатын айқындауға келгенде күшейе түсіп отыр. Формациялық теория тарих ғылымының теориялық негізі ретінде тұйыққа тірелген,

осындай жағдайда қоғамтанушы ғалымдар «өркениет теориясы» деген бағытты ұсынып отыр. Қазақ елінің өткен өміріне көз жүгіртсек, бұл ел бес формацияның біреуін ғана басынан кешіргені белгілі. Қазақта құлдық қоғам болған жоқ, феодализм туралы жоғарыда айтылды, қазақ елі капитализм сатысына аяқ баса бастағанда бұл жолдан қазан төңкерісі бұрып әкетті, социалистік эксперимент сәтсіз аяқталды. Сөйтіп, қазақ елінің әлеуметтік өмірі формация теориясы тұрғысынан зерттеуге болмайтынын практиканың өзі дәлелдеп беріп отыр. Осы себептерге байланысты ғалымдар Қазақстан сияқты елдердің әлеуметтік өмірінің сипатын зерттегенде «көшпелілер өркениеті» деген теорияны басшылыққа алуды ұсынып отыр. Бұл теория жан-жақты зерттеліп, тұжырымдалып, үлгере алмағаны белгілі. Бірақ жоғарыда айтылған «Азиялық өндіріс әдісі» теориясымен үндеседі. Біздің ойымызша, көшпелі елдердің қоғамдық әлеуметтік өмірін көшпелілер өркениеті тұрғысынан зерттеу, бел-

гілі бір нәтижеге жеткізетін бағыт. Бізде, Моңғолияны мекендеген қазақтардың XIX ғасырдың соңы мен – XX ғасырдың басындағы әлеуметтік өмірі туралы тақырыпты зерттегенде «Көшпелілер өркениеті теориясын» басшылыққа алдық. Оны басшылыққа алу дегенде сөз, аталған кезеңде қазақтардың экономикасының негізі мал шаруашылығы болғанын, өндірістің негізгі құрал-жабдығын құраушы мал әрбір отбасының жеке меншігінде, жайылым жер қауымдық меншікте болғанын ескеруге тиіспіз.

Өндірістік қатынастың осындай ерекшеліктеріне сай қоғамда малы көп байлар, малы аз шаруаларға бөлінді. Еуропа елдеріндегідей феодализм, басыбайлылар табы болған жоқ, байлардың шаруаларды қанауы феодализм елдердегідей экономикадан тыс күштеу әдісімен жүргізілді, қоғамның саяси, рухани және т.б. көріністерінің сипаты көшпелілік өркениет белгілерімен айқындалып отыр деп, қорытынды жасауға негіз бар.

Әдебиеттер

- 1 Сарай А. Баян-Өлгей аймақтың қазақ халқы тарихының кейбір мәселелері. – Өлгей: МХР-ғылым тарату қоғамының Баян-Өлгейлік бөлімі, 1968. – 22-26 б.
- 2 Төрқұлов Н., Қазбеков М. Қазақтың би-шешендері. – Алматы: Жалын, 1993. – 50 б.; Созақбаев С. Тәуке хан. Жеті жарғы. – Алматы: Санат, 1994. – 48 б.; Кенжалиев З. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. – Алматы: Жеті жарғы, 1997. – 260 б.
- 3 Златкин И.Д. История Джунгарского ханства. 1635-1758. – М.: Наука, 1983. – 332 с.; Гуревич Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1983. – 309 с.; Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XVII – XVIII вв.). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – С. 238; Сулейменов Р.В., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). – Алма-Ата: Наука, 1988. – 144 с.; Абусейтова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII века: история, политика, дипломатия. – Алматы: Дайк-Пресс, 1998. – С.194-207.
- 4 Еренов А. К. Очерки по истории феодальных земельных отношений у казахов. – Алма-Ата., – 1960.– 158 с.; Зиманов С.З. О патриархально-феодальных отношениях у кочевников-скотоводов // Вопросы истории. – 1955. – №12; Соныкі. Общественный строй казахов первой половины XIX в. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1958. – 296 с.; Толыбеков С.Е. О патриархально-феодальных отношениях у кочевых народов // Вопросы истории. – 1955. – №1. – С.75-83.
- 5 Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII – начале XIX века: политико-экономический анализ. Алма-Ата: Наука, 1971. – 633 с. – С. – 628 – 631.
- 6 Жизнь национальностей. – 1919. – 3 августа.
- 7 Омарбеков Т. Голощекин Қазақстанда // Лениншіл жас. – 1990. – 5 тамыз.
- 8 История Казахской ССР. 5-т., – Алматы, – 1980. – С.– 695.

References

- 1 Sarai A. Bayan – Olgei aimaktyn kazak halky tarihyynyn keibir maseleleri. – Olkei: MHR-gylym taratu kogamynyn Bayan-Olgeilik bolimi, 1968. -22-26b
- 2 Torekulov N., Kazbekov M. Qazaqtyn bi-sheshenderi. – Almaty: Zhalyn, 1993. – 50 – b.; Sozakbaev S. Tauke khan. Zhethi zhargy. – Almaty: Sanat, 1994. – 48 – b.; Kenzhaliev Z. Koshpeli qazaq qogamyndagy dasturli ququqtyq madeniet. – Almaty: Zhethi zhargy, 1997. –260 b.
- 3 Zlatkin I.D. Istoria Djungarskogo khanstva. 1635-1758. – M.: Nauka, 1983. – 332 s.; Gurevich B.P. Mezhdunarodnye otnosheniya v Centralnoi Azii v XVII – pervoi polovine XIX v. – M.: Nauka, 1983. – 309 s.; Moiseev V.A. Djungarskoe khanstvo (XVII – XVIII vv.). – Alma-Ata: Gylym, 1991. – S. 238; Suleimenov R.V., Moiseev V.A. Iz istoriy Kazakhstana XVIII veka (o vneshney i vnutrenney politike Ablaya). – Alma-Ata: Nauka, 1988. – 144 s.; Abuseitova M.H. Kazakhstan i Centralnaya Azia v XV-XVII veka: istoria, politika, diplomatiya. – Almaty: Daik-Press, 1998. – S.194-207.

4 Erenov A. K. Ocherki po istorii feodalnyh zemelnyh otnosheniy u kazahov. – Alma-Ata.,- 1960.– 158 s.; Zimanov S.Z. O patriarhalno-feodalnyh otnosheniah u kochevnikov-skotovodov // Voprosy istoriy. – 1955. – №12; Sonyki. Obshestvennyi stroi kazahov pervoi poloviny XIX v. – Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1958. – 296 s.; Tolybekov S.E. O patriarhalno-feodalnyh otnosheniah u kochevyh narodov // Voprosy istoriy. – 1955. – №1. – S.75-83.

5 Tolybekov S.E. Kochevoe obshestvo kazahov v XVII – nachale XIX veka: politiko-ekonomicheskiy analiz. Alma-Ata: Nauka, 1971. – 633 s. – S.628-631.

6. Zhizn nacionalnostei. – 1919. – 3 avgusta.

7 Omarbekov T. Goloshekin Qazaqstanda // Leninshil zhas. – 1990. – 5 тамыз.

8 Histor Kazak CCR. – 5t. – Almaty., – 1980. –B. –695.

Сапанов С.Ж., Жүнісбек Г.,
Созакбаева Г.

**Казахстан: от колониальной
окраины до столицы
ЭКСПО-2017**

В данной статье анализируются документальные источники архивов Казахстана, России, Франции и ряда других зарубежных стран, свидетельствующие об участии представителей казахской степи на международных выставках, а также этапы проведения международных выставок ЭКСПО. Международная специализированная выставка «ЭКСПО» – крупнейшая международная выставка, на которой демонстрируются новейшие научно-технические достижения, перспективы развития, а также история, традиции и культура стран всего мира. В статье также рассмотрены решение Международного Бюро Выставок о проведении ЭКСПО-2017 в столице Казахстана – Астане. Все это нацеливает на исследование этого вопроса. Участие Казахстана на международных выставках является малоизученным фактом историко-культурного процесса XIX – первой трети XX вв. Также определена тема ЭКСПО-17 – «Энергия Будущего», которая позволит привлечь лучшие мировые технологии энергосбережения, новые разработки и технологии использования существующих альтернативных энергоисточников, таких, как энергия солнца, ветра, морских, океанических и термальных вод.

Ключевые слова: международная специализированная выставка «ЭКСПО», экономический прогресс, энергия будущего, зеленый мост, презентация.

Sapanov S.Zh., Zhynisbek G. ,
Sozakbaeva G.

**Kazakhstan on the outskirts
of the capital of the colonial
Expo-2017**

In this paper, an analysis of documentary sources publicani archives Kazakhstan, Russia, France and some other foreign countries indicate the involvement of representatives of the Kazakh steppe at international exhibitions. Stages of international exhibitions EXPO. International specialized exhibition «Expo» – the largest international exhibition, which demonstrate the latest scientific and technological achievements, prospects, as well as the history, traditions and culture of countries around the world. The article also discussed the decision of the International Exhibitions Bureau to hold EXPO -2017 in Astana, Kazakhstan. All this aims at the investigation of this question. Kazakhstan's participation in international exhibitions is a little known fact that the historical and cultural process XIX-early XX centuries. Also defined the theme of EXPO-17 – «Energy Future» – which will attract the world's best energy saving technologies, new technology development and use of existing alternative energy sources such as solar, wind, sea, ocean and geothermal waters.

Key words: International specialized exhibition «EXPO», Economic progress, energy of the Future, green Bridge, presentation.

Сапанов С.Ж., Жүнісбек Г.,
Созакбаева Г.

**Қазақстан: отарлық
аймақтан ЭКСПО-2017
астанасына дейін**

Мақалада Қазақстан, Ресей, және Франция мұрағаттарындағы қазақ даласы өкілдерінің халықаралық жәрмеңкелерге қатысуына байланысты деректер зерттелген. ЭКСПО халықаралық көрменің өту кезеңдері көрсетілген. ЭКСПО ең ірі халықаралық шара болып есептеледі, онда ғылыми – техникалық прогрестің дамуы мен жетістіктері және әртүрлі мемлекеттердің даму тарихы, дәстүрі мен мәдени жетістіктері баяндалады. Сонымен бірге, мақалада 2017 жылы Астанада ЭКСПО -2017 өткізу туралы Көрмелердің халықаралық Бюросының шешімінің маңыздылығы және ЭКСПО-17 Қазақстан үшін алатын орны, Қазақстанның халықаралық көрмелерге қатысуының тарихи-мәдени аспектілері көрсетілген. Бұның бәрі ЭКСПО тақырыбының зерделеудің өзектілігін айқындайды. Қазақстанның XIX- XX ғғ. тарихи даму үрдісіндегі халықаралық көрмелердегі қатысуы әлі толық зерттелмеген тақырып. Мақалада сонымен қатар, ЭКСПО-17 негізгі тақырыбы «Болашақ энергиясы» мәні жан-жақты ашылған. Ол дегеніміз энергия сақтау, балама энергия көздері, күн, теңіз, мұхит және жел энергиясы.

Түйін сөздер: Халықаралық арнаулы көрме, ЭКСПО, экономикалық прогресс, болашақ энергиясы, жасыл көпір, презентация.

**КАЗАХСТАН:
ОТ КОЛОНИАЛЬНОЙ
ОКРАИНЫ
ДО СТОЛИЦЫ
ЭКСПО-2017**

Казахстан находится на перекрестке Европы и Азии, на границе цивилизаций, религий. Волны переселений не раз захлестывали территорию Казахстана в разных направлениях. В результате здесь сложилась исключительно самобытная культура. Это и есть главное богатство Казахстана. И это послужило тому, что именно Казахстан стал центром проведения ЭКСПО-17. ЭКСПО – крупный некоммерческий проект, проводится с 1851 года. После каждой проведенной выставки наблюдался подъем в области науки и техники. Документальные источники архивов Казахстана, России, Франции и ряда других зарубежных стран свидетельствуют об участии жителей казахской степи на международных выставках.

Решение Международного Бюро Выставок о проведении ЭКСПО-2017 в столице Казахстана – Астане нацеливает на исследование такого вопроса, как участие Казахстана на международных выставках. Участие Казахстана на международных выставках является малоизученным фактом историко-культурного процесса XIX – первой трети XX вв.

Например, в конце XIX века на одной из выставок ЭКСПО в павильоне «Колониальные окраины Российской империи» было выставлено на показ «Богатая семья киргизов». Некоторые исследователи полагают, что эта фотография семьи «Макаш правителя».

Макаш (Мухамбетжан) Шолтырулы Бекмухамбетов был общественным деятелем, ученым-просветителем, этнографом.

Он родился в 1830 году в Атырауской области на территории нынешнего Курмангазинского района тогдашней Букеевской Орды. Если говорить о той среде, в которой он появился на свет, то дальние предки Макаша сплошь уважаемые народом бии, отстаивавшие независимость страны батыры. Здесь и знаменитые батыры Койыс и Дербис («Койыс пен Дербіс серт еткен, серт еткен жауын мешіт еткен»), Турке би и пользовавшиеся во времена Срыма Датова большим уважением у простых людей Турымбет и Пусырман.

Дед Макаша Бекпембет (в русских документах Бекмухамбет) Букей был одним из 12 приближенных Жангир хана, отец Шолтыр – известным предводителем своего рода (ру). Мать Макаша – внучка непревзойденного мастера слова, известно-

го в Нарыне поэта Сарета, дочь бия Жубаныша, прозванная впоследствии «би-невестка Бекпембета», мудрая Камка. Свое начальное образование Макаш получил у сельского муллы, затем продолжил обучение в школе Жангир хана, где стремились дать своим питомцам европейское образование. В 1844 – 1851 годы Макаш воспитывался в Оренбургском кадетском корпусе имени Неплюева, по окончании которого получил чин унтер-офицера. В 1859 году ему был присвоен чин сотника, а в 1864 году – есаула. В 1855 году Макаш стал правителем Второго, а в 1868-1886 годы Первого и Второго округов, а 1886-1893 годы вновь управлял Вторым округом. С 23 апреля 1894 года по 1897 годы он занимал пост советника Временного совета. За особые заслуги в деле управления вверенными округами Макаш был награжден орденом Святого Станислава 2-й степени, Святой Анны 2-й степени и Святого Владимира 4-й степени. Если заглянуть в порядок награждения государственными наградами тогдашнего российского правительства, то вышеуказанные ордена вручались той или иной личности за особые достижения в деле управления страной, за труды по развитию

просвещения и культуры, за сохранение и улучшение здоровья народа.

На середине фото – «Макаш-правитель», а мальчик, который сидит на колене у правителя, – сын Шавкат Бекмухаметов.

Бекмухамедов Шавкат Мухамеджанович (1892-1958) – государственный и общественный деятель. Родился в Букеевской Орде (ныне Западно-Казахстанская область).

В 1903-1912 годы обучался в Астраханской мужской гимназии, 1912-1917 годы учился на юридическом факультете Казанского университета. За участие в студенческом движении был отчислен из Казанского университета, затем восстановлен. Секретарь президиума съезда казахов Тургайской области, проходившего 2-6 апреля 1917 году в Оренбурге, с участием представителей Уральской, Акмолинской, Семипалатинской, Сырдарьинской областей и Букеевской Орды.

С 21 апреля 1917 года – заместитель председателя Совета волостных Букеевской Орды. Первый земельный комиссар, председатель губернского Совета рабочих и крестьян, солдат, депутатов.

Макаш-правитель со своей семьей.
Его сыновья: Хамза, Шавкат, Габбас, Мумин, Амиржан,
Жалил, Фазыл и Мирфаиз, дочери: Зинет и Зульфия

В 1918 году был заместителем военного комиссара. С ноября 1919 года – член Казахского революционного комитета, с сентября 1921 году избран членом народного комиссариата Юстиции.

На 2-м Всеказахском съезде Советов Бекмухамедов Шавкат принимал активное участие в составлении первых законодательных актов Казахской автономии. Член комиссии по подготовке Конституции Казахской АССР. В дальнейшем занимал различные посты на государственной службе и преподавал в высших учебных заведениях [1].

В XIX в. было проведено 11 международных выставок, 5 из которых (1855, 1867, 1878, 1889, 1900) прошли в Париже, другие состоялись в Вене (1873 г.), в Филадельфии (1876), Мельбурне (1880), Чикаго (1893), Брюсселе (1897) [1]. Зарубежные исследователи считают, что в XIX веке из 9 международных выставок наиболее значительными были пять выставок: четыре выставки в Париже и одна чикагская выставка. В первой трети XX в. было организовано 12 Международных выставок, 3 из которых прошли во Франции (Париже – 2 (1925, 1937), Льеже – 1 (1905). Остальные выставки прошли в Сент-Луисе (1904), Милане (1906), Сизтле (1909), Брюсселе (1910), Генте (Бельгия, 1913), Сан-Франциско (1915), Барселоне (1929), Чикаго (1933), Брюсселе (1935). После закрытия международной выставки в Лондоне (1861) Наполеон III подписал декрет об организации международной выставки сельскохозяйственных и промышленных продуктов в Париже в 1867 г. Дополнительный декрет 1865 г. добавил к будущей выставке предметы искусства [2]. Тогда же была создана Императорская Комиссия под председательством Жозефа Наполеона, кузена императора. Выставка прошла с 1 апреля по 3 ноября 1867 г., на которой было представлено около 52 200 экспонатов, большинство европейских (15 969 французских, 28 443 – других европейских стран и России). Примерно 11-15 миллионов посетителей посетили Всемирную выставку 1867 года [3]. Сегодня международная специализированная выставка «ЭКСПО» – это крупнейшая международная выставка, на которой демонстрируются новейшие научно-технические достижения, перспективы развития, а также история, традиции и культура стран всего мира. Результатом проведения всемирных выставок является расширение международных, экономических, политических, культурных и научных связей. Всемирные выставки прово-

дятся один раз в пять лет, а промежутки между ними заполняют специализированные выставки. ЭКСПО посещают миллионы туристов, и поэтому каждая страна стремится создать уникальный павильон, способный выразить национальную самобытность ее культуры и продемонстрировать всему миру уровень своего экономического и технологического развития.

Проведение международной выставки ЭКСПО-2017 в Астане является одним из ключевых проектов Казахстана. Инициатива организации такого масштабного мероприятия в столице нашей страны принадлежит Главе государства. 10 июня 2011 года Генеральному секретарю Международного бюро выставок (МБВ) Винсенте Гонсалесу Лоссерталесу в Париже была официально представлена заявка Республики Казахстан. С этого момента наша республика официально вступила в предвыборную борьбу за право проведения ЭКСПО-2017 в Астане. 14 марта 2012 года Глава государства провел встречу с экспертной комиссией МБВ в столице Казахстана, в рамках которой особо подчеркнул, что для нашей страны проведение ЭКСПО-2017 является национальным проектом.

12 июня 2012 года в Париже на 151-й Генеральной ассамблее МБВ состоялась официальная презентация Астаны, в самом начале которой со специальным видеообращением к делегатам обратился Президент Казахстана. В своем выступлении Нурсултан Назарбаев лично гарантировал приложение максимальных усилий к успешному осуществлению проекта в случае победы Астаны. Тема, заявленная Астаной – «Энергия будущего», посвящена альтернативным источникам энергии и «зеленым» технологиям. 22 ноября 2012 года в ходе тайного голосования представителей 161 государства-члена Международного бюро выставок Астана выбрана местом проведения Международной специализированной выставки ЭКСПО-2017. Заявку Астаны поддержали 103 страны. ЭКСПО-2017 станет первой выставкой, проведенной в странах СНГ [4].

Всемирная выставка в Астане продлится 3 месяца. В ней смогут принять участие около 100 стран мира и порядка 10 международных организаций. Ожидается, что выставку смогут посетить более 5 миллионов человек. Тема ЭКСПО-17 – «Энергия Будущего» – позволит привлечь лучшие мировые технологии энергосбережения, новые разработки и технологии использования существующих альтернативных энергоисточников, таких, как энергия солнца, ветра, морских, океанических и термальных вод. Астана может

стать эффективной площадкой для демонстрации лучших мировых разработок и трендов в этой отрасли. Выставка придаст также мощный импульс для системной диверсификации экономики и технологической модернизации производственных мощностей и научной базы страны. Тема для проведения ЭКСПО в Астане выбрана не случайно. Будучи богатым полезными ископаемыми и используя традиционные источники энергии, Казахстан понимает, что устойчивое использование энергии, альтернативная энергетика и сохранение природных ресурсов являются одним из приоритетных направлений развития всей энергетической отрасли. «Энергия Будущего» – это очень емкое понятие, которое затрагивает вопросы альтернативной энергетики ветра, солнца, воды, космоса, энергии биомасс, снижения выбросов CO₂ в атмосферу.

Казахстан уже приступил к подготовке к ЭКСПО-17. Так, в рамках V Астанинского экономического форума была проведена специализированная сессия по Глобально-Экологическим Инициативам Казахстана, таким, как «Зеленый Мост» и тематика ЭКСПО-17 «Энергия Будущего». В качестве спикеров сессии были приглашены Нобелевские лауреаты Роберт Ауманн, Эрик Маскин, ученые Алекс Игнатиев, Директор Исследовательского института альтернативной энергетики Хьюстонского университета США, Хосе Кордейро, Председатель Венесуэльского Раздела Международной организации Проекта Миллениум, Альберт Болотов, доктор технических наук, профессор, генеральный директор «Экоэнергомаш», доктор Сарим аль-Зубайди, профессор кафедры машиностроения инженерного факультета Назарбаев Университета, Жумабай Бакенов, Профессор Инженерной школы Назарбаев Университета. По мнению, Хосе Кордейро, Председателя Венесуэльского Раздела Международной организации Проекта Миллениум, сегодня весь мир уделяет значительное внимание возобновляемым и альтернативным источникам энергии. Казахстан имеет исключительную возможность поддерживать эту необходимость ввиду своего уникального географического положения, обладая значительными возможностями использования ветровой и солнечной энергии, а также благодаря большому энергетическому потенциалу ввиду наличия нефтяных и газовых ресурсов [5]. Как известно, эстафету по проведению «ЭКСПО» перенимали такие страны, как США, Испания, Италия, Франция, Япония, Корея, Бельгия, Бразилия, Китай и другие.

Для Казахстана подобные форумы – важнейшее пространство для открытого и плодотворного диалога по вопросам развития альтернативной энергетике. Именно поэтому на VII Евразийском Форуме KAZENERGY «Мир в эпоху перемен: формирование устойчивого энергетического будущего» национальный проект ЭКСПО-17 занимает особое место. На главном евразийском международном событии энергетического сектора Казахстан заявляет о себе как о социально ответственном государстве. В течение почти двух лет казахстанские дипломаты презентовали заявку на проведение ЭКСПО-17 за рубежом. В рамках программы лоббирования о новой инициативе Казахстана узнали в Германии, ОАЭ, Бразилии, Индии, ЮАР, Австралии и других странах, где побывали наши политики и дипломаты.

Важным фактором успешности Национального проекта ЭКСПО-17 является поддержка Главы государства. Летом 2011 года на 38-й сессии Совета министров иностранных дел Организации Исламская конференция Президент РК Нурсултан Назарбаев выразил надежду, что государства-члены Организации поддержат кандидатуру Казахстана на проведение Всемирной выставки ЭКСПО-17. Президент отметил: «... что сегодня жизненно важным вопросом для всего мира являются масштабные инвестиции в энергетику. Глава государства привел прогнозы Международного энергетического агентства, которые отмечают, что до 2030 года придется израсходовать 17 трлн. долларов США для того, чтобы обеспечить необходимое производство и транспортировку энергоресурсов..» [6].

Казахстан предлагает уже сейчас создать международную базу данных энергии будущего, для того, чтобы наглядно продемонстрировать достижения разных стран в этой области на международной выставке ЭКСПО-17 в Астане. То есть уже сегодня Казахстан готов выставить ряд интереснейших с точки зрения научной новизны и практической значимости проектов. А выставка ЭКСПО-17 позволит объединить усилия ученых мира по развитию экологически чистых и возобновляемых источников энергии.

Таким образом, ЭКСПО-17 осветит одну из самых актуальных тем, волнующих мировое сообщество, – альтернативные источники энергии.

Проведение ЭКСПО-17 – большой шаг к становлению Казахстана в качестве международной выставочной и информационно-презентационной площадки.

ЭКСПО-17 сулит нашему государству значительные изменения во всех сферах. Новый серьезный импульс к развитию получит малый и средний бизнес столицы и прилегающих регионов – это сфера обслуживания населения, гостиничный бизнес и внутренний туризм. Выставка позволит привлечь значительные объемы частных инвестиций в строительство выставочных объектов и инфраструктуры столицы, создать десятки тысяч рабочих мест на их обслуживание, развить внутренний туризм и увеличить приток иностранных туристов в страну, мобилизовать экономические и социальные ресурсы Казахстана. Объекты, возводимые в рамках ЭКСПО-17, позволят в будущем рассматривать Казахстан и ее столицу как крупную международную, выставочную и информационно-презентационную площадку. Выставка познакомит мир с многонациональной культурой, древней историей, искусством, традициями и гостеприимством казахстанцев, повысит узнаваемость и туристическую привлекательность Казахстана в мировом сообществе. Ежедневно на территории выставки будут проходить концерты, шоу, на-

циональные дни и прочие развлекательные мероприятия. В настоящее время мир столкнулся с нехваткой энергии и угрозой экологического кризиса, который ставит реальные задачи сохранения традиционных источников энергии и поиска альтернативных. ЭКСПО-17 будет служить платформой для обмена опытом между странами, а инициатива Президента Казахстана Нурсултана Назарбаева «Зеленый мост» проложит путь для новых возможностей экономии энергии и сохранения экологии.

Впервые ЭКСПО состоится в самом сердце огромного Евразийского континента. На наш взгляд, всемирная выставка «Энергия будущего» даст мощный импульс преобразованиям в глобальной энергетике. Наша страна приложит максимум сил, чтобы она прошла на высочайшем уровне.

На основании изложенного выше можно ожидать, что ЭКСПО-17 станет одним из ключевых событий в новейшей истории Казахстана, а проведение этого мероприятия внесет огромный вклад в формирование имиджа нашей страны, развитие экономики и культуры.

Литература

- 1 Шавкат Бекмухаметов // <http://inform.kz/rus/article/2270968>
- 2 Plum W. Les Expositions universelles au XIXe siècle, spectacles du changement socio-culturel // Archives des sciences sociales des religions. – 1980. – № 2. – P. 297.
- 3 Exposition universelle de 1867 à Paris: Documents iconographiques. – Paris: Commission impériale de l'exposition universelle de 1867; Ministère du Commerce, 1867 // Histoire, économie et société. – 2005. – Volume 24. – № 4. – P. 573-594.
- 4 Vasseur, Édouard. Pourquoi organiser des Expositions universelles? Le «succès» de l'Exposition universelle de 1867 // Histoire, économie et société. – 2005. – Volume 24. – № 4. – P. 573-594.
- 5 EXPO-2017 в Астане // www.akorda.kz/ru/page/page_expo-2017-v-astane_1356073251
- 6 EXPO 2017. Отражение потенциала Казахстана // <http://www.kazenergy.com/ru/4-54-2012/6770-expo-2017-.pdf>
- 7 Н. Назарбаев выразил надежду, что страны ОИК поддержат кандидатуру Казахстана на проведение EXPO-2017 // <http://meta.kz/novosti/kazakhstan/258164-n.-nazarbaev-vyrazil-nadezhdu-cto-strany-oik.html>

References

- 1 Shavkat Bekmuhametov // <http://inform.kz/rus/article/2270968>
- 2 Plum W. Les Expositions universelles au XIXe siècle, spectacles du changement socio-culturel // Archives des sciences sociales des religions. – 1980. – № 2. – R. 297.
- 3 Exposition universelle de 1867 à Paris: Documents iconographiques. – Paris: Commission impériale de l'exposition universelle de 1867; Ministère du Commerce, 1867 // Histoire, économie et société. – 2005. – Volume 24. – № 4. – R. 573-594.
- 4 Vasseur, Édouard. Pourquoi organiser des Expositions universelles? Le «succès» de l'Exposition universelle de 1867 // Histoire, économie et société. – 2005. – Volume 24. – № 4. – R. 573-594.
- 5 EXPO-2017 v Astane // www.akorda.kz/ru/page/page_expo-2017-v-astane_1356073251
- 6 EXPO 2017. Otrazhenie potenciala Kazahstana // <http://www.kazenergy.com/ru/4-54-2012/6770-expo-2017-.pdf>
- 7 N. Nazarbaev vyrazil nadezhdu, chto strany OIK podderzhat kandidaturu Kazahstana na provedenie EXPO-2017 // <http://meta.kz/novosti/kazakhstan/258164-n.-nazarbaev-vyrazil-nadezhdu-cto-strany-oik.html>

4-бөлім
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ

Раздел 4
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

Section 4
ARCHEOLOGY AND ETHNOLOGY

Дәрібайұлы С.
**Беташар өлеңдерінің
этнографиялық негіздері**

Салт-дәстүрлердің шығу негіздерін бүгінгі ұрпаққа ғылыми тұрғыдан жүйелеп, талдау оны сақтауға, практикалық тұрғыдан жүзеге асыруға да өз ықпалын тигізеді сөзсіз. Бұл мақалада тұрмыс-салт өлеңдерінің бірі беташар жырының этнографиялық негіздері талданады. Бүгінгі күнге дейін фольклортанушы ғалымдардың зерттеу еңбектерінде қазақ халқының тұрмыс-салт жырларының ішіндегі өзіндік ерекшелігімен дара тұрған беташар салтының жанрлық ерекшелігіне, жас келінді жаңа ортаға таныстырудағы тәрбиелік мәніне жүйелі пікірлер білдірілді. Қазақ халқының дүниетанымында беташар қыз баланың келін атанып, жаңа шаңырақтың табалдырығын атағаннан кейін бір рет қана және міндетті түрде жасалатын ерекше салт. Бұл жырда қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан өмірлік тәжірибесі көрініс табады. Мақалада үйлену мен жерлеу ғұрпындағы параллельдерге ғұрыптық өлеңдерден, ырым-тыйымдардан нақты дәйектер келтіріледі.

Түйін сөздер: беташар, салт, отбасылық ғұрып, дәстүр, тұрмыс, ырым-тыйым.

Daribaiuly S.
**Ethnographic foundations of
betashar songs («opening of the
bride's face»)**

Certainly, scientific classification, analysis, preservation and practical implementation of national customs and traditions is important for the next generation. Current article analyzes ethnographic foundations of betashar songs, one of the brightest types of ceremonial and domestic songs. Folklorists in their research works up to this day put forward the idea of cultural and educational value of Kazakh folk ritual and domestic songs, and genre distinction of betashar traditional songs, the songs dedicated to the bride's acquaintance with her new relatives. In the Kazakh national worldview the betashar song rite, or bride's entry under the arches of the new shanyrak (groom's yurt), is a special festive and unique act. In the betashar song one may trace lifestyle of the Kazakh nation, the experience evolved throughout many centuries. The article provides valuable information about the taboo («forbidden words») and actions extracted from the analysis of ritual wedding and funeral songs, and finds its traditional parallels.

Key words: betashar, rite, ancestral rites, ceremonies, traditions, way of life, taboo.

Дарибайұлы С.
**Этнографиялық негіздері
беташар әндері («невестенің
жазылуы»)**

Безусловно, важное значение имеет для последующих поколений научная систематизация, анализ, сохранение и практическое исполнение национальных обрядов и традиций. В настоящей статье анализируются этнографиялық негіздері әндері беташар, представляющих одну из ярких разновидностей обрядово-бытовых песен. Фольклористы и до нынешнего дня в своих научных исследованиях выдвигают идеи о культурно-воспитательном значении казахских народных обрядово-бытовых песен и о жанровой специфике традиционных песен беташар, о песнях-ознакомлениях невесты со своей новой родней. В казахском народном мировоззрении песенный обряд беташар, или вхождение невестки под своды нового шанырака (юрты жениха), это особенный торжественный и неповторимый акт. В этой песне можно усмотреть жизненный уклад казахского народа, опыт, формировавшийся на протяжении многих веков. В статье приводятся ценные сведения о запрете («запретных словах») и действиях, взятых из анализа обрядовых свадебных и похоронных песен и обретающих свои традиционные параллели.

Ключевые слова: беташар, обряд, родовые обряды, традиция, быт, запрет.

**БЕТАШАР
ӨЛЕҢДЕРІНІҢ
ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ
НЕГІЗДЕРІ**

Қазақ фольклорының этнографиялық негіздерінде әлі де жіті зерттеуді қажет ететін тұстар аз емес. Соның бірі – үйлену және жерлеуге қатысты әдет-ғұрыптардағы параллельдер. Алаш баласының тал бесіктен жер бесікке дейінгі таным түсінігінің тоқайласар тұсы беташар салтына дейін жасалатын ғұрыптардан айқын аңғарылады. Біз сөз еткелі отырған үйлену мен жерлеу ғұрпындағы параллельдерді ғұрыптық өлеңдерге, түр-түске және ырым-тыйымдарға байланысты танымдар арқылы қарастыруға болады. «Үйлену ғұрып жырларының жанрлық сипатын анықтауда ғұрыптық сипат негізгі тиянақ ретінде алынады. Бұл – әрине, ешқашан теріске шығаруға болмайтын ғұрыптық фольклордың синкретті болмыс-бітімінен туындайтын қажеттілік» [1,122]. Қазақ халқының дүниетанымында беташар қыз баланың келін атанып, жаңа шаңырақтың табалдырығын аттағаннан кейін бір рет қана және міндетті түрде жасалатын ерекше салт. Бұл салтта келінге тазарту миссиясы да жүзеге асырылады. Яғни, келін түсіруші жақ беташар жасау арқылы жас келінге келген ортасын таныстыра отырып, онымен бірге көзге көрінбес тылсым зұлым күш иелерінің ілесіп келмеуін де мақсат етеді. Келіннің қадамының құтты не құтсыз болуы оның түскен шаңыраққа тез сіңіп кетуіне тікелей әсер етеді. «Келіннің аяғынан, қойшының таяғынан» деген мақалдың осындай жағдайларға байланысты айтылғаны хақ. Егер келін түсірген шаңырақ немесе әулет тойдан соң тағы бір қуанышқа кенеліп жатса, үлкендер жағы «аяғы құт болды» деп жақсылыққа жорып жатады. Мұндай жағдайда жас келіннің іс-әрекетіндегі кейбір олқылықтар көпке дейін еленбей қалатыны да анық. Сол секілді босаға аттағаннан кейін әулет ауыр қайғыға ұшыраса (отбасы мүшелері не жақын туыстардың қайтыс болуы, ауруға ұшырауы, т.б.) «аяғы құтсыз келін» деген атқа таңылуы да мүмкін. Бұл – күні бүгінге дейін жалғасып келе жатқан түсінік. Келіннің бетін ашарда кей жерлерде қамшының пайдаланылуы да негізінен осы факторға байланысты. Себебі, қамшы – көне түсініктер бойынша сыртқы тылсым күштерден қорғаушы. Ертедегі бақсы-балгерлердің толғағы ауырлап, босана алмай жатқан әйелдің жан-жағынан ауаны қамшымен осқылап, оны жеңілдетуге тырысқандығы туралы деректер баршылық. Яғни, бұл ретте қамшы – әйелді қинап жатқан албасты секілді зұлымдық

иелерінен сақтайды деген түсінік болған. Беташарда келіннің жаулығының ұшына байланатын қамшы осы функцияны атқарады. Күні бүгінге дейін қазақ отбасында қамшы аяқ асты тасталмайды, көрнекті орынға (төр) ілінеді.

Беташардың ғұрыптық генезисінде фольклордағы «жұтып, қайта құсу мотивінің» негіздері бар екенін аңғарамыз. Белгілі зерттеуші-ғалым С. Қондыбай өзінің «Арғықазақ мифологиясы» атты еңбегінде бұл мотивті «...тек ұсталықпен, металмен байланыстырып қоюға болмайды. Осындай байланыстың дұрыс екендігі анық, дегенмен «металдану идеясы» бастапқы «ұлы ананың жұтып, қайта құсуы» әрекетін инициялық сынақ түрінде қайталап отырудың бір варианты ғана. Бастапқы әрекеттік схемадан – архетиптен басқалай да (ұсталыққа, металға қатысы жоқ) түсініктер, ырымдар, ғұрыптар өрбіп шыққандығы анық...» [2,74] деп түйіндеген болатын. Олай болса ғалым пікіріндегі «өрбіп шыққан» ғұрыптың бірі осы беташар деп айтуға негіз бар. Себебі, беташар салтының негізінде қалыңдықты «өмірге қайта әкелу» миссиясы бар. Ал музыкалық мұраны зерттеуші ғалым Ғ. Қасымова «Свадебный ритуал имеет множество параллельных похоронному и родильному обрядам соответствий. Это связано тем, что кто-то из брачующихся (у казахов – невеста) покидает свой род и переходит в род супруга, тем самым как бы «умирает» в качестве члена рода и «рождается» как новый представитель рода супруга» [3,63] деген тұжырым жасай отырып, туу мен жерлеу ғұрыптарындағы ұқсастықтарға көңіл бөледі. Дегенмен біз осы екі ғұрыптағы параллельдердің тоғысар нүктесі ретінде беташар салтының этнографиялық негіздерін арнайы қарастыруды мақсат еттік.

Қазақ халқының қыз балаға «аз күнгі қонағым», «жат жұрттық бала» деп ерекше ілтипатпен қарағаны белгілі. Қызын ұзатқан үйге «қызыңды құтты орнына қондырдың ба?» деген мағынадағы тілек сауалдарды дүниеден бақилық болған адамның артынан шаңырағына бата оқып барушылардан «қарияны құтты орнына қондырыпсыздыр» деген сипатта естіп жатамыз. Қыз баланың ұзатыларда айтатын сыңсуы мен дүниеден озған адамға арнап айтылатын жоқтаудың арасында да көне танымдардың ізі жатыр. Бұл екеуі де міндетті түрде айтылуы тиіс ғұрыптық өлеңдер. Осы ретте сыңсудың көп ретте қыз баланың өз теңіне қосыла алмай, шерменде болып бара жатқанда ағайын-тумасымен, ата-анасымен қоштасып айтатын өлеңі ретінде танылып келгені де жасырын емес. Әсіресе бұл

ғұрыптық шығарма кеңестік идеология тұсында кедей қызының малға сатылып, өзінен бірекі мүшел үлкен адамға тоқалдыққа еріксіз бара жатқанда айтатын өлеңі ретінде біржақты баяндалды. Әрине, халықтың тұрмыстық жағдайында осындай беттердің болғаны да ащы шындық. Дегенмен, сыңсуды тек қыз баланың сүйгеніне қосыла алмай, өзіне тең емес адамның етегінен амалсыз ұстағандағы зарлы шері, мұңды әні ғана деп қарау дұрыс емес. Сыңсу қыз баланың қандай жағдайда ұзатылып бара жатқанына тәуелді емес және міндетті түрде айтылуы тиіс ғұрыптық өлең болған. Бұл функция жоқтауға да тән. Дүниеден озған адамның артынан жоқтау айту күні бүгінге дейін көп жерлерде сақталып қалған. Жоқтау – дүние салған адамның жасына, пәни дүниедегі жақсылы-жаманды істеген әрекет-амалдарына тәуелсіз айтылуы тиіс шығарма. Яғни, жоқтау да сыңсу секілді қайтқан кісінің не ұзатылғалы отырған қалыңдықтың әлеуметтік статусынан тыс міндетті түрде орындалатын ғұрыптық шығарма. Әрине, біздің бұл ретте айтпағымыз, адамдардың әлеуметтік жағдайына қарай кәде-салттардың барлығы бірдей орындала бермейтіндігі. Белгілі фольклортанушы ғалым Б. Уахатов осыған байланысты: «Мұның өзі бір жағы байлықтан, барлықтан, асып төгіліп жатқан жеке адамдардың молшылығынан туғанымен, қалың кедей, кемтарлар, қойшы-қоландар үшін қолдан келмес кәделер. Бұл кәделер: ат байлар, ентік ақысы, сүт ақысы, жыртыс, босаға аттар, көпшік қыстырар, шатыр байғазысы (мұны бөкейліктер «отау тігер» дейді), түндік жабар, кемпір өлді, ит ырылдатар, шаш сипатар, қол ұстатар, төсек салар, шымылдық байғазысы, арқа жатар, қыз көтерер, көрпе қимылдатар, мойын тастар, бақансалдымдық, төстің басы, күйеу аттандырар, сарын (ажар), орын тойы(қыз қашар), келін келді, сәукеле байғазысы, босаға ілу, отқа май құю, беташар, бие қысырамас, өңір салу, енші бөліп беру, төркіндеу секілді түр-түрге бөлінеді де және соның әрқайсысына ақы төленеді» [4,181] деген пікір айтады. Ғалым дерегінде баяндалған салт-дәстүрлердің беташардан басқасы сыңсу мен жоқтау секілді міндеттілікті қажет етпейді. Бұл кәделерді әркім өз жағдайына қарай орындауға тырысады. Оның әр өңірдегі аймақтық ерекшеліктерге, келін алған не қыз ұзатқан әулеттің тұрмыстық жағдайына байланысты бірі орындалып, бірі орындалмай жатуы да мүмкін. Ал сыңсу мен жоқтаудың танымдық мәні адамдардың әлеуметтік статусын теңестіреді. Бұл ретте ескеретін нәрсе, қалыңдықтың ұзатылып, беташары жасалғанға дейінгі жорал-

ғылары дүниеден озған адамға жасалатын ғұрыптармен қатар өрбіп отыратындығы.

Қыз балаға өз ошағынан ұзатылып келін атанғанға дейінгі аралықта жасалынатын ырым-тыйымдар мен әдет-ғұрыптар да негізінен дүниеден озған адамға жасалар жоралғылармен параллель өрбиді. Мысалы, қыз ұзатылып бара жатқанда үлкендер жағы «артыңа қарайлама» деп ескертіп жатады. Бұл – егер қыз артына қараса барған жерінен төркініне қайтып келуі мүмкін деген сенімнен шыққан тыйым. Дәл осыған ұқсас тыйым дүниеден озған адамды жерлеп немесе бейіт басына зиярат етіп келе жатқанда да жасалады. Яғни, бейіттен қайтқан кісілерге артына қарайлауға болмайды деген табу жасалынған. Табудың түп төркінінде оны бұзған жағдайда «әруақтар әлемі шақырады, өлім жақындайды» деген түсінік жатыр. Сол секілді ұзатылып бара жатқан қыздың басынан жеңгелері немесе жақындары дәм-тұз айналдырып алып қалып жатады. Ы. Алтынсарин дәл осы ырымның қайтыс болған адамға да жасалғандығына дерек келтірген. Екі ырымның да көздеген мақсаты біреу: құт берекенің шаңырақтан ауып кетпеуі. Нақтырақ айтар болсақ, алғашқысында құттың ұзатылған қызбен кетпеуі, ал екіншісінде дүниеден салған адамның отбасының ырыс-несібесін өліліер әлеміне алып кетпеуіне байланысты жасалатын ырымдар. Қазақ қашанда отбасының, әулеттің құт-берекесін сақтауға мүдделі. Сондықтан болар, қазақ тұрмысында әлі күнге жалғасын тауып келе жатқан ырым-жоралғылар (қазанды ретсіз бермеу немесе бос қайтармау, төңкеріп тастамау, бас тартылғанда оның құлағын кесіп алып қалу, сатылар малдың бас жібін бермеу, т.б.) құт-берекені сақтаумен тікелей байланысты.

Ұзатылған қыз көші межелі жеріне жетем дегенге дейін еш жерге аялдамауды, кідірмеуді көздеген. Бұл ырым дүние салған адамды жерлеу ғұрпында да ескеріледі. Мәйітті құтты мекеніне қойғанға дейін еш жерде аялдатпау, жерлеу барысында мүрдені көмушілердің күректі бірінен бірі іліп әкетіп, толық аяқтағанша жұмысты кідіртпеуі алдағы мысалмен қабысып жатыр. Осы ретте екі функцияның да ертеректе түске дейін, яғни күннің алғашқы жартысында жүзеге асырылатындығына да мән берген жөн. Дегенмен қазіргі қыз ұзату тойлары кешке басталатындығына орай қалыңдықты түнгі он екіге дейін әкету (сағаттық өлшеммен қалыптасқан дәстүр) дәстүрі қалыптасқан.

Сыңсу айтылып болғаннан кейін қыз шашы тарқатылып (ертеректе қайтыс болған адамның шашы тарқатылған), қос бұрыммен өрілген. Се-

бебі, қос бұрым – жұптық өмірдің белгісі. Ал, қазақ қыздарының кішкентай кездерінде шаштарының көп бұрымды болғанын да ескеруіміз керек. Осы орайда қазіргі қазақ қызының сұлулығының өлшемі болып жүрген қос бұрымның көне жырларымызда кездесе бермейтіндігін де ескерген жөн. Қазақ халқының лиро-эпостық жырларында мақпал шашты, сүмбіл шашты, қолаң шашты қазақ аруларының бейнелері сомдалғанын айта кеткеніміз орынды.

Қазақ халқының дүниетанымында ақ орамал тағу босаға аттаған, есік көрген әйел баласына тән. Сондықтан тұрмысқа шықпаған қыз баланың орамалы ақ түсті болмауы қадағаланады. Қыз бала ұзатылып барған жерінде беташар дәстүріне дейін ақ шымылдықтың ішіне түсіріледі. Бұл қазақ даласының көп аймақтарында әлі күнге дейін сақталған. Шымылдық ішіне кіргізудің параллелін біз дүниеден озған адамға да жасалатын ырымдардан көреміз. Яғни, мәйітті жөнелтуден бұрын оны ақ шымылдыққа жатқызу ғұрпы, оң жаққа қойылуы (қыздың ұзатылғанға дейінгі оң жақтағы орны) Қазақстанның көптеген өңірлерінде, ата дәстүрдің қаймағын бұзбай сақтап отырған шетелдердегі қандастарымыздың ғұрыптарында әлі күнге дейін бар. Ақ түс негізінен тазалықтың, пәктіктің белгісі ретінде қабылданғанымен күні бүгінге дейін оның көне замандардағы өлілер әлемнің символы ретіндегі танымы да қатар келе жатқанын айта кеткен абзал. «Символдар сөздігінде» ақ түстің қорқыныштың, мойынсұнудың белгісі ретінде қабылданғаны туралы айтылады [5,53]. Мысалы, жаугершілік уақытта ақ ту көтеру берілудің, мойынсұнудың немесе елшінің белгісі ретінде қабылданған. Қытайда, ежелгі Римде, Еуропа мемлекеттерінің көпшілігінде ақ түс қайғымен бірге, өлген адамды күтіп жатқан әруақтар әлеміне арнау мағынасындағы функцияға ие еді. Әрине, қазіргі таңда ақ түс дәл осындай танымдық мағынада қолданылмаса да біз мысалға келтіріп отырған қыз бала мен әйел адамдардың киім кешектерінің түр-түсіндегі ерекшеліктердің генезисі, нақтырақ айтсақ жаңа түскен келінге ақ жаулықтың жабылуы осы танымдардың негізінде қаланғаны анық.

Ақ жаулық – жас келіннің бетін ашардағы ең негізгі атрибут. Әлбетте, жаңа ортаға таныстырам дегенге дейін келіннің бетіне ақ жаулықтың жабылып, көпшілікке көрсетілмеуі де заңдылық. Яғни, беташардың негізгі ғұрыптық функциясы – осы жаулықты ашу. Ұзатылған қызға жасалатын ғұрыптар жерлеу ғұрпымен параллель келсе, ақ жаулықты ашу арқылы «өмірге қайта әке-

лу» функциясы орындалады. Бұл функцияның қазақ дәстүрінде дүние салған адамның жүзін ақ матамен жауып, арулап жөнелтуімен параллель екенін де айта кеткен жөн. Мәйітке жасалатын ғұрыптың негізгісі оның бетін жабу және негізгі атрибут ретінде мұнда да ақтық (ақ мата) қолданылады. Жоғарыдағы параллельдер беташар салтының тамыры тереңде екендігін аңғартады.

Бүгінгі күнге дейін зерттеу еңбектерде қазақ халқының тұрмыс-салт жырларының ішіндегі өзіндік ерекшелігімен дара тұрған беташар салтының ерекшелігіне, жас келінді жаңа орта-

ға таныстырудағы тәрбиелік мәніне көбірек көңіл бөлінді. Рас, беташардың тойға жиналған қауымға, соның ішінде ақ босаға аттаған келінге берер өсиеті үлкен. Өкінішке орай, бүгінгі бетешарлардың танымдық-тәрбиелік сипаты әлсіреп, жасанды шарттылыққа айналып бара жатқанын аңғару қиын емес. Өсіресе, ешқандай халықта қайталанбайтын осы ғажап салттың коммерциялық сипатқа ауыса бастауы көңіл қынжылтады. Бұл ретте тойшы қауым да, беташар жасаушы өнерпаздар да ойланатын мәселелер бар.

Әдебиеттер

- 1 Исламжанұлы К. Қазақтың отбасы фольклоры. – Алматы: Арыс, 2007. – 332 б.
- 2 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Үшінші кітап. – Алматы: Дайк пресс, 2004. – 486 б.
- 3 Касымова Г. Ритуальная музыкальная культура казахов. – Алматы: LEM, 2008. – 151 с.
- 4 Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы: Ғылым, 1974. – 285 б.
- 5 Турскова Т. Новый справочник символов и знаков. – М.: Классик, 2003. – 798 с.

References

- 1 Islamzhanuly K. Kazaktyn otbasy fol'klory. –Almaty: Arys, 2007.-332 b.
- 2 Kondybay S. Arghyqazaq mifologijasy. Yshinshi kitap. – Almaty: Dajk press, 2004.- 486 b.
- 3 Kasymova G. Ritual'naja muzykal'naja kul'tura kazahov. – Almaty: LEM, 2008.-151 s.
- 4 Uahatov B. Kazaktyn haluq olenderi. – Almaty: Fylym, 1974.-285 b.
- 5 Turskova T. Novyj spravochnik simbolov i znakov. – M.: Klassik, 2003.-798 s.

Хамитова М.А.

**Материалды емес мәдени
мұраны зерттеу мәселелері
(Академик Ә.Х. Марғұланның
зерттеулері негізінде)**

Мақалада қазақ халқының материалдық емес мәдени мұрасын зерттеу мәселесі және оның ұрпақтардың рухани байланысын нығайтатын ұлттық сана-сезімнің негізін қалыптастырудағы атқаратын рөлі туралы айтылады. Бүгінгі таңда мәдениеттің барлық түрлеріне оның ішінде рухани мұра мәселесіне ерекше көңіл бөлудің бір себебі: дүниежүзілік өркениеттің негізін құрайтын ұлттық мәдениет, ұлттық өнер және олармен тығыз байланысты әдет-ғұрып, салт-дәстүрлердің азайып, «технизация, урбанизация» деп аталатын үдерістерімен алмасуы. Сол себепті, көптеген музейлер тек қана материалды құндылықтар – артефактарды жинап, сақтап, зерттеу емес, сонымен қатар фольклорды, қоршаған орта, ландшафт, өмір сүру тәсілінің элементтері, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер тағы басқа факторларды енгізу арқылы өздерінің қызығушылық және зерттеу ауқымын кеңейтіп отыр. Материалды мұрамен қатар, материалдық емес мәдени мұраға ерекше көңіл бөліп, тереңінен зерттеу, оны қорғау, келешек ұрпақ санасына жеткізу мәселесі қазақстандық қоғамның өзін-өзі айқындауына, ұлттық және мемлекеттік сана-сезімнің нығаюына, білімділік пен мәдениетаралық түсіністіктің нығаюына терең әсер ететінін академик Әлкей Марғұлан да өз еңбектерінде атап көрсетті.

Түйін сөздер: Академик Ә.Х. Марғұлан, рухани мәдениет, музей, материалды емес мәдени мұра, тұжырымдама, әдет-ғұрып, фольклортану, ауыз әдебиеті, жыр-аңыз, тәлімгерлік тәрбие.

Khamitova M.A.

**Problems the studying of the
intangible cultural heritage
(on the Research of academic
A.Kh. Margulan)**

The article is devoted to become relevant in recent years, of the problem «Museum and intangible cultural heritage.» The predominance of processes of the technization, urbanization became particularly pay attention to studying the problems of the spiritual heritage of peoples, who is based on national culture, customs and traditions. Therefore, many museums in the world today, not only collect, store, study material assets in the form of artifacts, as well as expand the range of scientific research to include other factors such as the study of folklore, environment, landscape, elements of way of life, customs and traditions. On the necessity of studying the intangible cultural heritage of spiritual as well as material values once wrote by Academician A.Margulan, as it contributes to the development of the state and national consciousness affects the self-determination of Kazakh society, strengthens education and intercultural understanding.

Key words: Academic A.Kh. Margulan; spiritual culture; Museum; intangible cultural heritage; concept; customs; epic; folkloristics; folklore; relay tradition through the disciples.

Хамитова М.А.

**Проблемы изучения немате-
риального культурного
наследия
(по исследованиям академика
А.Х. Маргулана)**

Статья посвящена ставшей актуальной в последние годы проблеме «музей и нематериальное культурное наследие». В связи с преобладанием процессов технизации, урбанизации стали особо уделять внимание изучению проблем духовного наследия народов, основу которой составляют национальная культура, обычаи и традиции. Поэтому многие музеи мира сегодня не только собирают, хранят, изучают материальные ценности в виде артефактов, а также расширяют круг научных интересов с включением других факторов, как изучение фольклора, окружающей среды, ландшафта, элементов способа жизни, обычаи и традиции. О необходимости изучения нематериального духовного культурного наследия наряду с материальными ценностями писал в свое время академик А. Маргулан, так как это способствует развитию государственного и национального самосознания, влияет на самоопределение казахстанского общества, укрепляет образованность и межкультурное взаимопонимание.

Ключевые слова: Академик А.Х. Маргулан; духовная культура; музей; нематериальное культурное наследие; концепция; обычаи; эпос; фольклороведение; устное народное творчество; ретрансляция традиции через учеников.

**МАТЕРИАЛДЫ ЕМЕС
МӘДЕНИ МҰРАНЫ
ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІ
(Академик
Ә.Х. Марғұланның
зерттеулері негізінде)**

XXI ғасырда қоғамда да, жеке адамдар өмірінде де ерекше рөл атқарушы мәдениетке деген, оның ішінде рухани мұраға деген көзқарас жанданып, ерекше сипат алып отыр. Бұл құбылыс халықаралық құжаттар да болсын, көптеген институттардың іс-тәжірибесінде де, сондай-ақ халықтардың мәдени құндылықтарын сақтаушы музейлерде ерекше көрініс табууда. Себебі, бүгінгі таңда көптеген музейлер тек қана материалды құндылықтар – артефактарды жинап, сақтап, зерттеу емес, сонымен қатар фольклорды, қоршаған орта, ландшафт, өмір сүру тәсілінің элементтері, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер тағы басқа факторларды енгізу арқылы өздерінің қызығушылық және зерттеу ауқымын кеңейтіп отыр. Мәдени, ғылыми, ағарту орталығы болып табылатын мәдениеттің қалыптасуы процесінде өз орны бар, отандық музейлердің және басқа да мемлекеттер тәжірибесі дәлелдеп көрсеткендей, бүгінде жалпы музейлердің әлеуметтік ролінің артуы да сондықтан.

Мәдениеттің барлық түрлеріне оның ішінде мәдени мұра мәселесіне ерекше көңіл бөлудің тағы бір себебі ол: дүниежүзілік өркениеттің негізін құрайтын ұлттық мәдениет, ұлттық өнер және олармен тығыз байланысты әдет-ғұрып, салт-дәстүрлердің азайып, «технизация, урбанизация» деп аталатын үдерістерімен алмасуы.

2002 жылғы ЮНЕСКО-ның мәдениет саясатына арналған материалдарында; «Музеи должны развиваться не только как коллекции артефактов, но и отражать в целостности культурную инфраструктуру поселения, осязаемую и неосязаемую» – деп жазды [1]. Ал, 2004 жылы Сеул қаласында өткен ИКОМ-ның халықаралық XX конференциясы «Музей и нематериальное культурное наследие» деп аталып, материалды емес мәдени мұралар проблемасын қарастыруды бірінші орынға қойды. Көріп отырғанымыздай бүкіл дүниежүзі музейлері қауымдастығы осы мәселе төңірегінде алаңдаушылық білдіріп отыр. Сол себепті де бүгінгі күні осы материалды емес мәдени мұраларға көңіл бөлуді музейдің жаңа концептуальді моделі деп қараймыз.

Әлемде материалдық емес мәдени мұраны қорғау және дамыту мәселесінде Латын Америкасы мен Азия елдері бай тәжірибесімен ерекшеленеді. Мысалы, Венесуэла Конвенция қабыл-

данбас бұрын, 2003 жылдан бастап материалдық және материалдық емес мәдени мұралардың тізбесін жасауды қолға алған. Бүгінде бұл тізбеге аталған мұраның 100 мыңнан астам элементтері енгізілген. Венесуэланың Жоғарғы соты осы тізбедегі барлық элементтердің заңмен қорғалатынын жариялаған. Ең алдымен, бұл жоғалу қаупі төніп тұрған мәдени мұраларға қатысты.

Ал, Латын Америкасындағы материалдық емес мәдени мұра объектілеріне ең бай ел саналатын Колумбияда жыл сайын 700-дей дәстүрлі мейрамдар мен карнавалдар өтетіні белгілі. Колумбия үкіметі болса, ЮНЕСКО-мен бірлесіп ел тұрғындарына материалдық емес мәдени мұраның маңызын түсіндіру мақсатында ауқымды шаралар ұйымдастыруды 2002 жылдан бастап қолға алған. Осы жұмыстың нәтижесінде материалдық емес мәдени мұраның деректер базасы жасалып, материалдық емес мәдени мұраларға қатысты сюжеттер мен бағдарламалар дайындалып, телеарналарда көрсетіліп, түрлі деңгейде семинарлар мен кездесулер өткізілген.

Азия елдері арасында материалдық емес мәдени мұраны қорғау мен дамыту мәселелері бойынша Оңтүстік Корея алдыңғы қатарда. Оңтүстік Кореяда ЮНЕСКО-ның қамқорлығымен қызмет ететін Азия мен Тынық мұхиты елдерінің материалдық емес мәдени мұрасын құжаттаумен айналысатын өңірлік орталық құрылып, жақсы деңгейде жұмыстар жасап отыр. Бұл орталық Азияның көптеген елдерінде материалдық емес мәдени мұраларды арнайы тізбеге қосу бағытында белсенді қызмет етуде. Сондай-ақ, Оңтүстік Кореяда осы саланы зерттеу жөнінде бірнеше ғылыми-зерттеу институты құрылған.

Қазақстан Республикасында негізгі нормативті құжат –материалдық емес мәдени мұраны қорғау және дамыту жөніндегі тұжырымдама Қазақстан Республикасы Үкіметінің № 408 қаулысы негізінде тек 2013 жылғы 29 сәуірінде ғана қабылданды [2].

Осы құжаттың «Қазақстан Республикасында материалдық емес мәдени мұраны дамытудың пайымы» – деп аталатын бірінші бөлімінде: «Қазақстан Республикасы халқының материалдық емес мәдени мұрасы ұлттық мәдениеттің аса маңызды құрамдас бөлігі, ұрпақтардың рухани байланысын нығайтатын ұлттық сана-сезімнің негізі бола отырып, Қазақстан мәдениетін қалыптастыруда басты рөл атқарады» [2] – деп жазылған.

Мәдени мұралар – ежелден өмір сүріп келе жатқан халықтың, елдің өткенін, тарихын анықтайтын бірден бір айғақ. Көне қалалардың ізде-

рі, ескерткіштер, кесенелер, құлпытастар, жер атаулары, тастағы жазулар... Мәдени мұралар адамзаттың өз тарихында жасалған және дамыған қоғамдық-тарихи процестің мазмұны ретінде адамды шығармашыл, белсенді тұлға ретінде қалыптастыратын материалдық және рухани құндылықтардың жиынтығы екенін түсінеміз, әрине.

Академик Әлкей Марғұлан өткен XX ғасырдың басында-ақ материалды мұрамен қатар, материалдық емес мәдени мұраға ерекше көңіл бөліп, тереңінен зерттеу, оны қорғау, келешек ұрпақ санасына жеткізу мәселесі қазақстандық қоғамның өзін-өзі айқындауына, ұлттық және мемлекеттік сана-сезімнің нығаюына, білімділік пен мәдениетаралық түсіністіктің нығаюына терең әсер ететінін терең түсінді. Өз кезегінде академик Ә.Х. Марғұлан қазақ халқының, оған туыстас халықтарға тән көне, ежелгі жыр-аңыздарға тиянақты да терең ғылыми талдау жасап, ғалым Жайық Бектуровтың сөзімен айтсақ, «небір шиеленіскен түйіндерді шешіп, босаң арқан арқауларды ширатып, желі-көгеннің бұршақтарын көбейтіп, қазықтарын тереңірек қағып кетті». Ыждаһатты зерттеулер нәтижесінде: «Ғасырлар бойы ежелгі Қазақстанды мекендеген көшпелі және жартылай көшпелі тайпалар туғызған барлық мәдени құндылықтардың ішінде ең жақсы сақталғандары халықтық эпос және ою-өрнек, ал сәулет өнері ескерткіштері, тас мүсіндер секілді басқа да көне ескерткіштер із-түзсіз жоғалды немесе бізге олардың тек сынықтары және қорғандар мен мұнаралардың қираған орындары ғана жетті» – деп жазды Ә.Х. Марғұлан [3, 75-б.].

Кезінде Қорқытты ауызға алудың өзі бір қорқынышты, тосық жағдай болса, академик Әлкей Марғұлан, «Қорқыт ата» аңызын, халқымыздың «Қозы-Көрпеш-Баян сұлу», «Көрұғлы», қырғыз халқының «Манас» жырларының тарихын, шығу төркіндерін анықтап, саралай білді. Ғалымның сан жылғы ыждаһатты да жемісті еңбегінің нәтижесінде көне аңыз, ертегі, жырларымыз ұзақ жылғы шаң басқан кір тозаңынан тазарып, бүгінгі қауымға өздерінің халықтық, шынайы бұқаралық таза да пайдалы кейпінде жетіп отыр. Жетіп қана қоймай, Ә. Марғұлан зерттеген «Қорқыт ата» аңызы, халқымыздың «Қозы-Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Көрұғлы», «Манас» жырлары, қазақтың киіз үйі, т.б. Қазақстан Республикасының материалдық емес мәдени мұрасының Ұлттық тізіміне кіріп отырғанын мақтанышпен айтуға болады.

Ә. Марғұланнның «Ежелгі жыр-аңыздар» атты монографиялық еңбегі зерттеушінің тарих-

шы, этнограф, археолог, өнертанушы, филолог екендігін айқын байқатады. Бұл еңбекте халықтың, түркі тектес халықтарға ортақ рухани, әдеби, мәдени мұралар тек әдебиеттану тұрғысынан ғана емес, елдің рухани құндылығы ретінде жан-жақты талданады, – деп жазады Г. Пірәлиева [4].

Қазақ әдебиеттану ғылымындағы фольклортану, эпостану салаларында көптеген еңбектер жазылды. Дегенмен, ауыз әдебиетінің көне кезеңдеріне, ондағы мәдени мұралардың түп төркініне тереңдеп бару, оларды тарихпен, археологиямен, этнографиямен, өнермен, жалпы оларды бар салаға қатысы бар ортақ рухани құндылық ретінде қарастыру мәселесін алғаш рет көтеріп, осы тұрғыда мол ізденістер жасап есепсіз қазына, байлық тастар кеткен ғалымның бірі де бірегейі де көрнекті ғалым Ә. Марғұлан. Ол фольклорды, жалпы сөз өнерінің архаикалық көне кезеңін жеке қарастырып, далалық ойды даналық дәрежеге жеткізіп, халқымыздың ғасырлар бойы жасалған рухани дүниелерін әлемге танытып, осы зерттеулері арқылы мойындатқаны да мәлім. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының материалдық емес мәдени мұрасының Ұлттық тізіміне енген: наурыз, айтыс, құсбегілік, қазақтың киіз үйі, Қорқыт ата, қобыз, қобызда күй орындау дәстүрі, бақсы сарыны, қазақтың зергерлік өнері, тері өңдеу, Қыз Жібек, Қозы Көрпеш-Баян сұлу жырлары, т.б. Әлкей Марғұлан зерттеуінен ерекше орын алған құндылықтарымыз.

Осы аталып отырған Қазақстан Республикасының материалдық емес мәдени мұрасының Ұлттық тізімі:

- Әдет-ғұрыптар, салттар, мейрамдар;
- Материалды емес мәдени мұраның таратушысы ретінде тілді қоса алғанда, ауызша айту дәстүрлері мен айтылу нысандары;
- Дәстүрлі колөнермен байланысты білімдер мен дағдылар;
- Орындаушылық өнер;
- Табиғат пен ғаламға қатысты білімдер мен әдет-ғұрыптар атты бес категория бойынша топталған [2].

Осы рухани құндылықтарды зерттеу және сақтау барысында музейлер алдында бүгінде; а) материалды емес рухани құндылықтарға не жатады, ә) музейлік мазмұндағы рухани құндылықтарды айырудың критерилерін анықтау, б) рухани мұраны құжаттаудың жүйесін анықтап алу секілді біраз мәселелер туындайды.

Италияның халықаралық музейлер комитетінің төрағасы Дж. Пинна осы материалды емес рухани мәдени мұраларды үлкен үш категорияға бөліп қарастырады [5].

Бірінші топ; ата кәсіп, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлер, халықтың би өнері, тұрмыс ерекшеліктері т.б.

Екінші топ; тілі, әндері, халық ауыз әдебиеті;

Үшінші топ – халықтық тәрбие, ағартушылық, тәлімгерлік тәрбие.

Осы материалды емес мәдени мұра және музей ісіне қатысты арада туындайтын бір сұрақ ол, материалды емес мәдени мұраны (ауыз әдебиеті үлгілері, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, музыка, би өнері, ата-кәсіп, қол өнері, оларды орындау технологиялары, т.б.) қалайша музейлік зат ретінде танып, экспозициялауға болады? Бір қарағанда музейлік объект ретінде көзге елестету мүмкін емес сияқты.

Бұл музей қызметкерлерінің дайын болуы, қабылдауына, яғни біліктілігіне байланысты. Музей ісінде жаңашылдық формаларын енгізу қажет болады. Ол үшін ойлауда серпіндік, яғни жаңаша ойлау, жаңаша көзқарас керек.

Мысалы ата-кәсіп нәтижесінде пайда болған дайын өнім – музейлік зат болып табылады. Айталық, киіз үй музейлік зат ретінде Республика көлемінде барлық музейлердің этнография залдарынан орын алған. Ал материалды емес мәдени мұраға жататын ата-кәсіптің өзін қалай музейлік нысан етуге болады? Ол соңғы нәтижеге дейінгі іс-әрекетті баяндау, немесе киіз үй жасау технологиясын баяндау. Оның ең негізгі болып табылатын бөлігін: жасаушы шебердің өз ісіне қалай көңіл бөлуі, жасау барысындағы ынта-жігері, мақсаты, ой ұшқырлығы, шеберлігі, тағы басқалар материалды емес мәдени мұраның негізгі элементтері болып табылады. Негізінен дәстүрлі құндылықтар туралы сөз еткенде ең бастысы осы қасиеттер болуы тиіс.

Бүгінгі жаһандану заманында бүкіл әлемде бірнеше ондаған жылдардан соң бабаларымыз ғасырлар бойы сақтап келген құндылықтардың келмеске кетуі де ғажап емес. Бұл орны толмас жоғалтулар болмақ. Мәселе жоғалтудың интеллектуалды жағында ғана емес, дәстүрлі мәдениеттің өзегін айқындаушы мәні, маңызы жоғалап, келмеске кетеді.

Материалды емес мәдени мұралардың музейден орын алып, ұзақ сақталуы үшін олардың музейлік заттарға тән: *ақпараттылық және бейнелілік* секілді қасиеттерін қолдану қажет сияқты. Себебі, материалды емес мәдени мұраның біраз бөлігі ұзақ іс-әрекеттің барысында нәтижелі болуы себепті, әдеттегі музейлік затқа қарағанда ақпарат көзіне бай.

Салт-дәстүрлерді насихаттау арқылы музейлер қызмет көрсетудің жаңа түрлерін көрсете де

алады. Мысалы, Ресейде ХХІ ғасырдың басында материалды емес мәдени мұраны насихаттауды шығармашылық лабораторияларымен, шеберханалармен жабдықталған дәстүрлі музейлер, музей-қорықтар, экомuseumейлер және «жанды музейлер» бастады. Тула облысындағы Л.Н. Толстойдың «Ясная поляна» музей-заповеднигін жанды музей деуге болады. Музей аумағында дәстүрлі орыс пешімен өз заманына сай көне жиһаз үлгілерімен сақталған, орыстың дәстүрлі ағаш үйінде (изба) ұлттық үлгіде киінген музей қызметкерлері түрлі салт дәстүрлерді көрсетіп, келген көрермендерге картоп және капуста салып пісірілген орыс тоқаштарын ұсынып және самауырдан ыстық шай ішуге шақырады. Көрермендерге шүберектен қуыршақтар жасаудан шеберлік сабақтарын өткізеді. Сөйтіп көрермендер өз қолымен ойыншық жасауды үйреніп, әрі естелік ретінде оны алып кете алады. Музей-қорықта ұйымдастырылған колөнер шеберлігі үйірмесінде жергілікті саз-балшықтан күйдіріп түрлі сувенирлер дайындау жақсы жолға қойылған. Музейге келушілер Л. Толстой заманындағыдай ат жегілген арбаларға отырып, усадьба аумағында серуендеп қайтады. Музей-қорық аумағында ұйымдастырылған «Муравейное братство» атты бала бақшасы тәрбие жұмыстарын Л.Н. Толстойдың педагогикалық көзқарастары негізінде іске асырады.

Ал, Республика көлеміндегі музейлерде осы материалды емес мәдени мұраны насихаттауды іске асыру ерекше жолға қойылған деп айту қиын. Егер осы мақсатта талпынып жүрген бірді-екілі мұражайды атап көрсетер болсақ, мысалы, Павлодар облыстық Бұқар жырау атындағы әдебиет және өнер музейінде бірінші зал ауыз әдебиетіне, екінші зал көне түркі жазуларына, үшінші зал жыраулар шығармашылығына арналған. Ауыз әдебиетіне арналған залда, мысалы, жыр-аңыздар, Қорқыт ата, бақсылар шығармашылығы, халық ертегілері туралы дәрістер оқылып, музейге келуші оқушылардың қатысуымен қуыршақ театры ертегілерді сахналап көрсетеді. Мұны жақсы жолға қойылған, үлкен жетістік деп айту, әрине, артық.

Бұл мысалдан көріп отырғанымыздай музейдегі көрерменге бағытталған іс-әрекеттің барысы және оны қадағалау (егер музейде интерактивті технологиялар дамыған болса), тіпті сол процесске қатысу мүмкіндігі – ақпарат алудың ерекше әсерлі түрі. Ал, материалды емес мәдени мұраның, мысалы, ұлттық музыка, би өнерін тамашалау, айтыс өнері т.б. адамдарға беретін

керемет эмоциялық әсерінің дәрежесін талдап, түсіндіруді қажет етпейді.

Музей экспозициясы ретінде көрсете алмасақ, реставрация жасай алмасақ, тіпті ортадан жеке дара бөліп алып көрсету де мүмкін емес болғандықтан, материалды емес мәдени мұралардың бәрі дерлік музей объектісі бола ала ма?

Материалды емес мәдени мұраны адамның материалды немесе мәдени құндылықтарды өндіру, енгізу, жасау т.б іс-әрекеттеріне байланысты білім жиынтығы, эмоционалды әсері және музейлік маңыздылығы бар дәстүрлі рухани мәдениет нысаны немесе, оның бар үлгісі ретінде музей жинағына енгізілген музейлік нысан деп анықтауға болады. Материалды емес мәдени мұранының музейлік нысандарын мазмұндық маңызына тән өзгешелігіне байланысты ерекше мәртебелі деп қарастыру қажет. МЕММ мен музейде қайта таныстырудың ерекшелігі мен мәртебесі оның сақталу дәрежесі мен өмір сүрген ортасына байланысты. Кейбір жағдайда сол дәстүрді сақтаушы адам да музей нысаны болуы мүмкін.

Бірінші топқа кіретін материалды емес мәдени мұра туралы сөз етсек, мысалы, шебер ұлттық үлгіде түскиіз дайындайды. Осы түскиіздің негізін құраушы мата, ою үлгілері, тігетін машина т.б. шеберге қажет заттардың бәрі музейлік зат болып табылады. Ал, музейлік зат емес бірақ мәдени мұра – ол шебердің қолының ұшқырлығы, шапшаңдығы, ол анасынан, әжесінен жалғасын тауып, ғасырлар бойы ұрпақтан – ұрпаққа жетіп, шебердің жадында сақталып келе жатқан сол затты жасаудың әдіс-тәсілдері, әр оюдың мән-мағынасы, әсемдік, сұлулық туралы аналар ұғымы, әр заттың өмірмен, болашақпен байланысы, ырымдық наным – сенімдік белгілері т.б.

Ал, екінші топқа жататын заттық емес мұра ол ауыз әдебиеті, халық әндері туралы сөз қозғасақ, ақынның, жыраудың, сал-серілер шығармашылығындағы домбыра, киім үлгілері, нотаға түсірілген әндері мен ән тексттері әрине материалды мұра екені сөзсіз. Сонымен қатар әр ақынның өзін ұстау мәнері, домбыра қағысы, әнді орындау кезіндегі дене қимылдары қайталанбас сәт. Ол әр кез өзгеріп отырады. Бір жұп ақынның айтысын екінші рет өзгеріссіз қайталау мүмкін емес. Бір әнді де әнші дәл сол көңіл күймен, екінші рет қайталап орындай алмайды. Егер мысалы, ХІХ ғасырда шеберлер, ісмерлер дайындаған түскиіз, сырмақ сақталған болса, пайдаланған ою үлгілерін, бояуды, жіпті, матаның түрлерін немесе жүн тауып сол сырмақты немесе түскиізді жаңғыртып, қайта жасауға болады.

Ал, ауыз әдебиеті үлгілерін, еш өзгеріссіз дәл сол қалпында қайталау мүмкін емес. Осыған дәлел бір ғана «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының жиырмадан аса вариантының болуы. Бірақ жыр сақталған. Оны сақтаудың бірден – бір тәсілі – жаңағы үшінші топқа кіретін – тәлімгерлік, халықтық тәрбие – ұстаздық етіп шәкірт дайындау, тірі немесе әрдайым дәстүрлі әншілер мектебін, жыраулар, ақындар мектебін жандандыру, орындаушыны дайындау арқылы сақтау.

Рухани мұраны сақтаудың бірден бір жолы – тәлімгерлік, әке жыршыдан – бала жыршыға мирас етіп қалдыру деген пікірді Әлкей Марғұлан жазған еді. Өйткені тарихи жыр-аңыздарда үлкен тарихи хабарлы оқиғалар сақтаулы, оны ересек кісіге бірден ұғып түсіне алу қиын, сондықтан бір ізділік болмай тарихи фактілер бұрмаланып дұрыс баяндалмайды. Осы себептерге байланысты ақын – жыршы өз баласын немесе шәкіртін кішкентай кезінен бастап үйретеді. Бала жасынан жыр аңызды жатқа оқып үйрене бастайды да, өз жадын, өз елі хақында ой өрісін әрқашан дамытып отырады. Ер жеткен соң өз білімін әрі дамытып өз әкесінің немесе ұстазының ісін жалғастырушы болып есептеледі де ақын – жыршы бала атанады. Кез – келген талапкер ақын – жыршы бола алмайды, сондықтан да бұл іс тек мұрагерлік сипатта болып отырады. Ақын – жыршы мен шежіреші қариялардың негізгі рөлі ол хабар – архивтік, коллективтік (этностық) жадын сақтау, қазақтың ауызша тарихын жыр – аңыз бен шежіре арқылы болашақ ұрпақтарға жеткізу, қазақтың ұлттық санасын жетілдіру, өз отанына деген патриоттық сезімдерін ояту, ал ең негізі олар тарихшылардың ролін атқарды [6]. Ақын-жыршы мен шежіреші қариялар негізінен қазақ қоғамында бір халықтың тарихын сонау сақ, үйсін, ғұн, қаңлы, оғыз, қыпшақ дәуірлерінен бастап осы XX ғасырдың басына дейін күрделі өзгеріссіз жеткізді, бұл таңқаларлық жәй.

Қазақ сахарасында ежелгі заманның асқан данасы Қорқыттың толғау айту дәстүрін, оның эпикалық жырын, күйін, сарынын, накыл сөздерін мұра етіп, оны біздің заманымызға жеткізген жыраулар, ойшы адамдар аз болмаған. Қорқыттың мұрасына ие болған саңлақ кісілерді Ә. Марғұлан төрт топқа бөледі:

1) Қойлыбай, Балақай, Қарамырза, Нысан абыз секілді ежелгі бақсы-жыраулар;

2) қобызбен күй тартқан атақты күйшілер әл-Фараби, Кетбұқа, Ер Шегедей, Досжан, Өтеболат, Қанғожа Уәлиханов, Ықылас, тағы басқалары.

3) Болжау айтумен халықты ойға түсірген ойшы жыраулар, шешендер (Сыпыра жырау, Асан ата, Қазтуған, Шалкиіз, Әнет баба, Бұқар жырау, Тәтіқара, Құлназар, Майлықожа);

4) Қорқыт дәстүрі бойынша қобызбен жыр тасқынын ағытқан құйма ақындар Жанак, Сабырбай, Найманбала, Жұмағұл, Базар жырау, Ерімбет жырау, Абыл жырау тағы басқалары.

Бұлардан басқа – деп жазды Марғұлан, Қорқыттың әңгімесін хикая түрінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырған шежіре адамдар аз болмаған. Марғұланның жазуынша олар әсіресе, Сырдария жағасында, Жанкент, Қазалы, Қармақшы, Қызыл-Орда, Сығнақ, Шәуілдір, Түркістан қалаларының төңірегінде көбірек жолығады [7, 149 б.].

Ә.Х. Марғұлан өз зерттеулерінде қазақ фольклорын, оның ішінде қазақтың тарихи жыр-аңыздарына сүйене отырып тарих пен этнографияны байланыстыра отырып, тарихи фольклорды алғаш рет кешенді түрде зерттеген ғалым. «Ғасырлар бойы сахарادا айтылып келген ертегі-жырларды, аңыз әңгімелерді ең алғаш шығарып таратқан, сахараны қоныстанған әртүрлі көшпелі түркі тілдес елдер еді. Олардың ішінде жұртшылық майданынан белгілі орын алып, тарихта көрнекті ат қалдырған жұрттар, ескі дәуірден шолып қарағанда, ғұн мен сақтар, үйсін мен қаңлылар, қырғыз бен ұйғырлар жұрты болмаса, өзгенің барлығы тарихи дәуірлерде бүгінгі қазақ даласында тіршілік жасап, олардан тараған рулардың көпшілігі бері келе қазақ елінің іргесін құруға негіз болды. Сондықтан бұл айтқан ескі рулар жасаған мәдениет бұйымның іздері де, оның ішінде қазақ жыры, эпос, орнамент, сәулет істері, бүгінге дейін Қазақстан жерінде кесек түрде сақталып, олардың жұртшылық салты, елдік заңы, барлық рухани тіршілігі де көбінесе оларға тетелес ұрпақ болған және сахараны үздіксіз қоныс еткен олардың түбегейлі мұрагері, қазақ елінің тұрмысында ашығырақ сақталғанын» жазды [8, 23 б.].

Әлкей Хақанұлы Марғұлан өзінің «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының варианттары атты еңбегінде; «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры – қазақ эпосының ең ескі, ең жойқын түрі. Бұл жырды Болат Уәлиханов 1828 жылы Петерборда Сенат үйінде үш күн айтып бітіре алмаған. Оның варианттары өте көп, ол екі ғасыр бойы жиналып келеді» – [6] деп жазды. Оларды XVIII – XIX ғасырларда көптеген ақындар жырлаған. Бұл жырдың қазақша жазылған ескі нұсқасы Баянауылда атақты Сақау ақын жырлаған варианты. Ол қолжазбаны 1827 жылы Баянауылдың Бадыс деген

бір қариясынан Қазақстанды зерттеуші И.Беленицын табады.

Ал ең көлемді, әрі көркем, ең ескі түрінің бірі – атакты Жанақ ақын варианты. Бұл жырды Жанақ ақын ХІХ ғасырдың 40-шы жылдарына дейін айтып, бірнеше нұсқа қалдырады.

Жырдың әдемі нұсқаларының бірін қағазға түсірген Сегіз-сері. (Обаған) 12 жасына дейін ауылдағы мектепте оқып, кейін 1828 жылы Омбыдағы Азия мектебін (Азиатская школа) бітірген Сегіз сері сол жылдары Омбыда отырып «Қозы Көрпеш Баян сұлу жырын жазады. Торғай өлкесіне саяхатқа барғанда өзімен бірге ала жүріп, шежіре жинаушы Ахмет Жантуринге тарту етіп беріп кетеді [6].

«Қозы Көрпеш Баян сұлу»ды көп жырлаған ақындардың бірі Шөже. Шөже ақын (Көкшетау) жырды 1820 жылдан бастап, 1870 жылға дейін елу жыл бойы жырлап келген. Оның айтқан нұсқалары Ақмола, Семей, Торғай облыстарында аса кең тарағандығын да зерттеп жазған Әлкей Хақанұлы еді.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының ерте кезде жазылған қазақша бір нұсқасы Көкшетау төңірегін мекендеген уақ тайпасынан ертедегі Баян батырдың ұрпағы Абылхайыр Дербісалин варианты. 73 жасында жырдың ең жақсы варианттарының бірін жырлап өткен Найман Қаракерей елінен, Айтбай Дандыбайұлы туралы, сондай – ақ «Қозы Көрпеш Баян сұлуды» – Сыбанбай ақын (Көкпекті), Құлтума ақын (Қорғалжын), Баубек ақын, Бейсенбай ақын (Шыңғыстау), Айтбай ақын (Аягөз), Қатпа ақын (Ташкенттің түбі), тағы басқалары орындаған әсіресе көп орындаушылары Аягөз бен Лепсі бойы ақындары екенін және олардың қолжазбаларының сақталмағанын айтады.

Болат ақын Петерборда үш күн айтып тауыса алмаса, Тобылбай бидің ұлы Арыстан ақын Сарысу өзенінің бойында арбаның үстінде келе жатып төрт күн ішінде айтып бітіре алмайды. Әлекеңнің зерттеулеріне сүйенсек, Жанақ, Сы-

банбай, Шөже, Бекбау нұсқалары олардың варианттары мен салыстырғанда әлдеқайда шағын болса керек.

Дегенмен жырдың қай нұсқасы болмасын ұрпақтан ұрпаққа жеткен өшпес мәдениеттің ұлы мұрасы.

Ә.Х. Марғұлан туралы профессор Ж.О. Артықбаев: «Заманымыздың заңғар тарихшысы, академик Ә.Х. Марғұлан «Қозы Көрпеш Баян сұлу» жырына аса көңіл бөліп, көп жылдар бойы жырдың түрлі варианттарын жинақтап, оларды салыстырып зерттей отырып және сол жыр тудырған ортаның тарихи сипатына терең бойлап, бірнеше ірі мақала жариялаған еді. Бүгінгі таңда Әлекеңнен артық «Қозы Көрпешке» еңбек сіңірген зерттеуші жоқ. Бүгінгі «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының ғылымға отыз шақты варианты белгілі болса, соның көпшілігін анықтаған Ә.Х. Марғұлан» – [9] деп жазды.

Дегенмен қазақ тарихы, этнографиясы, археология, филология, өнертану ғылымдарына айрықша еңбек сіңірген Әлкей Хақанұлы Марғұланнның ғасырлар қойнауына жасаған ғылыми саяхатының жемісі – «Қазақ халқының эпикалық әңгімелері (миф, легенда, ертегі-жыр, аңызды әңгімелер) туралы тарихи-әдебиеттік зерттеулер» атты докторлық диссертациясы немесе «Ежелгі жыр аңыздар» атты ғылыми – зерттеу мақалалар жинағының халқымыздың материалды емес мәдени мұрасын жинап, зерттеп, сақтап, қайта жандандыруда Қазақстан музейтанушыларына көрсетер көмегі ұлан ғайыр. Бұл еңбекте Әлкей Хақанұлы алғаш рет халықтың жыр-аңыздарын тарихи дерек ретінде қарастырады.

Шын мәнінде Ә.Х. Марғұлан өткен ғасырдың өзінде, тарихшылар, жыршылар, әдебиетшілер, этнографтар біріге отырып, жаңадан табылған жазба деректер мен материалдық ескерткіштерді салыстыра зерттеп, олардың рухани жағына ерекше көңіл бөлу қажеттігін түсіндірген болатын.

Әдебиеттер

1 Коссова И.М. Культурное наследие и современный музей. – М., 2005. – С. 7-8.

2 http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31385954

Қазақстан Республикасында материалдық емес мәдени мұраны қорғау және дамыту жөніндегі тұжырымдама. /Қазақстан Республикасы Үкіметінің №408 қаулысы 2013жыл 29 сәуір.

3 Марғұлан А.Х. О характере исторической обусловленности казахского эпоса // Известия Каз ФАН СССР, Сер.историч. – Алматы, 1946 – № 2 – С. 75–81.

4 Пірәлиева Г. Әлкей Марғұлан және шоқантану мәселелері. /Кенестік кезеңдегі қазақ әдебиеттанушылары. – Шымкент, 2010.

5 Каулен М.Е. Вторая жизнь традиции. – М., 2005. – С. 13-23.

- 6 Марғұлан Ә.Х. «Ежелгі жыр аңыздар». 1 том, – Алматы: «Алатау», 2008.
- 7 Марғұлан Ә.Х. Қазақтағы қорқыт аңыздарын дәстүр етушілер. // Ежелгі жыр-аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 143–156-бб.
- 8 Марғұлан Ә.Х. Қазақ халқының эпикалық әңгімелері (миф, легенда, ертегі-жыр, аңызды әңгімелер) туралы тарихи – әдебиеттік зерттеулер атты докторлық диссертация. 3-том. – Алматы, «Алатау», 2008. – 488 б.
- 9 Артықбаев Ж.О. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу»: Тылсым сырлар (этнологиялық интерпретация тәжірибесінен). / Сб.ст. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры – әлемдік фольклордың асыл ескерткіші. – Семей, 2002. – 8 б.

References

- 1 Kossova I.M. Kulturnoe nasledie i sovremennyi muzei. – M., 2005, – S.7-8.
- 2 http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31385954
Kazakhstan Respublikasynda materialdy emes madeni myrany korgau zhane damytu turaly tuzhyrymdama.
- 3 Margulan A. Kh. O kharaktere istoricheskoi obuslovlennosti kazakhskogo eposa. \Izvestija KazFAN SSSR, serija istorich. – Almaty, 1946. – № 2. – S. 75-81.
- 4 Praliyeva G. Alkei Margulan zhane shokantanu maseleleri. \Kenestik kezendegi kazak adebiettanushylary. – Shymkent. – 2010
- 5 Kaulen M.E. Vtoraja khizn tradizii. – M., 2005, – s.13-23.
- 6 Margulan A. Kh. Ezhelgi zhyr-anyzdar. Almaty: <Alatau>, 1tom. 2008.
- 7 Margulan A. Kh. Kazaktagy Korkyt anyzyn dastur etushuler. \ Ezhelgi zhyr-anyzdar. – Almaty: <Zhazushy>, 1985.
- 8 Margulan A. Kh. Kazak khalkynyn epikalyk angimeleri (mif, legenda, ertegi-zhyr, anyzdy angimeler) turaly tarikhi-adebi-ettik zerteuler atty doktorlyk dissertazja. 3 tom. – Almaty: Alatau, 2008.
- 9 Artykbayev Zh.O. <Kozy Korpesh-Bajan sulu>: Tylsym syrlyar. \Sb.st. <Kozy Korpesh-Bajan sulu>-alemdik folklordyn asyl eskertkishi. Semei. 2002, 8-b.

Шалғынбаева С.Х.

**XX ғ. 90-жылдарының
соңындағы қазақтардың
халықтық отбасылық
дәстүрлері және қалалық тұр-
мыстағы инновациялар
(Алматы және Тараз
қалаларының материалдары
бойынша) мәліметтер
базасын құру**

Shalginbaeva S.H.

**Creating a problem-oriented
database «The family tradition
and innovation in the urban life
of the Kazakhs in the late 90s.
XXcen» (based on Almaty and
Taraz)**

Шалгинбаева С.Х.

**Создание проблемно-ориен-
тированной базы данных по
теме: «Народные семейные
традиции и инновации в горо-
дском быту казахов в конце
90-х гг. XXв.» (по материалам
Алматы и Тараз)**

Мақалада автор қазіргі заманғы Қазақстандағы урбанизм мәселесі және төл этностың қалалық өмірдегі отбасылық дәстүрлері мен инновациялары сынды күрделі құбылыстары жайлы қарастырады. Мәселен бағдарлы деректер базасында жүзеге асырылатын компьютерленген этнографиялық зерттеу стратегиясының проблемасын анықтайтын, пайдалану жүйесін зерттеу және жаңа әдіснамалық тәсілдерді іздеу. Зерттеулер жаңа инновациялық техниканы пайдалана отырып қазақтардың қазіргі өміріндегі ұлттық дәстүрлерінің дамуі үрдістері мен заңдылықтарын анықтайды.

Зерттеуде қазақ халқының қазіргі кезеңдегі ұлттық дәстүрлерін, тұрмыс тіршілігіндегі үдерістер мен заңдылықтарын түрлі әдістерді пайдану арқылы жаңа инновациялық механизмдерді ашып көрсетеді. Зерттеу нысанына параметрлік көрсеткіштері, маңыздылығы, урбанизациялық дәрежесі және мәдени даму қарқынымен ерекшеленетін, қазақ халқының көп шоғырланған ортасы Алматы және Тараз қалалары алынды. Зерттеу халық арасында түрлі әдістегі 9 бөлімнен тұратын этнографиялық сауалнама арқылы жүргізілген.

Түйін сөздер: дәстүр, қалалық қоршаған орта, сауалнама, градациясы, белгісі.

The author in the article raises questions of modern urbanism in Kazakhstan, and such complex phenomena as family traditions and innovation in the urban life of the titular ethnos. Search for new methodological approaches in this problem identified use of computerized ethnographic research strategy, and has implemented new problem-oriented database for this analysis. Nowadays, studies have revealed the trends and patterns of national traditions in Kazakhs life, uncovered the mechanisms that contribute the use of new techniques.

Research has revealed the trends and patterns of national traditions in the modern life of the Kazakhs, uncovered the occurrence of innovations based on the use of new techniques. The object of the research was chosen Kazakh population of the two cities in Kazakhstan – Almaty and Taraz, which differ in their quantitative parameters, importance, degree of urbanization, and the level of cultural development. Method of sample population, by using ethnographic questionnaire, divided into nine blocks was used in the survey. Issues of socio-demographic, social movements, educational status were included.

Key words: tradition, urban environment, the questionnaire, gradation, sign.

Автор в статье затрагивает вопросы современной урбанистики Казахстана и такого сложного явления, как семейные традиции и инновации в городском быту титульного этноса. Семейный быт является одной из наиболее устойчивых сфер этнического своеобразия, и именно здесь следует искать причины стойкого сохранения многих традиций. Поиск новых методологических и методических подходов к системному изучению поставленной проблемы определил применение стратегии компьютеризированного этнографического исследования, реализуемой в проблемно-ориентированной базе данных.

Исследования позволили выявить тенденции и закономерности функционирования национальных традиций в современном быту казахов, раскрыть механизмы вхождения инноваций на основе применения новых методик. Объектом исследования было выбрано казахское население двух городов Казахстана – Алматы и Тараза, которые различаются по своим количественными параметрам, значимостью, степени урбанизации, темпами культурного развития. В исследовании использован метод выборочного опроса населения с помощью этнографического вопросника, разделенного на 9 блоков. Включены вопросы социально-демографического характера, социальные перемены, образовательный статус.

Ключевые слова: традиции, городская среда, вопросник, градация, признак.

**XX ғ. 90-ЖЫЛДАРЫ-
НЫҢ СОҢЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚТАРДЫҢ
ХАЛЫҚТЫҚ
ОТБАСЫЛЫҚ
ДӘСТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ
ҚАЛАЛЫҚ
ТҰРМЫСТАҒЫ
ИННОВАЦИЯЛАР
(Алматы және Тараз
қалаларының
материалдары бойынша)
МӘЛІМЕТТЕР
БАЗАСЫН ҚҰРУ**

Біздің республикамыздың тәуелсіздік статусын алу азаматтық қоғамға өту, жаңа нарықтық және ақпараттық ортаның қарқынды даму жағдайында республиканың негізгі этносының қалалық тұрмысындағы инновациялар мен отбасылық дәстүрлер сияқты күрделі, көп қырлы құбылыстарын зерттеу Қазақстанның қазіргі этнографиялық урбанистикасының өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Ақпараттар теориясының жарыққа шығуында «салт-дәстүр» терминін қарастыратын болсақ, онда ол «әлеуметтік мұрагерліктің ерекше түрі, әлеуметтіліктің өткен үлгілерінің тура көшірмелеріне бағытталған ақпараттар жазбасының тәсілі деп түсіндіріледі» [1, 48 б.]. Сондықтан мұрагерліктің материалдық және рухани мәдениетінің дәстүрлі формасы өткен қызметтің, кәсіптің көшірмесін болжайды, «алдыңғы ұрпақтың жинақтаған тәжірибелерін толықтай және нақтылай меңгеру» [2, 48 б.]. Бұл контексте этникалық дәстүр тұрақты мәдени қауымдастықпен – этноспен ғана еске түсірілетін (ерекше ақпараттық «қорғаумен») өздерінің шектерін сақтайтын, оған қатысты индивидтердің теңестіру қағидалары мен осы қағидалардың ұрпақтан ұрпаққа беретін тұрақты кешенін көрсетеді [3, 216 б.].

Қазіргі әлеуметтік – мәдени кеңістікте прагматикалық типтегі реттеуші механизмдердің әрекет етуі, әртүрлі этностардың жаһандық экономикалық және ақпараттық жүйеге кіруі дәстүрлерді елеулі түрде модификацияға ұшыратып отыр. Айта кету керек, материалдық сферада инновациялар өз жолын жылдам табатын болғанымен, рухани мәдениет саласында кәсіптердің мұраланған стереотиптер шегінен шығу қарқыны біршама төмен. Бірақ бұл жағдай қазіргі үшінші мыңжылдық табалдырығында дәстүрлері жоғала бастаған қоғамда этникалық дәстүрлер рөлінің адамзат тарихының алдыңғы дәуірлерімен салыстырғанда төмендеу үрдісі болып жатқанын білдірмейді. Керісінше, қоғамда өтпелі кезең деп аталатын қазіргі уақытта құндылықтардың ескі жүйесі жойылып, ал жаңасы әлі қалыптасқан жоқ, тек сақтауға ғана емес, сонымен бірге этномәдени дәстүрдің қайта жандану тенденциясы байқалады.

Бұл үрдіс әсіресе өздерінің әлеуметтік мәдени түбіріне позитивті қарау, этникалық сана-сезімнің қуатты өсуі байқалатын посткеңестік кеңістіктегі республикалар үшін маңызды. Мыса-

лы, бүгінде Қазақстанның отандық тарихи ғылымының жетекші императивтерінің бірі Дала өркениеті номадтарының ізбасарлары болып табылатын қазақ халқының тәжірибесі мен дәстүрлер тарихының қайнар көзі, біздің ата-бабаларымыздың идеялық және мәдени мұралары болып табылады.

Ұлттық қайта жандануға қазіргі бағдарлану кеңестік дәуірдің 70 жыл ішінде болған құбылыстар мен процестерге орынды «үн қатуы» болып табылады, ол кезде этнос өмірі үлгісінің көптеген дәстүрлі ерекшеліктерін жою жүрді, мемлекеттің ресми саясатына бағытталған атеизмді белсенді тарату орын алды, дәстүрлі мәдени құндылықтардан, қазақ халқының көп ғасырлық тарихы мен тілінен бас тарту нәтижесінде мәдениеттің бір бөлігі естен шығарылды.

Сондықтан 90-шы жж. қазақстандық қоғамда қарқынды экономикалық, әлеуметтік және мәдени өзгерістер жағдайында өмірлік бағыт стилін дербес таңдау еркіндігінің өсу тенденцияларымен қатар, мәдениеттің ұлттық ерекшеліктерімен байланысты дәстүрлі құндылықтардың қазақтардың күнделікті өміріне «кіруі» байқалады. Әсіресе бұл бүгінде республиканың негізгі этносының қалалық ортасында, соның ішінде оның отбасы сияқты жергілікті кесіндісінде айқын көрінеді. Отбасылық тұрмыс, әдетте этникалық ерекшеліктің ең тұрақты сферасы болып табылады, атап айтқанда, онда «бөтен көзқарас үшін жабық, күнделікті өмірде әдет-ғұрып тәртібімен бекітілген, ұрпаққа қолдау тауып отырған отбасылық туыстық ортадан» [4, 125 б.] көптеген дәстүрлерді берік сақтау себептерін іздеуге болады.

Жоғарыда аталғандармен байланысты жүргізіліп отырған зерттеу мақсаты қалалық қазақтардың қазіргі отбасылық тұрмысындағы халық дәстүрлерінің қызмет ету заңдылықтары мен тенденцияларын айқындау, осы сфераға инновациялардың кіру механизмін ашу, этнографиялық сипаттағы ақпараттарды жаңа әдістер мен өңдеу технологияларын қолдану негізінде ғасырлар аралығында осы дәстүрлердің модификациясы кезеңінде болып жатқан ерекше процестер мен құбылыстардың даралануы болды. Осы мақсаттардан шыға отырып, келесідей міндеттер тобы анықталған:

- республиканың қалалық тұрғындары арасында ұлттық отбасылық дәстүрдің, әдет-ғұрыптар мен салт элементтерінің қызмет ету мен сақталу дәрежесін айқындау;

- қалаларда тұратын қазақ этносы өкілдерінің өз халқының дәстүрлі отбасылық салттары туралы хабардарлық сипаты мен көлемін анықтау;

- қалалық қазақтар арасында халықтық отбасылық дәстүрлер туралы білімдердің негізгі деректерінің таралуын зерттеу;

- отбасылық тұрмыстық мәдениетте «объективті» этнос арақатынасы дәрежесін зерттеу;

- заманауи ақпараттық технологиялардың көмегімен этнографиялық материалды өңдеу әдістерін жасау;

Зерттеу объектісі ретінде өздерінің сандық параметрлері бойынша ерекшеленетін, урбандану дәрежесі мен мәдени даму қарқыны, әкімшілік маңыздылығы әртүрлі Қазақстанның екі қаласы – Алматы және Тараздың қазақ халқы таңдалып алынған болатын. Бұл қалалардағы халықтың полиэтникалығына қарамастан, мұндағы қазақтардың саны өзге ұлт өкілдері санына қарағанда басым. Мұнда келтірілген белгілер жеткіліксіз екендігі сөзсіз, алайда дәл осы көрсеткіштер есебі дәстүрлі-тұрмыстық мәдениет жағдайына айтарлықтай ықпал ететін қаланың ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді. Бүгінгі күні қалалық этникалық субмәдениетте қазақ отбасылық дәстүрлері мен салттарының қызмет ету мәселелерін зерттеуде (ол туралы сипаттаушы кең көлемдегі әдебиеттерге қарамастан) репрезентативті бола алатын этнографиялық деректер мүлде жоқ [5, 69-77, 440-503 бб.]. Республикада жүргізілген әртүрлі тексерулердің этноәлеуметтік материалдары негізінен ауыл халқына қатысты [6, 30-35 б.]. Сондықтан осы зерттеудің объектісі мен пәні ерекшеліктерімен байланысты нақты ақпараттық материалды жинақтау әдістерін таңдау туралы сұрақ заңды түрде тұрды. Бұл үшін шартты түрде 9 блокқа бөлуге болатын этнографиялық сұрақ кітапшасының [7] көмегімен Алматы және Тараз қалаларының халқын ішінара сауалға тарту әдісі қолданылған болатын.

Алғашқы төртеуіне сауалға тартылушылардың әлеуметтік-демографиялық құрамын, миграциялық және бейімделу процестері, көшіп-қону, білімділік статусы, заманауи қалалық отбасы құрылымын және т.б. (мысалы: жынысы, жасы, әлеуметтік жағдайы, білімі, қалада тұру мерзімі, қайдан келді, отбасы жағдайы, жанұя құрамы, ата-анасы, жұбайының ұлты және т.б.) сипаттайтын сұрақтар кірді. Мұнда қарым-қатынас жасау тілі, тұлғааралық байланыстар, отбасындағы еркек пен әйелдің рөлдік қызметімен байланысты кейбір этникалық сипаттамалар көрініс табады. Халық дәстүрлері мен инновациялары туралы ақпаратты алуда басты назар отбасылық тұрмыстың дәстүрлік дәрежесі мен үйлену, туу және жерлеу рәсімдерінің сақталуын үш аспектіде ашатын блоктарға шоғырланған: а) салт-дәс-

түрді білу; б) оларды сақтау (тұрмыста); в) оларға қатынасы.

Одан басқа жекелеген блоктар діни наным-сенімдер, діни салттар, сонымен қатар отбасылық-туыстық қатынастар мәселесімен байланысты (материалдық, моральдық-этикалық және мәдени). Көрсетілген блоктарға барлығы 156 сұрақ кірді.

Қойылған мәселелерді жүйелі зерттеуде жаңа әдіснамалық және әдістемелік тәсілдер іздеу «сараптама» түріндегі компьютерленген этнографиялық зерттеу стратегияларын қолдануды анықтады, ол Алматы және Тараз қалаларының материалдары бойынша «XX ғ.90 жж. соңындағы қазақтардың қалалық тұрмысындағы халықтық отбасылық дәстүрлер мен инновациялар» [8] мәселелік – бағдарланған мәліметтер базасы (МБМБ) жүзеге асырды. Осыған ұқсас талдаудың негізгі кезеңдеріне кіреді:

- зерттеушілік міндеттерді қою, мазмұнды болжамдарды құрастыру;
- зерттелуші үрдіс пен құбылыстар үлгісін маңызды деңгейде құру;
- таңдалған үлгі шеңберінде зерттеу объектісін сипаттайтын бірдей ақпарат көздерін іріктеу;
- этнографиялық сауал барысында алынған мәліметтерді моделдеу және ақпараттарды машина оқитын формада көрсету;
- бағдарламалық қамтамасыз етуге сәйкес келетін мәліметтер түрі, сондай-ақ қойылған міндеттер сипатына жауап беретін талдау әдісін таңдау, бұл жағдайда мәліметтер базасын басқару жүйесі (МББЖ).;
- машина оқи алатын мәліметтерді нақтылы міндеттер мен деректер ерекшелігіне бағдарланған стандартты МББЖ көмегімен өңдеу;
- зерттеу нәтижелерін түсіндіру, ұсынылған болжамдарды қабылдау немесе жалған екенін көрсету [9, 39 б.].

Осы көзқарастың тартымдылығы, біріншіден өз параметрлері бойынша (бақылау бірліктерінің жеткілікті үлкен көлемі, оған салынған ақпараттардың біркелкілігі және тәуелсіз кездейсоқ белгілердің болуы) көпшілік деректерге жатқызуға болатын этнографиялық сұрақ кітапшасының құрылымы түрінде, стандартты, бірыңғай формадағы ақпарат жазбалары бар формуляр түрінде берілген алғашқы құжаттар жиынтығын көрсетеді. Сұрақ кітапшасының формуляры мәселелік-бағдарланған мәліметтер базасымен құрылған дайын үлгіні көрсетеді. Екіншіден, ғылыми жұмыс болжамдарды анықтау, этнографиялық дерек мәліметтерін айтарлықтай күрделі компьютерлік өңдеуді талап етеді. Үшіншіден,

көптеген мәліметтерді топтастырып талдау қарапайым болса да үлкен сандық есептеулерді қажет етеді, бірақ біліксіз еңбектің ауқымды шығынын талап етеді. Компьютерді пайдалану зерттеуші үшін еңбек сыйымдылығы көп жұмысты есептеу машинасына беруге мүмкіндік береді.

Мәселелік-бағдарланған мәліметтер базасын құру этнографиялық деректердің көпшілік материалдарын компьютерде жинақтау және оның нақты мәселе бойынша машинада өңделген нәтижелерін болжайды. Сақтаудың осындай әдісі ақпараттарды бірнеше рет қолдануға жол береді, кез келген зерттеушіге мәліметтер мен оның әртүрлі әдіс бойынша өңдеу (оның ішінде математикалық статистика әдістерін тарта отырып) нәтижелеріне қол жетімділікті қамтамасыз етеді. Басқаша айтқанда, МБМБ екі қызметке ие: мұрағаттық және зерттеушілік.

Жоғарыда көрсетілгендей, компьютерлендірілген сараптамалық зерттеу кезеңдерінің бірі этнографиялық дерек (сұрақ кітапшасы) негізінде машина оқи алатын құжат құру болып табылады, басқаша оны үндестіру (формализация), сонымен қатар дерек көзіндегі мәліметтердің толық жазуын кейін компьютер жадына енгізумен ескерілетін бірыңғай өлшеу жүйесін жасау.

Мәселенің мақсаты мен міндеттерін қою барысында қалдырылған толық көлемде ашуға мүмкіндік беретін белгілерді бөлу мәселесі мұнда қажет емес. Олар этнографиялық деректерді құру процесінде жасалған және қазақтардың қалалық тұрмысындағы халықтық отбасылық салт-дәстүрлердің қызмет ету заңдылықтары мен тенденцияларын зерттеуге бағытталған. Бірыңғайланған сауалнама белгілерін өлшеу үшін гуманитарлы зерттеулерде негізінен атаулар мен реттік қатар шкалалары қолданылады. Атаулар шкаласында алдымен мазмұны бойынша (біздің жағдайда – әрбір сұраққа жауаптар нұсқасы – белгі) маңыздылық дәрежесі немесе белгі грациясының арақатынасы негізінен шыға отырып белгілер грациясы ретке келтірілген. Кейін бөлінген көрсеткіштерге сандық реттік қатар түрінде (код) индекс беріледі. Атаулар шкаласы бойынша сандық және сапалық белгілер өлшенеді. Реттік шкалада өлшеу қағидасы ранжирлеу атауын алған. Ол белгілердің нақтылы мәндерінің пайда болу жиілігінің кемуі бойынша жүргізіледі.

Этнографиялық сұраулар тізімі негізінде бірыңғайланған сауалнама қалай құрастырылғанын нақтылы қарастырамыз, респондентке қойылған бірінші сұрақ оның жынысымен байланысты. Бірыңғайланған сауалнамада «жыны-

сы» белгісімен бекітіледі, ал оның градациясы – «ер» және «әйел». Градацияға сәйкесінше «1» және «2» кодтары беріледі. Келесі сұрақ: «Сіздің жасыңыз?» деп сұралады. Сұраулар тізімінде респондент жай ғана сауал алған сәтке дейінгі өмір сүрген жыл санын көрсетеді. Сауалнамада бұл белгінің екі ашық шегі бар – «20 жастан төмен» және «80 жастан жоғары», «жас топтары» ретінде тіркеледі. Осы шектер ішінде белгінің аралық градациясында – «20-дан 29 жасқа дейін», «30-дан 39 жасқа дейін» және т.б. болады. Аралықтың оңтайлы мөлшері, құбылыс ерекшелігі қарастырылатын оның мәні Г.А.Стерджесс формуласы көмегімен есептеледі.

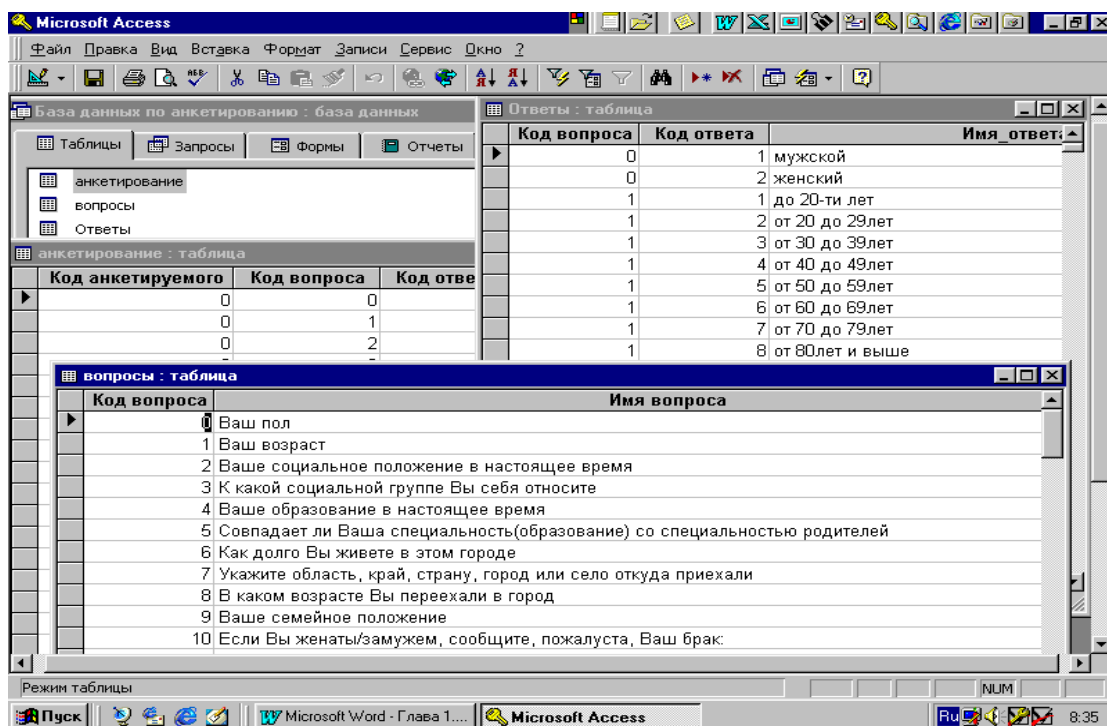
$$(K)=(X \max - X \min)/(1+3,2 \lg n)$$

[10, с. 49]

Біздің жағдайымызда аралықтың оңтайлы мөлшері 10 жылды құрады. «Жас топтары» белгісін басқыштап салалағаннан кейін сандық қатар түрінде кодтау жүргізіледі. «Қалада тұру мерзімі», «Қанша жасыңызда қалаға көшіп келдіңіз?» белгілері осыған ұқсас құралады.

«Ер (әйел) ұлты» белгісінде градация көріну жиілігінің дәрежесі бойынша ранжирленеді: орыс, украин, еврей, немісжәне т.б., мұнда «басқа да» деген градация қарастырылған, салыстырмалы қарастырғанда сирек кездесетін жұбайлардың ұлты түсіндіріледі.

Тіпті барлық белгілерде 0 деген код берілетін «көрсетілмеген» (шындығында – жауабы «жауап беруге қиналамын») деген градация қарастырылғанын айта кету керек. Этнографиялық дерек материалдары бойынша бірыңғайланған сауалнама үзіндісі 1-суретте келтірілген.

1-сурет

Бірыңғайланған сауалнама мәліметтері мәні бойынша машина оқи алатын формада көрсетілетін жаңа екінші дерек, кейін стандартты мәліметтер базасын басқару жүйесі (МББЖ) негізінде қалыптасқан МБМБ енгізіледі. Біздің таңдауымыз Microsoft фирмасының Access for Windows-на тоқталды. Бүгінгі күні бұл қарапайым және «достық» графикалық пайдалану-

шы интерфейске ие, ең атақты және қолжетімді МББЖ.

МББЖ Access МБ процессор бар, мәліметтерге кіруге болатын объектілер және пайдаланушы бағдарламаларды жылдам құру үшін формалар конструкторы. Өндеудің визуалданған құралдарын толықтыру үшін қызметтер мен процедураларды құруға болады, сонымен қатар ескішіл

операцияларды макрокомандаларды ұйымдастыру көмегімен автоматтанд МБМБ құруда Алматы және Тараз қалаларының материалдары бойынша «XX ғ. 90-жылдарының соңындағы қазақтардың қалалық тұрмысындағы халықтық отбасылық дәстүрлер мен инновациялар» келесідей шарттарды қамтамасыз етуі қажет болды:

ыңғайлы формада бірыңғайланған сауалнама мәліметтерін барлық көшірмесі бойынша сақтау;

берілген әртүрлі критерийлер бойынша диалогтық режимде мәліметтерді талдау мүмкіндіктерін алу;

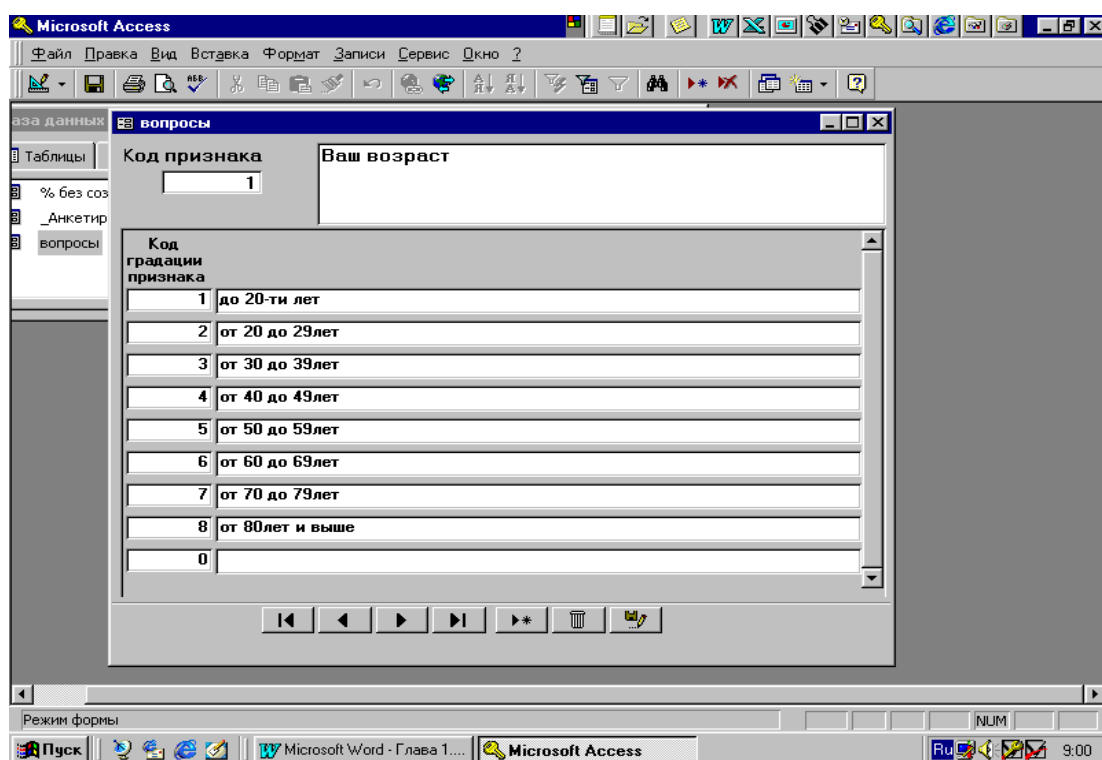
әртүрлі белгілері бойынша топтар құруды қамтамасыз ету. Экран мен принтерге кестелік формаларды шығару;

әртүрлі гистограммалар, диаграммалар мен графиктер түрінде өңделген бірыңғайланған сауалнаманың нәтижесін көрнекі түрде көрсету.

Access-те бірыңғайланған сауалнамалар мәліметтерін өңдеу ыңғайлы болу үшін кестелік форма жүйесі құрылады, онда белгілердің жеке

атаулары (мазмұны) (2-сурет), жауаптар нұсқалары (олардың градациялары) және әрбір респондентке градациялар кодтарының көмегімен толтырылған кестелер.

МБМБ-да этнографиялық материалдарды өңдеуде жекелеген математикалық әдістер қарастырылған, оның ішінде факторлық топтар әдісі, ол белгілі бір деңгейде белгілер арасындағы байланысты орнатып, зерттеу, аспаптарға қосылған әрбір факторлар белгілерінің жекелеген бөлімдері бойынша ықтимал бөлулері бар, жиынтық бөліндісін (шартсыз) алу, сонымен қатар жұп (шартты) бөлуді де қарастырады. Шартсыз бөлу жекелеген факторлардың құрылымын айқындау үшін қолданылуы мүмкін, ал шарттылары себеп-салдарлық байланыстарды ашу үшін қажет. МБМБ-да кестелік және графиктік формада дайындалған топтастырылған сауалнамалық материал этнографиялық зерттеу көрсеткіштеріндегі өзгерістердің заңдылықтары мен тенденциялары туралы жалпы түсінікті беруге мүмкіндік береді.

2-сурет

Осылайша, ұсынылған әдіс мәселелік бағдарланған мәліметтер базасын құруда Алматы және Тараз қалаларының қазақ халқын этнографиялық сұрау материалдары бойынша қалалық

қазақтардың қазіргі отбасылық тұрмысындағы халықтық салт-дәстүрлер мен инновациялардың қызмет ету өзекті мәселесін жүйелі деңгейде зерттеуге, олардың көріну заңдылықтары мен

тенденцияларын айқындауға мүмкіндік береді. Этнографиялық материалдарды өңдеу барысында алынған нәтижелер республикамыздағы қазіргі этникалық үрдістер мен құбылыстар туралы білімдердің айтарлықтай баюына мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- 1 Данилова Л.В. Традиция как специфический способ социального наследования // Советская этнография. – 1981. – №3. – С.48.
- 2 Данилова Л.В. Традиция как специфический способ социального наследования // Советская этнография. – 1981. – №3. – С.48.
- 3 Арушюнян Ю.В., Дробижева Л.М., Сусоколов А.А. Этносоциология. -М., – 1999. – С.216.
- 4 Будина О.Р., Шмелева М.Н. Город и народные традиции русских. - М.,-1989. – С. 125
- 5 Аргынбаев Х. Свадьба и свадебные обряды у казахов в прошлом и настоящем // Совесткая этнография. – № 6. – 1974. – С. 69-77; Семья у народов Средней Азии и Казахстана // Семейный быт народов СССР. – М., 1980. – С. 440-503.
- 6 Малышев А.Б., Сакенова К.А. Культурный облик современного сельского населения Алматинской области (по материалам этносоциологического обследования) // Изв.НАН РК. Серия общ. – 1994. – №1. – С. 30-35.
- 7 Пименов В.В. Удмурты. Сұраулар тізімін құрастырғанда 1968 жылы В.В. Пименовтың жетекшілігімен жүргізілген Удмурттинің негізгі этносын этнографиялық зерттеу тәжірибесі қолданылған болатын.
- 8 Татарстанның қалалық және селолық тұрғындар арасында этноәлеуметтік зерттеулер материалдары бойынша алғашқы машина өкі алатын мәліметтер базасы 1967-1968 жж. құрылған болатын.(Ю.В.Арутюняна және О.И.Шкаратана). «СССР-ғы микрокомпьютерлік революция» кезеңінде осыған ұқсас жұмыстарды 1989 жылы Д.М. Исхакова мен Р.Н. Мусиналар жүзеге асырған болатын, ал 1994 жылы – Л.М. Дробижева және Р.Н. Мусина.
- 9 Историческая информатика / Под.ред. Л.И. Бородкина, И.М. Гарсковой. – М., 1996. – С. 39.
- 10 Миллс Ф. Статистические методы. – М.,1958. – С. 49.

References

- 1 Danilova L.V. Tradiciya kak specificheskii sposob socialnogo nasledovaniya // Sovetskaya etnografiya. – 1981. – №3. – S.48.
- 2 Danilova L.V. Tradiciya kak specificheskii sposob socialnogo nasledovaniya // Sovetskaya etnografiya/ – 1981. – №3. – S.48.
- 3 Arushunjan U.V., Drobizheva L.M., Susokolov A.A. Etnosociologija. – M., – 1999. – S. 216.
- 4 Budina O.R., Shmeleva M.N. Gorod b narodnye tradicii russkih. – M., 1989. – S. 125.
- 5 Argynbaev H. Svadba I svadebnye obrjady kazahov v proshlom I nastoiashem // Sovetskaya etnografiya – № 6. – 1974. – S. 69-77; Semia u narodov Srednei Azii I Kazahstana // Semeinyi byt narodov SSSR. – M., 1980. – S. 440-503.
- 6 Malyshev A.B., Sakenova K.A. Kulturnyi oblik sovremennogo selskogo naselenia Almatinskoi oblasti (po materialam etnosociologicheskogo obsledovania) // Izvestia NAN RK. Seria obsh. – 1994. – №1. – S. 30-35.
- 7 Pimenov V.V. Udmurty. Ispolzovan opyt etnograficheskogo obsledovania titulnogo etnosa.
- 8 Tatarstan kalalyk zhane selolyk turgyndar arasynda etnoaleumettik zertteuler materialdary boinsha algashky mashina oki alatyn malimetter bazasy 1967-1968 kuralgan bolatyn. (Arytunjan U.V., Shkaratan O.I.) SSSR gy mikrokomputer revolycija kezen osygan yksas zhumystardy 1989 Ishakova D.M., Musina R.N. zhuzege sayrgan bolatyn.
- 9 Istoricheskaia informatika / Borodkin L.I., Garskovoi I.M. – M., 1996. – S. 39.
- 10 Mills F. Statisticheskie metody. – M., 1958. – S. 49.

Бейсегулова А.Қ.
**Түркиядағы қазақ
диаспорасының
салт-дәстүріндегі
ерекшеліктер**

Түркиядағы қазақ диаспорасының этнографиялық ерекшеліктерін, бөгде ортадағы өзара ықпалдастық үрдісінің этникалық мәдениетке тигізген ықпалын ғылыми талдау, сонымен бірге олардың қазіргі кезеңдегі отбасылық қатынастарындағы әдет-ғұрып, салт-дәстүрлердің сақталуы мен ерекшеліктерін саралау мақсатын алға қоя отырып мақалада қазақ диаспорасының қазіргі кездегі тарихи-этнографиялық соның ішінде бала туу және тәрбиелеуге байланысты, үйлену салт-дәстүріндегі құдалық, неке заңдылықтары, той өткізу, енші беру сынды әдет-ғұрыптық ерекшеліктері қарастырылған. Зерттеу этнографиялық жүргізілген экспедиция бойынша бүгінгі күні Түркия Республикасының қазақтар көп қоныстанған Ыстамбұл қаласының Зейтинбұрын және Гүнешлі аудандарында тұрып жатқан қазақ диаспорасымен кездесу барысында алынған естелік-жазбалалары, ел аузынан жазылып алынған мәліметтер, Ыстамбұл қаласындағы «Қазақ қоры» мұрағатындағы мәліметтер, Алматы облысы Қарасай ауданындағы Түркиядан келген оралмандар арасынан алынған мағлұматтар мен статистикалық мәліметтер құрайды. Сондай-ақ, Түркия қазақтарының тарихы жөнінде және осыған дейінгі жазылған еңбектер мен баспасөз бетіндегі мәліметтер негізге алынды.

Түйін сөздер: түркия қазақтары, диаспора, салт-дәстүр, ырым, неке, нәресте, ұлт, отбасы.

Beysegulova A.K.
**The features of customs and
traditions of the Kazakhs in
Turkey**

The article deals with the ethnographic features of the Kazakh diaspora in Turkey, the scientific analysis of the impact of foreign environment for the process of ethnic culture through mutual influence, as well as their traditional family relationships, customs and traditions. The purpose of this article is to show particular rituals associated with childbirth and parenting, marriage customs and traditions, such as matchmaking, marriage engagements, conducting weddings and others. The study is based on materials of ethnographic expedition in densely populated by Kazakhs Zeytiburun areas of Istanbul and Guneshli obtained during interviews with representatives of the Kazakh Diaspora, on archival materials «Kazakh Fund» Istanbul, ethnographic study of Kazakh immigrants from Turkey living in Karasai district of Almaty region.

Key words: diaspora, immigrant, wedding rituals, tradition, nation, family.

Бейсегулова А.Қ.
**Особенности обычаев
и традиций казахов в Турции**

В статье рассматриваются вопросы этнографических особенностей казахской диаспоры в Турции, научного анализа воздействия инородной среды на процесс этнической культуры путем взаимного воздействия, а также их традиционные семейные отношения, обычаи, традиции. Целью данной статьи является показать особенности обрядов, связанные с деторождением и воспитанием, свадебные обычаи и традиции, такие, как сватовство, брачные обязательства, проведение свадьбы и др.

Исследование базируется на материалах этнографических экспедиций в густонаселенные казахами районы Зейтибурун и Гюнешли г. Стамбула, полученных в ходе опроса представителей казахской диаспоры, на архивных материалах «Казахского фонда» г. Стамбул, этнографического исследования казахов-репатриантов из Турции, проживающих в Карасайском районе Алматинской области.

Ключевые слова: диаспора, репатриант, свадебные обряды, традиция, нация, семья.

**ТҮРКИЯДАҒЫ ҚАЗАҚ
ДИАСПОРАСЫНЫҢ
САЛТ-ДӘСТҮРІНДЕГІ
ЕРЕКШЕЛІКТЕР**

Қазақстан Республикасы ұлттық тұтастығымызды қалыптастыру мақсатында шетелдердегі қандастарымыздың этникалық тарихын, дәстүрлі мәдениетінің сақталуын, өзгерісін, бөгде ортадағы этникалық және этномәдени үдерістерін ғылыми талдауды маңызды міндет етіп қояды. Елбасы Н.Ә. Назарбаев дүниежүзі қазақтарының ІІ құрылтайында жасаған баяндамасында: «Дүниеде қазақ деген ұлт біреу, демек оның ұлттық болмысы, салт-санасы, әдет-ғұрпы – барша қазаққа тән, оның ғажайып мол рухани қазынасы да – бөліп-жаруға жатпайтын ортақ байлық. Сондықтан сырттағы қазақтың әдебиеті, мәдениеті, өнері деген қолдан жасалатын шек-шекара болмауға тиіс, тағдырдың жазуымен туған топырақтан шеттеп кетуге мәжбүр болған ата-бабаларымыз бен олардан тараған ұрпақ жасаған мол рухани қазынаны шашпай-төкпей жинап алуымыз, оны ата жұртта және барша әлемге таныстыру аса маңызды шаруа», – деп көрсетті [1, 8 б.]. Осыған байланысты бүгінде мемлекетіміз сырттағы қазақтардың рухани-мәдени қажеттіліктерін, сұраныстарын зерттеп білу арқылы қол ұшын көрсетуде. Негізінде қазақ диаспорасы мен оралмандар мәселесі, Қазақстандағы этникалық үдерістердің барысы зерттеу нысаналарынан сырт қалып отырған жоқ. Мұның өзі мемлекетіміздің сырттағы қазақтардың тыныс тіршілігін қалт жібермей, олардың әлеуметтік мәдени қажеттіліктерін зерттеп білуге деген ұмтылыс деп білеміз. Бір жағынан шет жерлердегі қазақтардың жергілікті халықтар ықпалында қалыптастырған дәстүрлі мәдениетіндегі ерекшеліктерді, ұқсастықтарды сараптау Қазақстандағы этнология ғылымының өзекті мәселелерінің бірі болып саналады.

Тарихтың әртүрлі оқиғалары зардабынан ауа көшіп қоныстанған қазақ ұлтының жиырма мыңға жуығы Түркия Республикасында тұрып жатыр. Олар өткен ғасырда түрлі тарихи себептерге байланысты ата-жұртынан ауып түрік еліне қоныстанған. Қандастарымыз қаншама тағдырдың тәлкегінен өтіп, ондаған жылдар бойы бөгде ұлт арасында мекен етіп отырса да халқымыздың ежелден жалғасын тауып келе жатқан өзіндік болмысын, әдет-ғұрпын, салт-санасын сақтап келе жатыр.

Түркияға ауған қазақ зиялыларының бірі Халифа Алтай: «Бүгінгі Түркия қазақтарының түріктерден ерекшелігі өздерінің ата салты мен халық дәстүрлерінің кейбірін сақтап қалуда.

Мәселен кісі жерлеу, оның жетісі, қырқы мен жылын беру бар. Тойлар қазақтың салт-дәстүрлері бойынша өтеді», – деп көрсетеді [2, 105 б.].

Дегенмен де, көптеген жылдар бойы басқа этностың әлемінде өмір сүрген соң, жат жердің тілі, мәдениеті, санасы, ұлттық психологиясы, салт-дәстүрі сол жерде тұрып жатқан қазақтарға да әсер етпей қоймайтыны анық. Оның үстіне қазақ диаспораларының түріктермен қаны, діні тамырлас, тілі ұқсас болуы да олардың басқа халықтармен салыстырғанда біртіндеп сіңісіп кетуіне оң ықпал еткен. Мәселен, жастардың тілін ұмытуына басқа жергілікті ұлт өкілдерімен отбасын құруы себеп болса, олар және олардың балалары жеті атаны тізбектеп айту дегенді, тіпті ана тілін де ұмыта бастаған. Бұған бірінші себеп отырықшы өмірге көшу болса, екіншіден аралас семьяда ұлттық әдет-ғұрыпты сақтауға мән берілмей, тұрмыс заңы, әдет-ғұрыптағы араластық қалыпқа түсіп, негізгі түбірін сақтай алмай қалған. Мәселен, Түркиядағы аралас отбасында түрік халқының салт-дәстүрлері басымдық рөлге ие болып, қазақтың байырғы салт-дәстүр түрлері өзінің мазмұны және түрі жағынан өзгеріске ұшыраған [3].

Мұндай құбылыстардың кең етек жаюына бір жағынан көнекөз қариялардың азайып бара жатқандығы да әсер ететіндіктен, қазіргі кезде қазақ жастарына мәдениетін, тілін, салт-дәстүрін сақтау өзекті мәселенің бірі болып отыр.

Қазақ халқының өмірінде нәрестенің дүниеге келуімен байланысты туған ырымдар, жол-жоралар көп, халқымыздың салт-дәстүрінде бала туылғаннан бастап, есейгенше қатар жүретін жөн-жоралар болсын, мейлі баланы ұлттық тәрбиелеу жағында болсын барлығы да бала тәрбиесінен басталары хақ.

«Балалы үй базар» дейді қазақта, әсіресе жас келіннің бойына бала біткенін сезген ене оны өз қамқорлығына алып, пәле-жаладан, тіл көзден сақтаудың шарасын істей бастайды. Абысын-ажын, ауыл әйелдерін жинап, «құрсақ тойын» өткізе бастайды. «Құрсақ шашу» Түркия тұрып жатқан қазақтарда да бүгінге дейін жалғасын табады. Сондай-ақ, әйелдің тез босануына жасалатын «жарыс қазан» ырымы да қазақ арасында бүгінге дейін кездеседі.

Түркиядағы қазақ диаспорасының тарихын, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын алғаш зерттеген Швециялық ғалым Ингвар Сванберг. Оның 1989 жылы «Түркия қазақ босқындары» атты кітабының бір тарауы «Казахская диаспора: Проблемы этнического выживания» орыс тіліне аударылған [4].

И. Сванбергтің пікірінше, түркі халықтарының ішінде басқа түркі тектес халықтармен салыстырғанда қазақтар – ассимиляцияға көп ұшырамайтын диаспора. Бұл шеттегі қазақтардың ұлтына, ата-жұртына, тіліне, дініне, салт-дәстүріне, жалпы алғанда ұлттық мәдениетіне, дәстүрлі халықтық дүниетанымына, даналыққа деген керемет құштарлықтың, өшпес үміттің нәтижесі [4, 44 б.].

И. Сванберг өз еңбегінде ғалым Улла Йохансеннің Алтайкөй кентінде 1957 жылы көрші үйде дүниеге келген ұл баланың жөн-жоралғысы туралы жазған деректерінен мысалдар келтіреді. Қазақтарда әйел босанып жатқан кезде арқанға керіп қойған. Дүниеге келген нәрестенің денесін тұзбен сүртіп, орап шомылдырады да анасының қасында үш күн ұстайды. Алғашқы үш күн анасы баласын жатпай, тұрмай күзеткен, себебі «сары албасты», «қара албасты» қаскүнем күштер ұрлап кетеді деген сенім болған. Екі жақтың туған туыстары, дос жарандары, көрші қоландары жиналып босанған әйелдің қасында ән айтып, би билеп, ойындар айнау арқылы көңілін көтеріп, ұйықтатпауға тырысқан. Кешке ер адамдар карта ойнап, ал әйелдер әңгіме дүкен құрып, тігіс тігіп, балаларға қараған [4, 174-175 бб.].

Синьцзяннан ауып келген қазақ әйелдерінің айтуынша баланың кіндігін жіппен байлаған, 2-3 күн өткен соң кіндік кеуіп түскеннен кейін оны ағашқа немесе қазақ үйдің жоғарғы жағына іліп қойған [4, 175б.]. Ал, Түркияда олар баланың кіндігін үш күн аяғына байлап, одан кейін бесікке, жастығының астына қойып сақтаған. Ол баланың кезбе болып кетпеуі үшін жасалатын ырым. Қазіргі таңда баланың түскен кіндігі туралы дәстүр өте сирек кездеседі.

Үшінші күні нәрестені дәстүрлі бесікке бөлеген. Бұндай бесікті 60-жылдарға дейін қолданған, Алтайкөйде әлі күнге дейін бесікке салады. Бірақ басқа қалаларда Ыстамбұлда нәрестелерді арнайы балалар төсегіне жатқызады. Бесікке саларда молда құран оқыған. Баланы бесікке салатын әйелді «бесік шеше» деп атайды. Ол міндетті түрде туылған баланың үйіне мал сойып және туылған нәрестеге сый алып келуі керек. Ақпарат беруші А. Полаттың айтуынша осы күнге дейін «бесікке салу» дәстүрі сақталған [1].

Баланы босана салысымен бір жеті өткеннен соң, мал сойылып шілдехана өткізіледі. Босанған әйелге қой малы сойылып арнайы ас «Қалжа» дайындалады. Босанған әйел міндетті түрде қойдың мойын омыртқасын мүжиді, мүжілген омыртқаны кереге іліп қойған. Егер омыртқалар ажырап кетпей кепсе, жақсы ырым саналған, яғ-

ни баланың мойны тез бекиді деп ырымдаған. Бұл дәстүр осы күнге дейін сақталып келеді. Көрші-қолаңы, туыстары сый ретінде құс етін, әсіресе тауық етін, оның жұмыртқасын әкеледі. Сонымен қатар, қазақ отбасыларында ұл босанса екі қой, қыз босанса бір қой сойып ас берген немесе мешітке апарып таратады.

Әдетте, босанған әйелді қорғалмаған «qunarsis» деп 40 күнге дейін үйден шығармаған және осы уақытта кейбір тиым салынған ережелерді ұстанады. Босанған әйел үш күнге дейін үй шаруашылығын жасамайды. Қырық күн өткеннен соң анасы баланың шашын алып, шашты баланың жастығының астына немесе орап жерге көмген [4, 175 б.].

Жас нәрестенің, әсіресе ұл баланың өмірге келуі отбасы мүшелеріне, әкесі мен атасына, нағашы жұртына үлкен қуаныш әкелген. Сондықтан осындай қуаныштарда «сүйінші» сұралады. Түркиядағы қазақтарда сүйінші сұрау сирек болса да әлі күнге дейін бар. Сол үйдің балалары туған туыстарынан сүйінші сұрайды. Әрине, сүйінші сұраған адамға ақшалай не заттай сүйіншісі беріледі.

Дүниеге келген нәрестенің кіндігін кескен әйел «Кіндік шеше» туралы, И. Сванберг: «Кіндік шеше» туыстық қатынастың бір түрі, бұл қазіргі күнге дейін сақталып отырған дәстүр. Жүкті әйелдердің перзентханаларда босануларына байланысты, кіндігін кескен адам, дос-жарандары немесе туған-туыстарының ішінен тағайындалады. Нәрестенің ата-анасы кіндік шешеге сыйлықтар жасайды. Бала да өсіп ержеткенше кіндік шешесіне ерекше құрметпен қарайды деп жазады [4, 172 б.].

Бала алғашы қадамын жасай бастағанда аяғына тоқ ішекті немесе аттың қылын байлап, пысық, жүрісі жылдам, алғыр әйелге осы қасиеттері балаға жұғады деген оймен тұсауын кестірген. Түркия қазақтарында әлі күнге дейін бұл дәстүр өз жалғасын табуда, бірақ қазір баланың аяғын ала жіппен байлайды.

Қазақ халқында қалыптасқан салттың бірі үйдің үлкен баласын ата-әжесінің қолына, яғни күйеуінің ата-анасына немесе үлкен ағасына беру. Бұл баланы «асыранды бала, «колбала» деп атайды.

Неке қию, үйлену салт-дәстүріне келетін болсақ, үйлену тойында қазіргі түрік және қазақ дәстүрлері аралас жүреді. Оған себеп, түркілік тегінің ортақтығы және мұсылман діні қазақтардың түрік қоғамына тез бейімделіп кетуіне мүмкіндік берген.

Түркиядағы қазақтардың ассимиляцияға түсуіне өзіндік септігін тигізіп жатқан тағы бір

фактор – аралас некелер. Түрік халқымен қыз алысып, не қыз берісіп жатқан қазақ отбасылары да жоқ емес. Мәселен Түркиядағы аралас отбасында түрік халқының салт-дәстүрлері басымдық рөлге ие болып, қазақтың байырғы салт-дәстүрлері өзінің мазмұны және түрі жағынан өзгеріске ұшыраған [3, 104-105 бб.].

Қазақ жігіттерінің некеге тұру жасы 30 аса отбасын құруға және толық жауап беруге материалдық негізі қаланған кезде үйленеді. Дәстүр бойынша Түркияда отбасы үшін бар жауапкершілік ерлерге жүктелген. Жоғары білім алмаған қыздар көп жағдайда кәмелетке тола салысымен күйеуге шығып, күйеулеріне отбасылық өндірісте көмектеседі. Қазақ жастарының өкілдері Батыс Еуропа, Солтүстік Америка елдерінен жұмыс пен жақсы өмір іздеп өз үйлерін жиі тастап кетіп жүр және соңғы алты жылдың ішінде Қазақстанға көшіп келуге әрекет ете бастады [5, 2-б.]. Қазақстанға келген қандастырымызда бүгінде тарихи Отанындағы қазақ қыздарымен отбасын құрауда.

Жүргізілген далалық зерттеу экспедициясының нәтижесінде байқағанымыз Түркиядағы қазақтарда да әлі күнге дейін жеті атаға толмаса үйленбейді. Сондықтан әр қазақ өзінің аталық шежіресін жақсы білуге тиіс. Қазақтар аталық шежіресін есте сақтауды мықтап меңгеріп, өзіндік салт-дәстүрін қатаң ұстанған дейді Әбдуқап Қара (II).

Құда түсіп, қыз ұзату жоралғылары. Адам өміріндегі ең бір қызықты да, қуанышты да ұмытылмас белең – оның үйленіп, жеке отау тігуі. Қазақ халқының ұлын үйлендіріп, қызын ұзатуда ғасырлар бойы желісін үзбей жалғасып келе жатқан өзіндік салт-дәстүрлері бар. Қазақтар әлемнің қай түкпірінде жүрмесін ертеректе баласының болашағын көздеп, өздеріне тең, тегін білетін адамдармен құдаласуға тырысатын. Осы жөнінде ғалым Ислам Жеменей де, қазақтардың ұл-қыздары өздерінің болашақ жарын таңдауға ешқандай еркі болмайтын, қалыңдықты олардың ата-аналары таңдайтын деп жазған [6, 126-128 бб.]. Түркия қазағы Айша Полат: «..қызды айттыру үшін жігіттің ата-анасы бір үйдің қызын көріп, мақұл деп таныса, өздерінің балаларымен ақылдасады. Егер жігіт мақұлдаса қызды сұрап барады», – дейді (I). Бірақ ақпарат берушілердің көбі қазіргі таңда жастардың бір-бірімен өздері танысып, үйленіп жатқандарын айтты. Жігіт үйленер алдында әуелі өзіне ұнайтын теңін іздестіреді. Бұл дәстүр – «қыз көру», «жар таңдау» деп аталады. Жігіт қызбен келіскеннен кейін, оның ата-анасы ағайын-

туыстарымен ақылдасып қыздың үйіне жаушы жібереді. «Жаушы» – қыз айттыруға баратын өкіл. Ол жөн-жосықты білгіш, сөзге шешен, әзілге жүйрік адам болуы шарт. Міндеті – қыз әкесін көндіріп, бойжеткенге құда түсіп, құдалыққа келер күнді белгілеп қайту. Бірақ қыз жағы бірден жауап бермейді. Сондықтан жаушы кеткеннен қыздың ата-анасы ағайындарын шақырып, ақылдасып келісімге келеді.

Түркиядағы қазақтарда ертеден келе жатқан «сырға салу», «айттыру» дәстүрлері де кездеседі. Кей жағдайларда қыз жігітке ұнаса, жігіттің анасы екі жаққа бірдей таныс адамды жіберіп айттырып та жатады. Негізі сырға салуға 3-4 үлкен кісілер барады. Ол кезде жігіт пен қыз бір-бірінің көрмеуі де мүмкін (III).

Түркия қазақтары қыздарының тұрмыс құру жасы 14-22 жас аралығы, ал ер бала 16-24 жас деп көрсетеді [4. 179-б.]. Қазіргі уақытта қыздардың тұрмыс құру жасы 18-25 жас, ал жігіт жасы 25-30 жасқа дейінгі аралықты қамтиды. Түркия қазақтарының «қалың малға» беретін ақшасы түрлі шамада 500-ден 4000 долларға дейін соманы құрайды.

Қалың малмен бірге «Сүт ақы», «Жүктің көрімдігі» деген ырымдар да бар, олардың құны да әртүрлі 1000 долларға дейін жетеді (III).

Түрік халқынан енген ырымдардың бірі қына шөбін жағу «Кіна гесеси» қына түні қыз ұзату тойы алдында қыздың үйінде құрбы құрдастары, жақын туыстары жиналып өткізілетін бұл дәстүр түріктерден енген. Оған тек қыз-келіншектер ғана қатысады. Қыз тұрмысқа шығатынның алдында бір күн бұрын жасалады. Билеп, өлең айтып, көңіл көтеру үшін жасалады. Тұрмысқа шығатын қызды ортаға алып қынаны суға езіп қыздың алақанына жағады. Қынаны күйеу жігіт жағы әкеледі. Қызға жаққан соң, қасындағы қыз келіншектерге кезегімен жағылады (IV).

Осындай мерекелерде, Түркия, Ауған, Иран қазақтарының ауызбірлігі бекем, олар осындай жиылыстардан қалмауға тырысады. Бұндай іс-шараларды барлығы яғни қыз жақтан рулас, аталас ағайындарының бәрі бірігіп жасайды. Сонымен қатар, «жеңгетай», «төс тартар» кәделері жасалынады, бұл кәдеге күйеу жігіт ақша-пұлын дайындап келуі қажет. Ал күйеу жігітке қыздың анасы тәтті салынған табақ тартады. Оның үстіне түріктің ақшасы лира немесе доллар са-

лып шашу шашады. Күйеу жігітке төс тартқанда күйеу мен қатар қыздың жезделері де күйеу табаққа ақша салып күйеу жігітке жәрдем береді. Салған ақшаны жеңгелері сонда отырғандар бөліп алып жатады.

Ертедегі қызды ұзатқанда айтылатын «сыңсу» қазір қалып бара жатқан салттардың қатарында. Дегенменде орта жастағы қыз-келіншектер «сыңсу» айтқан:

Отқа қойған жез шәйнек тез қайнайды
Өгей емес өз шешен жыламайды
Жылаған шешемді жұбатайын
Не дегеннен көңілі қалса да ауыртайын
Қош аман бол ауылым-ай
Суға салса жас шыбық салмақ қайда
Тал шыбықтай ойнаған оң жақ қайда
Кісі әкесі кісіні әке деймін
Қайран әкем өзіндей әке қайда дейді (V).

Бұрынғы қызға «ұрын келу» салты қазір жоқ. Әдетте Түркия қазақтары тойды жаз айларында өткізеді себебі Түркиядан Еуропаға кеткен қазақтар арнайы демалыс уақыттарында осында ағайын туыстарына келіп, бәрінің бастары бір қосылып қалады. Оның үстіне бұндай жиылыстар жастар үшін де керек дейді. Себебі балаларымыз өзге ұлтқа үйленгенше осындай жиылыстарда бір-бірін көріп танысады дейді Мансұр Тәйжі (VI).

Тойға ағайын туыс, жекжат жұрағаттың барлығы, сонымен қатар, сол Ыстамбұл, Измир тағы басқа қалалар мен ауылдық жерлерден келгендер бар, еуропадан келгендер бар барлығы 600-700-дей адам жиналады.

Қорыта келсек, Түркия қазақтарының өмір салтында бірқатар өзгешеліктер бар екенін көріп отырмыз. Жастар барған сайын салт-дәстүрді сақтауға немқұрайды қарауда. Сондықтан диаспора өкілдерін ұлтқа бөлмей, қазаққа тартып, қазақыландыра бастауымыз өзекті мәселенің бірі болуы тиіс. Дегенмен де тойларда, жиналған жиындарда нығыз ауызбірлігінің бар екені байқалып тұрады. Алыстағы ағайын даналыққа толы беташар дәстүрін, қуаныш, шаттық айғағы ретінде жасалатын шашу ғұрпын орындап келеді. Сонымен қатар, қандастарымыз қыз көру, сырға салу, құда түсу сынды атадан қалған салт-дәстүрлеріміздің қаймағын бұзбай сақтап, жастарға өнеге болып отыр.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н.Ә. Дүниежүзі қазақтарының II құрылтайында жасаған баяндама // Дүниежүзі қазақтарының шежіресі. – II кітап. – Алматы: Дүние жүзі қазақтарының қауымдастығы, 2005. – 71 б.
- 2 Халифа Алтай. Алтайдан ауған ел. – Астана-полиграфия. – 2011. – 278 б.
- 3 Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы, он томдық, 9 том. – Алматы: Сөздік-Словарь. – 2005 жыл. – 408 б.
- 4 Сванберг И. Казахская диаспора: проблемы этнического выживания. – Алматы: Атамұра, 1997. – С. 224.
- 5 Бектемісов Қ. Түркия қазақтары // Қазақ. – 2010. – 19 қараша.
- 6 Жеменей И. Иран қазақтары (тыныс тіршілігі, салт-дәстүрі). – Алматы, 2007. – 149 б.

References

- 1 Nazarbaev N.Ә. Dүniezhүzi қазақтарының II құрылтайында жасаған баяндама // Dүniezhүzi қазақтарының shezhiresi. – II кітап. – Almaty: Dүnie zhүzi қазақтарының қауымдастығы, 2005. – 71 b.
- 2 Halifa Altaj. Altajdan ауған ел. – Astana-poligrafija. – 2011. – 278 b.
- 3 Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы, он томдық, 9 том. – Almaty: Sөzdik-Slovar?. – 2005 zhyl. – 408 b.
- 4 Svanberg I. Kazahskaja diaspora: problemy jetnicheskogo vyzhivaniija. – Almaty: Atamұra, 1997. – S. 224.
- 5 Bektemisov Q. Tүrkija қазақтары // Қазақ. – 2010. – 19 қараша.
- 6 Zhemenej I. Iran қазақтары (tynys tirshiligi, salt-dәstyri). – Almaty, 2007. – 149 b.

Информаторлар тізімі

- I Полат А. жасы 57, руы Жалайыр. Алматы облысы ҚР
- II Әбдулахаб Қара, жасы 52, руы Найман. Стамбул қ. Түркия
- III Софыгадан Күлия, жасы 66, руы Керей, Стамбул қ. Түркия
- IV Айшегүл Жігіт, жасы 35, Керей. Стамбул қ. Түркия Республикасы.
- V Мухаммедияр Қаратамыр, жасы 60, руы Қаратамыр, Алматы облысы ҚР
- VI Сәнияхан Зейнолла, жасы 82 руы Керей, Стамбул қ. Түркия мемлекеті,
- VII Мансұр Тәйжі, жасы 68-де, руы Найман, Стамбул. Түркия мемлекеті, қаласы, Гүнешлі ауданы, Қазақкент ықшам ауданы.

Амиров Е.Ш.

**Зеркало среднеазиатского
облика из могильника
Каратума (к постановке
проблемы выделения
жреческих погребений
саков Семиречья)**

В 2010 г. в могильнике Каратума было найдено зеркало с утолщением и валиком в центральной части. Это зеркало, датируемое концом VI – III вв. до н.э., является первой находкой в своем роде на территории Семиречья. Основным ареалом их распространения являются Приуралье и Верхнее Приобье, куда они проникали из Средней Азии. По ряду признаков этот тип зеркал сходен со специфичными двусоставными зеркалами-погремушками, традиционно трактуемыми как атрибуты женщин-жриц. Ряд прямых аналогий каратуминского зеркала был выявлен в женских погребениях в составе сакральных наборов, включающих также каменные алтарики и другие предметы культового назначения. В совокупности эти данные дают основания выдвинуть гипотезу о функциональном назначении зеркал с утолщением и валиком в центральной части как атрибутов жреческого сословия. Находка такого изделия в женском погребении могильника Каратума дает основание для постановки проблемы жреческих погребений саков Семиречья и выделения жреческого сословия в составе сакского общества. Вместе с тем найденное зеркало позволяет реконструировать путь проникновения этих зеркал в Приобье из мест производства.

Ключевые слова: Каратума, саки, зеркала, жрецы, погребения.

Amirov Y.S.

**The mirror of the Central-Asian
style on the basis of Karatuma
burial ground (challenge
problem of the identification
of Saka hieratical burials of the
Semirechie)**

In 2010, in the burial ground Karatuma was found mirror with thickening and roll in the central part. This mirror, dating from the end of the VI – III centuries BC is the first discovery of its kind in the territory of Jeti su. The main areas of their distribution are the Urals and Upper Ob, where they permeated from Central Asia. A number of features this type of mirror is similar to the specific two-part mirror-rattles, traditionally treated as attributes of women priestesses. A number of direct analogies of the karatuma's mirror was found in female burials in the composition of sacred kits comprising also stone altars and other objects of cult destination. In total, these data suggest hypothesis about the functional purpose of mirrors with a thickening and roll in the central part as attributes of priestly class. The find of this product in the female burial of interment Karatuma provides the basis for formulation of the problem of priestly burials of the Jeti su Sakas, and allocation of priestly class as part of Saka society. At the same time, the found a mirror allows to reconstruct the path of penetration of these mirrors in the Ob from places of production.

Key words: Karatuma, Saka, mirrors, priests, burials.

Амиров Е.Ш.

**Қаратума қорымының
ортаазиялық тектес айнасы
(Жетісу сақтарының
абыздар молаларын айқындау
мәселесіне орай)**

2010 ж. Қаратума қорымынан орталық бөлігінде қалыңдатылған тұсы мен жалы бар айна табылған болатын. Б.д.д. VI-III ғғ. мерзімделетін бұл айна Жетісу территориясында алғаш рет табылып отыр. Олардың негізгі таралған аймағы Орал маңы мен Жоғарғы Об маңы болып табылады және онда олар Орта Азиядан апарылған. Осы типтегі айналар бірқатар белгілер бойынша, әйел-абыздардың атрибуттары деп түсіндірілетін, екі бөліктен құралатын сылдырмақ-айналарға ұқсас. Қаратума айнасының бірқатар текелей аналогтары да салтарлар мен басқа да ғұрыптық заттардан тұратын сакралды топтама құрамында әйелдер молаларынан анықталған. Жиынтығында бұл мәліметтер орталық бөлігінде қалыңдатылған тұсы мен жалы бар айналарды абыздар қауымының атрибуттары ретінде пайдаланылған деген болжам жасауға негіз бола алады. Мұндай бұйымның Қаратума қорымының әйел моласынан табылуы Жетісу сақтарының абыздық молаларының және сақ қоғамының құрамындағы абыздық қауымның қалыптасу мәселелерін көтеруге негіз бола алады. Сонымен қатар, табылған айна бұндай айналардың өндіріс орнынан Об маңына дейінгі жолын реконструкция жасауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Қаратума, сақтар, айналар, абыздар, молалар.

**ЗЕРКАЛО
СРЕДНЕАЗИАТСКОГО
ОБЛИКА
ИЗ МОГИЛЬНИКА
КАРАТУМА
(к постановке проблемы
выделения жреческих
погребений
саков Семиречья)**

Металлические зеркала являются довольно распространённой категорией находок в памятниках ранних кочевников Евразии. Традиционно они трактуются как предметы культа, применявшиеся при отправлении ритуалов [1 с. 90; 2 с. 94]. Эволюция зеркал, прослеженная по материалам широкого круга памятников, легла в основу целого ряда классификационных построений [3 с. 41; 4 с. 152; 1 с. 88; 5 с. 11; 6 с. 80]. В ходе деятельности нескольких поколений ученых зеркала превратились в ценный вид археологических источников. Настоящая работа посвящена находке в Семиречье зеркала относительно редкого типа, не характерного для этого региона.

В 2010 году были предприняты археологические исследования на могильнике Каратума, расположенном на территории Енбекшиказахского района Алматинской области в 146 км к востоку от г. Алматы, в восточной части дельты р. Шелек.

Отличительной чертой данного могильника являются его размеры – он насчитывает около 1000 курганных насыпей. В планиграфии могильника можно выделить 4 группы, вытянутые по линии ЗСЗ – ВЮВ, в которых курганы располагаются беспорядочно относительно друг друга.

При раскопках кургана №137, расположенного в западной группе, было найдено зеркало, выделяющееся на фоне бедного и однообразного в основной своей массе погребального инвентаря могильника.

Курган, в котором была сделана находка, не отличается своими размерами – его диаметр составляет 9 м при высоте 0,55 м. Насыпь сложена из супесчаного грунта, перемешанного со щебнем. Края насыпи оконтурены кольцом, сложенным из мелкого и среднего галечника. Под ней были выявлены две параллельно расположенные грунтовые могильные ямы, ориентированные длинными сторонами в широтном направлении.

Могильная яма 1 удлиненно-овальной формы, расположена на южной половине подкурганной площадки. Ее длина составляет 2,5 м, ширина 1,3 м. Глубина могильной ямы равна 0,3 м. На дне были найдены человеческие кости, в частности фрагмент позвоночника, по расположению которого можно предположить, что погребенный индивид был уложен голо-

вой на запад. Возраст его составлял 35 – 45 лет, пол установить не удалось¹. У южной стенки, по всей вероятности, в районе предплечья стояли 2 керамических сосуда.

Могильная яма 2 овальной формы, расположена в 1,4 м к северу от первой. Ее длина составляет 2,3 м, ширина 1,3 м. При выборке заполнения человеческие кости были встречены на различной глубине. Судя по ним, в могиле была погребена молодая женщина возрастом 18 – 25 лет. Дно могильной ямы зафиксировано на глубине 0,5 м, на нем были расчищены 2 керамических сосуда и зеркало.

В обеих могилах были найдены сосуды 2-х видов. Однотипные плоскодонные чаши с открытым устьем и небольшие кувшины. Кувшин из могильной ямы 1 с раздутым туловом и плоским дном; горловина заужена, венчик отогнут наружу.

Кувшин из могилы 2 имеет плоское дно, придонная часть не сужена, на тулове имеются следы круглой в сечении петлевидной ручки. Горловина сужается кверху, венчик не сохранился. По всей видимости, эти сосуды представляли собой парные наборы еды и питья.

Зеркало, найденное в могильной яме 2, лежало в деревянном футляре, остатки которого были зафиксированы на тыльной стороне изделия. Рабочая часть зеркала представлена диском круглой формы диаметром 19,3 см.

На его тыльной стороне имеются элементы декора в виде 4-х прочерченных концентрических окружностей, валика в центральной части и небольшого полусферического утолщения в центре. Бортик у изделия отсутствует, гурта также нет.

Диаметр утолщения в центре диска равен 0,9 см. Ширина выпуклого валика 0,6 см, его диаметр по внешнему контуру 3,4 см. Диаметр прочерченных на поверхности диска концентрических окружностей равен следующим значениям: 6 см, 8 см, 14,8 см, 15,4 см.

Ручка зеркала боковая, представляет собой одно целое с диском; ее длина составляет 11,9 см. На месте стыка ручки с диском фиксируется характерная черта, изогнутая под прямым углом. Ручка расширяется к концу, ее минимальная ширина составляет 2,4 см, максимальная 4,5 см. Толщина сечения ручки равна толщине диска. Конец ручки закругленный, поверхность не

орнаментированная. Общая длина изделия, включая диск и ручку 31,2 см.

Зеркало было деформировано и сломано в нескольких местах. В ряде мест край зеркала расслоился, что наталкивает на мысль о конструкции изделия, подразумевающей наличие двух спаянных между собой дисков.

Совокупность описанных признаков находит отражение в типе 5.3 типологии А.С. Скрипкина [1, с. 95] и типе 1.1.2 типологии В.А. Могильникова [6, с. 84]. А.С. Скрипкин узко датирует эти зеркала в рамках IV в. до н.э. [1, с. 150]. В.А. Могильников, не соглашаясь с ним, определил период их бытования (IV – III) – II вв. до н.э., с возможным сужением хронологии за счет смещения верхней даты до III в. до н.э. [6, с. 85; 7, с. 22]. Осуществленный в последующем дополнительный анализ погребального инвентаря могильника Рогозиха-1 дал основания к удревнению периода появления зеркал типа 1.1.2 до конца VI – V вв. до н.э. [8, с. 59; 9, с. 91; 10, с. 31]. Как было отмечено В.А. Могильниковым, конструктивное несовершенство этого типа зеркал, сказавшееся на их непрочности, определило быстрый выход их из употребления и короткий период существования. Это наталкивает на мысль о возможности смещения и верхней хронологической границы в сторону удревнения, что несколько сблизит ее с датировкой этого типа зеркал, предложенной А.С. Скрипкиным. Тем более, что установление верхней границы периода бытования зеркал с утолщением и валиком в центральной части в III в. до н.э. не противоречит хронологии ни одной из находок такого рода [7, с. 21]. Исходя из приведенных аналогий, каратуминское зеркало можно датировать в пределах конца VI – III вв. до н.э.

Место производства зеркал с утолщением и валиком в центре с высокой долей вероятности локализуется в ремесленных центрах Средней Азии или сопредельных с ней территорий [6, с. 85; 11, с. 85]. Свое распространение среди кочевников они получили главным образом в двух регионах: в Приурале и Приобье [7, с. 31]. В памятниках сакского круга до последнего времени они были неизвестны.

Некоторое сходство с этими зеркалами проявляет изделие, найденное в кургане Иссык [12, с. 31]. Сближает его с рассматриваемым нами типом зеркал наличие прочерченных концентрических окружностей и валика. Однако валик иссыкского зеркала имеет иное расположение относительно пропорций диска и существенно отличающуюся профилировку. Кон-

¹ Половозрастные определения выполнены научным сотрудником Института этнологии и антропологии РАН Китовым Е.П.

фигурция ручки в виде штыря также указывает на иную линию развития зеркал, при некоторой общности идеи оформления тыльной стороны диска.

Таким образом, каратуминское зеркало является первой в своем роде находкой в памятниках саков Семиречья. Сюда оно попало, по всей видимости, благодаря налаженным связям с культурными центрами среднеазиатского региона [12, с. 55]. Высока вероятность того, что эта находка маркирует путь, по которому зеркала этого типа попадали в Приобье без отмечаемого некоторыми исследователями участия ранних сармат [7, с. 24].

Относительно возникновения этого типа зеркал В.А. Могильниковым было выдвинуто

мнение, что он сформировался в результате наложения идеи оформления зеркал-погремушек на основу в виде цельнолитых зеркал с длинной боковой ручкой и гладким диском [6, с. 84].

Зеркала-погремушки имеют примерно тот же ареал распространения, что и зеркала с валиком и утолщением в центральной части [13, с. 142; 14, с. 142; 10, с. 28; 9, с. 86]. Они традиционно определяются как атрибуты жриц, использовавшиеся при отправлении ритуалов.

Касательно функционального предназначения зеркал с утолщением и валиком в центральной части устоялось мнение, что они представляют собой упрощенные версии зеркал-погремушек [8, с. 62; 9, с. 90], следовательно, также являются жреческими атрибутами.

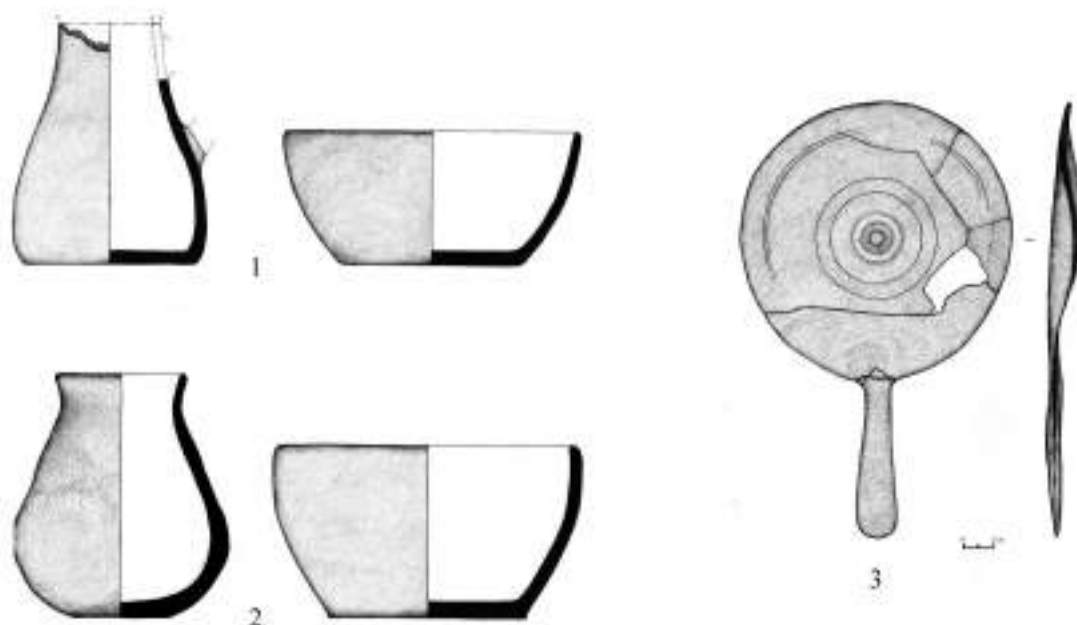

Рисунок 1 – Погребальный инвентарь кургана 137 могильника Каратума.

- 1 – керамические сосуды из могильной ямы 1;
- 2 – керамические сосуды из могильной ямы 2;
- 3 – металлическое зеркало из могильной ямы 2.

П.И. Шульгой была установлена закономерность, согласно которой зеркала-погремушки соотносятся с погребениями молодых женщин, привязанными к парным жреческим захоронениям, для которых характерны останки женщин молодого и пожилого возраста [11, с. 82]. Каратуминское зеркало также сопровождало погребение молодой женщины, а погребенный в соседней могильной яме индивид был более зрелого возраста.

Однотипные с каратуминским зеркалом изделия, найденные в Новотроицком некрополе (2 шт.) и в могильнике Рогозиха-1 (1 шт.), были найдены в комплекте с каменными алтариками [15, с. 103, 106; 10, с. 103]. Вместе с одним из новотроицких зеркал также были уложены хорошо выделанное керамическое пряслице и зернотерка со следами копти или бурой краски. Под концом ручки другого новотроицкого зеркала лежал кусочек мела. Вместе с рогозихинским

зеркалом были найдены оселок и круглая каменная свечильня. Перечисленные предметы имеют культовый статус и образуя погребальные комплексы позволяют предположить, что захоронения, которые они сопровождают, принадлежат лицам, связанным с отправкой культов и ритуалов.

Тот факт, что каратуминское зеркало является двусоставным изделием, максимально сближает его с зеркалами-погремушками и усиливает аргументацию в пользу его жреческой принадлежности.

Перечисленные сведения позволяют нам предположить, что погребение в могильной яме 2 кургана 137 могильника Каратума является жреческим. До этого времени жреческие погребения в среде саков Семиречья были неизвестны.

Исключение составляет погребение в кургане Иссык, но в нем захоронено лицо, по всей видимости, совмещающее духовную и светскую власть [2]. Решение проблемы жреческих погребений даст нам возможность дополнить картину сакского общества, традиционно разделяемого на три страты: царей и военачальников, знать и рядовых [16, с. 50], добавив к военно-политическому разрезу религиозный. Остается добавить, что сложные религиозные представления саков, реконструируемые на материалах кургана Иссык, а также многочисленных находках жертвенников и котлов, на наш взгляд должны были обусловить потребность общества в служителях культа.

Литература

- 1 Скрипкин А.С. Азиатская Сарматия. Проблемы хронологии и ее исторический аспект. – Саратов, 1990. – 301 с.
- 2 Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата, 1984. – 176 с.
- 3 Мошкова М.Г. Памятники прохоровской культуры // САИ. – Вып. Д 1 – 10. – М., 1963. – 89 с.
- 4 Смирнов К.Ф. Савроматы. Ранняя история и культура сарматов. – М., 1964. – 380 с.
- 5 Кузнецова Т.М. Зеркала Скифии VI – II вв. до н.э. Том I. – М., 2002. – 352 с.
- 6 Могильников В.А. Население Верхнего Приобья в середине – второй половине I тысячелетия до н.э. – М., 1997. – 195 с.
- 7 Могильников В.А., Уманский А.П. Два зеркала из Новотроицких курганов // Памятники Евразии скифо-сарматской эпохи. – 1995. – С. 19 – 31.
- 8 Уманский А.П., Шульга П.И. Два погребения с восточными зеркалами из Алтайского края // Вопросы археологии и истории Южной Сибири. – Барнаул, 1999. – С. 43 – 80.
- 9 Шульга П.И. Могильник скифского времени Локоть-4а. – Барнаул, 2003. – 204 с.
- 10 Уманский А.П., Шамшин А.Б., Шульга П.И. Могильник скифского времени Рогозиха-1 на левобережье Оби. – Барнаул, 2005. – 204 с.
- 11 Шульга П.И. Жреческие парные захоронения с зеркалами-погремушками (к постановке проблемы) // Древности Алтая. Известия лаборатории археологии. – Вып. 5. – Горно-Алтайск, 1999 г. – С. 82 – 91.
- 12 Акишев К.А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. – М., 1978. – 132 с.
- 13 Смирнов К.Ф. Сарматы на Илеке. – М.: Наука, 1975. – 176 с.
- 14 Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. – М.-Л. : б.н., 1953. – 402 с.
- 15 Шульга П.И., Уманский А.П., Могильников В.А. Новотроицкий некрополь. – Барнаул, 2009. – 329 с.
- 16 Акишев К.А. Социальная структура сакского общества в VI – IV вв. до н.э. // Археологические памятники на Великом Шелковом пути. – Алматы, 1993. – С. 45 – 58.

References

- 1 Skripkin A.S. Aziatskaia Sarmatiia. Problemy khronologii i ee istoricheskii aspekt. Saratov, 1990. – 301 s.
- 2 Akishev A.K. Iskusstvo i mifologija sakov. Alma-Ata, 1984. – 176 s.
- 3 Moshkova M.G. Pamiatniki prokhorovskoi kul'tury // SAI. Vyp. D 1 – 10. M., 1963. – 89 s.
- 4 Smirnov K.F. Savromaty. Ranniaia istoriia i kul'tura sarmatov. M., 1964. – 380 s.
- 5 Kuznetsova T.M. Zerkala Skifii VI – II vv. do n.e. Tom I. M., 2002. – 352 s.
- 6 Mogil'nikov V.A. Naselenie Verkhnego Priob'ia v seredine – vtoroi polovine I tysiacheletii do n.e. M., 1997. – 195 s.
- 7 Mogil'nikov V.A., Umanskiĭ A.P. Dva zerkala iz Novotroitskikh kurganov // Pamiatniki Evrazii skifo-sarmatskoi epokhi. 1995. – S. 19 – 31.
- 8 Umanskiĭ A.P., Shul'ga P.I. Dva pogrebeniia s vostochnymi zerkalami iz Altaiskogo kraia // Voprosy arkhologii i istorii Iuzhnoi Sibiri. Barnaul, 1999. – S. 43 – 80.
- 9 Shul'ga P.I. Mogil'nik skifskogo vremeni Lokot'-4a. Barnaul, 2003. – 204 s.

- 10 Umanskii A.P., Shamshin A.B., Shul'ga P.I. Mogil'nik skifskogo vremeni Rogozikha-1 na levoberezh'e Obi. Barnaul, 2005. – 204 s.
- 11 Shul'ga P.I. Zhrecheskie pamyne zakhoroneniiia s zerkalmi-pogremushkami (k postanovke problemy) // Drevnosti Altaia. Izvestiia laboratorii arkheologii. Vyp. 5. Gorno-Altaiisk, 1999 g. – S. 82 – 91.
- 12 Akishev K.A. Kurgan Issyk. Iskusstvo sakov Kazakhstana. M., 1978. – 132 s.
- 13 Smirnov K.F. Sarmaty na Ilike. M. : Nauka, 1975. – 176 s.
- 14 Rudenko S.I. Kul'tura naseleniia Gornogo Altaia v skifskoe vremia. M.-L. : b.n., 1953. – 402 s.
- 15 Shul'ga P.I., Umanskii A.P., Mogil'nikov V.A. Novotroitskii nekropol'. Barnaul, 2009. – 329 s.
- 16 Akishev K.A. Sotsial'naia struktura saksogo obshchestva v VI – IV vv. do n.e. // Arkheologicheskie pamiatniki na Velikom Shelkovom puti. Almaty, 1993. S. 45 – 58.

Ахантаева Ә.Ж.

**Сырдария өзені бойындағы
ортағасырлық қалалар –
отырықшылық мәдениеттің
орталықтары**

Бұл мақалада Сырдария өзенінің орта және төменгі ағысындағы ежелгі дәуір мен орта ғасырлар кезеңінде өмір сүрген қалалар және қала мәдениеті туралы айтылады. Ежелгі және орта ғасыр кезеңінің қалаларының: біріншіден отырықшылық мәдениет орталығы екіншіден, сауда орталығы үшіншіден, әкімшілік орталық қызметін атқарғандығы жайлы дәлелденіп, зерттелді. Мысалы, Сыр бойында оғыз заманында өмір сүрген атақты қаланың бірі Жанкент тек қана астана және оғыз әкімдерінің қысқы резиденциясы емес, ол Сырдария сағасындағы ірі сауда орталығы да болған. Сырдария бойымен Орта Азия қалаларынан мұнда Ибн-Хаукальдың куәлігі бойынша, бидай және астық тиелген кемелер келіп тұрған. Сыр өңірінің қалаларына байланысты археологиялық және этнографиялық материалдарды қолдана отырып ежелгі цивилизациямен, егіншілік мәдениетінің ошағы болғандығы дәлелденді. Сырдария бойындағы оғыз-қыпшақ қалалары: Сауран, Сығанақ, Янгикент, Жент, Узгент, Баршикент т.б. керуен жолдарында орналасып, егіншілік пен қала мәдениетінің орталықтары болғандығы мен олардың тарихына қысқаша тоқталдық.

Түйін сөздер: Сырдария өзені, ортағасырлық қалалар, егіншілік мәдениет, бидай, тары, сауда, әкімшілік орталық, резиденциясы, Жібек жолы, Сығанақ, Сауран, Жанакент.

Ахантаева Ә.Ж.

**Medieval towns along the Syr
Darya River – was the center of
an agricultural culture**

In given article it is told about development and features of their cultures of the ancient cities located in the middle and lowland on a watercourse of Syr-Darya. Ancient and medieval cities were investigated: first, as the centers of settled culture; secondly, as shopping centers; thirdly, as administrative centers. For example, under the certificate of Ibn-Haukalja, one of the glorified cities, located on a current of Syr-Darya in Oguz epoch Zhankent was not only capital and winter residence of the governor oğyzov, but also the large shopping center located in lower reaches of Syr-Darya. Here from cities of Asia there arrived the ships loaded with grain. Using archaeological and ethnographic materials, the researcher proves that it was the center of an ancient civilization and the center of agricultural culture. He has short stopped on such cities of agricultural culture located along Syr-Darya, as Savran, Syganak, Jangikent, Zhent, Uzgent, Barshikent etc.

Key words: the Syr Darya River, medieval towns, agricultural crops, wheat, millet, trade, administrative center, the residence, the Silk Road, Syganak, Sauran Zhanakent.

Ахантаева А.Ж.

**Средневековые города вдоль
реки Сырдарья являлись
центром земледельческой
культуры**

В данной статье говорится о развитии и особенностях их культур древних городов, расположенных в середине и низине по течению реки Сырдарья. Древние и средневековые города исследовались: во-первых, как центры оседлой культуры; во-вторых, как торговые центры; в-третьих, как административные центры. Например, по свидетельству Ибн-Хаукаля, один из прославленных городов, расположенный по течению Сырдарья в оғызскую эпоху Жанкент был не только столицей и зимней резиденцией правителя оғызов, но и крупным торговым центром, расположенным в низовье Сырдарья. Сюда из городов Азии прибывали корабли, нагруженные зерном. Используя археологические и этнографические материалы, исследователь доказывает, что он являлся центром древней цивилизации и очагом земледельческой культуры. Так же кратко остановился на таких городах земледельческой культуры, расположенных вдоль Сырдарья, как Савран, Сыганак, Янгикент, Жент, Узгент, Баршикент и т.д.

Ключевые слова: река Сырдарья, средневековые города, земледельческой культуры, пшеница, просо, торговля, административный центр, резиденция, Шелковый путь, Сыганак, Сауран, Жанакент.

**СЫРДАРИЯ ӨЗЕНІ
БОЙЫНДАҒЫ
ОРТАҒАСЫРЛЫҚ
ҚАЛАЛАР –
ОТЫРЫҚШЫЛЫҚ
МӘДЕНИЕТТІҢ
ОРТАЛЫҚТАРЫ**

Қазақстанның оңтүстік өңірінде отырықшылықтың өркендеп, дамуында «Ұлы Жібек жолының» маңызы зор болды. «Ұлы Жібек жолы» 2 мың жылға тарта уақыт бойы өмір сүрген. Бұл дүниежүзілік өркениетте дара ерекше құбылыс болды. Ұлы Жібек жолы әртүрлі сауда, мәдениет, жаңалық және жаңа ойлардың таралу жолы, Еуразиядағы көшпенділер мен отырықшы халықтардың дамып, өркендеу жолының негізгі себептерінің бірі болды. «Жібек жолы» цивилизация жолы болды. Қазақ даласында жүздеген қалалардың болуын қазіргі қазақ археологтары зерттеп, дәлелдеп отыр. Тіптен, сақтардың астанасы да (Шырық рабат) осы Қазақ даласындағы Сырдария өзені бойында болуы, осы өңір цивилизацияның нағыз ошағы екенін дәлелдеп отыр. Ендеше біз сақ кезеңінен бастап отырықшы мәдениет қалыптасқан деп толық айта аламыз.

Жер шарында өмір сүріп жатқан әрбір халық сияқты, қазақ халқы да мәдениетті өзінің мүддесіне және өмір талабына бейімдеп жасаған. Олай болса, әрбір тарихи кезеңнің өзіндік мәдениеті болатын сияқты, әрбір халықтың өзіне тән мәдени дәстүрлері болады. Соның ішінде әлемдік құбылыс ретінде сонау ерте кезден осы күнге дейін жалғасын тауып келе жатқан дәстүрлі мәдениеттің орны ерекше деп айтуымызға болады. Осындай дәстүрлі мәдениеттің бірі болған егіншілік мәдениеті қазақ халқының өмірінде де маңызды рөл атқарды және оның орны ерекше болды. Жер шаруашылығында нағыз керекті қажеттілікті, мұқтаждықты қанағаттандыратын және пайдаланатын Жер – табиғи нысана болып табылады. Сондықтан да адамдардың ылғи Жер анамен үнемі байланыста болуы олардың жер мен дән жөніндегі білімі мен өмірдегі тәжірибелерінің молайуына әсер етеді. Егіншілік кәсіпте диқандар жердің құнарлылығын арттырып өз мақсаттарына тиімді пайдалана білген. Жер шаруашылығын ұйымдастыруда еңбек құралдар арқылы оның сипатын айқындаса, суландыру жүйелері арқылы түрін анықтады. Диқан қауымы қажырлы еңбек арқасында мол өнім ғана алып қоймай, оны өңдеуді яғни технологиясын да ойлап тапты. Диқаншылық кәсіпте оны көктемде ұйымдастырғаннан бастап, күзде жинап алғанша, табиғат және оның құбылыстарына арнап түрлі наным-сенім жоралғыларын жасады. Бұл егіншілікке байланысты әдет-ғұрыпта көрініс тапты (әдет-

ғұрып – дәстүрге айналған, жалпыға бірдей қалыптасқан қоғамдық тәртіп, салт-сана).

Қазақ тарихында орта ғасырлар кезеңінің маңызы ерекше, VI ғ. бастап қазақ жерінде көптеген өзгерістер бола бастады. Түркілердің жаулап алуы, жаулап алынған жерлердің шаруашылығына біршама әсерін тигізді. Ол егістік алқаптарының біршама қысқаруына және мал шаруашылығы үлесінің ұлғайуына алып келіп, жайылымдық және көшпелі мал шаруашылығының рөлін арттырған сияқты.

Түркілер жөнінде С.П. Толстов: «... Орта Азия мен Қазақстанды түркілердің жаулап алуының маңызын бағалай отырып, ол жергілікті табиғат жағдайларының әсерінен баяғыдан қалыптасқан шаруашылық жұмыстарының дәстүрлі түрлерінің дамуын үзіп тастаған жоқ деп айтуға болады. Бұл археологиялық заттай деректермен және тарихи материалдармен расталып отыр [1, 144 б.].

Түркілердің жаулап алуы Орта Азияда жүріп жатқан феодалдану процесіне түрткі болды, ол осы жерлердегі мемлекеттердің ішкі даму нәтижесінде болды. Жаулап алушы көшпелілер осы процесті тездетіп жіберді де, оған өзінше ру-тайпалық бөлініс пен патриархалды-рулық тұрмыстың сипатын берді.

Біздіңше, жалпы түріктердің, оның бірі қазақтардың өркениетті мәдениетінің зор болуы, ол да болса көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы шаруашылықтардың қосылуының [синтезінің] нәтижесі деп қараған жөн. Кең байтақ жерді мекен еткен түріктер, ерте заманнан бастап-ақ, өз Отанының табиғи-жағрафиялық ерекшеліктеріне икемделіп өмір сүрген. Отырықшылыққа қолайлы жерлерде қалалар, бекіністер салып, оларды өздерінің мәдениетінің орталығына айналдырған. Жартылай шөлді аймақта отырықшылық, көшпелі өмір сүрген. Шөлейттік жерлерде көшіп-қонып, төрт-түлік малды өсірген. Каспий, Арал теңіздерінің жағасында балық аулаған. Осы көп салалы шаруашылықтың негізінде өркениетті мәдениеттің іргетасын қалап, оны ұдайы дамытып отырған [2, 91 б.].

Тайпаның, рудың тіпті рулық бөлінудің этникалық өзіндік айқындалуына олардың шаруашылығының түрі көп әсер етті деп пайымдауға болады. Негізінен егіншілікпен қатар отырықшы мал және балық шаруашылығымен айналысатын тайпалар, қарақалпақ халқының негізін құрады, ал басты шаруашылығы көшпелі мал шаруашылығына кәсіптенген тайпалар Кіші жүз құрамына енді [3, 17-21 бб.]. Бірақ бұл төңіректе ұзақ уақыт

бойы қатар өмір сүру, жартылай отырықшы тұрғындардың көшпелілермен тығыз шаруашылық байланысының орнығуына алып келуі тиіс еді. Экстенсивті көшпелі мал шаруашылығы көбінесе үнемі болып отыратын жұтқа ұшырады, жұтаған көшпелілер жартылай отырықшылардың қасына қоныстанып егіншілікпен немесе балық шаруашылығымен айналыса бастауы әбден мүмкін еді. Олардың кейбір бөліктері, өздерінің тұрмысын түзеп алып, қайтадан көшпелілікке ауыса бастайды, ал бір бөлігі қалып қояды, мәселен осындай шаруашылықтардың, сол кездегі ру-тайпалық бөліністің күшімен жартылай отырықшы рудың немесе тайпаның арасында ұзақ уақыт бірге өмір сүргеннен кейін, осы тайпаға рулық бөліну немесе ру ретінде еніп кетуі мүмкін еді. Көптеген тайпалардың құрамында бірдей аталатын рулармен рулық бөліністердің бар болуы, мүмкін, осымен түсіндіріледі. Рулардың тайпаларға зорлық көрсету жолымен қосылулары да мүмкін, ол тіпті жиірек болып отырған шығар.

Түркі қағанаты құлағаннан кейін Сырдарияның орта және төменгі ағысының бойында түркі тайпаларының – осы аудандардағы печенегтердің бір бөлігін ысырып шығарған оғыздардың одағы құрылды, қалғандары олардың құрамына күшті және беделді «биджне» тайпасы ретінде енді. Оғыздардың орталығы Жанкент бекінісі болды, оның қираған орны қазіргі Қазалы қаласына жақын жерде. Жанкент оғыздардың жоғарғы билеушісінің – ябғудың ордасы еді.

Оғыздардың тіршілік еткен жері, олардың өмір сүру салттары, антропологиялық түрлері туралы қызық мәліметтер әл-Масудиның «Китап мурудж аз-захабында» кездеседі. Әл-Масуди мал шаруашылығы мен егіншілікті қатар ұстаған оғыздардың шаруашылығының кешенді сипаты туралы және олардың антропологиялық түрінде моңғолдық пішіндер басымырақ екенін былай жазған: «... және де онда [яғни Арал теңізінде – Ә.А.] Жаңақала деп аталатын, түркілерге тиесілі қала жатыр, онда мұсылмандар өмір сүреді. Бұл жердегі түркілер арасында гуздар көбірек кездеседі, олардың жартысы көшпелілер, жартысы отырықшылар. ...» [4, 75 б.].

С.Г. Агаджанов оғыз жатақтары тек қалада ғана емес, қыстақтарда тұратынын айта келіп, «егінші» немесе «диқан» сөздерінің шығу тегіне тоқталады: «... что огузские племена XI в. называли земледельцев «тарыгчи». Семантически данный термин восходит к огузскому названию проса. Махмуд Кашгарский сообщает, что «тарыг – пшеница у всех тюрок и лишь у огузов –

просо». Происхождение исследуемого термина, обозначавшего пахаря-земледельца, исторически вполне объяснимо ...» [5, 95 б.]

Кеңес тарихшылары мен археологтарының зерттеулері оның даму процесінде мәдени сабақтастықтың бұзылмағандығын, бұл қоныстанудың біріншіден бекініс, екіншіден сауда орталықтары ретінде өлкенің экономикасының көтерілуі нәтижесінде пайда болғандығын көрсетіп берді [6, 166 б.].

Сырдария бойындағы оғыз-қыпшақ қалалары: Сауран, Сығанақ, Янгикент, Жент, Узгент [Өгізкент], Баршикент т.б. керуен жолдарында [Жібек Жолы] орналасып, егіншілік пен қала мәдениетінің орталықтары болған. Олардың көбісі соңғы жылдардағы зерттеулерде дәйектеліп, жазба мен археология ізденістері шендестіріле бастады. Осы қалалардың кейбіреуіне алдағы уақытта қысқаша тоқталып кетейік.

Махмұт Қашқари XI ғ. оғыздардың Сырдарияны «угуз» өзені деп атағанын мәлімдеген, ал күздер қалаларына: Сауран, Сығанақ, Сүткент, Қарашық және Қарнақ қалаларын жатқызған. Оның картасында «күздер қалалары» алқабы Қарашық қаласынан оңтүстікке қарай, Сырдария өңірінің орта белінде көрсетілген [7, 90 б.].

1970 жылы Асанақта нәтижелі қазба жұмысын жүргізген М.Н. Вантурская С.П. Толстовтың пікірін нақтылай отырып, бұл қаланың оғыздардың өздері тұрғызғанын одан табылған керамика арқылы дәлелденді [8, 11 б.]. Қызылордаға жақын жерде, 50 шақырым оңтүстік-шығысқа қарай Асанас қаласының қалдығы жатыр. Биіктігі бес метрдей дуалмен қоршалған, б.з I–XV ғасырлары арасында өмір сүрген. Жазба деректерде 1219 жылы Жошы әскерлеріне қарсылық көрсетіп, басылып алынған.

Сыр бойында оғыз заманында өмір сүрген атақты қаланың бірі: «... Жанкент тек қана астана және оғыз әкімдерінің қысқы резиденциясы емес, ол Сырдария сағасындағы ірі сауда орталығы да болған. Оған себеп болған қаланың Орталық Қазақстан далаларын бір жағынан Орта Азия және Таяу Шығыспен, екінші жағынан – Хорезм, Арал өңірі, Кавказ және Жерорта теңізімен қосып тұрған ерекше коридорда тұрған географиялық орны. Қала құрлықтағы және өзен жолындағы сауда орталығы болған. Сырдария бойымен Орта Азия қалаларынан мұнда Ибн-Хаукальдың куәлігі бойынша, бидай және астық тиелген кемелер келіп тұрған ...» [7, 91-б.].

С.Г. Агаджановтың ізденуімен оғыздардың мал шаруашылығының үш түрі анықталды: бірінші – мерзімдік жайылымдарға малмен

бірге көшіп жүрген таза көшпелі топтар; екінші – өздерінің жазғытұры, жазғы, күзгі жайылымдары бар және уақытша түрдегі қоныстар немесе бекеттерде қыстайтын жартылай көшпелілер; үшінші – үнемі бір орында өмір сүретін немесе аз ғана уақытқа кішкене ғана қашықтыққа көшетін отырықшылар. Зерттеуші көбіне оғыздарға соңғы екі түр [5, 94-102 бб.] тән екендігін атап көрсетеді. Оғыздар жылқы, түйе, ірі қара мал, қой баққан. С.Г. Агаджановтың пайымдауынша оғыздарда қаракөл қойлары болған. Оғыздардың отырықшы және жартылай отырықшы топтары сонымен қатар егіншілікпен айналысқан, негізінен тары еккен. Олардың шаруашылығы табиғи сипатта болды және жергілікті нанға деген сұранысты жаба алмады, сондықтан оғыздарға «... Бейбіт кезден Сырдария бойымен нан әкелінді ...» [5, 87 б.]. Оғыздардың шаруашылығында балық аулау маңызды орын алды, онымен отырықшы және жартылай отырықшы рулар айналысқан. Балық тіпті Хорезм мен Орта Азияның басқа да қалаларына сату үшін шығарылып отырды [5, 90 б.]. Кәсіпкерлік онша дамымады, ол да егіншілік сияқты табиғи сипатта болды және өндірістің дербес саласына айналмады, дегенмен жеке шеберлер – базарға жұмыс істеген, құмыра жасайтындар, ұсталар, күрке жасау шеберлері, зергерлер, әйелдер арасында да кілем әртүрлі маталар, алаша тоқу, киіз басу шеберлері бар болған сияқты [9, 226 б.].

XII ғасырда Сығанақ қыпшақ мемлекеттік бірлестігінің астанасы болады. Сығанақ қаласы туралы алғаш рет X ғасырдың жазбаша деректерінде айтылған, ал XI ғ. оны Махмұт Қашқари оғыз қалаларының ішінде атап өткен. XIV ғ. Сығанақ Ақ Орданың астанасы болады; онда мешіттер, ханақ, басқа қоғамдық ғимараттар салынады ... XIV ғ. бас кезінде, Рузбиханның айтуы бойынша, қаланың біршама әлсірегені, тұрғындар санының азайғаны байқалған, ал ежелдегі Сығанақ «... жайқалып тұрған, үй-жайлар және өңделген бау-бақшалармен қоршалған, азық-түлікке бай және қазақ халқы үшін маңызды сауда орны болған ...» [7, 95-96 бб.].

Сығанақ қаласы жайлы Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ-дың Археология ғылыми-зерттеу орталығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор Сәйден Жолдасбаев өз еңбектерінде де түрлі мәліметтер келтіреді: «X ғ. атақты араб жағрафиятанушы, ғалым Ал-Идриси Сырдария бойындағы қалаларының көптігін жаза келіп, олардың ішіндегі «Сауран, Сүткент, Сығанақ қалаларын ірі қалалар еді [10]. Ал Сығанақ нағыз сауданың қайнаған ортасы», деп ерекше көрсет-

кен. Сығанақ қаласынан зиялы, білімді ғалымдар да шыққан – дейді. Ибн Рузбихан Сығанақ қаласы «аймақтың солтүстік жағындағы жер жәннатының шеті» деп сипаттаса, қала Дешті Қыпшақтың шекаралық сауда бекеті, бүкіл әлемге аумағының кеңдігімен, қауіпсіз әрі тыныш болуымен даңқы шыққан қала дейді. Сығанақ Түркістанның ірі сауда орталығы болған, қала тау өзендерімен және Сырдариядан тартылған арықтармен суландырылып, егіншіліктің де орталығы болған. Қала орналасқан аймақтың өзі табиғи жағынан да адам баласының тіршілікке қажетті барлық мүмкіндіктерді пайдалануға, егін шаруашылығына да, мал өсіруге де қолайлылығын жазады. Ал қаланың аймағындағы орман-тоғайы халқын отын суынан таршылық көрсетпейді. Оның ішінде жайылып жүрген аң-құстардың молдығы молшылықтың белгісіндей».

Сонымен қатар қалаға Дешті Қыпшақтан Ходжа-Тархан жақтан көптеген бұйымдар, мал әкелінеді, әсіресе семіз қой, жылқы, түйелер, құндыздан жасалған ішіктер, керемет сәнді, мықты ақ қайыңнан жасалған садақтар, жібек маталар, т.б. қымбат заттар әкелінді. Түркістаннан, Мәуереннахрдан, шығыстан Қашқар саудагерлері де қалаға қымбат бағалы заттарын әкеліп, қыпшақтармен айырбас сауданы да қызу түрде жүргізген. Сауда кезінде талас-тартыс болмаған. Қала тұрғындары онша көп емес, олардың арасында садақтарын мойындарына асынып алған әскери адамдар, олар тыныштықты сақтап жүргендер. Көпшілігі қазақтар. Жалпы, қалаға жан-жақтан әртүрлі елдерден саудаға байланысты адамдардың көптеп келуіне қарамастан, тыныштық сақталып, адамдардың өмір сүруіне өте қолайлы қала болған.

Рузбиханның деректері бойынша қалада қазақтар туралы алғаш рет баяндалады. Бұдан Жәнібек пен Керейдің Жетісу аймағынан оралып, Ақ Орда билігін өз қолдарына алып, Сығанақта билік жүргізгендерін көреміз. Сонымен, ойымызды түйіп айтсақ: Сығанақ қаласы алғаш Қыпшақ хандығының, одан кейін Ақ Орданың, бұдан соң Қазақ хандығының саяси әкімшілік, мәдени-экономикалық, әскери қорғаныс орталығы болған.

Сауран қаласы жайлы алғашқы деректер X ғасырдағы араб саяхатшыларының жазбаларында кездеседі. Демек бұл қала бұдан көп ғасыр бұрын, тарихшылардың айтуы бойынша VI ғасырда пайда болғандығын аңғартады. X ғасырда өмір сүрген арабтың географ-ғалымы Мақдиси «Дүниенің басталуы мен тарихы» деген еңбегінде: Сауран – үлкен қала, оның ішінде күмбез, сарай, мешіт бар.

Сауран – бірінің сыртынан бірі жеті қабат дуалмен қоршалған өте берік қорғаны бар, мықты қамал, биіктігі соншалықты, күннің көзі қамалдан аспайтын болған дейді. Қамал – аумағы 40 гектардан асатын қаланы қоршап жатыр.

Қамал биіктігі жеті-сегіз метрдей болған, қазірде осындай биіктіктегі дуалдары сақталған, кейбір жерлері шайылып, үйіндіге айналған. Қазақстанда ортағасырлық қалалардың бекініс жүйесінен тың мағлұмат беретін бірде-бірі қамал биіктіктері Саурандағыдай жақсы сақталмаған. Бұл қала керемет сұлу және шексіз көңілді, ауасы өте таза, адам жанын көңілдендіріп, сергітеді. Маңайы құлпырған бау-бақша, әртүрлі ағаштар, қаланы айналдыра биік дуалдар қоршап тұр, ешқандай жау ала алмайды. Бұл қаланың топырағы білім мен ғылымның ордасы. ... Сауранның маңайында жер өңдеу мәдениеті ертеден-ақ дамыған. Егін суармалы болған. Сыр өзенінен үлкен каналдар қазылған. Қала тұрғындарын осындағы ауылшаруашылығы өнімдерімен қамтамасыз етіп отырған. Тіпті сыртқа астық та сатқан ...» [11, 38-39 бб].

Сауранда 1514-1515 жылдары өмір сүрген ақын әрі жазушы Васифи өз естеліктерінде қала мен жерасты галереясы – кәріздерді суреттеп құнды мағлұматтар келтіреді. Кәріздерді үнділік 200 құл салған көрінеді. Кәріз бастауында су қойма жайғасқан. Кәріздердің бірінен суарылатын жер телімінде бау-бақшасы, жүзімдігі және шаруашылық құрылыстары бар жер иелігі орналасқан, ол қоршалған.

Тарихшы ибн Рузбихан Сырдариямен оның сол жағалауындағы Аркөк, Өзгент қалаларымен бірге Аққорған қаласын да дамыған қалалардың қатарына жатқызады. Бұл қала үлкен сауда орталығы болмағанымен, суармалы егін шаруашылығы дамыған бекіністі қала. Кейбір жазба деректерге қарағанда, Аққорғанда астықтың мол қоры болған. Халқы жер жыртып егін салған. Жаздық, күздік бидайларды көп еккен. Әбілқайырдан кейінгі өзбек қаны Мұхаммед Шайбанидің хатшысы болған Рузбиханның жазуына қарағанда, Шайбани хан Аққорған және сол маңдағы бекіністі қалалардан өзінің әскерлерін азықтандыру үшін қанша астық жинаса да табыла беретіндігін айтады [11, 44 б.].

Өзгент – Сығанақ, Сауран қалаларымен қатар салынған, солардың тарихымен тағдырлас, Сырдың сол жағалауындағы ортағасырлық мәдениеті мен саудасы, саяси экономикасы, ілім-білімі дамыған қала. Шығыстанушы-ғалым В.М. Жирмунский «Оғыздардың Сырдарияның төменгі ағысындағы ежелгі мұралары» деген еңбе-

гінде Өзгент атауының төркіні оғыздармен байланысты екендігін айтады. Мұның жөні дұрыс секілді. Өйткені тарихи деректерге қарағанда VIII–IX ғасырлар Шамасында Қаратау бөктері мен Сырдария алқабын оғыз тайпалары мекендеген заманда Өзгент аты шыққан шаһар болуы керек. Сол кезде Өзгент атауы «Оғызкент» болуы да мүмкін. Сонда қала аты «Оғыз» және «кент» деген сөзден құрылған. Өзгент қаласы орта ғасырда маңызды әкімшілік орталығы болған. Сырдан және Өгіз жылғасынан ағып келген су [канал] арқылы егіншілікпен айналысқан.

Қазақтың археолог-ғалымы М.Е. Елеуов 1867–2005 жылдар аралығындағы археологиялық зерттеулерге сүйене отырып қазіргі Қызылорда облысының Жаңақорған мен Шиелі аудандарында – 28-11 ортағасырлық елді мекен, 18-5 ортағасырлық қалашық болғанын дәлелдеп отыр [12, 96 б].

Қазақ жерінің оңтүстігіндегі егіншілік жөнінде В. Юферов «Из истории Туркестана» атты еңбегінде былай деп жазады: «... Земледелие на территории Перовского уезда велось еще задолго до Ханского владычества. В описаниях арабских путешественников, относящихся к X веку, есть указания, что обитавшие в то время по среднему и нижнему течению р. Сыр-Дарьи Иранские племена имели города, и что основным продуктом питания этих народов была пшеница. Арабские писатели кроме Отрара, называют еще целый ряд городов, являвшихся центрами цветущих оазисов. Так по Истахри в округе Фараб, главным городом был Кедер; от этого последнего на расстоянии одного перехода лежал Сауран. За Саураном Масуди помещает Турар; еще ниже, уже во владениях гузов, находился город Яныкент. От всех этих городов, являвшихся в то время не только укрепленными местами, но и центральными пунктами обширных оседлых районов, остались теперь только развалины ...» [13, 49 б.].

Моңғол басқыншылығы осы мәдени көркеюді тоқтатты. Шапқыншылар қалалардың көп бөлігін, зор суғару жүйелерінің басты құрылыстарын қиратты, егіншілікпен айналысатын халықтың көп бөлігін құртып жіберді, ол бір кездерден халық қалың қоныстанған алқаптардың елсіз қалуына әкеп соқты.

Әсіресе, Сырдарияның ортасындағы егіндік жерлерге моңғол әскерлерінің келтірген зияны орасан зор болды. Бұл жерлердің тұрғындары қатты қарсылық көрсетті, өштескен моңғолдар олардың көбісін қырып салды, қалғанын құлдыққа сатып жіберді. Қалалармен көптеген

елді мекендер қыйрап қалды. Өзеннің төменгі ағысындағы кейбір жерлерді моңғолдар ірі әскери шабуылдарсыз-ақ басып алды, бірақ бұл жерлерде де егіншіліктің біртіндеп құлдырауы байқалды, олардың басқыншылық жорығына байланысты оңтүстіктің аса маңызды егіншілік аудандармен мәдени және экономикалық байланыстарының біршама уақытқа үзіліп қалғандығынан болған жағдай еді.

Құрамына Сырдарияның орта және төменгі ағысындағы жерлер енген Жошы ұлысы құрылғаннан кейін, әсіресе XIII ғасырдың ортасына қарай Алтын Орданың саяси рәсімделуі аяқталғаннан кейін, үзіліп қалған экономикалық және мәдени байланыстар қалпына келтіріле бастады. Моңғол шапқыншылығына қатысқан көптеген тайпалар бұрынғы тұрған жеріне қайта орала бастайды. Сыр бойындағы Сығанақ, Отырар т.б. қалаларда тіршілік қалпына келе бастайды. Жент біраз уақыт Жошы ұлысының астанасы болады. Қалалардың айналасында егін алқаптары ұлғайып, егіншілікпен айналысатындар көбейе бастайды, бұл тек табиғи жағдаймен ғана өспей, сонымен қатар көшпелі тайпалардың отырықшылыққа ауысуының есебінен де болды. Археологиялық зерттеулер Сырдарияның орта және төменгі ағысы бойындағы егіншіліктің қалпына келе бастағанын көрсетеді, бірақ бәрібір Хорезмшах державасы тұсындағы деңгейге жете алмаған.

Ж.Е. Ержанов «Сунақтар және Сунақ қаласы» атты еңбегінде [14, 104 бб.] Сыр бойының қалалары отырықшылықтың ошағы және олардың саяси, экономикалық маңызы туралы жақсы жазып көрсетті: «... Сырдарияның орта ағысындағы егіншілік алқаптар Қаратаудың етегінде Сығанақ, Отырар, Ясы т.б. қалаларды айнала орналасты. Өзеннің төменгі ағысындағы егін алқаптары Жаңадариямен оның тарамдарының бойынан орын алды, бұл жерлер Шырық-рабат қаласы [XIII–XIV ғғ.], Іркібай [XIII–XIV ғғ.] қамалының айналасы еді. Ауқымды егіншілік ауданы Жент қаласының [қазіргі Жаңақаланың қирандысының орны – Ә.А.] айналасында орналасты.

Бұл аудандардың көшпенділері мен жартылай отырықшы халқы да Сырдарияның жыл сайынғы тасуымен ылғалданатын жерлерде егін егуді әдетке айналдырды. Егістік көлемі суғарылатын жерлердің мөлшеріне байланысты болды.

Қаланың төңірегіндегі айдап, өндеген жерлермен егістік пен бау-бақшалы алқаптарды суландыруға арналған каналдар көптеген майда арықтарға тарамдалған. Қаланың терістік батыс

жағы мен терістік шетіне орналасқан жерлер Қаратаудан ағып жиналған, жөнге келтіріліп реттелген тау өзендерінен шығарылған арықтар арқылы суғарылады. Сол уақыттағы вакувтік грамоталарда көптеген арықтар көрсетілген. Мысалы, Орда-кент, Қызыл-тал [Қызылтам өзенінен], Келте-шалғая, Арсланды [Арыстанды өзенінен], Жөлек [Шолақ], сонымен қатар қайнарлар – [құдықтар, бұлақтар], Токтамыс, Қараш, Хисарчук. Сырдарияның ортасынан магистралды каналдар салынып жатты. Олар

оның оң жақ жағасындағы Сауранды, Сығанақты және сол жақ жағасындағы Сүткентті, Аркөкті, Аққорғанды, Өзгентті сумен қамтамасыз етті ...».

Жалпы орта ғасыр кезеңі тек қана Қазақ тарихында қалалардың дамып өркендеген кезеңі ғана емес, егіншіліктің гүлденген кезеңі деп айтуымызға болады. Ендеше бұл кезең Сыр өңіріндегі қалалардың пайда болып өркендеуі мен гүлденуі және егіншіліктің тарихымен тікелей байланысты деп айтуымызға әбден болады.

Әдебиеттер

- 1 Толстов С.П. Приаральские скифы и Хорезм. (К истории заселения и освоения древней дельты Сыр-Дарьи) // СЭ. – 1961. – № 4. – С. 114 – 146.
- 2 Шалекенов У.Х. Түріктердің отырықшы өркениеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 292 б.
- 3 Жданко Т.А. Хозяйство каракалпакии в XIX – начале XX века. – Ташкент:ФАН, 1972. – 131 с.
- 4 Толстов С.П. К вопросу о происхождении каракалпакского народа // КСИЭ. 1947. – Вып.2. – С. 69 – 75.
- 5 Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX – XIII вв. – Ашхабад: Ылым, 1969. – 295 с.
- 6 Материалы по истории туркмен и Туркмении. VII–XV вв. Арабские и персидские источники. –М–Л.: Изд. АН СССР, 1939. – Т.1. – 612 с.
- 7 Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 208 б.
- 8 Мамиев Т., Парлак Т. Сырдағы Оғыз-қыпшақ қалалары // Қазақ батырлары. – 2001. – № 7. – 11-б.
- 9 Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. – СПб.: ГУЗЗ, 1914. – 174 с.
- 10 Жолдасбаев С. Сығанақ қаласы // Егеменді Қазақстан. 2015. 14 ақпан
- 11 Жаңақорған Жаңақорған: Тарихнама. – Алматы: Аль-Фараби, 1998. – 256 б.
- 12 Елеуов М.Е. Жаңақорған мен Шиелі аудандарының археологиялық ескерткіштерінің зерттелу тарихы // Қаз ҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 2005. – № 3 (38). – 93–97 бб.
- 13 Юферев В. Из истории Туркестана. – Ташкент: Туркест. тов. печатн. дея., 1911. – 50 с.
- 14 Ержанов Ж.Е. Сунақтар және Сунақ қаласы. – Алматы: Ғылым, 1996. – 216 б.

References

- 1 Tolstov S.P. Priaral'skie skify i Horezm. (K istorii zaselenija i osvoenija drevnej del'ty Syr-Dar'i) // SJe. – 1961. – № 4. – S. 114 – 146.
- 2 Shalekenov U.H. Tүrikterdiң otуrуkshy өrkenieti. – Almaty: Қазақ universiteti, 2002. – 292 b.
- 3 Zhdanko T.A. Hozjajstvo karakalpakii v XIX – nachale XX veka. – Tashkent:FAN, 1972. – 131 s.
- 4 Tolstov S.P. K voprosu o proishozhdenii karakalpakskogo naroda // KSIJe. 1947. – Vyp.2. – S. 69 – 75.
- 5 Agadzhanov S.G. Ocherki istorii oguzov i turkmen Srednej Azii IX – XIII vv. – Ashhabad: Ylym, 1969. – 295 s.
- 6 Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. VII–HV vv. Arabskie i persidskie istochniki. –M–L.: Izd. AN SSSR, 1939. – T.1. – 612 s.
- 7 Bajpaқov K., Nұrzhанov A. Yly Zhibek zholy zhөne ортағасырлық Қазақстан. – Almaty: Қазақстан, 1992. – 208 b.
- 8 Mamiev T., Parlak T. Syrdaғy Oғыз-қыпшақ қалалары // Қазақ batyrlary. – 2001. – № 7. – 11-b.
- 9 Bartol'd V.V. K istorii oroshenija Turkestana. – SPb.: GUZZ, 1914. – 174 s.
- 10 Zholdasbaev S. Syғanaқ қаласы // Egemendi Қазақстан. 2015. 14 ақпан
- 11 Zhaңaқorған Zhaңaқorған: Tarihnama. – Almaty: Al'-Farabi, 1998. – 256 b.
- 12 Eleuov M.E. Zhaңaқorған мен Shieli аудандарының археологиялық ескерткіштерінің зерттелу тарихы // Қаз ҰУ habarshysy. Tarih serijasy. – 2005. – № 3 (38). – 93–97 bb.
- 13 Juferev V. Iz istorii Turkestana. – Tashkent: Turkest. tov. pechatn. deja., 1911. – 50 s.
- 14 Erzhanov Zh.E. Sunaқtar zhөne Sunaқ қаласы. – Almaty: Fylym, 1996. – 216 b.

5-бөлім
ЖАЛПЫ ТАРИХ

Раздел 5
ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Section 5
HISTORY OF WORLD

Asylbekova Zh. M.-A.,
Iskakova D.

Some aspects of UN peacekeeping at the present stage

Today peacekeeping is one of the main tasks of the United Nations in the world community. Peacekeepers can participate in negotiations between belligerent parties of the conflict and draw attention of the world community to less local problems opening doors for collective actions and for an achievement of peace and safety. The UN formulated four directions: preventive diplomacy of the UN; peacemaking; peacekeeping operations; post-conflict peace-building. These components include humanitarian aspect. Peacekeeping activity of the UN, from preventive diplomacy to reasonable use of force, despite of all the shortcomings, is an effective way in settlement and solution of the conflicts. The United Nations continues to keep the operating role in the Charter. Peacekeeping operations of the UN are an irreplaceable method of peace preservation, relying on semi centennial experience in this area.

Key words: UN, peacekeeping, world community, diplomacy.

Асылбекова Ж.М.-А.,
Искакова Д.

Қазіргі кезеңдегі әлемдік бейбітшілікті қолдау жолындағы БҰҰ-ның негізгі аспектілері

Бүгінгі күні БҰҰ ең басты мақсаттарының бірі болып барлық дүниежүзілік қауымдастықта бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдау болып табылады. Достастырушылар қақтығыстың соғысушы тараптары арасындағы келіссөздерге қатысып және дүниежүзілік қауымдастықтың назарын жергілікті мәселелерге аударуға тырысады, осының нәтижесінде бейбітшілік пен қауіпсіздікке жету бойынша ұжымдық әрекеттерге жол ашады. Бүгінгі күні, БҰҰ төрт маңызды компоненттерге негізделеді: БҰҰ сақтандыратын дипломатиясы, бітімгершілік әрекет, бейбітшілікті қолдау бойынша операциялар, қақтығыстан кейінгі бейбітшілікті құру. Осы төрт аспектілерге гуманитарлық аспектіні де қосуға болады.

Сақтандыратын дипломатиядан бастап күшті ақылмен пайдалануға дейін БҰҰ достастырушы қызметі, өзінің барлық кемшіліктеріне қарамастан, қақтығыстарды реттеу мен шешу барысында ықпалды әдіс болып табылады. Біріккен Ұлттар Ұйымы Жарғыда әрекетті рөлін сақтауды жалғастырып келеді. Осы саладағы жарты жылдық тәжірибеге негізделген БҰҰ бейбітшілікті қолдау мен сақтау бойынша операциялары бейбітшілікті қолдау мен сақтаудың таптырмайтын әдісі болып табылады.

Түйін сөздер: БҰҰ, бейбітшілік қолдау, дүниежүзілік қауымдастық, дипломатия.

Асылбекова Ж.М.-А.,
Искакова Д.

Некоторые аспекты миротворческой деятельности ООН на современном этапе

Одной из главных задач ООН на сегодняшний день является поддержание мира и безопасности во всем мировом сообществе. Миротворцы могут участвовать в переговорах между воюющими сторонами конфликта и привлекать внимание мирового сообщества к менее локальным проблемам, тем самым, открывая двери для коллективных действий по достижению мира и безопасности. На сегодняшний день ООН опирается на четыре важные компонента: превентивная дипломатия ООН, миротворчество, операции по поддержанию мира, постконфликтное миростроительство. К этим четырём аспектам можно добавить гуманитарный аспект.

Миротворческая деятельность ООН, от превентивной дипломатии до разумного применения силы, не смотря на все свои недостатки является действенным способом в урегулировании и решении конфликтов. Организация Объединенных Наций продолжает сохранять действующую роль в Уставе. Операции ООН по поддержанию мира, опирающиеся на полувековой опыт в этой области, являются незаменимым методом сохранения мира.

Ключевые слова: ООН, миротворческая деятельность, мировое сообщество, дипломатия.

SOME ASPECTS OF UN PEACEKEEPING AT THE PRESENT STAGE

Today peacekeeping is one of the main tasks of the United Nations in the world community. According to the Charter of the UN member – states have to solve the conflicts by peaceful means and abstain from use of military force against other states.

Operations of the United Nations as the main way of conflict situations have universal character. It strengthens their legitimacy. Peacekeepers can participate in negotiations between belligerent parties of the conflict and draw attention of the world community to less local problems opening doors for collective actions and for an achievement of peace and safety.

Certain prerequisites are necessary for success of operations. Prerequisites include aspiration of belligerent parties of the conflict, definite purpose and tasks, political and economic support of the world community, providing the human resources necessary for the solution of the conflicts.

Such support can demand a contribution from non-state participants. «The Arab Spring» showed as civil disorders and discontent can be used in interests of various political forces.

Historians established existence of the inverse relationship between expansion of peacekeepers and military losses: the wider scale of peacekeeping operations, the less military losses, and both in short-term and in long-term plans. This conclusion was drawn in two researches by scientists of university of British Columbia and specialists of Rand Corporation [1]. Researchers of this corporation considered eight complete operations of the UN peacekeeping activity: in the Belgian Congo, Namibia, El Salvador, Cambodia, Mozambique, Sierra Leone and East Timor. The analysis which is carried out by them allowed to draw a conclusion that two third of these operations were «successful».

Besides, the UN provides an optimum institutional framework for all missions in area of the state construction thanks to rather low cost intensity, high efficiency and high degree of the international legality of the UN operations. Also operations are very effective tool of the direction of post-conflict societies towards achievement of a lasting peace and democratic board and the most effective form of the international intervention from all nowadays known.

Some factors have impact on success of any operations of the UN peacekeeping and safety. Firstly, detailed analysis of a problem: the

reasons, factors which generated this problem. Secondly, the world between the conflicting parties has to be established. Thirdly, the parties which participate in the conflict have to stop military operations and provide the UN to solve a problem. Besides, the parties have to give the consent to expansion of mission of the UN.

For this purpose time is necessary for installation of the world and creation of institutes for the solution of conflict situations.

Throughout all existence of organization, the United Nations plays an important role in peacekeeping and in prevention of the international crises and also in settlement of the conflicts.

But today, in the context of globalization, there have been changes in the field of international security. All world community faced with so-called «new threats» [2]: international terrorism, distribution of weapons of mass destruction, nuclear terrorism, long nature of internal armed conflicts. These threats undermine stability and safety of the certain countries, regions and all world community.

The nature of conflict has changed. The conflicts have long character, interstate character. It is civil conflicts between groups of the population which differ from each other on such signs as race, an ethnic origin, religion, culture.

The leading countries appealed to the UN Secretary – General Boutros Boutros-Ghali to write recommendations about strengthening role of the UN in preventive diplomacy, peacemaking and peacekeeping of all world community during an extraordinary meeting of the UN Security Council in 1992.

The Secretary – General B. Boutros-Ghali made a number of proposals in the report «Agenda for Peace: Preventive diplomacy, peacemaking and peace-keeping»[3] in 1992.

Boutros Boutros-Ghali mentioned new aspects of peacemaking of the UN:

1. Expansion of operations of the UN in the territory of that country where the conflict is planned (prior to military operations).

2. Creation of special military units and their application if there is a question of need ceasefire that is beyond mission for peacekeeping.

3. Active participation of the regional organizations for collective peacekeeping and safety of the world community.

As a result, after an extraordinary meeting of the UN Security Council, the General Assembly of the Organization handed to Boutros-Ghali the open mandate for implementation of preventive diplomacy and strengthening role of the UN in settlement of the international crises.

Four directions were formulated:

1. Preventive diplomacy of the UN.
2. Peacemaking.
3. Peacekeeping operations.
4. Post-conflict peace-building.

Preventive diplomacy is action to prevent disputes from arising between parties, to prevent existing disputes from escalating into conflicts and to limit the spread of the latter when they occur. Similar activity includes trust measures – such as systematic exchanges of military missions; identification of the facts for obtaining information and clearing of the confused situations; the early prevention of the negative phenomena, including spontaneous, preventive expansion of forces of the UN and other forces; creation of the demilitarized zones.

Also, preventive diplomacy of the UN proceeds from this not to draw excessive attention of the world community. Because participation of the third parties can complicate permission of conflict situations.

Peacemaking – is one of the main ways of a resolution of conflicts. Peacemaking is action to bring hostile parties to agreement, essentially through such peaceful means as those foreseen in Chapter VI of the Charter of the United Nations. Peacemaking includes interaction, cooperation, support of communications (diplomatic, economic, political) between the states. During existence of the UN, «peacemaking» remained to one of priority activities of the Organization. «Peacemaking» usually is understood as peaceful cooperation, interaction of the parties, destruction of threats. Peacekeeping activity as set of measures for settlement and a resolution of conflicts, includes peaceful means of a resolution of conflicts according to chapter VI of the Charter of the UN, and in certain cases with use of power elements, carried out on the basis of chapter VIII of the Charter of the UN [4].

The persons engaged in peacekeeping activity are called peacekeepers. In 1988 the Nobel committee awarded this award to peacekeeping activity of the UN.

Peace-keeping is a technique that expands the possibilities for both the prevention of conflict and the making of peace. Peacekeeping operations (PO) include the military, police and civil personnel which set as the purpose safety and political support and rendering assistance to peace-building at the initial stage. Now forces of peacekeeping are more often developed on purpose not only to ceasefire, but also assistance to political settlement. It assumes attraction of forces for peacekeeping to such activity as collecting the weapon, disarmament

and demobilization of militias, etc. From the passive observer of peacekeeping army turn into the active participant of process of political settlement. Operations of the UN undoubtedly have some unique advantages which any more anybody doesn't have, including universal character of their mandate and a vast experience of the organization of such operations.

Peacekeeping has unique strengths, including legitimacy, burden sharing, and an ability to deploy and sustain troops and police from around the globe, integrating them with civilian peacekeepers to advance multidimensional mandates. The UN Peacekeepers provide security and the political and peacebuilding support to help countries make the difficult, early transition from conflict to peace.

Post-conflict peace-building includes complex aspects of the actions of the UN directed on a strong achievement of peace and safety in the world. Secretary -General of the UN Ban Ki-moon, taking part at a meeting of the UN Security Council on April 16, 2010 declared: «We must take a comprehensive approach. That means addressing the security, political, economic and social dimensions. It means engaging national, bilateral, regional and international actors. And it means coherence, coordination and a common vision...» [5].

Peacebuilding aims to reduce the risk of lapsing or relapsing into conflict by strengthening national capacities at all levels for conflict management, and to lay the foundation for sustainable peace and development. It is a complex, long-term process of creating the necessary conditions for sustainable peace. Peacebuilding measures address core issues that effect the functioning of society and the State, and seek to enhance the capacity of the State to effectively and legitimately carry out its core functions.

Today the UN bases on these four important components. Though, it is difficultly to predict nature of the conflicts.

These components include humanitarian aspect.

Peacekeeping operations – is one of ways of assistance to the countries which suffer from the conflicts. Assistance to these countries becomes the purpose, creating conditions of political, economic character. For example, assistance for safety of the population of the clashing countries, encouragement of confidence-building measures, elections, establishment of legitimate authority, economic and social development of the country.

Negotiations is the basic principle in peacekeeping activity of the UN, which consists in the presence of the United Nations in the conflict

countries in order to solve international crises by the peaceful way.

UN Peacekeeping is guided by three basic principles:

Consent of the parties;

Impartiality;

Non-use of force except in self-defence and defence of the mandate.

It should be noted that operations of the UN on peacekeeping are carried out with the consent of warring parties and provide expansion of peacekeeping forces for providing already signed agreement reached by these parties. However in some cases the Security Council can make the decisions directed to forcing member states to take all necessary measures for achievement of goals.

Compulsory actions of the United Nations were applied several times. For example, events in the Persian Gulf, Somalia, Rwanda, Haiti, Bosnia and Herzegovina, Albania and East Timor. Compulsory operations are not carried out under command of the UN, and any one country or group of the countries. For example, command of the international forces in East Timor was carried out by Australia and authorized by Security Council in 1999. In Bosnia and Herzegovina the multinational forces headed by NATO in 1995 replaced the peacekeeping force of the UN. The Security Council authorized the international presence of security forces in Kosovo in June 1999; they acted under the direction of NATO and together with one of peacekeeping missions of the UN – Mission of the UN for temporary administration in Kosovo.

In each case peacekeeping forces have certain tasks. They can carry out supervision over ceasefire; to establish buffer zones; to help the former warring parties to implement peace agreements; to ensure safety on delivery of humanitarian aid; to give help in carrying out demobilization of the former participants of the military conflicts and their return to normal life; to realize programs of mine clearing; to watch elections or to organize their performance; to control observance of human rights.

Operations of the United Nations subdivide into two categories:

1. Mission of a small number of officers (military observers) who watch control of ceasefire between warring parties, withdrawal of troops.

2. Peacekeeping forces of the national contingents which serve as the buffer between conflicting parties.

Today not all countries endure the conflicts and not all countries are involved into them. However the countries have to compare risks and to be

on the alert. Unpreparedness of the countries to take measures for settlement of the conflicts can lead to distribution of the large-scale conflicts and threats not only on regions, but also on all world community. Such problems as harm to environment, the terrorism, a drug trafficking and the weapon can also generate large-scale crises of the whole world.

Peacekeeping operations were widespread in period of «Cold War» when they were used for easing of intensity and settlement of the conflicts between the states by expansion of the unaided or easily armed military contingents made of the military personnel of several countries and operating under command of the UN between armed forces of the former warring parties.

The end of «Cold War» led to radical changes of nature of operations of the United Nations. After crash of «Bipolar System» the United Nations began to perform larger, large-scale and multidimensional operations of the UN.

The Department of peacekeeping operations (DPKO) [6] was created in 1992 for satisfaction of the increased demand for complex peacekeeping operations. DPKO provides political and executive direction to UN Peacekeeping operations around the world and maintains contact with the Security Council, troop and financial contributors, and parties to the conflict in the implementation of Security Council mandates. The Department works to integrate the efforts of UN, governmental and non-governmental entities in the context of peacekeeping operations. DPKO also provides guidance and support on military, police, mine action and other relevant issues to other UN political and peacebuilding missions.

DPKO traces its roots to 1948 with the creation of the first UN peacekeeping operations: UN Truce Supervision Organization (UNTSO) and UN Military Observer Group in India and Pakistan (UNMOGIP). Up to the late 1980s, peacekeeping operations were operated through the UN Office of

Special Political Affairs. The official DPKO was formally created in 1992 when Boutros Boutros-Ghali took office as Secretary-General of the United Nations.

There are enormous calls for peacekeeping operations in the modern stage. Over the past few years was noticed a significant increase in demand for peacekeeping operations. The UN had unprecedented difficulties connected with carrying out of new complex and multidimensional missions, expansion of the military and civil personnel and fight against cases of sexual exploitation and sexual abuse among peacekeepers. Today's multidimensional peacekeeping operations are called upon not only to maintain peace and security, but also to facilitate the political process, protect civilians, assist in the disarmament, demobilization and reintegration of former combatants; support the organization of elections, protect and promote human rights and assist in restoring the rule of law.

The organization continues to provide support for stabilization of the situations which arose after the conclusion of unstable peace agreements and to render assistance in processes of political transition.

In May 2006 DPKO of the UN directed 18 operations towards peace in the most different corners of the planet in which participated nearly 89.000 servicemen, police officers and civil employees. This indicator increased more than by five times in comparison with 2000, in comparison with 2005 – more than by 10.000 people, and since May, 2004 – more than by 22.000 people. The UN takes the second place in the world after the USA in number of the armed forces [7].

Thus, peacekeeping activity of the UN, from preventive diplomacy to reasonable use of force, despite of all the shortcomings, is an effective way in settlement and solution of the conflicts. The United Nations continues to keep the operating role in the Charter. Peacekeeping operations of the UN are an irreplaceable method of peace preservation, relying on semicentennial experience in this area.

Литература

- 1 Федоров В.Н. «Организация Объединенных Наций, другие международные организации и их роль в 21в.». М., 2005.
- 2 Кулагин В. М. Международная безопасность. М, 2007. – С. 58.
- 3 Гали Б.Б. Повестка дня для мира. Нью-Йорк, 1995.
- 4 Заемский В. Ф. Современные проблемы миротворческой деятельности ООН // Международные отношения. - 2008. - №5. - С.14-19.
- 5 Выступление Генерального Секретаря ООН Пан Ги Муна на заседании Совета Безопасности «Постконфликтное миростроительство» 16 апреля 2010 / Центр новостей ООН // Режим доступа: <http://www.un.org/ru/sg/messages/2010/pv6299.shtml> (дата обращения 29 октября 2014).

- 6 Шустов В. Способна ли ООН вести войну? // Международная жизнь. -2000. – №11.
- 7 Основные факты об Организации Объединенных Наций. М, 2005.
- 8 www.un.org/en/peacekeeping/operations/

References

- 1 Fyodorov V.N. «Organizatsiya Ob'edinennyh Natsiy, drugie mezhdunarodniye organizatsii i ih rol' v 21 v.» М., 2005.
- 2 Kulagin B.M. Mezhdunarodnyaya bezopasnost'. М. 2007. – S. 58
- 3 Gali B.B. Povestka dnya dlya mira. New-York, 1995.
- 4 Zayemskiy V.F. Sovremennye problem mirotvorcheskoi deyatel'nosti OON // Mezhdunarodnye otnosheniya. – 2008.-№5. – S. 14-19.
- 5 Vystuplenie General'nogo Sekretarya OON Pan Gi Muna na zasedanii Soveta Bezopasnosti «Postkonfliktnoe mirostroitel'stvo» 16 aprelya 2010/ Tsentrnovostey OON// Rezhimdostupa:
- 6 <http://www.un.org/ru/sg/messages/2010/pv6299.shtml> (dataobrasheniya 29 oktyabrya2014).
- 7 Shustov V. Sposobna li OON vestivoinu? // Mezhdunarodnayazhizn. – 200. – №11.
- 8 Osnovnye fakty ob Organizacii Ob'edinennyh Natsiy. М., 2005.
- 9 www.un.org/en/peacekeeping/operations/

Ашинова Ж.Е.

Политические и исторические проблемы в японо-китайских отношениях как средства урегулирования уровня и темпов развития отношений между двумя странами

Известно, что китайско-японские отношения с момента образования КНР претерпели эволюцию от непризнания и противостояния до налаживания политического диалога, что свидетельствует о взаимной заинтересованности в нормальных связях. Особенности взаимного интереса Японии и Китая главным образом определяются экономической взаимозависимостью двух стран. Однако, несмотря на то, что активно развиваются торгово-экономические отношения, между двумя странами имеется целый ряд нерешенных проблем политического и исторического характера. Стремительное экономическое и политическое возвышение Китая и активизация политического возвышения Японии на базе уже накопленного экономического потенциала реанимируют многие старые проблемы во взаимоотношениях двух стран. Эти проблемы служат в качестве средства урегулирования уровня и темпов развития отношений между двумя странами. И достаточно очевидно, что именно от Пекина зависит определение дистанции во взаимоотношениях. В данной статье анализируются эти проблемы, среди которых территориальный спор, проблемы исторического прошлого, проведение ядерных испытаний в КНР, американо-японский военный союз, политические трения по вопросу пересмотра японской Конституции и вероятной военной угрозы со стороны Японии и др., порождающие острые противоречия между Токио и Пекином.

Ключевые слова: Япония, Китай, взаимоотношения, проблемы, территориальный спор, историческое прошлое, вероятность военной угрозы.

Ashinova Zh.Y.

Political and historical issues in Sino-Japanese relations as a means of settling the level and pace of development of relations between the two countries

It is known that the Sino-Japanese relations since the founding of the PRC have evolved from rejection and opposition to political dialogue that reflects the mutual interest in normal relations. Features of mutual interest in Japan and China are mainly determined by economic interdependence of the two countries. However, despite the fact that the active development of trade and economic relations between the two countries, there are a number of unresolved problems of political and historical character. The rapid economic and political rise of China and the intensification of political rise of Japan on the basis of the accumulated economic potential of the revived many of the old problems in relations between the camp. These problems serve as a means of settling the level and pace of development of relations between the two countries. And it is quite obvious that it depends on the definition of Beijing distance in relationships.

Key words: Japan, China, relationships, issues, territorial disputes, historical past, the likelihood of a military threat.

Ашинова Ж.Е.

Жапон-қытай қатынастарындағы саяси және тарихи мәселелер екі ел арасындағы қарым-қатынастар дамуының деңгейі мен үрдістерін ретке келтіру құралы ретінде

ҚХР құрылғалы қытай-жапон қатынастары дипломатиялық мойын-дамау және қарама-қарсы тұрушылықтан бастап саяси диалог деңгейіне дейінгі ұзақ эволюциялық даму жолынан өтті. Бұл екі елдің де дұрыс қарым-қатынасқа деген мұқтаждығының айқын дәлелі. Жапония мен Қытайдың байланыстар орнатуға екі жақты мүдделілігі екі елдің экономикалық өзара мұқтаждығынан пайда болып отыр. Алайда, қазіргі кезеңде жапон-қытай сауда-экономикалық қатынастарының оңды қарқынмен дамуына қарамастан, Токио мен Пекин арасында көптеген саяси және тарихи күрделі мәселелер орын алуда. Қытайдың экономикалық және саяси күрт көтерілуі және Жапонияның экономикалық жинақталған күшіне негізделген саяси өрлеуге деген белсенділік танытуы екі ел арасындағы бұрыннан келе жатқан мәселелерді ушықтырып отыр. Олардың арасында территориялық талас, тарихи өткеннен қалған мәселелер, ҚХР-дағы ядролық қаруларды сынау, жапон-америка әскери одағы, Жапон конституциясының қайта қаралу мәселесі және Жапония жақтан болашақ соғыс қаупі, т.б. сол сияқты Токио мен Пекин арасында қарама-қайшылықтар тудырып отырған мәселелер.

Түйін сөздер: Жапония, Қытай, қарым-қатынас, мәселелер, территориялық дау.

**ПОЛИТИЧЕСКИЕ
И ИСТОРИЧЕСКИЕ
ПРОБЛЕМЫ
В ЯПОНО-КИТАЙСКИХ
ОТНОШЕНИЯХ
КАК СРЕДСТВА
УРЕГУЛИРОВАНИЯ
УРОВНЯ И ТЕМПОВ
РАЗВИТИЯ ОТНОШЕ-
НИЙ МЕЖДУ ДВУМЯ
СТРАНАМИ**

Китайско-японские отношения с момента образования КНР в 1949 году прошли долгий путь развития от официального дипломатического непризнания и противостояния до налаживания взаимовыгодных экономических связей и политического диалога. Вместе с тем, как уже было отмечено, несмотря на то, что активно развиваются торгово-экономические отношения, между двумя странами имеется целый ряд нерешенных проблем политического и исторического характера.

Одной из наиболее актуальных является территориальный спор о принадлежности островов Дяоюйдао-Сенкаку (Сенкаку – так называют японцы, Дяоюйдао – китайское название) и нефтегазового промысла в Восточно-Китайском море.

Острова Дяоюйдао-Сенкаку – это архипелаг в Юго-Восточном море, состоящий из пяти маленьких островков и занимающий площадь 6,3 кв. км. Острова необитаемы, среди них три относительно крупных, общей площадью 6,3 кв. км. Данный спор начался после капитуляции Японии в итоге Второй мировой войны, когда ее поставили перед необходимостью вернуть все завоеванные ранее территории. Но Япония отказалась вернуть острова Сенкаку, т.к. она передала их под управление префектуры Окинава. Вопрос о принадлежности островов остается открытым по сей день. К нему возвращались не один раз – при подписании Договора о мире и дружбе в 1978 г. между Японией и Китаем его перенесли на решение будущих поколений, посчитав, что они будут мудрее. «Верно, что обе стороны придерживаются различных взглядов на этот вопрос... Это не имеет значения, если этот вопрос будет отложен на некоторое время, скажем, лет на десять. Наше поколение не достаточно мудро, чтобы найти общий язык по этому вопросу. Наши следующие поколения, безусловно, будут мудрее и смогут найти приемлемое для всех решение» [1].

Но как показывает история, время пока не решило эту проблему. Спор усугубился после обнаружения залежей нефти на островах и увеличении импорта нефти обеих стран. С китайской стороны не раз пытались высадиться на острова и установить там китайский флаг, устраивались демонстрации, акции в протест японской стороне. Право собственности на острова Дяоюйдао-Сенкаку – вопрос довольно тонкий. С точ-

ки зрения истории, острова Дяоюйдао-Сенкаку естественным образом принадлежат Китаю. Было несколько основных событий, произошедших вокруг островов Дяоюйдао-Сенкаку. Одно из них – Соглашение Симоносеки 1895 года, которое правительство Цин подписало после своего поражения в китайско-японской войне 1894-1895 годов, надолго уступив Тайвань и смежные острова Японии, включая и острова Дяоюйдао-Сенкаку.

Таким образом, Япония всегда ссылалась на соглашение Симоносеки 1895 года как законное обоснование своего права на острова. Другой случай произошел в 1945 году, когда соглашение Симоносеки 1895 года было аннулировано после поражения Японии во Второй мировой войне, в результате чего Япония потеряла свои «законные права» на оккупацию островов Дяоюйдао-Сенкаку. На основе соглашения от 1943 года Каирской и Потсдамской декларациях Тайвань был возвращен Китаю. Однако вместо того, чтобы вернуть острова Дяоюйдао-Сенкаку Китаю, во время возврата Тайваня и островов Пескадоры, Япония отдала их под управление округа Окинава, тем самым, посеяв семена раздора в сегодняшних китайско-японских спорах относительно суверенитета [2]. Затем острова Дяоюйдао-Сенкаку вместе с Окинавой оказались под юрисдикцией США. Но в начале 1970-х США вернули Окинаву Японии, отдав ей и Дяоюйдао-Сенкаку. 17 июня 1971 года между Японией и США была достигнута договоренность о возвращении Окинавы Японии. В соглашении указаны координаты возвращаемой территории. Архипелаг Дяоюйдао-Сенкаку входил в состав этой территории, однако, условия его передачи были оговорены особо. В тот же день (17 июня 1971 года) пресс-секретарь администрации США на Рюкю заявил, что правительство США знает о существующем между Японией и Китаем конфликте относительно принадлежности островов Дяоюйдао-Сенкаку, однако, США лишь возвращает Японии права на обладание этой территорией, что не имеет отношения к территориальным претензиям КНР. Таким образом, США заняли нейтральную позицию, не поддержав ни одну из конфликтующих сторон [3, с. 140].

Острова Дяоюйдао-Сенкаку были включены в перечень переданных Японии территорий, которая с того времени осуществляет над ними контроль. Согласно другому соглашению, подписанному в тот период, Япония взяла на себя ответственность за оборону

островных территорий. К концу 1972 г. на Окинаве был размещен контингент японских сил самообороны, а акватория, прилегающая к Дяоюйдао-Сенкаку, стала патрулироваться кораблями и самолетами береговой охраны Японии. Со своей стороны Китай с этим решением, естественно, не согласился и в 1992 году объявил эту территорию «исконно китайской». По мнению китайской стороны, острова следовало вернуть Китаю в соответствии с положениями Каирской декларации 1943 года, которая лишила Японию всех её завоёванных территорий [4].

Проблема Дяоюйдао-Сенкаку оставалась в латентном состоянии до начала 70-х годов прошлого столетия, пока достоянием не стали результаты многолетних исследований шельфа Восточно-Китайского моря, где были обнаружены значительные запасы углеводородного сырья. Согласно результатам исследований, шельф в районе Дяоюйдао-Сенкаку относился к «одному из пяти крупнейших нефтеносных районов мира» [5].

В течение последних лет ситуация вокруг этих месторождений заметно обострилась в связи с ростом потребностей обеих стран в энергоресурсах. Китайская Народная Республика (Китай) является крупнейшим в мире по численности населения и второй по величине потребителем энергии. Китай нуждается в большом количестве нефти, его потребности в энергоресурсах растут примерно на 30% в год. Если десять лет назад КНР экспортировала нефть, то сегодня страна – второй по величине (после США) ее импортер. Китай превзошел Японию, почти не имеющую собственной нефти и природного газа, как вторую в мире по величине потребителя нефти. Япония является четвертым по величине в мире потребителем энергии и является вторым по величине импортером энергии (после США) [6].

Последствиями данного территориального спора были массовые выступления как со стороны Китая, так и Японии, которые продолжаются и по нынешний день [7; 3, с. 137].

После заключения договора о мире и дружбе в 1978 году данный вопрос не раз обсуждался на переговорах представителей Японии и Китая, но до сих пор стороны не пришли к единому решению. Несмотря на договоренность о совместном экономическом освоении спорного района, сама проблема островов по сей день окончательно не разрешена.

Следующей проблемой, и пожалуй, самой чувствительной и щепетильной, в японо-китайс-

ких отношениях является проблема исторического прошлого. И эту проблему можно разделить на три аспекта:

1) разногласия относительно трактовки исторических событий и, как следствие, проблема учебников истории;

2) негодование китайской стороны по поводу посещения официальными лицами высшего ранга Японии токийского храма Ясукуни (где канонизированы многие из японских военных преступников) и реакция японской стороны;

3) недовольство китайской стороны относительно форм извинений Японии за агрессию 1937 – 1945 гг.

Первый аспект в отличие от двух других не ограничивается событиями японской агрессии 1937 – 1945 гг. и поэтому заключается не только в расхождении в интерпретации исторических событий китайско-японских отношений, но и в значительном заряде взаимного недоброжелательства и негативизма. Эта тенденция существует как минимум с начала XX в.

В Китае очень болезненно реагируют на прекращающиеся попытки некоторых японских политиков замалчивать или преуменьшать физический и моральный ущерб, нанесенный Китаю во время японской агрессии 1937 – 1945 гг.

Главным пунктом в длинном перечне преступлений японских милитаристов в Китае является резня в Нанкине в декабре 1937 г. Исследователи этого вопроса из США, Германии, КНР, Японии и других стран уже несколько десятилетий не оставляют попыток хотя бы приблизительно уточнить число жертв трагедии в Нанкине, что представляется крайне затруднительным из-за давности событий и хаоса военного времени. Так или иначе в некоторых японских учебниках истории для школы указывается приблизительная цифра 200 000 погибших, взятая из документов Токийского трибунала. В то время как большая часть японских историков приводит значительно меньшие цифры, в КНР официально оценивают количество жертв в 300 000. Некоторые китайские исследователи указывают гораздо большие цифры [8].

Еще одной болезненной темой в китайско-японских отношениях является проблема посещения высокопоставленными японскими официальными лицами храма Ясукуни в Токио. Синтоистский храм Ясукуни был построен в 1869 г. и до окончания Второй мировой войны, являясь главным синтоистским храмом страны и религиозно-идеологическим оплотом для пропаганды японского милитаризма, использовался

для поминовения погибших в различных войнах граждан Японии (военнослужащих и гражданских) начиная с 1853 г. Имена жертв (приблизительно 2,4 млн.) занесены в символические книги памяти. После поражения Японии во Второй мировой войне (согласно принятой Конституции) религия синто перестала являться связанным с государством институтом. Храм Ясукуни превратился в частное религиозное заведение. Однако поскольку в Японии значительная часть населения исповедует религию синто (главным компонентом которой является поклонение духу предков), японцы по-прежнему приходили в храм Ясукуни для исполнения синтоистских обрядов. В 1979 г. высшие сановники храма канонизировали политических и военных деятелей императорской Японии, признанных виновными в военных преступлениях Токийским трибуналом и военно-полевыми судами сил антияпонской коалиции. Это вызвало возмущение общественности КНР и других азиатских стран. Спустя несколько лет японская законодательная власть подготовила документ, в котором обосновывалось отсутствие противоречий японской Конституции официальных визитов высших должностных лиц в Ясукуни. 15 августа 1985 г., в день 40-й годовщины окончания Второй мировой войны премьер-министр Ясухиро Накасонэ совершил первый за 40 лет официальный визит в Ясукуни [9]. Это событие было встречено в КНР, Корее и других странах с негодованием. Обоснованно возникли сомнения в искренности прежних заявлений японского руководства о покаянии за преступления прошлых поколений.

Ситуация повторилась через 20 лет. С 2001 по сентябрь 2006 г. в Японии на должности премьера находился Дзюньитиро Коидзуми, который возобновил практику ежегодных официальных визитов в Ясукуни. Сторонники посещения храма выдвигают разнообразные доводы для оправдания. Например, такой, что на военных преступников была возложена ответственность за войну и геноцид, они понесли суровое наказание – свыше 900 человек были казнены, поэтому их души теперь заслуживают покоя и поминовения. Другие считают, что посещение храма 15 августа – это дань памяти невинных жертв – мирного населения и военных, не имевших отношения к виновникам развязывания войны. Распространено также мнение, что раз уж Коидзуми настроен посещать храм Ясукуни, то пусть делает это неофициально, как частное лицо или в другой день. Есть и такие, кто считает, что, отказавшись от посещения Ясукуни,

японское руководство уступит Китаю, чего делать нельзя в принципе. Следует заметить, что у значительной части японского общества существует неприятие позиции Китая (по крайней мере, в этом вопросе), пытающегося оказать давление на внутреннюю политику Японии. Сам премьер Коидзуми на вопрос, чем он оправдывает свои визиты, ответил так: «Ненавижу само преступление, а не персоналии» [10].

Еще одной проблемой из исторического «набора», влияющей на китайско-японские отношения, является все еще актуальный вопрос ответственности Японии перед Китаем за агрессию 1937 – 1945 гг. Когда речь заходит об ответственности за войну, японская сторона вопрошает в недоумении: «Сколько еще раз Япония должна извиниться?» Однако Китай критикует Японию за то, что свои извинения Токио приносит в виде устных заявлений или в кулуарных беседах, а не в форме дипломатических документов.

В то же время Япония несколько раз приносила извинения за агрессию 1937 г. на самом высоком уровне: в 1972 г. – при заключении дипломатических отношений, в 1978 г. – при подписании китайско-японского договора о дружбе и сотрудничестве, в 1992 г. император Японии выразил «глубокое сожаление в связи со страданиями» китайского народа, вызванными войной, которую Япония вела в Китае, в 1995 г. – при принятии официального решения премьер-министра Мураямы по случаю 50-летия окончания Второй мировой войны, в 1998 г. – в китайско-японской совместной декларации, в 2005 г. – на Азиатско-Африканском саммите в Индонезии премьером Коидзуми. Китайская сторона официально принимала эти извинения. Но всякий раз данная проблема возникает снова и снова.

Вопрос о компенсации ущерба, нанесенного Японией Китаю в результате войны, также тесно увязан с проблемой исторического прошлого. Этот вопрос при нормализации двусторонних отношений в 1972 г., в которой и Токио и Пекин были крайне заинтересованы, не занимал сколько-нибудь значительного места. Китайская сторона отказалась от получения репараций, в ответ японская – проявила готовность оказывать КНР экономическую помощь. В Совместном коммюнике о восстановлении отношений правительство Японии заявило, что «полностью осознает ответственность за огромный ущерб, причиненный китайскому народу во время войны, и выражает в этой связи сожаление» [11]. Но последующие события неоднократно подтвердили, что вопрос

о компенсации военного ущерба не снят, а отложен, и через некоторое время Пекин начал периодически ставить его публично, обычно увязывая это с другими вопросами китайско-японских отношений. При этом проблема, не будучи очерченной каким-либо обоюдным соглашением (кроме вышеупомянутого Совместного коммюнике 1972 года), имеет, очевидно, тенденцию к разрастанию. Об этом, в частности, говорит тот факт, что требование компенсации от Японии разделяет все больше китайцев [12].

По японским, возможно, неполным данным, в ходе войны в Китае в 1937-1945 гг. было убито около 10 млн. китайских жителей. 3 млн. человек работали принудительно на японских оккупантов [13, с. 536]. В начале 90-х гг. общий материальный ущерб от агрессии оценивался в Японии в 300 млрд. долл. В этой сумме 120 млрд. рассматривались в качестве ущерба, нанесенного государству (в 1951 г., при подписании Сан-Францисского договора, она составляла по оценке экспертов 50 млрд. долл.), а 180 млрд. – частным лицам [13, с. 536].

В 1992 г., в период подготовки визита в Китай императора Японии Акихито, вопрос о материальной компенсации Китаю за японскую агрессию неожиданно был поднят средствами массовой информации КНР и имел немалый общественный резонанс. На сессии Всекитайского собрания народных представителей даже обсуждался законопроект о выплатах Японией 180 млрд. долл. в порядке компенсации материальных претензий частных лиц. Проект не был принят, но дебаты вокруг этого вопроса в китайских общественно-политических кругах оказали негативное влияние на атмосферу подготовки исторического визита в Китай императора Японии – первого за весь период истории отношений двух стран.

В 1998 г., во время официального визита в Японию председателя КНР Цзянь Цзэмина, данная проблема обозначилась вновь, получив новое толкование китайской стороны. Лидер КНР, в частности, заявил: «Япония виновна в гибели 35 млн. жителей и ущербе на сумму свыше 600 млрд. долл., огромных бедствиях, причиненных китайскому народу» [12, 29.11.1998].

Токио, испытывая постепенно нарастающую обеспокоенность, стремится избегать открытой полемики и продолжает придерживаться позиции, изначально занятой и официально подтвержденной в 1993 г.: «Обязательства Японии по военным репарациям в отношении всех стран, за исключением Северной Кореи, выполне-

ны в соответствии с международными соглашениями» [14, 14.09.1993]. Но в условиях нажима, которому подвергается японская сторона, ряд экспертов в последнее время высказывает сомнение в правильности той позиции, которую Япония заняла с самого начала. Необходимо было, считают они, не замалчивать проблему, а обозначить ее и предложить Пекину вступить в официальные переговоры.

В 1972 г., когда Пекин и Токио нормализовали двусторонние отношения, высшее руководство КНР ради будущего китайско-японских отношений признало, что ответственность за войну лежит на японской военно-политической верхушке. Япония согласилась с этой формулировкой, и в совместном коммюнике было зафиксировано, что японская сторона полностью признает ответственность за серьезный ущерб, нанесенный Японией китайскому народу, и глубоко сожалеет об этом. Вполне вероятно, что это был дальновидный ход китайского руководства. Формально отказавшись от японских репараций, Пекин выиграл, в конечном счете, и в политике, и в экономике. В политике это выразилось в том, что своими действиями Пекин в определенной степени способствовал разрыву Токио с Тайванем и признанию Японией материкового Китая легитимным субъектом международного права. Экономическая же выгода состояла в том, что дети, внуки и правнуки тех, кто разрушал Китай, по-японски добросовестно оказывали помощь в его возрождении. Трудно оспорить тезис, что в становлении китайской экономики, интегрированной сейчас в мировое хозяйство, очень важную роль сыграла японская экономическая помощь, которая начала оказываться с 1978 г. – после заключения китайско-японского Договора о мире и сотрудничестве. Японская сторона, парируя недовольство, исходящее из всех слоев китайского общества, напоминает, что без создания необходимой инфраструктуры в экономике Китая к началу 1980-х гг. освоение последующих инвестиций было бы невозможным. Основу этой инфраструктуры заложила Япония. С 1979 по 2001 г. Япония предоставила низкопроцентные кредиты (0,79 – 3,50% годовых) в объеме 3 млрд. дол. США (с рассрочкой по оплате до 40 лет), передала Китаю 1,4 млрд. дол. США в качестве безвозмездной помощи [15, с. 199]. Необходимо отметить, что Япония инвестировала в Китай нечто большее, чем просто финансовые средства – японские технологии, японскую концепцию научно-технической базы промышленности, высочайшую культуру произ-

водства. При техническом содействии Японии были созданы или реконструированы многие отрасли промышленности (автомобиле- и станкостроение), наукоемкие виды производств, оборудование для энергетического комплекса. До немыслимого уровня для прежнего Китая была развита транспортно-коммуникационная сфера.

Следующим наиболее чувствительным моментом для КНР в японских общественных настроениях стала постановка вопроса о сокращении экономической помощи Китаю.

В Пекине сокращение объемов японского экономического содействия расценили как наступление «похолодания» в двусторонних отношениях [16, с. 85]. Во время японо-китайской встречи на высшем уровне в Токио в 2000 г. глава японского правительства Ё.Мори прямо заявил: «Многие в Японии выступают против помощи Китаю. Эта страна должна приложить максимум усилий для получения поддержки и понимания со стороны японского народа» [17, с. 39-48]. В такой постановке вопроса звучало скрытое напоминание о возможности возвращения Токио в отношениях с партнером к принципу увязывания политики с экономикой, от которого он давно отказался.

30-го апреля 2009 года премьер-министр Японии Таро Асо, прибывший в Китай с официальным визитом, встретился с председателем Ху Цзиньтао. Во время этой встречи снова поднимались проблемы исторического прошлого, то тут в ответ на очередное требование со стороны председателя Ху Цзиньтао разрешить исторический вопрос надлежащим образом, Таро Асо заявил, что позиция японского правительства была изложена в официальных высказываниях премьер-министров Японии, сделанных в 1995 г. и 2005 г. По его словам, позиция японской стороны – обратить взор в будущее и при этом смотреть в глаза истории – не изменилась и не изменится впредь [18].

Таким образом, исторический вопрос в проблематике китайско-японских отношений, хотя и существует в значительной мере самостоятельно, благодаря усилиям национальных элит еще долгое время будет тесно увязываться с политическими и экономическими аспектами двусторонних отношений и использоваться, при необходимости и обостряться, для достижения геополитических целей.

Следующими факторами нарастания политических трений в двусторонних отношениях являются теории о возможной военной угрозе со стороны Японии для КНР и о ве-

роятной военной угрозе со стороны Китая для Японии, а также японо-американская система безопасности, которая очень тревожит китайскую сторону.

Возможная военная угроза со стороны Японии. Вероятность повторения Японией пути милитаризации не только прямо связана с образованием будущих Азиатско-Тихоокеанских стратегических структур, но и напрямую влияет на китайско-японские отношения. После того как в 80-х годах Япония стала второй экономической державой в мире и утвердилась в стремлении стать одной из ведущих политических держав мира, многие политики стали прогнозировать возможность Японии в будущем пойти по пути милитаризации [19]. Японское правительство, в свою очередь, не раз объявляло, что Япония соблюдает конституцию, отстаивая обороноспособность страны, и не будет военной державой, которая может поставить под угрозу другие страны. Однако многие исследователи отмечают, что действительно существует немало факторов, которые могут привести Японию на путь военной державы [20]. В Японии имеются политические силы, которые постоянно извращают исторические факты, пытаются опровергнуть сам факт японской агрессии в прошлом. Эти политические силы не только имеют большое влияние в обществе, но и весомый голос в политических кругах. В 1995 г. они создали «Союз депутатов 50-летия окончания войны» и «Союз депутатов для правильной трактовки истории», которые поддерживают милитаристские тенденции в японском парламенте.

Также в Японии появилась тенденция к пересмотру японской Конституции, или же процесс «нормализации Японии». В японском парламенте неоднократно звучали высказывания о доработке и исправлении Конституции. Некоторые высокопоставленные лица считают, что прошло уже достаточно много времени после второй мировой войны и некоторые части в Конституции уже не соответствуют реальности в мировой обстановке. Их главная цель – изменение 9-й статьи Конституции, провозглашающей отказ Японии от применения военной силы в международных делах. Соотношение же политических сил в японском парламенте ныне таково, что, вероятно пересмотр Конституции не за горами. В случае изменения

конституции произойдет и существенное изменение будущей японской политики в области обороны. Парламент Японии в мае 2007 г. утвердил закон о проведении общенационального референдума для пересмотра пацифистской конституции страны, в частности отмены 9 статьи.

Одновременно, как считают в политических кругах Японии, она должна играть более заметную военную роль на международной арене. Одним из доводов этого стало предложение лидеров Новой партии о превращении Японии в «обычное государство», то есть такое, как все. Из этого следует, что Япония должна не только иметь вооруженные силы, но и отправлять войска за границу для защиты за рубежом своих интересов и вносить свой вклад в поддержание мира и стабильности.

Японо-американская система безопасности. Китай также рассматривает отношения с Японией в контексте союза Токио с США. Одним из раздражителей в японо-китайских отношениях является японо-американский военно-политический союз. В начале 1970-х гг. Мао Цзэдун убедил президента никсона и госсекретаря Киссинджера позаботиться об этом союзе, поскольку он просчитал, что американо-японский союз будет сдерживать ремилитаризацию Японии и, таким образом, не окажется полностью не соответствующим интересам Китая. Однако после окончания «холодной войны» Пекин проявляет все большую озабоченность эволюцией сути и целей союза [21, с. 192]. Серьезные изменения в нем произошли во второй половине 90-х гг. прошлого века. Были обнародованы новые направления военно-политического сотрудничества, которые означали серьезные перемены не только для Японии, но и для всех стран Тихоокеанского бассейна. Их существо состояло в следующем: во-первых, в рамках сотрудничества в сфере безопасности девиз «Защита Японии» превратился в «Справляться с критическими ситуациями на Дальнем Востоке» и «Быть готовыми к изменяющейся обстановке». Во-вторых, если раньше Японию защищали США, и поэтому первая была пассивным союзником второй, то сейчас Япония также становится активным союзником. То есть сотрудничество в области безопасности становится двусторонним. В-третьих, основная задача старой системы в области безопасности состояла в том, чтобы справиться с напряженным положением на Дальнем Востоке, а теперь к ней добавилась защита мира и стабильности в АТР. В-четвертых, сама стратегия японо-амери-

канского сотрудничества в сфере безопасности переходит от защиты к защите и наступлению. Эти изменения в японо-американских отношениях в сотрудничестве в сфере безопасности, как предполагает китайская сторона, будут иметь серьезные последствия. Во-первых, серьезные изменения в японо-американских отношениях в области безопасного сотрудничества повлекут наращивание вооружений. Новые обязательства Японии подталкивают ее к увеличению военных расходов. Это не может не повлиять на ситуацию в Азиатско-Тихоокеанском регионе, особенно в Восточной Азии. В этом регионе возрастет роль Японии как силы, влияющей на разрешение территориальных конфликтов, межнациональных противоречий, других трений между странами региона. Это, в свою очередь, увеличит ее политическое влияние на международной арене и вызовет соответствующую ответную реакцию стран Восточной Азии [20], и особенно Китая.

Пекин резко протестовал, когда в феврале 2005 г. США и Япония заявили, что «мирное разрешение вопросов, касающегося Тайваньского пролива, путем диалога» является общей стратегической целью их союза. Пекин очень внимательно следит за вооруженными силами США, базирующимися на Окинаве и основной территории Японии, за японским интересом к совместной с Соединенными Штатами разработке системы противоракетной обороны и за намерениями Токио осуществить общую модернизацию своих вооруженных сил с учетом последствий всего этого для возможного проведения союзом стратегии «сдерживания», направленной против Китая [21, с. 193].

Теория об угрозе из Китая. После окончания холодной войны мир все больше и больше обращает внимание на развитие Азиатско-Тихоокеанского региона. Центром внимания, безусловно, является Китай. Политика реформ и открытость Китая привели к подъему его экономики. С другой стороны, вслед за экономическим ростом Китая в мире активно заговорили об угрозе со стороны Китая. В Японии заговорили об угрозе со стороны Китая в 60-е гг. То была реакция на нормализацию китайско-японских дипломатических отношений, и сопровождалась она полемикой о безопасности и охране внутри самой Японии. Тогда антикоммунистические и антикитайские силы заявляли, что Китай как «революционная страна, государство революции» не только является прямой угрозой безопасности Японии, но наряду с этим и косвенной политической угрозой. Препятствуя нормализации

китайско-японских дипломатических отношений, эти силы говорили, что если Япония восстановит дипломатические отношения с Китаем, то японское общество окажется под сильным политическим влиянием Китая. Как следствие этого – левые силы в Японии одержат верх, а это означает дестабилизацию политической жизни в стране и открывает путь для косвенной агрессии со стороны Китая. Исповедуя это утверждение, левые силы внутри Японии были против развертывания торговли с Китаем. Под влиянием лозунга об угрозе из Китая стала усиливаться система японо-американской безопасности, в Японии развертывались отряды самообороны, что, в конечном итоге, стимулировало гонку вооружений в Японии. С начала 70-х гг. XX в. на фоне изменяющейся международной обстановки, особенно после восстановления японо-китайских отношений, теория об угрозе из Китая утратила свою популярность [20].

С окончанием холодной войны слова о «потенциальной угрозе со стороны СССР» были изъяты из японской «Белой книги по обороне», выпущенной в 1990 г. Однако вновь возродилась теория об угрозе со стороны Китая. Это аргументировалось следующим:

1. На протяжении 90-х гг. XX в. Китай резко увеличил военные расходы, стал приобретать российские самолеты и корабли, чтобы модернизировать военно-морские и военно-воздушные силы. Увеличение реальной военной силы Китая стало реальной военной угрозой для окружающих стран.

2. Экономика Китая быстро развивается, а это означает, что вскоре Китай станет крупной военной силой и неизбежно станет представлять военную угрозу Америке и Японии.

3. Уже к 20-м гг. XXI в. Китай начнет испытывать серьезный дефицит в энергоресурсах и продуктах питания, что может создать серьезные противоречия с соседними странами [20].

Китайская же сторона, в свою очередь, считает, что теория об угрозе из Китая, выдвинутая японской стороной, не имеет реального основания, поскольку была сознательно инспирирована из стратегических соображений [22, с. 265].

Подводя общий итог, можно подчеркнуть следующее. Каждая из вышерассмотренных проблем, будучи непростой, в то же время не является непреодолимым препятствием на пути развития двусторонних связей в тех областях, где интересы Японии и Китая более всего совпадают. Указанные проблемы до сих пор не преодолены отчасти потому, что нужны в каче-

стве средства урегулирования уровня и темпов развития отношений между двумя странами. В результате анализа можно сделать вывод, что сегодня, главным образом от Пекина, зависит определение дистанции и меры в этих взаимоотношениях.

Важно также отметить, что и Япония, и Китай в своих внешнеполитических курсах стараются, в первую очередь, обслуживать потребности экономики, что отвечает национальным интересам государств, и в связи с этим на правительственном уровне стороны стараются деликатно подходить к спорным и проблемным вопросам в двусторонних отношениях.

Решить окончательно территориальные и исторические проблемы, которые накапливались в течение десятилетий, быстро и легко невозможно, однако неспособность сторон снизить

их напряженность может создать угрозу для мира и процветания в регионе. В свете возможных геополитических противоречий между странами ясно то, что одной только декларированной политической воли недостаточно для решения всех проблем в отношениях. Существующие в обеих странах национально-психологические подходы, которые определяет фактор исторического наследия, создают почву для возникновения новых непредсказуемых конфликтов в будущем. Но хотелось бы надеется, что Япония и КНР учтут последствия прошлых событий и не допустят повторения агрессивной политики или мести за прошлое и придут к компромиссному решению. И сохранение мира и стабильности не только в японо-китайских отношениях, но и в мире тоже будет основным критерием при решении спорных вопросов в двусторонних отношениях.

Литература

- 1 Diaoyu Islands Dispute. Cheng-China Huang. June 1997. // <http://www.american.edu/TED/ice/diaoyu.htm#note2#note2>
- 2 Великая Эпоха (Epoch Times International) – международный информационный проект Власть любой ценой: Насущная история китайца Цзян Цзэминя. 04.12.2006. // <http://www.epochtimes.ru/content/view/8005/34/>
- 3 Территориальные притязания Пекина: современность, история. – М.: Издательство политической литературы, 1998. – 140 с.
- 4 Энциклопедия Японии. Cairo Declaration. <http://www.cultline.ru/archiv/k/3128/>
- 5 Куликов В. Как не поссориться с соседом. http://www.ng.ru/sodr/2002-03-11/11_japan.html.
- 6 Military. Senkaku /Diaoyutai Islands. <http://www.globalsecurity.org/military/world/war/senkaku.htm>.
- 7 Хроника событий. http://www.otechestvo.org.ua/hronika/2004_08/h_9_01.htm.
- 8 Hata I. The Nanking Atrocities: Fact and Fable // Japan Echo. – 1998.
- 9 Yasukuni // Encyclopedia of Japan. – Tokyo: Kodansha, 1998. – 1742 p.
- 10 Matsumoto K. A-kyu Senpan Goshi-ga Sainen-saseta Senso Sekinin Mondai-o Kensho-suru // Chuo Koron. – 2005.
- 11 Японо-китайские отношения (1972-1982). Сборник документов и материалов / Отв. ред. Б. В. Поспелов, Г. Д. Спекторов. – М.: Институт Дальнего Востока АН СССР, 1985. – 200 с.
- 12 «Daily Yomiuri», 01.X.1999.
- 13 Япония: полвека обновления. – М., 1995. – 536 с.
- 14 «The Japan Times», 29.X.1992.
- 15 Ikeda M. Sekai-no Naka-no Nitchu Kankei. – Tokyo: Horitsu Bunkasha, 1998.
- 16 Sugida T. O-o Hiku Shusho-no Yasukuni Sanpai mondai // Jiji Nyusu Wado. – Tokyo: Jiji-Tsushinsha, 2005.
- 17 Семин А.В. Японо-китайские отношения на рубеже веков // Актуальные проблемы современной Японии. – М.: Институт Дальнего Востока РАН, 2002. – С. 39-48.
- 18 Результаты встречи премьер-министра Японии Таро Асо с председателем КНР Ху Цзиньтао. Опубликовано в разделе Япония и Китай, 2009, май-2. – 01:51 pm
- 19 Киссинджер Г. Доктрины и концепции национальной безопасности США, Франции и Японии // www.budgetrf.ru/.../vestniksf117-05030.htm
- 20 Ван Цзиньбо. Эволюция взаимоотношений России, Китая и Японии: 1990-е гг.: дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.03. – Иркутск, 2005.
- 21 Фред Бергстен, Бэйтс Гилл, николас Ларди, Дерек Митчелл «Китай. Что следует знать о новой сверхдержаве: пер. с англ. – М.: Институт комплексных стратегических исследований, 2007. – 256 с.
- 22 Юй Чжэн Лян. Да Го Чжань люе цзю. – Пекин, 1998. – 264 с.

References

- 1 Diaoyu Islands Dispute. Cheng-China Huang. June 1997. // <http://www.american.edu/TED/ice/diaoyu.htm#note2#note2>
- 2 Velikaya Epoha (Epoch Times International) – mezhdunarodnyi informacionnyi proekt Vlast lyuboi cenoi: Nastoyashaya istoriya kitaica Czyan Czeminya. 04.12.2006. // <http://www.epochtimes.ru/content/view/8005/34/>
- 3 Territorialnye prityazaniya Pekina: sovremennost, istoriya. – М.: Izdatelstvo politicheskoi literatury, 1998. – 140 с.

- 4 Enciklopediya Yaponii. Cairo Declaration. <http://www.cultline.ru/archiv/k/3128/>
- 5 Kulikov V. Kak ne possoritsya s sosedom. http://www.ng.ru/sodr/2002-03-11/11_japan.html.
- 6 Military. Senkaku /Diaoyutai Islands. <http://www.globalsecurity.org/military/world/war/senkaku.htm>.
- 7 Hronica sobytii. http://www.otechestvo.org.ua/hronika/2004_08/h_9_01.htm.
- 8 Hata I. The Nanking Atrocities: Fact and Fable // Japan Echo. – 1998.
- 9 Yasukuni // Encyclopedia of Japan. – Tokyo: Kodansha, 1998. – 1742p.
- 10 Matsumoto K. A-kyu Senpan Goshi-ga Sainen-saseta Senso Sekinin Mondai-o Kensho-suru // Chuo Koron. – 2005.
- 11 Yapono-kitaiskie otnosheniya (1972-1982). Sbornik dokumentov i materialov / Otv. red. B. V. Pospelov, G. D. Spektorov. – M.: Institut Dalnego Vostoka AN SSSR, 1985. – 200 c.
- 12 «Daily Yomiuri», 01.X.1999.
- 13 Yaponiya: polveka obnovleniya. – M., 1995. – 536 c.
- 14 «The Japan Times», 29.X.1992.
- 15 Ikeda M. Sekai-no Naka-no Nitchu Kankei. – Tokyo: Horitsu Bunkasha, 1998.
- 16 Sugida T. O-o Hiku Shusho-no Yasukuni Sanpai mondai // Jiji Nyusu Wado. – Tokyo: Jiji-Tsushinsha, 2005.
- 17 Semin A.V. Yapono-kitaiskie otnosheniya na rubezhe vekov // Aktualnye problem sovremennoi Yaponii. – M.: Institut Dalnego Vostoka PAN, 2002. – С. 39-48.
- 18 Rezultaty vstrechi premer-ministra Yaponii Tapo Aco s predsedatelem KNR Hu Cintao. Opublikovano v razdele Yaponiya I Kitai, 2009, mai-2. – 01:51 pm
- 19 Kissindzher G. Doktriny I koncepcii nacionalnoi bezopasnosti USA, France i Japon // www.budgetrf.ru/.../vestniksf117-05030.htm
- 20 Van Czinbo. Evolyuciya vzaimootnoshenii Rossii, Kitaya i Yaponii: 1990-e gg.: diss. kand. ist. nauk : 07.00.03. – Irkutsk, 2005.
- 21 Fred Bergsten, Baits Gill, Nicolas Lardy, Derek Mitchell «China. Chto sleduet znat o novoi cverhderzhave / per. s angl. – M.: Institut kompleksnyh srtategicheskikh issledovani, 2007. – 256 c.
- 22 Yui Chen Lyan. Da Go Jan Lyue Czyu. – Pekin, 1998. – 264 c.

Елмурзаева Р.С., Оспанова Б.А.

Еуропалық Одақтың Орталық Азиядағы жәрдемдесу саясаты: басымдықтары және жетістіктері

Мақала Еуропалық Одақтың Орталық Азия аймағындағы жәрдемдесу саясатын сараптауға арналған. Авторлар Одақтың 2007–2013 жылдар аралығында аймақ деңгейінде және жеке республикаларға бөлген жәрдем мөлшері мен салалары бойынша мәліметтерді сараптап, Еуроодақтың Орталық Азиядағы басымдықтары туралы өз ойларын бөліседі. Еуропалық Одақтың жәрдемдесуі оның Орталық Азия Стратегиясына негізделіп, аймақтың тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуына қолдау көрсетуді көздейді. Жәрдем беру Еуроодақтың Ынтымақтастықты дамыту құралы аясында, сондай-ақ арнайы салалық бастамалары шеңберінде жүзеге асырылып келеді. Осы құралдардың аясында 2007–2013 жылдар аралығында Еуропалық Одақ жалпы Орталық Азия аймағына 743,02 млн еуро көлемінде жәрдем берді. Бұл қаражат бес республика арасында олардың қажеттіліктері мен даму басымдықтарына сәйкес үйлестірілді. Еуроодақтың жәрдемінің елеулі бөлігі Қырғызстан мен Тәжікстан мемлекеттерінің даму бағдарламаларын қолдауға жіберілді. Еуропалық Одақтың 2014–2020 жылдар аралығында Орталық Азия мемлекеттеріне Даму Ынтымақтастықты дамыту құралы шеңберінде 1 млрд еуро көлемінде жәрдем бөлуді жоспарлауы Еуроодақтың аймаққа деген қызығушылығының тұрақтылығын байқатады.

Түйін сөздер: Еуропалық Одақ, Орталық Азия, жәрдемдесу, ЕО жәрдемдесуі, ЕО басымдықтары.

Yelmurzayeva R.S., Ospanova B.A.

European Union's aid policy in Central Asia: priorities and achievements

This article is devoted to the analysis of EU aid policy in Central Asia. Authors analyze data on volume and distribution spheres of EU aid on regional and country-specific levels in 2007–2013 in order to reveal priorities of EU activities in the region. The EU aid is based on its Strategy for Central Asia and aims to support social and economic development of the region. This aid is delivered under Development Cooperation Instrument and special thematic initiatives of the EU. The European Union allocated 743,02 million Euros as development aid in Central Asia in 2007–2013 under these instruments. The aid was divided among five Central Asian republics in accordance with their needs and development priorities. The significant part of EU aid was allocated to support development programs of Kyrgyzstan and Tajikistan in that period of time. The European Union committed to allocate 1 billion Euros as aid to Central Asia under Development Cooperation Aid in 2014–2020. This signifies permanence of EU interest in Central Asian region.

Key words: European Union, Central Asia, aid, EU aid, EU priorities.

Елмурзаева Р.С., Оспанова Б.А.

Политика помощи Европейского Союза в Центральной Азии: приоритеты и достижения

Статья посвящена анализу политики помощи Европейского Союза в Центральной Азии. Авторы анализируют данные по объему и сферам распределения помощи Европейского Союза на уровне региона и на уровне отдельных государств за 2007–2013 годы и выявляют приоритеты политики Европейского Союза в ЦАР. Помощь Европейского Союза основана на Стратегии ЕС для Центральной Азии и направлена на оказание поддержки социально-экономическому развитию региона. Данная помощь оказывается в рамках Инструмента развития сотрудничества и специальных тематических инициатив ЕС. В рамках этих инструментов Европейский Союз предоставил 743,02 млн. евро в качестве помощи центральноазиатскому региону в 2007–2013 годах. Указанные средства были распределены между республиками ЦАР в соответствии с их потребностями и приоритетами развития, при этом значительная часть помощи ЕС была направлена на оказание поддержки программ развития Кыргызстана и Таджикистана. Запланированное Европейским Союзом выделение помощи государствам Центральной Азии в размере 1 млрд. евро на 2014–2020 годы в рамках Инструмента развития сотрудничества подтверждает постоянство интересов ЕС в обозначенном регионе.

Ключевые слова: Европейский Союз, Центральная Азия, помощь, помощь ЕС, приоритеты ЕС.

**ЕУРОПАЛЫҚ
ОДАҚТЫҢ ОРТАЛЫҚ
АЗИЯДАҒЫ
ЖӘРДЕМДЕСУ
САЯСАТЫ:
БАСЫМДЫҚТАРЫ
ЖӘНЕ ЖЕТІСТІКТЕРІ**

Еуропалық Одақ Орталық Азия мемлекеттерімен 1990 жылдардың басында дипломатиялық қарым-қатынастар орнатқанымен, оның аймаққа деген қызығушылығы 2000 жылдардың ортасында ұлғайғаны белгілі. Осы орайда 2007 жылы Еуропалық Одақтың Орталық Азияға қатысты қабылданған Стратегиясы ЕО қызығушылық деңгейінің жоғарылығын көрсетеді. Аталған құжат Одақтың Орталық Азия аймағындағы мақсаттары мен ықпалдастық басымдықтарын анықтап, сол мақсаттарға қол жеткізу құралдарын айғақтады.

ЕО-ның «Еуропалық Одақ және Орталық Азия: Жаңа Серіктестік Стратегиясы» атты құжаты Одақтың аймақтағы мақсаттарын жалпы түрде сипаттаса, оған қосымша ретінде қабылданған 2007-2013 жылдарға арналған ЕО-тың Орталық Азияға жәрдемдесу Стратегиясы Еуроодақ тарапынан аймаққа бөлінетін жәрдем көлемін және басымдық бағыттарын нақтылайды. Осы Стратегияға сәйкес 2007-2013 жылдары Еуроодақ аймаққа жәрдем ретінде бөлінетін қаражат мөлшерін 750 млн еуроға дейін жеткізуді жоспарлады. Аталмыш қаражаттың 70% Еуроодақ пен жекелеген Орталық Азия мемлекеттері арасында келісілген екіжақты жәрдемдесу бағдарламаларына бағытталып, 30% аймақтық жобаларды жүзеге асыруға арналған болатын. Еуропалық Одақ екіжақты жәрдемдесу басымдықтары ретінде негізгі үш бағытты анықтады. Біріншіден, кедейлікпен күресу және тұрмыс-тіршілік сапасын арттыруға, соның ішінде білім беру жүйесін жетілдіруге бағытталған реформалар мен бағдарламаларды жүзеге асыруға қаржылай жәрдем беру көзделген. Екіншіден, Еуроодақтың құндылықтарын тарату аясында тиімді басқару (good governance), демократиялық үдерістерді жандандыру және қоғамдық институттардың жұмысын жетілдіру жәрдемдесу басымдығы болып анықталған. Үшіншіден, Стратегия инвестициялар мен сауда саясатын жетілдіруге бағытталған реформаларды жүзеге асыруға жәрдем беруді көздейді [1, 28]. Аймақтық жобаларды қаржыландыруға бөлінетін жәрдем мөлшеріне келетін болсақ, Стратегия Орталық Азия елдері арасында энергетика, көлік, білім беру және қоршаған ортаны қорғау салаларындағы мемлекетаралық ынтымақтастықты ынталандыруға ықпал ететін жобаларды қолдауды көздейді [1, 29].

Еуроодақтың жәрдемдесу саясаты екі түрлі құрал арқылы жүзеге асырылатынын атап өткен жөн. Біріншіден, ЕО жәрдемі арнайы құрылған Ынтымақтастықты дамыту құралы (Development Cooperation Instrument, DCI) арқылы қаржыландырылып, жүзеге асырылады. Бұл құрал арқылы тұрақты дамуды қамтамасыз ететін әр түрлі саладағы реформалар мен бағдарламаларға қаржы ЕО-тың жәрдемі ретінде бөлінеді. Осыған қосымша Еуроодақ салалық бастамаларды жүзеге асырады. Салалық бастамалар белгілі бір тақырып аясында дамытылып, жеке қаржыландырылады, алайда бұл бағдарламалар да Еуроодақтың жәрдемдесу саясатына жатады.

2007-2013 жылдарға арналған Еуропалық Одақтың Орталық Азияға жәрдемдесу Стратегиясына сәйкес аталған жылдар ішінде Ынтымақтастықты дамыту құралы аясында аймаққа

673,6 млн еуро көлеміндегі қаржы жәрдем ретінде бөлінді, оның шамамен 36% (242 млн. еуро) аймақтық жобаларды қаржыландыруға жұмылдырылды. Бұл қаражат Еуроодақтың талаптары мен ережелеріне сәйкес екі көпжылдық индикативті бағдарламалары (2007-2010 және 2011-2013 жж. арналған) аясында бөлінген еді [2, 5].

Осы жылдар аралығында Еуроодақтың Ынтымақтастықты дамыту құралы аясында жәрдем ретінде бөлінген қаражаттың айтарлықтай бөлігі Орталық Азияның екі тұрмыс-тіршілігі ең нашар мемлекетіне – Қырғызстан мен Тәжікстанға бағытталған. Осы екі мемлекетке бөлінген жәрдем мөлшері жалпы аймақтық бағдарламаларды қаржыландыруға жұмсалған қаражат мөлшеріне жақын. Төменде келтірілген 1-кестеде қаражаттың аймақтық бағдарламаларға және Орталық Азия мемлекеттеріне бөлінуін сипаттайды.

1-кесте – ЕО-тың Ынтымақтастықты дамыту құралы аясында Орталық Азияға бөлінген жәрдем, 2007-2013 жж.

	2007-2010	2011-2013	Барлығы
Аймақтық бағдарламалар	137 млн. еуро	105 млн. еуро	242 млн. еуро
Қазақстан	44 млн. еуро	30 млн. еуро	74 млн. еуро
Қырғызстан	55 млн. еуро	51 млн. еуро	106 млн. еуро
Өзбекстан	28,6 млн. еуро	42 млн. еуро	70,6 млн. еуро
Тәжікстан	66 млн. еуро	62 млн. еуро	128 млн. еуро
Түркменстан	22 млн. еуро	31 млн. Еуро	53 млн. еуро
Барлығы	352,6 млн. еуро	321 млн. еуро	673,6 млн. еуро

Кестені Оспанова Б. Еуроодақ құжаттарын пайдаланып құрастырған [2, 6]

Еуроодақтың аймақ деңгейіндегі жәрдемдесу басымдықтары Стратегияда анықталып, бірнеше бастама шеңберінде жүзеге асырылады. Еуроодақ – Орталық Азия Білім беру бастамасы аймақтағы білім беру жүйесін, соның ішінде кәсіптік білім беруді жетілдіруді көздейтін жобаларды өз аясында біріктіреді. Мұндай жобаларға TEMPUS (жоғары білім беру саласын жетілдіру), Erasmus Mundus (академиялық ынтымақтастық пен ұтқырлықты қамтамасыз ету), SAREN (Орталық Азиядағы білім беру мен зерттеу желісі) бағдарламалары, сондай-ақ білім беру саласындағы реформалау саясатын үйлестіруді көздейтін ЕО – Орталық Азия Білім беру платформасы жатады. Еуроодақ – Орталық Азия Қоршаған орта мен су бастамасы аясында климаттың өзгеруі, қоршаған ортаны қорғау, жер мен суды тиімді пайдалану салаларында аймақтық ынтымақтастықты ынталандыратын жо-

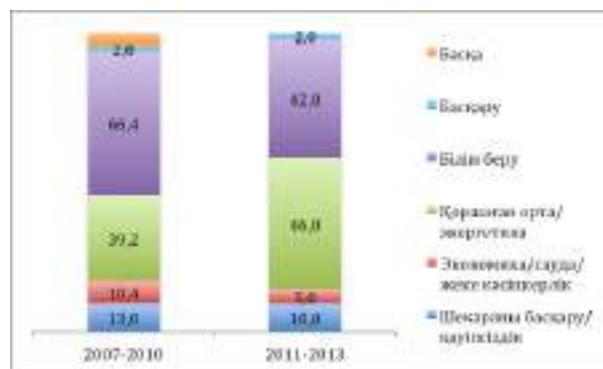
балар қаржыландырылады. Бұл бастама Еурокомиссия қолдауымен Италия Республикасы тарапынан басқарылады. Аймақтық деңгейде жүзеге асырылатын тағы бір бастама – Еуроодақ–Орталық Азия Құқық үстемдігі бастамасы. Бұл бастаманы Еурокомиссия қолдауымен Германия және Франция мемлекеттері жүзеге асырады. Бастама аясында Орталық Азияда құқық және сот салаларында жүргізілетін реформаларға еуропалық тәжірибені бөлісу арқылы жәрдемдесу, сондай-ақ азаматтық және қылмыстық құқық салаларында іс қозғау мен жүргізу рәсімдерін жетілдіру жобалары жүзеге асырылады. Аймақ деңгейінде көптен бері жүзеге асырылып келе жатқан және негізінен Еуроодақ тарапынан қаржыландырылатын WOMCA жобасы ЕО-тың Орталық Азиядағы шекара қауіпсіздігі бастамасының ажырамас бөлігі. Австрия үкіметімен үйлестірілетін бұл бастама аясында шекараларды

басқару және шекара қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері төңірегіндегі аймақтық форум ұйымдастырылған.

Аталмыш бастамалар аясында жоғарыда аталған TEMPUS, Erasmus Mundus, BOMCA жобаларымен қатар CADAP (есірткеге тәуелділікті төмендетуді көздейді), TRACECA (Еуропа мен Азия арасындағы көліктік қатынасты жетілдіру), INOGATE (энергетика саласындағы ынтымақтастықты ынталандыру) сынды ірі жобалар жүзеге асырылып, қаржыландырылады. Сонымен қоса тек қана Орталық Азия мемлекеттері арасындағы ынтымақтастықты қолдайтын жобалар да аймақтық бағдарламаларға бөлінген қаражат есебінен жүзеге асырылады. 2007-2010 және 2011-2013 жылдардағы көпжылдық индикативті бағдарламаларының қаражатты үйлестіру бойынша мәліметтерін сараптау аймақтық деңгейде білім беру және қоршаған орта мен энергетика салаларында дайындалған жобалар Еуроодақ жәрдемдесуінің басымдықтары ретінде анықталғандығын көрсетеді. Жалпы 5 жыл ішінде бұл салалардағы жобаларға Еуроодақ 193,6 млн еуро көлемінде немесе аймақтық бағдарламаларға тиесілі қаражаттың 80% бағыттаған. Төменде келтірілген 1-суретте аймақтық бағдарламаларға арналған жәрдем қаражатының сала бойынша бөлінуі жайлы мағлұматты шоғырландырған.

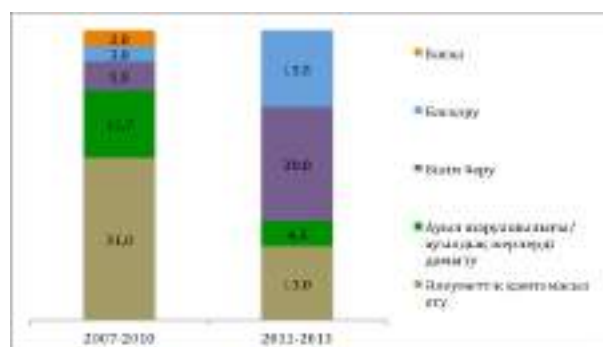
Еуропалық Одақтың 2007-2013 жылдары аралығында Орталық Азияның жеке мемлекеттеріне бөлген қаражаты жалпы жәрдем мөлшерінің шамамен 65% құрады. Жеке мемлекеттерге бөлінген жәрдем әр республиканың басымдықтарына қарай түрлі салаларға үйлестіріліп, қаражат бірнеше түрде жеткізілді. Еуроодақ жәрдемі бюджетті қолдау, техникалық көмек немесе азаматтық қоғам мен мемлекеттік емес субъектілерге көмек көрсету ретінде Орталық Азия мемлекеттеріне үйлестірілді.

Орталық Азия республикалары ішінде 2007-2013 жылдар аралығында Еуроодақтың жәрдемдесу қаражатының елеулі көп бөлігін Тәжікстан мен Қырғызстан иеленді. Аталмыш республикаларда Еуроодақтың Ынтымақтастықты дамыту құралы аясында жәрдем әлеуметтік қауіпсіздікті қамтамасыз ету, кедейлік деңгейін төмендету және ауылдық жерлерді дамытуға бағытталған жобаларды қаржыландыруға жұмылдырылды. 2-суретте және 3-суретте Қырғызстан мен Тәжікстанға бөлінген Еуроодақ жәрдемінің салалар бойынша үйлестірілуін сипаттайды.

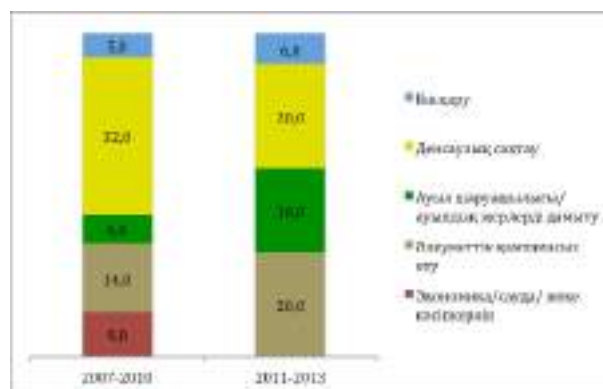

1-сурет – ЕО-тың Ынтымақтастықты дамыту құралы аясында аймақтық бағдарламаларға бөлінген қаражатының салалар бойынша үйлестірілуі, млн. еуро.

Суретті Оспанова Б. Еуроодақ құжаттарын пайдаланып құрастырған [2, 11]

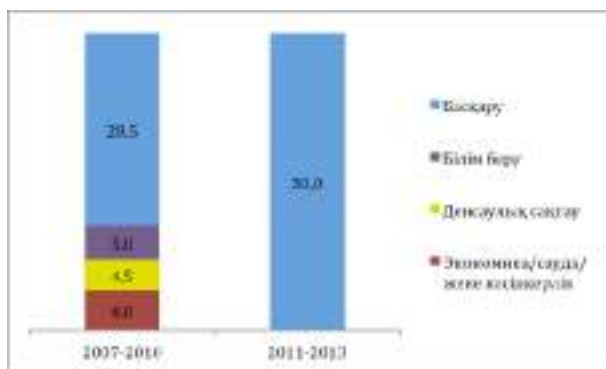

2-сурет – Қырғызстанға бөлінген ЕО жәрдем

3-сурет – Тәжікстанға бөлінген ЕО жәрдем мөлшері, млн. еуро* мөлшері, млн. еуро

Суреттерді Оспанова Б. Еуроодақ құжаттарын пайдаланып құрастырған [2, 26; 33]

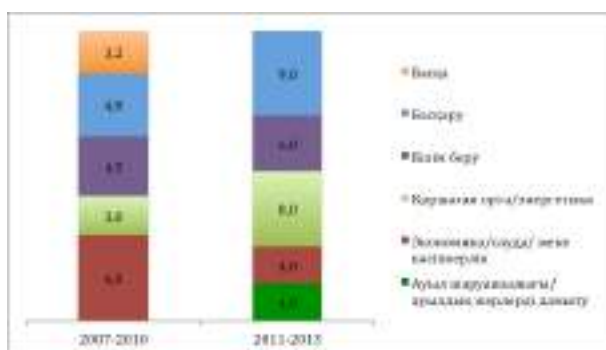

4-сурет – Қазақстанға бөлінген ЕО жәрдем

5-сурет – Өзбекстанға бөлінген ЕО жәрдем мөлшері, млн еуро* мөлшері, млн еуро

Суреттерді Оспанова Б. Еуроодақ құжаттарын пайдаланып құрастырған [2, 21; 43]

6-сурет – Түркменстанға бөлінген ЕО жәрдем мөлшері, млн еуро

Суретті Оспанова Б. Еуроодақ құжаттарын пайдаланып құрастырған [2, 39]

Тәжікстанға бөлінген қаражаттың айтарлықтай бөлігі денсаулық сақтау саласындағы реформаларды қолдауға бағытталса, Қырғызстан жәр-

дем білім беру жүйесін жетілдіруге жұмсалды.

Басқа Орталық Азия республикаларына бөлінген жәрдемнің салалар бойынша үлестірілуін сараптау нәтижелері Қазақстан мен Өзбекстанда екі индикативті бағдарламаның басымдықтары әртүрлі болғанын аңғартады. Сонымен қатар, Өзбекстан Еуроодақтың жәрдемдесу бағдарламасында 2007-2010 жылдары шектеулі түрде қатысып, ынтымақтасу салаларын білім беру, басқару және кәсіпкерлікті қолдаумен шектеді. Алайда, 2011-2013 жылдары Еуроодақ Ташкентке бөлінетін жәрдем мөлшерін де, қаражатты үйлестіру салаларын да айтарлықтай ұлғайтты. Керісінше, Қазақстан Республикасына бөлінген қаражат екінші индикативті бағдарлама кезеңінде тек басқару саласына бағытталған. Жалпы, 2007-2013 жылдар аралығында Қазақстанға арналған Еуроодақ жәрдемінің 79% (58,5 млн еуро) басқару саласындағы реформаларды қолдауға бағытталған. Төменде келтірілген 4 және 5 суреттерде Еуроодақ жәрдемінің тиісті республикаларда салалар бойынша үйлестірілуін сипаттайды.

Осы орайда Түркменстанға бөлінген Еуроодақ жәрдемі туралы ақпаратты сараптау осы Орталық Азия республикасының жәрдемді диверсификацияланған және жоспарлы түрде қолданғаны анық байқалады. Төменде келтірілген сурет 6 осы үрдісті анық танытады. Ашхабад екі индикативті бағдарлама кезеңінде де жәрдемді білім беру, қоршаған ортаны қорғау мен энергетика, басқару және экономика салаларына жұмылдырды. Сонымен қатар, Түркменстан екінші индикативті бағдарлама кезінде Еуроодақ тарапынан бөлінетін жәрдем мөлшерін ұлғайтты. Бұл осы республиканың Еуропалық Одақпен ынтымақтастықты кеңейтуге деген қызығушылығының көрінісі деп есептеуге болады, өйткені Еуроодақтың жәрдем мөлшері мен оны үйлестіру салалары тиісті мемлекеттердің үкіметтерімен келісіліп анықталады.

Жалпы Еуроодақтың Орталық Азия мемлекеттеріне ынтымақтастықты дамыту құралы аясында бөлген жәрдемі туралы мәліметтерді сараптау бұл жәрдемнің ЕО-тың Орталық Азия Стратегиясына негізделіп, сол құжатта анықталған басымдықтарға сәйкес салалар бойынша үйлестірілгенін аңғартады. Еуроодақтың аймақ деңгейіндегі қаржыландырылған жобалары ЕО-тың Орталық Азиядағы негізгі үш Бастамалары аясында дамытылды. Осы бастамалар аясында білім беру, қоршаған ортаны қорғау мен энергетика және шекара қауіпсіздігі мәселелеріне қатысты жобалар Еуроодақтың жәрдемі есебінен

қаржыландырылды. Сонымен қатар, 2007-2013 жылдарға арналған Еуропалық Одақтың Орталық Азияға жәрдемдесу Стратегиясында көрсетілгендей аймақтың жеке мемлекеттеріне жәрдем үлестірімі сол елдің қажеттілігіне қарай әр түрлі салалар бойынша бөлінді. Мұнымен қоса, аталмыш мемлекет үкіметтерінің Еуроодақпен ынтымақтасуға қызығушылық танытуы да жәрдем мөлшерінің өзгеруіне ықпал етті.

Алайда Еуропалық Одақтың Орталық Азияға бөлетін жәрдемі тек Ынтымақтастықты дамыту құралы аясында ғана емес, Еуроодақтың арнайы салалық бастамалары шеңберінде де жүзеге асырылатынын есте сақтау қажет. 2007-2013

жылдар аралығында Еуроодақтың бес арнайы салалық бастамалары аясында Орталық Азия мемлекеттеріне 69,42 млн еуро көлемінде жәрдем бөлінді. Өзбекстан мен Түркменстан Еуроодақтың арнайы салалық бастамаларына қатыспағандықтан, аталған қаражат қалған 3 республика арасында үйлестірілді. Ынтымақтастықты дамыту құралындағыдай осы бастамалар шеңберінде Қырғызстан мен Тәжікстан мемлекеттеріне бөлінген жәрдем мөлшері басым бөлікті құрады. Төменде келтірілген кесте 2 Еуроодақтың арнайы бастамалары аясында Орталық Азия мемлекеттеріне бөлген жәрдем көлемі бойынша ақпарат келтірілген.

2-кесте – 2007-2013 жылдары ЕО-тың салалық бастамалар аясында Орталық Азия мемлекеттеріне бөлінген жәрдемі, млн еуро

	Қазақстан	Қырғызстан	Тәжікстан	Барлығы
Мемлекеттік емес субъектілер және дамудағы жергілікті басқару органдары (NSA-LA)	3,15	3,72	1,05	7,92
Демократия мен адам құқықтарына арналған Еуропа құралы (EIDHR)	2,36	2,7	2,7	7,76
Тұрақтылық құралы (IfS)	0,5	15,13		15,63
Азық-түлік қауіпсіздігі (FS)		17,36	18,35	35,71
Ядролық қауіпсіздік құралы (NSI)			2,4	2,4
Барлығы	6,01	38,91	24,5	69,42

Кестені Оспанова Б. EUCAM құжаттарын пайдаланып құрастырған [3, 8-11]

Бастамалар аясында жәрдем алған үш Орталық Азия республикаларының барлығы тек екі салалық бастамаларға қатысып, қалған бастамалар әр мемлекеттің жеке қажеттілігі мен басымдықтарына сәйкес анықталды. Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан Мемлекеттік емес қатысушылар мен жергілікті басқаруды дамыту (NSA-LA) және Демократия мен адам құқықтарына арналған Еуропа құралы (EIDHR) бастамалары аясында тиісті басымдықтарға жататын жобаларды қаржыландыруға Еуроодақ жәрдемін қолдануға мүмкіндік алды. Алайда бөлінген қаржы тұрғысынан бұл екі бастама арнайы салалық бастамалар аясында Орталық Азия мемлекеттеріне жіберілген ЕО жәрдемінің 8% ғана құрайды. Еуроодақ жәрдемінің негізгі бөлігі Азық-түлік қауіпсіздігі мен Тұрақтылық құралы бастамалары аясында Қырғызстан мен Тәжікстанға үйлестіріліп, аталған республикалардың тұрақты дамуын қамтамасыз етуді қолдауға жіберілді. Осы орайда, 15,13 млн еуро Тұрақтылық құралы аясында Қырғыз Республикасына жол-

данып, 2010 жылғы төңкерістен кейін мемлекеттің құқықтық-саяси жүйесін қалпына келтіруге, сондай-ақ елдегі этникалық шиеліністерді болдырмауға бағытталған жобаларды қаржыландыруға қолданды [3, 8-11].

Сонымен, Еуропалық Одақтың әр түрлі құралдары аясында Орталық Азия аймағына 2007-2013 жылдары аралығында бөлінген жәрдем мөлшері 743,02 млн еуроға жетті. Осы жәрдем аймақ деңгейіндегі жобаларды қаржыландыруға, сондай-ақ жеке Орталық Азия республикаларының тұрақты дамуын қамтамасыз ететін реформаларды қолдауға жұмсалған.

Бұл жәрдем Еуропалық Одақтың Орталық Азия Стратегиясында анықталған басымдықтарға сәйкес үйлестірілді. Стратегияда ЕО-тың аймақтағы негізгі мақсаты ретінде Орталық Азияның тұрақтылығы мен дамуы белгіленгендіктен, Одақ жәрдемінің елеулі бөлігі аймақтың тұрмыс-тіршілігі ең нашар екі мемлекетіне, яғни Қырғызстан мен Тәжікстанға үйлестірілгені заңды құбылыс болып табылады. Сонымен қатар

Еуроодақтың өзінің жәрдемдесу бағдарламасына Өзбекстан мен Түркменстанды тартып, олардың қатысуын ұлғайта алуы Брюссель саясатының жетістігі ретінде бағаланауы тиіс.

Алайда, Еуроодақтың Орталық Азияға бөлетін жәрдемі 2007-2013 жылдармен шектелмейді. Қазіргі кезде Еуроодақ 2014-2020 жылдар аралығында аймаққа бағытталатын жәрдем мөлшерін анықтап, оның сала бойынша үйлестірілуін жүргізіп жатыр.

Жалпы, Еуроодақтың жәрдемі ЕО-тың көпжылдық бюджетінде белгіленеді, ал кейін аймақтағы Одақтың басымдықтарына сәйкес салалар бойынша үйлестіріледі. Еуропалық Одақ бюджеті аясында Ынтымақтастықты дамыту құралына бөлінетін қаржы мөлшері Еуропалық Парламент пен Кеңестің 2014 жылдың 11 наурызында қабылданған No 233/2014 ұйғарымында белгіленген. Осы құжатқа сәйкес Еуроодақ 2014-2020 жылдар аралығында Орталық Азия аймағына 1 млрд. еуро көлемінде жәрдем бөлуді жоспарлап отыр [4, 73]. Аталған ұйғарым Орталық Азиядағы Еуроодақ жәрдемдесу саясатының басымдықтарын да анықтайды. Бұл басымдықтарда 2007-2013 жылдары анықталған басымдықтар өз жалғасын тапты. Атап айтқанда, Еуроодақ аймақтағы тұрақты экономикалық және әлеуметтік дамуды қамтамасыз ететін бағдарламаларды, соның ішінде азық-түлік қауіпсіздігі, энергетикалық қауіпсіздік, климат өзгеруіне қарсы тұру, демократияны және тиімді басқаруды дамыту, құқық үстемдігі мен адам құқықтарын қамтамасыз ету, шекараларды басқару мен шекаралық ынтымақтастықты дамыту, қылмыс пен нашақорлыққа қарсы тұру, денсаулық сақтау мен білім беру жүйелерін дамыту және аймақтық ынтымақтастықты қолдау мақсаттарын көздейдін жобалар мен бағдарламаларды жәрдем беру басымдықтары ретінде анықтады [4, 65]. Бұған қоса, жоғарыда аталған ұйғарым арнайы салалық бастамаларға 7 млрд еуро көлемінде қаражат бөлуді жоспарлаған; Орталық Азия мемлекеттері де аталмыш салалық бастамаларға қатысып, Еуроодақтың аймаққа бөлген жалпы жәрдем көлемі 1 млрд. еуродан асып түсуі мүмкін.

Еуроодақтың 2014-2020 жылдарға арналған жалпы жәрдем көлемі таяуда ғана анықталғандықтан, Одақтың Орталық Азия аймағына бөлетін жәрдемінің салалар немесе жеке мемлекеттер бойынша үйлестірілуін сипаттайтын көпжылдық индикативті бағдарламалар әлі дайындалған жоқ. Алайда Еуроодақ пен Орталық Азия мемлекеттері арасында өткен екіжақты және

көпжақты кездесудер барысында ЕО-тың жәрдемі бойынша біраз мәлімет таратылды. Мәселен, 2013 жылдың 20 қарашасында Брюссель қаласында өткен ЕО – Орталық Азия министрлік кездесуде Еуроодақтың даму мәселелері жөніндегі Комиссары Андрис Пибалгс аймаққа 2014-2020 жылдары бөлінетін жәрдемі аймақ деңгейіндегі жобаларды қаржыландыруға және Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан мен Түркменстан мемлекеттеріне жәрдемдесу саясатының басымдық салаларындағы реформаларды қолдауға бағытталатынын мәлім етті. Қазақстан аймақтық деңгейдегі жобаларға және Еуроодақтың салалық бастамалары аясындағы бағдарламаларға қатысуға мүмкіндік алады, бірақ Ынтымақтастықты дамыту құралы аясында екіжақты жәрдем тәсімінен шығарылады [5].

Еуроодақ жәрдемінің жеке мемлекеттерге бөліну мәселесі де жоғары деңгейде екіжақты кездесулерде талқыланып, жария етілді. 2014 жылдың 20 қазанында Люксембург қаласында Еуропалық Одақ пен Тәжікстан Республикасы арасында өткен Ынтымақтастық Кеңесі кезінде Еуроодақтың республикаға 2014-2020 жылдар аралығында 251 млн. еуро көлемінде жәрдем бөлуді көздеп отырғаны жария етілді. Бұл қаражат денсаулық сақтау, білім беру және ауылдық жерлерді дамыту салаларында шоғырландырылады деп жоспарланып отыр [6].

2014 жылдың 18 қарашасында Брюссель қаласында Еуропалық Одақ пен Қырғыз Республикасы арасында өткен Ынтымақтастық Кеңесі кезінде Еуроодақ жәрдемі туралы ақпарат таратылды. Бұл кездесу барысында Ынтымақтастық және даму мәселелері жөніндегі Комиссар Невен Мимица мен Қырғыз Республикасының Сыртқы істер министрі Эрлан Абдылдаев Еуроодақтың Қырғызстанға бөлетін жәрдем мөлшерін және басымдық салаларын анықтайтын 2014-2020 жылдарға арналған көпжылдық индикативті бағдарламаны құптайтын құжатқа қол қойды. Құжатқа сәйкес аталған уақыт аралығында Еуроодақ Қырғызстанға 184 млн еуро көлемінде жәрдем бөледі; бұл жәрдем негізгі үш салаға – құқық үстемдігі (38 млн еуро), білім беру (72 млн еуро) және ауылдық жерлерді дамыту (72 млн еуро) – үйлестірілетін болады [7].

Еуроодақтың басқа Орталық Азия мемлекеттеріне бөлетін жәрдем мөлшері әлі мәлімденген жоқ, дегенмен жаңа қаржыландыру кезеңінде де Еуроодақтың Қырғызстан мен Тәжікстан мемлекеттеріне жәрдемнің басым бөлігін жіберетінін болжауға болады. Біріншіден, осы екі мемлекет-

ке бөлінетін жәрдем көлемі алдымен жарияланды; екіншіден бұл республикалар Орталық Азияның басқа мемлекеттерімен салыстырғанда әлі де даму жағынан артта қалып жатыр, сондықтан елеулі жәрдемді қажет етеді. Осы орайда Қазақстанды екіжақты жәрдем беру тәсімінен шығару республиканың әлеуметтік-экономикалық дамуы өз күшімен жүзеге асыра алатындай дәрежеге жеткенін байқатады.

Еуроодақтың аймаққа бөлген жәрдемі туралы ақпаратты сараптау Еуропалық Одақтың 2007 жылы Орталық Азия Стратегиясын жариялағаннан кейін аймақтағы іс-әрекетін сол

құжатқа сәйкес жүзеге асырып отырғаны байқалады. Еуроодақтың жәрдемдесу басымдықтары Стратегияға негізделіп, әр Орталық Азия мемлекетінің қажеттілігін есепке ала отырып анықталды. ЕО-тың 2007-2013 жылдарға жоспарлаған жәрдем мөлшерін Орталық Азия аймағына жеткізуі, сонымен қатар 2014-2020 жылдары аймаққа бөлінетін жәрдем көлемін ұлғайту Еуроодақтың Орталық Азиядағы қызығушылығының тұрақтылығын көрсетеді. Аймаққа жәрдем беру арқылы Одақ осы өңірдегі өз мақсаттарын аңғартып, Орталық Азиядағы маңызды күш ретінде бекінуді көздейді.

Әдебиеттер

- 1 Европейский Союз и Центральная Азия: стратегия нового партнерства. URL: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/EU_CtrlAsia_EN-RU.pdf (accessed 11/12/2014)
- 2 European Commission. European Union – Central Asia Development Cooperation – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011 – 48 p.
- 3 Tsertsvadze T., Boonstra J. Mapping EU development aid to Central Asia // EUCAM Factsheet 1 – 2013 – pp. 1-12
- 4 Regulation (EU) no 233/2014 of the European Parliament and of the Council of 11 March 2014 establishing a financing instrument for development cooperation for the period 2014-2020// Official Journal of the European Union (L 77/44). – 2014, 15 March.
- 5 European Commission. EU announces future commitments for development with Central Asia Region //Press Release on EU-Central Asia Ministerial Meeting, Brussels, 2013, 20 November. URL: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-13-1119_en.htm (accessed 11/12/2014)
- 6 European Commission. Fourth meeting of the Cooperation Council between the European Union and the Republic of Tajikistan – EU announces further support for development// Press Release on 4th meeting of Cooperation Council between European Union and Republic of Tajikistan, Luxembourg, 2014, 20 October. URL: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-14-1177_en.htm (accessed 11/12/2014)
- 7 European Commission. Thirteenth meeting of the Cooperation Council between the European Union and the Kyrgyz Republic – EU announces further support for development// Press Release on 13th meeting of Cooperation Council between European Union and Kyrgyz Republic, Brussels, 2014, 18 November. URL: http://eeas.europa.eu/delegations/kyrgyzstan/documents/press_corner/pr_13eukg_coopcouncil_en.pdf (accessed 11/12/2014)

References

- 1 European Union and Central Asia: Strategy for New Partnership. URL: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/EU_CtrlAsia_EN-RU.pdf (accessed 11/12/2014)
- 2 European Commission. European Union – Central Asia Development Cooperation – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011 – 48 p.
- 3 Tsertsvadze T., Boonstra J. Mapping EU development aid to Central Asia // EUCAM Factsheet 1 – 2013 – pp. 1-12
- 4 Regulation (EU) no 233/2014 of the European Parliament and of the Council of 11 March 2014 establishing a financing instrument for development cooperation for the period 2014-2020// Official Journal of the European Union (L 77/44). – 2014, 15 March.
- 5 European Commission. EU announces future commitments for development with Central Asia Region //Press Release on EU-Central Asia Ministerial Meeting, Brussels, 2013, 20 November. URL: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-13-1119_en.htm (accessed 11/12/2014)
- 6 European Commission. Fourth meeting of the Cooperation Council between the European Union and the Republic of Tajikistan – EU announces further support for development// Press Release on 4th meeting of Cooperation Council between European Union and Republic of Tajikistan, Luxembourg, 2014, 20 October. URL: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-14-1177_en.htm (accessed 11/12/2014)
- 7 European Commission. Thirteenth meeting of the Cooperation Council between the European Union and the Kyrgyz Republic – EU announces further support for development// Press Release on 13th meeting of Cooperation Council between European Union and Kyrgyz Republic, Brussels, 2014, 18 November. URL: http://eeas.europa.eu/delegations/kyrgyzstan/documents/press_corner/pr_13eukg_coopcouncil_en.pdf (accessed 11/12/2014)

Садықова Р.О.

**Жапония мен Таяу Шығыс
аймағы мемлекеттерінің
қарым-қатынастары**

Жапонияның сыртқы саясатында басқа мемлекеттің сыртқы саясатындағы сияқты жаңа ұлттық мүдделер, әлемдегі күштердің арасалмағының өзгеруі мен халықаралық қатынастардағы жағдайы көрініс тауып отыр. Әсіресе, қазіргі уақыттағы араб мемлекеттерінің мұнайға қатысты баға саясатының тұрақсыздығы жапон үкіметі тарабынан жауапты әрекеттерді талап етуде. Қалыптасқан халықаралық жағдайға бейімделіп жапон үкіметі өзінің ынтымақтастық бағыттарын анықтауда. Осындай Жапонияның сыртқы саясатындағы аса маңызды бағыттардың біріне Таяу Шығыс елдерімен байланыстар айналды. Жапония бұл аумақтан шамамен 90% мұнайды тасымалдап отыр. Таяу Шығыс мемлекеттерімен ынтымақтастықты Жапония одан әрі дамытуға мүдделі, сондықтан аймақтың тұрақтылығына елеулі көлемдегі қаржыны бөлуде. Осы тұрғыда ұсынылған мақалада қазіргі уақыттағы Жапония мен Таяу Шығыс мемлекеттері арасындағы екі жақты деңгейдегі қарым-қатынастардың дамуын зерттеуге талпыныс жасалынған.

Түйін сөздер: сыртқы саясат, Таяу Шығыс мемлекеттері, энергетикалық қорлар, сауда-экономикалық қарым-қатынастар.

Sadykova R.O.

**The relations of Japan and the
Middle Eastern countries**

In foreign policy, Japan, as well as any state, are reflected new national interests, and change the balance of forces in the world, and the situation in international relations. Especially instability associated with the Privacy Policy of Arab States with regard to oil requires adequate measures by the Japanese government. Based on the changes in the international situation, the Japanese government defines basic directions of cooperation. The Middle Eastern countries are one of the important directions on the foreign policy of Japan. Japan exports about 90% of its oil from these Middle East region, what reflects the importance of these countries. In this context, this article was an attempt to study the development of bilateral relations between Japan and the Middle East at the present stage.

Key words: foreign policy, countries of the Middle East, energy resources, trade-economic relations.

Садықова Р.О.

**Отношения Японии и стран
Ближнего Востока**

Во внешней политике Японии, так же как и любого государства, находят отражение и новые национальные интересы, и изменившаяся расстановка сил в мире и ситуация в международных отношениях. Особенно нестабильная ситуация, связанная с ценовой политикой арабских государств в отношении нефти, требует адекватных мер со стороны японского правительства. Исходя из изменения международной ситуации японское правительство определяет свои ориентиры сотрудничества. Не меньше, чем Азиатский регион, значение для Японии имеют и страны Ближнего Востока, откуда она экспортирует около 90% потребляемой нефти. В этой связи в данной статье была предпринята попытка изучения развития двусторонних отношений между Японией и странами Ближнего Востока на современном этапе.

Ключевые слова: внешняя политика, страны Ближнего Востока, энергетические ресурсы, торгово-экономические отношения.

ЖАПОНИЯ МЕН ТАЯУ ШЫҒЫС АЙМАҒЫ МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ҚАРЫМ- ҚАТЫНАСТАРЫ

Қазіргі кезеңде Жапония әлемдегі ең ірі мұнайды тұтынушылардың бірі болып отыр. Мұнайға сай келетін көмір, газ, атомдық энергетика сияқты альтернативтік көздерді Жапонияның белсенді түрде пайдалануына қарамастан, ол елдің энергетикалық қорларға деген қажеттілігінің 50 %-ын қамтамасыз етіп отыр. Жапонияның экономика, сауда және өнеркәсіп министрлігінің ресми деректері бойынша мемлекет 1973-2000 жылдар аралығында 77,4%-дан 51,8%-ға дейін мұнайға деген бағыныштылығын төмендеті алды. 2010-2011 жылдары жапон үкіметі бұл бағыныштылықты азайту үшін атомдық энергетиканың жаңа мүмкіндіктерін пайдалану мен энергиялық тұтытуда табиғи газдың үлесін көбейтуге ұмтылды. 1973 жылғы әлемдік энергетикалық дағдарыстан жапон үкіметі энергетикалық стратегияда сақтықпен қарауға тырысуда.

Қазіргі уақыттағы Жапонияның Таяу Шығыс аймағының мемлекеттеріне қатысты саясатын талдағанда, 1970 жылдардағы жағдайға міндетті түрде тоқталу керек.

Жапонияның да әлемдік энергетикалық көздердің жағдайы алаңдататындығы ХХ ғасырдың 70-жылдарындағы энергетикалық дағдарыс-ақ байқатты. 1973 жылдың қыркүйек айында энергия дағдарысы қауіп және мұнай шикізатымен қамсыздандырудың тұрақсыздығы төңірегіндегі әңгімелер барлық жерде айтыла бастады. Осы жылдың қыркүйек айында Жапонияда сыртқы сауда қорлары мен энергетика өнеркәсібін басқару министрлігі энергетика бойынша «Ақ кітап» дайындалды. Бұл құжатта жеткізу әдістерінің сенімсіздігі және осыған байланысты шұғыл шаралар қолдану қажеттілігіне ерекше көңіл аударылған. Бұл қауіп сол жылдары Жапония экономикасының өсуіне байланысты туындады. Жапония мұнайдың көп мөлшерін тікелей немесе жанама жолмен халықаралық компаниялардан алатын. 1973 жылдың қыркүйек айында шыққан Жапонияның «Ақ кітабында»: «Осы уақытқа дейінгі халықаралық компаниялармен жүзеге асырылған мұнай тасымалдау жүйесіндегі басқару әрекеті бұзылып бара жатыр», – деп айқын жазылды [1].

Халықаралық жағдайдың өзгеруіне байланысты, бастапқы американо-жапон одағының кепілдігімен жүргізілген Жапонияның сыртқы саясатында жаңа бағыт пайда болды. Ол «Қор дипломатиясы» деп аталды. Бұл стратегияның жаңа міндеті –

Жапонияның сыртқы саясатын қайта қарастыру арқылы мұнайдың тасымалдау жолына кепілдік алу. Бұл бағытты жақтаушылардың ішінде ерекше көзге түскендердің бірі Сыртқы сауда және өнеркәсіп министрі, кейіннен XX ғасырдың Жапония премьер-министрі лауазымы қызметіне ие болған Ясухиро Накасонэ болды. Я. Накасонэ: «Жапония болашақта сөзсіз алдыңғы елдердің қатарына шығады, сондықтан да соқыр сеніммен «біреулердің» соңынан еру қате», – деп есептеді. «Біреулері» сөзсіз АҚШ еді. Сол себепті 1973 жылдың шілдесінде Накасонэ «Мұнай өндіруші елдерге» арналған жаңа саясат жүргізу керектігін мәлімдеді [2]. Осы мәлімдеме Жапонияның сыртқы саясатында «қырғи-қабақ соғысы» жылдарынан-ақ мұнайды өндіруші мемлекеттер, яғни негізгі импорттаушы Таяу Шығыс мемлекеттермен қарым-қатынастардың маңыздылығына ерекше мән берілді. Қазіргі кезеңде да Жапонияның сыртқы саясатында Таяу Шығыс аймағы мемлекеттерімен байланыстар алғашқы басымдықтардың қатарына шықты.

Жапонияның сыртқы саясатында энергетикалық қауіпсіздікпен қамтамасыз етуге бағытталған дипломатиялық ұмтылыстар ерекше маңыздылыққа ие. Жапон үкіметі осы мақсатта арнайы стратегияны дайындап, негізгі әріптестермен жасалынатын іс-шаралардың ауқымын анықтайды. Әсіресе, елдің сыртқы саяси бағдарында Таяу Шығыс аймағы мемлекеттерінің маңызы зор.

Жапонияның Таяу Шығыс мемлекеттерімен қарым-қатынастары экономикалық салада, яғни энергетикалық қорлармен қамтамасыз етуге қарқынды дамуда. Жапонияның сыртқы істер министрлігінің мәліметтеріне жүгінсек, Жапонияға Таяу Шығыс немесе Араб мемлекеттерінен келетін 90%-дық мұнай импортының көлемі тиесілі.

Араб мемлекеттерінің ішінде Жапонияның сыртқы саясатында Сауд Арабиясының рөлі зор. Араб мемлекеттерінің ішінде Жапония мұнайдың 25% импортымен қамтамасыз етуші Сауд Арабиясымен тұрақты қарым-қатынастарды орнатты. Сауд Арабиясы «қырғи-қабақ соғысы» жылдарынан бері алғашқы орындағы мұнай шикізатымен қамтамасыз етуші мемлекетке айналып отыр. Жапония мен Сауд Арабиясы арасындағы ресми деңгейдегі байланыстар 1956 жылы екі мемлекеттің арасында дипломатиялық қарым-қатынастардың орнатылуынан басталды. Сауд Арабиясы мен Жапонияның дипломатиялық мойындаудың көрінісі ретінде 1958 жылы Токиода Сауд Арабиясының елшілігі және 1960 жылы Сауд Арабиясындағы жапондық

елшілік Джидахта ашылды. Жапония Сауд Арабиясымен қарым-қатынастарда Парсы шығанағынан келетін мұнай көздеріне бағыныштылығы артып келе жатқан бүкіл Азия-Тынық мұхиты аймағы атынан әрекет етуге тырысады. Қазіргі таңда Жапония басшылығы Сауд Арабиясымен белсенді диалог жүргізуге әрекеттенуде. Мысалға, 1997 жылы бұрынғы Жапония премьер-министрі Рютаро Хасимото Сауд Арабиясында іссапармен болды. 2002 жылы сол жылдардағы жапон премьер-министрі Коидзуми де Таяу Шығыс мемлекеттеріне іссапарлары барысында Сауд Арабиясында болды. АҚШ-тың ХХІ ғасырдың басында Ирактағы әскери операциясы басталғанға дейін жапон үкіметі Мұнайды экспортқа шығаратын елдер ұйымы мүшелерімен, соның ішінде Сауд Арабиясымен мұнаймен қамтамасыз етуге мүмкін болатын кедергілердің алдын алу үшін кеңес алмасуларды өткізген болатын. Осылайша Жапонияның Сауд Арабиясымен саяси диалогті дамытуда экономикалық мүдделестік өзіндік рөлін атқарып отыр. Жапондық тарап үшін қазіргі таңда Сауд Арабиясымен қарым-қатынастардағы белгіленіп отырған ағымдық мақсаттарының бастысы – осы мемлекеттегі жапондық компанияның мұнайды игеру бойынша құқықтарын қамтамасыз ету. Осы орайда 2000 жылғы Сауд Арабиясымен жасалынған жапондық ірі компаниялардың бірі «Арабия ойлдың» мұнайды игеру бойынша құқықтарын ұзарту бойынша келіссөздердің сәтсіз аяқталуы Жапонияның аймақтағы мұнайды игеру саласы бойынша ұстанымдарына елеулі соққы болып тиді. Жағдайды өзгерту мақсатында жапондық үкімет ірі көлемдегі бірқатар шараларды жүзеге асырып, нәтижесінде жетістіктерге жете алды. 2001 жылы жапон басшылығы Кувейттегі құқықтарын ұзартуға және Сауд Арабиясымен үзілген қарым-қатынастарды қайта қалпына келтіруге қол жеткізді. Бірақ 2000 жылғы жағдай Жапонияның өзге де мұнаймен қамтамасыз ету бойынша бағыттарға назар аударуына түрткі болды. Сауд Арабиясындағы жапондық мұнайды игеру бойынша компаниямен орын алған жағдай Токионың ұстанымы келешекте қандай болары әлі белгісіз болып отырғандығын байқатты, себебі Таяу Шығыс аймағының мемлекеттерінде мұнайды игеру бойынша шетелдіктердің құқықтарын қысқарту бойынша үрдіс күшейіп келеді. Сонымен қатар «ниссэки» сияқты мұнай алыптарының тұрақсыз қаржылық жағдайы мен қайта құрылымдық өзгерістерді бастан өткеруі де Таяу Шығыс мемлекеттері үшін өзекті мәселеге айналып отыр [3].

Жапонияның сыртқы саясатында энергетикалық қажеттілікті қамтамасыз ету мәселесінде Сауд Арабиясымен қатар, өзге мемлекеттермен де байланыстар маңыздылыққа ие болып отыр. Жапонияның Таяу Шығыс аймағындағы Сауд Арабиясынан кейінгі екінші сауда-экономикалық саласындағы әріптесі Израиль болып табылады.

1991 жылдан бастап қазіргі кезеңге дейінгі жылдарда екі мемлекеттің қарым-қатынастары толыққанды өзгеріске түсіп, Жапонияның Израильге қатысты жаңа ұстанымы қалыптасты. Жапонияның Израильге қатысты саясатына екі негізгі фактор ықпал еткен болатын. Біріншісі, Ирактың Кувейтке шабуылы Жапонияның араб әлеміндегі бірліктің жоқтығын байқатуымен байланысты болды. «Шөлдегі дауыл операциясының» ерекшелігі араб мемлекеттерінің сыртқы күш, яғни АҚШ-тың ықпалымен саяси-экономикалық жетекшілікке ие болу үшін өзара соғысқандығында еді. Жапон үкіметі араб-израильдік қақтығыс Таяу Шығыстағы тұрақтылыққа қауіп төндіретін жалғыз фактор еместігін бағамдай бастады. Сонымен қатар, осы дағдарыс барысындағы және одан кейінгі де Израильдің қандай да бір күш қолданудан оқшаулануы жапондық саясаткерлер және баспасөз тарабынан зор қолдауға ие болды. Жапонияның Израильге қатысты ұстанымының өзгеруіне ықпал етуші екінші фактор Таяу Шығыстағы бейбіт реттеу үдерісінің «Шөлдегі дауыл» операциясынан кейін 1993 жылғы қыркүйектегі Израиль мен палестиналық азаттық ұйымы арасындағы Осло келісіміне қол қойылуынан бастап жаңа кезеңге өтуімен байланысты болды. Екі тараптың бір-бірін мойындауы Жапонияның Таяу Шығыстағы бейбіт реттеу үдерісіне қатысуға және Израиль мен Жапония арасындағы саяси байланыстардың қарқындауына үлесін қосуға мүмкіндік берді. Араб-израильдік бейбіт реттеу үдерісіне Жапонияның қатысуы қажет болды. Себебі, Жапония Таяу Шығысы аймағындағы жағдайдың өз мемлекетінің қауіпсіздігі мен экономикалық дамуына ықпал ететінін «қырғи-қабақ соғысы» жылдарындағы мұнай дағдарыстары мен «Шөлдегі дауыл» операциясынан сабақ алу барысында ұғынған болатын. Сондықтан Жапония үшін Таяу Шығыс аймағында экономикалық қана емес, енді Таяу Шығыстағы бейбіт реттеу үдерісіне де қатысып, саяси белсенділікті арттыруы қажет болды. Сонымен қатар араб-израильдік бейбіт реттеудің Жапонияның экономикалық мүдделері үшін аса тиімді екендігі айқын. Аймақтағы бейбіт реттеу үдерісі қандай да бір кедергілерсіз жаңа ірі экономикалық кеңістіктің ашылуына және көптеген

жаңа мүмкіндіктердің ашылуына жағдай жасайды. XX ғасырдың 90-жылдарының басында Израиль де Таяу Шығыстағы «қалыптасушы нарықтардың» біріне айналған болатын. Осындай факторлардың негізінде Жапония Израильмен қарым-қатынастар мәселесінде Таяу Шығыстағы бейбіт реттеуге қатысу арқылы саяси белсенділігін арттырып қана қоймай, экономикалық байланыстарды нығайта бастады. Жапонияның саяси белсенділігі оның 1991 жылғы аймақтағы жағдайды реттеуге бағытталған Мадрид конференциясынан кейін көпжақты экологиялық жұмыс тобына жетекшілік етуінде және су қорлары бойынша, аймақтық экономикалық даму мен босқындар ісі бойынша жұмыс топтарына қатысуында көрініс тапты. Сонымен қатар Жапония жаңа палестиналық Ұлттық кеңестің сайлауына бақылаушылар жіберді. 1996 жылы да аймақтағы тұрақтылықты қадағалау мақсатында БҰҰ-ның аймақтағы бақылау күштерінің құрамында 45 жауынгерді жіберді. Осы шаралар, негізінен, Жапонияның Таяу Шығыстағы тұрақтылықты қамтамасыз ету және бейбіт реттеу үдерісіне қатысуға ғана бағытталмай, Жапонияның Израильмен саяси қарым-қатынастарының жақсаруына ықпал етті. XX ғасырдың 90-жылдарының басында Израиль мен Жапонияның екіжақты жоғарғы деңгейдегі саяси контактілері жиілей түсті. Әсіресе, 1994 жылғы желтоқсандағы Израиль премьер-министрі Я. Рабиннің Жапонияға іссапары барысында Жапония декларациясы қабылданды. Ол бойынша Жапония мен Израильдің арасындағы ғылыми ынтымақтастық бойынша келісімнің қол қойылуы мен израильдік қаржы нарығының жапондық инвестицияларға ашылуы қарастырылды. 1994 жылдың сәуірінде жапон мен израильдік үкімет екі рет салынатын салықтан бас тарту туралы келісімге қол қойды. XX ғасырдың 90-жылдарында азаматтық авиация туралы келіссөздерді жүргізді. Қазіргі таңда да Жапония мен Израильдің арасында әр алуан деңгейлерде кездесулер өткізіліп, халықаралық және аймақтық мәселелердің екіжақты саяси талқылаулардың негізіне айналып отыр.

Израиль мен Жапонияның арасындағы екіжақты саяси қарым-қатынастардың дамуына ықпал етуші басты фактор экономикалық мүдде екенін ескерер болсақ, сауда-экономикалық байланыстар тараптар үшін негізгі ынтымақтастықтың саласына айнала бастады. Жапония мен Израильдің арасындағы экономикалық диалог 1993 жылғы қыркүйектегі Израиль мен палестиналық азаттық ұйымы арасындағы Осло келісіміне қол қойылуынан бастап жақсарды. Жапонияның Таяу

Шығыстағы бейбіт реттеуге қатысуы аймақтық инфрақұрылымды дамытуы бойынша әр алуан жобалардың халықаралық компаниялардың дайындығына тұспа-тұс келді. Жапонияның халықаралық сауда мен индустрия министрлігіндегі Ғылым мен Технология бойынша Ұлттық агенттігінің делегациясы, Кэйданрен (Жапонияның экономикалық ұйымдарының федерациясы) делегациясының 1993 жылғы сәуірдегі іссапарлары және халықаралық сауда мен индустрия министрлігінің сыртқы істер бойынша министрі орынбасары Хатакэяма мен сыртқы істер бойынша министр Шимон Пэрестің 1992 жылғы қарашадағы саяси кездесулері Израиль мен Жапонияның арасындағы өсіп келе жатқан экономикалық байланыстарды кеңейте түсті. Осындай жапондық компаниялар мен министрліктің белсенділігінің нәтижесінде 1995 жылы Израильдің экспорты 1994 жылмен салыстырғанда 33%-ға өсіп, 1,2 млрд долларға жетті және экспортың басым бөлігі жоғарғы технологиялар саласына бағытталды. Сонымен қатар, машина бөліктерінің экспорты 42%-ды құрап, 172 млрд. долларға жетсе, электрондық жабдықтарының экспорты іс жүзінде екі есеге 67 миллионға өскен [4].

Жапонияның Израильмен экономикалық қарым-қатынастарын дамытуда Жапондық сыртқы сауда ұйымы, Джетро да өзіндік үлесін қосуда. Жапонияның премьер-министрі Мураяманың 1995 жылдың қыркүйегіндегі іссапарының нәтижесінде 1997 жылға дейін Израильде Джетроның өкілдігінің офисін ашу туралы келісімге қол қойылды. Осы өкілдіктің ашылуы жапондық сауда компаниялары үшін Израильдің жаңа нарықтарын ашуда және өз нарығында да оның үлесін арттыруға ықпалын тигізді.

Жапонияның Иранмен ынтымақтастығы Жапонияның Сауд Арабиясына деген бағыныштылықты төмендету және энергетикалық қажеттілікті қамтамасыз етуге бағытталып отыр. Осы тұрғыдан, энергетикалық қажеттілікті өтеуге бағдарланған жапон дипломатиясының мүдделестігі Иранды «зұлымдық белдеуі» мемлекеттері қатарына қосқан АҚШ-тың наразылығы сияқты саяси факторларға қарамастан басымдыққа ие болып отыр. Себебі, қазіргі таңда Иранның анықталған энергия қорларының көлемінің ішінде мұнай – 12 млрд тонна (әлемдік мұнай қорының 9%-ын), табиғи газ – 21 млрд тоннаны (әлемдік газ қорының 15%-ын) құрап отыр. Иран Мұнайды экспортқа шығаратын елдер ұйымы мүше-мемлекеттерінің арасында мұнай өндірісі бойынша Сауд Арабиясынан кейінгі екінші орынға ие.

Иран мен Жапонияның арасындағы экономикалық байланыстарда энергетика саласында біріккен жобалардың рөлі артып отыр. Осындай алғашқы бірлескен шара Иран мен Жапония арасында 2000 кВт-тық Хузестан провинциясының оңтүстік-батысындағы Карун өзенінде Godar Landar электрлік станцияны бірлесіп салу туралы келісімшарт болды. Бұл келісім бойынша 68,8 млн долларлық, екі пайыздық салым көлемінде белгіленді және бұл қаржы 18 жылда өтелуі тиіс.

Жапония мен Иранның энергетика саласындағы ынтымақтастығы елдің өзге де аймақтарында дамуда. Жапонияның Иранмен энергетикалық байланыстарындағы негізгі мүддесі тоғысқан аймақ әрі әлемдегі дамытылмаған негізгі мұнай аймағы Азадеган аймағы (26 млрд-тық баррель көлемінде) болып отыр. Осы мұнай аймағы Иран мен Ирактың шекарасында орналасқан және екі мемлекет те табиғи қорларға ене алады. Сол себепті бұл аймаққа америкалық мүдделестік артып отыр. Дегенмен, жапон үкіметі АҚШ тарапынан жасалынған қысымға қарамастан, 2004 жылы 20 ақпанда Иранмен келісімге қол жеткізе алды. Жапонияның Иранмен жасалынған келісімшартына сәйкес Inpex Corporation, «Tomen Corporation» және «Japan Petroleum Exploration Company Ltd.» компанияларынан құралған жапондық консорциум Азадеган мұнай аймағын 12,5 жылдық мерзімде дамыту құқығына ие болды. Келісімшарт бойынша Азадегандағы өндіріс 2007 жылы басталуы және шығындар 6,5 жыл шеңберінде төленуі қажет болды. Жапондық тараптың өкілдері келісімшартқа байланысты келіссөздерді жүргізу барысында олардың Сауд Арабиясындағы мұнай аймақтарын дамыту бойынша құқықтарынан айырылу есебінен болған шығындардың орнын толтыруды жоспарлағандығын айтты. Екі тарап келісімнің кейбір шарттары бойынша және техникалық компоненттері бойынша келешекте белгілі бір түзетулерді енгізетіндігін байқатты. Әрине, осы келісімшартқа қол қойылудың өзі Жапонияның АҚШ-тың қысымына қарамастан, Таяу Шығыстағы экономикалық мүдделестік тұрғысынан, яғни мұнай факторының ықпалымен әрекет еткендігін байқатады. Бірақ АҚШ тарапынан Жапония басшылығына Ирандағы Азадеган аймағын дамыту бойынша жоспарларын тоқтату туралы да мәлімдемелер жиілей түсті. Жапондық күнделікті баспасөздегі жарық көрген мемлекеттік деректерге сәйкес, АҚШ-тың Мемлекеттік хатшылықтың мүшесі Роберт Зозлик пен Мемлекеттік хатшының орынбасары Роберт Джозев бейресми деңгейде Жапониядан уақытша Азадеганды

дамыту бойынша жоспарларын тоқтату туралы ұсыныс жасады. Жапондық баспасөзде бұл ұсыныс Азадеганды дамыту бойынша Иранға түсетін табыс оның ядролық қаруларды дамыту бойынша жобаларында шығындалуы мүмкіндігіне негізделгендігі және осы жағдайда халықаралық қауымдастықтың Иранға қарсы тұруда біріккен майдан құруда қиындықтар туғызатындығы атап өтілді [5]. АҚШ-тың мемлекеттік департаментімен қатар, 2006 жылдың ақпанында халықаралық қауымдастық шеңберінде, яғни БҰҰ-дағы АҚШ-тың елшісі Джон Болтон ғаламдық қауымдастықтың ядролық қарудың таралуына бірлесе қарсы тұруы бойынша жұмыс істеу керектігіне иландыруға тырысты. Жапондық үкімет ядролық қаруды таратпау және өзінің энергетикалық қажеттілігі мәселесіне де назар аударатындығын байқатты. Яғни, жапондық кабинеттің бас хатшысы Абэ осы ұстанымның қалыптасқан жағдайда Азадеганның келешектегі бағыты бойынша АҚШ басшылығымен нақты келіссөздерді жүргізіп жатқандығын білдірмейтіндігін атап өтті. Абэ баспасөз өкілдеріне: «Біз осы мәселеде ядролық қаруды таратпау мәселесі мен тұрақты мұнаймен қамтамасыз ету мәселесі де маңызды болып табылатындығын біздің ортақ мойындауымыздың негізінде әрекет етуді қалаймыз», – деп мәлімдеді [6]. 2006 жылы наурызда жапондық үкімет Азадеганды дамыту бойынша мәселеде осы ұстанымға сәйкес АҚШ тарапынан жасалынған ядролық қарудың таралуына қарсы тұруда бірлесу туралы мәлімдемесіне жауап ретінде Ираннан келетін шикізатты сатып алудың мөлшерін 2%-дық деңгейде төмендету бойынша іс-шара қабылдады. Компаниялар ирандық мұнайдың импорт мөлшерін сатушылар үшін төмендетпек, бірақ Иранмен жасалынған тікелей ұзақ мерзімдік келісімшарттар бойынша сатып алу көлемін өзгертпейді. Артынша жапон үкіметінің кеңесі Жапонияның келесі 25 жылда энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде мұнай шикізатының импортын екі есеге арттыру керектігін мәлімдеді. Осы жағдайда жапон үкіметі Иранмен Азадеганды дамытуда АҚШ-тың наразылығына қарамастан, келісімшарт бойынша жоспарларын жалғастыруға мүдделі болып отыр. Осы тұста Иранның Жапонияның үшінші ірі мұнаймен қамтамасыз етуші мемлекет екенін ескерген қажет болар. Сауд Арабиясындағы жапондық компаниялардың мұнайды игеруі бойынша құқықтарынан айырылған жапон үкіметі үшін тағы да бір энергиялық қайнаркөзден айырылуы елдің экономикалық дамуына ірі соққы болып тиюі мүмкін.

Жапония Таяу Шығыс аймағының мемлекеттерімен қарым-қатынастарда энергетикалық қажеттілікті өтеуде мұнаймен қатар, басқа да табиғи қорларды игеруде белсенділігін байқатуда. Жапонияның Таяу Шығыс аймағындағы газды бірлесіп игерудегі әріптестерінің қатарында Катар мен Оман алдыңғы орындарда болып отыр.

Катар әлемдік газ қоры бойынша үшінші орынға ие болып отыр және жанатын газдың негізгі экспорттаушыларының бірі болып табылады. Жапония Катарда 1993 жылы қызметін бастады. Яғни, осы жылы ұлттық Катардың Басты мұнай корпорациясы (63%), америкалық «Mobil» (25%), жапондық Itochu (4%), «Nissuo Ivai» (3%) компаниялары және Оңтүстік Кореялық «Korea Gas Corporation» (5%) компанияларынан біріккен консорциум құрылған болатын. 2002 жылдан жыл сайынғы газ тасымалдары 4,8 млрд. тоннадан асуда. Консорциум осы уақытқа дейін өзінің өнімін, яғни газды Оңтүстік Кореяға, Үндістанға экспорттау бойынша ұзақ мерзімдік келісімшарттары бар және Араб монархияларына арналған біріккен газбен қамтамасыз ету жүйесін құру туралы жобалар да ұсынылуда. Жапонияның осы біріккен консорциумымен қатар, Катармен газды игеру бойынша өзге де маңызды іс-шаралар атқарылды. 1997 жылы «Tubu Denruoku» 25 жылға жыл сайын 4 млрд. тонна көлемінде жанатын табиғи газдың тасымалданатынын қамтамасыз ету туралы негізгі келісімшартқа қол қойды және осылайша Катардың жанатын табиғи газдың жапондық корпорацияның сатылымындағы көлемі 45%-ға өсті. Басқа жапондық танымал «Tohoku Denruoku», «Tokio Denruoku», «Kansai Denruoku» сияқты компаниялар «Tubu Denruoku» компаниясынан үлгі алып, соның саясатын жалғастырды.

Жапонияның Катармен қатар, газды игеру бойынша Таяу Шығыстағы әріптесінің бірі – Оман. Жапондық «Osaka Gas» компаниясы омандық нарыққа еніп үлгерді және Омандағы мұнай қорлары да жеткілікті, яғни олардың 20 жылға дейін жеткілікті болу мүмкіндігі жоспарлануда. Оманда газ кен орындары да анықталуда. Сонымен қатар Жапония үшін осы мемлекетпен ынтымақтастық тиімді болып отыр. Жапондық сарапшылар Катармен ынтымақтастықтың келесі артықшылықтары барлығын айтуда: Оманның тікелей Араб теңізіне шыға алуы, оның Парсы шығанағындағы қақтығыстардың бейтарап ұстанымы, Жапонияға қатысты жылы көзқарастың болуы, Оман монархының мемлекеттің ішкі қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі жүйелі саясаты [7].

Кувейт және Біріккен Араб Әмірліктері де Жапонияның дәстүрлі әріптестері. Осы мемлекеттердің мұнай үлестері – 13,3 млн тонна және 12,6 млн тонна, ал газ қорлары – 1,5 млрд шаршы метр және 5,8 млрд шаршы метр Жапония осы мемлекеттермен тұрақты кеңес алмасуларды екіжақты деңгейде де және халықаралық форумдар шеңберінде де жүргізеді. Жапонияның Таяу Шығыстағы саясатына әсерін тигізуші факторлардың негізгісі мұнай факторы болып отыр. 90%-дық мұнайды Парсы шығанағынан немесе Таяу Шығыс аймағынан импорттап отырған Жапония үшін осы аймақ мемлекеттерімен байланыстарда энергетикалық қажеттілік, яғни мұнаймен қамтамасыз ету алдыңғы орынға шығып отыр. Сол себепті Таяу Шығыс аймағы мемлекеттерімен соңғы жылдары экономикалық саладағы әр алуан ынтымақтастық бағдарламалары жапондық дипломатияның не-

гізгі міндеттерінің біріне айналды. 2001 жылғы Жапонияның Сыртқы істер министрі Е. Кононың Парсы шығанағы мемлекеттеріне іссапарлары барысында дәстүрлі экономикалық қарым-қатынастарды Сыртқы істер министрлерінің тұрақты кездесулері мен Жапония-Парсы шығанағы мемлекеттерінің одағы форумы бағытында диалогті дамыту сияқты жаңа өзара әрекеттестіктік салалармен кеңейтуге ұмтылыс жасалынды. Әзірше Жапонияның ұзақмерзімдік жоспарлары жүзеге асырылу үстінде, алайда ағымдық мақсаттар да жүзеге асырылуда. Осы мақсаттардың бастысы – Таяу Шығыс мемлекеттерінде жапондық компаниялардың мұнайды игеру бойынша құқықтарын қамтамасыз ету.

Осылайша, қазіргі таңдағы Жапонияның Таяу Шығыс мемлекеттерімен байланыстарынан-ақ осы аймақтың елдің сыртқы саясатында маңызды рөлге ие екендігін байқауға болады.

Әдебиеттер

- 1 Ergin D. Dobycha. Vsemirnaya istoriya borby za nef't, dengi i vlast' /Пер. с англ. 2-е изд. – М.: Наука, 1968. – 601 б.
- 2 Жүніс Қ.Ә. Мұнайды экспортқа шығаратын елдер ұйымы (МЭШЕҰ) және араб елдерінің мұнай саясаты. – А., 2006. – 64-65 бб.
- 3 Sankei Shimbun, March 23.2006//www.sankei.co.jp
- 4 Peter Kemp, «Crisis Forces Policy Rethink», Middle East Business Weekly, 34 (Oct. 19, 1990): 15.
- 5 Willy Stern, «Japan: A Willing Participant in the Arab Boycott of Israel», in: Middle East Review, vol. 21, no.1 (Fall 1988). – P.47 – 53.
- 6 Rush Shuster, Japan: Rising Sun over Israel/ Link, vol.6, no. 51 (October 1996). – P.40-42.

References

- 1 Ergin D. Dobycha. Vsemirnaya istoriya borby za nef't, dengi i vlast' / Per. s angl. – 2-e izdanie. – Moskwa: Nauka, 1986. – P. 601.
- 2 Zhunis K.A. Munaidy exportka shigaratin elder uimy zhane arab elderinin munai sayasaty. – Almaty, 2006. – - pp. 64-65.
- 3 Sankei Shimbun, March 23.2006//www.sankei.co.jp
- 4 Peter Kemp, «Crisis Forces Policy Rethink», Middle East Business Weekly, 34 (Oct. 19, 1990): 15.
- 5 Willy Stern, «Japan: A Willing Participant in the Arab Boycott of Israel», in: Middle East Review, vol. 21, no.1 (Fall 1988). – P.47-53.
- 6 Rush Shuster, Japan: Rising Sun over Israel/ Link, vol.6, no. 51 (October 1996). – P.40-42.

Абдукадыров Н.М.,
Төлешбеков М.Р.

**Сұлтан II Абдулхамит тұсында
Осман империясы мен
Германия арасындағы
сыртқы саяси байланыстардың
кейбір бағыттары**

Ұсынылып отырған ғылыми мақалада Осман империясының сұлтаны II Абдулхамит тұсындағы Осман империясы мен Германия арасындағы саяси байланыстар қарастырылады. Осман империясының сұлтаны II Абдулхамит 1876-1909 жылдары билік құрып, сыртқы саясатта Германиямен өте жақсы қатынаста болды. Германияда кайзер II Вильгельм ал, Осман империясында II Абдулхамит билікте болған тұста екі мемлекеттің саяси қатынастары жоғары деңгейде болды. Ғылыми жұмыста сұлтан II Абдулхамиттің Германиямен саяси байланыстарды күшейту себептері, барысы және нәтижелері ғылыми талдауға түседі. Сонымен қатар, сыртқы саясатқа негізделген әскери қатынастарды зерделеу мақаланың басты міндеттерінің бірі болып табылады. Ғылыми жұмыстың басты ғылыми объектілерінің бірі сұлтан II Абдулхамиттің саяси жоспарларын және халықаралық саясаттағы принциптері мен ерекшеліктерін көрсету. Бұл кезеңде Осман империясы мен Германия арасындағы саяси байланыстардың ең ірі объектісі болған Берлин-Бағдат теміржолының да II Абдулхамит тұсындағы осман-герман байланыстарына әсерін зерделеу мақаланың басты міндеттерінің бірі болып саналады.

Түйін сөздер: Осман империясы, II Абдулхамит, II Вильгельм, Германия.

Abdukadyrov N.M.,
Toleshbekov M.R.

**Some aspects of the political
relations between the Ottoman
Empire and Germany under Ab-
dulhamid II**

In this research article is considered the history of Ottoman Empire on political relationship with Germany in the period under the rule of the Sultan Abdul Hamid II. Sultan Abdul Hamid II rules Ottoman Empire in 1876-1908 and while ruling period has a close relationship with Germany. Sultan Abdul Hamid II becomes aligned with Germanic Kaiser Wilhelm II by the late XIX century. The article is analyzing matter for course and consequences of the Sultan's relationship with Germany. Even more the article seeks to examine strategic military relations between the two powers, which are based on political relations. The main scientific substance an article is to share the Sultan's political figure and character in military-political relations with Germany. The main substance of the article is to characterize the political significance of the railway Berlin-Baghdad, which was a major political and economic object between the two empires.

Key words: Abdul Hamid II, Ottoman Empire, Wilhelm II, Germany.

Абдукадыров Н.М.,
Толешбеков М.Р.

**Некоторые аспекты
политических
взаимоотношений между
Османской империей
и Германией
при Абдулхамиде II**

В данной статье рассматривается история политических отношений Османской империи с Германией во время правления султана Абдулхамид II. Султан Абдулхамид II управлял Османской империей в 1876-1908 годах и во внешней политике он имел тесные политические связи с Германией. В конце XIX века Абдулхамид II стал союзником германского кайзера Вильгельма II. В статье анализируются причины, ход и последствия взаимоотношений Турции с Германией. А также в статье ставятся задачи рассмотреть военно-стратегические связи между двумя державами, которые были установлены на основе тесных политических взаимоотношений, а также показать политический портрет и роль султана в военно-политических отношениях с Германией, что является основным научным объектом статьи. Дана характеристика политической значимости железной дороги Берлин-Багдад, которая была главным политическим и экономическим объектом отношений двух империй.

Ключевые слова: Абдулхамит II, Османская империя, Вильгельм II, Германия.

**СҰЛТАН II
АБДУЛХАМИТ
ТҰСЫНДА ОСМАН
ИМПЕРИЯСЫ МЕН
GERMANIA
ARACЫNDAҒЫ
CЫPТҚЫ CЯCИ
БАЙЛАНЫCTAPДЫҢ
КЕЙБІP БАҒЫTTAPЫ**

1876 жылы Осман империясының сұлтаны II Абдулхамит империя тағына отырған тұста Осман империясы саяси және экономикалық тұрғыда әлсіреп, империя ішкі-сыртқы саясатта дағдарыс жағдайында еді. Оның басты себептері, ішкі саясатта империяның қоғамдық өмірдің барлық салалары бойынша артта қалуынан туындаса, сыртқы саясаттағы құлдырау еуропалық империялар мен өзге де сыртқы саяси күштердің Осман империясына саяси және экономикалық қысым көрсетуімен тікелей байланысты болды. XIX ғасырда Халықаралық саясат пен экономикада «Еуропаның ауру адамы» деген атқа ие болған Осман империясының саяси және экономикалық ахуалын көтеру мемлекеттің басты стратегиялық жоспары болды. Бұл жоспарды жүзеге асыруға тырысып, империяда саяси және экономикалық салалар бойынша түрлі реформалар қабылдаған сұлтан II Абдулхамит болды.

Тақырыбымыз II Абдулхамиттің сыртқы саясаттағы рөліне қатысты болғандықтан, ең алдымен сұлтанның билікке келген кездегі сыртқы саяси жағдайды түсіндіріп өтетін болсақ, II Абдулхамиттің билік еткен алғашқы жылдары, нақтырақ айтқанда 1877-1878 жылдар сыртқы саясатта Осман империясы үшін қиын-қыстау жылдар болды. Бұл кезеңде Осман империясы Ресейден жеңіліп, 1878 жылы Сан-Стефано келісіміне қол қойды. Алайда, көп ұзамай Англия, Австро-Венгрия сынды еуропалық империялар Сан-Стефано келісімінің шарттарына араласып, олар бұл келісімді қайтадан қарау керектігін ұсынды [1, 239-240 бб.]. Бұл іске герман канцлері Отто фон Бисмарк та араласып, оның ұйымдастыруымен осы 1878 жылы Берлинде халықаралық конгресс ұйымдастырылды. Конгресте негізінен Германия, Австрия және Англияның саяси мүддесі көзделіп, мұнда қабылданған келісімдер Осман империясы үшін де, Ресей үшін де тиімсіз болды. Ал бұл жиындағы еуропалықтардың негізгі мақсаты Ресейдің Балқанда және Еуропада күшеюінің алдын алу болды [2, 135-138 бб.].

Берлин конгресіне дейін 1876 жылы Ыстамбұлда және 1877 жылы Лондонда еуропалық империялар «Шығыс мәселесін» шешу мақсатында конференциялар ұйымдастырып, ол Осман империясына тікелей қатысты болды. Бұл конференциялардың басты саяси мақсаты Осман империясының құрамындағы Бал-

қан халықтарына саяси тәуелсіздік алып беру болып, олар осы мәселені Осман империясынан талап еткен еді. Берлин конгресінде де осы мәселе кеңінен көтеріліп, Осман империясына Балқан провинциялары бойынша саяси талаптар қойылды. Берлин конгресі Осман империясы мен Германия арасындағы байланыстарға кері әсер етті [3, 245-246 бб.]. Осман сұлтаны II Абдулхамит Бисмарктің бұл конгресті ұйымдастыруына қарай отырып, оның саяси әрекеттерін негізсіз деп көрсетті. Конгресте Англия барлық салада әлсіреп отырған Осман империясын өзінің саяси қамқорлығына алатынын II Абдулхамитке жеткізіп оның есесіне Осман империясы құрамында болған Кипр аралына иелік ету құқығына құпия түрде ие болды. Мұнымен қоса конгресс барысында Австро-Венгрияның Осман империясының Босния және Герцеговина провинциясын аннексиялау жөніндегі саяси талаптары Осман империясына ауыр тиді.

Берлин конгресінің шешімдеріне қарсы болып, Отто фон Бисмарктің мұндай саяси жиын ұйымдастырғанына наразылық білдірген II Абдулхамит, конгрес аяқталғаннан кейін мұндай сыртқы саяси кедергілердің туындамауы үшін еуропалық империялар арасынан өзіне сенімді одақтас іздей бастады. Ол Англия мен Австрияның қитұрқы саясатына қайтадан тап болмас үшін сол кезде Еуропада біртіндеп саяси ықпалы өсіп келе жатқан Германиямен тереңірек араласуға шешім қабылдады. Бисмарктің Берлин конгресіндегі ұстанымдарына наразы болғанымен, ол Еуропа мемлекеттерінің арасынан Германияны таңдады. II Абдулхамиттің Германияға деген жақсы саяси ұстанымы өзінен бұрын сұлтан болған Абдулазиздің тұсында Германияға жасаған саяхатынан басталған болатын [4, 171 б.]. Берлин конгресі аяқталған соң мұндай ұстанымдар мен қызығушылықтар одан сайын артты. Әсіресе Англияға қарсы саяси күмәні болған сұлтан бұл мемлекеттен бас тартып, Еуропада күшейіп келе жатқан Германиямен жақындасуды назарына алды. Осының негізінде II Абдулхамит, 1882 жылы Германия, Австро-Венгрия, Италия арасында құрылған үштік одаққа жақындасуды көздеді. Алайда, бұл одаққа Осман империясының ұсынысын Бисмарк қабылдамады [5, 240-241 бб.]. Алайда, Бисмарк Осман империясын одаққа қоспағанымен, ол Осман империясын өзінен алыс ұстағысы келмеді. Бұл жағдай оның Осман империясымен қашан да болмасын жақындасатынын білдірді. Арадан көп уақыт ұзамай, Отто фон Бисмарк бастаған герман үкіметі Осман империясымен

жақсы саяси байланыстар орнатуға ниет білдірді. Осының негізінде 1882 жылы Ыстамбұлға А. Каехтар, Камповенер, Фон Хобе және Фон Дер Гольц есімді атақты саяси және әскери мамандар келді. Тараптар арасында бірқатар салаларда келіссөздер жүргізіліп, бірқатар келісімдер қабылданды. Сұлтан II Абдулхамит Германия билігінің ұсынған саяси жобаларын құптауға дайын екендігін жеткізді. Сұлтанның басты мақсаты осы кезде Еуропада мықты әскери күшке ие бола бастаған Германиямен жақын болу еді. Бұл келіссөздерден соң, Осман әскери адамдары жыл сайын Германияда әскери білімдерін жетілдіретін болды. Осман әскерінің модернизациялануы үшін Ыстамбұлға герман әскери мамандары келді [6, 9 б.].

1888 жылы осман-герман байланыстары үшін маңызды жыл болды. II Вильгельмнің империяға билікке келуімен Германияның сыртқы саясаты дами түсті және оның Осман империясы үшін маңызы зор болды. 1890 жылы II Вильгельм саясатына дейін осман-герман байланыстарын кедергі келтірген Бисмарктің «Шығыс саясатын» іздеді. II Вильгельмнің билікке келуінен соң, Герман империясы оның билігін Бисмарктің сыртқы саясатымен салыстырды. Бисмарктің Германияны саяси мәселелерден алыс ұстауы және Ресейдің Франциямен одақ құруына кедергі ету саясаты 1887 жылы маңызды соққы берді. Герман үкіметінің Рейхсбанктің Ресей банктеріне кредит беруін тоқталуын, банк облигацияларының Ресей банктеріне қаржылай кепіл болмайтындығын жариялауы екі мемлекет арасындағы саяси шиеленістің артуына негіз болды. Осыған орай, Герман империясының бас қолбасшысы Мольтке, Германия мен Австро-Венгрияның Ресейге қарсы саяси қысымды күшейтетінін білдірді [7, 204-205 бб.]. Бисмарк мұндай әрекеттердің алдын алып, сыртқы мемлекеттерге өз саясатын білдірмеуге тырысты. Себебі, ол Ресей мен Францияның бірігуін қаламады. Алайда, Ресей үкіметі өзіне туындап тұрған қауіптің алды алу үшін Франциямен бірігіп, Германияға қарсы одақ құрды. Ол бойынша Еуропада Германияның қандай да бір саяси қауіпі туа қалса, оған қарсы бірігіп күресуге келісті. Германия мен Ресейдің мұндай әрекеттері Англияны да қапыда қалдырмады. Ағылшындар Еуропада ешқандай саяси жанжалдың орын алуын қаламады. Бұған жауап ретінде Германия билігі де өзінің бейбітшілікті жақтайтынын және ешқандай әскери әрекеттерге бармайтынын білдіріп, алайда өзінің «оңтүстіктегі территорияларын қорғайтынын және ондағы біраз аймақтар-

ды иеленуге құлықты екенін» білдірді [8, 4 б.]. Осылайша, өзінің сыртқы саяси бағыттарын көрсетті. Осы ұсыныстарынан соң, Германия өзінің теңіздегі және құрлықтағы саяси және әскери күштерін одан сайын нығайтуды қолға алды. Германияның мұндай әрекеттері әлемнің ұлы мемлекеттерінің мазасын ала бастады. АҚШ, Ұлыбритания, Франция, Ресей сынды әлемнің империалистік мемлекеттері Германияның мұндай қимылдарына тосқауыл қою үшін тиісті шаралар ұйымдастыру қажеттігін алға тартып, түрлі шаралар қабылдай бастады. Осылайша, Германия XIX ғасырдың өзінде-ақ әлемнің ұлы мемлекеттерін өзіне қарсы қойып алды. Мұндай саяси тығырықтан шығудың жолын іздеген Германия өзіне одақтас іздеп, бұл кезеңде бейтарап өмір сүріп жатқан Осман империясымен жақындасуды жөн санады. Бұл кезде саяси және экономикалық дағдарысқа ұшырап отырғанымен Осман империясы халықаралық саясатта өзінің империялық абыройын сақтап тұрған еді.

II Вильгельмнің Осман империясына тартылуының саяси, әскери және экономикалық себептері болды. Олардың ең негізгілерін атап өтсек:

Біріншіден, II Вильгельмнің билігі тұсында әскери салада құрылатын орталықтардың негізгі мақсаты Ресей мен Германия арасындағы туындайтын соғыс әрекеттеріне қарсы күресте Осман империясын одақтас ретінде тарту болды. 1880 жылдардың соңына қарай Ресеймен саяси қатынастардың бұзылуы, Ресейді Франциямен жақындасуға итермеледі. Германияның Осман империясымен жақындасуы Англияны да мазасыздандырды. Өйткені, бұл кезеңде Англия Осман империясының Мысыр, Таяу Шығыс және Кавказдағы провинцияларына қызығушылық танытуда еді [9, 168-169 бб.].

Екіншіден, Герман империясының әлемдік отар жаулау процесінен кеш қалуы оны отарлар жаңа «жерлер» іздеуге итермеледі. Герман империясының бұл істегі басты бәсекелестері Франция, Англия, Ресей болды. Герман билеушісі бұл кезде тек Осман империясымен жақын болды. Екі мемлекет арасында жақсы қатынас орнады. Мұның барлығы сұлтан II Абдулхамиттің билік кезіне тұспа-тұс келді. Бисмарктің тұсында Осман империясы мен Германия арасындағы саяси және экономикалық қатынастардың орын ала бастауы кейіннен екі мемлекетті саяси, экономикалық және әскери салаларда одақтас етті. Осман империясы мен Германия арасындағы саяси қатынастар тарихын зерттеуші ғалым Пауль Рурбахтың «Әлсіреп тұрған Осман империясы

үшін шығын шығару түкке тұрмас, бірақ Осман империясы үшін барымызды беруге дайынбыз» – деген сөзі екі мемлекет арасындағы байланыстың қаншалықты дәрежеде екендігін көрсете алады [10, 16 б.].

Осылайша, Осман империясы мен Германия арасындағы саяси қатынастар II Вильгельмнің император болып сайланғанынан кейін қыза түсті. «Барлық нәрсеге қол жеткізу оңай болып табылатын мемлекетте Германияның кең мүмкіншіліктері бар екендігін сезінген кайзер, 1889 жылдың қараша айында Ыстамбұлға келіп, сұлтан II Абдулхамитке өзінің арнайы сый-тартуын ұсынды» [11, 53 б.]. Бұл сапарында Ыстамбұлға келген кезінде жақсы құрметке бөленіп, соның негізінде Германия алдындағы Осман империясының беделі өсті. Вильгельмнің Осман империясына жасаған сапары барысында герман салымшылары мен қару-жарақ фабрикаларын ашу тақырыптары жөнінде маңызды шешімдер қабылданды.

Осы мақсатпен, 1895 жылы түрік әскерилері өз білімдерін шыңдау мақсатында Германияға жіберілді. 1883 жылы Ыстамбұлға жіберілген Кольмарвон де Гольц пен өзге де герман әскербасылары жақсы келісімшарттар негізінде өздерінің әскери білім беру жұмыстарын жалғастыратын болды. Әсіресе, 1895 жылға дейін өз қызметін жалғастырған тәжірибелі Кольмарвон де Гольц әскери қатынастарды орнатуда маңызды рөл ойнады [12]. Ол Осман империясындағы әскери оқу орындарының оқу жоспарларына өзгерістер енгізуге көмектесті. Ол жас Осман әскери адамдарын өзіне тартып, империядағы әскери саланы дамытуға қызмет етті. Көптеген әскери әдебиеттер неміс тілінен түрік тіліне аударылып, оларды Осман әскери оқушылары пайдаланды. Осман империясындағы әскер дайындау туралы заңдарына өзгеріс енгізіп, жаңа заңдар қабылдауға көмектесті. Чанаккале және Ыстамбұл бұғаздарында әскери базаны күшейту басты жоспарға алынды. Оның Германияға жасаған ең бір маңызды қызметі Осман империясының германиялық әскери қару-жарақ фабрикаларына шикізат жөнелту туралы келісім жасауы болды. Оған Осман үкіметі паша титулын беріп, Гольц паша екі мемлекет арасындағы әскери байланыстарды дамытуға қызмет етті. Оның араласуымен Осман империясында германиялық қару-жарақ монополиясы жұмыс істейтін болды [13, 100 б.].

1898 жылы Осман-герман байланыстарының ең маңызды жылы болды. 1898 жылы қазан айында герман императоры II Вильгельм Ыстамбұлға тағы келді. Мұнда ол II Абдулхамит сұлтанның

ерекше қабылдауында болып, Ыстамбұлда императорға үлкен құрмет көрсетілді. II Абдулхамит өзінің сыртқы саяси әріптесіне зор құрмет көрсетіп, саяси әңгіме барысында сол уақыттағы халықаралық саясаттағы бірқатар мәселелерге баса назар аударылды және империялар арасындағы саяси қатынастардың одан сайын жақсара түсетіндігі нақтыланды. Осман үкіметі Германияны сыртқы саясаттағы өзінің одақтасы ретінде қабылдады [14, 155-156 бб.]. Ыстамбұлға жасаған бес күндік зияраттан кейін II Вильгельм, Шығыстағы Христиан дінінің қасиетті орталығы болған Иерусалимге барды. Мұнда христиан дінінің Қасиетті орындарын аралап, өзінің саяси әріптесіне үлкен ризашылық білдірді. Осман сұлтаны II Абдулхамит пен II Вильгельм арасында көптеген саяси келіссөздер жүргізіліп, маңызды шешімдер қабылданды. Соның нәтижесінде Осман империясы мен Германия саяси және экономикалық одаққа айналып, империялар арасындағы саяси достық одан сайын жанданды.

II Абдулхамиттің биліктегі соңғы жылдарында Германиямен жүргізген саяси және экономикалық байланыстары Берлин-Бағдат теміржолын салу себептеріне байланысты жақсарды. II Вильгельмнің 1898 жылы жасаған саяси сапарының ең маңызды тақырыптарының бірі Берлин-Бағдат теміржолын салу туралы және бұл теміржолдың Дойчебанктің қаржылай қолдауымен құрылған Анадолы теміржол компаниясының салатынын жариялауы болды. Кайзердің 1888 жылы Осман империясына жасаған алғашқы сапарынан соң, бұл компания Хайдарпаша-Измит, Анкара-Эскишехир-Конья бағыттары бойынша теміржол салуға рұқсат алған болатын [15, 28-29 бб.]. Ал, Кайзердің екінші сапарынан кейін Анадолы теміржол компаниясы Берлин-Бағдат теміржолы деген атпен танылған Ыстамбұл-Бағдат теміржолының құрылуын өз міндетіне алды.

Берлин-Бағдат теміржолы жобасының жүзеге асырылуының Осман империясы үшін де, Германия үшін де саяси маңыздылығы зор болды. Осы орайда Осман империясы үшін маңыздылығын атап өтсек:

1. Берлин-Бағдат теміржолының құрылуымен бірге Осман мемлекетінің әскери күштері империяның қай бұрышында болмасын орын алған саяси жанжалдарды басу үшін өте қысқа уақытта жеткізілетін болды. Соның негізінде Осман әскерлері империяның қай түкпірінде болса да туындаған саяси көтерілістерді орталықтың бұйрығы бойынша тез арада басып отыратын болды және бұл мемлекеттік орталық аппараттың үстемдігін арттыратын болды.

2. Империяның провинцияларында туындаған көтерілісті басумен қатар, алыс провинциялардағы іскери мобилизациялау жұмыстарын да жеңілдететін болды.

3. Мұндай әскери қажеттіліктер Ресеймен соғысуда тиімдірек болатын болды. Теміржолдың салынуы Осман империясының Ресеймен соғыста Осман әскерінің әскери қарумен және қажетті азық-түлік материалдарымен уақытылы қамтамасыз етілетін болды.

4. Теміржолдың маңызды тұстарының бірі Германиямен саяси және экономикалық байланыстарды одан сайын арттыратын болды. Берлин-Бағдат теміржолы арқылы Осман империясына Германиядан қандай болмасын қажетті материалдардың Ыстамбұлға жылдам уақыт ішінде жеткізуге үлкен мүмкіндіктер туындады. Сонымен қатар, ең маңыздысы әскери көмек тез жеткізілетін болды [16, 42-45 бб.].

Германия үкіметі Осман империясына XX ғасырдың алғашқы жылдарында Осман империясының Балқан провинцияларында туындаған халықаралық саяси мәселелерді шешуге көмектесуге дайын екендігін білдірді. Олардың ішінде басты геосаяси нүкте Македония болды. Бұл кезде Македония өзге де балқандықтардың және империалистік мемлекеттердің қолдауымен Осман империясынан тәуелсіздік алуды жоспарлады. Македония мәселесінде Ресей мен Австрия белсенді рөл ойнады. Бұл мемлекеттер Осман империясының Балқанда аса күшеюін қаламады. 1903 жылы Ресей мен Австро-Венгрия Македония мәселелеріне араласып, оны Осман империясынан ажыратуды көздеді [17, 168-169 бб.]. Уақыт өте Македония мәселесі Еуропа мемлекеттері арасындағы басты геосаяси тақырыпқа айналып олар Осман империясына қауіпті болды. 1905 жылы басталған Македония мәселесі Балқан соғыстарына дейін Еуропадағы басты саяси тақырыптардың қатарынан орын алды. Македония мәселесі кезінде Германия Осман империясын қолдайтынын жариялады және Осман империясының Македониядағы үстемдігін жалғастыру үшін оған көмектесетін болды. Әсіресе Ыстамбұлдағы Германия елшісі Барон Маршал фон Виберштэйннің шұғыл әрекеттері Берлиннің Ыстамбұлды қолдайтынын ашық көрсетті. 1908 жылы Осман империясының ішкі саясатында орын алған саяси және экономикалық дамуына Ыстамбұлдағы Германия елшісі барон Маршал фон Виберштэйн саяси сараптама жасады. II Вильгельм өзінің әріптесі II Абдулхамитке осы жылы Осман империясында орын алған саяси көтерілістерге байланысты достық

хатын жіберіп, онда өзінің Осман сұлтанын қолдайтынын білдіреді. 1908 жылы Осман империясында басталған саяси төңкерістер нәтижесінде II Абдулхамит биліктен кеткеніне қарамастан, Осман-герман саяси және экономикалық қатынастары жалғасып, ол бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін жалғасты [18, 218-219-169 бб.].

Тақырыпқа қатысты ойымызды түйіндейтін болсақ, Осман империясы II Абдулхамит сұлтанның билік еткен тұсында Еуропада маңызды саяси рөлге ие болған Герман империясымен саяси байланыстар орнатып, мемлекетаралық қатынастарды күшейтті. Империялар арасында орын алған интеграциялық процестердің нәтижесінде II Абдулхамит сұлтан тұсында Осман империясы Германиямен саяси одақтастық байланыстар деңгейіне дейін көтерілді. II Абдулхамиттің Германиямен жүргізген мұндай саяси байланыстарының Осман империясы үшін саяси маңыз-

дылықтары орасан зор болды. II Абдулхамит тұсындағы Осман империясының Германиямен жүргізілген саяси қатынастардың нәтижесінде империяда ішкі саясатпен қатар, экономика, мәдениет, әлеуметтік және өзге де салалар толық модернизацияланды. Германиямен орнатылған саяси одақтастық қатынастардың нәтижесінде Осман империясы өзінің ішкі жағдайымен көтерумен қатар, сыртқы саяси жағдайын да тіктеп алды. Осман империясы халықаралық саяси аренада өзінің құлдырап бара жатқан саяси беделін қайта көтеруге тырысты. Тіпті, Осман империясының Германиямен одақтастық қатынастарынан кейбір еуропалық империялар қауіптен бастады. Осман империясы мен Германия арасында II Абдулхамиттің тұсында орнаған саяси қатынастар ол қайтыс болғаннан кейін де жалғасып, ол Бірінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуына дейін созылды.

Әдебиеттер

- 1 Ragsdale, Hugh, and V.N.Ponomarev. Imperial Russian Foreign Policy. Woodrow Wilson Center Press, 1993. – p. 426.
- 2 Misha Glenny, The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers, 1804–1999. – New York: Viking Adult 2000. – p. 726.
- 3 Erich Eyck, Bismarck and the German Empire. – New York: Norton, 1964. – p. 328.
- 4 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. VIII, TTK. – Ankara, 2011.
- 5 Anderson, Matthew Smith The Eastern question, 1774-1923: a study in international relations. – London: Macmillan, 1966. – p. 436.
- 6 Colmar Von Der Goltz. Yirminci Yüzyıl Başlarında Osmanlı-Alman İlişkileri Golç Paşa'nın Hatıratı, Çev. Faruk Yılmaz. – İstanbul: İz Yayıncılık, 2012 – s. 175.
- 7 Annika Mombauer, Wilhelm Deist. The Kaiser: New Research on Wilhelm II's Role in Imperial Germany. – Germany: Cambridge University Press. 2003. – 316.
- 8 Ortaylı, İlber. İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, Ankara Üniversitesi Yayınları. – Ankara, 1981. – 148 p.
- 9 Potyemkin, Vladimir. Uluslararası ilişkiler Tarihi – 1 Diplomasi Tarihi, Çev: Atilla Tokatlı, Evrensel Basım Yayın. – İstanbul, 2009.
- 10 Paul Rohrbach, Die Bagdadbahn. – Berlin, 1911. – 92 p.
- 11 Earle, Edward Mead; Bağdat Demiryolu Savaşı, Çev: Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları. – İstanbul, 1972. – 374 p.
- 12 Colmar von der Goltz. Anatolische Ausflüge. Paderborn. Nachdruck des Originals von 1896. – 450 p.
- 13 Türk, Fahri. Türkiye ile Almaya Arasındaki Silah Ticareti 1871-1914. – İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık. – 301 p.
- 14 Ortaylı, İlber. Osmanlı İmparatorluğunda Alman nüfuzu. – İstanbul: Timaş Yayınları, 2008. – 240 p.
- 15 McMurray, Jonathan S. «Distant Ties: Germany, the Ottoman Empire, and the Construction of the Baghdad Railway», Kansas City, Missouri Westport, 2001. – 168 p.
- 16 Bekir Sitki. Das Bagdad-Bahn-Problem 1890-1903. Inaugural Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde. Druck von Rudolf Goldschagg, Freiburg im Breisgau. 1935. – 175 p.
- 17 Ipek K. Yosmaoglou, «Constructing National Identity in Ottoman Macedonia», part of «Understanding life in the borderlands: boundaries in depth and in motion» edited by I. William Zartman, 2010 – p.169
- 18 Kennedy Paul. The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. – New York. Randomhouse 1987. – p. 704.

Айдарханова Э.М.
Еуразиялық одақтың энергетикалық қауіпсіздігінің қалыптасу тенденциялары

Мақала Еуразиялық Одақ елдерінің энергетикалық қауіпсіздігінің қалыптасуы мен дамуы мәселелесін талдап, тақырыпқа қатысты бірнеше авторлардың еңбектерінен алынған сараптамалық болжамдарды салыстыруға арналады. Автор мақалада ең алдымен Еуразиялық Одаққа кіретін елдердің энергия тасымалдаушылардың экспорттық өнімдері есебінен дамып отырғандығына назар аударып, аталмыш ғылыми ойды тұжырымдау үшін бірқатар дәлелдер келтіріледі. Мақала құрылымының алғашқы бөлігінде автор тақырыптың өзектілігіне ерекше мән береді. Еуразиялық Одақ елдерінің энергетикалық секторының даму жағдайы мен маңыздылығын қарастыру барысында автор аталмыш үдерістің дамуына, әсіресе геосаяси ықпалдың көптігіне назар аударып, оны ғылыми негіздеуге тырысқан. Мақала барысында Еуразиялық Одақтың орны мен роліне, маңызы мен қазіргі таңдағы даму жағдайына көңіл бөлініп, талданған. Аталмыш мәселені ғылыми әрі толық негіздеу үшін автор тарапынан бұқаралық ақпарат құралдарындағы деректік негізі бар ақпараттар сарапталған. Сонымен қатар, автор Еуразиялық Одақ және Еуразиялық идея мәселесін де назардан тыс қалдырмаған. Еуразиялық Одақтың қазіргі даму жағдайы мен болашағы мәселесін талдай келе, автор Одақтың энергетикалық қауіпсіздігі мәселесіне кезек береді. Қазіргі таңдағы еліміздің және Еуразиялық Одаққа мүше болып отырған көршілес, әсіресе Ресей мемлекетінің энергетикалық қауіпсіздігі мәселелерін жекелей қарастыра отырып, автор олардың интеграциялануы негізінде Еуразиялық Одақтың энергетикалық қауіпсіздігі мәселесіне сабақтастыра кезек береді.

Түйін сөздер: Еуразиялық Одақ, энергетикалық қауіпсіздік, деректер, тенденция, қалыптасу, энергетика.

Aidarkhanova E.M.
Tendencies of forming the energy security of the eurasian union

This article analyzes the main problems of energy security of the Eurasian Union, according to this perspective the author tried to collect a wide range of research, literature, to compare forecasts of experts on the problem being studied. The author, first drew attention to the energy exports of the member states of the Eurasian Union, which resulted in the development of nations is due to energy exports. The author also cites a number of arguments to prove this theory. In the first part of her article, the author focuses on the relevance of the problem being studied. Given the importance of the energy sector development for the countries of the Eurasian Union, the author demonstrates geopolitical influence, and tries to prove her point of view. In the course of writing this article, she has been paid great attention to the role and place of the Eurasian Union and highlighted the significance of the Eurasian Union.

Key words: Eurasian Union, energy security, sources, tendencies, forming, energy.

Айдарханова Э.М.
Тенденции формирования энергетической безопасности евразийского союза

Статья посвящена анализу основных проблем энергетической безопасности стран Евразийского Союза, автор собрал широкий круг исследований, литературы, для сравнения прогнозов экспертов по изучаемой проблеме. Автор статьи, в первую очередь, обращает внимание на экспорт энергоносителей стран участниц Евразийского Союза, в результате которого развитие стран происходит за счет экспорта энергии. Автор приводит ряд доводов для доказательства данной теории. В первой части своей статьи автор уделяет особое внимание актуальности изучаемой проблемы. Учитывая важность развития энергетического сектора для стран Евразийского Союза, автор говорит о геополитическом влиянии и пытается доказать свою точку зрения. В ходе написания статьи было уделено большое внимание на роль и место Евразийского союза, также была выделена важная роль Евразийского Союза в настоящее время.

Ключевые слова: Евразийский Союз, энергетическая безопасность, источники, тенденция, формирование, энергетика.

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ОДАҚТЫҢ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Энергетикалық қауіпсіздік мәселесі қазіргі таңдағы әлеуметтік-экономикалық өмірдің жетекші буыны болып табылады. Аталмыш секторда өнеркәсіп өнімдерінің елеулі бөлігі өндіріледі.

Дамыған елдерде «энергетикалық қауіпсіздік» тіркесі әртүрлі шикізаттарды жеткілікті көлемде әрі қолжетімді бағамен сатып алу дегенді білдірсе, ал дамушы елдердің бірқатары аталмыш тіркестің мағынасын өзіндік дербес саяси жағдайына байланысты әрқалай түсінеді. Энергоресурстарды экспорттаушы алпауыт елдер «сұраныстың тұрақтылығын» қолдауға көбірек назар аударады.

Қазіргі таңда энергетикалық қауіпсіздікпен қамтамасыз ету міндетін шешудің қажеттілігі жылу-энергетикалық баланс жүйесінің тапшылығына, құрал-жабдықтардың ескіруі мен физикалық және моральдық шығынның өсуіне, реконструкциялық жұмыстардың азаюына байланысты күн тәртібіндегі өзекті мәселелер қатарын толықтырып отыр.

Байқап отырсақ, бүгінде энергетикалық қауіпсіздік мәселесі ғылыми зерттеулердің негізі пәні боуымен қатар, бұқаралық ақпарат құралдары мен публистиканың да басты тақырыптарының бірі атанып жүр. Аталмыш үдерістер энергетикалық қауіпсіздік мәселесінің саяси ғылымдағы ролінің жоғары екендігін байқатып, мәселенің өзектілігін одан әрі айқындай түседі.

Біздің мақаламыздағы басты мақсат – энергетикалық қауіпсіздік мәселесін жас Еуразиялық Одақ болашағынан көруге ұмтылыс және оның қазіргі таңдағы қалыптасу тенденцияларына барынша терең көңіл бөлу болып отыр. Біз бұл үшін ең алдымен Еуразиялық Одақтың бүгінгі таңдағы орны мен роліне және маңызына назар аудару қажеттілігін сезіндік.

Елбасымыздың өзі айтқандай, «Еуразиялық Одақ – бүгінгі күн мен болашақтың күрделі сынақтарымен өлшенетін мега-жоба» болып отыр [1]. Тіпті оның қалыптасу процесі бүгіннің өзінде «тарихтағы ең күшті жаһандық қаржы-экономикалық дағдарыстар ықпалымен басталған жаңа әлемдік архитектураның органикалық бөлшегі болудың барлық мүмкіндіктеріне ие».

Еуразия идеясының бастау алар шегін біреулер Кеңестер үкіметінің жаңаша формадағы жалғасы деп түсінсе, екінші бір

сарапшыларымыздан қазіргі таңдағы интеграцияланудың үлгісі дегенді естиміз. Қалай десек те, тарихы мен қайнар көзі алыста жатқан Еуразиялық Одақтың аясында болып жатқан оқиғалар біздің еліміздің даму стратегияларының дұрыстығын тағы бір мәрте тексеруге, Еуразиялық кеңістіктегі жаһандық және аймақтық мүдделер тоғысында өз орнын айқындауына мүмкіндік беріп отыр деп есептейміз. Себебі бүгінгі таңда Одақ шеңберіндегі мәселелерге қатысты сарапшылар тарапынан бірқатар оңды болжамдар жасалып, ал оған мүше елдер жұмыстарының алға басқандығы жоғарыдағы сөзіміздің айқын дәлелі болып отыр [2].

Қазіргі таңда Еуразиялық Одақтың құрамына кіретін елдердің энергияны тасымалдаушылар есебінен дамып отырғаны жасырын емес. Осыған байланысты энергетиканың ұзақ жылға арналған тұрақты даму стратегиясын анықтау үлкен маңызға ие болып табылады.

Бірқатар дамушы елдер үшін тұрақты дамуға өту қадамы күрделі әрі мақсатты қажеттілік болып есептеледі. Олардың әлеуметтік-экономикалық проблемаларының басты себебі – тарихи тепе-теңдіктің жоқтығында.

Б.Алдияровтың айтуынша, белгілі бір елдің энергетикалық тәуелділігі дәстүрлі түрде қажетті энергияның қажетті көлемде әрі сол елдің жеке ресурстары есебімен бағаланады. Энергетикалық сектордың Еуразиялық Одақ үшін маңызы мен жаһандану үдерісінің қарқын алуына байланысты Одаққа мүше елдердің энергетикалық қауіпсіздігі мәселесін, оның геосаяси ықпалдағы даму факторларының бірі ретінде зерттеу – өзінің өзектілігін күннен-күнге арттыра түсуде. Еуразиялық Одақтың тағдырындағы соңғы оқиғаларға дейін Одақтың ішкі мәселелері барынша шиеленіскен жағдайға душар болды. Осының ықпалынан Еуразиялық Одақтың энергетикалық саясаты мен қауіпсіздігі әлі күнге дейін тұрақты деңгейге жете алмай келе жатыр.

Бірнеше жыл қатарынан ортақ экономикалық және саяси жүйеде болып келген, әрі бір Одақтың құрамында өмір сүрген Ресей мен Қазақстан күні бүгінге дейін тұрақты қарым-қатынаста болып қана қоймай, әсіресе энергетикалық секторда ортақ көзқарастарға ие болуын жалғастыруда.

Экономика ғылымдарының докторы С.З.Жизни ресейлік дипломатияның сөзсіз артықшылығына оның энергетика саласындағы посткеңестік кеңістіктегі елдермен қарқынды қарым-қатынасы жататындығын жазады [3]. Энергетикалық фактор Ресей мен Қазақстанның

ТМД, Еуразиялық экономикалық одақ (ЕурАзЭК), қалыптасқан Біртұтас экономикалық кеңістік (БЭК) шеңберіндегі жан-жақты дипломатиясында шешуші роль атқарады. Сонымен қатар Ресей энергетикалық дипломатиясы Ресейдің ТМД бойынша басқа серіктестерімен қарым-қатынаста энергия тасымалдау транзитінің шарттарымен байланысты мәселелерді шешуге ұмтылады.

Өзара ықпалдасудың маңызды бөлігін аймақтық ұйымдармен серіктестік те құрайды. Олардың ішінде неғұрлым қарқындыларының қатарына ЕурАзЭк пен Шанхай ынтымақтастық одағы жатады.

Ресей мен Қазақстанның екіжақты қарым-қатынасында мұнай және газ секторындағы белсенділікті байқау қиын емес. Бізге атом өнеркәсібінің дамуы туралы келісім-шарттарға қол қойылғандығы белгілі (атап айтқанда, уранды өндіру мен байыту). Осылайша, Ресей импорттық шикізаттың тұрақты көзін иеленіп, ал Қазақстан ресейлік ірі энергия кәсіпорындарына қолы жетіп отыр [4]. Осының ықпалымен жылу мен мұнайдың запастарының негізінде ұйымдардың күшею процесі жүзеге асырылады.

Посткеңестік кеңістіктегі энергетикалық саясатпен байланысты 2006 жылы басталған газ дағдарысы өзінің жана деңгейіне көтерілуде. Энергетикалық қауіпсіздік Қазақстан, Ресей және Белорусия сияқты елдердің ішкі және сыртқы саясаты үшін іргелі міндеттердің бірі саналады [5].

Саяси жағдайдың осындай күйіне қарамастан, газды жеткізудің диверсификациясы туралы және Ресейге энергиялық тәуелділікті азайту туралы мәселе күн тәртібіне шықты. Ресейдің аталмыш жолмен Еуроодақ елдеріне саяси қысым көрсетпейтіндігі жөнінде, әрі оның болашақта сенімді тасымалдаушы болатындығы туралы өзін-өзі ақтау әрекеттері қарсы жақ тарапынан назарға алынған жоқ. Дәл осы жағдайлар көршілес серіктес, яғни бұрынғы КСРО мемлекеттері базасында мемлекет үстінен бақылап отыратын энергетикалық ұйымды құруға, сондай-ақ Ресейдің «донор» жағдайынан шығып, шынайы интеграцияға көшуге талпынысына ықпал етті [6].

Жоғарыда аталған фактілер біріккен экспорт бақылауы мен ортақ энергетикалық саясаттың жүргізілуін, ЖЭК саласында бірыңғай тарифтың өмірге келуін, энергетикалық құқық жағдайына сәйкес өзгерістердің енгізілуін білдіреді. Қазақстан мен Белоруссияның ресейлік энергоресурстар мен транзиттік жүйесіне объективті тәуелділігі базасындағы бұндай альянс-

тың пайда болуы барынша өзекті әрі перспективті болып табылады. Мәселе энергетикалық айналымды альянстың ішінде ретке келтіру мен транспорттау бойынша бірыңғай саясатты жүргізу туралы болып отыр. Аталмыш саясат газ бағасының мұнай бағасына тәуелділігі мен энергия тасымалын үшінші елдерге сату жағдайында өндірушілердің қызығушылығын қорғау механизмі ретінде іске қосылады. Маршруттардың модернизациясы мен олардың өтім мүмкіндігін көтеруді т.с.с. мемлекеттердің бірлесуі немесе үлкен бір ұйым көлемінде жүзеге асырған анағұрлым жеңілірек. Сонымен қатар, энергияны өндірушілер мен оны транспорттаушылар үшін менеджерлік және бақылау қызмет атқаратын орган құрылуы тиіс [7]. Біртұтас энергетикалық кеңістіктің құрылуы мен бірыңғай энергетикалық саясаттың жүргізілуі Еура-

зиялық Одақтың барлық елдері үшін өте тиімді саясат болып табылады. Бұл бұрынғы үшжақты байланысты жандандырып қана қоймай, транзиттік қауіпті диверсифициялауға және шығындардың санын азайтуға мүмкіндік береді.

Сонымен, Ресей, Қазақстан және Белоруссия еуразиялық энергетикалық картелінің құрылуы альтернативті интеграциялау қатарын толықтыратынына көз жеткіздік. Сонымен қатар Еуразиялық Одақ пен оған мүше елдердің энергетикалық қауіпсіздігі және оның қалыптасу үдерісі ортаазиялық елдердің саяси жағдайындағы ең маңызды бөлігі болып табылады. Энергетикалық қауіпсіздіктің әлемдік саясаттағы ролінің артуы саяси механизмдерді және құралдарды пайдалану мен өңдеуге бағытталған мемлекеттің энергетикалық қауіпсіздігінің қалыптасуына ықпал етеді.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н.Ә. Еуразиялық одақ: идеядан болашақтың тарихына // <http://www.eurasianism.enu.kz>.
- 2 Айтқожа М. Еуразиялық одақ құрылуымен Қазақстан даму стратегиясын тексере алады // <http://egemen.kz>.
- 3 Жизнин С.З. Энергетическая дипломатия. Россия и страны мира на рубеже XXI века. Баланс и конфликт интересов. – М.: Наука, 1999.
- 4 Семендуев В.И. Энергетическая геополитика России в контексте формирования нового миропорядка: дисс. к.п.н. – М., 2006.
- 5 Газовые соглашения должны быть подписаны при наличии определенных правительственных директив // <http://www.regnum.ru>.
- 6 Шафраник Ю. Нефтяная промышленность в системе национальной экономики и геополитики. – М.: Экономика, 2004.

References

- 1 Nazarbaev N.A. Eurazialyk odak: ideyadan bolashaktyн tarihyна // <http://www.eurasianism.enu.kz>.
- 2 Aitkozha M. Eurazialyk odak kurylyumen Kazahstan damu strategiyasyn teksere alady // <http://egemen.kz>.
- 3 Zhiznin S.Z. Energeticheskaya diplomatiya. Rossia i strany mira na rubezhe XXI veka. Balans i konflikt interesov. – М.: Nauka, 1999.
- 4 Semenduev V.I. Energeticheskaya geopolitika Rossii v kontekste formirovaniya novogo miroporyadka: diss. k.p.n. – М., 2006.
- 5 Gazovye soglasheniya dolzhny byt' podpisany pri nalichii opredelennyh pravitel'stvennyh direktiv // <http://www.regnum.ru>.
- 6 Shafranik U. Neftyanaya promyshlennost' v sisteme nacional'noi ekonomiki i geopolitiki. – М.: Ekonomika, 2004.

6-бөлім
МУЗЕЙ ІСІ

Раздел 6
МУЗЕЙНОЕ ДЕЛО

Section 6
MUSEOLOGY

Картаева Т.Е., Шаухарова Г.

**Музей ісінде қор өңдеу
бағдарламаларын игерудің
маңызы**

Мақалада шетел музейлеріндегі қор өңдеу бағдарламаларының дамуы мен музей ісіне енгізілу тәжірибелері, сондай-ақ цифрлы өңделген қорды қалыптастыру, отандық музейлер желісіне Музеолог бағдарламасының енгізілу мәселелері қарастырылады. Цифрлы өңделген мұралар жүйесі – мәдени мұраны сақтау жолдарының бір түрі, бұл бағытты ЮНЕСКО-ның Бас конференциясының 32-сессиясында «Цифрлы мұраны сақтау туралы Хартия» негізінде бекіткен. Цифрлы мұралар жүйесі музей қорының электронды ресурстар базасы бола отырып, өзіне дыбыстық түсіндірмелер, затты қозғалмалы, жан-жақты, барлық қырынан көрсете алатын функцияларға ие, әрі бағдарламалық қамтулар мен веб-парақтардан тұрады. Музеолог бағдарламасы Орталық Азия музейлеріне музейлік қор базасы ретінде енгізілген. Бағдарламаны енгізудегі негізгі мақсат мәдени және тұрмыстық мұраларды сақтау, ақпараттандыру, каталогтау, музей құндылықтарын әлемдік деңгейде насихаттау жолдарын жетілдіру болып табылады.

Түйін сөздер: мұражай, мәліметтердің электронды базасы, цифрлы өңдеу, музейлік компьютерлік бағдарлама.

Kartaeva T., Shauharova G.

**The value of programs in
the processing of the fund in
museums**

This article examines the process of computerization in museums. The authors analyzed the main stages of the introduction of the newest technologies into museum affairs. Digital heritage – a form of cultural heritage enshrined in the «Charter on the Preservation of the Digital Heritage», adopted at the 32nd session of the General Conference of UNESCO (2003). The digital heritage is a collection of electronic resources include text documents, databases, still and moving images, audio, graphics, software and web pages. The «Museolog» was introduced in the museums of Central Asia as a database of museum collections. The purpose of the program implementation is museum conservation and use of heritage, maintaining cultural and educational activities, cataloging cultural objects and everyday life.

Key words: museum, electronic database, digital processing, museum computer program.

Картаева Т.Е., Шаухарова Г.

**Значение программ
при обработке фонда
в музейном деле**

В данной статье рассматривается опыт работы по внедрениям и развитию программ по обработке фондов музеев зарубежом, а также создание цифрового фонда и внедрение программы «Музеолог» в отечественных музеях. Цифровое наследие – форма культурного наследия, закреплённая в «Хартии о сохранении цифрового наследия», принятой на 32-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО (2003). Цифровое наследие представляет собой совокупность электронных ресурсов, включает в себя текстовые документы, базы данных, неподвижные и движущиеся изображения, звуковые и графические материалы, программное обеспечение и веб-страницы. Программа «Музеолог» была внедрена в музеях Центральной Азии как база данных музейных фондов. Цель внедрения программы музеолога, сохранение и использование наследия, ведение культурно-просветительской деятельности, каталогизация предметов культуры и быта.

Ключевые слова: музей, электронная база данных, цифровое обслуживание, музейная компьютерная программа.

**МУЗЕЙ ІСІНДЕ
ҚОР ӨНДЕУ
БАҒДАРЛАМАЛАРЫН
ИГЕРУДІҢ МАҢЫЗЫ**

Әлем музейлері жүйесінде соңғы онжылдықтарда нарықтық заманға бейімделген түбегейлі бетбұрыс жасалып, музей ісінде маркетинг, менеджмент, фандрейзинг, Паблик Рилейшнз (PR) деген жаңа бағыттар қалыптасты. ХХІ ғасыр – инновация заманы, заман көшінен қалмау үшін жаңа технологияларды игеруге, жаңалыққа құмар болуға тиіспіз, себебі бұл заманда ғылым мен инновация ажырамас егіз ұғымға айналууда. Қазіргі таңдағы ғылыми-теориялық қарекет музей ісіне басқаша көзқарастың болуын, яғни қазіргі өскелең қоғамның талаптарына сай биімделуін, музей ісін ұйымдастыруда түбегейлі бетбұрыстардың болуын, жаңа методологиялық көзқарастың болуын, музейлердің ғылыми-техникалық базасын қалыптастыруды, оны практикамен ұштастыруды талап етеді.

Әлем музейлері жүйесінде ақпараттық технологияларды дамыту ХХ ғ.-дың орта кезеңінен басталады. Музейлік ақпараттық технология жүйесі өз қалыптасуында алғашқы қарапайым бағдарламалық ізденістерден бастап, көпсатылы үдерістерді тәжірибеге енгізіп, көпкешенді ақпараттық жүйеге көшу жолдарын игерді. Музей жүйесіне компьютерлік бағдарламаларды ендірудің алғашқы қарлығаштары АҚШ, Канада және Батыс Еуропа музейлері болып табылады. АҚШ музейлері тарихында ХХ ғасырда қор экспонаттарын жүйелеу, жинау мақсатында бірнеше бағдарламалар пакетін жасаған. 1963 жылы АҚШ-тың Ұлттық жаратылыстану тарихы музейі қор коллекцияларын жүйелеудің жаңа арнайы ақпараттық SELGEM (SELF-Generated Master) пакеті бағдарламасын жасаумен айналысатын арнайы комитет құрған, жаңа бағдарламаға бұрынғы SIIR (Smithsonian institution information systems) бағдарламасын негіз етіп алған. Арнайы бағдарлама жасалған кезеңнен бастап коммерциялық емес басқа ұйымдар жүйесіне таралған. АҚШ музейлерінің көпшілігі университеттер базасы негізінде құрылған, сондықтан да мұндай музейлер жүйесінде ақпараттандыру мәселесімен университеттің профессор-оқытушылар, ғалымдар тобы айналысқан. Қор материалдарын компьютерлік жүйелеуге мәліметтерді бір орталықтан ақпараттандыру негіз болады [6].

1967 жылы университет музейлері аясында – TAXIR (Taxonomic information retrieval) пакеті; Оклахома штаты университетінің этнологиялық коллекциясын инвентаризация-

лау мақсатында GYPSY (General information processing system) пакеті жасалған. 1967 жылы Джек Гуллер жасаған GRIPNOS (General retrieval and information processor for humanities oriented studies) пакетін кең қолданысқа енгізу үшін «Музейлік компьютерлік жүйе» ұйымы (MCN) құрылды. 1969 жылы MCN ұйымдастырушыларының бірі Давид Вэнс GRIPNOS бағдарламасын 12 ірі музейге енгізу жобасын жасаған, жоба каталогы 2000 музей затын біріктірген.

1971 жылы Арканза штатының археологиялық қызметі базасында Роберт Чинхолла археологиялық заттар туралы мәліметтер базасын жасау мақсатында халықаралық конференция ұйымдастырған. 1972 жылы Музейлік мәліметтер банкісінің координациялық комитеті құрылып, ол 1977 жылға дейін жұмыс жасаған. Осы жылы «IBM» GIS (Generalized information system) компаниясының көпкешенді жүйесі аясында АҚШ және Канада елдерінің өсімдіктері мәліметтерінің жалпы базасын қамтитын пакет жасалған. Бұл пакет табиғат музейлерін инновациялау көрсеткіші болды.

1975 жылы Аризона штатының музейлер жүйесі көпшілікке музей заттарын таныстыратын REGIS (Arizona state museum's interactive REGIStration system) пакетін ұсынған.

1975 жылы Роберт Чинхоллдың «Музейная каталогизация в компьютерном веке» атты тақырыпта монографиясы жарық көріп (1983 жылы орыс тіліндегі аудармасы айналымға енген), онда жоғарыда көрсетілген бағдарламалық пакеттердің қолданыс аясы қамтылды. 1978 жылы Роберт Чинхолл тарихи музейлер қорын каталогтаудың инновациялық жүйесін жасауға бағытталған «Номенклатура для каталогизации музея: система классификации искусственных объектов» атты еңбегін айналымға ендірген. Роберт Чинхоллдың ұсынысы негізінде 1979 жылы өнер және сәулет нысандарын сипаттаудың, тізімге алуды стандарттаудың арнайы сөздігін жасаумен айналысатын АТТ (Art and Architecture Thesaurus) тобы құрылған [9].

1970 жылдың соңында АҚШ музейлері музей заттарының банк көлемін кеңейтіп, 2000 экспонаттардың бейнесін ашық, нақты көрсететін видеодисктарды айналымға ендірді.

1980 жылдың басында жекеленген музейлер көпшілік қауымның музейлер қорларын тіркеуге алудың ақпараттық жүйесі, музей заттарын орналастырудағы музейлердің материалдық ресурстарымен қоса таныса алатын бағдарламаларды игеру арқылы музейлердің ақпараттық кеңістігін кеңейтті. Олардың қатарында Далластың көр-

кемсурет музейінің MILAM, Карнегидің жаратылыс тарихы музейінің MARK IV, Нью-Йорк штаты музейінің INQUIRE, Британ өнер орталығының FOCUS, Принстон университетінің көркемсурет музейінің INFORMIX, Нью-Орлеанның тарихи коллекциясының MINISIS, Бостон балалар музейінің «The information system» бағдарламаларын атауға болады [3].

1977 жылы Детройт өнер институты 50 000 аса музей затын тіркеу, каталогтау, коллекция менеджментін жасауды қамтамасыз ететін, өнер, тарих, этнология және археология музейлеріне арналған, 85 категория бойынша нысаналарды жүйелейтін DARIS (Detroit art registration system) ақпараттық бағдарлама жүйесін жасаған. 1982 жылы бұл бағдарламаны Мичиган штатының 15 музейі қолданған, бағдарлама АҚШ-тың басқа өңірлерінде 1994 жылға дейін кең қолданыста болған. Осы кезеңде Индианапол балалар музейі CIIRS (Collection inventory information retrieval system), Юта штатының жаратылыстану тарихы музейі MIMS (Museum information and management system), Американың көркемсурет музейлерінің ассоциациясы ARTIS (Art museum association of America) деп аталатын музей заттарын тіркеу және коллекция менеджментін қамтамасыз ететін пакеттерін жасаған.

1980 жылдардың бірінші жартысында музейлердің ақпараттық жүйесі нарығымен айналасатын бірнеше компаниялар қалыптасты. Getty Trust ұйымы 1983 жылы АНIP (Art history information program) деп аталатын өнер музейлері коллекциясын ақпараттандыратын пакетті жасаған. 1984 жылы Getty Trust өнер музейлерінің қорлары мәліметтерін автоматтандыру мәселесі жөнінде халықаралық конференция ұйымдастырған. Getty Trust қазіргі таңда да өнер музейлерінің қор саласын ақпараттандырумен айналысатын жетекші ұйымдардың бірі болып табылады.

1981 жылы галерея, университет, корпоративті, жеке коллекциялардағы өнер туындыларын ақпараттандыру жүйесін қамтамасыз етумен айналысатын «Gallery systems» компаниясы құрылған. 1986 жылы компания Метрополитен музейінің XX ғасыр бөлімі базасында өнер музейлеріне арналған The Gallery systems және тарихи бағыттағы музейлерге арналған The museum systems атты арнайы пакеттер жасаған. 1991-1996 жж. «Gallery systems» өз ақпараттық бағдарламаларын Нью-Йорктің 70 галереясына, 25 музейіне енгізген. 1996 жылы «Gallery systems» «Digital Arts and science» корпорациясымен біріккен соң экспонаттар бейнесін жан-жақты көрсететін EmbARK пакеті жасал-

ған. «Gallery systems» клиенттерінің қатарында Метрополитеннен басқа, Смитсониян ұйымының музейлері, Детройт өнер институты бар.

1986 жылы құрылған «Questor systems» компаниясы музейлер мен архивтер, мемлекеттік ұйымдар, ірі корпорациялардың коллекцияларының мәліметтер базасын жасайтын көпкешенді, жоғары жылдамдықтағы ARGUS пакетін ұсынды. Қазіргі таңда ARGUS көмегімен 400-аға коллекцияны инновациялы ақпараттандырған.

1981 жылы құрылған «Willoughby associates» компаниясы коллекциялардың көлемі мен санына қарай қызмет ететін MIMSY және SNAP пакеттерін ұсынған. Қазіргі таңда компания 10 000-нан аса бейне көрсететін, 5,5 миллионнан астам музей затын қамтыған 700-ге жуық коллекцияны ақпараттандырған (<http://www.willo.com>) Сондай-ақ Калифорниялық Беркли университетінің MIP (Museum informatics project) пакеті барлық бағыттағы музейлердің коллекциясын ғаламтор жүйесінде ақпараттандыруға арналған бағдарлама жасаған, бұл жүйе қазірде кең қолданысқа ие (<http://www.mip.berkeley.edu>).

XX ғасырдың соңында 1990 жылдары әлем музейлерінің ақпараттық технология кеңістігінде маңызды орын алуына орай көпкешенді автоматтандырылған ақпараттық жүйе саласында жұмыс жасайтын компаниялар музей нарығына шықты. Солардың қатарында «Maden tech» компаниясы USAMS (Universal site artifact management system) музейлік версия пакетін ұсынған (<http://www.madentech.com>).

Музейлер жүйесіндегі цифрлы технологиялардың енгізілуі, музей экспонаттарын стандарттаудағы мультимедиялық қондырғылардың кең қолданысқа енуі, ғаламтор жүйесінде музейлік ақпарат, музейлік саяхат сайттарының жылдамдығының артуы қазіргі кезеңдегі музейлердің ақпараттық технология әлемінде өзіндік орын алып отырғанын дәлелдейді. Мультимедия қондырғылары мен ғаламтор жүйесінен көруге арналған музей заттарын өңдейтін жаңа цифрлы технологиялар кең қолданысқа түсті [3].

Әлем музейлері арасында ақпараттық алмасуды жүзеге асыратын маңызды пакеттердің бірі CIMI (Computer interchange of museum information) бағдарламасын MCN ұйымы 1990 жылы таратқан. Бұл бағдарлама академиялық ақпараттық тәжірибе алмасуға, музей ақпараттарын жүйелеуге, оның цифрлық бейнесін сақтауға бағытталған (<http://www.cni.org>). Арнайы ғаламтор жүйесі үшін CIMI бағдарламасы аясында CHIO (Cultural heritage information on-line) пакеті енгізілген, ол дүние жүзі елдері бойынша музей

ақпараттарын жүйелейді. CIMI пакеттерін тұтынушылар қатарында CHIN – Канада музейлері, RAMA – Еуропа музейлері, MDA – Ұлыбритания музейлері ұйымдары бар.

Getty АНП компаниясы өнер туындыларын, архитектура нысандарын, географиялық, тарихи-мәдени нысандар коллекциясын халықаралық стандарттау құжаттарын қамтамасыз етуді енгізген (<http://www.getty.edu>). Сондай-ақ музейлер коллекциясын стандарттау саласында CIDOC (International committee for documentation) ICOM (Халықаралық музейлер кеңесі), сондай-ақ 800-ден аса мүшесі бар VRA (Visual resources association, <http://www.vra.com>) қызметтерін атауға болады [4]. ICOM 1995 жылы музей заттарын сипаттауды басшылыққа алу бағдарламасын (<http://www.cidoc.icom.org>) енгізген.

Музейлер жүйесінде техникалық прогрестің дамуы музейлердегі қор жұмысын ұйымдастыру, музей заттарын есепке алу, тіркеу жүйесін жаңа заман талабына сай жетілдірді. Қазіргі заманда жаңа көзқарастарды жүзеге асыру жолына түскен музейлер идентификация, консервация және ағартушылық міндеттерінің дәстүрлі көлемінен шығып, қоғам мен қоршаған орта өміріне, ғылыми-ақпараттық өмірге қызу араласып, өз аясын кешенді бағдарламаларды жүзеге асырумен кеңейту керек.

Қазіргі заманғы музей ісінде музей құндылықтарының интерпретациялануы және интеграциялануы, сондай-ақ әлемдік ақпараттық кеңістікте орналасуы маңызды болып табылады. Бұл тұрғыда ҚР Орталық мемлекеттік музейі отандық құндылықтарды әлем деңгейінде насихаттау мақсатында ЮНЕСКО жасаған «Бүкіләлемдік мұра торламасы» (сеть) жобасы ауқымында «Heritage Net Central Asia» жобасын, «Museolog» (Музеолог) бағдарламаларын іске қосып қана қоймай, отандық музейлер ішінде қор өңдеу бағдарламаларын ендіруде көшбасшы мекеме болып отыр.

Музеолог еркін бағдарламалық жасақтама Орта Азияның бас музейлері жүзеге асырған жобасының қорында 1998 жылы ЮНЕСКО әзірледі. Алматыдағы ҚР Орталық Мемлекеттік музейі және Қырғызстандағы тарихи музей бағдарламалық жасақтаманы Еуропалық одақтың IST зерттеу және дамыту жөніндегі бағдарламамен қаржыландырылған жобаның шеңберінде тестілеуге арналған тірек орыны болды. Бұл жоба Орталық Азия елдерінің тарихи, мәдени және табиғи мұралары жөніндегі виртуалды музейлердің коммуникациялық желісі.

2002 жылдан бастап бағдарламалық жасақтама Коммуникация және Ақпарат бағдарламасының шеңберінде Алматыдағы ЮНЕСКО Кластерлік кеңсесінің қолдауында болды. Музеолог – музейлер топтамаларының ақпараттық каталогын, яғни электронды каталог жасауға негізделген компьютерлік бағдарлама. Бұл құралдың көмегімен музей төмендегі тапсырмаларды жүзеге асырады: музей қорындағы топтамаларды сақтау; топтамаларды басқару мен есеп алу; қоғамның топтамаларды көруін қамтамасыз ету; басылымдардың жариялануы.

Музеологтың басқа бағдарламалардан айырмашылығы: біріншіден, заттарды мәтіндік жазбалар арқылы ғана сипаттамайды, сонымен қоса кескіндердің шектеусіз саны арқылы сипаттағайды; екіншіден, бір сипаттау жүйесіне топтамаларды басқарушы мәліметтерді (экспонат қозғалысы, қайта жөндеу, сақталғандығы жайлы мәліметтер), әртүрлі мәдени мұралар санатына қатысты топтамалар сипаттамасының мәліметтерін енгізуге көмектеседі. Әсіресе: археологиялық артефактілер; жаратылыстану-ғылыми пәндер; этнографиялық, мәдени қызығушылық танытатын бейнелеу және декоративті-қолданбалы өнер пәндері; үшіншіден, бұл бағдарламаны тек қана музей қызметкерлері ғана емес, сонымен қатар оқу тәртібінде бағдарламаны қолдана алатын кез-келген Интернет қолданушысы да пайдалана алады [7].

Қазіргі заманғы музейлер жүйесінде техникалық прогрестің дамуы музейлердегі қор жұмысын ұйымдастыру, музей заттарын есепке алу, тіркеу жүйесін жаңа заман талабына сай

жетілдірді. Музей қорларының құндылықтарын цифрлау арқылы әрбір экспонатты жоғары сапалы өңделген 3D форматта танысуға болады, әрі электронды каталогтау әлем құндылықтарын көпшілікке қолжетімді ету процесін іске асырады. Қазіргі заманғы музейлер PR-технологиялар (ағылшын *public* – қоғамдық, *relations* – қатынас, байланыс) көмегімен қоғаммен байланысты белсенді түрде жүзеге асырып, әртүрлі ортаның музейге деген талпынысын арттыру мақсатында кешенді іс-шараларды атқаруда.

Автоматтық ақпараттық жүйенің арқасында музей ісінде түрлі коллекциялардың электронды қорын толтыру ісі алға жылжып, қарқынды дамып келеді. Музей базасындағы мұндай оңтайландыру ісі мамандардың керекті коллекцияның паспортын дұрыс анықтауына да мүмкіндік туғызады.

Қазіргі таңда музей ісінің барлық бағыттарына PR-технологияларды ендіру арқылы ауқымды электронды экскурсты жүзеге асырып отырған ақпараттық кеңістіктегі ірі виртуальды музейлер жүйесіне өтуге болады. Соның негізінде музей экскурсиясын да виртуалдандыру қалыптасады [1].

Әлемнің бәсекеге қабілетті, дамыған елдерінің басым бағыттардың бірі инновациялық нанотехнологияларды қоғамның барлық саласында қолданысқа енгізуден көрінеді. Мемлекеттің қарқынды дамуында, еліміздің мәдени құндылықтарын әлем құндылықтары қатарында көрсетуде, ақпараттық музейлерді дамытудың шешуші рол атқаратыны сөзсіз. Бұл ХХІ ғасыр музейлері жолға қойып отырған инновациялық қадам.

Әдебиеттер

- 1 Қакабаев Б. Формы экспозиционно-выставочных работ в современных условиях // Труды Центрального музея. – Алматы: Ғылым, 2004.
- 2 Музей в цифровую эпоху «Интермузей-2014». Журнал «Музей». – №7/2014. – С. 81.
- 3 Музей и новые технологии / под ред. Никишина Н.А. – М., 1999.
- 4 Ноль Л.Я. Компьютерные технологии в музее. – М., 1999.
- 5 Ноль Я.Л. Информационные технологии в деятельности музея. – СПб., 2007.
- 6 Пешков Ю.М. Из истории компьютеризации музеев США // Труды Центрального музея. – Алматы: Ғылым, 2004. – С. 48-53.
- 7 Свободное программное обеспечение. Приложения для образования, культуры и доступа к информации: Учебное пособие. Автор/создатель: Калима Туенбаева, Жанат Куленов, Шынар Когабай. Кластерное бюро ЮНЕСКО в Алматы/Казахстан. – Алматы, 2009.
- 8 Сокровища музея императорского дворца. Гугун. – М.: Издательство «Наталис» Рипол Классик, 2007.
- 9 Чинколл Р. Музейная каталогизация и ЭВМ. – М: Мир, 1983.

References

- 1 Kakabaev B. Formy jekspozicionno-vystavochnyh rabot v sovremennnyh uslovijah // Trudy Central'nogo muzeja. – Almaty: Fylym, 2004.
- 2 Muzej v cifrovuju jepohu «Intermuzej-2014». Zhurnal «Muzej». – №7/2014. – S. 81.
- 3 Muzej i novye tehnologii / pod red. Nikishina N.A. – M., 1999.
- 4 Nol' L.Ja. Komp'yuternye tehnologii v muzee. – M., 1999.
- 5 Nol' Ja.L. Informacionnye tehnologii v dejatel'nosti muzeja. – SPb., 2007.
- 6 Peshkov Ju.M. Iz istorii komp'yuterizacii muzeev SShA // Trudy Central'nogo muzeja. Almaty: Fylym, 2004. – S. 48-53.
- 7 Svobodnoe programmnoe obespechenie. Prilozhenija dlja obrazovanija, kul'tury i dostupa k informacii: Uchebnoe posobie. Avtor/sozdatel': Kalima Tuenbaeva, Zhanat Kulenov, Shynar Kogabaj. Klasternoe bjuro JuNESKO v Almaty/Kazahstan. – Almaty, 2009.
- 8 Sokrovishha muzeja imperatorskogo dvorca. Gugun. – M.: Izdatel'stvo «Natalis» Ripol Klassik, 2007.
- 9 Chinkoll R. Muzejnaja katalogizacija i JeVM. – M: Mir, 1983.

7-бөлім
МАГИСТРЛІК ЖҰМЫСТАР

Раздел 7
ИССЛЕДОВАНИЯ МАГИСТРАНТОВ

Section 7
**INVESTIGATIONS OF POSTGRADUATE
STUDENTS**

Нартай А.Н.
**Ғұн дәуіріндегі
мемлекеттіліктің
қалыптасуы мен дамуы**

Бүгінгі күні халықаралық саяси аренада еліміздің егемен ел ретінде танылуының тарихи тамыры тереңде. Тарихтың түрлі кезеңінде еліміздің кең-байтақ жеріндегі бабаларымыздың жеке шаңырақ көтеріп, егемен де тәуелсіз мемлекет болуға тырысушылығы қазіргі күні толығымен жүзеге асқан тарихи оқиға болып отыр.

Қазіргі таңда қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы мен дамуы мәселесі аса өзекті тақырыптардың бірі. Әсіресе, Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған мерейтой – аталмыш мәселенің зерттеу нысаны ретіндегі маңыздылығын айқындай түспек. Бұл ретте атап өтетін негізгі мәселе – қазақ мемлекеттілігінің тарихы бұл мерейлі күннен тым бұрын басталады. Қазақстан территориясындағы алғашқы мемлекеттердің құрылуы сөз жоқ қазақ мемлекеттілігінің айқындаудағы негізгі зерттеу нысаны болып табылады. Сондықтан Қазақстан территориясындағы ерте темір дәуірінен басталған саяси үдерістер нәтижесінде құрылған сақ, ғұн мемлекеттері – Қазақстан территориясындағы мемлекеттіліктің қалыптасуы мен дамуының бастауы болып табылады.

Түйін сөздер: Мемлекеттілік, ғұн, көшпенділік, шекара, саясат, этнос.

Nartay A.N.
**Formation and development of
statehood in the era of the Huns**

In today's world renown of our country as an independent state in the world political arena, connected with the deep historical roots. In different periods of history on our boundless territory our ancestors built their personal hearths, desire and effort to be an independent state, is now fully implement the historical event.

Nowadays the problem of formation and development of Kazakh statehood is one of the most pressing or actuality topics. Especially dedicated to the 550 th anniversary of the Kazakh Khanate, determines the importance of this problem as a point of research. In this situation, we can emphasize the main problem – history of the Kazakh statehood begins very early on this significant date. Formation of the first states in the territory of Kazakhstan, are certainly evidence of Kazakh statehood and the main point of the study. Therefore, incitement of the formation and development of the state on the territory of Kazakhstan is the formation of the state of Saks and Huns, as a result of which began political processes on the territory of Kazakhstan in the early Iron Age.

Key words: Statehood, Hun, nomadism, frontier, policy, ethnos.

Нартай А.Н.
**Формирование и развитие
государственности в эпохи
гуннов**

В современном мире известность нашей страны, как независимого государства на мировой политической арене, связано с глубокими историческими корнями. В разные периоды истории на нашей безграничной территории наши предки строили свои личные очаги. Желание и старание быть независимым государством является сейчас полностью осуществляющимся историческим событием.

В наши дни проблема формирования и развития казахской государственности является одной из самых актуальных тем. Особенно юбилей, посвященный 550-летию Казахского ханства, определяет важность данной проблемы как пункт исследования. В данной ситуации можно подчеркнуть главную проблему – история казахской государственности начинается очень рано от этой знаменательной даты. Образование первых государств на территории Казахстана, безусловно, является доказательством казахской государственности и главным пунктом исследования. Поэтому, толчком в формировании и развитии государственности на территории Казахстана является образование государства саков и хуннов, в результате которого начались политические процессы на территории Казахстана с раннего железного века.

Ключевые слова: государственность, хунны, кочевничество, граница, политика, этнос.

ҒҰН ДӘУІРІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІЛІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

Қазақстанның ерте темір дәуіріндегі мемлекеттілік мәселесі сақтармен қатар қатар ғұндардың да атымен тығыз байланысты. Әрине сақтардың құрған мемлекеті ғұн мемлекетімен салыстырмалы түрде алғанда халықаралық маңыздылығы біршама төмен болған деп жорамалдаймыз. Бұл алдымен ғұндардың халықаралық саяси аренадағы рөлі және атқарған қызметімен тығыз байланысты. «Ұлы қоныс аудару» үдерісінің соның айқын дәлелі болып табылады. Жалпы ғұндардың саяси әрі шаруашылық жүргізу сынды тарихына деген қызығушылық б.з.б. II ғасырда өмір сүрген Сыма Цянның «Тарихи жазбалар» атты еңбегінен бастау алды. Сондықтан оны «ғұнтанудың» негізін салушылардың бірі деп санайды. Сыма Цянь жеңісті тарихы көп қытайлар қалайша көшпелілерге төтеп бере алмаған деген шешімін таппаған мәселені зерттеушілердің алдына қойған болатын. Міне осы тарихшының мәселесі күні бүгінге дейін ғалымдардың қызығушылығын тудырып келеді.

Белгілі тарихшы неміс халқының өкілі Отто Франко өзінің «Қытай тарихы» атты еңбегінде: «Ғұндар қайдан шыққан, олардың ата-бабалары кімдер екенін біздер айта алмаймыз. «Ғұндар» деген атаудың өзін бір халыққа біріккен әлдебір сан алуан тайпалар алған шығар. Шамамен «скифтер» дегеннің өзі де сондай. Бірақ олардың өзегі ең алуан уақыттар мен дәуірлерде түріктер болды дегенмен келісу керек» – деу арқылы ғұндарды түркілердің ата-бабалары ретінде сипаттайды. Сондықтан қалыптасқан тұжырымға сай түркілерді қазақ халқын құраушы тайпалар ретінде танысақ, ғұндардың қазақ мемлекеттілігі үдерісінің алғашқы сатысында тұрғандығына көз жеткізуге болады.

Ғұн мемлекеттілігінің ерте дәуірдегі ықпалы мен беделі туралы Л.Н. Гумилев: «б.з.д. I мыңжылдық шеңберінде ғұндардың өмір салты мен шаруашылығы отырықшы көршілеріне қарағанда әлдеқайда жоғары дәрежеде болған. Әдетте көшпелі мемлекеттер тайпалар одағы немесе әскери құрылымдарға бағынып өмір сүрген. Ал ғұндар болса осындай көшпелі елдерге тән қасиетпен қатар, руларға бөлінетін еді» деген баға берген [1].

Е. Кычановтың «Кочевые госдарство от гуннов до маньчжуров» атты еңбегінде ғұндардың Қытай сынды алпауыт империямен көрші бола отырып, олармен терезесі тең әрі өзіндік ішкі дамуы арқылы басқару механизмі мен алғашқы мемлекет-

тілік белгілерді дамыта алғандығы турасында пікір білдірген болатын [2]. Ғұндар ерте темір дәуірінде Азия мен Шығыс Еуропаны мекен еткен ежелгі халық әрі өз мемлекеттілігіне қол жеткізе алған еді. Әрине олардың құрған мемлекеттік құрылымы рулық әрі тайпалық бірлестік негізінде құрылды. Ғұндардың құрған мемлекеттілігін шартты түрде екі даму кезеңдерінде қарастыруға болады. Бұл кезеңдер ғұн мемлекетінің өркендеу кезеңімен тығыз байланысты. Оның бірінші кезеңі Тұман шанью негізін қалаған ғұн мемлекеті. Бұл билеуші тұсындағы ғұн мемлекетінің құдіреті көршілес аймақтардың барлығына таралды. Ал оның ұрпағы Мөде шанью болса осы құдіреттілікті одан ары арттырып, ғұн мемлекетінің сипатына өзгерістер әкеліп, оны империялық дәрежеге жеткізген болатын. Ал ғұн мемлекеттілігінің келесі бір кезеңі сөзсіз Еділ (Аттила) патшаның құрған батыс аймақтардағы мемлекеті атымен өте тығыз байланысты. Оның тұсында ғұн мемлекеті Сырдария мен Дунай аралығында халықтарды өздеріне бағындырды.

Қазақстан территориясындағы мемлекеттіліктің пайда болуының алғашқы кезеңдерінде тұрған ғұндар Солтүстік Қытай, Моңғолия, Байкал өңірлерін қоныстанған болатын. Н.В. Кюннердің еңбегінде ғұндардың мекен еткен жері ретінде оңтүстік және солтүстік Моңғолия, Шыңжаң, Оңтүстік Сібір аймағы көрсетіледі [3].

Әрине ғұндар туралы алғашқы деректер қытай жылнамаларында кездеседі. Жалпы бір байқағанымыз, ғұндар туралы кез-келген мәліметтер олардың жаужүрек әрі батылдығымен ерекшеленгендіктеріне барынша назар аударады. Қытай дерегінде ғұндардың күш қуаты туралы былай дейді: «Ғұндардың құдыреттілігі сондай, олардың елшісі қолындағы шаньюйдің сенім таңбаларымен көрші елдерге барып, ол елдер бір мемлекеттен екінші мемлекетке шығарып салып, ақыз-түлікпен қамтамасыз етіп тұрды...» деп жазады [4].

Қытай жылнамалары ғұндардың мемлекеттілігі б.з.б. IV-III ғасырлар және Қытайдың солтүстігінде, Байкал мен Ордос аралығын мекендеген деген мәлімет беріп, біздің жоғарыда келтірген территорияны көрсетеді. Олар құрған мемлекеттің сыртқы саясатының басты ұстанымы – көрші жатқан тайпаларды басып алу және маңыздысы Қытай жеріне шабуыл жасау болып табылған. Бір байқағанымыз осы мақсаттан туындаған ғұндар мен Қытай империясы арасында жүрген соғыс қимылдары 300 жылдан астам уақытты қамтыды. Осы екі ел арасындағы қарама-қарсы тұрудың кімнің пайдасына шешілді деген мәсе-

леге келсе, Қытай империясының Ұлты Қытай қорғанын салдыру тарихына мән берсек те жеткілікті. Өйткені дәл осы 4000 шақырымға созылып, 10 метрге жуық биіктіктегі Қытай қорғаны ғұндардан қорғану мақсатында салынған болатын. Демек ғұн-қытай теке-тіресі Қазақстандағы ерте мемлекеттіліктің негізін салушылар саналатын ғұндар үшін тиімді болып отырған. Мысалы ғұн мемлекетінің құрылуы қарсаңында ғұндар Қытайдың Хань әулиетінің негізін қалаған Лю-Банды да жеңген болатын. Осылайша қытайлықтарды өздеріне бағындырып, Байкал көлінен Тибет тауына дейін Шығыс Түркістаннан Хуанхэ өзенінің орта ағысына дейінгі аралықта құдыретті ғұн мемлекетін құра алды.

Ғұндардың этникалық құрамы мәселесі отандық тарихнамада әлі де болса анықталып болған жоқ. Зерттеушілердің басым көпшілігі ғұндарды түріктердің арғы тегі ретінде қарастырады. Дегенмен ғұндардың беделі артып тұрған тұста, ғұн тайпалық одағына өзге де көршілес тайпалар мүше болып отырған. Сондықтан «ғұн» атауы этникалық болудан гөрі саяси одақ атауына көбірек ұқсады. Бұл ретте атап өтетін бір жайт ғұн тайпалық одағының пайда болуының басты алғышарттарының бірі – Қытай империясына қарсы тұру болған сыңайлы. Хань әулеті басқарып отырған Қытай империясы мен ғұндар арасындағы байланыстар көп жағдайда бейбіт түрде өрбімеген.

Тарихи деректерге қарағанда, ғұндардың этникалық құрамы 24 рудан тұрған. Оларды ақсақалдар кеңесі және халық жиналысы сияқты институттар арқылы рубасылары басқарып отырды. Ол турасында: «ғұндарды жылына үш рет Лунциге жиналатын әдет болды, олар бірінші, бесінші және тоғызыншы айларда өткізіледі, «сүй» деп аталатын күні көк рухына құрбан шалынады және және сол жиналыстар барысында рубасылары мемлекеттік маңызы бар істерді талқылап, ат және түйе сынды жануарлардың жарысын тамашалайды» деген мәліметтер сақталған [4]. Алайда ғұндардың патриархаттық рулық құрылысы негізінде жаңа қоғамдық қатынастар орын ала бастады. Мұның себептерінің бірі айырбастың, сауданың дамуы болды деп есептейміз. Өйткені ғұн дәуіріне жататын обаларды қазып, сол қазба жұмыстары барысында табылған алтын бұйымдар, қымбат маталар ғұн қоғамында үстем таптардың қалыптасуы мен өзге көршілес елдермен өзара тауар-ақша, саудаттық қарым-қатынастарды белсенді жүргізіп тұрғандығына көз жеткізуге болады. Сыма Цяньның еңбегінде ғұн қоғамында малға әулеттік жә-

не меншіктің болғаны туралы мәліметтер кездеседі. Мысалы ғұн басшысының Хань әулетінің елшісі Су патшаға жылқы үйірі, қой отарларын тарту ретінде сыйлыққа бергендігі туралы ақпарат бар [5].

Мөденің жасаған әскери реоформалары ғұндарды қуатты мемлекетке айландырды. Ол турасында Я. Бичурин: «Мөденің тұсында ғұндар ерекше және күтпеген жерден күшейді. Солтүстік пен оңтүстіктегі барлық тайпаларды бағындырды. Қытаймен терезесі тең саясат ұстанды» деген пікір білдіреді [6]. Әрине ғұндар Мөденің тұсында Қытайдың Хань әулетінің негізін қалаған Лю-Банды да жеңіп, оларды өздеріне бағынышты еткен, сонымен Байкал көлінен Тибет тауына дейін Шығыс Түркістаннан Хуанхэ өзенінің орта ағысына дейінгі аралықта құдыретті ғұн мемлекеті пайда болды. Ғұндар Қазақстанның Оңтүстік-батысы мен Арал бойына б.з.б. I ғасырда бастап қоныстана бастаған. Сөзсіз қуатты саналған ғұндардың аталған аймақтарға қоныстана бастауы жергілікті тайпалардың батысқа Каспий теңізіне қарай ығысуына жалғасқан болатын. Дегенмен ғұндар бұл жерде, яғни Қазақстан территориясында ұзақ уақыт бойына де тұрақтап қала алмады. Бұл алдымен ғұн мемлекеті б.з.б. I ғасырдың ортасында яғни б.з.б. 55 жылы Оңтүстік және Солтүстік ғұндар болып екіге бөлінуімен байланысты болуы мүмкін [6]. Екіге бөлінген ғұндар ендігі кезекте батыс жылжи отырып Дунай арқылы Батыс Еуропаға дейін жеткен болатын. Бұл үдеріс аз ғана уақыт аралығын қамтымады. Өйткені ғұн тайпаларының шығыстан батысқа қарай жылжуы барысы б.з.б. II ғасырда басталып б.з. IV ғасырына дейін жалғасты.

Сонымен қатар ғұн қоғамындағы әлеуметтік-экономикалық қатынастар шамамен алғанда түрлі даму деңгейінде қалыптасты. Олардың ертедегі алғашқы таптық қоғамдардың құрылуы уақытында қанау мен байлық жинаудың әр алуан түрлері қалыптаса бастады. Алайда олардың бірде-біреуі тұтас алғанда бүкіл жүйені анықтайтындай шешуші күшке ие бола алған жоқ. Сондықтан құлдардың және құл иеленушілік қатынастардың болғанына қарамастан, бұл қоғамдарды құл иеленушілік немесе патриархаттық-құл иеленушілік қоғамдар деп сипаттауға болмайды. Ғұн қоғамының үлгісі ежелгі көшпелі, ертедегі таптық бірлестіктердің басқа бір сипатты белгісі өзінше бір әкімшілігі мен күштеу аппараты бар мемлекеттіліктің қалыптасуы болып табылады, олар рулық-тайпалық құрылыс органдарын сол кезде-ақ ішінара алмастырып,

ішінара солардың бейнесін алып, оларды жаңа жағдайларға бейімделіп отырған [6].

IV ғасырдың 70-жылдары ғұндар Қытай империясының қысымынан кейін Дон өзені арқылы өтіп, остгот тайпаларын өздеріне бағындырған еді. Бұл жоғарыда біз атап өткен «халықтардың ұлы қоныс аударуына» алып келген болатын. Бұл ретте ғұндар остготтармен қатар, Днестр өзені бойындағы вестготтарды талқандаған. Біз жоғарыда атап өткен ғұндардың мемлекеттілігінің дамуының екінші кезеңі, яғни Батыс ғұн мемлекеті Еуропада құрылған болатын. Әрине батыстағы Ғұн империясының негізі алғаш б.з. II ғасырында қазіргі Батыс Қазақстан жерінде, нақтырақ айтқанда Каспий теңізі жағалауында қаланған болатын. Қазақстанның осы өңірінде ғұндар өздерінің патшасы Валамирдың бастауымен батысқа қарай аттанып, IV ғасырдың 70-жылдары Днестрге дейінгі жерді жаулап алғанын жоғарыда атап өттік. Қуатты ғұндар алғаш болып жеңіліс тапқандардың қатарында Азов теңізі өңірін мекендеген аландарды атап өтуге болады. Сонымен қатар Керчь бұғазы мен Қырымдағы Боспор патшалығы да тегеурінді ғұндардың соққысынан кейін құлатылған болатын. Осы оқиғадан кейін 430 жылға дейін тыныштық орнайды. Өйткені осы жылдардан кейін ғұндардың атын Еуропалық дәрежеде ықпалды ете алған Еділ патшаның билік ету жылдары басталады. Сөзсіз ғұн мемлекетінің әлеуметтік-экономикалық әлеуетін соғыстардан түскен пайдалар мен салықтар толтырып тұрған болатын. Сондықтан Еділ патшаның сыртқы саясатында Батыс Рим империясын бағындыру ісі басымдылығы мол негізгі ұстанымға айналады. Осы мақсатта Рейн мен Еділ өзені аралығында барлық тайпаларды өзіне бағындырып, бірыңғай салық төлеуге көндіреді. Константинопольға дейінге жетіп, қуатты ғұн державасының әлеуетін асырады. Ғұн мемлекетінің мұндай тегеурінді қарсылығынан сескенген Византия патшасы Феодосий II өздеріне тиімсіз болған шартқа отыруға мәжбүр болады. Алайда бұл келісім шарттың бұзылуы ғұндардың батысқа қарай жылжуын одан әрі жалғастырып, біріккен Еуропаның әскеріне қарсы тұруға итермелейді. Флавий Аэций бастаған Еуропаның әскерімен 451 жылы Каталаун жазығындағы шайқаста ғұндар өздерін әскери өнерді жетік меңгерген, қуатты мемлекет ретінде дәлелдей алады. Алайда бұл шайқас қос тарап үшін де сәтті аяқтала қоймаған. Дегенмен 452 жылы болған кезекті шайқас барысында римдіктер жеңілгенін мойындап, ғұндарға салық төлеп тұруға мәжбүр болады. Алайда Еділ патшаның

қайтыс болуы ғұн мемлекетін әлісретіп, бұрынға қуаттылығынан айырады. Оның өлімі ендігі кезекте римдіктер үшін қуаныш әкеліп, ғұн мемлекеті олар үшін қауіп болып саналмады. Дегенмен ғұндардың Рим империясын құлатуы сөз жоқ дүниежүзілік тарихты кезеңделуінде ортағасырлық кезенді бастап берген болатын [7]. Еділ патшаның өлімінен кейін ғұн мемлекетінің дәуірі аяқталады. Дегенмен дүниежүзі және Қазақстан тарихында Еділ патшаның есімі әлі күнге сақтаулы. Еуропа тарихында оны «Құдайдың камшысы» деп жоғары бағалаған. Ал отандық ғалым Н. Мұхаметқанұлының пікірі бойынша этнос аралық территория мәселесі дәл осы ғұндардан бастау алады және оның негізін Мөде шаньюдің дунхуларға жер мемлекеттің негізі екендігін айтқандығымен тығыз байланысты деп есептейді. Сонымен қатар Н. Мұхаметқанұлы алғашқы мемлекетаралық шекара мәселесі де ғұндар мен қытайлар арасында пайда болған деген мәліметті келтіреді [8]. Бізде ғалымның осы пікірін толық қолдап, өз тарапымыздан ғұндар құрған мемлекеттің геосаяси аймақта беделі мен ықпалы зор болғандығы және отырықшы елдердің мемлекеттеріне қарағанда анағұрлым дамыған әрі қуатты болған деп тұжырым жасаймыз.

Қазақстан территориясындағы мемлекеттіліктің қалыптасу мәселесін айқындауда, сөз жоқ сақ, ғұн мемлекеттерінің алар орны ерекше. Қазақстан территориясындағы мемлекеттіліктің қалыптасу үдерісі де, ғұндардың атымен тығыз байланысты болды. Әрине олардың құрған мемлекеттік құрылымдары батыс зерттеушілері тарапынан күмән тудырады. Олардың пікірінше, сақ, ғұндардың мемлекеттерінде бүгінгі таңдағы мемлекеттерге қойылатын талаптар мен белгілер кездесе бермеген. Әрине ондай белгілер тек ғұн ғана емес, барлық ерте замандағы мемлекеттерге тән құбылыс болатын. Сондықтан біз жоғарыда келтірген алғашқы мемлекеттерге тән ерекшеліктер мен белгілер ғұн мемлекеттерінен табылып отыр. Нақтырақ айтқанда, қоғамдық құрылыс пен саяси-әкімшілік бөлініс, шаруашылықтың түрі, ғұн мемлекеттеріне тән болды. Сол себепті біз алғашқы тараушада көрсеткен алғашқы мемлекеттердің белгілері бар болғандықтан сақ пен ғұндардың құрған мемлекеттері ерте замандағы мемлекеттерге қойылатын талаптарға толық жауап бере алады. Қорыта келе, Қазақстан территориясындағы мемлекеттіліктің қалыптасу үдерісі сақ, ғұндардан бастау алады деп нақты тұжырым жасай аламыз.

Әдебиеттер

- 1 Гумилев Л.Н. История народа хунну. В 2-х книгах. Кн. 2. – М., 1998
- 2 Кычанов Е.И. Кочевье государство от гуннов до маньчжуров. – М.: Изд.фирма «Восточная литература» РАН, 1997.
- 3 Кюнер В.Н. Китайские известия о народах южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М.: Восточная литература, 1961.
- 4 Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). Предисловие, перевод и примечания М В.С. – Таскина, 1968.
- 5 Хасенов Ә. Қазақ тарихының баяны. – Алматы: Мектеп, 1996.
- 6 Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Науч.изд: ТОО «Жалын баспасы», 1998.
- 7 Жумагулов К. «Каталауская битва» . – Алматы, 2004.
- 8 Мұхаметханұлы Н. Қазақ тарихының өзекті мәселелері: Моног.зерттеу. – Павлодар: «Brand Print», 2010.

References

- 1 Gumilev LN History of the Xiongnu. In 2 books. Vol. 2. – M., 1998
- 2 Kychanov EI Nomadic State of the Huns to the Manchus. – M. : Izd.firma «Eastern Literature» RAS, 1997.
- 3 Kuhner VN Chinese news about peoples of Southern Siberia, Central Asia and the Far East Vostoka. – M. : Literature, 1961.
- 4 Materials on the history of the Huns (in Chinese sources). Introduction, translation and notes M VS – Taskina, 1968.
- 5 A. Khasenov Kazak tarihyнын button accordions. – Almaty: Mektep, 1996.
- 6 Bichurin N.Y. Collection of information on peoples in Central Asia in ancient times. – Nauch.izd: ТОО «Zhalyн baspasы», 1998.
- 7 Zhumagulov K. «Katalauskaya battle.» – Almaty, 2004.
- 8 Mukamethanuly N. Kazah tarihyнын ozekti maseleleri: Monog.zertteu. – Pavlodar: «Brand Print», 2010.

Хасенова Ж.М.
**Проблемы исследования
этногенеза и культурогенеза
средневековой
Центральной Азии**

Данная статья представляет краткий обзор истории миграции тюрков-кочевников, развития их обществ и государственных образований за историческое время, а также анализа проблем этнокультурных процессов в Центральной Азии, на протяжении средневековой истории, характеристики памятников кочевых культур. Осмысление процессов этногенеза и культурогенеза кочевых народов, этапов формирования и развития кочевнических культур является важной задачей изучения средневековой истории Центральной Азии. Исследования археологических памятников, а также других источников разных исторических эпох с несомненностью показывают, что Центральная Азия, являясь историческим регионом первого порядка, никогда не была обособленной от общеисторических процессов, протекавших на необъятных пространствах Евразии. Сложение древнетюркских каганатов способствовало консолидации мелких этнических групп в более крупные объединения. В эту эпоху имели место миграции древнетюркских кочевников из Центральной Азии в Среднюю Азию и сложение на новых территориях предков ряда современных тюркоязычных народов.

Ключевые слова: этнос, этногенез, культурогенез, Центральная Азия, периодизация, хронология.

Khassenova Zh.M.
**Research problems of ethno
and cultural genesis in medieval
Central Asia**

This article presents an overview of the history of migration Turks nomads, the development of their societies and state formations in historical time, as well as analysis of the problems of ethnic and cultural processes in Central Asia in medieval history, characteristics monuments of nomadic cultures. Understanding the processes of ethnogenesis and cultural genesis of nomadic peoples, the stages of formation and development of nomadic cultures is an important task of studying medieval history of Central Asia. Study of archaeological sites, as well as other sources of different historical epochs demonstrates beyond doubt that Central Asia, as a historical region of the first order, has never failed to separate from general historical processes that took place in the vast spaces of Eurasia. Formation of the Ancient Turkic kaganats promoted consolidation of small ethnic groups in larger units, in this era were ancient Turkic nomadic migration from Central Asia to Middle Asia and the formation of the new territories of modern Turkic peoples.

Key words: ethnos, ethnogenesis, cultural genesis, Central Asia, division into periods, chronology.

Хасенова Ж.М.
**Орталық Азияның
ортағасырлық этно
және мәдени генезисінің
зерттеу мәселелері**

Бұл мақала түрік көшпенділердің көші-қон тарихы туралы қысқаша сипаттама береді. Тарихи уақыт аралығындағы олардың қоғам мен мемлекеттік құрылымдарының дамуын, сондай-ақ Орталық Азиядағы этникалық және мәдени процестерінің проблемаларын талдауын ұсынады, ортағасыр тарихы аралығында көшпелі мәдениеттің ескерткіштерін сипаттайды. Этногенез бен көшпелі халықтардың мәдени генезисі процестерін түсіну, көшпелі мәдениеттің қалыптасу мен даму кезеңдерін зерделеу маңызды міндет болып табылды. Археологиялық зерттеулер, сондай-ақ әртүрлі тарихи дәуірлерінің басқа да деректері Орталық Азияның бірінші ретті тарихи аймақ ретінде Еуразияның байтақ кеңістігінде, жалпы тарихи процестерінен ешқашан бөлек тұрмады. Ежелгі түркі қағанаттардың қалыптасуы шағын этникалық топтардың шоғырландыруына ықпал етті. Бұл дәуірде, ежелгі түркі көшпелілері Орталық Азиядан Орта Азияға көшіп қонды және қазіргі жаңа аумақтарда бірқатар түркі халықтарының қалыптасуы өтті.

Түйін сөздер: ұлт, этногенез, мәдени генезис, Орталық Азия, дәуірлеу, хронология.

**ПРОБЛЕМЫ
ИССЛЕДОВАНИЯ
ЭТНОГЕНЕЗА И
КУЛЬТУРОГЕНЕЗА
СРЕДНЕВЕКОВОЙ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ**

Цивилизацию составляют различные культуры, а человечество состоит из народов. Носителями культуры выступает народ (этнографы называют его этносом), а не личность. Академик Ю.В. Бромлей рассматривал этнос как социокультурное явление. Этническую общность он определял как исторически сложившуюся на территории, устойчивую много поколенную совокупность людей, обладающих не только общими чертами, но и относительно стабильными особенностями культуры и психики, а также осознания своего единства и отличия от всех других подобных образований (самосознанием), фиксированным в самоназвании (этнониме) [1, с. 127].

Этнос обладает внутренними механизмами, обеспечивающими его устойчивость, выражающимися в особом распределении культурных черт и характеристик между членами этноса. Этносу присущи определенные поведенческие и коммуникативные, ценностные, социально-политические модели и культурные элементы, свойственные только определенным группам внутри этноса.

В этом контексте российский этнолог С.В. Лурье дает следующее определение этноса: «Этнос – это социальная общность, которой присущи специфические модели, обуславливающие характер активности человека в мире, и который функционирует в соответствии с особыми закономерностями, направленными на поддержание уникального для каждого общества в течение длительного времени, включая периоды крупных социокультурных изменений» [2, с. 56].

В зависимости от аспекта исследования и методологического подхода в современной этнологической науке оказались представленными различные теории этноса. Это, во-первых, пассионарная теория этноса Л.Г. Гумилева; во-вторых, дуалистическая концепция этноса Ю.В. Бромлея; в-третьих, информационная концепция этноса Н.Н. Чебоксарова и С.А. Арутюнова; наконец, системно-статистическая, или компонентная, теория Г.Е. Маркова и В.В. Пименова [3, с. 98].

Внимательный строго научный анализ как отмеченных, так и неупомянутых этнологических теорий и концепций позволяет сделать вывод, что этнос представляет собой биосоциальную общность людей, обладающую следующими этнодифференцирующими признаками:

- этнонимом;
- самоназванием этноса;
- этнокультурными особенностями, которые проявляются в языке, религии, обычаях, обрядах, народном искусстве и фольклоре, нормах этики;

- антропо-психологическими признаками, т.е. отличительными чертами во внешнем физиологическом облике и в психологическом складе характера человека, что, в свою очередь, осознанно или неосознанно может в массовом или индивидуальном сознании идентифицироваться с общностью происхождения. Зачастую именно эти признаки являются исходными, начальными при определении этнической принадлежности;

- единством территории, что сыграло в свое время важную роль в этногенезе и формировании современной этнической картины мира, но утратило своё этнодифференцирующее значение в настоящее время в силу массовых миграций.

В свою очередь, этнообразующими факторами возможно выделить:

- кровное родство-единство происхождения от общего предка;

- устойчивая межпоколенная преемственность;

- единство территории;

- единство языка;

- общность исторической судьбы;

- общая культура и традиции;

- общее самосознание (этническая идентификация).

В этом значении С.В. Лурье рассматривает этнологическую культуру как структуру, скрепляющую данное общество и предохраняющую её от распада [2, с. 109].

Особым элементом в структуре этнокультуры необходимо выделить явление этнической идентичности. Определяя и структурируя этнокультуру как многофункциональную систему взаимодействия, необходимо выделить сам предмет этнокультуры и сопутствующих ему подсистем, таких, как традиции, обычаи, ценности.

Таким образом, этническая культура – это совокупность присущих этносу способов освоения условий своего существования, направленных на сохранение этноса и воспроизводство условий его жизнедеятельности.

Здесь необходимо привести четкое разграничение понятий, как этническая культура и культура этноса.

Под культурой этноса понимается вся совокупность культурного достояния, присущая данному этносу в лице отдельных представите-

лей локальных групп, этносоциальных организаций, независимо от того, имеют ли различные элементы и структуры этого достояния специфическую окраску или же являются этнически нейтральными [4, с. 78].

Под этнической культурой подразумевается совокупность лишь тех культурных элементов и структур, которые обладают этнической спецификой, выполняя как этнодифференцирующую функцию, способствуя осознанию своего единства различными, зачастую дисперсно разбросанными частями данного этноса.

Культурные трансляции, то есть распространение элементов культуры, сложившихся в результате перехода её элементов из одной культурной среды в другую – процесс объективный и разносторонний, зависящий как от естественно-природных, так и культурно-исторических условий развития общества.

Теоретически каждый элемент культуры (или явление) имеет свой генезис, начало которого определяют время и место его происхождения. Передаваясь из поколения в поколение как часть закреплённого традицией опыта такие элементы культуры становятся для данной этнокультурной среды традиционными. На определённом этапе развития в силу различного рода исторических причин ареал распространения традиционных культурных элементов выходит за пределы своего формирования. Проникая в инокультурную среду, где они не имеют генетических предшественников, такие культурные элементы представляют для неё инновации, которые, адаптируясь, могут впоследствии восприниматься и как часть «своей» традиционной культуры. Необходимо по мере возможностей чёткое разграничение в исторической ретроспективе традиций и инноваций, наиболее полно характеризующих культуру на каждом хронологическом этапе [5, с. 67].

При этом можно определить следующие позиции: 1. Общество, воспринимающее новые культурные традиции, в плане своего социально-экономического развития должно быть подготовлено к их восприятию и воспроизведению; иначе они останутся инородными включениями в чуждую этнокультурную среду. 2. Не все «необычные» для данной культуры элементы следует воспринимать как инновации: не исключено, что предшествующие формы их здесь остаются неизвестными или выполненными в другом (например, не дошедшей до нас органике) материале. 3. Необходимо различать разные уровни трансляции культуры: стадийный, наименее

чуткий к культурным дефинициям; диффузионный, соответствующий процессам естественного распространения культурных элементов; интеграционный, связанный с укрупнением культур; контактный, отражающий взаимовлияние двух (или нескольких) самостоятельных культур. 4. Традиционные элементы культуры могут видоизменяться, сохраняя при этом наиболее специфические (знаковые) детали при переходе на новые материалы. 5. На уровне перехода традиционных элементов в инновации возможны случаи трансформации (или даже смены) их функционального назначения. Вероятно, количество подобных ситуаций можно было бы увеличить. Всё это вместе взятое делает процедуру исследования трансляций достаточно сложной и требует значительной осторожности при оценке природы тех или иных культурно-исторических явлений.

Изучение общих закономерностей трансляции культур, определение доминантных особенностей, характерных для каждого исторического периода, а также выявление механизма взаимодействия отдельных культурных элементов во всей сложности и многообразии их проявлений возможно только при условии широкого хронологического диапазона привлекаемого для анализа археологического материала. Естественно, для каждой эпохи можно предполагать различные факторы, вызывающие культурные трансляции, своеобразие механизмов их передачи и форм выражения в конкретном археологическом материале. По мере развития общества происходит социализация процесса культурных трансляций, всё более отрывающегося от детерминирующего фактора влияния экологической среды. В этом отношении «стратиграфия» культурных трансляций отражает содержание исторического процесса, а конкретные их проявления могут рассматриваться в качестве «индикаторов» его направленности в тот или иной период, объединяя их тем самым в русле общей закономерности.

Рассмотрение культурных трансляций по археологическим (и отчасти письменным) источникам различных эпох показывает, что коммуникативная функция была важнейшим атрибутом человеческого общества. Обычно культурные влияния (взаимодействия, связи, процессы аккультурации и т.д.) представляются как форма проявления контактов между сложившимися человеческими коллективами. В этом плане сама идея культурных взаимодействий уже стала традиционной [6, с. 6].

Территория Центральной Азии была местом постоянных культурных взаимодействий,

начиная, пожалуй, с эпохи бронзы, когда диффундировали технология бронзовой металлургии, появление боевой колесницы и т.д. В более поздний период через территорию Центральной Азии проходили трассы Великого шелкового пути, торговля по которым имела огромное значение для межгосударственного взаимодействия. Во-первых, происходил обмен материальными ценностями. Народы Великой Степи впитывали, перенимали идеи и достижения земледельческих цивилизаций, внося в сокровищницу мировой культуры и свои достижения: переносное жилище, седло и стремяна, искусство верхового боя, изделия из войлока, кожи, золота, серебра. Во-вторых, перевозки по торговым путям облегчали распространение религиозных и культурных традиций. В-третьих, торговля на дальние расстояния усиливала кочевые народы Центральной Азии, начинавшие оказывать политическое влияние на оседлые народы [7, с. 32].

Современная этническая карта, отражающая расселение народов Центральной Азии, – это результат многотысячелетних этногенетических и миграционных процессов. становление государственности на территории Центральной Азии, Южной Сибири и Поволжья в раннем Средневековье (VI-XI вв.) связано с образованием Тюркского каганата, традиции которого были унаследованы Уйгурским каганатом, государствами кыргызов на Верхнем Енисее, кимаков и кыпчаков на Иртыше, Болгарским государством и Хазарским каганатом в Поволжье и на Северном Кавказе. Единство общественного устройства, этнокультурное родство и сходство политической организации всех этих государств позволяют рассматривать время их существования и преобладания в Великой степи как относительно цельный историко-культурный период – эпоху степных империй [8, с. 12].

На рубеже периода раннего средневековья в процессе создания Тюркского каганата и расширения его влияния на всю территорию евразийских степей широкое распространение получают памятники древнетюркской культуры. Они зафиксированы на всей территории Центральной Азии, Саяно-Алтая, Притяньшанья. Древнетюркские поминальные оградки обнаружены на Южном Урале.

Наиболее ранние памятники, относящиеся к периоду формирования культуры древних тюрок на Алтае в V-VI вв., составляют «берельский тип могил». Для памятников данного типа характерны небольшие каменные насыпи, широкое расположение могил, погребение челове-

ка с 1-3 конями на уступе могильной ямы. В инвентаре захоронений имеются луки с длинными, массивными накладками, палаши с кольцевым навершием, детали панциря, предметы конской упряжи, которые дают основание относить эти памятники к середине I тыс. н.э. Д.Г. Савинов относит к этому периоду впускное захоронение с конем в кургане Улуг-Хорум в Туве, в инвентаре которого имеются ранние орнаментированные стремена. Подобные стремена обнаружены на Алтае, в Минусинской котловине и Поволжье, что дает основание связывать их распространение со временем максимального расширения Первого Тюркского каганата во второй половине VI в. Истоки обряда погребения с конем восходят к предшествующим культурам хунно-сарматского и скифского времени в Горном Алтае [9, с. 8]. Хотя в берельских памятниках не представлены поминальные оградки, не приходится сомневаться, что древнетюркская поминальная обрядность восходит к местным культурным традициям, поскольку поминальные комплексы с оградками и балбалами имеются в булан-кобинской культуре хунно-сарматского времени. В культурах Горного Алтая подобные оградки появляются в конце I тыс. до н.э., а традиция установки поминальных стел уходит в эпоху бронзы.

Очевидно, что после переселения на Алтай древние тюрки восприняли погребальную и поминальную обрядность местного кочевого населения Горного Алтая. С образованием могущественной военной державы, Первого Тюркского каганата, поминальный культ древних тюрков приобрёл ярко выраженный военно-дружинный характер, который проявился в установке балбалов по числу убитых поминаемым воином врагов.

Основные элементы древнетюркского предметного комплекса сложились в кочевой среде ещё в хуннское время. Это относится к предметам военно-дружинной субкультуры: вооружению, конской сбруе, воинскому снаряжению, украшениям и пиршественной посуде, которые присутствуют в сформировавшемся виде уже в культуре хуннов. Ко времени сложения культуры древних тюрков данный комплекс претерпел существенные изменения. В середине I тыс. н.э. древнетюркская культура испытывала значительный приток инокультурных инноваций из иранской и китайской среды. В их числе были седла с жёстким остовом и стременами, новые формы вооружения ближнего боя, украшений и пиршественной посуды. В Первом Тюркском ка-

ганате для прокламативных целей стала применяться согдийская письменность [10, с. 79].

Древнетюркские петроглифы и тамги восходят к центральноазиатской культурной традиции бронзового и раннего железного века. Стилистические и сюжетные изменения в изобразительном искусстве древнетюркского времени характерны для всего центральноазиатского историко-культурного региона.

Важной темой в изучении культуры древних тюрков является выделение и характеристика памятников Первого Тюркского каганата. Длительное время памятники этого периода не выделялись из общего массива древнетюркских комплексов VI-VIII вв. Однако с выделением «кудыргинского этапа» в культуре древних тюрков по материалам Горного Алтая выявилось, что синхронизация с ним комплексов на сопредельных территориях Центральной Азии встречает серьёзные трудности. В западном ареале распространения древнетюркских памятников, на Алтае, Тянь-Шане, в Казахстане и Средней Азии, к VI-VIII вв. отнесены погребения с конём, в инвентаре которых имеется поясная фурнитура, выполненная в геральдическом стиле. Однако на основной территории распространения древнетюркской культуры таких памятников нет. На совершенно иных основаниях выделены древнетюркские поминальные комплексы и петроглифы Первого Тюркского каганата. Ряд исследователей считает, что для древних тюрков в этот период не были характерны каменные изваяния и руническая письменность, которая была создана только во Втором Восточном Тюркском каганате в VII в. По-видимому, традиции установки каменных изваяний, наряду со стелами, у поминальных оградок должна была возникнуть ещё в период существования единого Первого Тюркского каганата, иначе трудно объяснить существование схожих поминальных обрядов в разных тюркских государствах, находившихся во враждебных отношениях друг с другом в VII-VIII вв. Д.Г. Савинов относит к кудыргинскому этапу изваяния и стелы с дополнительными рисунками, сценами охоты и поклонения. Однако судя по стилистическим особенностям рисунков, эти памятники могут относиться к разным хронологическим этапам древнетюркской культуры [11, с. 104].

Важной проблемой в изучении культуры древних тюрков является уточнение её внутренней хронологии и периодизации, выделение локальных вариантов в массиве комплексов, относящихся к VII-X вв. На материалах раскопок из

Саяно-Алтая и Тянь-Шаня в последние десятилетия создано несколько детальных классификаций погребальных и поминальных памятников, каменных изваяний, инвентарных комплексов. По ряду признаков выделены памятники «катандинского типа», синхронные времени существования Второго Восточного Тюркского каганата в Центральной Азии и Западного Тюркского и Тюркешского каганатов в Притяньшанье, Казахстане и Средней Азии. Одним из основных признаков этого периода является поясная и сбруйная фурнитура с гладкой, неорнаментированной поверхностью. Локальные различия между западным и восточным ареалом распространения древнетюркской культуры объясняются разной ориентацией внешних культурных связей. Западные тюрки в гораздо большей степени, чем восточные, были связаны с иранцами и согдийцами, а восточные больше ориентировались на престижные элементы культуры империи Тан.

Памятники культуры древних тюрков VIII-X вв., относящиеся ко времени утраты ими государственной самостоятельности и вхождения в состав государств уйгуров и кыргызов, изучены в Саяно-Алтае и Монголии. Ряд исследователей выделяют в этот период два хронологических этапа, синхронные времени существования уйгурского каганата VIII-IX вв., и кыргызского IX-X вв.

Об этнокультурной истории населения Уйгурского каганата известно очень мало, что объясняется, в первую очередь, слабой степенью изученности археологических памятников, которые могут быть сопоставлены с уйгурами.

Сведения о сооружении уйгурами городов на р. Кем (Енисее) имеются в письменных источниках. В памятнике Боян-чора говорится: «Там я распорядился устроить свой беловатый лагерь и дворец (с престолом), там я заставил построить крепостные стены (заборы), там я провёл лето и там я устраивал моления высшим божествам (?). Мои знаки (тамги) и мои письма я там приказал сочинить и врезать в камень».

С периодом пребывания уйгуров на территории Тувы связано распространение здесь каменных изваяний, отличающихся от древнетюркских отсутствием оградок и рядов камней-балбалов, иконографией (фигура человека с сосудом в двух руках), дополнительными деталями (изображения кос, головных уборов и поясов с многочисленными подвесными ремешками и лировидными подвесками). Среди них выделяются тщательностью изготовления изваяния

Центрально-Тувинской котловины, образующие отдельную стилистическую группу памятников. Датировка изваяний с сосудом в двух руках определяется по изображённым на них реалиям VIII-IX вв.

В настоящее время в Туве исследовано несколько городищ и крепостей, уйгурская принадлежность которых определена С.И. Вайнштейном. Однако, следует отметить, что материал из уйгурских городищ, представляющих не городища в полном смысле этого слова, а скорее оборонительные сооружения на случай военной опасности, недостаточно выразителен. Это фрагменты керамики, зернотёрки, отдельные металлические орудия и костяные поделки, имеющие достаточно широкий круг аналогий и поэтому малоинформативные. На некоторых городищах (БаажинАлак), наряду с уйгурской, встречается керамика с врезным орнаментом, сопоставимая с хуннской [12, с. 94].

В VIII-X вв. в культуре древних тюрков, как и в других кочевых культурах Центральной Азии, наступил период подлинного расцвета в художественной обработке металла. Орнаментация поясной и сбруйной фурнитуры, парадного вооружения, пиршественной посуды и украшений достигла наивысшего разнообразия. Это произошло вследствие интенсификации торговых и культурных связей, проникновения в кочевую среду новых приёмов технологии и мотивов орнаментации в тюркитике. Заметным фактором в развитии культуры этого времени стало проникновение в Центральную Азию мировых прозелитарных религий, распространение которых привело к заимствованию канонической религиозной символики в орнаментации.

В начале II тыс. н.э. после разгрома уйгурского каганата кыргызами и выселения с территории Центральной Азии массы тюркоязычных телесских племён этот район попадает под власть киданей и постепенно заселяется монголоязычными кочевниками.

Первое упоминание о кыргызах имеется в китайских исторических сочинениях относится к концу III в. до н.э. Последующий период древней истории кыргызов вплоть до V в. н.э. очень слабо освещен в источниках, а попытки сопоставления исторических сведений с конкретными археологическими культурами и отдельными памятниками остаются дискуссионными.

Опыт реконструкции древнего этапа этнокультурогенеза имеет важное значение для истории не только кыргызского этноса, но и всего Центральноазиатского историко-культурного

региона. Все сведения о древнем периоде истории кыргызов содержатся в очень фрагментарных и лаконичных сообщениях китайских династических хроник [13, с. 76].

В VI в.н.э. кыргызы уже обитали на Енисее. С того времени на Минусинской котловине распространяются памятники кыргызской культуры.

В VI-VIII вв. н.э. государство кыргызов на Енисее подвергалось неоднократным вторжениям войск тюркских, сейянтосского и уйгурских каганов. Кыргызы попадали в зависимость от каганов центральноазиатских государств. Границы кыргызской культуры не выходили за пределы Минусинской котловины.

В 20-е годы IX в. кыргызы, воспользовавшись ослаблением уйгуров, восстали против Уйгурского каганата. В результате длительной войны в 840 г. уйгурское государство было разгромлено. Кыргызские войска продвинулись в Монголию, доходили до Алашаня и южной Маньчжурии. Одним из основных направлений военных походов кыргызов в середине IX в. стал Восточный Туркестан, куда они устремились вслед за бежавшими уйгурами и другими телесскими племенами. Уйгуры появились в Восточном Туркестане еще в конце VIII в., в ходе войн с тибетцами. После крушения уйгурского каганата сюда переселилась большая группа телесских племен, создавших Турфанское и Кучарское княжества [14, с. 186].

Длительное время из-за слабой изученности археологических памятников Восточного Туркестана какие-либо материалы, связанные с пребыванием кыргызов на данной территории, не выделялись.

Новые возможности для выделения материалов кыргызской культуры открылись в 90-е гг. при ознакомлении с музейными коллекциями и археологическими памятниками Восточного Туркестана.

Важной проблемой является выяснение причин завершения периода существования древнетюркского этноса и культуры на рубеже эпох раннего и развитого средневековья и сохранения древнетюркского наследия в культурах других кочевых этносов.

Прекращение существования древнетюркской культуры произошло без видимых внешних причин, таких как завоевание, истребление, миграция. Вероятно, для разных районов Центральной Азии конкретные причины этого явления могут быть различными. В Минусинской котловине обитавшая в этом районе группа древних тюрков ассимилировалась в кыргызской среде.

На Алтае и в Туве обнаружены отдельные погребения с конём, относящиеся к предмонгольскому и монгольскому времени [9, с. 24]. Судя по этим памятникам, небольшие группы кочевников, потомков древних тюрков продолжали обитать в Саяно-Алтае, сохраняя черты этнического своеобразия вплоть до монгольского времени. Однако облик их культуры существенно изменился. В предметном комплексе получили распространение вещи, характерные для культур кочевников эпохи развитого средневековья. Западные тюрки вошли в качестве одного из основных компонентов в этносы карлуков и кыпчаков. Большая часть карлуков занималась кочевым скотоводством. Памятники кочевников карлуков слабо выявлены, что также является проблемой для изучения их роли в этнокультурных процессах данной территории. С кочевыми карлуками связано несколько раскопанных подкурганых погребений, совершённых по обряду труположения с конём [15, с. 49].

На протяжении своего существования культура древних тюрков оказывала значительное влияние на культуры других тюркоязычных кочевых этносов, находившихся с ней в непосредственных контактах. В наибольшей степени это влияние отразилось на формировании предметного комплекса кыргызов, уйгуров и других телесских племён. С наибольшей полнотой наследие древнетюркской культуры воплотилось в культуре кыпчаков. В составе данной культуры, в трансформированном виде, сохранились и обряд погребения с конём, и жертвенно-поминальные комплексы с изваяниями, и все главные элементы предметного комплекса. Основные компоненты древнетюркской культуры сохранились и в культуре тюркоязычного кочевого населения государства карлуков в Притяньшанье. Значительные изменения в погребально-поминальной обрядности местных кочевников произошли в X в. в связи с принятием ислама в качестве государственной религии в государстве Караханидов.

Сложнее судить о возможности влияния древнетюркского этноса и культуры на этнокультурогенез кочевников западных районов Евразийского пояса степей. Судя по имеющимся историческим сведениям, такое влияние могло иметь место в периоды существования Первого Тюркского и Западного Тюркского каганатов.

Влияние древнетюркской культуры на тюркизированное население северной периферии кочевых мира было как непосредственным, так и опосредованным через воздействие на лесос-

тепные племена уйгуров, кыргызов и кыпчаков. В период позднего средневековья в Центральной Азии складываются границы распространения кочевых этносов и культур, характерные для

периода этнографической современности. Ряд элементов в этнографической культуре современных коренных народов Сибири унаследован от предшествующих культур [16, с. 4].

Литература

- 1 Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983. – С. 412.
- 2 Лурье С.В. Историческая этнология: учебное пособие для вузов. – М.: Академический Проект: Гаудеамус, 2004. – С. 624.
- 3 Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М., 1989. – С. 247.
- 4 Арнольдова А.И. Введение в культуuroлогию. – М.: Народная Академия культуры и общечеловеческих ценностей, 1993. – С. 349.
- 5 Шаваева М.О., Эфендиев Ф.С. этнокультура как много-функциональная система взаимодействия. – Нальчик, 2005. – С. 185.
- 6 Савинов Д.Г. Культурные трансляции и исторический процесс (палеолит — средневековье). – СПб., 1994. – С. 176.
- 7 Агелеуова А.Т. Тюркское манихейство как феномен средневековой культурной традиции на территории Центральной Азии // Вестник КазНУ. Серия Культурология. Вып. 1. – 2009. – С. 31-33.
- 8 Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. 2005: Степные империи древней Евразии. – СПб., 2005. – С. 346.
- 9 Могильников В.А. Об истоках генезиса древнетюркской культуры // Культуры евразийских степей второй половины I тыс. н.э. Самара, 1996. – С. 25.
- 10 Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1986. – С. 268.
- 11 Савинов Д.Г. Древнетюркские племена в зеркале археологии // С.Г. Кляшторный, Д.Г. Савинов. Степные империи Евразии. – СПб.: Фарн., 1994. – С. 92-165.
- 12 Кызласов Л.Р. История Тувы в средние века. – М.: МГУ, 1969. – С. 212.
- 13 Худяков Ю.С. Проблемы истории древних кыргызов // Этнографическое обозрение. – 2001. – №5. – С. 75-78.
- 14 Худяков Ю.С. Кыргызы в Восточном Туркестане // Кыргызы: этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии: материалы Международной научной конференции, посвящённой 1000-летию эпоса «Манас». 22-24 сент. 1994 г. Бишкек, 1996. – С. 180-195.
- 15 Могильников В.А. Кимаки. – Сросткинская культура. – Карлуки // Степи Евразии в эпоху Средневековья. Серия: Археология СССР. – М., 1981. – С. 43-52.
- 16 Этнокультурные процессы в Южной Сибири и Центральной Азии в I-II тысячелетии н.э. – Кемерово, 1994. – С. 252.

References

- 1 Bromlej Ju.V. Oчерki teorii jetnosa. – M., 1983. – S. 412.
- 2 Lur'e S.V. Istoricheskaja jetnologija: uchebnoe posobie dlja vuzov. – M.: Akademicheskij Proekt: Gaudeamus, 2004. – S. 624.
- 3 Arutjunov S.A.. Narody i kul'tury: razvitie i vzaimodejstvie. – M., 1989. – S. 247.
- 4 Arnol'dova A.I. Vvedenie v kul'turologiju. – M.: Narodnaja Akademija kul'tury i obshhechelovecheskih cennostej, 1993. – S. 349.
- 5 Shavaeva M.O., Jefendiev F.S. jetnokul'tura kak mnogo-funkcional'naja sistema vzaimodejstvija. – Nal'chik, 2005. – S. 185.
- 6 Savinov D.G. Kul'turnye transljicii i istoricheskij process (paleolit — srednevekov'e). – SPb., 1994. – S. 176.
- 7 Ageleuova A.T. Tjurkskoe manihejstvo kak fenomen srednevekovoj kul'turnoj tradicii na territorii Central'noj Azii // Vestnik KazNU. Serija Kul'turologija. Vyp. 1. – 2009. – S. 31-33.
- 8 Kljashtornyj S.G., Savinov D.G. 2005: Stepnye imperii drevnej Evrazii. – SPb., 2005. – S. 346.
- 9 Mogil'nikov V.A. Ob istokah genезisa drevnetjurkskoj kul'tury // Kul'tury evrazijskih stepej vtoroj poloviny I tys. n.е. Samara, 1996. – S. 25.
- 10 Hudjakov Ju.S. Vooruzhenie srednevekovyh kochevnikov Juzhnoj Sibiri i Central'noj Azii. – Novosibirsk, 1986. – S. 268.
- 11 Savinov D.G.. Drevnetjurkskie plemena v zerkale arheologii // S.G. Kljashtornyj, D.G. Savinov. Stepnye imperii Evrazii. – SPb.: Farn., 1994. – S. 92-165.
- 12 Kyzlasov L.R. Istorija Tuvy v srednie veka. – M.: MGU, 1969. – S. 212.
- 13 Hudjakov Ju.S. Problemy istorii drevnih kyrgyzov // Jetnograficheskoe obozrenie. – 2001. – №5. – S. 75-78.
- 14 Hudjakov Ju.S. Kyrgyzy v Vostochnom Turkestane // Kyrgyzy: jetnogeneticheskie i jetnokul'turnye processy v drevnosti i srednevekov'e v Central'noj Azii: materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, posvjashhjonnoj 1000-letiju jeposa «Manas». 22-24 sent. 1994 g. Bishkek, 1996. – S. 180-195.
- 15 Mogil'nikov V.A. Kimaki. – Srостkinskaja kul'tura. – Karluki // Stepi Evrazii v jepohu Srednevekov'ja. Serija: Arheologija SSSR. – M., 1981. – S. 43-52.
- 16 Jetnokul'turnye processy v Juzhnoj Sibiri i Central'noj Azii v I-II tysjacheletii n.е. – Kemerovo, 1994. – S. 252.

Қалиев Д.
**Қазақ хандығы тұсындағы
топонимикалық мәселелер**

Тарихи уақыт аралығында дәстүрлі мал шаруашылығына қажетті жануарлар мен өсімдіктердің жеке түрінің ареалын анықтау, ландшафт өзгерістерін зерделеу, табиғат пен табиғи ресурстарды қорғау сияқты күнделікті туындайтын іс-шаралар географиялық нысандардың айырым белгілері болып табылатын атауларды өмірге алып келді. Нақты тарихи кезеңде және табиғи ортада қалыптасқан қандай да болмасын топонимикалық атаулардың көпшілігі жергілікті жердің физикалық-географиялық ерекшеліктерін сипаттайтын құнды тарихи мәліметтер болып табылады. Осы тұрғыдан алып қарағанда, көшпелі қазақ қоғамының сан ғасырлар бойы табиғатты пайдалану барысында жинақтаған топонимикалық білімі шаруашылықты тиімді ұйымдастыруға негіз болды. Қазақстанның жер-су атаулары ұлттық тіл мен этникалық мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде танылып, халықтың тарихи жадынан үлкен орын алды.

Тарихшылар көтерер жүк өте ауыр. Олардың алдынан құм жұтқан қазақтың қалаларының тарихын зерттеу міндеті түскен жоқ. Жер атауларының тарихы да тұтас елдің тарихымен сабақтас, өз кезегінде жеке адамдардың тарихынан бөліп алып қарауға болмайды.

Түйін сөздер: топонимика, Қазақ хандығы, жарлық, қоныстану, бекініс, шаңырақ, ауыл-аймақ.

Kaliyev D.
**Toponymical problems during
the Kazakh Khanate**

Identification of an area of certain types of animals and plants that are necessary for traditional agriculture in an historical period, a research of landscape changes, a preservation of the nature and natural resources and other everyday activities make all names that are the distinctive feature of geographical objects. A lot of some toponymic names that were formed in a concrete historical period and in the nature are valuable historical materials which characterize physical-geographical features of the area. By this side, toponymic knowledge of the Kazakh nation that they have formed using the nature for many centuries became a basis for an effective organization of the culture. Names of the areas of Kazakhstan were considered as the main forming component of the national language and the ethnic culture and have an important place in a historical mind of the nation.

The load of the historians is very heavy. They have their own engagement to research the history of Kazakh towns that were lost under the heavy sand of the time.

Key words: toponymy, Kazakh khanate, decree, settle, stronghold, a family, countryside (rural area).

Қалиев Д.
**Топонимическое проблемы
во времена казахского ханства**

Определение в историческом промежутке ареала отдельных видов, необходимых для традиционного сельского хозяйства животных и растений, исследование ландшафтных изменений, сохранение природы и природных ресурсов и многие другие повседневные мероприятия дают начало всем названиям, которые являются отличительными чертами географических объектов. Множество каких-либо топонимических названий, сформировавшихся в конкретном историческом периоде и в природной среде, являются ценными историческими данными, характеризующими физико-географические особенности местности. С этой точки зрения, топонимические знания кочевых казахов, которые они собирали в ходе использования природы на протяжении многих веков, стали основой для эффективной организации хозяйства. Названия населений Казахстана были признаны основной составляющей национального языка и этнической культуры и имеет место в историческом сознании народа.

Ключевые слова: топонимика, Казахское ханство, указ, поселение, крепость, семья, сельская местность.

**ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ
ТҰСЫНДАҒЫ
ТОПОНИМИКАЛЫҚ
МӘСЕЛелЕР**

XVIII ғасырдың басында Қазақ хандығының жағдайы айтарлықтай әлсіреп, ол қазақ-орыс қатынастарына өз әсерін тигізбей қоймады. Біріншіден, қазақтар Жоңғария тарапынан кең ауқымды шабуылдарға ұшырады, маңызды қала орталықтарымен бірге Оңтүстік Қазақстандағы біраз жер бөлігінен айырылып қалды. Екіншіден, Петр реформалары ресейлік әскердің техникалық қайта қару-жарақтануы мен жаңғыртылуына алып барды. Жоңғариядағы қазақ елшісінің айтуынша: «Алғашқыда біз Русьтегі Тобыл уездіне соғыспен шайқасқа барушы едік ... және біршама орыстарды қиратып, ал басқаларын тұтқынға алатынбыз, ал қазір дәл сол орыстар қорғанатын болды» [1].

Солтүстік және Батыс Қазақстанның отаршылдыққа ұшырауы Қазақ хандығында болып жатқан жағдайдың арқасында біраз жеңілденіп еді. 1715 жылы Тәуке ханның және Қайып ханның өлімінен кейін 1718 жылы саяси ақсүйектердің әртүрлі топтары арасында билікке деген қантөгіс күрес басталады, ал ол күрделі ішкі саяси жағдаймен бірге қаптасып мемлекеттің бөлінісіне алып барады. Бірқатар қазақ басшылары бір жағынан жоңғарлармен және екінші жағынан ішкі саяси күрестен бас сауғалап, серіктес іздеп сыртқы күштермен, дәлірек айтқанда Ресеймен байланысты жақсартуға тырысады. Осылайша, жас, беделді Әбілқайыр сұлтан 1718 жылы хан дәрежесін алып, теңсіз әскери-саяси одақ құру туралы Ресейге өтініш жасайды. Ханның бұл қадамы Кіші және Орта жүз басшыларының бір бөлігінің Ресеймен сауда және саяси жақындасуға деген қызығушылықтарымен сәйкес келді. Бірқатар билер мен батырлардың қолдауы арқасында Әбілқайыр хан 1731 жылы Ресейдің Солтүстік-Батыс Қазақстанға протекторат көрсетуін заңды түрде бекітуге қол жеткізді.

Тобыл маңы даласы Әбілқайырдың иелігі құрамына кірген және біршама ерте Ресейдің отаршылдығын кеңейту саясатының нысанына айналды. Ханның қолдауына сүйене отырып, ресейлік билік қазақ-башқұрт шекарасына белсенді түрде бекіне бастады. Аймақтың отарландыру орталығына 1743 жылы негізі салынған Орынбор (қазір – Орск қ.) айналды. Орынбор өлкесінің алғашқы құрушылары болып Сенаттың обер-хатшысы Кириллов (1735-1737 жж.), кеңесші В.Н. Татищев (1737-1741 жж.); князь Урусов (1739-1741 жж.), Орынбор губерниясының

алғашқы генерал-губернаторы болған контр-адмирал және құпия кеңесші И.И. Неплюев (1742-1758) болды.

И.И. Неплюевтің басты міндеті Орынбор қаласы мен Уйск-Тобыл қорғаныс бағытының құрылысы болған. 1743 жылы ол Үй және Тобыл өзендері бойынша бекіністер салу үшін Есет даласына барды. Тобыл бойынша ол Бақлан бекінісін, ал солтүстікке қарай 16 шақырым жерде – Прочетный қорғанын, одан 20 шақырым солтүстікке қарай – Құртамаш бекінісі мен Утятский форпостынан 10 шақырым оңтүстікке қарай Лебяжий бекінісін салды. Үй өзені бойымен және ары қарай батысқа қарай Орал бойымен Усть-Уйский, Крутоярский, Қаракөл, Троицк, Степная, Магнит, Қызыл, Ұртазы, Таналы бекіністері салына бастайды. Осылайша, 1743 жылдың өзінде орыс қоныстары башқұрт және қазақ екі ағайынды халықты екі айырып, Орынбор губерниясы бойымен өтеді. 1748 жылы Орынбор қазақ әскері құрылды, оның атаманы 1778 жылға дейін Моргунов В.И. болды.

Жабық-Қарағай көркем орманы орналасқан Тобыл мен Орал өзендерінің аралығының ауқымды аудандары, Аятов, Сынтасты, Желкуар, Бірсуат бастауларын жаппас, жағалбайлы, қыпшақ, арғын, кейбір керей және уақ руларының қазақтары мекендеген. Бекіністер жолағы мен қазақтардың қоныстарының құрылу үдерісі қазақтардың жерлерін тартып алумен, әсіресе шаруашылық тұрғысынан ең құнды Үй, Тобыл, Орал өзендерінің бойындағы жайылымдарын тартып алумен бірге жүріп отырған. Осыған байланысты пайда болған жайылымдардың жетіспеуі Әбілқайыр ханның беделінің бірден төмендеуіне алып барады. Оның өлімінен кейін 1748 жылы Орал және Тобыл өзендерінің жоғарғы жағындағы жерлер оның ұлы Ералы сұлтанға, ал Тобылдың оң жақ жағалауы Абылай ханға көшеді.

Есет, Үй және Новоишим жолақтарының салынуы Орта Тобыл маңы оңтүстігі аудандарының, Тобыл мен Есіл өзендерінің арасындағы кеңістіктің қоныстануына байланысты болған Оралдың оң жақ сыртына ауқымды көшу үдерістерін тудырды. Шекара билігінің өктемдік жүргізу саясаты бір уақытта бейбіт, демократиялық акциялармен бірге жүріп өтті. Ол ең алдымен Ресейдің Сібірге деген әскери әлсіздігінен болған, себебі бекініс жолақтары ұзаққа созылып жатты, ал гарнизондар саны аз болды.

Қазақ-орыс қатынастарының шарқырауының тағы бір кезеңі XVIII ғасырдың 70 жылда-

рына келді. Қазақтардың ортаршылдыққа қарсы күресінің күшеюі Волга бойы, Орал және Сібірдің бір бөлігін қамтыған Е. Пугачевтің көтерілісімен тұспа-тұс келіп. Өз жағына халықтың барынша көп бөлігін тарту мақсатында Пугачев өлген Петр III императордың атымен өзің атауды жөн көреді. Осы аумақта тұрып жатқан халықтың Екатерина II басқаруына деген наразылығын пайдала отырып, Пугачев мынандай ұран тастайды: «... өмір-бақи еркіндік, помещиктерден бостандық, олардан есе алу, жердің шаруаларға өтуі және салықтан 10 жылға босату».

1774 жылдың көктемінде Е.И. Пугачев Троицк бекінісінің түбінен қазақтарға өзіне қосылып, шекаралық жолақтары бекіністерді талқандап, ондағы азық-түліктерді иемденуді ұсынуға өкілдерін жібереді. Оған жауап ретінде қазақтардың үлкен күштері көтерілісшілерді күткен бекіністерге жинала бастайды. Көшпенділер біршама саналы түрде бекініс жолақтарының бойындағы бекіністер мен ауылдарды талқандайды. Олардың өздері бекіністерге «ештенге істеуге болмайтындығын», сондықтан шаруалар мен оның маңайындағы қоныстардағы азық-түлік қорларын жоя отырып, оларды азық-түлікпен қамтамасыз етуде дағдарыс туғызу қажет деген [2].

Әскери жорықтарға қоластындағы Жағалбайлы, Сары жетім және Шақшақ руларының ауылдарымен бірге Тобыл маңы даласында көшіп жүрген Орта жүз ханы Батырдың ұлы Құдайменді сұлтан, арғындардан Дәуітбай тархан, қыпшақтардан Төртқара мен Избасты, керейлерден Қосдәулет пен Балбек, уақтардан Сарғалдақ старшиналары қатысқан. Орталық Қазақстанға тобыл маңы қазақтарына көмекке Абылайдың басқа күйеу баласының – Барақтың ұлы Дайыр сұлтанның отрядтары келіп жетеді.

1774 жылдың жазында қазақтардың шекаралық жолаққа шабуылдары күшейеді. Әсіресе бекіністерде «күн сайын жаулардың шабуылдары, шайқастар, өлім, адамдардың тұтқындалуы мен малдардың үлкен көлемде айдалып кетуі» жүретін Есет ауданы мен Үй жолағындағы жағдай тым ауыр болған [2]. Бұл кезеңде Пугачевтің көтерілісшілері Троицк бекінісін бағындырғаннан кейін Волга маңына кетіп қалған еді, осылайша қазақ қоныстарынан біртіндеп алыстай береді, алайда сол кездерде де Пугачевтің әлі де қазақ даласында жүргендігі туралы сыбыстар жалғасып жатқан еді. Жолақтағы толқыныстар Пугачевтің жеңілісінен кейін де жалғасып жатты, көшпенділердің отрядтары бекіністерге, қо-

ныстарға және казак разьездеріне шабуылдап отырды. Алайда олардың Ресейдің әскери басқыншылығына қарсы тұру үшін шынайы қуаты болмады және уақыт өте келе отаршыл биліктен ара-тұра ресей шекаралық әкімшілігінің айтқан белгілі бір шарттарына көне отырып, жайылымдарда көшіп-қонуға өтіне отырып, өз жайылымдарынан айырылуына көнуге тура келді.

1817 жылы Тобыл маңы қыпшақтары Жихангердің ұлы Жантөрені, ал арғындар Құдайменденің ұлы Жұманы хан көтереді. Осылайша, XIX ғасырдың басында Тобыл маңы біржолата Уәлидің бақылауынан кетеді. Билік толықтай ру ақсүйектерінің қолына көшеді, негізінен Жұма ханның аталығы Жәнібек тарханның немересі Мұса Дәуітұлы мен Жантөре ханның аталығы би Мәметек Дауқашарұлы ең көп беделге ие болады. Аталықтардан басқа, хан билігі ру ақсүйектері қоғамынан сайланатын төрт накібтен тұратын кеңеспен шектелген.

1821 жылы Уәли ханның өлімінен кейін оның мұрагері болып Ғұбайдұлла жарияланады, алайда шекаралық билік Қазақстан аумағына басқарудың жаңа жүйесін енгізуді жоспарлайды, сондықтан 1822 жылы хан билігін жою мен Ресейдің казак даласына әсерін тарату бойынша бірқатар шаралар қабылданған болатын. «Сібір қырғыздары туралы жарлыққа» сәйкес дала аға сұлтандар басқаратын ішкі округтер мен кіші-сұлтандар басқаратын болыстарға бөлінеді. Әрбір округтің орталығында бекініс пен округ әкімшілігі мен әскери гарнизон орналасқан әкімшілік орталықты тұрғызу жоспарланған. Осылайша шекаралық билік Ғұбайдулла мен беделді билердің ысырып тастаған беделді сұлтандарын өз жақтарына тартуды көздеген. Ол жоспар жүзеге асады. «Жарлықтың» жобасы казак даласында таралғаннан кейін беделді сұлтандар аға сұлтан болуға және ресей билігінен қолдау алуға үміттеніп өз қызметтерін ұсына бастайды.

1823 жылдың жазында Петропавл бекінісіне Есіл және Тобыл аралығында Арғын ішкі округін құру тілегін айтып Жұмадан елшілер келеді [3]. Осыған ұқсас ұсыныстар басқа сұлтандардан да келе бастайды. Ғұбайдулла 1822 жылдың өзінде Петропавлда болып, «Жарлық» жобасымен танысқаннан кейін өзінің қарсыластарының алдын орау мақсатында өзінің ордасынан алыс емес, Көкшетау тауларында бекініс құруды бұйырады. 1824 жылы Қарқаралы және Көкшетау бекіністері құрылған.

Дәл сол кезде «Орынбор қырғыздары туралы жарлық» бекітілген болатын, оған сәйкес Кіші

жүз және Орта жүздің батыс аудандары Орынбор генерал-губернаторлығының құрамына еніп, үш бөлікке бөлінген. Қостанай облысының батыс аудандары, негізінен қазіргі Денисов және Таран аудандарының аумағы Орынбор болысы қазақтарының Батыс бөлігінің бір бөлігіне айналды. Осыдан кейін Жұма Құдаймендіұлы аға сұлтан бола алмағаннан кейін Орынбор болысына өтіп, Шығыс бөлікке билеуші сұлтан дәрежесін алып, 1830 жылға дейін сол орында болған. Билеуші сұлтанның қысқы ордасы қазіргі Меңдіқара ауданының батыс бөлігіндегі Усть-Уй бекінісінде орналасқан, негізгі қоныстар қазіргі Меңдіқара, Федеров, Тара аудандарының аумағында болған. 1830 жылдан бастап 1835 жылға дейін билеуші сұлтан қызметін Жантөре атқарған, 1835 жылдан 1841 жылға дейін – Шотай Бақтыгерейұлы, 1841 жылдан 1851 жылға дейін Ахмет Жантөрин, 1851 жылдан 1869 жылға дейін – Мұхаммед Жантөрин болған [4].

Өздеріңіз көріп отырғандай XIX басындағы Ресейдің казак жерлеріндегі саясаты белсендірей бастаған. Ол Қазақ хандығының Уәли сұлтанның билігі кезіндегі әлсіреуімен, сонымен қатар Ресей империясының аймақтағы күшеюінен туған. Отарлаушы биліктің барлық іс-шаралары Солтүстік және Шығыс Қазақстанды империя құрамына кіру мақсатында жасалып отырған.

Г. Спасскийдің 1820 жылғы «Сібір хабаршысында» жарияланған «Үлкен, Орта және Кіші Ордадағы қырғыз-қайсақтар» атты жұмысында казак рулық бөліністерінің қазіргі Қазақстан аумағында орналасуы туралы қызықты мәліметтер бар [5]. XVIII ғасырдың соңы – XIX ғасырдың басында Г. Спасскийдің мәліметтеріне сәйкес, Таран, Денисов және Жетіқара аудандары аумағында арғын, жаппас және жағалбайлы казак рулары көшіп-қонған. Ол Таран және Денисов аудандарының аумағында «4 бөлімде 6 мың шаңыраққа дейін Шақшақ рулы Арғындар көшіп-қонған. Басқарушылар Мұса батыр, Меңдібай батыр, Шарапас, ал оларды Жұма сұлтан басқарған. Жазда Анте өзенімен Тобылдың жоғарғы жағында, қыста Торғай, Сары бұтақтан Улкаяк (Олқаяк – авт) өзеніне дейін Сары Қопа шатқалы бойымен, Олқаяқтың сағасындағы қамыстарда, Қызылкөл, Құржан, Төбекөл көлдері бойымен, Бескөпе көлінде және Тұсын құмдарында көшіп-қонады» [5, 93 б].

Г. Спасскийдің мәліметтеріне сәйкес Денисов ауданының солтүстігінде, Жетіқара ауданында, қазіргі Челябин облысымен шекаралас жерлерде «Байұлы Жаппас руының 5 бөлімін-

де 7200 шаңыраққа дейін көшіп-қонған. Оны Титулдық кеңесші Көбек Шүкіралиев, Нұрбай, Ақсақал және Байсақал Тілекиндер басқарған, онымен бірге 8 мың ағайыны бар Сейітқали Нұралиев бар. 3 мың шаңыраққа дейінгі Табын руының Жетіруы. Оны Ақкөз батыр басқарған. Екі ру да көшіп-қонады: жазда Сыр мен Құбандарияның солтүстігінен Қара құмға дейін, Торғай және Тобол өзендері бойымен, Үш-Аят сағасы жанымен, Троицкке қарай» [5, 97 б].

Оралдың жоғарғы жағында қазіргі Челябинь облысының аумағында, Ресей Федерациясының Орынбор облысының шығыс аудандарында, сондай-ақ қазіргі Жетіқара ауданының аумағында Жағалбайлы руының Жетіруының 12 бөлімінде 7 мың шаңыраққа дейін мекендеген. Оларды Серғазы Алашев сұлтан мен Қолыбай, Құтырбаш, Бекет, Алшынбай, Бұрымбай мен Асау старшиналары басқарған. Олардың қоныстары жазда Құмақ өзенінің бойындағы Қараша тауда және Тобыл өзенінің бойында, ал қыста олар Жоғарғы өзенді бекіністен Орал бойымен жоғары қарай Жоғарғы Оралға дейін көшіп-қонған» [5, 109].

Зерттеліп отырған аймақтың топонимдері туралы мәліметтер 1832 жылы басып шығарылған А.И. Левшиннің энциклопедиялық еңбегінде бар. Қазақстанның гидрографиялық желісін сипаттай отырып, «Тобылға батыстан құятын өзендердің ішінде Аят өзінің орманды жағалауларымен керемет» деп атап өтеді [6, 65 б]. Сауда жолдарын сипаттау кезінде А. Левшин қазіргі Қостанай облысының аумағымен Троицктен Михайловск (Қарабалық ауданы) бекеті арқылы Аяттың құятын жері мен Елизветинск (Таран ауданы) бекінісі маңында Тобылдан және ары қарай Ұрқаш (Қамысты ауданы) шатқалына қарай оңтүстікке өтетін керуен жолын ерекше атап өтеді: «Троицктен Бұқараға дейін ... осы бағыттағы жол Аят, Тобыл және Торғай өзендері арқылы өтеді» [6, 101 б].

Қазақ қоныстарын сипаттау кезіндегі А. Левшиннің мәліметтері Г. Спасскийдің мәліметтерінен аздап өзгеше. Ол сондай-ақ «Жағалбайлы руының жетіруы қыс кезінде Ырғыз, Ор, Құмақ, Сұғындық өзендері маңында және Қараша тауларына дейін барады, жазда орыс шекарасындағы Жоғары өзен бекінісінен Жоғары Оралға дейінгі аралықта болады» [6, 293 б]. Жаппас рулы қазақтар туралы айта отыра, А. Левшин «жаппастықтардың үлкен бөлігі жазда – Троицкке қарай Торғай және Тобыл өзендері бойымен (көшеді), ал қыста – Сыр мен Құбан бойымен» [6]. Арғын-

дардың қоныстарын біршама толық атай отырып, ол «Арғын тұқымы ... Тобыл, ... Аят өзендері бойымен ... көшеді» деген [6, 293-294 бб].

1835 жылы орынборлық әскери губернатор В.А. Перовскийдің ұсынысы бойынша үкімет Орсктан Березовский қонысына дейін солтүстік-шығысқа қарай 500 шақырымға созылған Жаңа жолақ деп аталатын құрылысты салуға кіріседі. Ескі және жаңа жолақтардың арасында пайда болған құрамына Тоғызақ, Аят, Құмақтың жоғарғы бөліктері енген ауданы 4 млн 13 мың десятина Новолинейный ауданы осында көшіп-қонып жүрген қазақтардан тартылып алынып, Орынбор казак әскеріне берілген.

Жаңа жолақта 1835 жылы Императорский, Наследник, Михайловск бекіністерінің негіздері салынды; 1836 жылы – Константиновский, николаевский, Жаңа Ор, Елизаветинский, Мариинский, Атаманский, Екатерининский, Княжинский, Еленинский, Надежинский, Веренская, Варваринская қоныстары; 1838 жылы – Құмақ, Петровский, Павловский, Андреевский, Георгиевский, Ольгинский, Владимирская, Александровская, Софийская, Натальинская, Алексеевская және Кириловская құрылады. Бекіністер мен ауылдардың атаулары Романоватар билеуші императорлық династиясының мүшелері есімдерімен аталған. Онда Ор, Қызыл, Жоғары Орал және Троицк бекіністерінде орналасқан төрт таратылған жолақтық батальонның сарбаздары отбасыларымен бірге қоныстандырылды, ескі жолақтың казактары мен казак әскерлерінің Орынбор ішкі кантондарының казактары, бірнеше мың Орал казактары мен мыңдаған башқұрттар да сонда қоныс тепкен. 1939 жылдың 1 қаңтарына қарай осы 28 қоныста 1929 ер адам саналған. «Құрылған бекіністердің, – деп жазды орынбор казачествосының тарихшысы Ф.М. Стариков, – жан-жағынан орлар қазылып, жалғыз бекініс есіктері бар қабырға тұрғызылды, ал шіркеулер салынған Наследницкая және николаевская қоныстарында қырғыздар шабуыл жасаған жағдайда тұрғындарға сенімді пана болатындай етіп тас қамалдармен қоршалған» [7]. Қоныстар Жаңа жолақ бойымен шекаралық жолда да, Новолинейная ауданында да салына бастады. 1842-1844 жж мұнда 32 қоныс болған, олар орыс әскерінің жеңісі құрметіне атау алған, сондай-ақ нөмірлермен белгіленген: №1 – Кассель, №2 – Остроленская, №7 – Елизаветинская, №8 – Требия, №9 – Кацбах, №10 – Полоцкая, №11 – Нови, №12 – Рымникская, №13 – Бреда, №14 – Аландская, №15 – Бриент, №16 – Кваркен,

№17 – Андрианополь, №18 – Кульм, №19 – Измаильская, №20 – Браиловская, №21 – Наваринская, №22 – Варшавская, №23 – Краснинская, №24 – Арси, №25 – Березнинская, №26 – Бородинская, №27 – Чесминская, №28 – Тарутинская, №29 – Лейпциг, №30 – Варна, №31 – Куликовская, №32 – Берлин.

Осы қоныстардың алғашқы тұрғындары Бузулукский уездінің егінші солдаттары, таратылған Ставрополь қалмақ әскерінің шоқынған қалмақтары, нағайбақтар – Белебеевский уездінің Нагайбацкая және Бакалинский қоныстарының 3-ші канонының казактары, Красносамарская, Бузулукский және Елшанский, Тоцкая, Сорочинская және т.б. қоныстарының 5-ші канон казактары болған. Барлық осы қоныстанушылар казактар болып жазылып, әрбір ер адамға 30 десятина жер үлеске және әрбір ер адамға 15 десятина жер қосымша жер қорынан берілген.

Новолинейный ауданының қоныстануы одан кейінгі жылдары да жалғасты, алайда 40 жылдар басындағыдай қарқынды емес. 1856 жылы Новолецкий ауданына Жаңа жолақ қоныстарына казакқа өткен орыс шаруа-қонысшылары көшірілген. XIX ғасырдың 50 жылдар өзінде Новолинейный ауданында 72 мың адамы бар 87 тұрғын мекен болған. Ол ауданның этникалық құрамы біркелкі болмаған. Оның жартысынан көбін (52,5%) орыстар, 37% – казактар, аздаған бөлігі – қалмақтар, башқұрт ноғайлар, мишарлар.

XIX ғасырдың 20 жылдар далада Ресейдің қазақ мемлекеттілігін жоюға және әскери-казак отаршылдық саясатын жалғастыру талпыныстарымен байланысты отаршылдыққа қарсы нағыз соғыс ашылады. 1823 жылы Кіші жүздегі Жоламан Тіленшіұлының қозғалысы, 1824 жылы – Орта жүздегі саржан Қасымұлының қозғалысы басталады, оны 1836 жылы оның бауыры Кенесары Қасымұлы жалғастырады.

Ресей әкімшілігінің хаттарының бірінде Кенесары былай жазған: «Біздің ата-балаларымыздың мұра етіп кеткен Есіл, Нұра, Ақтау, Ортау, Қарқаралы, Қазылық, Жарқайын, обаған, Тобыл, Құсмұрын, Үш Аят, Тоғызактан Оралға дейінгі жерлерін – қазіргі уақытта патша алып қойып, онда бекіністер салды. Қазірде күн артынан күн өткен сайын біздің жерлерді тартып алып жатыр, оларға бекіністер салынып, халық қайғырып жатыр. Ол біздің болашағымыз үшін ғана емес, сонымен қатар қазіргі өмір сүруімізге де қауіпті» [8, 219 б]. 1838 жылы Кенесарының қарындасы Бопай Аманқарағай бекінісіне шабуыл жасап, Ресейдің серіктес сұлтандарының ауылдарын талқандап кетеді.

Шекаралық биліктің отаршылдық саясаты мен өздерінің рубасыларының саясатына нарады қазақтар жаппай шекарадан көшіп, Кенесарыға қосылды. «Кенесары сұлтанның халқы оның төлеңгіттерінен ... және оған қосылған көшпелі арғын, төртқара мен шүмекей, тама мен табындықтардан тұрды; сонымен қатар оның құрамында бағаналы, керек, қыпшақы және Орынбор мен Сібір болыстарының барлық рулары болды» – деп жазады поручик Герн 1845 жылы Кенесары отряды туралы [8, 172 б].

1844 жылы Кенесарының отряды қазіргі Қостанай облысы аумағында, соның ішінде Тобылдың жоғарғы жағында, Таран, Денисов және Жетіқара аудандарының аумағында белсенді іс-әрекеттер жасаған. Генерал-губернатор Обручева көтерілісшілермен соғысу үшін қазақтардан бастығы Шығыс бөліктің билеуші сұлтаны А.Жантөриннен тұрған қазақтар отрядын құру туралы бұйрық береді. Сонымен қатар, далаға 1800 адамнан тұратын полковник Бизанов отряды мен 4 пушкасы бар 1600 адамнан тұратын подполковник Лебедев отряды жіберілген. Осыған қарамастан, Кенесары 1844 жылдың қаңтарынан бастап пошта желілеріне, пикеттер мен тораптарға шабуыл жасай отыра Жаңа жолақта белсенді қимылдай бастайды. Кенесары шабуылы мақсаттарының бірі ханның қарсылас ауылдары болған. Маусым ауында Кенесары мен Байқадам батыр отрядтары Аяттың маңында Мырзабай Тышқанбаев пен билердің заңды билігіндегі ауылдарына шабуыл жасайды. Маусымның соңы мен шілденің басында Тобылдың жоғарғы жағына тексеріс жасау кезінде Кенесары отрядтары бірнеше орыс пен билеуші сұлтан Шотай Бақтыкереевті тұтқынға алады.

Қазіргі Жетіқара және Қамысты ауданы шекарасында орыс әскерлері лагеріне шабуыл жасаған Кенесары шайқаста 38 сұлтан, би мен «беделді» қазақты өлтіреді, Дуниковский отрядының қуалауынан құтырып, Екатеринбургский отряды мен Елизаветинский (Таран ауданының аумағы) отрядын жойып, жаңа жолаққа қайтадан шабуыл жасайды.

XIX ғасырдың 40-жылдардың ортасына қарай орыс әскерлері қазақ территориясына терең кіріп кетеді. Сібір мен Орынбор жақтан келетін бекініс желілері Ұлы жүздің қоныстарымен бірге тиіс еді. Ресей алдында Қазақстанды жаулап алу міндеті тұрды. Ол үшін қазақ қоныстарының орталығында жаңа бекіністер – Көкпекті (1844), Орынбор (Торғай) және Орал (Ырғыз) (1845) тұрғызылады.

1845 жылдың күзінде орыс әскерлері мен патшалыққа берілген аға сұлтандардың отрядтары Кенесары ауылдарына шабуыл жасай бастайды. Көп шығын жасай отырып, кенесарылықтар Торғай даласын қалдырып, Сарысу мен Шу өзендері аудандарына шегінуге мәжбүр болады. Дәл сол кезде Оңтүстік Қазақстанға қоныстары дәстүрлі түрде Солтүстік-Батыс Қазақстанда керей, уақ, қыпшақ және арғын ауылдары барады. Кенесары ханның өлімі мен Қырғызстандағы қазақ әскерінің жеңілісінен кейін Қазақстан аумағының түгелге жуық аумағы Ресей билігіне көшеді.

1824-1864 ж. кезең халықтың шаруашылық және мәдени өміріндегі ауыспалы кезең болады. 1822-1824 ж. әкімшілік реформалар көбінесе қағаз жүзінде қалады. Отаршылдық аппарат алдында «Жарлықты» өміршең ету, қазақ ауылдарын орыс билігіне көндіру болады. Барлық қазақ даласы екі болысқа – Орынбор және Сібір қазақтарына бөлінеді. 1824 жылы Орынбор қазақтарының облысы орыс үкіметі тағайындайтын билеуші сұлтандар басқарған үш бөлікке бөлінеді.

1831 жылы Жолақ маңы тұрғындарының арасында халық санағын реттеу мен салықтарды жинау үшін – дистанция атты әкімшілік бірліктері ұйымдастырылады. Дистанциялық басшылар билеуші сұлтандардың, шекаралық комиссиясының, әскери губернатор мен жолақ басшысының барлық жарлықтары мен бұйрықтарын орындауға, сондай-ақ орыс билігіне қарсы көтерілістерді басуға міндетті болды. Дистанциялар старшиналарға бөлінген. Дистанциялық басшылар мен старшиналарды Орынбор әкімшілігі тағайындаған. 1844 жылы «Орынбор қазақтарын басқару туралы жарлық» қабылданған болатын. Бөлім-

дер мен дистанцияларға бөлуден басқа, қазақ әкімшілігінің іс-әрекеттерін қадағайтайтын орыс шенеуніктерінің қызметтері енгізілген. Қазақ ауылдарының өз бетіншіліктері жойылып, әкімшілік бірліктер қазақтардың руға бөлінулерін ескерусіз құрылатын болған.

Шығыс бөлік басқарушысы кезінде хаттанушы болған губерниялық хатшы Половоровтың мәліметтеріне сәйкес, 1846 жылы жазда Тобыл және Аяттын аралығында, яғни қазіргі Денисов және Таран аудандарының аумағында қарабалық-қыпшақ дистанциялық басшы Наурызбай Қазыбаев, қыжық-қыпшақ Тілеубай Жамантаевтің ауылдары көшіп-қонса, Жаңа жолақтағы қыстаулар, яғни Жетіқара мен Денисов аудандарының батыс шекарасының бойындағы ауылдарға өтетілеу-жаппас хорунжий Бекежан Байжанов пен қарагөз-жаппас зауряд-хорунжий Жанқабұл Төлегенов иелік еткен [9, 100 б].

XIX ғасырдың басына қарай Дала жақтан келетін тура қатер жойылған кезде, ресурстың сырттан келуіне үйреніп қалған және ауыл еңбегі дәстүрлерін жойған бекініс жолағы халқының шаруашылықпен айналысуға не қабілеті, не тілегі болмады. Я. Сулоцкий шексіз тексерістерден көз ашпайтын, қажет болған кезде қырғыздарша өмір сүретін, ештеңе өндірмейтін, әскердің қажеттінің бәрімен қамтамасыз етуіне қанағат ететін, ал басқа қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін барымташылықпен пайда көруге болатын далаға іссапарды күтетін халық портретін суреттейді.

Осылайша, XIX ғасырдың соңына дейін зерттеліп отырған аймақтың үлкен бөлігінде қазақ халқы басым өмір сүрген.

Әдебиеттер

- 1 Басин В.Я. Казахстан в системе внешней политики России в первой половине XVIII века//Казахстан в XV- XVIII веках. – Алма-Ата, 1969. – С.67.
- 2 Памятники Сибирской истории. 1885. Т. II. – С.167.
- 3 Терещук В.А. Рассказы о Кокчетаве. – Кокчетав, 1992. – С. 29.
- 4 Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. //Известия Оренбургского отдела Императорского Русского географического общества. – Вып. 17. – Тверь, 1902. – С.275.
- 5 Спасский Г.И. Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой орды // Сибирский вестник. –Ч.9. – С.100-123.
- 6 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996. – С. 65.
- 7 http://his95.narod.ru/oren/istor_5_1.htm.
- 8 Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40-е гг. XIX века. –Алма-Ата, 1992. – С.219.
- 9 Материалы по казахскому обычному праву. Сб. 1. / Под ред. С.В. Юшкова. – Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1948. – С.100.

References

- 1 Basyñ B.Y. Qazaqstan v sisteme vneshny politiki Rossyy v pervoy polovine XVIII veka //Qazaqstan v XV- XVIII vekah. – Alma Ata, 1969. – s.67.
- 2 Pamyatniki Sibirskoy istorii. 1855. T. II. – s.167.
- 3 Tereshuk B.A. Rasskazy o Kokshetave. – Kokshetav, 1992. – s. 29.
- 4 Dobromyslov A.Y. Turqayskaya oblast. Historicheskii ocherk. // Izvestiya Orenburskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograwicheskogo obchestva. – Vip. 17. – Tver, 1902. – s.275.
- 5 Spasskii G.I. Qirgiz-qaysaqskii Bolshoy, Sredney i Maloy ordy // Sibirskii vestnik. –Ч.9. – s.100-123.
- 6 Levshin A.I. opisanie qirgiz-qazachyx ili qirgiz-qaysaqskix ord i stepey. Almaty, 1996. – s. 65.
- 7 http://his95.narod.ru/oren/istor_5_1.htm.
- 8 Bekmahanov E. Qazaqstan v 20-40 gg. XIX veka. –Alma-Ata, 1992. – s.219.
- 9 Materyaly po qazaqskomu obichnomu pravu. Sb.1. / Pod.red. S.V. Yushkova. –Alma-Ata: Izdatelstva Akademii nauk Qazaqskoy SSR, 1948. – s.100.

Байжомартова А.
**Қазақ халқының батырлық
дәстүрі**

Бұл мақалада қазақ халқының өткен қиын-қыстау кезінде жерімізді, елімізді, ата-жұртымызды өз ерліктерімен, қайсар-қайраттылықтарымен сақтап қалған батырларымыздың ерлігі көрсетіледі. Батыр атағының қалай берілгені, сол батырлық дәстүрдің жалғасын тауып соны кәсіп қылғандары жайлы айтылады. Сонымен қатар батырлық дәстүрдің ерекшеліктері ол қару-жарақ пен жүйрік аттары болғаны туралы баяндалады. Қоғамның ерекше әлеуметтік тобы ретінде батырлардың өзіндік әлеуметтік нормалары, тәртіп ережесі, идеологиялық ұстанымы, ерекше өмір салты, әдет, салт-дәстүрі мен әскери әдептілігі және бұлардың көшпенді қоғамның басқа да әлеуметтік топтарымен өзара қарым-қатынасын реттеп отыратын қағидалары болғаны және сол батырлардың есімдері аталады. Алпамыс, Ер Тарғын, Ер Қосай, Қобыланды – жауына жалғыз аттанған батырлар екені жазылады. Қобыланды батырдың соғысқа атын баптағаны туралы және де біздің алып тұлғамыз Жауғаш батырдың қару-жарағы жайлы мәліметтер беріледі. Сол заманның батырларының қару-жарағы өте шеберлікпен өңделіп, мықты болат металдардан жасалғандарымен қоймай, ол ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған және ерекше берік болаттан қазақтың халық эпосында алмас қылыш атанған қайқы қылыштар жасалғаны да көрсетіледі.

Түйін сөздер: Батыр, қаһарман, тарих, халық, соғыс, батырлық дәстүр, атақ, қару-жарақ.

Bayzhomartova A.
**Kazakh people, the heroic
tradition**

This article is shown the bravery proved to save their land, country, and their ancestors during these difficult period kazakh people the bravery that heroes had How the title of the hero was given, that this heroic tradition made its continuation. At the same time, this report coincides that weapons and horses were the features of heroic tradition. As a particular group of society heroes possessed social norms, regulation, ideological standpoint and a special way of life, traditions, customs and the military ethics, principles that regulated the relationship between other social groups of nomadic society, and their names. Alpamys , Er Targyn, Er Kosai, Koblandy are heroes who went to fight themselves. Also it is written about how Koblandy took care of his horse and provide information about weapons of Zhaugash batyr. Weapons of those period made with great skill, despite it has made with strong steel metal, it passed on from generation to generation, and became a solid steel sword named blade sword in Kazakh folk epos.

Key words: Hero, history, people, war, the bravery, tradition, reputation, weapon.

Байжомартова А.
**Казахский народ
в героический традиции**

В данной статье рассматриваются героизм и мужество казахских батыров, доблестно защищавших свой народ и землю от набегов врагов, описываются особенности героических традиций – оружие и скакуны. Также говорится о том, как присваивалось звание «героя» батырам, которые являлись особенной социальной группой в обществе со своими социальными и военными нормами, дисциплинарными правилами, идеологическими позициями, боевыми традициями и законами регулирующие их взаимоотношения с другими социальными группами. Называются имена бесстрашных «батыров-одиночек», которые отправлялись в бой без единой поддержки, таких как Алпамыс, Ер Таргын, Ер Косай, Кобыланды. Детально описывается процесс подготовки и тренировки коня для войны батыра Кобыланды и предоставляется информация о военных снаряжениях Жаугаш батыра. Военные снаряжения и оружия батыров того времени изготавливались из особо прочных металлов таких как сталь и передавались из поколения в поколение. Сабли с изогнутыми клинками, называемыми «алмас қылыш»-«булатный меч» в казахском народном эпосе, также изготавливались из стали.

Ключевые слова: Батыр, герой, история, народ, война, героическая традиция, звание, военные снаряжения.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БАТЫРЛЫҚ ДӘСТҮРІ

Қазақ халқының өткен қиын-қыстау кезінде жерімізді, елімізді, ата-жұртымызды өз ерліктерімен, қайсар-қайраттылықтарымен сақтап қалған ол біздің батырларымыз екені баршамызға белгілі. Сол батырларымыздың ұйқысыз күн демей, түн демей ең далада қантөгіс шайқасуларының арқасында кең байтақ жеріміз аман қалды. Сонау ғасыр ширегінде келер ұрпағының тәуелсіз өмір сүруіне бар күштерін салған ата-бабаларымызға мың алғыс. Қазағымның өткен дәуірде болған оқиғалары туралы ойлағанда «жаугершілік заман» деген бірден келеді. Міне осы кезеңде батырларымыздың рөлі өте зор болды.

Батыр дегеніміз – (парсы тілінде бәһадүр – ержүрек, батыл) – әскери өнерді жақсы меңгерген, өзінің ерлігімен аты шыққан, қаһарман адамға берілетін құрметті атақ. Батырлар атағы мирасқорлық жолымен берілмеген, оған әрбір адам жеке басының ерлігімен ие болған. Батырларды қазақ халқы ежелден құрмет тұтқан. Көшпелі халықтарда бүкіл өмірі соғыста өтетін, соғыс ісі атадан балаға жалғасқан негізгі кәсібі болған, мемлекет билігін қолына ұстаған топ – әскери ақсүйектер болған. Осы топта соғыс ісінің тәжірибесі жинақталып, әскери өнер дамып, қару-жарақ жасаудың, оны қоланудың биік деңгейі мен батырларымыздың өздерінің жүйрік қазанаттарын яғни аттарын соғысқа баптауы қалыптасқан. Батырлар көбіне осы әлеуметтік жіктің өкілдері арасынан шыққан [1, 184 б].

Батырлар – дала серілері десек артық болмас. Кәсіби сарбаздардың осынау әлеуметтік тобы болмаса, қазақ халқының өмір сүруі де, өзінің мемлекеттілігін сақтап қалуы да мүмкін болмас еді. Нағыз сарбаз осы кәсіби ортадан шыққан. Қоғамның ерекше әлеуметтік тобы ретінде батырлардың өзіндік әлеуметтік нормалары, тәртіп ережесі, идеологиялық ұстанымы, ерекше өмір салты, әдет, салт-дәстүрі мен әскери әдептілігі және бұлардың көшпенді қоғамның басқа да әлеуметтік топтарымен өзара қарым-қатынасын реттеп отыратын қағидалары болған. Десекте осы топты өзгелерден ерекшелендіріп тұратын ең басты айырмашылығы – батырлар тек қана әскери іспен шұғылданды, бұл олардың бірден бір кәсібі болды. Атақты қолбасшы болған Мұхаммед Хайдар Дулати XVI ғасырда «Тарихи Рашиди де» былай деп жазады: «Алдымен, садақтың адырнасын кере тартып, жебесін нысанаға жеткізетін садаккер керек. Садақ та,

садақкер де ыза мен кекті көптеген жылдар бойы бірге жинауы қажет». Басқа кәсіппен айналысу батырларға ұят саналған. Сондықтан олардың бүкіл өмірі, жорық пен шайқас және соған деген дайындықпен өткен [2, 67 б].

Ата-бабаларынан бері қарай батыр атанып келе жатқан, ауыр жараланса да ұрыс алаңын тастамағандар «қара батыр» немесе «қара берен батыр» қауіп-қатерді елемей, ұрысқа жалғыз кіріп ерлік көрсеткен адам «жеке батыр» атанған. Қазақтың қаһармандық эпостарындағы Алпамыс, Ер Тарғын, Қобыланды, Қамбар – жауына жалғыз аттанған осындай батырлар. Талай рет қақпа бұзып, жау қамалына ойран салған ерлерін қазақ «қамал бұзған қас батыр» деп атаған [3, 12 б]. Сондай батыр тұлғалардың бірі – Қобыланды Тоқтарбайұлы. Ол Орта жүз құрамындағы Қыпшақ тайпасының Қарақыпшақ руынан шыққан, аты аңызға айналған халық батыры. Шежіре деректеріне қарағанда Қара Қыпшақ Қобыланды Жошы ханның Шайбан деген баласының тұқымы Әбілқайыр ханның тұсында өмір сүрген. Соның белгілі қолбасшыларының бірі болған адам. Қазақ хандығының бөлінуіне де осы Қобыланды батыр себеп болған делінеді. Осы жөнінде Шәкәрім шежіресінде: «Дайырқожа Әбілқайырдың сүйікті қазысы болып, билікті әділ айтқандықтан «Ақжол» атанып, соның ішінде Қобыландының да Әбілқайырдың сүйікті адамы болғаны, сол Қобыланды Дайырқожаны өлтіріп оны Жәнібек хан біліп қойып, Қобыланды батырды шарифат бойынша қысас қылып өлтіруді сұрап келгенде, Әбілқайыр берейін десе көп қыпшақ бұзылатынын біліп, бере алмай, үш кісінің құнын ал деген соң, бұған Жәнібек ханның өкпелеп бөлініп кетеді» – деген деректері де кездеседі. Ал екінші дерек көзі қаһармандық жырлардың бірі – «Қобыланды батыр» жыры. Бұл жерде Қобыландының батырлық жолы қазақ елінің сол кездегі сыртқы жауы – қызылбастар (парсылар) мен олардың шапқыншылық жасаған ханы Қазанға қарсы күресінен басталады. Оның бұдан кейінгі батырларының атына қарап, олардың атақты Едіге батырдың тұқымдары екенін аңғаруға болады. Қобыланды батырдың Орақ батырмен дос болып, Алшағырмен жауығуы – Қазақ хандығының өзара іштей екіге бөлінген Ноғай ордасының бірін қолдап, екіншісімен соғысып жатқан тарихи кезеңін алға тартады. Осының бәрі Қара Қыпшақ Қобыланды батырдың аңыздық негізде қиялдан туған кейіпкер емес, өмірде болған, ерлік істерімен елге танылып, құрметіне бөленген хас батырлардың бірі болғанын дәлелдейді [4, 212-213б].

Батырлық дәстүрдің негізгі ерекшелігі – ол батырлардың соғыста шабуылға дайындап, баптаған жүйрік аттары үлкен рөл атқарған. Жаугершілік заманда батырларымыздың соғыста аштыққа, суыққа шыдамды арғымақ аттарының болғаны рас. Сол арғымақ аттарын қалай баптап дайындағандары жайлы «Батырлар жырында» жырланған. Жыраулар туындыларында арғымақ аттан қазанаттың туылғаны айтылады. Қазанат – ауыр сауыт киіп, қару асынған батырды көтеретін, жорықта ұзақ жолға шыдамды, шайқаста шаршамайтын, айқаста қару тіресіне мықты, т.б. ерекше қасиеттері бар қазақтардың әскери жылқы тұқымы. Жауынгерлік ат ретінде қазанатты өсіру, баптау, тәрбиелеудің де арнайы әдіс-тәсілдері, белгілі бір дәстүрі болған. Бұл деректерді батырлар жырынан кездестіруге болады. Қаһармандық эпостарындағы деректерге көз жүгіртсек, батырлардың жауынгерлік аттарын өзінің жары баптағаны жазылады. «Қобыланды батыр» жырында өзі туғызып алған Тайбурылды Құртқаның тәрбиелеуі мен баптауы:

Сұлтанымның деп жан аты
Күн түсірмей көзіне,
Жан тигізбей өзіне,
Үстіне шатыр тіккізді...
Қырық күнге шейін Бурылға
Құлықтың сүтін емізді.
Және қырық күн біткенше
Қысырдың сүтін емізді.
Сексен күні біткесін
Тоқсан күні жеткесін.
Алмасын – деп, талмасын – деп,
Маңқа, қолқа болмасын деп.
Жеміне қосып қыз Құртқа!
Қызыл дәрі жегізді.
Түндікпенен күн берді.
Дәрілеген жем берді...
Құртқаның баққан Бурылы
Жасқа толып тай шықты.
Тайдан құнан бұл шықты.
Тасқа тиген тұяғы
Көмірдей ойып жаншыпты.
Құнаннан шыққан дөненді
Күн көрмеген көбенді.
Жуандап мойыны өссін деп
Бір байталға жіберді
Бестісінде үйретті
Жібек арқан құлаштап
Таралып мойны өссін деп
Ұзын байлап сүйретті
Алты жаста ақтатты
Өзіне өлшеп Бурылдың
Алтыннан тұрман қақтатты, –

деп суреттеледі [5, 15 б].

Біздің батырларымыз үшін соғыс – оның кәсібі, төл ісі десек, сол соғыстың басты мақсаты –

елін сырт жаулардан қорғау, жат жерлік басқыншылармен күресу, жау қолынан жақындарын азат ету. Жоғарыда айтылып кеткендей батырлардың соғыс өнерін меңгерген бұл кәсібі атадан балаға мұра болып қалып отыратындығы көрсетіліп кетті. Сонымен қатар бұл ұрпақтан ұрпаққа жетіп отырғаны мәлім. Яғни осы жерде батырлық дәстүрдің мәні жатыр деуге болады. Батырдың отбасында дүниеге келген сәби ертең сарбаз болуы тиіс, бұл көшпенді қоғамдағы маңдайға жазылған әлеуметтік заңдылық, әулеттік қағида. Эпикалық дастандардың батырлары Ер Қосай, Ер Тарғын, XVII – XVIII ғасырларда өмір сүрген Райымбек, Бөгенбай және басқалары, XIX ғасырда қазақ халқының азаттығы үшін арпалысқан Исатай Тайманов және Жанқожа батыр, осылардың барлығы әулетінен сарбаздар және ата-бабасынан батырлар болған. Мұндай әскери әулетті қазақтар «шынжырлы тұқым», яғни, тұқымынан батырлар үзілмеген ұрпақ деп атаған. Мұндай батырлық дәстүрді «шынжыры үзілмеген» деп те атаған [2, 68 б]. Батырлық дәстүр – қаһармандық, дәстүрлі қазақ қоғамында ерекше әлеуметтік топ – батырларға тән қасиеттер мен өмір салты. Батырлық дәстүрдің тағы бір негізгі ерекшелігі – ол батырлардың қару-жарағына да байланысты болған. Сол заманның батырларының қару-жарағы өте шеберлікпен өңделіп, мықты болат металдардан жасалғандарымен қоймай, ол ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырған. Ерекше берік болаттан қазақтың халық эпосында алмас қылыш атанған қайқы қылыштар жасалған. Олардың қынабы мен сабына қымбат тастар орнатылып, қынаптары түрлі бедерлермен, мысалы, қыран бүркіттің бас тұлғасымен безендірілген. Міне осы дәстүр жалғасын тауып отырғаны белгілі [2, 70-71 б].

Қазақ жауынгерлері соғыста қолданған құралы – бес қарудың негізгі түрлері жұртшылыққа біршама белгілі болса, осы заманға дейін толық сақталмағандықтан, қорғаныс жарақтарының кейбір түрлерінің тек атаулары ғана айтылып, олардың қандай болғаны мүлде ұмыт болған, ал кейбір атауларының өзі де қате мағынада қолданылып жүр. Бізге жеткен көне жәдігерлердің бірі – XVIII ғасырда Жетісуда өмір сүрген белгілі батыр, жоңғарлармен соғыста белсенді күрес жүргізген Қырбасұлы Жауғаш батырдан қалған дүниелер бар. Жауғаш Қырбасұлы (1738 – 1787 жж.) – Ұлы жүз құрамындағы Ботбай тайпасының Қоралас руынан шыққан белгілі батыр, әскери қолбасшы, елші. Қазіргі Алматы облысының жерінде туып, Жамбыл облысының жерін мекендеген. Оның ер-тұрманы, қару-жарағы қа-

зіргі таңда Меркідегі өлкетану мұражайында тұр. Жауғаш батыр – Абылай ханның әскери қолбасшыларының бірі болған және сенімді серігі, өз дәуірінің көрнекті өкілдерінің бірі. Ол Абылай ханның 1750-1756 жылдары жоңғарларға қарсы жорықтарында, 1756-1758 жылдардағы Қытаймен келісімге келуіне, 1768-1774 жылдардағы Қырғызбен қақтығыстың мәмілелі аяқталуына бауырлас екі елдің жауласпауына айрықша күш салып, ауыртпалықты қайыспай көтерген батыр [4, 157 б].

Жауғаш батырдың қару-жарағы туралы тарихы Б. Әбділдаұлының «Жауғаш батыр – Абылай ханның елшісі» атты кітабында айтылғанымен, бірақ осы уақытқа дейін оларға ғылыми негізде зерттеу жүргізілмеген, бірақ Қ. Ахметжан бұл дүниені қару – тану ғылыми тұрғысынан зерттеу жүргізген. Яғни Жауғаш батырдың негізгі қолданған қару-жарағының түрлері: шарайна тақталары мен сүңгі жебесі. Кезінде Жауғаш батыр киген қорғаныс жарағынан болаттан соғылып жасалған төрт дөңгелек болат қалқанша, екі дөңгелек шығыршық сақталып қалған. Бұл төрт дөңгелек болат тақталар – ертеде қазақ жауынгерлері кеудені қарудан қорғау үшін сауыттың сыртынан киген қосымша жарақ түрінің негізгі конструктивтік бөліктері. Бұл қорғаныс жарағы қазақ тілінде «шарайна» деп атаған. Ал оның тақталарының беттері айнадай жарқыратылып қоятындықтан оны «айна» деп аталады [6, 12 б]. Шарайнаның сауыт сыртынан киілетіндігі жайлы қазақтың батырлық жырларында да айтылады.

Бадана көзді берік сауыт,
Баса үстіне киеді,
Және де киді шарайна,
Айсаның ұлы Ахмет,
Ішінде бар ақсауыт,
Сыртында бар шарайна,
Қыдырбай ұлы Қобыланды, –

деп жырланады.

Осы шарайнаның үш типі бар, ал Жауғаш батырдың шарайнасы үшінші типіне жатады. Жауғаш батырдың сүңгісінің жебесі төрт қырлы болып жасалған екен. Мұражай қорларында осындай пішіндес сүңгі жебелері бар. Жауғаш батыр жебесі осы жебелер коллекциясын толықтырады. Сондықтан бұл жебе қазақ жебесі екеніне ешкімнің дауасы жоқ деп ойлаймын [6, 16 б].

Қазақ батырларының ерекше қасиеттері – жаудан сескенбейтін батылдықы, қалың дұшпанға қарсы шабатын, намыс пен арды жоғары қоя білетіндік, ағайын – жұрты мен жарына де-

ген адалдық, еліне қамқорлық көрсету. Осы қасиеттердің бәрі батырларымыздың бойынан табылып отырған. Сонымен қатар дастандар мен жырларда, аңыз-әңгімелерде қазақ батырларының халыққа қамқоршы, жерін, суын, елін, аман сақтауға бар өмірлерін жұмсағандары үшін, халқымыз қимайтын мақтаныш ретінде еске алады. Қазақ халқының әскери-саяси тарихында даңқты сәттері мол, отанымызды жаудан қорғауда ерлік көрсеткен батырларымыз көп болған. Қа-

зақ халқының әрбір азаматының бойында батырларымызға тән отансүйгіштік қасиет болуы шарт деп ойлаймын. Батырлық дәстүрді өз деңгейінде берік ұстаныммен ұстап, өрбіткен Алпамыс, Қобыланды, Ер Тарғын, Ер Қосай, Райымбек, Бөгенбай, Жауғаш т.б. батырлардың қосқан үлестері мол. Қазақ батырларының ерлік тарихы бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттігінің нығаюына, қазіргі ұрпақтың отаншылдық сезімдерін тәрбиелеуге қызмет етеді.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан Ұлттық Энциклопедиясы. – Алматы, 1999.
- 2 Ахметжан Қ. // Батырлар дала серілері: Қазақ батырлары туралы // Nomad – Kazakhstan. – 2005ж. – №2. – 67-71 б.
- 3 Ахметжан Қ. // Жараған темір кигендер. – Алматы, 1996.
- 4 Тарихи тұлғалар. – Астана: «Фолиант», 2008 ж.
- 5 Ахметжан Қ. // Батырлардың жауынгерлік аттары фольклорлық және бейнелеу өнері деректері бойынша. // Егемен Қазақстан. – 2004 ж. – 30 маусым. – 15 б.
- 6 Ахметжан Қ. // Жауғаш батырдың қару – жарағы. // Қазақ тарихы. – 2003ж. – №4. – 12 – 17 б.

References

- 1 Kazakhstan Ulttyq Jenciklopedijasy. – Almaty, 1999.
- 2 Ahmetzhan Q. // Batyrlar dala serileri: Kazak batyrlary turaly // Nomad – Kazakhstan. – 2005zh. – №2. – 67-71 b.
- 3 Ahmetzhan K. // Zharagan temir kigender. – Almaty, 1996.
- 4 Tarihi tulgalar. – Astana: «Foliant», 2008 zh.
- 5 Ahmetzhan Q. // Batyrlardyñ zhauyngerlik attary fol'klorlyk zhәне bejneleu өneri derekteri bojynsha. // Egemem Kazakstan. – 2004 zh. – 30 mausym. – 15 b.
- 6 Ahmetzhan Q. // Zhaufash batyrdyñ qarū – zharafy. // Kazak tarihy. – 2003zh. – №4. – 12 – 17 b.

Қалиев Д.С.
**Қыпшақтардың этникалық
құрамы мәселесі**

Мақалада қыпшақ хандығының этникалық құрамы мәселесі қарастырылады. Алтай мен Дунай аралығын қамтып, Еуразияның кең байтақ даласын мекен еткен қыпшақтар – қазақ және өзге де түркі халықтарының негізін құраған ежелгі тайпалардың бірі болып табылады. Олардың құрған хандығы орта ғасырларда Орталық Азия мен Шығыс Еуропадағы аса ірі мемлекеттердің біріне айналды.

Мақалада зерттеушілер А.Н. Бернштам, Н.А. Аристов, Ю.А. Зуев, С.М. Ақынжанов еңбектеріне сүйене отырып, қыпшақ атауының шығу тарихына талдау жасалады. Сонымен бірге, мақалада қыпшақтардың этникалық құрамы мәселесі зерттеулер мен еңбектерге сүйене отырып сараланады. Соның ішінде Б.Е. Көмеков қыпшақтардың этникалық құрамына қатысты араб тіліндегі деректерді екі үлкен топқа топтастырып, өзінің бірегей тұжырымдарын жасаған болатын. Қыпшақтардың этникалық құрамына қатысты В.Г. Тизенгаузеннің, Рашид ад-Дин, Ю.А. Евстигнеевтің ойлары қарастырылған.

Түйін сөздер: тайпалық одақ, қоғам, Дешті Қыпшақ, этноним, Еуразия.

Kaliyev D.S.
**The problem of the ethnic
composition of the Kipchaks**

The problem of the ethnic composition of the Kipchaks. Kipchaks, who lived between the Altai and the Dunai and in the steppes of Eurasia, is one of the ancient tribes that formed the basis of the Kazakh and other Turkic peoples. In the Middle Ages Kypchak Khanate was one of the largest states in Central Asia and Eastern Europe.

Article based on the works of researchers A.N. Bernshtam, N.A. Aris-tov, Y.A. Zuev S.M. Akynzhanov analyzes the historical origin of the ethnonym Kipchak. And in an article based on historical sources and research analyzes the problems of the ethnic composition of the Kipchaks. B.E. Komekov shared historical sources concerning the ethnic composition of the Kipchaks into two large groups. The article deals with the idea of V.G. Tiesenhausen, Rashid ad-Din, Y.A. Evstigneev on the ethnic composition of Kipchaks..

Key words: tribal union, society, Dasht-i Kipchak, ethnonym, Eurasia.

Қалиев Д.С.
**Проблема этнического
состава кыпчаков**

В статье рассматривается проблема этнического состава кыпчаков. Кыпчаки, которые жили между Алтаем и Дунаем и в степях Евразии, являются одним из древних племен, обрзовавших основу казахского и других тюркских народов. В средние века кыпчакское ханство являлось одним из крупных государств в Средней Азии и Восточной Европе.

В статье, опираясь на труды исследователей А.Н. Бернштама, Н.А. Аристова, Ю.А. Зуева, С.М. Ақынжанова, дается анализ исторического происхождения этнонима кыпчаки. А также в статье проводится анализ проблемы этнического состава кыпчаков. Б.Е. Комеков разделил исторические источники, касающиеся этнического состава кыпчаков на арабском языке, на две большие группы. В статье рассматриваются идеи В.Г. Тизенгаузена, Рашид ад-Дина, Ю.А. Евстигнеева относительно этнического состава кыпчаков.

Ключевые слова: племенной союз, общество, Дешт-и Кипчак, этноним, Евразия.

ҚЫПШАҚТАРДЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ МӘСЕЛЕСІ

Еліміз егемендікке қол жеткізгелі сан жылдар бойы айтылмаған тарихтың ақтандақ мәселелері зерттеушілер тарапынан белсенді жазылып келеді. Әсіресе Қазақстанның қола дәуірінен басталған этникалық үдерістерінің барысы мен оның қазақ халқының пайда болуындағы маңыздылығын айқындау өзекті мәселеге айналып отыр. Қазақ жеріндегі этникалық үдерістердің тағы бір кезеңі дамыған ортағасырлық немесе қыпшақ хандығымен тығыз байланысты екендігі белгілі. Алтай мен Дунай аралығын қамтып, Еуразияның кең байтақ даласын мекен еткен қыпшақтар – қазақ және өзге де түркі халықтарының негізін құраған ежелгі тайпалардың бірі болып табылады. Олардың құрған хандығы орта ғасырларда Орталық Азия мен Шығыс Еуропадағы аса ірі мемлекеттердің біріне айналды. Ежелден мәлім болған тайпалар одағы мәселесі түрлі тарихи кезеңдердегі зерттеушілердің назарын өзіне аударғаны белгілі. Нәтижесінде қыпшақтардың саяси тарихымен қоса, олардың этникалық құрамы мен көршілес мемлекеттермен арадағы түрлі сипаттағы байланыстарының тарихы ашылды. Дегенмен осы тақырып көлемінде әлі де болса өзектілігін жоймаған мәселелер де жетерлік. Солардың қатарында қыпшақтардың этникалық құрамы мәселесін атап өтуімізге болады. Аталмыш мәселе ұзақ жылдар бойы отандық және орыс, Еуропа зерттеушілерінің зерттеу жұмыстарының негізгі нысаны болып табылды.

Қыпшақ сөзі ұзақ жылдар бойы ұлан-ғайыр территорияның атауы ретінде тұрақты түрде қолданылып келгенімен, этникалық құрамына келгенде қыпшақ атауы топтастырушылық сипатта дамыды. Демек қыпшақ атауы бірнеше тайпалардың басын қосты. Сондықтан қыпшақтардың саяси-әлеуметтік тарихын зерттеушілер екі бағытта қарастыруды ұсынады. Оның бірі – тайпалық одақтар көлеміндегі этникалық тарихы болса, екіншіден – қыпшақтар құрған саяси-әлеуметтік құрылымның құрамына қосылған өзге де территориялар мен тайпалардың этно-саяси тарихы болып табылады [1, 153-154 бб.].

Жалпы осы уақытқа дейін осы тұжырым қолданылып келді: қыпшақ атауы туралы алғашқы мәліметтер Сыма Цянның «Ши цзи» (Тарихи жазбалар) еңбегінде кездеседі. Аталған еңбекте ғұн билеушісі Мөде Шаньюдің цюйше халқын жаулап алғандығы туралы айтылады. А.Н. Бернштамның пікірінше, «цюй-

ше» сөзі ежелгі қытай иероглифі бойынша қыпшақ деп оқылады.

Қазіргі уақытта қыпшақтардың шығу тегін С.Г. Кляшторныйдың негізгі этникалық атауы ежелгі түрік тайпасы сир тайпасымен байланыстырады. Қытай деректерінде Н.Я. Бичурин мен Л.Н. Гумилев көрсетуі бойынша телес тайпалары: сеянтто, хойху, киби, кун, сыгйе, адйе, тунло, байси, байегу, пугу, юаньге, дубо, гулиган, доланге, хун. Қытай деректерінде Телес тайпалары Телек деп берілген. Сондықтан Қытай жылнамаларынан алынған деректерде Телек атауы Теглек немесе Телес деген мағынаны білдіреді. Сеянтто өз әулет есімін Сир деп атады. Арғы аталары Енданы талқандап, олардың еліне үстемдік етті де, осылайша, Сеянтто аталып кетті. Түрік қағанаты ыдырағаннан кейін Сеянтто қағанатын Елтер династиясынан шыққан билеушілер болды. Олар біртіндеп Енисей қырғыздарын бағындырды. Бұл кезең Алтайдан Хинганға дейінгі және Гобиден Керуленге дейінгі үлкен аймақтың Сеянтто қағанатына қағанатына бағынып, оны осы кеңістіктегі барлық Теле, Түркі және Ұйғыр тайпалары мойындаған кезең еді. 641 жылы Иенчу білге қаған мен қайтыс болған Ел қағанның туыстары арасында қақтығыс басталады. Ол туыстары Қытайға жұмыс істейтіндер еді. Сол үшін Сеянттолықтар Қытаймен де соғысты. 646 жылы ұйғырлар бастаған тоғыз оғыз одағы көтерілісті бастайды. Тан империясымен біріккен олар Сеянттолықтарды талқандайды.

Қайтадан өз үстемдігін орнатуға тырысқан Сеянттолықтарды Қытайлар 668 жылы басып тастайды. Сөйтіп сирлер бұрынғы жаулары түркілермен Тан империясының қол астына қарайды. 679 жылы олар көтеріліс жасап, екі жыл бойы Қытаймен кескілескен шайқастары нәтижесінде 681 жылы Түрік қағанатын қайтадан қалпына келтіреді.

Тонькөк жазуында 726 жылы билеуші тайпа деп сир және түрік тайпасы деп, ал бағынышты тайпаны тоғыз оғыздар деп көрсетеді. Сир тайпасын алты сир тайпалық одақ деп иерархиялық саты бойынша екінші орында, бағынышты тайпа ретінде оғыздар мен эдиздарды көрсетеді.

687-691 ж., 714-715 ж., 723-724 жылдар аралығындағы ұйғырлар көтерілісі Түрік қағанатының жойылуына алып келді. Талқандалған сир тайпалары Толы мен Орхон өзені жағасынан солтүстік Алтай мен Шығыс Тянь –Шаньға қоныс аударады [6, 10-12 бб.]. Олар кейін қыпшақ атауымен тарих сахнасына шыға бастайды. Олар осылай көп қырылғандары үшін, жеңілгендері үшін атауларын өзгертті. Бұл атауды да ұйғырлар кемсітіп қолданған тәрізді.

Қыпшақтардың этникалық құрамы мәселесі – зерттеушілер тарапынан едәуір қарастырылды. Б.Е. Көмеков қыпшақтардың этникалық құрамына қатысты араб тіліндегі деректерді екі үлкен топқа топтастырып, өзінің бірегей тұжырымдарын жасаған болатын. Бұл топтардың ішінде автор Ан-Нувайри мен ибн Халдунды бір топта қарастырып, Ахмед ат-Тини мен Ад-Димашкиді екінші топта қарастыру арқылы қыпшақтардың этникалық құрамы жеті тайпадан тұрған деген мәліметті алған. Олардың қатарында елбөрілі, тоқсоба, йетиоба, дурут, бұржоғлы, қарабөрікті, жерсан тайпаларын атауға болады [3, 118-127 бб.]. Әрине бұл аталған төрт автордың еңбектерінде өзге де тайпаладың атауы көрсетіледі. Олардың қатарында қанғароғлы, анжыоғлы, құлабаоғлы, қотан, баджна, башқұрт және өзге де тайпаларды атауға болады. Алайда көптеген зерттеушілердің пікірінше бұл тайпалар қыпшақ тайпалық одағына кірмеген. Демек араб-парсы авторлары Дешті Қыпшақ жерінде өмір сүрген тайпалардың барлығын қыпшақтардың құрамында қарастырған. Әрине бұл тайпалардың этникалық шығу тегін негізге алатын болсақ қыпшақтарға жақындығын табу қиын. Дешті Қыпшақ территориясын мекен еткен тайпалардың барлығы дерлік қыпшақ болып табылмайтындығы туралы нақты тұжырым жасауға болады. Демек қыпшақтардың саяси әлеуетінің жоғары болуы нәтижесінде өзге де түркі тілдес тайпалардың шығу тегі қыпшақтармен тығыз байланыстырылып, уақыт өте қыпшақ атын өздеріне алған. Сөзсіз қыпшақ тайпалық одағына кіретін тайпалар әртүрлі түркі тілдерінде, тіпті моңғолдық диалект те сөйлеген сыңайлы. Дегенмен моңғол тілінде сөйлейтін тайпалар қыпшақ тайпалық одағында көп кездесе бермеген сыңайлы. Зерттеушілердің жұмыстары арқылы қыпшақтардың тайпалық одағының құрамы негізгі және ұсақ тайпалар ретінде бөліп қарастыруға болады. Негізгі тайпалардың жалпы саны жеті тайпадан тұрса, қосымша тайпалардың саны тоғызға жетсе керек. Бұл тайпалардың әрқайсысы әулеттік, әлеуметтік және саяси беделіне қарай реттеліп отырған. Өйткені қыпшақ хандығында беделі де саяси ұстанымы да жоғары тайпалардың бірі – елбөрілер болған. Түркі қоғамында қасқырдың бейнесі мен оның түркілердің пайла болуындағы рөлі жоғары бағаланғаны белгілі.

Қыпшақ қоғамында елбөрілермен қатар, тоқсоба (тоғыз тайпалы) тайпасының да беделі жоғары саналды. Ертістен Днестерге дейінгі аралықты қамтып жатқан Дешті Қыпшақ дәл осы екі тайпа арасында батыс және шығыс болып бөлінді. Мысалы тоқсоба рулық әулеті Ба-

тыс қыпшақ бірлестігін басқарып тұрса, елбөрілі руының хан әулеті Шығыс қыпшақ хандығын басқарды. Сонымен қатар йетиоба, дурут, әл-арс тайпалары қыпшақ тайпалық одағының белді мүшелеріне айналды.

Қыпшақтардың саяси ұстанымының артуы көршілес өмір сүріп келген өзге де түркі тайпалары қимақ, печенег, оғыз, сонымен қатар иран тілдес тайпаларды өз құрамына қосты. Қыпшақ тайпалық одағының құрамындағы тайпалардың ішінде Х ғасырда Арал маңын мен Каспий жерін мекен етіп келген башқұрттар да айтылады. Жалпы қыпшақ этникалық қауымдастығының қалыптасу үдерісін толық ашып көрсету үшін тайпалық одақ құрамына қимақ (имек, манқұроғлы), оғыз (ұз және тағ), печенег-башқұрт (башқұрт, бажанак, бажа), ас, қуман (куманлу, бұржоғлы (және жортан) тайпалары мен қыпшақ тайпаларының өздері (бөрілі/ елбөрілі, тоқсоба, йетиоба және тортоба) енгендігін атап өту маңызды мәселе болып табылады.

Қыпшақтардың этникалық құрамына қатысты В.Г. Тизенгаузен Ибн әл-Асирдің еңбегіне сүйене отырып төмендегідей тайпалардың тізімін көрсетеді: тоқсоба, йета, бұржоғлы, бұрлы, қаңғуоғлы (қаңғароғлы), анжыоғлы, дурут, қарабароғлы, джузнан, қарабөрікті, котян тайпалары. Сонымен қатар ибн Халдунның еңбегіне сүйене отырып тоқсоба, сета, бұржоғлы, елбөрілі, қанаралы, оғлы, дурут, қалабалы, жерсан, қарабөрікті, құнын тайпаларын қыпшақтардың этникалық құрамына жатқызған [4, 64-65 бб.].

Қыпшақтардың этникалық құрамына кірген тайпалардың ішінде Рашид ад-Дин әсіресе ұран тайпасының беделі жоғары болғандығы туралы мәлімет келтіреді. Өйткені қыпшақ қоғамындағы лауазымды тұлғалардың көпшілігі дәл осы ұран тайпасынан болғандығы туралы да айтылады [5, 27 б.].

Сонымен қатар қыпшақтардың этникалық құрамындағы тайпалардың өзара қарым-қатынасы мәселесіне қатысты ан-Нувайридің келтірген мәліметтерінде басқа да шатастырулар кездеседі. Атап айтқанда ан-Нувайри дурут және тоқсоба тайпалары арасындағы қақтығыстарды сипаттай келе, дурут тайпасын қыпшақ, ал тоқсоба тайпасы моңғолдарға жататындығын жеткізген. Алайда бұл екі тайпа да түркі тілдес тайпалардың қатарына жататындығын орыс зерттеушісі Ю.А. Евстигнеев өзінің еңбегінде жан-жақты қарастырып, талдаған. Оның пікірінше дурут тайпасы батыс, тоқсоба шығыс түркілердің құрамында болып келген және араб авторлары оларды тек татарлардың көршісі болғандықтан

ғана қате мәлімет қалтыруы мүмкін. Автор қос тайпаның да орыс деректерінде тоқсобалықтар деген атаумен белгілі болған деген мәлімет қалдырады. Сонымен қатар зерттеушінің пікірінше, «оба» сөзі моңғолдың ру деген сөзінің мағынасын білдіреді [6, 160-164 б.].

Зерттеуші Г.Е. Грумм-Гржимайло қыпшақ тайпасының шығу тегін және олардың осындай ұлан-ғайыр территорияға иелік ете бастауы мәселесін арнайы көтеріп, өзінің еңбегінде қыпшақтарды сонау қола дәуірінің өзінде-ақ саяси және мәдени ерекшелігі болған тайпалар ретінде сипаттап, андроновшыларды қыпшақтардың арғы бабасы ретінде бағалайды. Ал кейіннен олар Алтай өңіріне қоныс аударып, жергілікті тайпалармен нақтырақ айтқанда қаңлы тайпаларымен араласып кеткен. Осылайша автор қыпшақтар уақыт өте келе орыс деректеріндегі «половшылар», венгр хроникаларындағы «кумандар» атауымен таныла бастаған деген мәлімет қалдырады [7, 57-59 бб.]. Әрине автордың бұл пікірі өзге де осы мәселе төңірегінде зерттеу жұмыстарын жүргізген автордың еңбектерінде кездеседі. Мысалы, Мысалы П.В. Голубовский қыпшақтардың оғыздардан гөрі қаңлы тайпаларымен тығыз байланыста болғандығы туралы пікір білдірген болатын. Тіпті автор қыпшақтар мен қаңлыларды бір тайпа болған деген нақты тұжырым жасаған. Ол турасында: «Қыпшақтар мен қаңлы тайпалары өзара бөлінгенге дейін бір тайпаны құраған. Тек уақыт өте келе ғана бұл түркі тайпалары өзара печенег-қаңлы, түркілер, оның ішінде оғыз тайпалары және қыпшақ-кумандар болып бөлінген. Осы себептен ғана қыпшақтар оғыздармен жақындығы болған. Сондықтан қыпшақтар ежелде оғыз болуы мүмкін, ал оғыздар ешқашан қыпшақ болмаған деген» пікір білдіреді [8, 146 бб.]. П.В. Васильев өзінің «История и древности восточной части Средней Азии от X до XIII века, с приложением перевода китайских известий о Киданиях Джурджитах и Монголо-татарах» атты жұмысында жоғарыда аталған пікірді қолдайды. Автор қыпшақтардың қаңлы тайпалармен ұқсас әрі бір тайпа болғандығы туралы тұжырым жасаған [9, 124 б.]. Алайда С.Г. Кляшторныйдың пікірінше қыпшақтардың Сырдария мен Арал маңын жаулап алуы «қаңлы» этнонимінің қайта пайда болуына әкелген. Өйткені қыпшақ тайпа көсемдері Сыр бойында өмір сүрген қаңлы тайпасын өздерінің генеологиялық түп тамыры ретінде пайдалануды көздегені туралы мәлімет береді. Алайда П.В. Голубовский мен П.В. Васильевтің пікірлерінен кейін қыпшақтардың шығу тегінде оғыздармен тығыз

байланыстылығы мәселесі тарихнамада түпкілікті қарастырылмады десек қате болар. Өйткені өз кезегінде Н.А. Аристов қыпшақтардың этногенезінде оғыздардың алар орны ерекше болғандығын көрсеткен болатын [10, 272 б.]. Біздің пікірімізше бұл ретте Г.Е. Грумм-Гржимайлоның пікіріне келісуге болады. Өйткені оғыздар мен қыпшақтардың шығу тегі және алғашқы мекен ете бастаған аймақтарында өзіндік ерекшеліктер бар. Дегенмен қыпшақтар өз кезегінде оғыз тайпалық одағына да кірген сыңайлы. Жалпы оғыздар мен қыпшақтар арасындағы этно-саяси байланыстар оғыз тайпаларының Орталық Азия территориясында шешуші күшке ие болып тұрған кезеңмен тұспа-тұс келеді. Оған дәлел Оғыз хан туралы аңыз бойынша оның ұлы Қыпшақ Оғыз ханның әскери басшыларының бірі болған. Ал Рашид ад-Диннің мәліметіне сай қыпшақтар белгілі бір кезең аралығында оғыздың 24 тайпалық одағына кіріп, тығыз араласып кеткен [2, 60 б.]. Біздің пікірімізше уақыт өте тайпа басшыларының шешімімен қыпшақтар Алтай және Қазақстанның далалы аймақтарына қоныс аудара бастаған. Демек қыпшақтар мен оғыз тайпалары арасында ежелден қалыптасқан этникалық байланыстар болғанымен, бұл тайпалардың шығу тегінде өзіндік ерекшеліктер бар.

Қыпшақтардың қаңлы тайпаларымен арадағы байланысы мәселесінде В.В. Бартольд та өзіндік тұжырым жасап, қыпшақтарды қаңлы тайпаларынан бөліп қарастыруды ұсынған болатын. Дегенмен автордың пікірінше, XII-XIII ғасырлардағы мұсылман деректерінде «қаңлы» және «қыпшақ» сөздері бір мағынада қолданылғандығы туралы ақпарат береді [11, 272 б.]. Сонымен қатар В.В. Бартольдтың қыпшақтардың этникалық құрамы турасындағы тұжырымдарында сай қыпшақ, қимақ, кумандар мен ловшылардың шығу тегіндегі ортақтық мәселесі көтеріледі және автор түркі халықтары, соның ішінде қазақ халқының этногенезінде жетекші роль атқарғандығы туралы нақты тұжырым жасайды. Біздің пікірімізше бұл алдымен қыпшақтардың көршілес түркі тайпалары мен өзге де этникалық топтармен тығыз қарым-қатынас орнатуында деп білеміз. Әрине қыпшақтармен тығыз байланыс орната алған түркі тайпалары күнделікті өмірі мен салты-дәстүріне қыпшақтық элементтерді де қабылдай бастаған. Сондықтан болар ортағасырлық авторлар уақыт өте

осы тайпаларды да қыпшақтар қатарына қосып қарастырған. Зерттеу жұмыстарына мән берсек, XI ғасырдың бірінші жартысынан бастап моңғол шапқыншылығына дейінгі аралықта қыпшақтардың этникалық құрамы қалыптасудың жаңа сатысына көтерілген. Мұндай сапалық ерекшелік алдымен қыпшақ хандарының Еуразия даласындағы саяси ұстанымы және беделінің артуымен тығыз байланысты. Өйткені XI ғасырдың басында Қимақ қағанаты тарағаннан кейін, кимек, қыпшақ және куман тайпаларының бұрын жайлаған жерлеріне де әскери-саяси жетекшілік қыпшақ хандарының қолына көшкен болатын. XII ғасырда қыпшақ тайпалары Алтайда, Ертістің жоғарғы жағында наймандар, қаңлылар, керейттермен шектессе, солтүстікте қырғыздар және хакастармен көрші болған.

Осылайша бірнеше ғасыр шеңберінде, өздерінің құдіретті хандығын құру жолында қыпшақтар Еуразия даласын мекен еткен бірнеше түркі әрі көршілес тайпалармен белсенді этно-саяси қарым-қатынастар орната алды. Қыпшақтардың үлкен саяси күшке ие болу нәтижесінде бұл қарым-қатынастар барысында қыпшақтық белгілер үстем болып, тек өмір сүру ерекшелігі ғана емес, тіпті тайпалар қыпшақ тайпалық одағына кіру арқылы өздерінің тарихи атауларын жоғалта бастады. Байқағанымыздай қыпшақ тайпалық одағының құрамы ұзақ әрі күрделі жағдайда қалыптасты. Әрине бұл үдеріс қыпшақ тайпалық одағының этникалық құрамын күрделендіре түскен болатын. Тайпалық одақ құрамына түрлі этникалық топтардың мүше болғанымен, олардың біріктіруші де факторлар өте көп болды. Олардың қатарында ортақ түркі тілі мен ортақ мәдени құндылықтарды атап өтуімізге болады. Дегенмен түрлі этникалық топтардың бір тайпалық одақтың құрамында бірлікте өмір сүруі де қиын мәселе. Тіпті мұндай тайпалар арасындағы алауыздық моңғол шапқыншылығы қарсаңында күшейе түскен. Сөзсіз моңғол шапқыншылығы қарсаңында Орта Азия жеріндегі ірі мемлекеттік құрылымның ішіндегі шиеленісті этникалық қарым-қатынастар түрлі саяси күштерге оң ықпал етті. Нақтырақ айтқанда моңғолдардың Орта Азия мен Қазақстанды жаулап алуы әрекеттерінің лайықты қарсылық көрмеуіне де қыпшақ тайпалық одағындағы этникалық үдерістері барысындағы қарама-қайшылық себеп болса керек.

Әдебиеттер

- 1 Абдимомынов Н.Т. Кипчакский фактор в истории Золотой Орды и Египта // Вопросы истории. – 2011. – 252 с.
- 2 Кляшторный С.Г. Кипчаки в рунических надписях // Turcologica. К 80-летию академика А.Н. Кононова. Л., 1986. – 212 с.
- 3 Көмеков Б.Е. Об этническом составе кипчаков IX – нач. XIII вв. по арабским источникам // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Выпуск 2. История и археология. – М., 1990. – 367 с.
- 4 Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т 1. Извлечения из арабских сочинений, собранные Г. Тизенгаузен // Подготовка к новому изд. введ. доп. и коммент. Б.Е. Кумекова, А.К. Муминова. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 711 с.
- 5 Омарбеков, Т. Қазақ түркілерінің этникалық тарихы (б.з.б. I мыңжылдық –б.з. IX ғасыры): оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 330 б.
- 6 Фазлулла Рашид ад-Дин. Джами ат-Таварих. – Баку, 2011. – 540 с.
- 7 Евстигнеев Ю.А. Кипчаки / половцы / куманы и их потомки (к проблеме этнической преемственности). СПб., 2011.
- 8 Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т 3. Выпуск первый. – Ленинград, 1926. – 423 с.
- 9 Голубовский П.В. Печенеги, тюрки и половцы до нашествия татар // Университетские известия. – 1884. – №1. – 184 с.
- 10 Васильев П.В. История и древности восточной части Средней Азии от X до XIII века, с приложением перевода китайских известий о Киданиях Джурджитах и Монголо-татарах // Труды Восточного отдела Имп. Русского археологического общества. – СПб., 1859. Ч 4. – 235 с.
- 11 Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Аристов Н.А. Этногенез и этническая история казахов. – Павлодар: ТОО «ЭКО», 2005. – 372 с.
- 12 Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері. – Алматы, 2006.
- 13 Зәкенұлы Т. Біріккен түрік қағанаты және ұйғыр этнонимы. – Алматы, 2004.
- 14 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государство и народы евразийских степей. Древность и средневековье. – СПб., 2004. – 247 с.

References

- 1 Abdimomynov N.T. Kipchakskij faktor v istorii Zolotoj Ordy i Egipta // Voprosy istorii. – 2011. – 252 s.
- 2 Kljashpornyj S.G. Kipchaki v runicheskikh nadpisjah // Turcologica. K 80-letiju akademika A.N. Kononova. L., 1986. – 212 s.
- 3 Kөmekov B.E. Ob jetnicheskom sostave kipchakov IX – nach. XIII vv. po arabskim istochnikam // Problemy jetnogeneza i jetnicheskoy istorii narodov Srednej Azii i Kazahstana. Vypusk 2. Istoriya i arheologija. – M., 1990. – 367 s.
- 4 Sbornik materialov, odnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy. – T 1. Izvlechenija iz arabskih sochinenij, sobrannye G. Tizen-gauzenom // Podgotovka k novomu izd. vved. dop. i komment. B.E. Kumekova, A.K. Muminova. Almaty: Dajk-Press, 2005. – 711 s.
- 5 Omarbekov, T. Қазақ түркілерінің jetnikalyқ tarihy (b.z.b. I mynzhyldyқ –b.z. IX fasyry): оқу құралы. – Almaty: Қазақ universiteti, 2013. – 330 b.
- 6 Fazlullah Rashid ad-Din. Dzhami at-Tavarih. – Baku, 2011. – 540 s.
- 7 Evstigneev Ju.A. Kipchaki / polovcy / kumany i ih potomki (k probleme jetnicheskoy preemtsvennosti). SPb., 2011.
- 8 Grumm-Grzhimajlo G.E. Zapadnaja Mongolija i Urjanhajskij kraj. T 3. Vypusk pervyj. – Leningrad, 1926. – 423 s.
- 9 Golubovskij P.V. Pechenegi, tjurki i polovcy do nashestvija tatar // Universitetskie izvestija. – 1884. – №1. – 184 s.
- 10 Vasil’ev P.V. Istoriya i drevnosti vostochnoj chasti Srednej Azii ot H do HIII veka, s prilozheniem perevoda kitajskih izvestij o Kidanijah Dzhurdzhitah i Mongolo-tatarah // Trudy Vostochnogo otdela Imp. Russkogo arheologicheskogo obshhestva. – SPb., 1859. Ch 4. – 235 s.
- 11 Aristov N.A. Zametki ob jetnicheskom sostave tjurkskih plemen i narodnostej i svedenija ob ih chislenosti // Aristov N.A. Jetnogenez i jetnicheskaja istorija kazahov. – Pavlodar: TOO «JeKO», 2005. – 372 s.
- 12 Kytaj zhylnamalaryndaғы қазақ тарихунң деректері. – Almaty, 2006.
- 13 Zәkenұly T. Birikken tyrik қағанаты zhәне ұjryr jetnonimy. – Almaty, 2004.
- 14 Kljashpornyj S.G., Sultanov T.I. Gosudarstvo i narody evrazijskih stepej. Drevnost’ i srednevekov’e. – SPb., 2004. – 247 s.

Құлшарова Х.Қ.
**Моңғол империясының
әскери жоспарлауы
және жеңісті жорықтары**

Бұл мақалада Моңғол империясының негізін қалаушы Шыңғыс ханның әскери жоспарлауы мен жеңіске жеткізген қанды жорықтары туралы айтылады. Шыңғыс хан өзінің жорықтарымен бүкіл әлем тарихына, мәдениетіне, даму үрдісіне әсер етті. Соның ішінде, Қазақстан мен Орта Азия жеріндегі халықтардың өміріне елеулі өзгерістер әкелді. Ол өзінің жаулап алу жорықтары арқылы Қазақстан жеріндегі тайпалардың құрамын өзгертті. Жаулап алған жерлердегі бұрынғы қалыптасқан мемлекеттердің орнына жаңа мемлекеттер, ұлыстар пайда болды. Бытыраңқы қазақ тайпаларын біртұтас мемлекетке шоғырландырып, қазақтың халық болып қалыптасуына алғы шарттар жасады. Мақалада Шыңғыс хан армиясының өсіп жетілуі бес кезеңге бөліп қарастырылады және соғысқа шығар алдындағы әскери жоспарлаулары, әскерді бөліктерге бөліп қалай басқарғандығы, әскерлерінің атаулары, соғысу тактикасы туралы айтылады. Сондай-ақ, мақалада Моңғол империясы құрылғаннан бастап әлемнің шет-шетіне жасаған жорықтары айтылады. Олар: Сібір мен Шығыс Түркістанға, Цзинь мемлекетіне жорығы, Бейжінді алғаны, Солтүстік Қытай түгел Шыңғыс ханның билігіне көшкендігі, Корея патшалығы Шыңғыс хан әскерлеріне тізе бүккендігі және Шыңғыс хан әскерлерінің Жетісуды, Қазақстан мен Орта Азияны жаулап алғандығы туралы айтылады.

Түйін сөз: империя, әскер, жорық, тактика, дипломатия, хан, қару-жарак.

Kulsharova K.K.
**Military tactics and victorious
procession of the Mongolian
empire**

In this article Chinghiz khan, about the founder of the great Mongolian empire will be told about military tactics and victories. Chinghiz khan the bloody campaigns promoted development, thereby having changed world history and culture. Especially it promoted change of a way of life of the Average and Asian people, in particular to inhabitants of the territory of Kazakhstan. The campaigns it changed structure of the tribes living in the territory of Kazakhstan. Instead of the states won by Genghis Khan there were new states, tribes. He created conditions in order that small tribes joined other tribes, thereby having created the whole state. In this article it will be said that creation and development of army Chinghiz khan will consist of 5 periods both about tactics, and how it operated the army. And having read article we can learn in more detail about creation of the great Mongolian empire and about campaigns worldwide. For example: a campaign to Siberia and to East Turkestan, war with the Tsinsky empire, both a capture of Beijing, and full submission of northern China and submission of the Korean state and Chingizkhan's campaign on the territory of Kazakhstan.

Key words: empire, army, campaign, tactics, diplomacy, khan, weapon.

Құлшарова Х.Қ.
**Военная тактика и победное
шествие Монгольской империи**

В этой статье говорится о военной тактике и победах Чингиз хана, основателя великой Монгольской империи. Чингиз хан своими кровавыми походами способствовал развитию мировой истории и культуры. Особенно он поспособствовал изменению образа жизни Средне-Азиатских народов, в особенности жителям территории Казахстана. Своими походами он изменил структуру племен, проживающих на территории Казахстана. Вместо государств, завоеванных Чингисханом, появились новые государства, племена. Он создал условия, чтобы маленькие племена присоединились к другим племенам, тем самым создав целое государство. В этой статье будет говориться о том, что создание и развитие войска Чингиз хана будет состоять из 5 периодов, о тактике, и о том, как он управлял своим войском. И прочитав статью, мы можем подробнее узнать о создании великой Монгольской империи и о походах по всему миру. К примеру: поход на Сибирь и на Восточный Туркестан, война с Циньской империей и взятие Пекина, и полное подчинение северного Китая и подчинение Корейского государства и поход Чингизхана на территорию Казахстана.

Ключевые слова: империя, армия, поход, тактика, дипломатия, хан, оружие.

**МОҢҒОЛ
ИМПЕРИЯСЫНЫҢ
ӘСКЕРИ ЖОСПАРЛАУЫ
ЖӘНЕ ЖЕҢІСТІ
ЖОРЫҚТАРЫ**

XIII ғасырда моңғол әскерінде «қаруланған халық» пен «шекаралық» әскери ұйымдардың болғанын білеміз.

Халық пен әскери ұйымдардағы параллелдік шекаралық жүйенің арқасында соңғы моңғол дәстүрі бойынша айтарлықтай көлемді ұйымдасқан әскери бөлімшелер үш бөлікке бөлінді, негізгісі: 1 – орталық (Кель) – Шыңғыс ханның билігінің тұсында Қая қойылды; 2 – сол қанат немесе сол қол (шығыс бөлігі) – Мұқалдың басшылығымен зюнгар; 3 – оң қол немесе оң қанат (батыс бөлігі – барун гар), Богурчиге тапсырылған билік. Шыңғыс хан оны бұл жауапты қызметке тағайындай отырып, былай: «Жасаған тоғыз қылмысыңнан сені босатамын және батыс бөлікті биік шыңдарға жеткіз, – дейді. Мұқалға да жинақтың сол қолы бол», – және Қарауын шыңына шейін Оңтүстік бөлікті басқар, – дейді. – Осы тұстағы «жинақ» сөзі тура мағынасында емес, бірдей мағынаға ие «түнектің басшысы», яғни әр қанатта болатын он мыңдық әскерден тұратын корпустың басшысы дегенге ие. Негізінен жинақ сөзі осы тұста «шен» деген мағынада қолданылады, заманауи әскерлерде «дивизиялық командир» тек дивизияны басқарып қоймай, сонымен қатар, корпусты, тіпті әскерді де басқарып отырған [1, 96 б.].

Әлемді дүрсілкіндірген Шыңғыс қаған армиясының өсіп жетілуін бес кезеңге бөліп қараса болғандай. Бірінші кезең. Тэмужин 16 жасында (1178 ж.) өз бетімен алғаш атқа қонып, жау айдап кеткен сегіз сары құла жылқысының соңына түсіп келе жатып жол жөнекей келешек ұлы қолбасшыларының бірі Богорчоны кездестіріп екеуі Тэмужиннің жылқысын жау қолынан құтқарған оқиғадан басталып, 1182 жылы Хамаг Моңғол ұлысының әскери жүйесін қайта құра бастағанға дейінгі уақытты қамтиды. Бұл кезеңде Тэмужиннің қарулы тобы тек оның інілері (Хасар, Белгудей) және анда-достары Боғорчы, зелме қатарлы санаулы адамдардан құралды. 1178 жылы Тэмужин ауылы Бургге қабағында отырғанда үш жүз Меркіт жасағы Тэмужин ауылын шауып Тэмужиннің жаңа түскен жас жары Бөрте, Белгудейдің анасы Сәжігүлді қолға түсіргенде Тэмужиннің төңірегінде тек жоғарыдағы санаулы адамдар ғана болғандықтан меркіттерге қарсылық көрсете алмады. Есукей батыр өлгеннен кейін Боданшар әулетінен ру-ру, ауыл-ауылы мен ыдырап Тэмужиннің маңайында Хабул хан әулетінен – санаулы ғана жұрт

қалған еді. Тэмужин 1179 жылы Керейттің Тоғорыл ханы, Жажирдайлық Жамухамен бірлесіп Меркіттерге қарсы аттанғанда Тоғорылдың өзі бас болып Тэмужиннің қарамағындағы жұрттан бір түмен қол әзер жинады. Бірақ бастауы ауыр болса да үштік одағы меркіттерді жеңуі Тэмужиннің қабырғасын қатайтып өзіндік әскери тобын жасақтауға мүмкіндік алды. Осы мүмкіндікке сүйене отырып Тэмужин 1181 жылы Жамухадан бөліне көшті. Бұл көшу Тэмужин өз алдына ел болып Хамаг моңғолдың шаңырағын қайта көтеруінің бастамасы болды. Нәтижесінде нирун моңғол тайпалары Тэмужин төңірегінде топтасып Хамаг моңғол ұлысының шаңырағын қайта көтеріп Тэмужин хан сайланды [2, 255-256 б.].

Екінші кезең осы оқиғадан бастап 1204 жылы көктемде найман жорығына аттанғанға дейінгі уақытты қамтиды. Тэмужин Хамаг моңғолға хан сайланып «Боғорчының ұлы Үгэлэн черби, Хачиун-Тоқырауын және ағалы інілі Жетей, Доголху төртеуіне қорамсақ, садақ асындырған оқиғасынан моңғол мемлекетінің ресми армиясының негізі қаланды деп қарауға болады. Архай Хасар, Тақар, Сүкекей, Чауырхан төртеуіне елінің шекарасын күзету міндеті жүктелді. Әрине бұларды тек төрт адам деңгейінде қарауға болмайды, олар тек топ басындағылар. Бірақ аталған кезеңде Тэмужиннің қарулы қолы ру-тайпалық деңгейден аса алмады. 1190 жылы Жамуха мен Тэмужин арасында болған Даланбалжуд (Он үш хурен) шайқасы, 1201 жылы Татарлармен болған алғашқы шайқас, Журкендермен болған қақтығыс, Хүйтэн шайқасы, 1203 жылы Керент және Моңғол аралық Мәуелі биік, Халзан Элээт шайқасы барлығы да ру-тайпалық, хурендік жүйеде өтті. Егер Даланбалжудтағы шегініс, Хүйтэн шайқасындағы қиянкестікті айтпағанда аталған шайқастарда Тэмужин жеңіске жетті. Ал Найман хандығы мен айқасатын күн туғанда Тэмужин іргелі елге қарсы бұрынғы хурендік жүйемен аттану жеткіліксіз екендігін түсінді. Сөйтіп ол Найман жорығы алдында әскери жүйесіне түбегейлі өзгеріс енгізді. Осымен Тэмужин армиясы өсіп өркендеуінің үшінші кезеңі басталды. Бұл кезең Тэмужин бастаған моңғол әскерлерінің басқару жүйесінде жүргізген түбегейлі реформациямен айшықталды. Тэмужин Найман жорығына аттанар алдында бұрынғы рулық «хурен» жүйесінен бас тартып өзінің әскери стратегиясында алғаш рет ондық, жүздік, мыңдық жүйесін енгізді. Ішкі әскерінің (кешиктен) құрылымына сексен хэвтүүл (жатақ немесе түнгі күзет), жетпіс Торгут (күндізгі күзет) жүйесін енгізіп олардың әрқайсысының

басшылары, мыңбасылары және нұсқаушы алты Черби (бас офицер немесе ноян) тағайындады. Үздік мың батырлар тобын жасақтап оны басқаруды інісі Хасарға тапсырды. Жортуыл тәртібіне төтенше мән берілді. Жортуыл ережесі бойынша «үш түн жортып үш күн ат арқасын суытып тыныс алатын болды». Бұл мыңдаған жылдық тарихы бар көшпенділердің әскери жүйесіндегі моңғолдық бет-бейнесі бар әскери реформа еді. Осындай түбегейлі реформацияның арқасында жаңадан бас көтеріп келе жатқан моңғолдар наймандарды жеңеді. Бұл жеңіс моңғолдардың және бір қадам алға ұмтылуына жәрдем болды. Ендігі жерде моңғол үстіртінде іс жүзінде Тэмужин бастаған моңғолдарға тең келетін күш қалмай барлығын моңғол туының астында бас қосуға мәжбүр етті [2, 256-257 б.].

1206 жылы Моңғол мемлекетінің құрылуы қаһарлы моңғол армиясын құрудың аса маңызды төртінші кезеңі болды.

Моңғолдың атты әскері ауыр жеңіл атты әскер деп екіге бөлінеді. Ж.Саундерестің суреттеуі бойынша ауыр атты әскерлер тобы сауыт, дулыға киіп қылыш, семсермен қаруланады. Ал жеңіл атты әскер сауыт, дулыға кимейді, садақ асынып жеңіл найза ұстайды. Ежелгі түркілер сияқты моңғол әскерлері де ер қаруы – бес қаруын: (Садақ, ысқырма жебе, сауыт, найза, қылыш, семсер) асынады. Садақ жебе көшпенділердің ең сенімді қаруы болды. Моңғол армиясы осы қарулардың өзімен-ақ орман жұрты, ұйғыр және қарлұқтарды бағындырды. Си Ся еліне қарсы төрт дүркін шабуыл жасап жеңіске жетті. 1211-1217 жылдар аралығында Алтын мемлекетін үш дүркін шапты. Бірақ бұл шабуылдарды бірден жеңіске жетті деп айту қиын. Ат үстінде жүріп дала соғысында жатыққан моңғолдар үшін қаланың қорғаныс, бекіністерін алу оңайға түскен жоқ. Шығыс Цзин жорығы моңғолдарға үлкен сабақ болды. Бұл жолғы жорық Шыңғыс хан армиясы үшін және бір реформаны талап етті. Осыған байланысты Моңғол армиясының кемелденуінің соңғы бесінші кезеңі басталды. Аталмыш кезең моңғол армиясы қала қамалдарды алу әдіс айласымен қоса отты қару игеруімен ерекшеленді.

1211 жылы сол кездегі Цзин мемлекетінің орталығы Жунду қаласының Лиу жегли қамалын шабуылдау кезінде моңғолдың көп сарбазы қамал ішінен атылған ұлы мылтықтың (пушка) оғынан қаза болды. 1212 жылы Цзин елінің Си Жиң қаласына шабуыл жасап қаланы ала алмай қағанның өзі жарақат алып шегінуге мәжбүр болды. Сол кезде Шыңғыс хан өзіне қызмет етіп жүрген шүршіт қолбасшысы Самухадан өз әскерінің мұндағы сәтсіздігінің себебін сұраған.

Сонда Самуха «Мәртебелі батыр қаған сіз сұрадыңыз, мен айтайын алдын ала отты мылтықпен атқыламай қаланы шабуыл мен алу мүмкін емес» деген. Шыңғыс қаған дереу қол астына 500 сарбаз беріп Самуханың басшылығында отты қаруы бар әскери тобын жасқтайды. Нәтижесінде Мұқылай бастаған топ отты қарудың көмегімен Шандунның Эй Ду қаласын басып алған оқиғадан кейін моңғол әскері Цзин қалаларын бірінен соң бірін ала бастады. Бұл моңғолдың инженерлік әскери тобын құрудың бастамасы болды. Шыңғыс хан армиясы 1216 жылы Цзин жорығынан еліне оралғанда отты қару емес, қамал бұзатын механикалық техника, үрлеген тұлып жасап дариадан өтетін амал, мина, ысқырық жебелер, тіптен биологиялық қарудың түрлерін игеріп қайтты [2, 257-259 б.].

1211 жылдың көктемінде моңғол әскері Керулен өзенінің тұсындағы өзінің құрама пунктімен жорыққа аттанады; Ұлы Қытай еліне жету үшін 750 шақырымды артқа тастау қажет болды. Азық-түлік үшін әскердің соңынан көптеген табындар қуып отырды.

Жорықта Шыңғыс ханды төрт ұлы қорғап жүрді, олар: Жошы, Шағатай, Үгедей мен Төле. Алғашқы үш ұлы әскерде командалық қызметтерге ие болды, ал кіші ұлы әкесінің көзі тірісінде таққа отырып, 100.000 адамнан құралған үздік моңғол әскерін әскери орталықта басқарып отырды.

Өте үлкен жылдамдықпен бірнеше айдың ішінде Цзин әскерінің қарсылығына тоқтатып, ондаған бекініс қалаларымен қоса үлкен территория жауланып алынды. Бұндай жетістікке жету үлкен таң қалысты тудырады. Моңғол қағанының ойымен әбден таныс болып қалған цзиндықтар 1211 жылдың көктемінде қарсы тұруға дайын болып үлгерді. Алайда, бірнеше айлардан соң олардың бар үміті мемлекеттің оңтүстік облыстарындағы жаңа күштерді құруға бағытталып, Енкин қабырғасының беріктігінде орнатылды.

Негізінде, Шыңғыс хан бұндай бекіністі өзінің ескі қару-жарақтарының көмегімен алатынына қарсыластың рухы төмендегенше сенбеді. 1211 жылы үлкен тәуеклге бара отырып, Ұлы дуалға өз әскерін қайта апарды.

1212 жылы Орталық астанаға басты күштермен орнықты. Шындыққа тура қарайтын болсақ, қызықтыру үшін жәрдемдесу мақсатында жаудың далалық әскерін бөліктерге бөліп соққылауды ойлады. Есебі жүзеге асып, цзин әскері Шыңғыс ханның әскеріне қарсы тұра алмады. Бірнеше айлардан соң, Сары өзеннің төменгі ағысынан бастап солтүстікке дейінгі жерлері-

нің көбі Шыңғыс ханның иелігіне өтті. Алайда Енкин және ондаған берік орнаған қалалар моңғолдар жойқын соғысқа дайын болмағандықтан өмір сүруін тоқтатпады. Онша қатты бекімеген қалалар ашық түрде орнаған күшпен, немесе алуан түрлі қулықпен алынды, мысал келтіре кететін болсақ: арбалы керуендерінің бөліктерін мүліктерімен сол жерге тастай кете отырып, гарнизонды қызықтыру мақсатында алаңға шығарып және қорғану әрекетін әлсірету үшін жасанды қашу әрекеттерін ұйымдастырып отырған; егер бұл айла жүзеге асып отырса, қорғанысынан айырылған бекіністер мен қалалар тосыннан келетін шабуылдарға душар болуы мүмкін еді. Осы әдіс-тәсіл арқылы Жебе ляодун князіне қарсы тұрған цзин әскерінің тылында Ляо-ян қаласын жаулап алды. Басқа қалалар террорлық және қорқыту әрекеттерімен берілуіне ықпал етті.

1212 жылдың күзінде Енкин қабырғасының тұсындағы бір күресте Шыңғыс хан жараланып қалады. Әскер астананы қоршаудан алып және қайта Ұлы дуалға бұрылып жіберілді. Осындай қажыған атты әскердің құрамы үшін кампаниядағы үзілістерден қашу мүмкін емес еді. Осындай тұстарда анығында басқа да көршілес мемлекеттерді қорқытып ұстау мақсатында кейбір рөлдерде саяси жағдайлар ойнатылды.

1214 жылдың көктемінде үш моңғол әскерлері цзин асуларына қайта шабуыл жасайды. Бұл жолы олар алдағы тәжірибелеріне сүйене отырып, басқа жүйе бойынша әрекет етеді. Жорық барысында моңғолдар халықты ығыстырып, содан соң бекіністегі бұхара халықты қуалап отырды. Көбіне осындай әрекеттерді цзиндықтар қабылдамай, бірден беріле салып отырған. Моңғолдардың мемлекетті толығымен жаулап алып, таққа өз жауынгерлерін отырғызғысы келгенін, жойқын соғыс түрлерін жүргізгенін көріп көптеген цзиндік әскербасылар ғана емес сонымен қатар журжандар да өз отрядтарымен бірге беріліп отырды. 1214 ж. Шыңғыс ханның әскерінің кампаниясы жаңа өте күшті жауды кездестірді. Жау отрядты әлсіретіп қоймай, жылқыларды да әбден титықтатты. Алайда, олар Енкин лагерінде тұрған әлсіреген моңғол әскерін талқандай алмайды, – деп өздерін сендіріп отырған. Император Шыңғыс ханға үлкен төлем мен император үйінің ханшайымын беру жөніндегі ұсынысын білдіреді. Ұсынысты қабыл етіп, моңғол әскерлері үлкен байлыққа ие болып, туған өлкелеріне қайтқан.

Ол қалың түскен қарға қарамастан өзінің күшті отрядтарының бірін оңтүстікке Алтан ханға, қалғандарын солтүстіктегі жағдайды қайта жаңғыртуға жіберіп отырған. Басты күштер Ұлы

дуалдың қыстақтарының маңында отрядтардың дайындығын қолдау мақсатында орналасады.

Орхон отрядтарының басшылығына қойылған талаптар ойдағыдай орындалғандықтан оларға қолдаушылық көрсетудің қажеттілігі де тумады. Сүбедей Солтүстіктегі жағдайды жақсартып қана қоймай, өзінің шабуылдарымен Корей мемлекетін де жаулап алады. Мұқалы мен Ляодиндік князь Минга алаңда жауын жеңіп, Енкинге өтеді. Бұл үш кампанияның шабуыл жасауға батылы жетпей, тіпті моңғолдың атты әскерлерінің күші жетпеген өте берік бекініс Мұқалыға беріледі. Бұл 1215 жылдың жазында болған жағдай.

Шыңғыс хан мен оның әскерлерінің бес жылға жуық кеткен еңбегіне қарамастан, Солтүстік Қытайды толығымен бағындыра алмады. Бұл тапсырма Мұқалы – Гованның тұсында да, 1227 жылға дейін де, яғни Шыңғыс хан өмірден өткенше де орындалмады.

Орталық Азия аумағындағы билік үшін күрес барысында Шыңғыс хан қуатты керейіт ұлысының билеушісі Ван-ханмен одақтастық қатынастар орнатты. 1185 ж. керейіттердің Ван-ханы, Шыңғысхан, моңғолдардың жажрат тайпасынан шыққан Жамұқа әскерлерімен аттанып, Селенга өзені бойында көшіп жүретін меркіт ұлысын талқандады. Бұл жеңіс Шыңғыс ханды күшейтіп, оны билік жолындағы бақталас басқа да қолбасшылармен бір қатарға қойды. Көптеген тайпалар, барластар және басқалары Шыңғыс ханға қосылды.

Шыңғыс хан өзінің қамқоршысы Ван-ханға әскери көмек көрсетті. 1194 жылы Ван-ханның інісі Эрхэ Хара наймандардың әскери көмегін пайдаланып, өз ұлысынан қуып жіберген еді. Ол 1196 жылға дейін таңғұттар (СиСя) елінде және ұйғырлар мен қарақытайлар иеліктерінде қашып жүрген. Шыңғысханның көмегімен қайтып келіп, керейіттер ұлысында билікті өз қолына алды. 1198 жылы Шыңғысхан Ван-ханмен және чжур-чжендердің Цзянь мемлекетімен одақтасып, татар ұлысына қарсы жорық жасады да, оны күйрете жеңіліске ұшыратты. Осы жорықтан қайтып оралғаннан кейін Шыңғысхан татарларға қарсы жорыққа қатысуға бас тартқаны үшін Кеулен өзеніндегі жуншен тайпасын тауып, оны қирата жеңіп қолбасшыларын қатал жазалады [3, 440 б.]

Көп кешікпей найман ханы Инанч-Білге өлгеннен кейін, оның екі ұлы Даян хан мен Бұйрықханның арасындағы өзара қырқысты пайдаланып қалмақшы болған Шыңғысхан мен Ван-хан 1199 жылы Бұйрыққа қарсы жорыққа шықты. Әскер жинап үлгермеген Бұйрық хан Алтайдан аса шегініп, сонда жеңіліс тапты. Сол

екі арада, Бұйрық ханмен араздығына қарамастан, Даян хан Шыңғысханға қарсы әскер жіберді. Керейіттер мен моңғолдардың біріккен күштері наймандарды бұл жолы да тас талқан етті.

1200 жылы Шыңғысхан мен Ван-хан меркіттердің әскерін ойсырата жеңді. 1201 жылы Жамұқа Шыңғысханның моңғолдары мен Ван-ханның керейіттеріне қарсы наймандар, меркіттер, татарлар, ойраттар, жажраттар және басқа да тайпалардан қуатты қол жасады. Осы қолды жеңу Шыңғысханды көшпелі ақсүйектердің өзара бақталас өкілдерінің ішіндегі ең құдіреттісіне айналдырды. 1202 жылы Шыңғысхан татар ұлысын біржолата талқандады. Сол жылы наймандар Шыңғысханға бірлесіп қарсы шығу жөнінде Алахуш-Дигит Хуриге ұсыныс жасады. Бірақ оңғыттардың билеушісі наймандармен ежелгі байланыстарына қарамастан бас тартып, шабуыл жасағалы жатқанын Шыңғысханға хабарлап қояды. «Юань-ши» бұл жөнінде былай деп көрсетеді: «Даян-кэхань (қаған) бір-бірімен туыстасу үшін және Шофанды (солтүстік жақты, яғни Моңғолияны) басып алу мақсатымен Алахуш-дигит Хуриге елші жібереді. Оңғыттар арасындағы мұны жақтайтындар бар еді. Бірақ Хури елшіні ұстап алды. Ол құрметпен Шыңғысханға алты көзе шарап жіберіп, бұл туралы хабарлады. Елші қайтп келгеннен кейін Хури 500 жылқы мен мың қойды сыйға тартып, Даян ханға бірлесіп қарсы шабуыл жасауға уағдаласты».

Шыңғыс хан уақыт өткізбей, 1204 жылы көктемінде 45 мың атты әскерді бастап наймандарға жорыққа аттанды. Найман ханының қоластында шамамен 50-55 мың адам бар еді. Наймандар армиясынан саны кем болса да, моңғолдар одан ұйымшылдығымен және жауынгершілік тәжірибесімен басым түсті. Даян хан шайқасқа шыққысы келмей, Алтай асып кетпекші болды. Бірақ ұлы Күшліктің талап етуіменшайқастың болып ұйғарылды. Сөйтіп, наймандардың әскерлері Орхон өзенінен өтіп Нагу тауларының шығыс беткейіне тоқтады. Шайқасты моңғолдар бастады. Олардың алдыңғы шептері наймандарды тауға қарай ығыстырды, ал кешке қарай моңғолдардың негізгі күштері қарсыластарын екі қанаттан орап өтіп, ойдағыдай қоршап алды. Қақпанға түскен наймандар қоршауды бұзып өтуге тырысты, бірақ қараңғы түнде жартастырдан құлап қырылды. Наймандардың бір бөлігі, соның ішінде Күшлік қашып құтылды. Наймандар жеңіліс тапты. Даян хан жарاقاتтан өлді. Наймандардың көпшілігі Шыңғыс ханға берілді, олардың басқа бір бөлігі моңғолдарға жанталаса ұмтыла соңғы шайқасқа шығып ерлікпен мерт болды. Наймандардың едәуір бөлігі, сондай-ақ меркіт-

тердің, керейіттердің және басқалардың аман қалғандары Күшлікпен бірге кетті. 1206 жылы моңғолдар Бұқтырма өзенінде наймандардың Бұйрық ханын жеңіп, оны өлтірді. 1206-1207 жылдары Шыңғыс хан үлкен ұлы Жошыны Енисей-Ертіс өзендерінің аралығындағы «орман» халықтарын, атап айтқанда, Енисейдің жоғарғы ағысында мекендейтін түркі тілдес қырғыздарды бағындыруға жіберді. Қытай деректемелерінің мардымсыз деректерін қырғыздардың бұл аймақтағы әсері-ықпалын жоғармалауға болады. «Цзилицзисалар (қырғыздар) жөніндегі кіші (бағынышты) мемлекет дегеніміз... Гуиғань (курыкан) мемлекеті». XIII ғ-ғы Енисей қырғыздарында қалалар мен бекіністер болғаны жөнінде деректер бар. Мәселен, «Юань-Шиде» Енисейдің жоғарғы ағысына жорық жасаған кезде қалалардың бекіністі дуалдарын шабуыл жасап алу үшін моңғолдардың тас атқыш құралдары, қоршау қарауларын пайдаланғаны туралы айтылады [4, 107 б.]

Орталық Азия аумағындағы соғыстардың салдарынан 1190-1206 жылдары Қазақстан жеріне наймандардың, керейіттердің, меркіттердің бір бөлігі көшті. Күшлік хан бастаған наймандар Алтайға келіп, осында ертеде моңғолдар талқандаған керейіттермен меркіттердің қалдықтарымен бірікті. Наймандар Бұқтырмада тағы да жеңіліс тапқаннан кейін Күшілік хан өз ұлысының Алтай жерін біржола тастап, жетісуға қашуға мәжбүр болды. Наймандармен керейіттердің едәуір бөлігі шығыс Қазақстанда қалып, моңғолдарға бағынды.

Моңғолдар талқандалғаннан кейін найман мен керейіт топтары, жалайырлар қалыптасып жатқан көптеген түркі халықтарының құрамына атап айтсақ қазақ халқының құрамына біртіндеп сіңісе берді. Наймандармонғол дәуірінде қазақ даласына қоныс аударып, Сырдарияға дейін жетіп, қазақ халқының қалыптасуына белсене қатысқан. Керейіттерге келетін болсақ, олардың бір бөлігі батысқа, Еділ бойына дейін барып, онда өздерінің керейіт деген этнонимін сақтап қалды және кейініректе осы атаумен өзбектер мен қырғыздардың құрамына, ал шағын тобы қазақтардың да құрамына кірді. Керейіт этнонимі Қара теңіз өңірі далаларының мономиясынан да кездеседі. Керейіттердің басқа бір бөлігі солтүстік қазақстанда қалады да бұрынғы этнониміндегі -іт жалғауын жоғалтып, керей (қара керей, абақ керей) деген атпен орта жүз қазақтарына қосылды [5, 100 б.].

Темучин керейіттер мен наймандар ұлыстарының билеушілерін талқандаған кезде ол орталық Азия далаларындағы бірден-бір күдірет-

ті қолбасшыға айналып, мұны саяси тұрғыдан баян етті. 1206 жылдың көктемінде анон өзінің сағасында Темучинді жақтайтын көшпелі шонжарлардың құрылтайы өткізіліп, сонда ол тоғыз құйрық қол байлаған қасиетті ақ ту жалбыраған жағдайда салтанатты түрде ұлы хан болып жарияланды. Сонымен бірге құрылтай Темучинге Шыңғыс хан атағын бекітіп берді, бұл оның өз есімінің орнын басты. Темичин-Шыңғысхан былай деп мәлімдеді: «Мен ... түрлі мемлекеттерді ақиқат жолына бағыттап, халықтарды өзімнің біртұтас билігіме қараттым». Мүмкін, ол батыс пен шығысқа жасаған жорықтарының нәтижесінде өзінің қандай шындыққа жететінін білмеген де болар, атап айтқанда, қашқан наймандар мен меркіттерді қуалай отырып, оларды 1208 жылы Ертіс жағалауында екінші рет талқандады [6, 16 б.].

Бірлесіп қимылдаған меркіттер мен наймандар тобын 1209 жылы ұйғыр идиқұты (билеушісі) өз илігіне өтуге әрекет жасаған кезінде тасталқан етті соның салдарынан олардың жолдары екіге айрылды.

Талқандалудан аман қалған Найман тайпаларын Күшілік хан Жетісудағы ығысқан қорқытайлар иелігіне әкетті, ал меркіттер Орталық Қазақстан далаларындағы қыпшақтарға қашты. Наймандардың едәуір бөлігі Жетісуға ығысқан Күшілік хан онда қалыптасқан күрделі жағдайды пайдаланып қалуға тырысты.

Аласапыранның басты кінәлілері шығыс Түркістандағы Тұфан князьдігінің ұйғыр идиқұты және қарақтайларға вассалдық тәуелділікте болған Жетісу қарлұқтары мен қаңлықтардың мұсылман билеушілері еді. Бірсыпыра уақыт бойы Жетісу мен шығыс түркістанның жергілікті князьдары қарақытайлардың жоғарғы билігін таныды, бірақ 12-13 ғасырлар шебінде іс жүзінде тәуелсіз болып алды. Сондықтан қарақытайлардың гурханы (билеушісі) найман жауынгерлерін бағынбайтын вассалдарын басып-жаныштау үшін пайдаланбақшы болып үміттенді. Гурханның сеніміне кірген Күшілік хан 1210 жылы гурханды тақтан тайдырып мемлекеттегі билікті басып алды, бірақ гурханды өлтіруге батылы бармай оған биліктің сыртқы биліктерін қалдырды. Күшілік қарлұқтарды, қаңлылар мен ұйғырларды өзіне бағындыруға ниеттеніп, оларға қарсы ойран қалған шабуылдар жасады. Осындай жағдайда қарлұқтардың Арсылан ханы Іле өзенің аңғарларындағы Алмалықтың билеушісі Озар (Бұзар), ұйғыр идиқұты Баршық арттегін Наймандардың жауы Шыңғысхан монғолдарынан көмек сұрауға мәжбүр болды. Арсылан хан мен Баршық арттегін өз иеліктер шегіндегі қа-

рақытай наместниктері өлтірді. Бұл билеушілер 1211 жылы Шыңғыс ханға бағынды.

1211 жылы Жетісуға моңғолдардың алғашқы келуі сол оқиғалардың салдарынан болған еді. Бірақ олар ұзақ уақыт болған жоқ, өйткені Шыңғыс хан оларды солтүстік қытай жеріндегі Цзинь империясымен соғысуға кері шақырып алды.

1216 жылы бұл науқан ойдағыдай аяқталғаннан кейін моңғолдар батысқа қарай жылжуын қайтадан бастады. Шыңғыс хан өзінің үлкен ұлы Жошыға қыпшақтарға қашып барған меркіттерді қыруға, ал сенімді қолбасшыларының бірі Жебе-Ноянға Күшілік ханды жазалауды бұйырды. 1218 жылы Күшілік хан талқандалды да моңғолдар оның Жетісудағы иеліктеріне кірді, оларды христиан наймандар мен буддистердің қысымынан қатты зардап шеккен жергілікті мұсылман тұрғындары қуана қарсы алды.

Қашып кеткен Күшілікті моңғолдар Бадахшанда қуып жетіп, басы алынды. Жошы хан Қазақстанның Торғай даласында меркіттермен шайқасып, оларға күйрете соққы бере ыдыратып жіберді. Бірақ келесі күні оған хорезм шахы Мұхаметтің 60 мыңдық әскері шабуыл жасады. Бұл шайқаста ешқайсысы жеңіске жеткен жоқ.

Бірақ жалпы алғанда бұл кездейсоқ қақтығыс Хорезмшахқа қатты әсер етті, В.В. Бартольдтың пікірінше, Шыңғыс хан 1219-1221 жылдары Хорезмшахтардың мемлекетін шапқан кезде оның моңғолдармен ашық шайқасқа неліктен шықпаған себептерінің бірі осы болған. Ал бұдан әрі моңғол-хорезм қатынастары барған сайн шиеленіс берді де, соғысқа әкеп соқты.

Шығыс Түркістан мен Жетісуды басып алғаннан кейін моңғолдарға оңтүстік Қазақстан мен орта Азияға жол ашылды. Басып кіруге «Отырар опаты» деп аталатын жағдай себеп болды.

Қазақстан мен Орта Азияға жорық жасауға Шыңғыс хан зор мән берді, сөйтіп оған ұзақ уақыт және мұқият дайындалды. Шыңғыс хан Орта Азияға сауда керуенін жіберді. 500 түйеден тұратын керуенде моңғол жансыздарын қоса есептегенде барлығы 450 адам болатын. Көп адамы бар керуен 1218 жылдың жазында Отырарға келіп жетті. Отырардың билеушісі қыпшақ Ғайыр хан инамлық көпестерді тыңшылық жасады деп күдіктеніп, оларды өлтіруге бұйырып керуенді тонап алды. Шыңғыс хан Ғайыр ханды ұстап беруді талап етті, бірақ бұл талапты Хорезмшахтың орындамағаны былай тұрсын, сонымен бірге елшілерді өлтіруге әмір етті. Бұл Шыңғыс ханның Хорезмге қарсы соғысына себеп болды.

Тіпті Хорезмшах Ғайыр ханды моңғолдарға ұстап бергісі келсе де, оның мұны жүзеге асыруы екіталай еді. Ан-нисавидің айтуынша, «Ол

оған» (Шыңғысханға) жөнелте алмайтын еді, өйткені әскердің көп бөлігі мен жоғарғы дәрежелі әскербасылары соның қыпшақ туыстары болатын. Оның кестесіндегі өрнекті және оның түйінінің негізін солар жасап, оның мемлекетінде орта ғасырлардағы Қазақстан далаларынан шыққан қыпшақтар осындай ықпалға ие болған. Шыңғыс хан хорезмшахпен соғысу үшін жинаған әскерінің дәл саны белгісіз, одақтастарымен – Жетісу қарлұқтарымен алғанда 150 мың жауынгер деген сан жобаға келеді.

Жорық 1219 жылдың қыркүйегінде Ертіс жағалауынан басталды. Деректемелердегіне мәліметтерге қарағанда, Шыңғыс хан әскерін Ертістен Сырдарияға дейін бұрынғы жаулап алушылар жүрген жолмен – Жетісу арқылы алып өткен.

Отырарға таяғанда Шыңғыс хан оны қоршауға ұлдары Шағатай мен Үгедей басқарған әскерлерді қалдырып, Жошы ханды Жанкент қалаларына жіберді, үшінші топ Сырдарияның жоғарғы ағысындағы қалаларды бағындыруға кетті, ал Шыңғыс ханның өзі негізгі күштерімен Бұхараға аттанды.

Отырардың билеушісі Ғайыр хан бар күшін салып ең соңғы мүмкіндігін пайдалана отырып қорғанды. Отырарды қоршау бес айдай уақытқа созылды. Каһармандық қорғаныстың бесінші айы бітуге айналғанда хорезмдік әскербасы Қаража хаджиб он мыңдық қолымен моңғолдарға беріліп, оларды қалаға кіргізіп жіберді. Алайда Отырар сонда да табандылықпен қорғана берді. «Арыстандай айбарлы» әскерлер тобымен Ғайыр хан берік қамалға бекініп алды да, моңғолдарға оны алу үшін тағы бір ай уақыт керек болды. Қамалды қорғаушылар ақпанда алынды. Ғайыр хан қолға түсіп, Шыңғысханның алдына апарылған жерде қатал жазаланып өлтірілді [7, 59 б.]

Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы Сырдария бойындағы қыпшақтардың жақындап келді. Моңғолдар қаланы жеті күн, жеті түн қоршап, ақырында, оны шабуылмен алды да, «кеңшілікпен аяушылық қақпасын жауып тастап», бүкіл халықты қырып салды.

Одан соң моңғол қолы Ашынасқа жетті. Табан тіресе қарсылық көрсеткеніне қарамастан, қала күш тең болмаған күресте құлады, ал оның тұрғындарының көпшілігі қырып тасталды [8, 340 б.].

Осының барлығы 1219-1220 жылдардың көктемінде болған еді. Жошы хан бүкіл 1220 жыл бойы Арал өңірінде, Жентте қалды, ал 1224 жылы кескілескен қарсылықтан кейін – солтүстік Хорезмдегі Әмудария бойында орналасқан Үр-

геніш қаласын да алды да, жер қайысқан қолды бастап, Арал теңізінің солтүстік – шығысына қарай жатқан Қазақстан даласына жорыққа аттанды, онда қыпшақтардың қарсылығына кездесті. Қанға бөккен шайқаста моңғолдар қыпшақтардың быт-шытын шығарып талқандады.

1220 жылғы наурызда моңғол әскері тіке шабуылмен 20 мың әскері бар Бұхараны алып, одан соң 40 мың әскері бар Самарқанды талқандады. Қаладағы шеберлер мен суретшілер құлға айналдырылып, тұтқындардың бір бөлігі жұмыс істеуге пайдаланылды. Хорезм әскерінің қалдығы оңтүстік-батысқа Иранға қарай шегінді.

Шыңғыс хан қашқан жаудың соңынан кууға Жебе мен Сүбедей басқарған 30 мың әскерді аттандырды. Кезінде Мұхамед ұйымдастырған 30 мың әскер қашып кетті. Бұл кезде Жошының басқаруымен 30 мың адам 7 ай қоршап Үргенішті басып алды. Шыңғыс хан басқарған негізгі күш 1220 жылы Балх пен Талекан қалаларын қиратты. Шыңғыс хан өз ұлы Төлені 40 мың әскермен Мерв қаласына аттандырды. Мервтіктер қатты қарсылық көрсетті, Төленің отряды қаланы алу үшін 700-ден аса тас ататын машина, 4 мың саты, 2500 тас толтырылған қап т.с.с. пайдаланды. 1221 жылғы сәуірде моңғолдар Мерв қаласын басып алып, тас-талқанын шығарды. Шағатай мен Үгедей басқарған отряд солтүстік қанатты қорғап отырды.

Мұхамед шаһ өлгеннен кейін моңғолдарға қарсы күресті оның ұлы Жәлел-әд-дин жалғас-

тырды. Ол 70 мың әскер жинап, Кабулға аттанды.

Мұнда хорезмдіктер моңғолдың 30 мың адамдық отрядын талқандады. 1221 ж. Шыңғыс хан оған қарсы негізгі күшін аттандырып, желтоқсанның 9-ында Инд өзені жағасында қуып жетіп шайқасты. Хорезмдіктер жеңіліске ұшырады, алайда Жәлел-әд-дин төрт мың адаммен өзеннен өтіп, құтылып кетті. Осыдан кейін Шыңғыс хан Тибетке аттанды, бірақ кейін Бұхара мен Самарқандқа қайтып оралды. Осы жерде бір жыл қыстаған Шыңғыс хан 1225 жылы мол олжамен Моңғолияға қайтып келді. Аса үлкен аумақта болған шайқас бар-жоғы үш жылға созылды.

Жебе-ноян мен Сүбедей-ноян басқарған 30 мыңдық қол солтүстік Ираннан шығып, 1220 жылы Кавказға басып кірді де, аландарды, қыпшақтарды және Қалқа өзенінде орыстарды талқандап, орыс жерінің оңтүстік аймағына ойран салып, қазіргі Қазақстан далалары (Шығыс Дешті Қыпшақ) арқылы 1224 жылы Ертістегі Шыңғыс ханның ордасына қайтып оралды. Сөйтіп, моңғолдардың 1219-1224 жылдардағы шапқыншылығының нәтижесінде Қазақстан мен Орта Азия Шыңғыс хан империясының құрамына кірді.

Моңғол жаулап алушылары жаулап алу барысында құралдардың ауқамды амалдарын, әскері тәсілдерді де, дипломатиялық тәсілдерді де, тыңшылықты, психологиялық соғыс құралдары ретінде үрей таратуды, арандату шылықты, кепіл алу жүйесін түгелдей дерлік пайдаланды – жылнамаларда бұған дәлелдер жетіп артылады.

Әдебиеттер

- 1 Хара-Даван Э. Чингис-хан как полководец и его наследие. Культурно-исторический очерк Монгольской империи XII-XIV веков. – Алма-Ата, 1992. – 272 с., илл.
- 2 Қиянатұлы З. Шыңғыс хан // Бірінші кітап. – Алматы: Арда, 2008. – 432 б.
- 3 Қазақстан тарихы. 1 том. – Алматы, 1996. – 541 б.
- 4 Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы, 1994.
- 5 Пишулина К.А. Бахр-ал-асрар. Казахстан, Средняя Азия и Центральная Азия в 16-18 в.в – Алма-Ата, 1983. – 329 с.
- 6 Тынышбаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа. – Ташкент, 1925. – 528 с.
- 7 Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы. – Алматы, 2003. – 109 б.
- 8 Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности. – М., 1993. – 675 с.

References

- 1 Hara-Davan E. Shyngys khan kak polkovodets i ego nasledie. Kul'turno-istoricheskii ocherk Mongol'skoi imperii XII-XIV vekov. – Alma-Ata, 1992. – 272 s., ill.
- 2 Kinayatyly Z. Shyngys khan // Birinshi kitap. – Almaty: Arda, 2008. – 432 b.
- 3 Qazaqstan tarihy. 1 tom. – Almaty, 1996. – 541 b.
- 4 Mynzhan N. Qazaqtyn kyskasha tarihy. – Almaty, 1994.
- 5 Pishulina K.A. Bahr-al-asrar. Qazaqstan, Srednyaya Azya i Central'naya Azya v 16-18 vv. – Alma-Ata, 1983. – 329 s.
- 6 Tynyshbaev M. Materialy k istorii kirgiz-kazahskogo naroda. – Tashkent, 1925. – 528 s.
- 7 Orta gasyrlardagy Qazaqstan tarihy. – Almaty, 2003. – 109 b.
- 8 Trepavlov V.V. Gosudarstvennyi stroi Mongol'skoi imperii XIII v.: Problema istoricheskoi preemstvennosti. – M., 1993. – 675 s.

Жунусбекова А.М.
**Алтын Орда мемлекетінің
мәдениеті мәселесінің жазба
деректері**

Мақала ортағасырлық моңғолдың Шыңғыс хан ұрпақтары негізін қалаған Алтын Орда мемлекетінің мәдениетінің дерекнамасына арналған. Мақалада, тақырыпқа қатысты жазылған дерек көздері жазылған тіліне байланысты топтастырылып көрсетілген, олардың негізгілері мысалға келтіріле отырып сипатталынған. Алтын Орда мемлекетінің мәдениетіне қатысты негізгі дерек көздері жазба және заттай болып бөлінеді. Бұл жерде заттай дерек көздері деп отырғанымыз бұл археологиялық қазбалар нәтижесінде табылған жәдігерлердің өткенді баяндауы. Ал жазба дерек көздері, хан жарлықтары сияқты шағын ғана ресми құжаттар болып табылады. Сонымен қатар мақалада Алтын Орда мемлекетінің тарихын баяндайтын Алтын Орда заманында жазылған араб жазушыларының еңбектері талданған. Бұл еңбектегі деректерде Алтын Орда мемлекетіне саяхаттаған немесе дипломатиялық іссапармен барып, елді өз көзімен көрген араб жазушыларының еңбектеріндегі саяси оқиғалар тізбегінен мемлекеттің мәдениетіне байланысты тұстарына назар аударылған. Онда қарастырылып отырған заманның материалдық және рухани мәдениетіне қатысты тұстары бар. Сонымен қатар, Алтын Орда мәдениетінің әрбір саласына қатысты: шаруашылық, дін, ғылым, субъективті түрде талданып көрсетілген.

Түйін сөздер: дерек, мәдениет, ресми құжат, саяхат, дипломатия, дін.

Zhunusbekova A.M.
**Written sources about the
cultures of the Altyn Orda**

Article is devoted to the cultures of the Altyn Orda created by the descendants of the Mongol Khan Genghis Khan. The article details the source summarized by the original language basic materials described in the examples. Basic materials related to the culture of the state Altyn Orda divided into written and material ? When talking about materials – a heritage (objects) that have been found during archaeological heritage excavations a written this small official documents such as the Khan. Article discusses also material written by Arab writers in times of Altyn Orda, about the history of the state Altyn Orda. These materials are described political events related to the culture of the state, the materials have been in a state Altyn Orda and who witnessed the events of the Arab writers (literati) Material and spiritual side of the culture time are described in detail in the articl. identified was the link economy, religion, science and culture Altyn Orda, subjectively analyzed.

Key words: power, culture, official document, travel, science, religion.

Жунусбекова А.М.
**Письменные источники
о культуре государства
Алтын Орда**

Статья посвящена культуре средневекового монгольского государства Золотая Орда, основанного потомками Чингисхана. В статье источники обобщены по языку оригинала, основные материалы описаны на примерах. Основные материалы, связанные с культурой государства Алтын Орда, делятся на письменные и вещественные. Когда говорим о вещественных материалах – это наследия (предметы), найденные во время археологических раскопок, а письменные наследия – это небольшие официальные документы, типа ханские указы. В статье рассматриваются также материалы, написанные арабскими писателями во времена Алтын Орда, об истории государства Алтын Орда. В этих материалах описаны политические события, связанные с культурой государства, по материалам побывавших в государстве Алтын Орда и ставшими очевидцами событий, арабских писателей. Материальная и духовная сторона культуры данного времени подробно описаны в статье. Также указаны связи хозяйства, религии, науки с культурой Алтын Орды, субъективно проанализированы.

Ключевые слова: источник, культура, официальный документ, путешествие, религия.

**АЛТЫН ОРДА
МЕМЛЕКЕТІНІҢ
МӘДЕНИЕТІ
МӘСЕЛЕСІНІҢ ЖАЗБА
ДЕРЕКТЕРІ**

Ортағасырлық Қазақстан тарихының маңызды бөлімі болып табылатын Алтын Орда мемлекетінің мәдениеті халқымыздың дәстүрлі мәдениетінің қалыптасуында елеулі рөл атқарды. Оны біз материалдық болсын, рухани мәдениеттен болсын айқын көре аламыз. Бұл мақалада біз осы мәселеге байланысты араб жазушыларының еңбектерінде жазылған ақпаратқа тоқталатын боламыз.

Алтын Орда мемлекетінің мәдениетіне қатысты негізгі дерек көздері жазба және заттай болып бөлінеді. Бұл жерде заттай дерек көздері деп отырғанымыз бұл археологиялық қазбалар нәтижесінде табылған жәдігерлердің өткенді баяндауы. Алтын Орда мемлекеті кең-байтақ Қазақстан территориясын түгел дерлік қамтығандықтан, ортағасырлық отырықшы сауда орталықтары қызметін атқарған қалалардың осы кезеңмен мерзімделетін қабаттарынан Елбөріліктер негізін қалаған мемлекеттің материалдық мәдениеті мен рухани мәдениетінен мол мағлұмат беретін артефактілер, сонымен бірге маңызды тарихи оқиғалардан хабар беретін фактілер археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде аян болады. Жошы ұлысына қатысты жазба деректер сан түрлілігімен ерекшеленеді. Өкінішке орай, Алтын Орданың өзіндік жазба деректері сақталмаған, тек хан жарлықтары сияқты шағын ғана ресми құжаттар сақталған. Бірақ державаның көптеген алыс, жақын шет мемлекеттермен тығыз қарым-қатынастарға түсуінің арқасында қазірге дейін тақырыпқа қатысты араб, парсы, моңғол, қытай, орыс, латын, армян және тағы басқа тілдердегі жазба деректер жеткен. Тарихи жазба деректердің сан алуандығы мен ерекшеліктеріне байланысты оларды бірнеше топқа бөліп қарастырамыз.

1) Араб деректері қатарында Ибн әл-Асир, Рукн ад-Дин Бейбарс, ан- Нувейри, әл-Айни, әл-Муфаддал, Ибн Баттута, Ибн Халдун, Ибн Арабшах, Ибн Фадлаллах әл-Омари, Ибн Абд аз-Захир, ал-Малик ан-Насир сияқты авторлардың шығармаларын атауға болады. 2) Парсы деректері қатарында Джувейнидің «Тарих-и-Жаһангушай» (1252-1260) тарихи шығармасы, Рашид-ад-Диннің «Жами-ат-тауарих» (1300-1311) энциклопедиялық тарихи шығармасы, сондай-ақ, Хамдаллах Казвинидің «Тарих-и гузиде» (1329-1330) сияқты бірқатар парсы авторларының деректерін атауға болады. 3) Моңғол деректері

қатарында «Моңғолдың құпия шежіресі» мен Лубсанданзанның «Алтын тобчы демек-дүр» тарихи шығармасын атауға болады. 4) Еуропалық деректерге – Плато Карпини, Гильом де Рубрук және Марко Полоның саяхаттарының жемісі болып табылатын тарихи шығармаларын жатқызамыз. 5) Орыс деректеріне моңғолдардың Шығыс және Орталық Еуропаға жорықтары, Алтын Орда хандарының Русьтегі саясаты, XIII-XIV ғғ. орыс-моңғол елшілік, саяси, мәдени, діни байланыстары жөнінде мәліметтер беретін бірнеше жылнамалар жатады. Олардың қатарында Новгородтық бірінші жылнамасы, Галицк-Волынь жылнамасы, Ипатев жылнамасы, Густин жылнамасы және т.б. бар. 6) Түркілік тарихи шығармаларының ішінде Өтеміс-қажының «Шыңғыс-наме» (XVI ғ. ортасы), Әбілғазы Бахадур-ханның «Түрік шежіресі» (1643-1663 жж.) шығармаларын айта аламыз.

Алтын Орда мемлекетінің мәдениетінің өзіндік ерекшеліктері болды, біз олар жайында жазба деректерден де, заттай деректерден де байқай аламыз. Алтын Орданың мәдениетіне арналған арнайы дерек көзі болмағанымен, ордалықтардың салт-дәстүрі, наным-сенімдері, тұрмыс-тіршілігі туралы тақырыпқа қатысты барлық дерлік сол заманғы еңбектерден қандай да бір мәлімет кездестіруге болады. Араб деректерінің ерекшелігі саяси мәселелерді қамтуында болғанымен, мемлекеттегі орын алатын дипломатиялық қатынастардың өзінен де мәдени-рухани үрдістерді байқау қиын емес. Себебі 1320 жылдан бастап мұсылман діні, Өзбек ханның тұсында, мемлекеттік дінге айналғаннан кейін ислам діні барлық салаларда көрініс тапты, саясат пен заң шариятқа негізделгенін дипломатиялық қатынастардың жүргізілуінен көруге болады. Сонымен қатар дерек авторлары қандай да бір оқиғаны сипаттар алдында міндетті түрде қоршаған ортаға жан-жақты сипаттама беріледі. Сондықтан да деректерден кең көлемде түрлі мәлімет алуға әбден болады. Мысалға, египеттік сұлтан ал-Малик аз-Захирдің хатшысы қызметін атқарған Ибн Абд аз-Захирдің «Сират ал-Малик аз-Захир» (ал-Малик аз-Захирдің өмірбаяны) атты еңбегінде Египет сұлтаны мен Алтын Орда ханымен саяси байланысы мен елшілік қатынастары туралы жазбаларында мемлекеттің мәдениетінің бірнеше саласына қатысты мәліметтер берілген. Автор Алтын Орданың ханы Беркенің Ніл өзеніндей кең алқапты Еділ өзенінің жағасында орналасқан шатырына елшіліктің келгені туралы баяндайды. Осы тұста египеттік хатшының жергілікті елдің салт-дәстүрлері туралы си-

паттамасы беріледі. Еңбек авторы Сарай Беркеге келген елшілер ханның қабылдауының дәстүрлерін ұстануға міндетті деп жазады. Сонымен бірге хан шатырына кірген адамдар бірінші сол жақ бетке өтіп, екі тізелеп отырады. Ешбір адам онда қарумен кіруге хақысы жоқ. Ханның резиденциясы 100 кісілік – үлкен, сырты ақ киізбен қапталған, ішкі жабдықтары жібектен және асыл тастар мен бағалы металдардан жасалған. Елшілер хат алысып болғаннан кейін хан рұқсатымен оң жаққа өтті деген мәліметтер жазылған. Көріп отырғанымыздай, бұл еңбек екі елдің арасында өткен дипломатиялық қарым қатынасқа арналғанымен, жатжерліктердің Алтын Орда ханының қонақ қабылдау дәстүрі мен оның хан шатырының сипаттамасы, яғни материалдық мәдениеттен хабар береді [1].

Келесі «Масалик ал-абсар фи мамалик ал-амсар» (Пути в зорев по государствам разных стран) шығармасының авторы Ибн Фадлаллах ал-Омари өзінің еңбегінде Өзбек хан туралы айтады. Оның сипаттауы бойынша Өзбек хан шынайы мұсылман, бес уақыт намазы бар, ораза ұстайтын әрі шарият қағидаларын орындайтын болған. Ол мемлекеттің астанасы болған Сарай шаһарында ғылым зерттеуге арналған медресе салдырған, себебі ол өте қатты ғылымды жақсы көреді. Сонымен бірге әл-Омари ханның бірнеше әйелі бар екенін және ол әр бір кешін оларға кезектесіп арнайтынын айтады. Хан хатундары жеке кішігірім шаруашылық иегерлері, сол шаруашылықтан түскен пайдамен күнін көреді және ханды қабылдап, оны киіммен қамтамасыз етеді деп жазады автор, себебі хан өзінің киімін күнде ауыстыруға дағдыланған, ал оның ескі киімдері қасына еріп келген кез келген адамға табысталады болған. Ханның киімі қарапайым дейді әл-Омари, себебі ислам діні ер кісінің жібек мата, асыл тастар қолданғанын құптамайды [2].

Шығарма авторы жазғанының ішінде шаруашылық жайында да сөз қозғаған. Ол ордалықтардың негізгі асы ет дейді. Соның ішінде олар жылқыны, ірі қараны және қойды көп қолданады. Қалалардағы сауда-саттық базарларда да ең арзаны да осы ет болып табылады. Ал ауыл-аймақтарда ет сатылмайды, халық оны сатып та алмайды, өйткені негізгі шаруашылық мал шаруашылығы, демек күнкөріс көзі де осы. Мал жарақаттанса не ауырса оны бауыздайтын әдеттері де бар. Жіліктердің жартысын өздері пайдаланса, қалғанын көрші-қолаңға немесе ағайын-туысқа тарату әдеті бар, ал олар мал сойса сыйлығына жауап қайырады екен деседі. Олар

дәнді-дақылдарды көп қолданбайды, негізінен тары өсіреді, оған қосымша бидай мен арпа қолданса, бұршақтылар болса мүлдем кездеспейді. Алтын Орда шаһарлары базарларында арзаншылық, ең қымбат келетін Хорезм ғана екен. Еңбекте Алтын Орданың солтүстік аймақтарының тұрғындары туралы да мәліметтер қалдырылған. Олар бір діннің өкілі емес, өте жұпыны халық. Ақылымен ерекшеленбетін жалқаулау келеді. Климаты суық болғандықтан мұнда мал өсіру жағдайы да аз. Олар етті аз жейді, ет тапқан жағдайда оны бірнеше мәрте асып сорпасын ғана ішіп отырады, кейін соңынан етті жейді, сүйегін бөлек асып та сорпасын ішеді. Олар солай күндерін көреді. Мал терісінен киген киімдерінің адал не арам, болмаса сау не ауру, бауыздалған не өлексе екеніне де, тіпті терінің өңделген не өңделмегеніне назар аудармай қолдана беретіндігін таңдана жазады автор. Аштық төнген заманда олар өз балаларын сатады, олардың да, өздерінің де аман қалу мақсатында [2].

Осы ақпарат тізгінінде әл-Омари қыпшақ халқы туралы да сөз етеді. Бұл түріктер – дейді ол, барлық түріктердің ішінде әділеттілігі, жаужүректігі, шыншылдығы жөнінен ең жоғары түрік тайпасы. Олардың тұла бойы, дене бітімі, мінезі текті. Египет әскері осы тайпадан жауынгерлер жинаған, тіпті мәмлүктердің осы күнгі билеушілері қыпшақтар. Осы қыпшақтардың мінездерінің арқасында татарлар ислам дінін қабылдады, әрі татар жерлерінің үлкен бөлігіне ислам кең етек жайды [2].

Алтын Ордаға тиесілі қыпшақ даласы кең, жайылым мен өріске, егістікке бау-бақшаға бай, онда алма, алмұрт, жүзім, айва, шабдалы, өрік, анар, жаңғақ ағаштары өседі. Сонымен бірге мұнда көп тараған жеміс ол – қауын, ол өте тәтті, одан түрлі дәмдер дайындайды, жыл бойына пайдаланылады. Қауын бұл елде өте көп және арзан келеді. Көкөністің де түрлері өте көп. Негізгі кәсіп мал шаруашылығы [2].

Көріп отырғанымыздай, бұл деректе Алтын Орда мемлекетінің рухани мәдениетіне де, материалдық мәдениетіне де қатысты мағлұматтар жазылған. Дерек көзі – автордың болған оқиғаға күәгер болуымен ерекшеленеді.

Алтын Орда мемлекетінің мәдениеті туралы сөз ететін еңбектердің қатарындағы маңыздылардың бірі Абу Абдаллах Ибн Баттуттаның «Тухфат ан-нуззар фи гара'иб ал-амсар ва-'аджа'иб ал-асфар» (Подарок наблюдателям по части диковин стран и чудес путешествий) еңбегі жатады. Бұл еңбекте автордың Дешті-Қыпшақ жеріне келген кездегі көзімен көрген оқиғалар

баяндалады. Автор Дешті-Қыпшақ жерін жасылжелек, гүлденіп тұрған таусыз, талсыз жазық дала, онда тіпті отын да жоқ, олар малдың тезегін жағады және тезекті қариялардың өздері де жинай береді деп сипаттайды.

Автор алтынордалық арбалар туралы арнайы сөз қозғайды. Оның айтуы бойынша қыпшақтар көлік ретінде «арба» деп аталатын құралды пайдаланады. Олардың бірнеше түрі бар, негізінен төрт үлкен дөңгелекті және оған кей кезде екі не одан да көп жылқы, кей кезде түйе жегіледі. Ері бар түліктің үстіне делбеші отырып оларды басқарып, бағыттап жүреді. Сонымен бірге арбалардың жолаушы таситын бөлігі де әртүрлі келеді, көлеміне қарай және жасалған материалына қарай. Оның негізі бір-біріне ретімен жұқа тері жіптермен байланған ағаш шыбықтарынан тұрады. Оның үстінен киіз жабылады, сыртқы көріністі қадағалайтын терезесінен үштегі адам көрінбейді. Мұндай арбаны қолданған адам оның ішінде қалағанын жасайды: оқиды, ұйықтайды, тамақ жейді. Тамақ пен зат таситын арба да осы іспетті, тек оның құлпы болады [3].

Бұл еңбекте көтерілген келесі мәселе түріктердің тамағы. Автордың айтуы бойынша, қыпшақтар ашыған сүтті көп қолданған. Негізгі тағамдардың ішінде тары мен қамыр да бар. Кең тараған тамақ әзірлеу әдісі су қайнатып оған нәр салу, сосын оның үстіне айран немесе ағарған құйып жасалады. Соңынан піскен ет туралып, жеке ыдыстарға құйылып беріледі. Еттің ішінен жылқы мен қой басым келеді. Ішетін сусыны негізінен қымыз және боза дейді автор. Боза – тарыдан жасалатын ішімдік, мұсылман дінін қабылдаған елдің ішімдік ішуін саяхатшы ханафит мазхабында боза ішуге рұқсат етілгендігімен түсіндіреді [3].

Дешті Қыпшақ территориясына сырттан келген әрбір қонақтың назар аударатын басты нәрсесі – сәйгүлік. Ат – көшпелі халықтың басты байлығы. Сайын далада оны өсіруге көп ықылас бөлінеді, саны жағынан көбі де сол. Ибн Баттутта да Алтын Ордада көзімен көрген қыпшақ жылқысы туралы жазып қалдырған: «Бұл елде жылқылардың саны өте көп, олар арзан тұрады, бар болғаны 50-60 дирхам тұрады, египеттік ақшаға шаққанда ол 1 немесе 2 динар ғана. Бізде акадиш деп аталатын жылқыны түріктер ас ретінде пайдаланады, біз қойды пайдаланғандай. Бір түріктің басында бірнеше мың жылқы болуы мүмкін. Түріктердің дәстүрі бойынша мал қасында жүретін арбаларға білек ұзындығындай киізден жасалған бау жапсырылады. Бір бау – бір мыңға тең. Мен он бауға дейін белгіленгенін

көрдiм. Одан да көп болады. Орташа есеппен 6 бау көп кездеседi, одан азы да, көбi де кездеседi. Мықты сәйгүліктердi көпестер Үндiстанға апарып сатады. Олардың бағасы 25 алтын динардан 500 динарға дейiн жетедi». Орталық Азияда, соның iшiнде Сырдария бойында, Хорезмде өсетiн бұл жемiстi автор былай сипаттайды: «Мұндай жемiс шығыста да, батыста да өсiрiлмейдi. Оның сырты жасыл, iшi қызғыш келедi, қатты, сулы және өте тәттi. Оны пiскен кезде кесiп те, кептiрiп те қысқы уақыттарда жей бередi. Кептiрiлген жемiстердiң iшiнен ең тәттiсi – осы қауын» [3].

«'Абжа'иб әл-макдур фи нава'иб Тимур» атты еңбектiң авторы Ибн Арабшах та өз еңбегiнде Алтын Орда мәдениетiнен мәлiметтер қалдыра-

ды. Оның айтуы бойынша Дештiнiң астанасы – Сарай. Ол мұсылманша салынған, әсем бекiнiс. Берке оны ислам дiнiн қабылдағаннан кейiн салған. Берке хан исламның ханафиттiк мазхабын ұстанды және елге iлiм қызметкерлерiн шақырып, жаңа дiн қабылдаған қара халыққа Аллахтың жалғыздығын үйретуiне жағдай жасады. Ол шарифатты құрметтеп ғылым мен ғалымдарды өз қорғауында ұстады. Автор Сарай қаласының үлкендiгiн таңырқап жазады: «Оның үлкендiгi сонша, бiрде қожайынынан құлы қашып кетiп, қаланың шет жақ беткейiнде базарда сауда саттық жасап күнiн көредi. Сол құлы он жылдам астам уақыт бойы қожайынын бiрде бiр рет кездестiрмептi» [4].

Әдебиеттер

1 Из сочинения Ибн Абд аз-Захира // История Казахстана в арабских источниках. Т. I. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из арабских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузен. Подготовка к новому изданию, введение, дополнения и комментарии Б. Е. Кумеков, А. К. Муминова. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – 68-77 бб.

2 Из сочинения ибн Фадлаллах ал-Умари // История Казахстана в арабских источниках. Т. I. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из арабских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузен. Подготовка к новому изданию, введение, дополнения и комментарии Б. Е. Кумеков, А. К. Муминова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 168-189 бб.

3 Из сочинения ибн Батутты // История Казахстана в арабских источниках. Т. I. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из арабских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузен. Подготовка к новому изданию, введение, дополнения и комментарии Б. Е. Кумеков, А. К. Муминова. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – 207-240 бб.

4 Из сочинения ибн Арабшаха // История Казахстана в арабских источниках. Т. I. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из арабских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузен. Подготовка к новому изданию, введение, дополнения и комментарии Б. Е. Кумеков, А. К. Муминова. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. – 168-190 бб.

References

1 Iz sochineniya Ibn Abd az-Zaxura // Istoriya Kazakstana v arabstix istochnikax. T. I. Sbornik materialov odnosyashixsya k istorii Zolotoi Ordi. Izvlecheniya iz arabstix sochinenii, sobrannye V. G. Tizengauzenom. Podgotovka k novomy izdaniui, vvedenie, dopolneniya i kommentarii B. E. Kumekov, A. K. Myminova. – Almaty: «Daik-Press», 2005. – 68-77bb.

2 Iz sochineniya ibn Fadlallax al- Umari // Istoriya Kazakstana v arabstix istochnikax. T. I. Sbornik materialov odnosyashixsya k istorii Zolotoi Ordi. Izvlecheniya iz arabstix sochinenii, sobrannye V. G. Tizengauzenom. Podgotovka k novomy izdaniui, vvedenie, dopolneniya i kommentarii B. E. Kumekov, A. K. Myminova. – Almaty: «Daik-Press», 2005. – 168-189 bb.

3 Iz sochineniya Ibn Batutti // Istoriya Kazakstana v arabstix istochnikax. T. I. Sbornik materialov odnosyashixsya k istorii Zolotoi Ordi. Izvlecheniya iz arabstix sochinenii, sobrannye V. G. Tizengauzenom. Podgotovka k novomy izdaniui, vvedenie, dopolneniya i kommentarii B. E. Kumekov, A. K. Myminova. – Almaty: «Daik-Press», 2005. – 207-240 bb.

4 Iz sochineniya Ibn Arabshaxa // Istoriya Kazakstana v arabstix istochnikax. T. I. Sbornik materialov odnosyashixsya k istorii Zolotoi Ordi. Izvlecheniya iz arabstix sochinenii, sobrannye V. G. Tizengauzenom. Podgotovka k novomy izdaniui, vvedenie, dopolneniya i kommentarii B. E. Kumekov, A. K. Myminova. – Almaty: «Daik-Press», 2005. – 168-190 bb.

Мадиева Ж.Д.
**Қазақстанға ислам дінінің
келуінің әлеуметтік-тарихи
алғышарттары**

Бұл мақалада ислам дінінің Қазақстан территориясына енуінің әлеуметтік-тарихи алғышарттары келтірілген. Арабтар ислам дінін қай уақытта және қандай жолдармен жеткізгендігі туралы әртүрлі пікірлер келтірілген. Алғашқы түрік халықтары арасындағы мұсылман мемлекеті туралы айтылған. Ислам діні Қазақстанға күштеп енгізілген жоқ. Қазақстанда сол дәуірде қалыптаса бастаған феодалдық қатынастарға ислам дінінің кері әсері болмай, қайта ол феодалдық қарым-қатынастарды жандандыра түсетінін көре білген феодалдық үстем тап иелері ислам дінін қуана қарсы алды. Ислам дінінің келуімен қала мәдениеті, ғылым, білім, сауда, өнер жедел дами бастады. Оңтүстік Қазақстан және Жетісу жерінде мешіттер, медреселер, қалалар бой көтерді. Еліміздегі алғашқы мешіттер мен медреселер Отырар, Түркістан, Сайрам, Тараз қалаларында салынған. Мешіттер рухани және ғылыми орталықтар болған. Ислам діні қазақ еліне бейбіт жолмен, яғни ізгілік пен мейрімділік негізінде таралды.

Түйін сөздер: ислам діні, арабтар, қарахандықтар, ислам мәдениеті, ислам өркениеті, мешіттер.

Madiyeva Zh.
**Society-historical backgrounds
of islam dissemination to
Kazakhstan territory.**

This article represents data about the sociohistorical conditions of Islam religion entering to the territory of Kazakhstan. The Arabs has different opinions about the time and ways of Islam presentation. Article also contains information about the first muslim country among the turkic nations. Islam religion was not entered to Kazakhstan by the force. At that time Islam religion didnot have negative effect on feudal relations, contrary, it revived the feudal relations and the feudal owners welcomed the Islam. With the advent of Islam in the city, its culture, science, education, trade and art began to develop fastly. In the South and Jetysu mosques and madrassas had been built in the cities. The country's first mosques and madrassas are in the cities of Otyrar, Turkestan, Sairam and Taraz. Mosques were religious, spiritual and scientific centers. Islam distributed to Kazakh country peacefully, on the basis of the goodness and gentleness.

Key words: islam, arabs, Qarakhanids, Islamic culyure, Islamic civilization, mosques.

Мадиева Ж.
**Социально-исторические
предпосылки распространения
ислама на территории
Казахстана**

В этой статье рассматриваются общественно-исторические условия проникновения религии Ислам на территорию Казахстана. Показаны различные мнения ученых, в какое время и какими способами арабы довели ислам. Первыми в историй тюркских государств объявили Ислам государственной религией. В то время религия ислам не имела негативного влияния, и феодалные владельцы приветствовали религию. Потому что они видели, что феодалные отношение возродятся благодаря религии. С появлением ислама в городах развивались культура, наука, образование, торговля и искусство. В Южном регионе и Джетысу были построены мечети и медресе. Первые мечети страны и медресе Отырар, Туркестан, Сайрам, в городах Тараз. Мечети были религиозным, духовным и научным центром. Ислам в Казахстане распространялся мирно на основе добра и милосердия.

Ключевые слова: ислам, арабы, Караханиды, исламская культура, исламская цивилизация, мечети.

ҚАЗАҚСТАНҒА ИСЛАМ ДІНІНІҢ КЕЛУІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ТАРИХИ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Ислам дінінің қазіргі Қазақстан территориясында таралуы туралы мәселеге әртүрлі пікірлер бар. Бұл мәселеге олар әрқайсысы өз ұстанымдарымен келгендігін аңғарамыз. Кейбір тарихшылар ислам дінін Қазақстанға араб басқыншыларымен келген деп санаса, екінші бір авторлар, қазақтар көшпелі халық болған, сондықтан ислам дінінің таралу дәрежесін зерттеу өте қиын еді. XVIII-XIX ғасырларда қазақтар арасында болған миссионерлер ислам дінінің қазақтар арасында шын жайын суреттей алмады дейді. Кең байтақ территорияны алып жатқан қазақтар ислам дінінің догмаларына зер сала қойған жоқ. Олар үшін ежелгі діни сенімдері – табиғатқа табыну ыңғайлырақ болды десе, академик В.В. Бартольд: «XIII ғасырдың басында Хорезмнің мұсылман басшыларына Сырдария мен Торғай облысындағы мұсылман емес қыпшақтармен соғысуға тура келді», – деп жазады. Дегенмен ислам дінінің алғашқы көріністері Қазақстан территориясында IX ғасырдың бас кезінде тарай бастағанын білдіретін мәліметтер бар. Бұл кезде араб басқыншылары Сырдария бойына жетіп, түркі тайпаларының молдаларын барымталдап, кейде бейбіт отырған ауылдардың адамдарын айдап әкетіп отырды, бірақ жерлерін жаулап алуға күштері жетпеді. Сырдария бойындағы қалалар арабтарға 840-845 жылдары ғана бағынып, ислам дінін қабылдады. Бірақ мұнан әрі Сарыарқа даласына ұмтылған кезде араб басқыншылары шегінуге мәжбүр болды. Себебі Иракта құлдар көтерілісі басталды, белгілі араб тарихшысы Ибн-Ал-Әсирдің (1160-1233) келтірген мәліметтері бойынша 961 жылы Сыр бойындағы түркілердің 200 мың шатыр (үйтүтін) мұсылман дініне енген. Ал Жайық бойын жайлап, Ыстық көл маңын қыстап жүрген түркілер ислам дінін тек 1043 жылы ғана қабылдады.

Профессор Е. Бекмаханов Қазақстанның солтүстік және солтүстік-батыс облыстарында ислам діні IX ғасырдың аяқ кезінде тарай бастады десе, ислам дінін зерттеуші ғалымдарының бірі Х.Ақназаров өзінің «Ислам діні және оның реакциялық мәні» деген еңбегінде былай деп жазды: «IX-X ғасырларда мұсылман діні Қазақстанның тек оңтүстік аудандарын ғана, егіншілік аудандарының феодалдарын ғана қамтыды. Онда да бұл дінді байлар, үстем тап өкілдері қабылдады, ал еңбекші бұқара көп уақытқа дейін бұрынғы діндерінде қалып келді», – деген пікір

айтады. Қазақстан тарихын зерттеуге ат салысып жүрген ғалымдар И.Е. Агеев пен В.Ф. Шахматов ислам қазақ жеріне түргештің Қарлұқ қанғанның кезінде феодалдық қатынастың дамуына байланысты Орта Азия мен Қазақстан жерлеріне арабтардың алып келген феодалдық дін – ислам тарай бастады. Сөйтіп, бұл авторлар ислам дінінің Қазақстан жеріне VIII ғасырда келгенін мойындайды.

Арабтардың қазақ жерлерін жаулап алғаны жөніндегі тарихи мәліметтер өте аз. Кейбіреулері бір-біріне қарама-қайшы. Жекелеген зерттеушілердің әртүрлі оқиғалар бойынша айтқан пікірлері ғана сақталып қалған.

VIII ғасырдың орта кезінде Қазақстанның оңтүстігіндегі Тараз қаласының түбінде қытайлар мен арабтардың қырғын шайқасы басталады. Онда арабтар қытайларды жеңіп шықты. Бұл жеңіс ислам дінінің Қазақстан жеріне тез таралуына жол ашып берді. Арабтардың осы жеңісінен кейін қазақ жеріндегі көшпелі елдер бірте-бірте араб мәдениетінің ықпалына түсе бастады. Арабтар Тараз қаласын басып алып, көшпелі елге экономикалық және саяси үстемдігін осы қала арқылы жүргізеді.

Тараз қаласы VIII ғасырда Қазақстанның басқа аудандарының дамуына әсер еткен экономикалық мәдени орталыққа айналады. Табылған түркеш ақшаларының көпшілігі Таразда соғылған.

Арабтар қазақ, қырғыз даласындағы көшпенділермен Тараз арқылы ғана емес, сонымен қатар олармен сауда керуені арқылы да тікелей байланыс жасады. VIII ғасырдың өзінде-ақ әрбір үш жылда көштен шай, кездеме сататын араб керуендері жүріп тұратын. Сауда қатынасы қырғыздарды арабтармен жақындастырды.

VIII-XI ғасырлардағы соғдылық мұсылмандардың Орта Азиядан Қазақстанға көшіп келуінің де ислам дінінің сіңісуіне ықпалы болды. Солар арқылы Оңтүстік Қазақстанға, содан кейін Жетісуға бұл дін идеологиясы орныға бастады. Ал мұның өзі бірте-бірте Қазақстанның басқа аудандарын да шарпыды.

Бұл тұста қазақ даласына ислам дінін күшпен таратқандарының бірі – саманид басқыншылары болды. IX ғасырдың орта шенінде Мәуереннахр мен Хорасанда үстемдік еткен Саманид әулеті 840 жылы тонаушылық соғыс арқылы Исфиджаб (Сайрам) аймағын басып алды. Саманидтер Шавгорға жетті, одан кейін Саурак және Сүткент қалаларын бағындырды.

Саманидтер жаулап алған жерлерінің бәрінде халықты қарудың күшімен қорқытып, ислам дінін қабыл алуға көндіріп отырды. Олар Қазақ-

стан жеріндегі бұрын Сирия отаршылары салған христиандық шіркеулерді құлатып, оның орнына мұсылман мешіттерін орнатты. Саманидтер сауда жолдарын да өз қолдарына алып, сол арқылы да түркі тайпаларын ислам дініне мойын ұсындырды.

X ғасырдың аяқ шенінде өмір сүрген арабтың тарихшысы Мұхаммед ибн-Жафар әл-Нершахидың жазуына қарағанда, саманидтің әміршісі Исмаил соғыспен Таразды жаулап алып, ондағы үлкен шіркеуді мешітке айналдырған. Тарихшылардың айтуы бойынша, бірінші рет көптеген түркі елі (2 млн түтін) ислам дінін 960 жылдары қабылдады.

X-XII ғасырлардағы Қараханид мемлекеті сол тұстағы қоғамдық өмірде елеулі рөл атқарды. X ғасырдың аяғынан бастап Орта Азияның халықтарымен бірге қазақ елінің едәуір бөлігі осы ертедегі феодалдық мемлекеттің қол астына енді. Сонымен Қарахан еліне Қашғария, Жетісу, Мәуереннахр сияқты көптеген жерлер бағынышты болып қалды. Бұл мемлекеттің астанасы Бұхара қаласы болды, ал ол XI ғасырдан бастап орталық Қашғар қаласына ауысты.

Қараханидтер исламды өз қоластындағы көшпелі елдің діни идеологиясы етуге күш салып бақты. Сол себепті олар Түркі еліндегі бірінші мұсылман әулеті ретінде бой көрсеткен еді.

XIV ғасырларда Ақсақ Темір тұсында ислам дінінің маңызы мұнан да арта түсті. Тоқтамыс хан манихейлік дінді қолдады. Ол мұсылмандарды қудалады, олардың Тебриздегі мешіті мен медресесін өртеп жіберді. Темір Тоқтамысқа ислам дінін қарсы қойды. Исламның көмегімен ол өз беделін көтеруге тырысты. Темір заманында ірі қалаларда мешіттер салынады. Темір ислам дінінің идеологиясын нығайта отырып, Орта Азия мен Қазақстан жерлерінде мұсылмандардың мінәжат ететін ғимараттарын тұрғызды, олар исламды насихаттаудың жаңа орталықтарына айналды.

Қазақ даласына Ислам діні VII ғасырдың басында арабтардың Орта Азияны бағындыру нәтижесінде кіре бастады. Шындығын айтқанда, Ислам діні Қазақстанға күштеп енгізілген жоқ. Қазақстанда сол дәуірде қалыптаса бастаған феодалдық қатынастарға Ислам дінінің кері әсері болмай, қайта ол феодалдық қарым-қатынастарды жандандыра түсетінін көре білген феодалдық үстем тап иелері ислам дінін қуана қарсы алды. Өйткені бұрыннан келе жатқан шаман діні феодалдардың талап-тілегін, мақсат-мүддесін қанағаттандыра алмады. Ал ислам діні болса халықты рухани жағынан болсын, саяси жағынан

болсын мығым ұстай алатын мемлекеттік дін бола алды. Осындай тиімді жақтарына қарамастан қазақ тайпалары өзінің бұрыннан келе жатқан тәңіршілдік, зороастризм, шаман дінін, ата-баба аруағын қастерлеуді ұстанып, ислам діні қағидаларына мән бермеді. Академик Бартольд В.В.: «XII ғасырдың басында мұсылман Хорезм билеушілері мұсылман емес Сырдариядағы және Торғай облысындағы қыпшақтармен соғысуына тура келді,» [1, 68 б.] – деп жазуына қарағанда, сол кездерде қазақ тайпаларының басым көпшілігі әлі мұсылмандық жолға түсіп, ислам дінін қабылдамаған сияқты. Рузбиханның жазуына қарағанда, қажет десеңіз XVI ғасырдың өзінде де қазақтар пұтқа табынушылар деп танылып, оларға қарсы «ғазуат» соғысына шығуды талап еткен. Өйткені шарият заңдарын араб миссионерлері үндеп, үгіттеп, насихат жүргізгендеріне қарамастан, халық ата-баба аруағына, тәңірге, жұлдыз, айға ұзақ уақыт бойы сиынды. Ата-баба аруағына сиыну бәлекеттен сақтап, өздеріне бақыт, молшылық, жақсылықтар әкеледі, мал басының аман болуына, өсіп-өнуіне көмектеседі деп, сол үшін олар аруақты разы етуге тырысты. «Аруақ аттаған оңбас» деп аруақты ұмытпады... [2, 156-159 бб.].

Араб қолбасшысы Кутейб ибн Мүслим әскері Қазақстанның оңтүстігінде 714 жылы басып кірді. Қазақстан тұрғындарының исламдануы осы кезден басталады. Осы кезде Мауеренахрдағы бауырластарына үнемі қол ұшын беріп отыратын Түркеш қағанаты Орта Азиядағы арабтардың жаулап алған жерлеріне үлкен қауіп төндірді, себебі олар Шаш (Ташкент) пен Ферғананың, Самарқанд пен Бұхараның автохтонды тұрғындарын қолдап отыру үшін әскер жіберіп отырды. Арабтардың Испиджабқа (Сайрам) жоғарғы түркештердің қолбасшысы Әбу Мырзақым (Сүзеген) қаған араб экспанциясына сәтті тойтарыс берді. Басында арабтар Оңтүстік Қазақстаннан кетуге мәжбүр болды. 737 жылға қарай түркеш атты әскерінің көмегімен Мауеренахр әскері жерлерін шетелдіктерден тазартты. Бірақ таққа талас барысында Сүзегеннің өлтірілуі түркеш мемлекетін әлсіретті, сол себепті арабтың аймақ бастығы Наср ибн Сейяр осы жылдан бастап Орта Азиядағы араб билігін қалпына келтіре бастады.

Исламды зерттеуші Ғафуров Б. Орта Азияның исламдануын зерттей келе, мынадай пікір айтады: «714 жылы Кутейб Шашқа қайтадан шабуыл жасады. Ол Шашты өз ордасына айналдырып, Испиджаб бағытында жорыққа аттанды. Кутейбі бұл қаланың сауда орталығы екендігі емес, оның стратегиялық маңызы қызықтырады. Испиджабты алып, Кутейб Орта Азиялық одақ-

тастарына көмекке ұмтылған түркі әскерінің жолын қиып тастауға талпынды,» – деді [3, 191 б.]. Жорыққа сарбаздарымен бірге миссионерлер де қатысты, алайда арабтардың шегінуі дін уағыздаушыларына жаңа дінді таратуға мүмкіндік бермеді. Бұл аймақта көптеген конфессиялардың болғаны белгілі. Әсіресе, зороастризм қомақты орын алды. Бірақ исламның таралуына байланысты зороастризм қудалауға ұшырады. Оның жазба әдебиеттері жойылды. Басқа манихейлік, будда, христиан діндері де осындай жағдайға душар болды.

Арабтар Мәуреннахрды Әбдімәлік ибн Маруан (685-705) тұсында ғана жаулап алуға қолы жетті. Хорасан билеушісі Кутейб ибн Муслим ішкі қырқыстардан әбден әлсіреген Орта Азияға қоныстанған түркі тайпаларын басып алды. Сөйтіп, 705 жылдың өзінде-ақ бүкіл Орта Азияны уысында ұстады. Балхты басып алған Кутейб ибн Муслим Бұхарға ұмтылды. Соғдылар мен түркі тайпалары арасына от салу нәтижесінде Бұхарды алды. Ауыр шайқастардан соң соғдылықтар астанасы Самарқанд қолға түсті.

Ұзақ дәуірлер бойына қазақ тайпалары арасында әдет-ғұрыптардың нормалары қоғамның бірден-бір заң реттегіші рөлін атқарды. Оның да себебі бар еді. Әуелі, қазақ қоғамы әлеуметтік-экономикалық жағдайына байланысты басқалардан томаға тұйық өмір сүрді. Сол себепті де тек қазақи, өзіндік идеологияны өз ішіне алды. Екіншіден, әдет-ғұрып заң нормалары тек үстем тапқа ғана емес, жалпы қазақ қоғамына тиістілік сипатына ие болды. Өйткені, туыс-туыстарымен ру-ру болып көшіп-қонған қазақтарда «ру намысы» күштірек еді. Бұл төменгі таптың «өз туыстастары» үстем тапқа қарсылығын тежеп отырды.

Қазақтардың өзіндік ерекшелік пен сипатқа ие болған елді басқару формалары, экономикалық жүйесі, рухани қажеттілігін қанағаттандыратын өнері, заңдары мен мінез-құлықтық кодекстері болған. Ұзақ дәуірлер бойы жазба мәдениеті баяу дамыған қазақтардың (өйткені көшпенді тұрмыс кешу мектептер ұстауға мүмкіндік бермеді) ауызекі шығармашылық дәстүрі күшті дамыған. Әсіресе жас ұрпақты тәрбиелейтін үлгі-насихат жырлары, мақал-мәтелдері қандай мол, әрі қандай терең еді десеңізші! Бұлар тек құрғақ ақыл-кеңес емес, нәрлі де мазмұнды гираттар. Бұлар құқықтық нормалар мен моральдық, саяси, мінез-құлық, т.б. тәртіптерді де өз ішіне жан-жақты қамтиды.

Әбу Ханифа жол салған суниттік ағым басқаларына қарағанда көнімпаз, басқа халықтардың әдет-ғұрып заңдарына бой ұсынғыш болуына себепті қазақ тайпаларына да өте тиімді болды.

Сондықтан да қазақтардың әдет-ғұрпы өз кезегінде ислам діні шарифат заңдарын кері итеріп тастамай, қайта феодалдық қарым-қатынастың жандануына игі әсер ететін шарифат заңдарын қабылдап алды. Сөйтіп, екі наным ұзақ мезгіл бойы бір-біріне зиян келтірмей, қатар өмір сүрді. Сол себепті де қазақтардың әдет-ғұрпы көбіне өзінің бұрынғы болмысын сақтап қалды. Билер қазақтардың қоғамдық маңызы зор мәселелерінің көпшілігін ежелден келе жатқан бұрынғы ата-бабалары әдет-ғұрып заңдары бойынша талқылап шешті. Ал өз кезегінде араб миссионерлері де қазақ тайпаларының тілін, әдет-ғұрпын, сенімдерін, құқықтық нормаларын, мәдени жетістіктерін лақтырып тастамай, санасуына тура келді. Бұлардың бәрін исламға қайшы келмейтін етіп, қырын жатқызуға тырысты.

Ислам дінінің келуімен қала мәдениеті, ғылым, білім, сауда, өнер жедел дами бастады. Оңтүстік Қазақстан және Жетісу жерінде мешіттер, медреселер, қалалар бой көтерді.

Еліміздегі алғашқы мешіттер мен медреселер Отырар, Түркістан, Сайрам, Тараз қалаларында салынған. Мешіттер рухани және ғылыми орталықтар болған.

Ислам діні қазақ еліне бейбіт жолмен, яғни ізгілік пен мейрімділік негізінде таралды. Қазақ даласында Ислам дінінің келуі және орнығуымен қатар бүкіл Ислам әлемінің жарық жұлдыздары Әбу-Насыр әл-Фараби, Әбу Ибраһим Исхак әл-Фараби, Ғаламәддин әл-Жауһари, Қожа Ахмет Яссауи, Ахмет Игүнеки, Мұхаммед Хайдар Дулати, Хуссам Аддин Ас-Сығанақи сынды ғұламалар ислам мәдениеті мен ғылымын әлемге паш етті.

Ислам дінін қабылдағаннан кейін түркі әдебиетінің жаңа үлгілері туындаған. Бұлар: Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі», Ахмет Игүнекидің «Ақиқат сыйы» және Ахмет Ясауидің «Хикметтері». Бұл үш тұлға да қазақ топырағында өмір сүргендіктен қазақ ұлысын құраған тайпаларға олардың әсерінің көп болғанын айтуға болады. Аталған шығармалардан авторларының діни білімі жоғары болғандығын көре аламыз. Аяттар мен хадистерді жақсы меңгергендіктері және оларды шығармаларында тікелей немесе мағыналай қолданулары – осының айқын бір көрсеткіші [4, 98-111 бб.].

Кез келген адам қоғамдағы құбылыстарға, дін, әдет-ғұрып, салт-дәстүр мен мәдениетке тәуелді болып, олардың әсерлерінен тыс қалмайтынын ескерсек, бұл үш шығарма олардың өмір сүрген ортасын суреттеп, сол кезеңде қазақ даласында Ислам дінінің ықпалы және халықтың діни ахуалының қандай деңгейде болғанын ұғынуға жол ашады.

Қорыта келгенде Ислам діні көптеген халықтардың рухани табиғатына сай келді. 1500 жылға ислам тарихы, Мұхаммед пайғамбардың өмірі, оған дейінгі пайғамбарлар тарихы осыған дәлел. Исламның терең тарихы бар Көне Қазақстан жеріне келуі мәдениеттің дамуына, қоғамымыздың өзіндік санасы мен руханилығы игі ықпал еткені баршаға аян.

Халқымыз мұсылман болғандықтан оның діни өмірінің ең басты қайнар көзі – Аллаһ тағаланың сөзі Құран Кәрім екені даусыз. Ал сол Құранның өмірдегі тәпсірі – пайғамбардың хадистері мен сүннеттері. Осы тұжырымдарды негізге ала отырып, халқымыздың ішкі дүниесіне, мәдениетіне үңіле түскенімізде, діни түсініктері мен дүниетанымының, іс – әрекеттері мен тұрмыс – салтының Құран аяттарымен қатар хадис және сүннеттермен үндесіп, солардан бастау алып жатқанына көз жеткізуге болады.

Мұсылман мәдениетінің артықшылығы тек рухани салада ғана көрініс тапқан жоқ. Дін – наным-сенімге, этикаға, философияға және Қазақстандағы ғылым мен мәдениетті дамытуға зор ықпалын тигізді. Сонымен қатар қазақ жеріне ислам дінінің таралуын қазақ халқына тигізген оң әсерлерін қазақтың төл салт-дәстүрімен байланысуы, қазақ халқының отбасылық өмірінде ислам уағыздарының адамгершілікке толы қасиеттері мен тәлім-тәрбиенің ұқсастығының молдығы бар.

Қазақ даласында Ислам халықты бір-бірің жақсы көруге, бір-біріне жәрдемдесіп, бауырларша өмір сүруге шақырады. Мемлекеттерді дамытуды, адамдардың рух, тән және пікірлеу тұрғысынан еркін өмір сүруін қалады. Алланың бұйрықтарын құрметтеуді, бүкіл тірі жанға мейрімді болуды өсиет етеді. Ислам жанды-жансыз әрбір жаратылғанға деген жауапкершілікті жүктенген. Сонымен қатар, жаман әдеттерден аулақ болып, нәпсіні тәрбиелеуге шақырады. Жалқаулыққа, уақытты бос өткізуге тыйым салып, ғылымға, техникаға, өнеркәсіпке, саудаға, егіншілікке, өнерге үлкен мән береді. Діні, отаны, сенімі басқа болған адамдарға күш көрсетуге тыйым салады. Жеке адамның, жанұяның және ұлттардың құқықтары мен міндеттерін көрсетеді. Тірілерге, өлгендерге, туылатындарға, баршаға өзіне тән құқық және жауапкершілік жүктеуге Ислам діні адамзаттың осы дүние мен ахиретте бақытты болуын көздейді.

Қазақ даласына ислам дінінің келуі ислам құндылықтары мен ислам философиясын, ислам мәдениеті мен өнерін дамыту мен жанарту ісіне қазақ халқы маңызды және зор үлес қосты.

Әдебиеттер

- 1 Бартольд В.В. Соч.Т. 5. – М., 1961. – 268 с.
- 2 Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М., 1961. – 345 с.
- 3 Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – М., 1972. – 316 с.
- 4 Әділбаева Ш. Хадис – ғұрпимыз, Сүннет – салтымыз. – Алматы, 2011. – 280 б.
- 5 Гумилев Л. Древние тюрки. – М.: АН СССР: Инс нар. Азии. – 234 с.

References

- 1 Bartold V.V. Soch. T. 5. – M., 1961. – 268 s.
- 2 Malov S.E. Pomyatniki drevnetyurskoy pismennosti. – M., 1961. – 345
- 3 Gafurov B.G. Tadjiki. Drevneyshaya, drevnyaya I srednekovaya istorya. – M., 1972. – 316 s.
- 4 Adilbaeva Sh. Hadys gurpimiz, sunnet – saltimiz. – Almaty, 2011. – 280b.
- 5 Gumilev L. Drevnye tyurki. – M.: ANSSSR: Ins nar. Azyy. – 234 s.

Жаксылыкова Г.Е.
**Қазақ әйелінің қоғамдағы
және ұлттық мәдениеттегі
орны**

Мақалада қазақ қоғамындағы әйелдер мәселесі, олардың ұлттық мәдениетіміздегі рөлі мен әлеуметтік орны туралы баяндалады. XIX-XX ғғ қоғамда қалыптасқан әйелдер теңсіздігі мәселесі, оған қарсы ұлт зиялыларының жасаған іс-шаралары, олардың саяси күресі туралы айтылады. Сонымен қатар, жаңа саяси ойлардың қалыптасуы, Кеңес Үкіметінің орнауының әйелдер қауымына ықпалы және осыдан кейінгі әйелдердің саяси билікте, қоғамның экономикалық дамуына белсене араласуы талқыланады. Кеңестік кезеңде республика экономикасы мен руханиятын ілгерітетуіне әйелдердің сіңірген еңбегі туралы айтылады. Алашорда үкіметінің іргетасын қалауға өзіндік үлестерін қосқан әйелдер қауымының өкілдері және олардың саяси қызметі қарастырылады. Аталмыш мақалада баспасөз беттерінде әйелдердің әлеуметтік-экономикалық құқыққа қол жеткізуі туралы жазылған мақалаларға тарихи талдау жасалған. Қазақ әйелдеріне арналған мерзімді баспасөздер, олардың әйелдер мәселесін шешу жолындағы қызметтері көрсетіліп, олардың негізгі мақсаты мен міндеті туралы айтылады. Қазақ халқының этно-саяси рухында қалыптасқан әйелдер, олардың қоғамдағы рөлі мен маңызы сипатталады.

Түйін сөздер: «Әйел теңсіздігі», «қалың мал», экономика, мәдениет, съезд, баспасөз.

Zhaksylykova G.E.
**Kazakh place of women in
society and national culture**

In article author looking at women`s problems in Kazakh society, their role and place in our culture and in our sodium. Prescribing a inequality of women`s in XIX-XX, their political fight and actions of national elite. And forming of political thinking, role of women`s in forming and further development of soviet power. Considered a contribution of women`s in progress considered of economical and spiritual life in soviet period Describing a role of women`s in forming of AlashOrda`s government. In this article author made the analysis of works about socio – economics status of women`s in historical aspect. Considered periodical print about Kazakh women`s and their role in dissident their problem`s. Kazakh women`s ore descried in there, women`s that was formed in ethno – political spirit and their role in society.

Key words:Women inequality, reach, economic, culture, periodical print.

Жаксылыкова Г.Е.
**Место казахской женщины
в обществе и национальной
культуре**

В статье автор рассматривает проблемы женщин в казахском обществе, их роль и место нашей культуре и в социуме! Описывается неравенство женщин в XIX-XX вв., политическая борьба, деятельность национальной элиты. А также формирование политических мыслей, роль женщин в формировании и дальнейшем развитии советской власти. Рассматривается вклад женщин в прогресс экономики и духовной жизни в советский период. Описывается роль женщин в формировании Правительства Алаш Орды. В данной статье автор сделал анализ трудов, посвященных социально-экономическому статусу женщин в историческом аспекте. Рассматривается роль периодической печати, посвященной казахским женщинам, в решении их проблем. Описываются казахские женщины, формирование которых происходило в этнополитическом духе, и их роль в обществе.

Ключевые слова: женское неравенство, калым, экономика, культура, съезд, периодическая печать.

**ҚАЗАҚ ӘЙЕЛІНІҢ
ҚОҒАМДАҒЫ
ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ
МӘДЕНИЕТТЕГІ ОРНЫ**

Бүгінде ғаламдық сипатқа ие мәселенің бірі – әйелдер мәселесі, олардың қоғамдағы орны мен рөлі. Елбасы Н. Назарбаевтың: «Қоғамның даму барысын өмірде – нәзік, көңілде – биік, ал істе – мығым әйелдер қауымынсыз елестету мүмкін емес» деуі қазіргі кезеңде әйелдердің саясатта, бизнесте, экономиканың барлық салаларында ер азаматтармен қатар еңбекке белсене араласып, өздерінің біліктілігімен, қабілет-дарынымен, іскерлігімен көзге түсіп, мемлекетіміздің өсіп-өркендеуіне лайықты үлестерін қосуына орай айтылған еді [1]. Қазақстан әйелдерінің қазіргі таңдағы әлеуметтік, экономикалық, саяси және құқықтық жағдайының тарихи алғышарттары ерте кезеңде қалыптасты. Ежелгі дәстүрлеріміз бойынша, әйелдер қазақ қоғамында ерекше әлеуметтік статусқа ие топ болды, сондықтан да, оларға ерекше ықыласпен, жоғары құрметпен қарайтын болған [2]. Шығыстың басқа халықтарымен салыстырғанда, қазақ қыздары өздерінің еркіндігі және азаттығымен ерекшеленіп тұрды. Ұлы даламыздың арулары өздерінің ерік-жігері мен азаттық сүйгіштігі, табиғатындағы осындай күшті қасиеттерінің арқасында өз ұлтының тағдыры шешілген оқиғаларға белсене қатысып, маңызды шешімдер қабылдауға тікелей әсер еткені бізге белгілі. Жалпы, әйелдердің қоғамдағы орны мен рөліне қатысты бұл іргелі ережелер мыңдаған жылдар бұрын қалыптасып, дамып отырған. Қазіргі таңда, әйелдер мәселесінің, олардың қоғамдағы орны мен рөлінің ғылыми тұрғыдан зерттелуі ҚР дамуындағы және рухани жаңғыртулар үшін өте маңызды дүние болып табылады.

Қазіргі Жаһандану кезеңінде халқымыздың өз құндылықтарын сақтап, оны қайта жаңғырту өте маңызды. Рухани құндылықтар қоғамды, ондағы әрбір тұлғаны тәрбиелейтін негізгі фактор. Сол құндылықтарды қалыптастыру мен дамытуда әйелдің атқаратын рөлі зор. Халқымызда «Жер ана», «Ана тілі» деген көптеген қасиетті ұғымдары анамен байланыстырылады. Тіл – рухани тәрбие бастауы, барша құндылықтарды халық тіл арқылы жеткізеді. Ал ана тілі – ең алдымен бесік тербеткен әйелдің тілі болып саналады. Барлық құндылықтар тек сөзбен ғана берілмейді, ол адамның өз болмысы, тұлғасы арқылы қалыптасады, дамиды, өзгелерге беріледі, яғни дұрыс тәрбиемен толықтырылады. Ұлт болашығы, тәрбиелі ұрпақ деп санаған

халқымыз ежелден-ақ ұлт тәрбиесіне баса назар аударып, ерекше мән берген [1]. Ал, әйел сол жас ұрпақтың бойына рухани мұралары мен құндылықтарын, ар-намысы мен рухы биік, тарихына таныммен, құрметпен қарайтын, еліне жаны ашитын, адамгершілігі мол жан етіп тәрбиелейтін негізгі тұлға. Жастар – ел болашағы, ал сол болашақты қалыптастырушы және қамтамасыз етуші тірек әйел. Ол бейбіт күнде от басының ұйытқысы, қоғамның ақылшысы, тәрбиешісі бола білді. Ал, ел басына күн туған сәтте, жауға шауып, Отан алдындағы парыз бен жауапкершілікті ер азаматтармен бірдей арқалады. Қазақ әйелі рухани құндылықтарды өз бойына жинақтау арқылы өзгелерге үлгі болды. Үнсіз жүріп ұлтты тәрбиеледі, елеусіз жүріп ел басқарды.

Қазақ халқы өзінің шығу тегін сонау сақ, ғұн, түрік дәуірлерінен бастайды, бұл кезеңдер Отан тарихының бір құрамдас бөлігі болып табылады. Әйелдер билігі сақ заманындағы Томирис пен Зарина патшайымдардан бастау алады. Ал, көне түркілердің наным-сенімдерінде әйел-құдай – Ұмай ерекше құрметтелген. Әйел тәңірі Ұмай – отбасы мен бала-шағаның жебеушісі болған. Түрік қоғамында әйелдер қауымы жоғары бағаланған. Түрік қоғамының туыстық-қарым қатынасы әкелік, яғни патриархалды болды. Туыстық қарым- қатынаста іні- аға, апа- сіңіл деген терминдер қолданылады. Түріктерде отбасыға кенже қыздың ұрпақтары да кірген. Яғни, жанұя қара шаңырақ иесі (кеже бала) мен кіші қыздың ұрпақтарынан тұрған. Үлкен қыз тұрмысқа шыққан соң, ол жат болып саналып, оның ұрпақтыр басқа отбасына саналған. Кеже қыз баланың жанұяның бір құраушы бөлігі болуы, ол сонау ерте замандағы матриархаттан қалған сарқыншақтардың бірі болуы тиіс. Түріктер әйелдерді сал-серідей әдейі құрметтейтін. Баласы үйге кірген соң, әуелі анасына иіліп сәлем беретін, содан кейін барып қана әкесіне сәлем беретін болған. Орхон жазуында, ордада апасы мен қарындастары қалып қойып, оларға ажал қаупі төнгенде Күлтегіннің оны жанқиярлықпен қорғап қалғаны зор шабытпен жырланады. Әйелді әменгерлікпен алу сол заманнан бастап ақ болған, оған кейбір қытай деректері дәлел бола алады. Хатун статусына келер болсақ, ереше қасиеттері мен дана-шешендігі, ақылгөйлігімен және тағы басқа қасиеттерімен ерекшеленген әйел адамға берілетін статус. Хатун статусы қаған әйелдеріне берілген. Ол ежелден келе жатқан дәстүрдің бірі болып табылады. Түркі замандада әйел адамдардың қоғамдағы алатын орны ерекше болған. Әйел адам ерлермен тең құқылы дәрежеде бол-

ған. Әйел заты айрықша бағаланып, олармен тіпті құдайларда байланыстырылды (мысалы, Ұмай ана құдайы). Ана отбасыдағы қадірлі адам болды. Қорыта айтқанда, түрік қоғамында әйел затының алар орны бөлек болды.

Ал, Қазақ хандығы кезінде батырлық пен қайратты бойына жинап, өзін биязылығымен бағалатқан, тектіліктің айнасы бола білген қазақ қыздарының рөлі зор болды. Бұл кезеңде, әйел қауымының ішінен бүкіл саяси билікті өз қолына алып, ел билеп хан болған жоқ, бірақта саяси тұрақтылықты сақтау, сыртқы қауіпсіздікті қамтамасыз етуде үлкен қызмет атқарған. Сондай-ақ, көрші орналасқан елдермен дипломатиялық байланыстарды нығайту мақсатында, татулықтың негізгі тірегі бола білді. Хандық кезеңде әйелдердің қоғамдағы орны мен атқаратын негізгі функциясы рухани салт-дәстүрлерімізге негізделіп, арнайы ережелермен реттеліп отырған. «Қасым ханның қасқа жолы» мен «Есім ханның ескі жолына» негізделіп жасалған «Жеті Жарғы» халқымыздың дәстүрлер мен әдет-ғұрып заңдарының жиынтығы болып табылады. Заңнама да, әйелдер мәселесін шешуге байланысты, олардың құқықтарын реттеу мақсатында арнайы бекітілген бөлім бар. Жер дауынан кейін қойылған, «Жесір дауы» – әйел қауымының, қазақ қоғамындағы рөлінің деңгейін көрсетеді. Ал, рухани мәдениетіміздің ең бір дамыған көрінісін осы қауымға арналған «Қыз Ұзату», «Жар-Жар», «Қоштасу», «Қалың мал» сияқты салт-дәстүрлерімізден көруге болады [3].

Қазақ хандығы тұсындағы, жаугершілік заманда халқының тәуелсіздік жолында ерен еңбек еткен қазақ арулары жетерлік. Қазақ халқының, тіпті Қазақ хандығының жойылып кету қаупі жоңғарлармен соғыс кезінде төнді. 1635 жылы Жоңғар хандығы құрылған соң олардың шабуылы үдей түседі. Жоңғарлар жеке-жеке ауыл болып өмір сүрген қазақтарды бір-біріне хабар беріп үлгертпей, қапыда бас салып, тонап кету, қырып кетуді әдетке айналдырған. Осындай шайқастардың бірінде қолды Абылайдың өзі басқарып, жоңғарлар тарапынан Қалдан-Сереннің ортаншы ұлы, тақ мұрагері Цевен-Доржы шығады. Зеңбірек қазақтарға қарсы оқ жаудырып, жүздеген сарбаз қырылады. Амалсыз Абылайдың қолы шегініп, абдырап тұрғанда, қазақ жасақтарының оқ жақ тұсынан Цевен-Доржы тұрған төбеге қарай басында үкілі кәмшат бөрікі бар, ақ боз атты бір қыз «Қабанбай! Абылай!» деп ұран тастап, суырылып шыға шабады. Жеңіспен оралған Абылай жеңіске жол салған қызды іздестіреді. Бұл Қабанбай батыр мен қазақ-

тың батыр қызы Гауһардан туған Назым екен. Сондай-ақ, Олжабай батырдың анасы Есенбике жоңғарладың қалың қолы орналасқан жерден өз адамдарын бірнеше рет аман өткізіп, барлаушының қызметін атқарған. Сондай-ақ шаншар руынан шыққан Қызданбике, Нұрбике, Айбике деген ел-жұртқа ақыл-парасатымен қадірлі болған ару аналар, қолбасшылар арасында өткізілетін кеңестерге үнемі қатысатын болған. Ал, енді Ақбике келейік, ол – Бұланбай батырдың жары, барлаушы топтың жетекшісі, Алтай, Ертіс, Тарбағатайдың бөктеріне орналасқан жоңғар әскерлерінің күш-қуаты, орналасу ерекшеліктері туралы ағасы, қолбасшы Қабанбай батырға құпия мағлұматтар жеткізіп отырған. Орта ғасырлық батырлар әлі зерттелмеген, тың дүние [4]. Деректер бойынша, қазақ руларының шамамен отыз пайызы әйелдер атымен аталған екен. Қазақ әйелдерінің бойындағы ерекше қасиеттері көптеген ақын-жазушылар жырларына арқау болса, олардың тарихтағы ерлігі мен батырлықтары туралы ғылыми зерттеулер мен еңбектер жарық көрді.

Салт-дәтүріміз бойынша ұзатылатын қызға жасалатын кәде «қалың мал» XIX-XX ғғ. әлеуметтік мәселеге айналды. Қоғамда әйел теңсіздігінің пайда болуына алып келді. XIX ғ. аяғында баспасөз беттерінде әйелдердің әлеуметтік-экономикалық құқыққа қол жеткізуі туралы көптеп жазыла бастады. Кеңестік кезеңде пайда болған саяси ойлардың әсері болар, қоғамдағы әйелдердің саяси және еңбек белсенділіктерінің артқанын байқауға болады. Мәдениеттегі әйел үні XX ғ. бастап шыға бастады.

Осы ғасырдың бас кезінде қазақ тілінде үзбей шығып тұрған «Айқап» журналы қазақ халқының әлеуметтік, саяси өмірінен хабардар етіп, қазақ бұқарасын мәдениетке, білім мен өнерге шақырған басылым еді. Осы журнал беттерінде жарияланған С.Тілеубайқызының «Қазақ қыздарының аталарына», «Ұзақ күткен үмітім хәм бас адамдарға бір-екі сөз» атты арнайы мақаласы мен «Қыз батасы» атты өлеңі, К. Өтегенқызының «Қазақ қыздарына», М. Сейдалиованың «Зарлау» және «Тұр қазақ!» атты өлеңдері арқылы қазақ даласына келеген кеңестік жаңа заманның жаңа өмірі мен жаңа мәдениетке деген қазақ қыздарының ішкі сұрнысын, өзіндік ойын байқауға болады. Кеңестік заманда қаламгерлікті қайраткерлікпен ұштастыра білген қазақ аруларына алға шығуы қазақ әйелдері арасынан да мемлекет билейтін, бұқараға бағыт сілтейтін белсенділердің шыққандығын көрсетеді. Кеңестік кезеңде республика экономикасы мен

руханиятын ілгерітетуге әйелдердің сіңірген еңбегі мол. Бірақта, тоталитарлық жүйе қоғамдағы әйелдердің белсенділігі мен әлеуметтік практикасын әрқашан оң бағалай бермегені де ақиқат.

Сонымен қатар, ұлт зиялылары да бұл мәселенің оң шешімін табуына ат салысты, осы мақсатта, күн тәртібіне қойған үш мәселе, саяси билік, жер және әйел теңсіздігі болатын. Қазақ зиялыларының ертеден келе жатқан әдет – балаларын жастайынан атастырып қою, құдаласу, әмеңгерлік және көп әйел алушылық сияқты зиянды ғұрыптарға арнайы көңіл бөлу себебі – бұл сол кездегі өзекті мәселелердің бірі болатын. XIX ғ. екінші жартысындағы қазақ зиялылары өз еңбектерінде қазақ қыздарын ерте жастан ұзатын ескі салтқа қарсы екенін, осы мәселені шешу үшін неке және ажырасу ісін қатал бақылау керектігін айтады. XIX ғ. екінші жартысынан бастап зиялылар қалам тартқан бұл тақырып XX ғ. басында да өз жалғасын тапты. Ұлттық сананың оянуы барысында мұндай мәселелерді көтеріп, мерзімді басылым беттерінде жариялау және насихаттау зиялылардың міндеттерінің бірі болды. Себебі, ұлт болашағы – жас ұрпаққа тәрбие беретіндер, әйелдер болатын. Ал, басында теңдігі жоқ, сауатсыз әйелдердің дұрыс тәрбие бермейтіндігі белгілі. Сондықтан да қазақ әйелдерінің құқықтарын ерлермен теңестіріп, оларды сауаттандыру, қоғамдық жұмыстарға белсенді қатыстыру ісінде зиялылардың қосқан үлесі өте зор. XX ғ. басында әйел теңдігі мәселесі қазақ зиялылары бас қосқан съездердің күн тәртібіне қойылып, оны шешу жолдарын қарастырып, әйелдерге теңдік берген қаулылар шығарады. Бірақта, әйелдердің теңдік алуына байланысты жүргізілген шаралардың оң әсерімен қатар теріс әсерлерінің болғандығын көреміз. Сонымен қатар ажырасқан әйелдердің санының артқаны да анықталған. Мұның өзі демографиялық процестерге өз әсерін тигізбей қоймады [5]. Ескі салтқа, яғни қалың мал, әмеңгерлік және бірнеше әйел алуға үкімет тарапынан тыйым салынса да, оның аз жылда жойыла қоймайтынын, оны жоюға оқыған көсем әйелдердің көбірек болу керектігін, сонда ғана қазақ әйелінің жағдайы түзелетіндігін жазған – қазақ зиялылары әйелдердің теңдікке жетуіне басты жол – оқу деп біліп, олардың сауатын ашу жолында көп жұмыстар атқарған. Алаш қозғалысының жетекшілері өздері ұстанған бағыт-бағдар мен ой-пікірлерін халық арасына жеткізіп, олармен байланыс жасау мақсатында түрлі ұлттық басылымдарды («Қазақ», «Сарыарқа», «Бірлік туы», «Жас Азамат», «Алаш», «Үш жүз» газеттерін) дүниеге

келтіріп, олардың тұрақты авторлары болғандығы баршамызға аян. Солардың қатарынан біз Н. Құлжанованың, А. Досжанованың, Р. Алдаоңғарованың және т.б қазақ әйелдерінің есімін жиі ұшырастырамыз. Олардың саяси белсенділігі 1917 жылы ақпан революциясынан кейін шақырылған әртүрлі деңгейдегі қазақ съездерінің жұмыстарынан айқын байқалады. Қазақ зиялыларының ұйымдастыруымен өткізілген басқосуларда өкілдердің әйел мәселесіне ерекше көңіл бөлуіне 1917 жылдың мамыр айында болған бүкілресейлік мұсылмандар съезіне депутат болып қатысқан Аққағаз Досжанованың ықпал еткендігі байқауға болады. 1917 жылы «Алаш» газетіне А. Баржақсиннің «Қазақ халқының көзі ашық әйелдеріне ашық хат» және «Үш миллион күн», Р. Алдаоңғарованың «Әйел теңдігі» атты мақалалары жарық көріп, XX ғасырда әйелдерге теңдік тиіп, сөйлейтін кез келгенін, осы газет арқылы өздерінің мұң-мұқтаждарын білдіруге, соған орай ұлттық басылымдарда батыл үн қатып отыруға шақырады. А. Баржақсин «Алаш» газетінің 1917 жылдың 21 наурыз күнгі санында Қазақ халқының көзі ашық әйелдеріне ашық хатын жариялайды. Онда ол «басқа елдердің, атап айтқанда, Америка, Германия, Англия елдерінің әйелдері арасынан шешен, көсем, сыншы, жазушы, ақын шығып, олар өз құқықтары үшін айтысып, ақырында, сол армандарына қол жеткізіп» отырғандарын, «ал, қазақ халқында надандықтың құлы болу, тағдырдың дегеніне көну, әйелдерді кемге санап, кез-келген адамға шырылдап қоса салу белең алғанын...мұндай жағдайдағы қазақ әйелдерінің еңірегінде етектері жасқа толып, көздері қанға толатынын...олардың осындай аянышты халін ойлағанда, ішкен ас бойға дарымай, ұйқы шайдай ашылатынын» ашына баяндайды [6].

1920 жылы Қазақстан автономиялы республикасы Орталық Атқару Комитетінің қалың малға, әмеңгерлікке, көп әйел алушылыққа тиым салу жөнінде қабылдаған декреті жарияланды. Декретте қазақ әйелдерінің еңсесін басқан,

адамдық қасиетін қорлаған, тағы басқа да зиянды әдет-ғұрыптарды жою көзделді. Міне, осы декреттің мәнін әйелдерге түсіндіріп, олардың өздерінің бас бостандығы үшін күресуіне көмектесу, әйелдерді қоғам өміріне белсене араластыру үшін ел ішінде көшпелі қызыл отаулар, делегаттар жиналыстары ұйымдастырылды. Бұлардың жұмысын насихаттайтын, әйелдерге арналған баспасөз органын шығару қажеттігі туындады. Осыған орай жетісіне бір шығатын аймақтық партия комитеті жанындағы әйелдер бөлімінің газеті «Теңдік» 1925 жылы 5 мамырда Қазақстанның сол кездегі астанасы Орынборда шыға бастады. Газет редакторы С. Есова болды. «Теңдік» езілген әйел, қорлықтағы күндер тіршілігінің айнасы. Жеті нөмірінен соң «Теңдік» газеті 1926 жылдың шілде айында журналға айналып «Әйел теңдігі» деп аталды. Журнал тиражы жылма-жыл өсіп отырды. Журнал шығып тұрған 1926-1935 жылдар аралығында XIX ғасырдағы Сара Тастанбекова секілді ескі салттың қалың малдың құрбаны болған қазақ қыздарының басына теңдік бостандық әперу мәселесін батыл қолға алып, тозығы жеткен дәстүрлерді аяусыз әшкерлеп, «Әйел теңдігі» деген атына сай үлкен қызмет көрсетті. Сондай-ақ, бүкіл Қазақстан бойынша әйелдерге арналып шығарылған алғашқы басылымдардың бірі «Жетісу әйелі» журналы, оның алғашқы саны 1923 жылдың 15 қаңтарында жарық көрді.

Қазақ халқының этно-саяси рухында қалыптасқан әйелдердің рөлі барлық кезеңде де маңызды болды. Ол ежелгі сақ заманынан бастау алып, ғасырлар бойы жалғасып, бүгінгі күнге дейін жетіп отыр. Тарихта сөзі мен ісі елге өнеге болған парасатты батыр аналарымыз, бүгінгі жас ұрпаққа үлгі, олардың есімдерін қайта жаңғыртып, зерттеулер жүргізу қажет. Сондай-ақ, Алашорда үкіметінің іргетасын қалауға өзіндік үлестерін қосқан әйелдер қауымының өкілдері және олардың саяси қызметі туралы да жинақталған мәліметтер аз, әліде тың зерттеулерді қажет ететін тақырыптың бірі болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Қоғамның рухани жаңғыруындағы әйелдердің рөлі // дөңгелек үстел материалдары. – Өскемен, 2014.
- 2 Жүзтаева Б.Н. Қазақстан әйелдерінің қоғам дамуындағы рөлі: тарихи талдау (1946-1991 жж.): тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Астана, 2010.
- 3 Арғынбаев А. Қазақ отбасы. – Алматы: Ғылым. 1996. – 285 б.
- 4 Пірімбетова Е. Отан үшін от кешкен батыр қыздар. // Қазақ тарихы. – 2000. – №5.

5 Байдавлетова М.Д. XIX ғ. II жартысы – XX ғ. алғашқы онжылдықтарындағы Қазақстандағы этноәлеуметтік және этномәдени мәселелердің қазақ зиялылары еңбектерінде зерттелуі; философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2011

6 К. Илиясова. Қазақтың күрескер әйелдері. // Қазақ тарихы. – 2000. – № 5.

References

- 1 Qogamnyn ruhani zhangyruyndagy aielderin roli // dongelek ustel materialdary. – Oskemen, 2014.
- 2 Zhuztaeva B.N. Kazakhstan aielderinin qogam damuyndagy poli: tarihi taldau (1946-1991): tarih gylymdarynyn kandidaty gylymi darezhesin alu ushin daiyndalghan dissertaciynyn avtoreferaty. Astana, 2010
- 3 Argyubaev A. Kazakh otbasy. – Almaty: Gylym 1996. 285b
- 4 Pirimbetova E. Otan ushin ot keshken batyr kyzdar. // Kazakh tarihy. – 2000. – №5.
- 5 Baidavletova M.D. XIX g. IIzhartysy – XX g. algashkyonzhlydyktaryndagyKazakhstanstandagyetnoaleumettikzhaneetnomad-enimaselelerdinkazakhziylylaryenbekterindezerttelui; filosofiydoktory(PhD)gylymidarezhesinaluushindaiyndalgandissertaciy. Almaty, 2011
- 6 Iliysova K. Kazakhtynkureskeraielderi. // Kazakh tarihy. – 2000. – №5.

Ахметова Н.К.
Алаш ұранды «Сары Арқа»

Бұл мақалада 1917 жылғы ақпан төңкерісінен кейін іле-шала Семей қаласында жарық көрген «Сары Арқа» газеті – «Алашорданың» үні болған және қазақ автономиясы үшін күрескен басылым екені көрсетіледі. «Сары Арқа» газеті таза саяси мәселелерді қозғаумен ерекшеленеді. Онда Алашорда үкіметі мен оның қайраткерлерінің азаттық жолындағы әрбір қадамдары егжей-тегжейлі баяндалады. Газетте Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, Ш. Құдайбердиев, Х. Ғаббасұлы, Р. Мәрсеқұлы, М. Жұмабаев, М. Әуезов, С. Дөнентаев, т.б. таланттар шоғырының көсемсөзі жарияланады. «Қазақ» газеті большевиктер тарапынан қыспаққа алынып, шығарушылар қуғынға ұшыраған кезде А. Байтұрсынов пен М. Дулатов саяси көзқарастарын «Сары Арқа» арқылы жеткізіп тұрғаны мәлімделеді. Ұлт көсемдері қазақты өз жеріне, жерасты байлығына ие қылу, өз билігін өзіне беру, өз тұрмыс-тіршілігіне сай заңдармен өмір сүргізу, жаппай оқытып-ағарту үшін күрескені жайлы айтылады.

«Сары Арқа» газеті аумалы-төкпелі заманда ұлтқа қызмет ету үшін дүниеге келіп, сол мақсатына толық жеткен басылым екені, қазақ халқының басын қосуға күш салып, бірлікке шақырғаны жайлы, бір адамның басындағы қайғыны сөз ете отырып, бүкіл қазақтың соған жұмыла көмек беруіне себеп болғаны жайлы, Семей өңірінде дүниеге келгенімен, жоқтағаны бүкіл қазақ мұңы екені жарияланады.

Түйін сөздер: Алашорда, «Сары Арқа» газеті, Большевик, Алаш қайраткерлері, ұлт зиялылары, халық, басылым.

Akhmetova N.K.
Alash is the slogan of 'Sary-Arka'

This article mentions that in 1917 the newspaper «Sary-Arka» published after the February Revolution in Semipalatinsk was the voice of Alash Orda and publishing struggling for the Kazakh autonomy. The newspaper «Sary-Arka» is different in that it touches political objectives. This article details the steps each Alashorda government and its leaders on the path to liberation. The newspaper published journalism talents Bokeyhanov A., A. Baitursynov, M. Dulatov Aymauytov J., S. Kudaiberdiev, H. Gabbasuly, R. Marsekuly, M. Zhumabaev, M. Auezov, S. Donentaev etc.

The newspaper «Kazakh» underwent harassment by the Bolsheviks, however A. Baitursynov and M. Dulatov handed political views through the «Sary-Arka». Great leaders of the nation fought for the establishment of the authority of the country in accordance with the laws of the welfare of their lives, fought for universal education of the Kazakh people.

Key words: Alashorda, «Sary-Arka» newspaper, the Bolsheviks, Alash leaders, intellectuals of the nation, the people, the edition.

Ахметова Н.К.
Алаш – лозунг «Сары-Арқа»

В этой статье речь пойдет о газете «Сарыарка», опубликованная в городе Семей после октябрьской революции 1917 года, которая являлась изданием Алашординцев и представлявшее их идею о создании Казахской автономии. Особенность газеты «Сарыарка» заключалась в том, что в ней поднимались только политические вопросы и проблемы, также детально описывались все действия и подвиги Алашординцев в борьбе за свободу. Публицистика неординарных и талантливых личностей как А. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, Ш. Құдайбердиев, Х. Ғаббасов, Р. Марсеков, М. Жұмабаев, М. Әуезов, С. Донентаев и др. опубликована в данной газете. А. Байтұрсынов и М. Дулатов излагали свои политические взгляды и позиции через газету «Сарыарка», в то время как издатели газеты «Қазақ» подвергались притеснениям со стороны большевиков и преследовались законом. Газета «Сарыарка» вышла в свет в смутные времена в истории казахского народа, призывая их к единству и сплоченности в борьбе за право, за свободу, за независимость. Это издание, которое поднимала проблемы не только одного региона, но и изливало горе всего казахского народа.

Ключевые слова: Алаш-Орда, газета «Сарыарка», большевики, деятели Алаш-Орды, народная интеллигенция, народ, издание.

АЛАШ ҰРАНДЫ «САРЫ АРҚА»

Алаш қайраткерлері Ресей патшасы тақтан алынып, бірінші дүниежүзілік соғыстан ойсырай жеңілген ірі империяда аумалы-төкпелі заман орнаған сәтті пайдаланып, Алаш автономиясын жариялауды көздегені мәлім. Ол автономияның түпкі мұраты – қазақ елінің тәуелсіздігі екені бесенеден белгілі. Ұлт көсемдері қазақты өз жеріне, жерасты байлығына ие қылу, өз билігін өзіне беру, өз тұрмыс-тіршілігіне сай заңдармен өмір сүргізу, жаппай оқытып-ағарту үшін күресті. Бұл жолда «Қазақ», «Сары Арқа», «Абай», «Бірлік туы», «Жас азамат» сынды басылымдар шын мәніндегі «халықтың көзі, құлағы һәм тілі» бола білді. «Сары Арқаның» жүріс-тұрысында, мінез-құлқында туа салып, ерте есеудің белгісі бірден байқалады» [1]. Олай болатын жөні бар. «Қазақ» газеті патшалық заманнан бері қарай халық санасына азаттықтың рухын сіңіріп келсе, 1917 жылғы ақпан төңкерісінен кейін іле-шала Семей қаласында жарық көрген «Сары Арқа» газеті дүниеге келе салысымен оны жүзеге асыруға асықты. Оның алдында тәуелсіз ел болу деген ұлы мақсат тұрды. Кімнің дос, кімнің қас екендігін айырып болмайтын аласапыран заманда «ақ» та емес, «қызыл» да емес тек ұлт мүддесін көздеген жолда болды. Автономияны бірден жариялауға, бір жағынан, Ресейдің қаһарынан сескенсе, екінші жағынан, әр қиырдағы қазақтың басын қосып алу үшін қарайлаған [2].

Большевиктер үкіметі сөз, қағаз жүзінде езілген ұлттарға теңдік, бостандық жариялағанымен, іс жүзінде жүзеге асырған жоқ. Жоғарыдағы шешімдер арқылы автономия алып кетуден үмітті болған Алаш азаматтарының осы жолдағы есіл еңбектері ақталмады. Ол туралы «Сары Арқаның» 1918 жылғы 22 наурыздағы №35 санында былай делінген: «Өткен жылғы июнь айында Петроградта болған советтер съезінде «Россиядағы жұрттардың бас билік тізгініне ие болуға хақы бар» деп қаулы қылған еді. Октябрьде болған советтердің 2-ші съезінде жоғарыдағы қаулыны екінші рет бекітіп, бұлтасыз іске асыру керек деп тағы да қаулы қылған еді. Осы екі қаулыға сүйеніп, совет үкіметі өткен декабрьдің ішінде бүкіл Россиядағы жұрттарға «Бас билік тізгінің өзінде. Мейлің Россиямен қанаттас автономия болып отыр, мейлің Россиядан бөлініп, өз алдына жеке мемлекет бол, ерік өздерінде» деп жария қылған еді [3]. Бұл жоба заңдарға қоса тіркелген еді.

Кіндік совет үкіметінің босаң ұстағанынан, я болмаса бергі жердің советтерінің жоғарғы советке мойынұсынбай бетімен іс қылғандығынан ба, я басқа себептерден бе, қайсысы болса да жоғарғы заң бұл күнге шейін іске аспаған еді».

«Сары Арқа» газетіне Алаш қаламгерлерінің барлығы бірдей шоғырланды. Олар: Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Шәкәрім Құдайбердиев, Халел Ғаббасұлы, Райымжан Мәрсеқұлы, Мағжан Жұмабаев, Мұхтар Әуезов, Сәбит Дөнентаев, т.б. «Қазақ» газеті большевиктер тарапынан қыспаққа алынып, шығарушылары қуғынға ұшыраған кезде Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов саяси көзқарастарын «Сары Арқа» арқылы жеткізіп тұрды.

Газеттің басқа басылымдардан ерекшелігі – «Сыртқы хабарлар» айдары жұмыс істеді, яғни шетел жаңалықтарына зор мән берілді. Саяси қақтығыстар заманында қазақтың өз орнын айқындау үшін оның маңызы орасан болатын.

Газет алғашқы сандарынан-ақ саяси ұстанған бағытының айқындығымен, өткір мақала, батыл ойлармен ерекшеленеді. Жүсіпбек Аймауытовтың «Тұр, бұқара! Жиыл, кедей! Ұмтыл, жастар!», «Мемлекет құрылысы», «Партия» сынды бас мақалалары жарық көрді. «Жас Алаш» деген автор (М. Дулатов болуы мүмкін) «Ұлы орыстың үстемдігі» атты мақаласында төмендегі пікірді ашық айтады: «Орыстың қай партиясы хәкімшілікке ие болса да бізге теңдік, еркіндік болмайды, бұл-анық.

Бізден орыстың саяси партиясына қосылып, қазақты да қосылған партиясына қаратып, жақтатпақ болған қазақ не түк аңдамайтын соқыр, не қазақ ұлтына қызмет қыламын дегені бекер жан деп ұғамын. Орыстың байы кедейді жегені рас-ақ шығар. Бірақ орыстың байы да, кедейі де қазақты жейді. Қазақ байы орыс кедейін жеп көрген жоқ. Жеуге дәрмені де келген жоқ. Бұл талассыз нәрсе... Орыстың құлдығынан құтылып шықпай жатып, кедей-бай деп жіктелетін жайымыз жоқ һәм олайша айырылуға тарихи дайындық, пұл мен еңбек қайшы келіп таласқандық жоқ. Тамырсыз нәрсені зорлықпен ексең де қазақ ішінде орнамайды, бұл мисыз біреу болмаса, дау шығармайтын нәрсе». Мұнда жаңа заман алып келген «теңдік» ұғымын Ресейдегі бай мен кедей арасындағыдай емес, ұлттардың теңдігі, бір-біріне озбырлық көрсетпеуі мағынасында қарастырған [4].

Семей қаласында жарық көрген «Сары Арқа» газеті осы күнге дейін көпшілікке кең тарап, жеткілікті дәрежеде зерттеу объектісіне айнал-

май келеді. Оның басты себебі біріншіден, төте жазуды танитын зерттеушілер қатарының аздығы екіншіден, 1917-1919 жылдары жарық көрген газет тігінділерінің толық күйінде сақталмауы. Алаш тарихын зерттеушілер басты дерек көзі ретінде көбінесе «Қазақ» газетіне сүйенеді. Ал, бұл тұрғыдан «Сары Арқа» газетінің маңызы еш кем емес. «Алашорданың» үні болғандықтан соған қатысты мәселелер егжей-тегжей баяндалған. «Күш-бірлікте» атты мақала осыны дәлелдейді: «Мемлекет тізгіні большевиктерге аусты. Большевиктер қалай билік қолына тиіп күш алған соң, николайдың таза кепешін жұртқа қайта киізуге айналды. Айтқанына көнбеген, айдауына жүрмеген елді аттарды, талатты. Кедей мен байды, оқыған мен қараны жауластырды. Фариказауыттарды қираттырады. Малдағы мал, ақшалыға пұл қоймайды. Тартып алуға қол қойғызды. Россияда төбелессіз жер қалмады. Жүгенсіздік, қырылыс, атыс күннен күнге күшейді. Желіккен надан жұмыскер мен солдаттар қаруланып алған соң дәнігіп бой бермей кетті. Жол-жобаны ұмытты. Білгені зорлық, күш болды. Оларға «тәк» дейтін хәкім болмады. Хәкімшілік құрыған соң мемлекет мемлекеттіліктен қалды: жегеннің аузында, ұстағанның қолында кететін олжа болды. Есі бар жұрт қырып жойып келе жатқан қалын апаттан аман қалу шараларын іздесті. Бізге де апатқа ұшырап, біреудің қанжығасында кетпеске талпынып қалатын заман туған сияқты» дей келе төңкерістен ұлы орыс есін жиғанда оңайлықпен автономияны бере қоймас. Тиісті мезгілін өткізіп алып, баяғыдай аңсап жүрмелік. Сондықтан: «Автономия зор іс: күш керек, пұл керек. Бұл екеуі де көп біріксе табылатын нәрсе. Неғұрлым бірлік көбейсе, соғұрлым автономия берік, қорғауға жеңіл болмақ. Сондықтан автономияны қазір өзіміз жасауға бел байласақ (бел байламай амал да жоқ), бар қазақ-қырғыз қосылып, жария қылуымыз керек. Басымызды қоса алмай, жартымыз онда, жартымыз мұнда айырылып, әркіммен кетсек тозармыз. Не де болса автономияны ылғи қазақ-қырғыз бірігіп айтқанымыз жөн. Ұмытпалық күш бірлікте екенін!»[5] деп жар салады.

Қазаққа жеке автономия болу керек пе, әлде Түркістан мен Сібірге қосылған тиімді ме деген мәселелер қызу талқыланды. Автономияның пайдасы былай деп түсіндірілді: «Автономия – бас билік тізгін өзінде болып, жұрт өзін-өзі билеу деген сөз. Біздің іздегеніміз – жерге, ұлтқа байланған автономия. Мұндай автономиялы жұрттың иемденген астында ауданды тұтас жер, қолында билігі болмақ. Билік үш түрлі: 1) заң

шығару билігі; 2) сот билігі; 3) әмір-іс атқару билігі (хүкімет). Осы үш дөңгелекке бүкіл мемлекеттің ісі құрылмақ.

Заң – өмір киімі. Өміріне, ресіміне, табиғат-әдетіне үйлесетін заңды шығаруға әр жұрт өзі ғана шебер. Тұрмысына лайықты заңды жұрт өзі шығарса, ондай заң кең болып, жұртты бетімен жайылтып, табиғат нәфәсін аздырмақ емес; тар болып, кеудені қысып, бүрістіріп, жұртты қынжылтпақ емес; ып-ықшам тігілген киімдей өмір, тұрмысқа үйлесіп тұрмақ. Біреуі үшін біреудің жасаған заңы сырттан пішкен тондай өмір, тұрмысқа қашанда болса қайшы келіп тұрмақ; өнер-білімнің ілгері басуына үлкен бөгет болмақ» [6].

Газетте мәдениеті күшейтіп, ұлтымызды сақтау үшін басымызға, жер-суымызға ие болып, жұрт қатарынан орын алып, ұлт мақсатына жету үшін бізге автономия керек деп жар салды. Кеше жұртым қандай едің? «Қазақ деген халық едің: Еділ, Жайық, Есіл, Нұра, Арқа, Сыр, Ертіс, Орал, Алатау, Алтай мекенің еді; осылардай жұмаққа меңземес жерлерің бар еді; ... көлдерің бар еді; ту ұстап, тұлпар мінген ерлерің бар еді; дұшпан күндерлік күйлерің бар еді; ердің құнын екі ауыз сөзбен беретін билерің бар еді; ақ киізге ораған хандарың бар еді; ізгі қария шалдарың бар еді; сауық-сайран жиының бар еді; кедей жоқ, бай едің, төрт түлікке сай едің». Осының бәрінен жұртым айрылып едің!!

«Мойныға бұғалық түсті, бұлқынбадың; құрық көтеріп еді, қолға тұрдың; арғымақ едің, жабы болдың; жүгенсіз мінді, қақпалап жүрді, ер қашты қылды, көне бердің; баяғы дәурен көзіңнен пыр-пыр ұшты; қамықтың, жабықтың, көзіңнің жасын құдай иіді!» (Мадияр) деген толғаулар орын алған [7].

Жалпы, «Сары Арқа» таза саяси басылым болды. Мұнда әдеби шығармалар жоққа тән. Анда-мұнда кездесетін өлең-жырлардың заман талабына сай күрескерлік сипаты басым. Қазіргі күні жұрт аузында жүрген әйгілі:

Алаш туы астында

Күн сөнгенше сөнбейміз!
Енді ешкімнің Алашты,
Қорлығына бермейміз!

Өлер жерден кеттік біз,
Бұл заманға жеттік біз.
Жасайды Алаш, өлмейміз,
Жасасын Алаш, жасасын! –

деген өлең жолдары осы «Сары Арқа» газетінде басылған.

Алаш қайраткерлері ұлт қазынасына, аштықтан зардап шеккен босқын қазақ-қырғыздарына, білім алып жатқан шәкірттерге арнап жылу жинап, жәрдем берушілердің тізімі мен берген қаржысын газет бетіне жариялап отырды. Сонымен қатар шаруашылық, азық-түлік, киім-кешек, оқыту мәселелеріне араласып, қандай жағдайда да қара халыққа тиімді болуы жағын қарастырды. Осы орайда газетте:

Қымбатшылық

Ақмешіттен жазады: кесекті ұнның пұты 75 сом, бидай пұты 65 сом, илеген ұн пұты 100 сом, қой еті ақшаға табылса пұты 130 сом, түйенің соғымдығы 1700 сом, соғымдық жылқы 700, құнан қой 120 сом, ісек 90 сом, сиыр 400 сом, ешкі 65 сом деп.

Кештік күрс

Павлодарда бірінші октябрьден бастап, орысша-мұсылманша ноғайлар тарапынан ашылған курста қазақтан 10 жігіт, бір қызы оқиды. Оқу аяғы майға дейін созылады. 25 сом ақы төленеді. Сабақ кешкі алты мен сегіз сағаттың арасында. Оқытушы: бір мұғалім, бір учитель.

Ғабдолвахид Нұрғожин

Алынды ма, жоқ па?

Октябрьдің 6-сында Қызылжардағы қазақ жастары қырғынға ұшыраған Жетісу қазақтарына деп құрбан айтта жинаған 922 сом ақшаны телеграм арқылы жіберіп едік һәм алғандығыңызды білдір деп Алматыдағы Жетісудың обласной комитетке телеграм да соқтық. Сол ақша алынып, тиісті орнына табыс қылынды ма, жоқ па, біле алмай тұрмыз. Соның үшін Алматыдағы Жетісудың обласной комитетінен тағы өтініп сұраймыз: жоғарыда айтылған ақша алынды ма, жоқ па? Жауабы «Сары Арқа» арқылы берілсе екен.

«Талап» қауымының председателі –

Б. Малдыбаев,

Секретары – Әбуһарире Жүсіпұлы

деген сынды жан-жақтан алынған хабарлардан қысқаша ақпараттар жарияланып тұрды [8]. Мұны «Сары Арқа» газетінің өзіндік стильдік ерекшелігі деуге де болар.

Орынборда 3-5 желтоқсанда өткен жалпы қазақ-қырғыз сиезінде болсын, бірінші жалпы қазақ сиезінде соңғы қаралған зор мәселе сол кездегі бүліншіліктен халықты қорғау үшін милиция құру жайы болады. Қазақ облыстары 15 мың милиция құрмақ болып, бәрі бір ауыздан келіседі [9]. Милиция мәселесі келесідей қарастырылады: «...Ешбір тоқтаусыз милиция кірісу тиіс. Милиция түзудің уақытша тәртібі мынадай: 1) Милиция қызметіне алынады жасы 20 мен 35 арасындағы қызметке жарайтын азаматтар; 2) Милицияға азаматтар ақымен жалданып алынады. Егер жалдатушы шықпаса, талонмен алынады; 3) Талонға бір үйден бірнеше кісі алынса, милиция қызметіне олардың біреуі ғана алынады. Милиция талонмен алынған адамдарға толық үй шаруасына қарай, басқа себептермен мәулет

беру жергілікті ұйымдардың міндеті; 4) Милицияға керек болған қару-жарақты Алашорда ұлт қазынасы есебіне салып алып, тиісті орындарға таратады; 5) Милиция қызметін үйрету үшін 100 милиционерге бір офицер, 50 милиционерге бір инструктор шақырылады т.б...» [10].

«Сары Арқа» газетінде сыртқы хабармен қатар, ел ішіндегі хал-жағдайларды, әл-ауқатты көрсететін, ішкі хабар айдары бар. Онда мысалға қазақтарға көрсетілген жүгенсіздіктің орын алғанын, ашына жазады: «Декабрьдің 25-інде Семейдің ескі-ұсқы сататын базарында бір қазақтың қолындағы шайын солдаттар көріп, тартып алады. Бадырайтып тал түсте күшпен тартып алғанына қазақ көнбей, айқай салады. Сол арада базарда жүрген қазақ, алыпсатарға айналған солдаттар жиналып, екі жар болады. Құр қол қазақ не бітіреді? Ұзақтай шулап, топырлап жүргенде базардың қасындағы казармадан (солдаттар тұратын магазиннен) мылтықты солдаттар шығып, ақ-қараны тексермей, қазақ сабағалы жатыр деген өтірікке иланып, топтанған қазаққа келіп тиседі: нәрселерін тартып алып, өздерін жүндей сабайды. Сасқанда ақыл бола ма? Таяқ жеген соң қазақ шананың дертелерін суырып, қолына түскен ағашты алып қарсы, тұрмақ болып дүрсе қоя береді. Солдаттар бытырлатып мылтық ата бастайды. Қазақ быт-шыт қашады. Хайуандығы ұстап, қаны қызған солдат тымақ кигеннің бәрін қуып, тышқан аңдыған мысықтай кез келген қазақты ұстап алып тепкілейді. Төбелеске кіріспеген бір қазақты ұстап ұрып, жұдырығы, аяғы, тісі түгел тиіп, көкпарға берген лақтай бақыртып, езіп, жаншып өлтіреді. Бұл оқиғаны қазақ комитетінің адамдары біліп, дереу милиция бастығына, солдаттар советіне айтып, тоқтатындар бұзақыларыңды, істің беті жаманға айналып жүрмесін деп қыр көрсеткен. Олар қарулы потролдар жіберіп, құтырған солдаттарды қуып, казармаларына тыққан» [11].

«Сары Арқалықтардың» халық алдындағы өз жауапкершіліктерін қаншалықты сезінгендіктерін «Асқынған ауру дауасы – ащы дәрі» атты мақаладағы батыл байламнан анық көреміз: «Мен қайткенде де әзірге қазақ көпшілігінің бойы ержетсе де, ойы ержетпегендігіне қарап,

газеттер елдің жақсылығын асырып, жамандығын жасырып, өзіне қарай үйір қылып отырса екен деймін. «Асқынған ауру дауасы – ащы дәрі» деген. Тегінде қазақ дәрігерлері «ашытады екен» деп қазақтың «асқынған ауруын» емдемей қоймақшы емес. Емдесе, ашытады; емдесе өледі, жұғып қазақтың тұқымын құртады. Осы екі жолдың қайсысын ұстау керек? Ашытса да емдеу керек. Емдегенде қас болса да, жазылғанда дос болар. Және елдің бәрі пұшық пен қарабеттің соңынан жүреді деуге болмайды. Жүрсе, пердесі ашылып, қарабеттігі көрінбегендігінен жүреді.

Газеттің көп мақсатының біріншісі – пердені ашып, сол қарабеттерді халықтың көзіне түсіріп, ақтық, адалдыққа қарай бұрып алу.

Газет айна бола алмаса, сол беті жаман, пұшық, мерездерге айна бола алмай отыр: көрсеткендігі үшін. Елдің бәрі пұшық, мерез емес қой. Күнде айнаға қарап, «ананың бетін» деп күліп, өз бетінің саулығына шүкіршілік қылып отырғандар да көп шығар. Тегінде «рас сөз жағымды болмайды, Жағымды сөз рас болмайды» деген бар ғой. Жағымды болуға газет растықтан пұшықтар өкпелейді екен деп айырыла алмаса керек» [12].

Бұл басылымда да ұлы Абайдың інісі – Шәкәрім Құдайбердіұлы мен баласы Тұрағұлдың елінің тәуелсіздігін аңсаған, сол жолда күрескен азаматтық бейнелері айқын көрінеді. Мәселен, Шәкәрімнің «Қазақша ай аты жоқ», Тұрағұлдың «Ел қамы» атты мақалалары жарық көрген [2].

Қорыта айтқанда, «Сары Арқа» газеті аумалы-төкпелі заманда ұлтқа қызмет ету үшін дүниеге келіп, сол мақсатына толық жеткен басылым. Қазақ халқының басын қосуға күш салып, бірлікке шақырған. Бір адамның басындағы қайғыны сөз ете отырып, бүкіл қазақтың соған жұмыла көмек беруіне себеп болған. Семей өңірінде дүниеге келгенімен, жоқтағаны – бүкіл қазақ мұңы болды.

«Сары Арқа» газетін ақтара отырып, қазақ журналистикасының болсын, қазақ тарихының бастауындағы тың ізденістерді, ерекше шешімдерді байқаймыз. Газет заман талабына сай жеделдікті, нақтылықты, байыптылықты ту еткен.

Әдебиеттер

- 1 Мектептегі А. Алашорданың сырлы шежіресі // Қазақ елі. – 1997 ж. – 11 шілде.
- 2 Алаш көсемсөзі: 10 томдық. – Алматы «Өнер», 2011 ж. 10 – кітап: Сарыарқа. – 360 б.
- 3 Қазақстан тарихы. 5 – томдық. – Алматы, 2002.
- 4 Қазақ журналистикасы. 1-том // Қазақ баспасөзі. – Алматы: «Таймас», 2008. – 38 б.

- 5 Жас Алаш. Күш бірлікте // Сарыарқа. 1917ж. –12 қаңтар. – №27. – 57-58, 59 б.
- 6 Сарыарқа. 1918ж. – 27 наурыз.
- 7 Ғаббас //Алаш автономиясы. Сарыарқа. 1917ж. – 22 қаңтар. – №28, 81 б.
- 8 Сарыарқа. 1917ж. – 12 желтоқсан. – №24. – 28-29 бб.
- 9 Сарыарқа. 1917ж. – 12 қаңтар. – №27. – 60 б.
- 10 Сарыарқа. 1917ж. -25 қаңтар. – №29. – 103-104 б.
- 11 Хасен Күнгөров.//Жүгенсіздік көріне басталды. Сарыарқа. 1917ж. – 12 қаңтар. – №27. – 69 б.
- 12 Жас қазақ//Сарыарқа. 1917ж. – 12 желтоқсан. – №24. – 32, 33, 34 б.

References

- 1 Mekteptegi A. Alashordanuң sygly shezhiresi // Қазақ eli. –1997 zh. – 11 shilde.
- 2 Alash көsemсөzi: 10 tomduқ. – Almaty «Өнер», 2011zh. 10 – kitap: Saryarқа. – 360 b.
- 3 Қазақстан тарихы. 5 – tomduқ. – Almaty, 2002.
- 4 Қазақ zhurnalistikasy. 1-tom // Қазақ baspasөzi. – Almaty: «Tajmas», 2008. – 38 b.
- 5 Zhas Alash. Kysh birlikte // Saryarқа. 1917zh. –12 қаңтар. – №27. – 57-58, 59 b.
- 6 Saryarқа. 1918zh. – 27 наурыз.
- 7 Ғabbas //Alash avtonomijasy. Saryarқа. 1917zh. – 22 қаңтар. – №28, 81 b.
- 8 Saryarқа. 1917zh. – 12 zheltоқсан. – №24. – 28-29 bb.
- 9 Saryarқа. 1917zh. – 12 қаңтар. – №27. – 60 b.
- 10 Saryarқа. 1917zh. -25 қаңтар. – №29. – 103-104 b.
- 11 Hasen Kүngөrov.//Zhүgensizdik көrine bastaldy. Saryarқа. 1917zh. – 12 қаңтар. – №27. – 69 b.
- 12 Zhas қазақ//Saryarқа. 1917zh. – 12 zheltоқсан. – №24. – 32, 33, 34 b.

Жарылқапова Ж.Қ.
**Мұстафа Шоқайдың
Түркістан автономиясын
құрудағы қызметі**

Қазақстан тарихының кеңестік кезеңі бүгінгі мемлекет өмірімен де, ұрпақ өмірімен де тікелей байланысты болғандықтан, бұл салада объективтік пікір әлі тыңғылықты түрде қалыптасып біткен жоқ. Ол, әсіресе, кеңестік тоталитаризм тарихында ХХ ғасырдың алғашқы ширегіндегі қоғамдық-саяси жағдай осы кезеңдегі тарихи оқиғалар мен саяси қайраткерлер қызметіне байланысты. ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде елеулі оқиғаларға толы болды. Атап айтар болсақ, Қазақстанда революциялық қозғалыстардың белең алды және қазақ ұлт зиялыларының қоғамдық-саяси қызметіндегі белсенділігі арта түсті. 1917 жылы уақытша өкімет құлап, барлық билік большевиктердің қолына өткенінен кейін коммунистік жүйеге қарсы топтар жағына шығып, соңында шетел асып барып, өмірінің соңына дейін түрік әлемінің бірлігі, «Тұтас Түркістан» идеясын жүзеге асыру үшін күресіп кеткен Алаш қайраткері – Мұстафа Шоқайдың атқарған қызметін ашып көрсетудің маңыздылығына баса назар аударады.

Түйін сөздер: автономия, Түркістан автономиясы, революция, құрылтай, Уақытша үкімет, большевик.

Zharylkarova Zh.K.
**Moustapha Chokaya's activity
in formation of the Turkestan
Autonomy**

History of Kazakhstan the Soviet period is directly related to the life of the modern state and the generation, therefore, this issue still an objective opinion yet has not formed in this problem. Socio-political situations have been associated with historical events and activities of political figures In the history of Soviet totalitarianism in the first quarter of XX century. In the first quarter of XX century The important events have been taken in the social and political life of Kazakhstan have been. The revolutionary movement while was developed in Kazakhstan, and this time was reflected in the action of public and political life, cultural progress, establishment and development of national languages, literature and press, spread of new ideological concepts. It should be noted that the development of the national spirit and consciousness are important to publish the authorities and activities of one of the major figures of the movement "Alash" – Mustafa Shokai. After the fall of the interim government in 1917 began to seize power throughout the Bolsheviks and Mustafa Shokai led a struggle to implement and until the end of his life the idea of "One Turkestan" unity of the Turkic world, against communist system.

Key words: autonomy, Turkestan autonomy, revolution, constituent assembly, provisional government, Bolshevik.

Жарылқапова Ж.Қ.
**Деятельность Мустафы Чокая
в образовании Туркестанской
Автономии**

История Казахстана советского периода непосредственно связана с жизнью современного государства, поэтому в этой проблеме ещё не сформировалось объективное мнение. В истории советского тоталитаризма в первой четверти ХХ в. общественно-политические ситуации были связаны с историческими событиями и деятельностью политических деятелей. В Первой четверти ХХ в. в общественно-политической жизни Казахстана произошли важные события. В то время в Казахстане развивались революционные движения, и это время выражалось в активизации общественно-политической жизни, культурном прогрессе, становлении и развитии национальных языков, литературы и прессы, распространении новых идеологических концепций. Следует отметить, что для развития национального духа и сознания весьма важно опубликовать роль и деятельность одного из крупнейших деятелей движения «Алаш» — Мустафы Шокая. После падения временного правительства 1917 г. власть повсюду стали захватывать большевики, и М.Шокай до самого конца своей жизни вёл борьбу для осуществления идеи «Единый Туркестан», единства тюркского мира, против коммунистической системы.

Ключевые слова: автономия, Туркестанская автономия, революция, учредительное собрание, временное правительство, большевик.

**МҰСТАФА ШОҚАЙ-
ДЫҢ ТҮРКІСТАН
АВТОНОМИЯСЫН
ҚҰРУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ**

Түркістан мұсылмандарының IV Төтенше Құрылтайы 1917 жылы 26 қараша күні Қоқан қаласындағы Хан сарайында Шоқайдың сөз сөйлеуімен ашылды. Сонымен большевиктердің құрылтайды болдырмау үшін жасаған бүкіл шаралары нәтижесіз қалған еді. Ақырында большевиктер де құрылтайды мойындап, комиссар Полтарацкийді өкіл ретінде жіберуге мәжбүр болды. Құрылтайда Ташкенттегі Кеңес Халық Комитетін атынан да сөз сөйлеген Полтарацкий Түркістан автономиясын қолдайтындықтарын атап өтті. Бірақ оның сөздері құрылтайға қатысушылардың көңіліне сенім ұялатпады. Шоқай Полтарацкийдің сөздерінің адалдығына күмән келтіргенімен оның қатысып, құрылтай жұмыстарын құттықтап сөз сөйлеуінің саяси тұрғыдан маңызды екеніне назар аударады. Бұл жағдай Түркістанда Кеңес өкіметінің ұлттық негізінің жоқтығының айқын белгісі еді [1].

Құрылтайға қатысушылық жоғары дәрежеде болды. 203 делегат қатысқан құрылтайда Ферғана аймағы 150 делегатпен қатысушылардың көпшілігін құрады. Самарқан аймағынан 21, Сырдариядан 22, Бұқарадан 4, Каспий аймағынан 1 делегат келді. Үш күнге созылған құрылтай жұмыстары кезінде қатысушылардың саны 250-ге дейін көбейген еді [2].

Құрылтайға қатысқан делегаттар арасында қала думасы мен татар халқының өкілдері және Түркістан еврейлерінің ұйымы «Палеолей Сиондан» келген өкілдер сияқты жергілікті мұсылмандардан басқалар да бар еді. «Улұғ Түркістан» газеті 1917 жылдың 8 желтоқсан күнгі санында Құрылтайға байланысты оны Мұсылман Құрылтайы деп емес, Түркістан Халықтары Құрылтайы деп атаудың дұрысырақ болатындығын атап көрсетеді. Түркістан мұсылман жұмысшылары, шаруалары және әскерлері Кеңесінің баспасөз органы «Ишни дүниясы» журналы болса, Құрылтайға Түркістандағы әртүрлі топтардан өкілдер қатысқандықтан, Түркістанның 10 миллион мұсылман халқының барлығының мүдделерін көздеп, шешім қабылдау құқына ие екендігін айтады [1].

Үш күнге жалғасқан құрылтай кезінде қатысушылар Түркістан аймағының келешектегі саяси құрылысының қандай болуы керектігі жөніндегі пікірлерін ортаға салды. Мұның нәтижесінде 27 қараша күні, түннің кеш уақытында Түркістан

автономиясын жариялауға бір ауыздан қаулы қабылданды. Бұл қаулыда: «Жасасын Түркістан автономиясы! Түркістан Мұсылмандары IV Төтенше Құрылтайы Түркістан аймағында өмір сүріп жатқан халықтардың талап-тілегіне сәйкес, Ресей төңкерісі тарапынан белгіленген ережелерге сүйене отырып, федерация негізінде құрылған Ресей Республикасының құрамында бола отырып, Түркістанның жерге негізделген территориялық автономиясын жариялайды» делінді. Құрылтай сонымен қатар Түркістанда азшылықтағы халықтардың құқықтарын да толық қорғайтындықтарын мәлімдеді.

Сөйтіп, 28 қараша күні құрылған мемлекет «Түркістан автономиясы» деп аталды. Құрылтайда сондай-ақ мемлекеттің Атазаңы (конституциясы) мен атқару органдарын айқындайтын және Түркістан Құрушы Мәжілісі жиналғанға дейін елді басқаратын екі орган белгіленді. Олар: Түркістан Уақытша Кеңесі және Түркістан Халық Мәжілісі. Түркістан Уақытша Кеңесінің мүшелерінің саны Ресей Құрушы Мәжілісінде Түркістан үшін белгіленген депутат санымен бірдей, яғни 32 деп белгіленді. Мұның өзі Түркістан Уақытша Кеңесі мүшелерінің, сонымен қатар Ресей Құрушы Мәжілісінде қызмет атқаруының да ұйғарғандығын көрсетеді [4].

54 мүшелік Түркістан Халық Мәжілісінде мұсылман емес өкілдерге 18 орын бөлінді. Сонымен Халық Мәжілісінде барлық Түркістан халқының тек 7 пайызын құрайтын мұсылман емес халықтарға 33 пайыздық өкіл құқы берілді. Осы арқылы Түркістан автономиясының құрушылары өлкенің азшылықтағы халықтарының құқықтарын қорғайтындықтары жөніндегі шешімдеріне адал екендіктерін байқатты. Түркістан Халық Мәжілісі Түркістан Құрушы мәжілісі сайланғанға дейін уақытша парламент міндетін атқаратын еді.

Түркістан Халық Мәжілісінде мұсылман емес халықтарға берілген 33 пайыздық өкіл саны Түркістан Құрушы Мәжілісінде де сақталды. 234 депутаттан тұратын Түркістан Құрушы Мәжілісіне мұсылман және мұсылман емес халықтар үшін бөлек сайлау аймақтарын белгілеу де ұйғарылды [2].

Құрылтай Уақытша Халық Мәжілісіне мына қайраткерлерді сайлады: Убейдуллах Хожа, Мұстафа Шоқай, Ташпулатбек Нарбутабеков, Садреддинхан Шерифқожаев, Қоңырқожа Хожинов, Истемуллах Убайдуллин, Саиднасыр Миржалилов, Серәлі Лапин, Саид Жафербай Саидов, Ислам Шахахметов, Әбдірахман Оразаев, Хидаятбек Юрали Агаев, Насырхан Төре

Камалхантораев, Міраділ Мырзахмедов, Ташхожа Ашурхожаев, Әбділқадыр Күшбегиев, Абиджан Махмут, Жамшидбай Корабеков, Солмон Абрамович Херзфелд, Әбдүсамет Әбдүсалимов, Убейдуллах Дербисалин, Мұса Акчурин, Мұстафа Мансуров, Махмут Хожа Бехбуди, Ибрахим Далшин, Мұхамметжан Тынышбаев, Халил Ширинский, Талипжан Мусабаев, Камал Кази Рахманбердиев, Алихантөре Шакирхантөреев, Сабиржан Юсуфов, Әділжан Омаров және тағы басқалар [4].

Конгресте талқыланған маңызды тағы бір мәселе – Орал казактарының лидері және антибольшевик атаман Дутовтың Оңтүстік-Шығыс одағына Түркістанның кіруі туралы ұсынысы еді. Дутов Құрылтай аталған одаққа кіру туралы шешім қабылдаған жағдайда большевиктерге қарсы әскери жәрдем көрсететіндіктері және ашаршылық кезінде Түркістан аймағына мақта, жүн, тоқыма өнімдеріне айырбастап немесе арзан бағасымен астық беретіндіктері жөнінде уәде берді. Құрылтай бұл мәселе жөнінде шешім шығаруды құрылатын Түркістан үкіметіне тастады. Шоқайдың пікірінше, бұл атаман Дутовтың ұсынысын қабылдамау барысында алға тартылған сылтаудан басқа ештеңе емес еді.

Құрылтай жұмысы аяқталғаннан кейін Түркістан Уақытша Кеңесі үкімет құру үшін бас қосты. Шоқай мен Убейдуллах Хожа үкімет құрудың орнына орталық комитет құруды ұсынды. Бұған себеп ретінде өкімет деп аталатын ұйымның шындығында қолда бар мүмкіншіліктері үкіметтік биліктерді толық атқаруға жеткілікті емес екендігін алға тартты. Бұл ұсынысқа көпшілік келіспеді. Осыған орай Шоқай мен Убейдуллах Хожа құрылатын әлсіз өкіметте қызмет атқара алмайтындықтарын, бірақ автономияға өкіметтен тыс қала отырып қолдау көрсететіндіктерін айтты. Бірақ Уақытша Халық Кеңесі олардың бұл ұсыныстарын да қабыл алмады және өкіметтегі ең жауапты орындарға сайлады. Түркістан Уақытша Кеңесінің өз мүшелері арасынан сайлаған және 12 мүшеден тұруы жоспарланған өкімет мүшелері мына қайраткерлерден құралды:

Мұхамметжан Тынышбаев – Бас министр және Ішкі істер министрі.

Ислам Шахахметов – Бас министр орынбасары.

Мұстафа Шоқай – Сыртқы істер министрі.

Убейдуллах Хожаев – Қорғаныс министрі.

Юрали Агаев – Жер асты және жер үсті қазба байлықтар министрі.

Абиджан Махмут – Азық-түлік министрі.

Абдырахман Оразаев – Ішкі істер министрінің орынбасары.

Соломон Абрамович Херзфельд – Қаржы министрі.

1917 жылдың 8 желтоқсан күнгі «Улуғ Түркістан» газетінің мәлімдеуіне қарағанда, өкіметте төрт министрлік орын мұсылман емес өкілдерден де кандидаттар көрсетілу ықтималына байланысты бос қалдырылды [6].

26-28 қараша күндері үш күнге созылған Түркістан мұсылмандарының IV Төтенше Құрылтайының ең маңызды шешімі – еш күмәнсіз Түркістан автономиясын жариялау болып табылады. Бұл шешімді Түркістан халқы үлкен толқу үстінде, қуанышпен қарсы алды. Түркістандағы көптеген қалаларда Қоқан, Наманган, тіпті большевиктер билігіндегі Ташкентте де халық автономияны мерекеледі. 1 желтоқсан күні Наманганда 10 мың адам автономияға қолдау шеруін өткізді. Шеруде «Жасасын Түркістан автономиясы мен үкіметі!» деген плакаттар алып жүрді. Осындай шерулер мен митингтер бір апта ішінде Түркістанның басқа қалаларында да жалғасты. Бұл турасында ең үлкен жиын 6 желтоқсан күні Ташкентте өткізілді. Жұма мешітінің іші мен сыртына 60 мыңдай адам жиналды. Жиналысты Саид Ғани Махдум, Мүневвер Кари және Серәлі Лапин басқарды. Жиналыста халық Түркістан Уақытша үкіметінен басқа ешқандай да өкіметті мойындамайтындықтары туралы шешім қабылдады [5].

Осындай ыңғайлы жағдайда өз жұмыстарын бастаған Түркістан Уақытша үкіметі ең алдымен қарулы күштердің құрылуы, қаржылық істердің бір жүйеге келтірілуі, мемлекеттік мекемелердің қалыптастырылуы және салық жүйесінің реттелуі секілді мемлекеттің кезек күттірмес мәселелерін жүзеге асыруды көздеген өз бағдарламасын айқындады. Үкімет Түркістан Құрушы Мәжіліс сайлауын 1918 жылдың 20 наурыз күні өткізуге шешім қабылдады. Ол Түркістан Мұсылмандарының IV Төтенше Құрылтайының өзіне тапсырған казак атаманы Дутовтың Оңтүстік-Шығыс одағы мәселесін де қарады. Бұл туралы нақты шешім шығару Сыртқы істер министрі Шоқайдың II Жалпы Қазақ Құрылтайы үшін баратын Орынбор сапарынан қайтуынан кейінгі уақытқа қалдырылды. Шоқайға сол сапары кезінде Дутов одағының саяси бағыт-бағдары туралы мағлұмат жинау тапсырылды. Бұдан кейінгі бөлімде жан-жақты сөз болатынындай, II Жалпы Қазақ Құрылтайынан оралған Шоқай Оңтүстік-Шығыс Одағына кірмеу жөнінде кеңес берді. Осыған орай, Министрлер Кеңесі атаман Дутовтың ұсынысын қабылдау туралы шешім шығарды.

Түркістан Уақытша үкіметінің қарастырылмаған мәселелерінің бірі – патшалық дәуірден қалған мемлекеттік ұйымдарды бақылау астына алу еді. Бұл орайда біршама жетістікке қол жеткізілді. Әсіресе, Ферғана аймағындағы мемлекеттік мекемелер Түркістан Уақытша үкіметі қол астына өтуге келісім берді. Ташкенттегі кейбір мемлекеттік ұйымдар мен банк Түркістан Уақытша үкіметін таныды. Жалпы алғанда, Түркістан автономиясын жақтамайтын бұл ұйымдардың мұндай шешім қабылдауында олардың большевиктерге қарсы дұшпандықтары маңызды рөл ойнады. Уақытша үкіметіне мойынұсынуына үлкен мән береді. Оның пікірінше, сол уақытқа дейін басқару деңгейінде ешқандай құқық бергісі келмеген мемлекеттік ұйымдардың түркістандықтардың билігін тануы олардың бойындағы өзін жоғары ұстау психологиясының сыр бере бастағандығын айқын бір белгісі [3].

Түркістан Уақытша үкіметі желтоқсан айы ішінде жаңа мемлекеттік құрылымын қалыптастыру барысында әртүрлі салада маңызды жұмыс атқарды. Қаржыны жүйеге келтіру үшін жаңа салық заңдарын белгілеу мақсатында салық инспекторлары жиналысы өткізілді. Халық ағарту министрі Насырхан Төре бастауыш мектептен басқа да жұмыстарды бір жүйеге түсіру жолында заңдар шығара бастады. Азық-түлік министрі Вбиджан Махмут Түркістанда кең етек алып келе жатқан ашаршылықтың зардаптарын жеңілдету, азық-түлік сатып алу үшін Кавказға сапар шекті. Желтоқсан айының соңында жер мәселесіне байланысты заңдар да дайындалды. Бұл мәселеге қатысты жұмыстарды ауыл шаруашылығы министрі Хидаятбек Юрали басқарды. Шоқай Қоқан үкіметінің екі айлық қысқа мерзім ішінде мемлекетті басқару жолындағы маңызды қадам басқанын көрсетеді [4].

Түркістан автономиясына байланысты алғашқы қанды оқиға 13 желтоқсан күні Ташкентте пайда болды. Сол күні Пайғамбарымыздың қасиетті туған күні, яғни мәуліт болуына байланысты Шейхантуар мешітіне қалың көпшілік жиналды. Саяси митингке айналған жиналыста мұсылмандардан басқа орыс, еврей, армян секілді мұсылман емес халықтардың да өкілдері бар еді. Мыңдаған адам қатысқан және Мүневвер Каридың сөзімен басталған митингте сөз алғандар өздерін халық комиссарлары деп жариялаған большевиктердің іс-әрекеттеріне наразылық білдірді. Митингтің ең толқуы сәттерінің бірінде көпшіліктің арасындағы кейбір белсенділер халыққа бағыт-бағдар бере бастады. Олар халықты қаланың большевиктер билігіндегі бөлігінде

түрмеде отырған Түркістан Комитеті мүшелерінен Т.И. Доррер мен басқа да тұтқындарды құтқару және қаланың билігін қолға алуға шақырды. Бұл сөзге ерген халық қаланың ескі бөлігіне бет алды [5].

Большевик күштері бастапқыда бұл шеруге қарсы әрекет жасамады. Халық түрме алдына келгенде Ташкент қаласының командирі Годоевич түрме есіктерін ашып, Доррер мен басқа тұтқындарды босатты. Осыдан кейін қалың топ тұтқындарымен бірге кері қайтты. Ескі қала мен жаңа қаланы байланыстырып тұрған көпір үстіне келгенде большевик әскерлері халыққа оқ жаудырды. 16 адам қаза тапты, Доррер мен басқа тұтқындар ұсталып, өлтірілді.

Осы оқиғаларға байланысты Түркістан Уақытша үкіметі 15 желтоқсан күні жариялаған мәлімдемесінде бұл оқиғаларға жауапты адамдарды айыптады және халықты тыныштық сақтауға шақырды. Ташкент большевик үкіметі де қанды оқиғаны Петербургқа хабарлап, шара қолдауын өтінді. Кеңестің өкімет басшысы Ф. Колесов Қоқанда буржуазия тарапынан құрылған, Түркістан пролетарлары тарапынан танылмаған өкіметтің автономиясын Түркістан қалаларында мойындату үшін жұмыстар жүргізіп жатқандығын және осы орайда 13 желтоқсан күні Ташкентте автономия жариялағандықтарын білдіріп, бұл мәселе жөнінде нұсқау сұрады. Петербург жауап хатта Ташкент Кеңес үкіметіне бұл мәселе сол аймақта өкілетті екендіктерін және мәселені өздерінің шешулері тиістігін көрсетті. Бұл Петербург 20 қараша күні өзі жариялаған Шығыстың мұсылман жұмысшы және еңбекшілерінің өздерін-өздері басқару құқы бар деген үндеуіне қарама-қайшы бағытқа көшкенін байқатты. Петербург өкіметі халықтың көпшілігі қолдап отырған Түркістан Уақытша үкіметін емес, азшылықтағы большевик өкіметін жақтауда еді.

Бұл арада Түркістан үкіметіне тағы бір қолдау келді. 25 желтоқсан күні Қоқанда өз жұмысын бастаған мұсылман жұмысшы, солдат және шаруа депутаттарының 1 төтенше конгресі Уақытша үкіметі қолдайтындығын мәлімдеді. Күн тәртібінің басты мәселесі Түркістандағы билік пен басқару жүйесі болған конгреске екі жүздей делегат қатысты. Түркістан Әскери Кеңес төрағасы Ариф Клевбеев, Түркістан Халық мәжілісі атынан Ислам Шахахмедов және әскер Миллер, Қазан Мұсылмандары Әскери кеңес өкілі Исмаил Убайдуллин, Кавказ мұсылмандары атынан Пири Мурселзада, Самарқан жұмысшы және әскер өкілдері кеңесі атынан Пономарев және Қоқан қала басқармасы төрағасының орынбасары

Абиджан Махмуд сөз сөйлеген конгресте қараша айында құрылған Түркістан Уақытша үкіметін қолдауға шешім қабылданды және өкіметте қызмет атқаратын өкілдері сайлады [5].

Сонымен қатар Петербург Кеңес өкіметін Түркістан Уақытша үкіметін қолдауға шақырған шешім қабылданды. Өйткені олар В.И. Ленин Түркістан автономиясына қолдау көрсететіндігі және тіпті бұл мәселеде түркістандықтарға жол көрсететіндігін үміт еткен еді. 1917 жылы 27 желтоқсан күні конгресс атынан Ленинге автономияны қолдауға шақырған жеделхат жолданды. Жеделхатта Түркістанда Халық Комиссарлары Кеңесі жариялаған принциптер бойынша автономия жариялағандығы және сол себепті автономияның Түркістан қалаларында қолдау көргендігі айтылғаннан кейін Түркістан Мұсылман жұмысшы, әскер және шаруа өкілдерінің 1 төтенше конгресінде қабылданған шешімдеріне байланысты Ленинге Ресей демократиялық республикасының төрағасы ретінде Түркістан Уақытша үкіметіне қолдау көрсетуін сұрайтындықтары атап өтілді. Сонымен қатар жеделхатта Лениннен Түркістандағы тәртіпсіздік пен қос өкіметтілікті жою үшін Ташкент Кеңес үкіметінің билігін тоқтатып, Түркістан Уақытша үкіметін ғана мойындау деп танылды [5].

1918 жылы қаңтар айының басталып Түркістан Уақытша үкіметінің қаржы көзін табу үшін мемлекеттік банктерді тәркілеу шешімі дағдарысқа себеп болды. Бұл дағдарыс өкімет басшысы Тынышбаевтың қызметінен алынуымен аяқталды. Шоқайдың пікірінше Тынышбаев басшылығындағы өкімет қаржы мәселесінде өте баяу және мүдіріп әрекет жасауда еді. Министрлер Кеңесі жаңа жылдың басында Қоқандағы мемлекеттік орыс банктеріндегі ақшаларды тәркілеп, мемлекетке өткізу туралы шешім қабылдағанымен бас министр Тынышбаевтың бұл шешімді жүзеге асыруда табандылық танытпауы большевиктердің ертерек қамданып, банктердегі ақшаларды алып кетуіне мүмкіндік берді. Большевиктер Қоқан банктеріндегі 8 миллион рубльден ақшаны тәркілеп, Ташкентке алып кетті. Осылайша большевиктер Түркістан Уақытша Үкіметінің Қоқан мемлекеттік банктеріндегі ақшаларды таратуына мүмкіндік бермеді. Осы себепті Министрлер Кеңесі 1918 жылдың 2 қаңтар күні Тынышбаевты қызметінен алып, оның орнына мұсылмандардың мүдделерін табанды түрде қорғайды деп үміт артқан Шоқайды тағайындады [6].

Шоқай бас министрлік қызметіне тағайындалғаннан кейін Түркістан Уақытша үкіметі бел-

сенді жұмыс жүргізе бастады. Үкімет материалдық қиыншылықты жою үшін 30 миллион рубль сомасында мемлекеттік заем шығарды. Үкімет бұл заемды халыққа сату үшін Түркістанның әртүрлі қалалары мен аудандарына барды. Мемлекеттік банктің Самарқан және Ферғана бөлімшелерінен үлкен сұраныс келді. Заемдардың мұншалықты сұранысқа ие болуы Ташкенттегі большевик өкілдерін қатты алаңдатты. Өйткені, Шоқайдың пікірінше, бұл жағдай Қоқан үкіметінің әшейін ойын еместігін, қайта шынайы бір мемлекеттің іргесін қалап келе жатқандығын көрсетті. Ал мұның тек кеңес өкіметіне ғана емес, Түркістандағы жалпы орыс мүдделеріне де кесірін тигізуі мүмкін. Бірақ бұл заемдардың сатылуынан түскен кіріс пен жиналған жәрдем ақшалардың сомасы үкіметтің қаржылық проблемаларын шешу үшін жеткілікті емес еді.

«Шура исламиенің» Қоқан қалалық Кеңесі большевиктердің Қоқан банкеріндегі ақшаларды тәркілеуінен кейін төтенше жиналыс өткізді. Жиналыста Қоқан қорғанында орналасқан большевиктер Кеңесін таратуға шешім қабылданды. Қорғанға орыс офицері М. Мансуров басқаруында әскер жіберу ұйғарылды. Бірақ Кеңес бұл шешімін жүзеге асыра алмады.

Екінші жақтан Ташкент Халық Комиссарлары Кеңесі Түркістанның түрлі аймағында өзінің билігін орнату жолындағы жұмыстарын қарқындата түсті. Осы орайда Түркістан Уақытша үкіметінің ықпалы аз аймақ болып саналатын Закаспий облысы бақылауға алынды және түркімен әскери отряды таратылды [4].

Уақытша Түркістан үкіметі Кеңестің өзіне шабуыл жасауынан қауіптен бастады. Бұқара әмірлігінен әскери күш сұралды. Бірақ бұл талапқа оң жауап берілмеді. Сондай-ақ Ташкенттегі қаруларды Қоқанға көшіруге де мүмкіндік болмады.

Ташкент Халық Комиссарлары Кеңесінің бастапқыда Қоқан автономиясының құлатарлықтай қарулы күші жоқ еді. Бірақ Қызыл Армияның 1918 жылы 19 аңтарда Орынборды ақтардан тазартуымен Петербург өкіметі мен Ташкент Кеңесі арасындағы байланыстық кедергілер жойылды. Бұдан кейін Ташкент Халық Комиссарлар әскерінің құрал-жабдықпен жабдықталуын мүмкіндік туды.

Революциялық комитет Түркістан Уақытша үкіметіне өз талаптарын қабылдатарлық күшке әлі ие емес еді. Сондықтан Ташкент, Жаңа Маргилан (Скобелев), Әндижан және Наманган қалаларынан қосымша күш сұрады. 30 қаңтар күні кешке Жаңа Маргиланнан К.Осипов басқаруын-

да қосымша күштің келуімен Қоқан төңкерісші комитетінің жағдайы түзелді. Осиповтың жанында 140 әскер, 4 зеңбірек және 4 пулемет бар еді. Революциялық комитет Осиповты қаладағы кеңес күштерінің бас қолбасшысы етіп тағайындады. Ертеңіне комитет Түркістан уақытша үкімет басшысына қайтадан ультиматум жіберді. Және де Осиповты әскерлері Қоқан қаласының мұсылмандар көп тұратын ескі бөлігіне зеңбіректен оқ жаудыра бастады. Сазанов басшылығындағы делегация ультиматумды білдіру үшін Шоқай қабылдады. Сазанов естеліктерінде Шоқайдың өздерін кешегідей сыпайы түрде қабылдағанын айтады. Сазанов ультиматумды Шоқайға берді.

Ультиматумда мынадай талаптар бар еді:

Түркістан Уақытша үкіметі Кеңес өкіметін танысын;

Түркістан халқын Кеңес өкіметіне бағынуға шақырған үндеу жариялансын;

Халық қарусыздандырылып, жиналатын барлық үндеу большевиктерге тапсырылсын;

Түркістан Уақытша үкіметінің Ұлттық армиясы дереу таратылсын.

Бұл кезде Шоқайдың жанында үкімет мүшелерінен Мирадил, Абдурахман Оразаев, Хидаятбек Юрали бар еді. Шоқай ультиматумды оларға оқып берді. Үкімет мүшелері бұған келіспеді. Үкімет атынан сөз сөйлеген Шоқай большевиктерге «Қазір күш сіздің қолыңызда. Ал бізде өзіміздің ұлттық құқығымызды танудан басқан күш әзірше жоқ. Алайда сіздердің биліктеріңізді, яғни Түркістанда Кеңес билігін танудан бас тартамыз» – деп жауап берді [6].

Шоқай мен Түркістан Уақытша үкіметінің мүшелері өздерінен күш жағынан әлдеқайда үстем большевиктердің үстемдігінің тұрақты болмайтындығына нық сенімді болды. Олар большевик билігін қабылдаған жағдайда Түркістанда жүргізілетін күреске қатысу құқығынан айырылатындықтарын және мүмкіндікті пайдаланып, аймақта лайықты өкілдік ете алмағандықтары жайында тарих алдында сынға түсетіндіктерін ойлады. Большевик өкілдері ультиматум туралы ойлануға үш сағаттық мерзім берді. Сағаттарын Түркістан үкіметі мүшелерімен салыстырғаннан кейін шығып кетті [6].

Большевиктердің қарулы шабуылының басталуына байланысты Қоқан үкіметтік мүшелері үкімет ғимаратын тастап қашып кетуге мәжбүр болды. Шоқай бұдан кейін үкімет мүшелерінің қайтып бас қоспағандығын айтады. Осы кезде халық та қолдарына шоқпар, күрек, балта секілді қару ретінде қолында барлық құралдарды

алып, көшеге шыға бастады. Үкіметтік большевик шабуылына дейінгі «бітімге келу жолдарын қарастырамыз, большевиктерге қарсы қарулы шабуылға шықпандар» деген ескертулеріне енді ешкім көнбеді. Шоқай халықтың бұл әрекетін қош көрді. Ойткені большевиктердің уақыт бітуін күтпеген бір жақты шабуылға шығуы тек Қоқан үкіметіне ғана емес, халыққа қарсы бағытталған дұшпандық әрекеті еді. Сөйтіп әркім өзін қорғау жолына ойысты, бәрі бақылаудан шығып кетті. Шоқайдың пікірінше, бұл жағдайда үкіметтің қолынан ешнәрсе келмейтін еді [5].

Үкімет тарап кеткеннен кейін Қоқан қаласын қорғауды өз міндеттеріне алған ұлттық күштер Ергештің басшылығында соғысты. Бірақ қаруы үстем және жаттыққан әскері бар большевик армиясына қарсы Ергештің басқаруындағы тәртіпсіз және қолдарында балта, шокпар, күрек секілді құралдардан басқа қаруы жоқ халық күштерінің қарсылығының барысында Қоқан қаласының көрінісі адам шошырлық еді. Қираған қаланың үлкен бөлігі өртеніп жатты. Қаланың кем дегенде үштен бір бөлігі адам тұра алмас жағдайда еді. Қала тұрғындарынан 10 мың адам өлтірілді. Қаланы большевик күштері тонап, талан-таражға салды. Большевиктерге мойынсұнбаған кейбір топтауға бой тасалап, кеңес билігіне қарсы белгілі бір уақытқа дейін күрестерін жалғастырды. Бұл бас көтеру тарихта «басмашы қозғалысы» деген атпен қалды.

Сөйтіп, Қоқан автономиясы большевиктер тарапынан құлатылды. Қоқан автономиясының Түркістан Уақытша үкіметі екі айдай ғана өмір сүре алды. Шоқай естеліктерінде өзі-өзіне «Қоқан өкіметі нені жасай алды?» деген сауал қояды және бұған өзі былай деп жауап береді: «Ол бір жағынан аз, ал екінші жағынан қыруар жұмыс атқарды». Тарихи тұрғыдан қарағанда аз, бірақ ол дәуірде Түркістанның ғылыми, саяси және техникалық тұрғыдан мешеу қалғанын ойласақ, Қоқан өкіметінің қыруар іс атқарғанын айта аламыз [6].

Шоқай Түркістандағы Ұлттық саяси қозғалыстарды бағалағанда төңкеріс әкелген мүмкін-

шіліктерді жеткілікті дәрежеде пайдалана алмағандықтарын мойындайды. Мұның себептерін былай деп түсіндіреді: «ұзақ уақыт қараңғыда қалған адамның бірден жарыққа шыққан кезінде көзі шағылысып аша аламай қалатындығы секілді, ұзақ уақыт Патшалық Ресейдің отарлық саясатының қараңғылығында жер бауырлап еңбектеген Түркістандықтар да төңкеріс әкелген азаттық жарығына шығысымен көздері шағылысып, алдын көре алмай қалған еді. Шағылысқан көздердің адасуларын Түркістандықтардың өз қараңғылықтары да одан әрі арттыра түскен еді».

Шоқайды қазақ тарихының көрнекті тұлғаларынан Кенесары Қасымовпен салыстыруға болады. Белгілі болғанындай, Кенесары патшалық Ресей 1822 жылы таратқан Қазақ хандығын қайтадан жандандыру үшін күрескен көрнекті тарихи тұлға. Осы орайда патша әскерлеріне қарсы белгілі бір уақытқа дейін табандылықпен қарсы тұрды. Тіпті хан болып та сайланды. Бірақ, Кенесары мақсатына жете алмай опат болды. Солай болса да, Кенесары патшалық дәуіріндегі ең маңызды ұлт-азаттық қозғалысын басқарғаны үшін кеңестік кезеңде, қазақ зиялылары үшін тәуелсіздік күресінің жарқын символы болды. Олар Кенесары туралы тарихи зерттеулер мен әдеби шығармалар жазып, жас ұрпақтардың бойында азаттық күресінің рухын асқақтатуға күш жұмсады. Осы тәрізді Шоқай да Түркістандағы Кеңес билігіне қарсы жүргізілген саяси күрестің ең көрнекті тұлғасы болып табылады. Қазіргі таңда тәуелсіз Қазақстанда Шоқай туралы зерттеулер жүргізіп оның мұраларын жарыққа шығару және ескерткіштер орнатып қоғамдық орындарға атын беріп, оның тарихи тұлғасына құрмет көрсету іс-шаралары жалғасуда. Кенесарының Кеңес дәуіріндегі ұлт-азаттық рухты бейнелеген тұлғасы сияқты, Шоқай да Қазақстанның тәуелсіздігінің мәңгілік екенін бейнелейтін ұлттық тұлға болып табылады. Шоқаймен Қазақстанның тәуелсіздік тарихының мазмұнының тереңдей түсері анық.

Әдебиеттер

- 1 Қойгелдиев М. Қ. Түркістанның ұлы пензенті // Қазақ тарихы, 1997. – №2. – 15-22 бб.
- 2 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда / К. Н. Нұрпейісов. – Алматы: «Ататек», 1995. – 256 б.
- 3 Чокай Мария. Я пишу Вам из Нождана.: (вспоминания, письма, документы) / Сост.и пер.Садыковой Б.- Алматы: Кайнар, 2001.- 208с.
- 4 Нүсіпхан А. «Мұстафа Шоқай. Тандамалы» / (аударып құрастырған Айтан Нүсіпхан), 1-2 том, Алматы, «Кайнар», 1998-1999.
- 5 Байбот К. С. «Мұстафа Шоқай. Түркістанның қилы тағдыры» // Алматы, «Жалын», 1992, 12-13 бб
- 6 Ахметова Ж. Мұстафа Шоқай және Түркістан автономиясы // Қазақстан тарихы, 2013. – №2. – 6-7 б.

References

- 1 Koygeldiev K.M. Tūrkistannың uly perzenti // Kazakh tarikhy, 1997. – №2, 15-22 bb.
- 2 K. Nurpeyisov Alash hәм Alashorda / K.N. Nurpeyisov. – Almaty: «Atatek», 1995. – 256 b.
- 3 Shokay Maria. Scribo vobis de Nogent (memor, litteras, documenta) / B. Sost.i per.Sadykovoy-Almaty: Kainar, 2001.- 208c.
- 4 Nūsiphān A. «Mustafa Shokay. Tandamaly» / (audaryp kurastyrgan Aytan Nūsiphān) 1-2 tom, Almaty, «Kainar», 1998-1999.
- 5 Baybot K.S «Mustafa Shokay. Tūrkistannың kily tagdyry» // Almaty, «Zhalyn», 1992, 12-13 bb.
- 6 Akhmetov J. Mūstafa Shokay zhane Turkistan avtonomiyasy // Kazahstāna Tarihi, 2013. – №2. – 6-7 b.

Жексембаева А.
**Антикеңестік –
Мұстафа Шоқай**

XX ғасыр басында қазақ халқының өміріне етене араласып, өзінің идеясымен, қайраткерлігімен көзге түсіп, патша саясатына қарсы күрескен, азаматтарымыздың бірі – Мұстафа Шоқай. Оның қайраткерлігі Мемлекеттік думаның Мұсылман фракциясына қатысуы барысында, 1916 жылы Ұлт-азаттық көтеріліс, 1917 жылғы Ақпан төңкерісі тұсында танылды. М. Шоқай Түркістан автономиясын құруда елдің саяси экономикалық жағдайын жақсартып, бүтін және азат Түркістан платформасын құруды қолдаған. Кеңес үкіметінің билігі күшпен орнатылып, Түркістан автономиясы күйретілген соң, Мұстафа атамекенін тастап шетелде кеңес үкіметінің билігіне әшкере етуді көздейді. Мұстафа Шоқайдың эмиграциядағы өмірі де-қиыншылыққа толы еді. М. Шоқай саяси күресте де, зерттеу әдістерінде де белгілі бір моральдық принциптердің болатындығын, шындыққа апаратын жолдың өзі де шынайы болуы керектігін ескертеді.

Бірақ оған қарамастан 1929-1939 жж. аралығында Париж және Берлин қалаларында «Яш Түркістан» атты журналдың 117 саны жарық көреді. Журналда Мұстафа саяси қайраткер ретінде де түрлі саяси өзекті мәселелерге қатысты өзінің көзқарасы мен тұжырымдарын осы басылым арқылы жеткізеді.

Түйін сөздер: автономия, саясат, шовинизм, билік, большевик.

Zheksembaeva A.K.
Anti-Soviet – Mustafa Shokai

Mustafa Shokai was known at the beginning of the XX century in the life of the Kazakh people as a social and political activist, ideologist of the struggle for freedom and the opponent of royal power. Working at the State Duma, Shokai met with some prominent Muslim political figures of Russia and became known during the February Revolution. M. Shokai believed that the creation of Turkestan autonomy should improve the political and economic situation in the society and was a supporter of the creation of a unified and independent Turkistan platform. After the establishment of Soviet power and the dismantling of the Turkestan autonomy, Mustafa decided to leave his homeland and become the opponent of the Soviet power. Life of M.Shokai during the emigration was full of difficulties. M.Shokai reckoned that everyone should have the moral principles that are based on reality in the political struggle and in the study. In 1929-1933 a hundred and seventeen journal series of “Yash Turkistan” were published in Paris and Berlin. The magazine published articles about the political actions of Mustafa, his views and conclusions as a political figure on the current problems of society.

Key words: Autonomy, policy chauvinism, power, bolshevik.

Жексембаева А.
**Антисоветский –
Мұстафа Шоқай**

Мұстафа Шоқай был известен в начале XX века как общественный и политический деятель, идеолог борьбы за свободу и противник царской власти. Работая в Государственной Думе, Шоқай познакомился с видными мусульманскими политическими деятелями России и стал известен во время Февральской революции. М. Шоқай считал, что создание Туркестанской автономии должно улучшить политическую и экономическую ситуацию в обществе. Он был сторонником создания единой и независимой Туркестанской платформы. После установление Советской власти и расформирования Туркестанской автономии, Мустафа решил покинуть родной край и стать противником советской власти. Жизнь М.Шоқая во время эмиграции была полна трудностей. М. Шоқай в политической борьбе считал, что у каждого должны быть моральные принципы которые основаны на реальности.

В 1929-1933 годы в Париже и Берлине была опубликована 117 серия журнала «Яш Туркистан». В журнале были опубликованы материалы о политической деятельности Мустафы, его взгляды и выводы на актуальные проблемы общества как политического деятеля.

Ключевые слова: автономия, политика шовинизм, власть, большевик.

**АНТИКЕҢЕСТІК –
МҰСТАФА ШОҚАЙ**

«Ұлы тұлғаларды білмейінше, бірде-бір дәуірді дұрыстап тану мүмкін емес. Адам тарихының айнасынан біз тарих көшінің жүрісін ғана аңдап қоймаймыз, оның рухын, тынысын сезінеміз. Сондықтан халқы мен елінің алдындағы өздерінің перзенттік парызын айқын да анық түсінген, қандай да қиын-қыстау жағдайда оны адал орындаудан жалтармаған адамдар қай дәуірде өмір сүрсе де, дәйім жұртының азаматы болып қала бермек. Тарихтың қай кезеңінде болсын, олар өз ұлтының бетке ұстар мақтанышы болып келген», - дейді Елбасы Н. Назарбаев [1].

Сондай тұлғалардың бірі – Мұстафа Шоқай (1890-1894 жж.). Ол – Алаш қозғалысының төл перзенті, Алаш идеялары мен мұраттары аясында қанаттанған, қазақ, өзбек және басқа да түрік халықтарының ұлттық бостандығы үшін күресінің стратегиясы мен тактикасын айқындаған қайраткер. 1910 жылы Санкт-Петербург университетіне оқуға түскен күнінен бастап М. Шоқай дүниетанымының қалыптасуы, бір жағынан, түрікшілдік – мұсылмандық қозғалыстың (С. Жантөрин), екінші жағынан «батысшылдар» демократиялық-либералдық қозғалысының (Ө. Бөкейханов) ықпалымен өтеді. 1914 жылдың көктемінде Мұстафа Петербургте оқып жүрген түрік жастарының патша өкіметінің ислам діні жөніндегі саясатына байланысты баспасөз беттерінде жарияланған үндеуіне қатысады. Үндеуге сол кезде империя астанасындағы 31 өзбек, татар, башқұрт, қазақ студенттері қол қояды. Мұның өзі Мұстафаның саяси қозғалысқа біржолата тартылуының, ұлттық мүдде жолындағы күрескерлер қатарынан берік орын алғандығын көрсетеді. «Түрік халықтары атынан сөйлейтін» бүркеншік діни құрылымдар мен басылымдарды ұйымдастыру арқылы патша өкіметінің ұлт-азаттық қозғалысын іштен бүлдіруге бағытталған арандатушылық саясатының қауіптілігін жете түсінуі, ол жөнінде өз пікірін ашық білдіруі, М. Шоқайдың саяси ұстанымының қалыптасып шыңдала түскендігінің куәсі еді.

Патша өкіметінің исламды құрықтап ұстауға бағытталған шаралары Мұстафаның түрікшілдік-мұсылмандық қозғалысы идеяларына ойысуына итермелейді. Ол Ташкентте гимназияда оқып жүргенінде қазақ балаларын шоқындыруға қарсы шықса,

Петербургте енді мұндай саясаттың басқа да мұсылман халықтары жөнінде жүргізіліп отырғанына, олардың мұң-мұқтаждарының ортақ екендігіне көзі жетеді [2].

М. Шоқайды саяси сахнаға өскен ортасы, ел қамын ойлаған ата-бабасының бай дәстүрі, діни мектепте бойына дарытқан адалдық пен имандылық, қоғамның даму заңдылықтары туралы Еуропа ілімінен алған таным-тағылымдары, отаршылдықтың зорлық-зомбылықтары, Ресей империясының астанасында шоғырланған түркі тектес халықтардың өкілдерімен қарым-қатынастар, Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов секілді тұлғалардың ақыл-кеңестері алып шығады. Оның жан дүниесі, дүниетанымдық көзқарасы, ақыл-парасаты дәстүрлі дала мәдениеті мен батыс мәдениетінің өзара тоғысында, ұлт-азаттық қозғалысының өрлеу жағдайында қалыптасады.

Мұстафа үшін студенттік шағынан неміс ауруханасында көз жұмғанына дейін тәуелсіздік идеясы-басты мәселе, ұлттық бостандық-ең жоғарғы құндылық, өмірінің мән-мағынасы, халыққа қызмет ету жолындағы шығар биігі болып қалады. Сол үшін ол қандай құрбандықтарға да дайын болған-ды. Ол алғашқы кезде Түркістанның мәдени-ұлттық автономия болып жариялануын қаласа, кейін сан қилы оқиғалардың дамуы барысында толық тәуелсіздік идеясына көшеді [3, 493 б.].

М. Шоқай былай деп жазады: *«Тарих жазудың екі жолы бар. Бірінші жол: Зерттеуші өмірде болып өткен оқиғаларды көңіл қойып жинастырады. Оларды хронологиялық тәртіп бойынша заманның жағдайына, ахуалына қарай зерттейді. Мәліметтер мен ақпараттардың бұлақтарын іздейді. Жиналған мәліметтерді өзінің ғылыми зердесінен өткізеді, орнына салады және ол мәліметтерден өзін бейтарап ұстай отырып, талдау жүргізеді. Шын мәніндегі ғылыми тарих, міне, осындай тәсілмен жазылды. Екінші жол: Зерттеуші көздеген мақсаттарын күні бұрын белгілеп алады да, соған жету үшін оқиғалар құрастырылады»* [4, 225-226 бб.]. Кеңес тарихшыларының көпшілігі осы соңғы топқа жатады.

Ғылыми ақиқатты бұлайша «түсіндіру» тәсілінің көзбояушылық пен шарлатандық екендігіне Мұстафа нақтылы мысалдар келтіреді. Оған дәлел, Мұстафаның «Түрксиб» мақаласынан үзінді келтірсек: *«Соңғы уақыттарда Берлиннің үлкен кинотеатрларында Москвадағы «Востоккино» өнімі саналатын «Түрксиб» фильмі көрсе-*

тілуде. Патшалық Россия кезінде қолға алынған Түркістан-Сібір темір жолының нақты қандай экономикалық және мәдени мақсаттарға жұмыс жасайтынын еуропалықтарға «Москва көздірігімен» көрсетпек үшін атақты режиссер Виктор Турин жағынан түсірілген фильм еді. Ал оның шын негізінде, совет үкіметінің бірталай шығын шығарып, тезден «Түрксиб» фильмін дайындаудағы басты мақсаттары мынау: біріншіден, патшалық Россияның өсиетін жеріне жеткізіп, Түркістанды қанап жатқанын Батыс Еуропадағы ортақшыларынан, бастысы, дүние саяси тұлғаларын жасыру; екіншіден, Түркістан-Сібір темір жолының мешеу түркістандықтарға Сібірден мәдениет, азық-түлік және отын әкелетінін айту; үшіншіден, Түркістанның мәдени-экономикалық зораюында орыстардың рөлін көрсету, яғни орыстардың мәдениет әкелуші болғандықтарын еуропалықтарға ұғындырып, өздерін қошаметтеу!; төртіншіден, Түркістан-Сібір темір жолының түркістандықтардан рухани істерге жарайтын жұмысшылар (пролетарлар) жетілдіретін бір орын болғанын көрсетіп, еуропалықтардың көздерін көлегейлеу» [5, 138-139, 141-142 бб.].

М. Шоқай саяси күресте де, зерттеу әдістерінде де белгілі бір моральдық принциптердің болатындығын, шындыққа апаратын жолдың өзі де шынайы болуы керектігін ескертеді.

Ол «Яш Түркістан» журналында да, ағылшын, француз басылымдарында да түркістандықтардың ұлт-азаттық күресі тарихына қайта-қайта үңілуі өлке тұрғындарының сыртқы күштерге қарсы шығуының оң да, теріс те тұстарын ашып, алдағы уақытта ондай келеңсіздіктерге жол бермеу ниетінен туындайды.

Тарихи зерттеу әдіснамысының кейбір мәселелері оның «Кеңес патриотизмінен – орыс ұлтшылдығына» деген мақаласында көтеріліп, мұнда тарихи ізденістер мен идеология арасындағы өзара қарым-қатынас туралы өзекті тақырып қозғалады [3, 429 б.].

М. Шоқай кезінде марксизмнің негізін қалаушылардың Ресейді «халықтардың түрмесі» деп атағандығын, ал профессор М.Н. Покровскийдің орыс тарихын осы тұрғыдан жазып шыққандығын, алайда оның бұл зерттеуі, жаңа кезеңде орыс ұлтшылдығына қайшы келетіндіктен, «ленинизмге қарсы» деп жарияланғандығын еске салады. Мұнан кейін осы «жаңа теория» бойынша Кеңес Одағы құрамындағы халықтардың тарихы қай тұрғыдан, қандай бағыттарда жазылуы жөнінде тиісті нұсқаулар берілгендігіне тоқ-

талады. «Сталиннің айтуынша, Ресей тарихын күштеп отарлау тарихы деп сипаттау дұрыс емес. Ресей империясының тарихы көрші елдермен оңды қарым-қатынастар, өзара кірігулер нәтижесінде «табиғи түрде» қалыптасқан тәрізді. Бұл көзқарас бойынша, Ресей Түркістан да, Кавказда да немесе басқа бір орыс емес өлкелерді де отар етпеген көрінеді. Олардың бәрі жағырапиялық жағдайлар мен тарихи заңдылықтар жолымен Ресейге табиғи түрде қосылып кеткен [6,21б.]. М. Шоқай Түркістанда Кеңес өкіметінің орнауы, большевиктер жазғандай, «ленинизм туы астында орын алған таптық күрестің» емес орыс қарулы әскерінің екінші рет жаулап алуы нәтижесінде орнағанын алғашқылардың бірі болып нақтылы дәлелдеп берді. Орыс ұлтшылдығын дәріптеу барлық баспасөз беттерінде жүргізіліп, мектеп оқулықтарына енгізіледі [3, 429-430 бб.].

М. Шоқай кеңес ұлт саясатының негізгі мақсаты орыс емес халықтарды ұлтсыздандыру, олардың ұлттық бегілерін жоспарлы түрде жоя отырып орыстандыру екендігін дәлелдеп берді. Орта Азияны әкімшілік-аумақтық межелеу, қоныс аудару саясатын жүргізе отырып, өлкедегі демографиялық ахуалды өзгерту және орыстардың басылымдығын қамтамасыз ету осы мақсатты көздейді. Бұл шаралардың қатарында идеологиялық мүдделерге орай тарихты бұрмалау және өкімет пен орыс ұлтын бір мағынада ұғынуды халық санасына енгізу секілді әрекет те орын алады. Оны «Түркістанда мақта төңірегіндегі күрес» атты мақаласынан көреміз: «Бұл күндерде Түркістандағы ағымдық «өзекті мәселе» – мақта мәселесі. Мақта әр уақытта Россияның назарын аударып келген маңызды бір түйін еді. Астық егістерін ысырып шығару арқасында кеңес үкіметі Түркістан халқын әл-ауқат жағынан өте қиын бір күйге қалдырады. Россияның Түркістанды мақтаншылықты дамыту үшін «ең арзан әрі ең құнарлы көз» санайтын бұл жолы біздің жұртымыз үшін ең қорқынышты апат. Түркістанның шеттен келетін азыққа тәуелді болуының жыл сайын қай деңгейде өсіп бара жатқанын, 1932 жылы 60 млн пұт болуы, уақыт өткен сайын Түркістан өзінде егілетін азығынан мақұрым қалып, басыбүтін Россияның шикізат мемлекетіне айналады. Бір бөлік Түркістан диқандарын мақта егуге мәжбүр еткен бірқанша себептер бар. Егер мақта егіс алабы хақындағы статистикалық мәліметтерге назар салсаңыз өз жерлерінің бәріне яки үлкен бөлігіне мақта еккен диқандардың жер реформасы кезінде жарты гектардан екі гектарға

дейін жерге ие болғандардан, басқаша айтқанда, өз күштерімен жерлерін өңдей алмайтын адамдар екендігін аңғарасыз. Бұл адамдар есеіне үкіметтен көмек алады. Ал үкімет көмекті тек мақта еккен адамдарға ғана береді. Екі гектардан артық жері бар диқандар мақта егу үшін жерінің ең құнсыз бөлігін ажыратады. Үкімет жәрдемін соншалықты қажетсінбейтіндер мақта мен бидай егуде ерікті. Түркістандағы жері аз шаруалардың тек мақта егетіндері кеңес, социалист экономикасын сүйгендігінен емес, басқаша жасау мүмкін болмағандықтан» [7, 16-19,23 бб.], – дей келе Карл Маркстің бір мақаласынан бір діндар туралы мысал келтіреді. Діндарды көрген құстар ұшып келіп, желкесіне қонып, қолынан жем жейді екен. Жұртшылық бұл діндардың өнеріне қайран қалысады. Оның себебі мынада еді. Діндар бейшара құстардың астыңғы тұмсықтарының ұшынан кесіп тастайды екен. Бұдан соң жерден дәнді шоқып ала алмаған құстар еріксіз діндардың аузынан жем жеуге мәжбүр болады. Большевиктердің істегендері де соның өзі: олар диқандардың тәуелсіз қожалық құру еркін кесіп тастаған. Енді ол бейшаралар аштықтан өлу үрейінде мақта егуге мәжбүр болса, большевиктер мұны «Түркістан диқандарының кеңес программасына адалдығы, қыстақ қожалығының әлеуметтік төңкерісі» деп даурығады [7, 24 б.].

М. Шоқай еңбектерінің әдіснамалық негізін елдегі орыс ұлтшылдығының үстемдігі мен тоталитарлық жүйе арасындағы өзара байланысы жөніндегі қағида құрайды. Мұсылман республикасында орнатылған орталық, тоталитарлық жүйе идеологиясының ұлттық күрестің жетекшілеріне жала жабу, оларды қаралап, кертартпалық ағымдарға жатқызу арқылы жүргізілетіні Мұстафаның «Түркістан лениншілдеріне жауап» деген (1930 ж.) мақаласында жан-жақты талданады. Онда Кеңес өкіметінің әлеуметтік, экономикалық және мәдени салалардағы дағдарысты жекелеген адамдардың іс-әрекеттерінің салдары деп түсіндіруге, соңғыларын «шоқаевшыларға» жатқызуға тырысу әрекеттері әшкереленеді. Ұлт жетекшілеріне қарсы отаршылдардың күрес тәсілдерінің бірі-оларды Англияның, Түркияның, Жапонияның немесе басқа да мемлекеттердің «тыңшысы», «сыбайлас» етіп көрсету. Оның бір мысалын кеңес баспасөзі М. Шоқай Түркістанды ағылшын доминионы айналдыру үшін күресуде деген жаладан көруге болады.

Ұлт-азаттық қозғалысының мәні мен мақсатының өңін айналдырып көрсету әрекеттері-

не М. Шоқай: «Кеңес өкіметіне, «орыс басшылығына» қарсы бағытталған біздің күресімізді Түркістанда ағылшындар үстемдігін орнату жолындағы күрес деп есептеу ардан безген адамдардың ісі болмақ»[4,79б.] деп тойтарыс береді. Ұзақ жылдар бойы жат жұртшылықтың езгісінде болып келген халықтың бір бөлігінде болса да құлдық психологиясы қалыптаспай қоймайды. Ондай жандарды Н. Қыдыровша ойлау парқы да бұл тұрғыдан алғанда «заңдылық» болып көрінеді. «Нәби мырзаның ойынша, Түркістан не орыстардың, не ағылшындардың қоластында болуы керек тәрізді. Кеңестердің тәрбиесінде өскен Түркістан лениншілдерінің кейбіріне орыс отаршылдығының ықпалы еткені соншалық, олар тіпті өз атамекенің тәуелсіз, еркін өмір сүре алатынының саналарына сыйғыза алмайтын күйге жектен» дейді М. Шоқай.

Жат жұртышылықтың тәртібімен өмір сүруді «жетістікке» санаушылық «тұтқын синдромы» секілді құлдық психологияда ғана бастау алады. Осыған байланысты М. Шоқай үндістандық Лайпорт Ройдың «Кез келген ұлт үшін дүниедегі ең зор бақытсыздық-басқа бір ұлттың тепкісіне түсу» деген пікірін келтіреді. Сондықтан да ұлттық дербестікке құштарлығы таусылмаған, өз мәдениеті, өз тілі бар, өз атамекенінде тұрған халықтың азаттыққа ұмтылысы ешқашан да тынбайды.

Он жерден озық деп есептелсе де, бөтен халықтың боданы болу-тұтқында болумен тең. Ал, ұзақ уақыт тұтқында болу ақырында тұтқындаушысыз өмірі сүре алмайтындай болып көрінеді, қанаушысын «қамқоршы» деп санауға келеді. Қазіргі тәуелсіз Қазақстан жағдайында да кейбір қазақтардың орыс тілінсіз, орыс билігінсіз өмір сүрудің «қиындығы» туралы «философиялық пайымдары» осы жағдайды еске түсіреді [3, 431 б.].

М. Шоқайдың «Шовинизм», «Большевиктер «тарихты» қалай жазады?» деген еңбектерінде де тарихи зерттеулер әдіснамасына орай біршама құнды пікірлер айтылады. Мұстафа былай дейді: *«Жұртымыздағы ұлттық әрекеттерге қарсы большевиктердің қолданған ең уытты құралдарының бірі-біз, түркістандықтарды, «ұлттық шовинизммен» айыптау. Өз ұлттық құқығының біраз тараптары болып табылатын әрбір түркістандықты қарақшылар «шовинист» һәм «төңкеріс және пролетариат жауы» деп айыптайды. Мұндай түркістандық коммунист партиясының азғасы болса, партия сапынан шығарылуына үкім етіледі һәм керісін-*

ше төңкеріске қарсы большевик ретінде оқ атушы әскерлер үшін нысан жеріне апарылмақ» [8, 47б.]. Шалва Эливанның пайымдауынша, Түркістанда жергілікті пролетариат жоқ. Бұл жерде орыс пролетариаты үкімі өмір сүреді. Демек, патшалық дәуірінде болғандай қазіргі күнде де Түркістанда орыс шовинизмі үкімдік жасайды дей келе, М. Шоқай «шовинизм» сөзіне анықтама береді: *«Біз айтып отырған бұл шовинизм деген нәрсенің өзі нені меззейді? – шовинизм деп – басқа ұлттардың мүдделерін шектейтін тар ұлтшылық көрсетуге, басқа ұлттардың өмір сүру құқықтарын өз ұлтының мүддесі үшін құрбан ету айтылады. Шовинизмнің жүзеге асуы үшін шовинизммен айыпталған ол ұлттың өлкеде хәкім мемлекеттік құқығын түгелдей өз уысында ұстаған болуы шарт. Түркістандықтарды шовинизммен айыптау үшін қажетті болған негізгі шарттар Түркістанда бар ма? Бұл сұраққа бір ғана жауап болар: жоқ!»* [8,48 б.].

«Известия» газетінің тілшісінің «Кулактаротаршылдардың ұясы», «Красная новь» журналынан Н. Юргиннің, С. Ростовскийдің «Патшалық Ресей және Шыңжан XIX-XX ғасырларда» атты еңбектеріне талдау жасауы М. Шоқайдың дереккөздерді ішкі және сыртқы сынға алу принциптерін жетік меңгергенін куәсі бола алады. Мұстафа, әсіресе, авторлар тұжырымдарының негізделуіне үлкен мән береді.

Кітабының кіріспесінде М. Шоқай: «Мен деректер, оның үстіне жоққа шығарылмайтын деректер туралы әңгімелейді, өйткені бұлардың бәрі кеңес баспасөзінің өзінде тіркелген. Оларды тек қана қабылдау, мойындау қалады» дейді. Кітапқа алғы сөз жазған француз қайраткері Пьер Рендель: «Шоқаев мырза ең жақсы, ең сенімді тәсілді қолданған. Ол оқырманды өз байқаулары мен пайымдары жәрдемімен иландыруға тырыспайды. Ол мұны большевиктік құжаттардың өздерінің жәрдемімен жасайды» [3, 434-435 бб.] дейді.

Мұстафа ең алдымен «пролетариат диктатурасы» жергілікті халыққа материалдық игілік әкелмегендігін қазақ халқының жаппай ашаршылыққа ұшырауын көптеген мысалдармен түсіндіреді. Соның бірі, «Жас Түркістан» журналының «Советтік Россия «қылмыстан» аулақ» атты мақаласынан үзінді келтірейік: *«Россияны дүние пролетариятының «қағбасына» және «кісілік жаннатына» айналдырмақшы болған қызыл орыстардың бес жылдық қожалық жоспары бойынша арнайы шаруашылық қожалығы тартылып, орынан коллектив қожалығы құ-*

рылмақшы, мемлекет индустрияланбақшы әрі бес жылда Американы басып озбақшы. Қағаз жүзінде коллективке кіру ерікті деп жазылған болса да ақиқатта коллективке кірген диқандар ешбірі өз қалап емес, тарлық көріп, басқаша тіршілік көру мүмкін болмағандықтан жалғыз қарын тойғызу үшін ғана кіреді. Бес жылдық жоспар бойынша салынып жатқан қазіргі астық салық түрі шаруашылық ісінің мақсаты, бір жағынан диқандарды коллективке айдап кіргүіз, екінші жағынан диқандар қолындағы мал-мүлкін тартып алу мақсатымен ауыр салықтар салуында» [9, 32-33 бб.].

Мұнда Қазан төңкерісінен кейін іле-шала жүргізілген аштық саясаты он шақты жылдан соң мейлінше қаніпезерлік, жәдігөйлік жолдармен қайталады. 1917 жылдың қарсаңындағы 40 млн бас мал Кеңес Орта Азиясында 1934 жылы 9 млн 617 мыңға дейін кеміп кетеді. Қазақстандағы мал басының саны да төрт есе кемиді. «Мал бағушы түркістандық халықтың шаруашылықтағы «жетістігіне» бұдан өткен сендіргіш мысал келтіру мүмкін бе?» дейді М. Шоқай [3, 436 б.].

Ресми мінбелер мен кеңес баспасөзінде тағы да жаппай қырғынды бастарынан кешіріп жатқан қазақтар жөнінде емес, мал басының азаюына ғана өкініш білдіреді.

Қазақтарды құлдық және мәңгүрттік жағдайға түсіндіру мақсатында оларды жерінен, тілі мен дінінен айыру саясаты аса құйтырқылық әдістерімен жүйелі түрде жүргізіледі. 1917-1918, 1920-1921, 1931-1933, 1941-1953 жылдары ашаршылық, рухани және мәдени өмірдегі халықты орыстандыруға бағытталған айла-шаралар, саяси қуғын-сүргін салдарынан қазақ халқы өзінің ұлттық бірегейлігінен айырылады, миллиондаған қазақ шетелдерге қоныс аударып бас сауғалайды. 1917 жылға дейінгі 6 млн қазақтан 1939 жылы екі миллионға жетер-жетпесі қалады. Кеңес өкіметінің оларды жеке республикаларға бөлуі түркістандықтарға ұлттық – саяси бірлігіне жол бермеу әрекетінен туындайды дейді.

М. Шоқайдың қазақ, өзбек, түрікмен, қырғыз, татар, башқұрт, қарақалпақ, ұйғырларды» «түркістандық ұлт» ретінде танитындығы, ал оларды жеке-жеке «ұлыс» («народность») ретінде санайтындығы көрінеді.

М. Шоқай әмбебап ғұлама ретінде өзбек, қазақ, қырғыз, түрікмен, тәжік әдебиетіне көңіл бөліп, олардың рухани жетістіктерін қарастыруға ұмтылады. Түркістан тұрғындарының ауыз әдебиеті Мұстафа дүниетанымының бір

бұлағы болғандығы, оның өзбек, қазақ, қырғыз халықтарының өнері мен мәдениеті мәселелері туралы зерттеулерді шет жерде жүргенде де назарынан тыс қалдырмағаны белгілі. Оның бір мысалы – М. Шоқайдың 1931 жылы «Остойропа» журналында жарияланған «Түркістан ақындарымен олардың өлеңдері» және «Муа» журналындағы «Түркістан әдебиетіндегі өлеңдер» атты мақалалар туралы пікірлері. Соңғы басылымдағы мақала жөнінде Мұстафа: «Түркістан поэзиясының гүлденуі ұлттық сана-сезімнің оянуына тікелей байланысты. Большевиктер мұндай процесті болдырмауға тырысады. Алайда халықтық өмір сүру қабілеті барған сайын күшейе түсуде. Түркістан тек ұлт тәуелсіздігі үшін ғана емес, өзінің рухын өшіріп алмау үшін де күресуде» [4, 194 б.] деп жазады. М. Шоқай ұлттық тәуелсіздік пен ұлттық рухты жеке-жеке емес, бір-бірінен ажырамас ұғымдар ретінде түсінеді. Ол үшін: «Ұлт азаттығы-ұлттық рухтың нәтижесі. Ал, ұлттық рухтың өзі ұлт азаттығы мен тәуелсіздігі аясында өсіп дамиды, жеміс береді» [4, 187б.]

М. Шоқайдың мәдениеттілігі, кісілік қасиеттері мен терең ойлылығы зиялы адамдарды өзіне тартып тұратын. Оның таныстары мен достарының қатары сиремейді, қайта уақыт өте келе көбейе түседі. 1940 жылы М. Шоқай шығыстанушы, орысша таза сөйлейтін неміс ғалымымен танысады. Осыдан кейін ол үйіне: «Онымен кездескеніме қуаныштымын. Ол егде тартқан, оның үйінде өте сирек кездесетін шығыс авторларының кітаптары бар. Бұхарда болған, Түркістанды жақсы біледі, өзбек тілін де меңгерген» [10, 101 б.] деп көтеріңкі көңіл-күйде оралады.

М. Шоқайдың еңбектері Батыс елдерінде ортаазиятанудың әдіснамалық негізін қалайды. Оның ой-тұжырымдарының негізінде «кеңес отаршылдығы», «кеңес реформаларының қымбатқа түскендігі» секілді концепциялар қалыптасады. Олар бойынша кеңес шығыс республикалары Ресейдің өнеркәсіптік аудандарының шикізат көзі, саяси құқықтарынан айырылған оның халықтарын орыстандыру және олардың этностық бірегейлігін жоюды көздеген толассыз мәдени эксперименттердің нысаны ретінде суреттеледі.

М. Шоқайдың зерттеушілік қызметі әлемнің көптеген елдерінде Кеңес өкіметінің ұлттық саясаты жөніндегі қоғамдық сананы қалыптастырады.

Тарихты ол саяси күрестің құралы ретінде ғана пайдаланған емес, оның қоғам дамуындағы

рөлін аса жоғары бағалап, «әрбір халық үшін өткені-моральдық күш алатын және басқа халықтар отырысында өз орнын анықтауға қажетті қайнаркөз болып табылады» деп атап көрсетті.

М. Шоқайдың пікірінше, тарих тағылымынан үйренбеу, оны жалған пайымдаулармен улау халықты теріс жолға салады, бұрынғы кезде орын алған кейбір қайғылы кезеңдердің қайта оралуына әкеледі [3, 450-451 бб.].

Кеңес баспасөздерінде М. Шоқайды «ағылшындарға қызмет етеді», «дүниежүзілік империализмнің агенті», ал қуғын-сүргінге ұшыраған ұлт зиялыларын «М. Шоқайдың агенті» деп айыптау бір ғана мақсатты-орыс үстемдігінің озықтығын дәлелдеу болатын. Осыған байланысты М. Шоқай былай дейді: «Мен Түркістанда агенттер дайындау туралы бас қатырып жатпаймын да. Мен жақсы білетін нәрсе бар. Өзім қызмет етіп келе жатқан армандар мен мұраттар менің атажұртым Түркістанда мен тәрізді әлі талай агенттер әзірлейтін болады. Өмірдің өрге тартар өрісі осындай» [6, 149 б.].

М. Шоқай қазақтардың жартысынан астамын қырғынға ұшыратқан 30-жылдардағы ашаршылықты құпия ұстауға тырысқан Кеңес өкіметінің зұлымдықтарын әлем жұртшылығы алдында алғаш әшкере еткендігін көрсетеді. Оған дәлел, 1933-1934 жылдары «Обсервер», «Таймс», «Геральд Трибюн», «Морнинг пост» т.б. басы-

лымдарда «қазақтардың қасіреті» атанған алапат ашаршылық туралы мақалалардың жарық көруі болып табылады. Тек осыдан кейін ғана әлем жұртшылығының пікірінен мазасызданған Кремль қазақтарға жеңіл-желпі көмек көрсетуге шырай танытады. Бұл да бүгінгі ұрпаққа мәлім бола бермес. Ашы да болса шындықты айтудың орнына, күнкөріс көзі болып отырған бар малын тартып алып, халықты қырғанға ұшыратқан Кремельдің сол бір «жақсылығына» әлі де тарихшылар ағыл-тегіл алғысын айтуды қоймай келеді [3, 461 б.].

Бүгінгі күні Мұстафа халық жадында да, жүрегінде де берік орын тепті. Оның маңдайына кез-келген тұлға ие бола бермейтін бақыт-өз халқымен үндес, тағдырлас болуы жазылды. Мұстафаның қайраткерлік болмысын, ұланғайыр мұрасын, бүгінгі күнмен өзектесіп жатқан ой-тұжырымдарын зерттеу, насихаттау, ұлықтау еліміздің егемендігін баянды етуге, жас ұрпақты отансүйгіштік рухта тәрбиелеуге қызмет етеді. Ол былай деп жазады: «Мына бір нәрсені естен ешқашан шығаруға болмайды. Біздің ұлтты құтқару жолындағы күресімізді табыстарға жетуіміз бен өз тағдырымызды өз қолымызға алуымыз ұлтымыздың ауызбірлігіне байланысты. Оған біздің ұлтымыз шаруаның жерге мүделілігіндей мүдделілік танытуы керек...».

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н.Ә. Жасай бер, Тәуелсіз Қазақстан! Тәуелсіздік күніне арналған салтанатты мәжілісте сөйлеген сөзі// Егемен Қазақстан.1998.16 желтоқсан.
- 2 Есмағамбетов К. Мұстафа Шоқай және Алаш қозғалысы.
- 3 Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. 12 том, 1-том. –Алматы:Дайк-Пресс, 2012. 544 б.
- 4 Шоқай М. Таңдамалы шығармалар. Бірінші том. Алматы, 2007. 352б.
- 5 Шоқай М. «Түрксіб». 1930 ж апрель-май, №5-6// Алаш көсемсөзі. 10 томдық. 3-кітап : Жас Түркістан. – Алматы, «Өнер», 2010. – 344 б.
- 6 Шоқай М. Таңдамалы шығармалар. Екінші том. – Алматы, 2007. – 384 б.
- 7 Шоқай М. «Түркістанда мақта төңірегіндегі күрес». 1929 ж декабрь, №1 // Алаш көсемсөзі. 10 томдық. 3-кітап : Жас Түркістан.-Алматы, «Өнер», 2010. – 344 б.
- 8 Шоқай М. «Шовинизм турасында». 1930 ж январь, №2 // Алаш көсемсөзі. 10 томдық. 3-кітап : Жас Түркістан.-Алматы, «Өнер», 2010. – 344 б.
- 9 Шоқай М. «Советтік Россия «қылмыстан» аулақ». 1929 ж декабрь, №1// Алаш көсемсөзі. 10 томдық. 3-кітап : Жас Түркістан.-Алматы, «Өнер», 2010.-344 б.
- 10 Мария Чокай. Я пишу Вам из Ножана (воспоминания, письма, документы) – Алматы, 2001.

References

- 1 Nazarbaev N.Ә. Zhasaj ber, Tәuelsiz Qazaqstan! Tәuelsizdik күnine arnalğan saltanatty мәzhiliste sөjlegен sөzi//Egemen Qazaqstan.1998.16 zheltoksan.
- 2 Esmağambetov K. Mұstafa Shoқaj zhәne Alash kozğalysy.
- 3 Shoқaj M. Shyğarmalarynuң tolyk zhinaғy. 12 tom, 1-tom. –Almaty:Dajk-Press, 2012. 544 b.
- 4 Shoқaj M. Taңdamaly shyğarmalar. Birinshi tom. Almaty, 2007. 352b.

- 5 Shokaj M. «Tyrksib». 1930 zh aprel'-maj, №5-6// Alash көsemsezi. 10 tomдық. 3-kitap : Zhas Tyrkistan. – Almaty, «Өнер», 2010. – 344 b.
- 6 Shokaj M. Таңдамалы шығармалар. Ekinshi tom. – Almaty, 2007. – 384 b.
- 7 Shokaj M. «Tyrkistanda maқта төңiregindegi kyres». 1929 zh dekabr', №1 // Alash көsemsezi. 10 tomдық. 3-kitap : Zhas Tyrkistan.-Almaty, «Өнер», 2010. – 344 b.
- 8 Shokaj M. «Shovinizm turasynda». 1930 zh janvar', №2 // Alash көsemsezi. 10 tomдық. 3-kitap : Zhas Tyrkistan.-Almaty, «Өнер», 2010. – 344 b.
- 9 Shokaj M. «Sovettik Rossija «kylmystan» aulak». 1929 zh dekabr', №1// Alash көsemsezi. 10 tomдық. 3-kitap : Zhas Tyrkistan.-Almaty, «Өнер», 2010.-344 b.
- 10 Marija Chokaj. Ja pishu Vam iz Nozhana (vospaminanija, pis'ma, dokumenty) – Almaty, 2001.

Beisetaeva S.K.

Тың және тыңайған жерлерді игерудің Қазақстандағы этно-демографиялық жағдайы

Қазақстанның тәуелсіздікке қол жеткізуінің нәтижесінде тарихи оқиғалар мен фактілерді шынайы зерттеу мен айқындаудың шындығы ашылуда. Атап айтқанда, тың және тыңайған жерлерді игеру кезіндегі Қазақстанның демографиялық жағдайының өзгеруіне байланысты тарихи деректердің тереңіне үңілудің мүмкіндігі туды.

Әміршіл-әкімшіл саясат жылдарында жүзеге асырылғандықтан, тың игеру науқаны да асыра сілтеушіліктен, бұрмалаушылықтан құралақан болған жоқ. Ал олардың ұлттық, әлеуметтік-саяси және экологиялық салдарлары – моральдық және рухани жағынан тыңның тұрғылықты халқы-қазақтарға көп зиянын тигізді.

Осылайша жергілікті қазақ халқы өз жерінде азшылыққа айналып, Қазақстан ең көпшілік халқы орыстар болып табылатын көпұлтты республикаға айналуы қарастырылды.

Түйін сөздер: этно-демография, көші-қон, полиэтникалық, көпұлтты мемлекет, тың игеру.

Beisetaeva S.K.

The ethno-demographic situation in Kazakhstan during the development of fallow land

After the independence of Kazakhstan has become possible to study many previously unexplored historical events and facts, and also studying changes in the demographic situation in Kazakhstan during development of virgin land and laid.

As you know, more than a century Kazakhstan is a region of active migratory movement. Intensification of migration is often the result of a specific public policy. Most often the state regulated migration by authorizing already formed streams resettlement for the distribution of the labor force. But migration, in turn, also have an impact on the development of the state. The result was the changed structure of the national population. The most intensive migration process was carried out in 50-ies of XX century during the development of virgin land. The result was the changed structure of the national population. Thanks displaced developed economic, especially industry, who arrived in Kazakhstan from other republics of the USSR . On the other hand, the share of Kazakhs in the population at the end of the 50s was less than a third, they were located mainly in rural areas. Increasingly clear contours regained ethnically differentiated social structure of the population of Kazakhstan.

Key words: ethno-demography, migration, politetnichnost, multinational state, virgin soil.

Beisetaeva S.K.

Этнодемографическая ситуация в Казахстане в годы освоения залежных земель

В результате получения независимости Казахстана стало возможным исследовать многие ранее не исследованные исторические события и факты, в том числе и изучение изменения демографической ситуации в Казахстане во время освоения целинных и залежных земель.

Как известно, более столетия Казахстан относится к регионам активного миграционного движения. Интенсификация миграционных процессов чаще всего являлась следствием определенной государственной политики. Чаще всего государство регулировало миграцию путем санкционирования уже сформировавшихся потоков, организации переселений для распределения рабочей силы. Но миграция, в свою очередь, также оказывала воздействие на развитие государства – в результате сдвигов в этнодемографическом составе населения. Наиболее интенсивно миграционный процесс осуществлялся в 50-е годы XX столетия во время освоения целинных и залежных земель. Результатом его стала изменившаяся национальная структура населения.

Ключевые слова: этнодемография, миграция, политэтничность, многонациональное государство, целина

**ТЫҢ ЖӘНЕ ТЫҢАЙҒАН
ЖЕРЛЕРДІ ИГЕРУДІҢ
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
ЭТНО-ДЕМОГРА-
ФИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ**

Қазақстан тарихында әлі де болса толық бағасын алмаған күрделі мәселелердің бірі – таяуда ғана 50 жылдығын атап өткен тың және тыңайған жерлерді игерудің қорытындылары мен салдарлары болып табылады. Сол кезеңде тың игеру тарихы сол заманғы идеологияға сай, асыра бағаланып, тек жағымды жақтарынан ғана жазылғаны мәлім. XX ғасырдың 50-жылдарының басында Кеңес өкіметінің аграрлық салада жүзеге асырған реформаларының нәтижесіз аяқталуының салдарынан жылдан-жылға халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету қиындай түсті [1].

Осы орайда Елбасының тың және тыңайған жерлерді игерудің 50 жылдығында сөйлеген сөзінде: «Қазақстанның баға жеткісіз жер байлығын игеру қандай да бір терең ойластырылмаған жоспарсыз және ғылыми негіздеусіз басталды. Жан-жақтан келген маман – практиктер көбінесе Қазақстанның топырақ – климаттық жағдайларына сәйкес келе бермейтін өз диқаншылық жүйелерін әкеліп, үйреншікті аграрлық тәсілдерді пайдаланды» делінген [2].

Тың игеру жылының алғашқы жылдарында, яғни 1954 жылдың наурыз айының бірінші жартысында елімізге РКФСР, Украина және тағы да басқа одақтас республикадан 14240 адам, сонымен қатар, республиканың комсомол жолдамаларымен 900 жас ауыл еңбеккерлері келген еді. Барлығы Қазақстанға жаңа кеңшарларға 1954 жылы 49 мың адам келсе, оның 14,5 мыңы механизаторлар болды. Ал 1954-1956 жж. елімізге 640 мыңға жуық адам келген болатын және де елуінші жылдары Қазақстан халқының жалпы саны 24%-ға өссе, ал тың өлкелерінде 40-50%-ға дейін артты. Бұл кезде орыстардың саны күрт өсті. Мәселен олардың үлесі 42,6%-ға артса, ал қазақтар үлесі керісінше 57,1%-дан 30% -ға мүлдем кеміп кетті [2, б3 б.].

Қазақстанның тың жерлерінде ірі астықты кеңшарларды ұйымдастыру қарқыны өте жоғары болды. 1958 жылы республикада кеңшарлардың саны 1953 жылмен салыстырғанда, 2,8 есе артты.

1959 жылғы Бүкілодақтық халық санағы қорытындысы бойынша көшіп-қонушы тың игерушілердің республикадағы еңбек жасындағылар ішіндегі үлесі 33,9% болса, тың облыстарында тіпті 88, 9%-ға жетті. Кейінгі жылдары да тыңға келуші-

лер тиылған жоқ. 1961-1965 ж. кеңшарларға 160 мыңнан аса адам келді. Бір мезгілде жоспарлы көші-қон да жүріп жатты [2, 64 б.].

1960 жылдың 26 желтоқсанында Н. Хрущев Қазақстанның Көкшетау, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан және Ақмола облыстарынан Тың өлкесін құру туралы өкімге қол қойды. 1960-1963 жылдар аралығында Т. Соколов, 1963-1965 жылдар аралығында Ф. Коломиец Тың өлкесінің І хатшысы болды. 1961 жылы Ақмола қаласының аты Целиноград болып өзгертілді. Бұл өлке қағаз бойынша Қазақстанға, Алматыға қарағанымен, іс жүзінде Мәскеуге тікелей бағынатын еді.

Тың игеру Қазақстан жерінде үлкен ауқымда жүзеге асырылып, республика өміріне жан-жақты әсерін тигізді. Елді астықпен қамтамасыз ету тың игеру арқылы негізінен шешілгені, тың игерудің ауылшаруашылығының басқа салаларының және машина жасау тыңайтқыш өндіру, күрделі құрылыс тағы басқа да халық шаруашылығы салаларының дамуына ықпалын тигізгенін атап өткен жөн. Бұл тарихи шындық.

Тың игеруге келген жастарды тұрақтандыру мақсатында 1954 ж. 17 шілдеде «Правда» газетінің бетінде Ақтөбе облысының Мариновск совхозының бір топ комсомол мүшесі қыздарының қыз-келіншектерді тың игеруге атсалысуға шақырған хаты жарияланады [3].

Жалпы Қазақстанда тың және тыңайған жерлерді игерудің нәтижелерін қазіргі заманғы әлеуметтік-экономикалық және саяси шындық тұрғысынан алып қарасақ, онда оның рөлі күмәнсіз. Тыңның арқасында Қазақстан халқының жан басына шаққанда 2 мың кг астам астық өндіруге қолы жетті. Ал әлемдік тәжірибеде азық-түлікке деген сұранысты қамтамасыз ету үшін 1 мың кг төңірегіндегі көрсеткіш жеткілікті. Оның үстіне Қазақстан тек өз қажеттерін ғана өтеп қоймай, сыртқа астық сатуға мүмкіншілік алды. Оның бірден-бір себебі бидай егілсе, Қазақстанның тың жерлерінде негізінен құрамында 20-22% белогы бар қатты бидай өсіріледі [3, 89 б.].

Ауылшаруашылығының дамуында КОКП Орталық Комитетінің 1954 жылғы ақпан-наурыз пленумы ерекше орын алды. Пленум елде астық өндірісін одан әрі ұлғайту, тың және тыңайған жерлерді игеру міндетін қойды [4]. Партияның шақыруы бүкілхалықтың патриоттық қозғалысқа ұласты. Әсіресе комсомол жастар құп алып, қазақ даласына Одақтың түпкір-түпкірінен тың және тыңайған жерлерді игеруге ағылды.

Тың игеру жылдары сталиндік қоныс аудару саясаты жалғастырылып елдегі демографиялық

жағдайды одан әрі күрделендірді. Тың өлкесіне кең көлемде қоныс аудару одақтың еуропалық бөлігі үшін де, Қазақстан үшін де тиімсіз болды. Өйткені сол кездің өзінде-ақ одақтың еуропалық бөлігінде жылдан-жылға селолық жерлерде тұрғындар саны азайып, ал біздің республикамызда керісінше өсіп отырған болатын. Осы ерекшеліктер ескерілмей, онсыз да саны кеміп отырған еуропалық аудандардан, негізінен Украинадан, Ресейден, Белоруссиядан, Молдавиядан 1954-1962 жж. Қазақстанға 2 млн астам адам көшіріліп әкелініп қазақтардың үлес саны 30% дейін төмендеді. Тек 1955-1953 жж. Салыстырғанда қоныс аударушылар есебінен Ақмола облысында халық саны 96 есе, Қостанай облысында 23 есе өсті. Келгендердің арасында Украина мен Белоруссияның еңбекпен түзеу колониялары мен айып батальондарында жазасын өтеп жатқандар да болды [3, 89 б.]. Өзінің қамау мерзімінің басым бөлігін өтегендерге тыңда жұмыс істеуге келісім бергені үшін кешірім жарияланды.

Сонымен тың және тыңайған жерлерді жаппай игеру жылдарындағы өзге ұлт өкілдерінің Қазақстанға қоныс аудару тарихы және оның салдарының негізгі мәселелері. Қазақстандағы тың игеруге байланысты 1954 жылдың 27 ақпанында Украинаның комсомолдар тобы Қостанайға келді. Одан кейін наурыз айында Мәскеу және Украинадан 4000 мыңнан астам еріктілер келіп, 6691 адамды құрады. Олардың 93,8 % Украинадан, 3,6 % Белоруссиядан, 0,6 % Татарстаннан, 2 % Қазақстан бойынша тың өлкесіне көші-қон қозғалысында топтасты. Тың игеруге келгендердің көші-қон қозғалысының үш жылында Қостанайға тұрақтауға 150 мыңнан аса адам РКФСР, Украина, Грузия, Белоруссия, Армения, Литва және Орта Азиялық Республикалардан келді [5].

Тың игерудің алғашқы екі жарым жылында Көкшетау облысына 120 мың еріктілер қоныстанды. Бұлардың ішінде Мәскеуден машина құрылыс, Украинадан металл қорытушылар, Донбасстан шахтерлер және КСРО-ның басқа да аймақтарынан келген еріктілер және 34 мың комсомолдар болды. Осы аталған жылда Ақмола облысына еріктілердің алғашқы эшелоны 5 наурызда Мәскеуден көшіп келсе, әр жылдарда Мәскеуден, Ленинград, Украина, Белоруссия, Эстония, Иванов, Горький, Урал жерлерінен 150 мың адам келді.

1959 жылғы Бүкілодақтық халық санағында көпұлтты республикаға айналған Қазақстандағы ұлттардың сандық көрсеткіші мынадай болды: беларустар – 107 463, украиндар – 16 3131,

кәрістер – 74 019, поляктар – 53 102, әзірбайжандар – 38 562, мордвалар – 14 844, армяндар – 9204, күрдтер – 6109, грузиндер – 3467, дағыстандар – 3254, қытайлар – 3158 және тағы басқа ұлт өкілдерінің көп сандық мөлшерде қазақ жерінде болуы кеңес үкіметінің жүргізген ұлт саясатына байланысты болды. Соның нәтижесінде Қазақстан халқының ұлттық құрамы айтарлықтай өзгеріп, демографиялық ахуалы сандық және ұлттар арасындағы үлес салмағында айырмашылықтар байқалды [6].

Соғыстан кейінгі кезеңде Батыс Қазақстан аймағы ауыл халқының ұлттық құрамында бірқатар өзгерістер жүрді. Бұл кезеңдегі ұлттық құрамдағы басты өзгеріс бұл жергілікті халық қазақтар санының қалпына келуі болды. Аймақ бойынша 1959-1970 жылдардағы халық санақтары аралығында орыстардың 110 632 адамнан 130 058 адамға, белорустардың 2 831 адамнан 6 845 адамға, украиндардың 59 607 адамнан 61 277 адамға ұлғаюы тың және тыңайған жерлерді игеру науқаны нәтижесінде туындаған көші-қон үдерістерімен де байланысты болды. 1959 – 1989 жылдары аймақта қазақтардың үлесі 71,2 %-тен 79,7 %-ке өссе, орыстар 17,8 %-тен 10,8 %-ке, та-

тарлар 1,5 %-тен 0,9 %-ке, украиндар 9,6 %-тен 4,7 %-ке, өзге ұлт өкілдері 4,2 %-тен 3,4 %-ке түсті [7].

Тың және тыңайған жерлерді игеру жылдарындағы көші-қонның әлеуметтік-экономикалық маңызымен қатар, оның демографиялық салдарының болғанын да атап өту қажет. Бұл жылдардағы көші-қон республика халқының ұлттық құрамына терең өзгеріс енгізді, басқа ұлттардың үлес салмағын арттырды. Мәселен, жаппай тың игерудің бірінші кезеңінде (1954-1955 жж.) Қазақстанға 640 мыңнан астам адам келген, бұл тың өлкесінде өмір сүріп жатқан барлық ауыл халқының 45,3 %-ын құрайтын еді. 1954 жылдан 1962 жылдың ортасына дейін Қазақстанға 119 514 отбасы жолданған. Сөйтіп, 10 жылдан аса уақыт ішінде (1953-1966 жж.) республиканың ауыл халқы 2 млн адамға немесе 1,5 есеге өскен [8].

Сонымен қазіргі статистикасы бойынша тың және тыңайған жерлерді игеру жылдарынан қалған еуропалықтардың Қазақстандағы үлесі келесідей: орыстар – 21,8%, өзбектер – 3%, украиндар – 1,8%, ұйғырлар – 1,4%, татарлар – 1,2%, немістер – 1,1%, корейлер – 0,6%, түріктер – 0,6%.

Әдебиеттер

- 1 Абдираймова. А.С. Тың және тыңайған жерлерді игеру: тарихы мен тағылымы // Вестник КазНУ. – №2(53). – 2009. – 107-111 бб.
- 2 Оразбақов. А.Ж. Тың игеру жылдарындағы Қазақстанның этно-демографиялық жағдайы // Мемлекет тарихы. – №3. – 2011. – 63-69.
- 3 Қаражан. Қ. С. Тың және тыңайған жерлерді игерудің Қазақстан демографиясына әсері. ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – №2 (69). – 2013. – 85-91 бб.
- 4 Орынғалиұлы. А. // Ақтөбе газеті. – 19 сәуір, 2007.
- 5 История рабочего класса Советского Казахстана. Т. I. – Алматы, 1987. – 431 с.; – Т. II. – Алма-Ата, Наука, 1988. – 451 с.
- 6 Республика Казахстан: 50-лет начало освоения целинных и залежных земель. Статистический сборник. 1953-2003 гг. – Алматы, 2003. – 128 с.
- 7 Аман Ә.Б. Батыс Қазақстанның ауыл халқы: тарихи-демографиялық аспект (XX ғасырдың 20-80 жылдары) Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. – Орал, 2009. – 31 б.
- 8 История Казахстана: народы и культуры. – Алматы, 2001. – 608 с.

References

- 1 Abdirajmova. A.S. Tyn zhane tynajgan zherlerdi igeru: tarihy men tagylymy // Vestnik KazNU. – №2(53). – 2009. – 107-111 bb.
- 2 Orazbaqov. A.Zh. Tyn igeru zhyldaryndary Qazaqstannyn jetno –demografijalyg zhagdajy // Memleket tarihy. – №3. – 2011. – 63-69.
- 3 Qarazhan. K.S. Tyn zhane tynajgan zherlerdi igerudіn Kazakstan demografijasyna aseri. KazUU habarshysy. Tarih serijasy. – №2 (69). – 2013. – 85-91 bb.
- 4 Oryngaliuly. A. // Aktobe gazeti. – 19 sauir, 2007.
- 5 Istoriya rabochego klassa Sovetskogo Kazahstana. T.I. – Almaty, 1987. – 431 s.; – T. II. – Alma-Ata, Nauka, 1988. – 451 s.
- 6 Respublika Kazahstan: 50-let nachalo osvoenija celinnyh i zaleznyh zemel'. Statisticheskij sbornik. 1953-2003 gg. – Almaty, 2003. – 128 s.
- 7 Aman A.B. Batys Qazaqstannyn auyl halky: tarihi-demografijalyk aspekt (HH gasyrdyn 20-80 zhyldary) Tarih gylymdarynyn kandidaty gylimi darezhesin alu yshin dajyndafan dissertacijanyyn avtoreferaty. – Oral, 2009. – 31 b.
- 8 Istoriya Kazahstana: narody i kul'tury. – Almaty, 2001. – 608 s.

Иманкулова Д.
**Особенности казахстанской
модели межэтнической
толерантности
и общественного согласия**

Данная статья посвящена особенностям казахстанского опыта в сохранении межэтнической толерантности и общественного согласия, из которого видно, что глобальные проблемы современности, стратегические программы развития можно решить только общими коллективными усилиями и на основе консенсуса. В нашей стране, для которой полиэтничность и поликонфессиональность являются характерными чертами, верность идеям общественного согласия, толерантности, интеграции полиэтничного общества, диалога между различными культурами и цивилизациями – это аксиома, которую не надо доказывать.

Главной и основной задачей для Казахстана в первые годы после обретения суверенитета являлось обеспечение прав и свобод для граждан своей страны. На сегодняшний день современный мир признал и оценил «казахстанский путь развития», в котором неотъемлемой частью является казахстанская модель межэтнической толерантности и общественного согласия, к которой наша республика пришла за годы развития своей независимости.

Ключевые слова: межэтническая толерантность, общественное согласие, Ассамблея народа Казахстана, полиэтничность, поликонфессиональность, закон.

Imankulova D.
**Kazakhstan's model peculiarities
of interethnic tolerance and
social agreement**

The article dedicated to the peculiarities of Kazakhstan's experience in preserving interethnic tolerance and social agreement. As this experience shows, global problems of modernity, strategic programs of development can be solved only by common collective efforts on the basis of consensus. In our country, for which multi-ethnicity and poly-confessional are main features, loyalty to the ideas of social agreement, tolerance, integration of multi-ethnic society, dialogue between different cultures and civilizations – a fundamental truth that does not need to prove.

The main and fundamental task for Kazakhstan in the first years after gaining sovereignty was the development and maintenance of the rights and freedoms of its citizens. To date the contemporary world has recognized and appreciated, «Kazakhstan's way of development» in which an integral part is Kazakhstan's model of interethnic tolerance and social agreement, to which our republic has come over the years of the independence.

Key words: Interethnic tolerance, social agreement, Assembly of people of Kazakhstan, multi-ethnicity, poly-confessional, law.

Иманкулова Д.
**Қазақстан үлгісінің
этносаралық төзімділік
және қоғамдық келісімнің
ерекшеліктері**

Мақала этносаралық төзімділік және қоғамдық келісімді сақтаудағы Қазақстандық тәжірибенің ерекшелігін көрсетуге арналған. Тәжірибеде байқалғандай, қазіргі кезеңдегі жаһандық мәселелер, дамудың стратегиялық бағдарламалары ұжымдық консенсус негізінде шешуге болады. Біздің елімізде көпұлттылық пен көпконфессиялдықтың негізгі келбеті – ол төзімділік, көпұлттылық қоғамдағы интеграция, әртүрлі мәдени және өркениеттер арасындағы диалог мұның барлығы қоғамдық келісімнің ең негізгі аксиомасы болып табылады.

Өз еліміздің әрбір азаматының құқы мен еркіндігімен қамтамасыз ету және тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда еліміздің дамуы үшін де бастапқы жылдарда Қазақстан үшін ең негізгі және басты мәселелердің бірі осы болды. Қазіргі күнде әлем мойындай отырып, «Қазақстанның даму жолы» әрі жоғары деңгейде баға беруде, өйткені тәуелсіздікке жетер жолда еліміздің ажырамас бөлігі ретінде қазақстандық модель этносаралық төзімділік және қоғамдық өзара келісімді арқау еткен республика болып табылады.

Түйін сөздер. этносаралық төзімділік, қоғамдық келісім, Қазақстан халықтар Ассамблеясы, көпэтникалық, көпконфессиялық, заң.

**ОСОБЕННОСТИ
КАЗАХСТАНСКОЙ
МОДЕЛИ
МЕЖЭТНИЧЕСКОЙ
ТОЛЕРАНТНОСТИ
И ОБЩЕСТВЕННОГО
СОГЛАСИЯ**

Современный мир резко обозначил проблемы контакта между различными цивилизациями и культурами Востока и Запада, межэтнического общения во всём мире, образования новых подходов к интеграции полиэтнических обществ. Всё это напрямую связано с кризисом во всём мире, который включил в себя финансовый, энергетический, экологический, продовольственный и социальный кризисы.

Проблемы межэтнических и межрелигиозных отношений стали актуальными во многих государствах и странах. Можно отметить возрастание конфликтного потенциала между Европейскими традициями и ценностями и культурой быстро развивающихся этнических сообществ Азии и Африки. Интегрирование национальных диаспор в общество страны пребывания в настоящее время является одной из основных проблем. Развитие современного мира подошло к такой стадии, когда культурное многоголосие представляет собой глобальное самостоятельное явление. Более явным и конкретным становится то, что невозможно унифицировать культуру, традиции, уклад жизни и этническую картину различных регионов мира и отдельных стран. Либо это может явить собой нарастание массового социального, религиозного, культурного противостояния.

На сегодняшний день весь мир понимает, что глобальные проблемы современности можно разрешить только общими коллективными усилиями и на основе консенсуса.

В этой связи крайне актуальным становится казахстанский опыт мирного сосуществования всех этносов, проживающих на территории нашей страны. Современный мир признал и оценил «казахстанский путь развития», в котором неотъемлемой частью является казахстанская модель межэтнической толерантности и общественного согласия. Но к такому состоянию наша республика пришла не сразу.

Оглянувшись назад и вспомнив прошлое, мы можем увидеть, как во времена советского периода и российской империи угнетались многочисленные народы, нарушались права и свободы, были факты геноцида и этнической катастрофы. Отношение системы власти того времени к этническим ценностям была подозрительной. Реальность мира и согласия между народами не всегда была той действительностью, о чём говорилось

десятилетиями. Фактами являлось то, что всё это достигалось в основном силой и идеологией того времени и являлось негативом в межнациональных отношениях.

Поэтому национальная политика Республики Казахстан была сформирована таким образом, чтобы навсегда искоренить эти отголоски прошлого, смягчить их последствия, и планомерно решать новые проблемы социального и экономического характера. Особое внимание обращалось на организацию гражданской общности, адаптации диаспор Казахстана к политике нового времени. Опыт показал, что решать эти глобальные проблемы необходимо мирным путём. Политика государства основывалась на толерантности, искоренения насилия, традициях демократии и гуманности.

После того, как наша страна обрела суверенитет, возросло этническое самосознание народа. В настоящее время, когда происходят изменения в экономических, социальных и психологических условиях, всевозможные этносы стремятся найти свою нишу в казахстанском социуме. Но это стремление больше похоже на этническое самоопределение и, в основном, далеко от стремления к обретению суверенности или автономии. В силу этого главной и основной задачей для Казахстана в первые годы после обретения независимости являлось развитие и обеспечение прав и свобод для всех граждан, независимо от их этнической и религиозной принадлежности.

Политика независимого Казахстана выстроилась таким образом, чтобы удовлетворить все потребности наших сожителей – представителей других этносов и конфессий. Согласно основному закону нашей страны – Конституции – Казахстан является светским и унитарным государством, где все религии имеют одинаковые права и законы нашей страны призывают верующих всех конфессий к доброжелательному отношению друг к другу. Государство не вмешивается в идеологию и культовую практику религиозных организаций и не предписывает им формы и направления социальной деятельности. Однако оно разрабатывает и предлагает им программу гармонизации этноконфессиональных отношений, оставляя за ними право принять или не принять, внести в нее свои коррективы или предложить свой вариант.

В 1995 году по инициативе Президента страны Н.А. Назарбаева на базе этнокультурных центров страны была создана Ассамблея народа Казахстана. Этот год стал годом основных реформ нашего государства [1].

1995 год ознаменовался таким важным событием, как принятие на всенародном референ-

думе основного закона – новой Конституции, благодаря которой политическая система в области межнациональных отношений обрела последовательно демократичный характер. Основным правилом межнационального согласия стало равноправие всех граждан нашей страны, независимо от национальности и вероисповедания [2].

На основе основного закона Конституции Республики Казахстан 1995 года, в которой указаны гарантии создания одинаковых возможностей для всех граждан страны, независимо от их социальных, религиозных, этнических принадлежностей, была создана нормативная правовая база регулирования сферы межнациональных отношений. Конституция Республики Казахстан признаёт не правомерными все действия, которые нарушают межнациональное согласие.

Данные конституционные принципы нашли своё дальнейшее развитие в Концепции формирования государственной идентичности Республики Казахстан 1996 года [3], Концепции языковой политики 1996 года [4], Государственной программе по поддержке соотечественников, проживающих за границей [5].

Закон Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан» определил казахский язык государственным языком, русский язык, языком межнационального общения.

Укреплялась и совершенствовалась нормативная правовая база Ассамблеи. Данная Ассамблея является консультативно-совещательным органом при Президенте Республики Казахстан, было утверждено ее Положение и создана первая сессия (Указ Президента Республики Казахстан от 1 марта 1995 года №2066 «Об образовании Ассамблеи народов Казахстана»).

Организация работы по обеспечению деятельности Ассамблеи была возложена на Министерство информации и общественного согласия, исполнительный секретариат Ассамблеи определен структурным подразделением Министерства (Указ Президента Республики Казахстан от 17 апреля 1998 года №3913 «О внесении изменения в Указ Президента Республики Казахстан от 1 марта 1995 года №2066 «Об образовании Ассамблеи народов Казахстана»»). Концепция формирования государственной идентичности Республики Казахстан, Концепция языковой политики, Государственная программа поддержки соотечественников, проживающих за границей – это её основные этапы.

Закон Республики Казахстан «О языках в Республике Казахстан», Государственная программа развития и функционирования языков до

2010 года [8], Послание «Казахстанский путь-2050», Концепция «Идейная консолидация общества как условие прогресса Казахстана» позволили поднять толерантность на новый уровень, повысить запас общественной прочности. Работа эта с 2002 года велась на основе Стратегии Ассамблеи.

Сессии Ассамблеи проходят каждый год, на них озвучиваются планы мероприятия по выполнению поручений Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева, на основании которых происходит реализация положений Стратегии Ассамблеи.

Концепция разработана в соответствии с Законом Республики Казахстан «Об Ассамблее народа Казахстана», Указом Президента Республики Казахстан от 7 сентября 2011 года №149 «О Положении об Ассамблее народа Казахстана», Доктриной национального единства Казахстана [11], Посланием Президента Республики Казахстан народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» [12], поручениями Президента Республики Казахстан, данными на XIX сессии Ассамблеи о доработке и принятии Стратегии развития Ассамблеи до 2020 года с учетом подходов, обозначенных на XIX сессии Ассамблеи.

Правильная политика страны и толерантность граждан направили национальное самосознание казахов и диаспор в правильное русло, тем самым не позволив деструктивным силам

использовать их в негативных целях. Именно это и обеспечило единство общества. В итоге, в настоящее время в нашей стране, для которой полиэтничность и поликонфессиональность являются характерными чертами, верность идеям общественного согласия, толерантности, интеграции полиэтничного общества, диалога между различными культурами и цивилизациями – это аксиома, которую не надо доказывать.

Анализируя процессы, происходящие в различных сферах современного казахстанского общества, можно сделать вывод о том, что путь к демократизации и межэтнической интеграции имеет определённые позитивные сдвиги. Главное, в чем убеждаются люди, – резких поворотов в национальной политике не предвидится и что республика станет полноправным членом мирового сообщества лишь при условии сохранения мира, стабильности и духовной безопасности общества.

Таким образом, обеспечение национально-го единства является важным условием создания демократического, светского, правового и социального государства. Экономический рост, социальный прогресс и демократическое развитие страны возможны только при консолидации и сохранении единства казахстанского общества. Для решения этой задачи у Казахстана как независимого, суверенного и признанного во всем мире государства имеются все необходимые экономические, социальные и политические ресурсы.

Литература

- 1 Указ Президента Республики Казахстан от 7 сентября 2011 года № 149 «О Положении об Ассамблее народа Казахстана» (с изменениями от 21.12.2012 г.).
- 2 Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.02.2011 г.).
- 3 Распоряжение Президента Республики Казахстан 23 мая 1996 г. № 2995 «О концепции формирования государственной идентичности Республики Казахстан».
- 4 Распоряжение Президента Республики Казахстан от 4 ноября 1996 года № 3186 «О Концепции языковой политики Республики Казахстан».
- 5 Постановление Правительства Республики Казахстан от 18 января 2008 года № 30 «Об утверждении Плана мероприятий по поддержке соотечественников, проживающих за рубежом, на 2008 год».

References

- 1 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 7 sentyabrya 2011 goda № 149 «O Polozhenii ob Assamblee naroda Kazakhstan» (s izmeneniyami ot 21.12.2012 g.).
- 2 Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan (prinyata na respublikanskom referendume 30 avgusta po sostoyaniyu na 02.02.2011 g.).
- 3 Rasporyazhenie Prezidenta Respubliki Kazakhstan 23 maya 1996 g. № 2995 «O kontseptsii formirovaniya gosuderstvennoy identichnosti Respubliki Kazakhstan».
- 4 Rasporyazheniye Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 4 noyabrya 1996 goda № 3186 «O Kontseptsii yazykovoy politiki Respubliki Kazakhstan».
- 5 Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 18 yanvarya 2008 goda № 30 «Ob utverzhdenii, prozhivayushchikh za rubezhom, na 2008 god».

Биримжанов А.Т.

Влияние миграционных процессов в колониальный и советский периоды на формирование этнического состава населения Казахстана

В данной статье автором освещается проблема этнокультурных процессов в РК (конец XX – начало XXI века), имеющая свою модель развития как полиэтничное государство. Этнокультурная палитра Казахстана, включающая 130 наций и народностей, населяющих нашу страну, послужило созвездием в сфере урегулирования межэтнических и межкультурных отношений для процветания казахстанского народа. Заметное влияние на процесс формирования населения республики и его национального состава оказали такие экономические факторы, как массовое освоение целинных и залежных земель в 1950-е гг., быстрый рост промышленного строительства в 1960-1970-е гг., миграционные процессы и переселенческая политика советского государства, оказавшая серьезное влияние на формирование национального состава населения. Казахстан испытал все коллизии подобных превращений и несет в своем прошлом и настоящем уникальный опыт совместного проживания и деятельности разных этносов.

Ключевые слова: миграция, диаспора, колониализм, Российская империя, депортация, переселенческая политика.

Byrymzhanov A.T.

The impact of migration processes in the colonial and Soviet periods on the formation of the ethnic composition of the Kazakhstan population

In this article, the author highlights the problem of ethno-cultural processes in the Republic of Kazakhstan (the end of XX – beginning of XXI century) has its own model of development as a multiethnic state. Ethno-cultural palette of Kazakhstan, including 130 nations and nationalities living in our country, was the constellation in the settlement of interethnic and intercultural relations for the prosperity of the people of Kazakhstan. A marked influence on the formation of the country's population and its national composition have economic factors such as the mass development of virgin and fallow lands in the 1950s., The rapid growth of industrial construction in 1960-1970., Migration and immigration policy of the Soviet state had a major impact on the formation of the national composition of the population. Kazakhstan experienced all conflicts such transformations and is in its past and present unique experience of living together and the activities of the different ethnic groups.

Key words: Migration, diaspora, colonialism, the Russian Empire, deportation, immigration policy.

Биримжанов А.Т.

Қазақстан халқының этникалық құрамын қалыптастыру туралы отарлық және кеңестік кезеңдерде көші-қон процестерінің әсері

Бұл мақалада, автор Қазақстан Республикасы көпұлтты, өзіндік полиэтникалық даму моделі бар мемлекет ретінде (XXI ғасырдың басы – XX соңындағы) этно-мәдени процестерін қарастырған. Елімізде тұратын 130 ұлттар мен ұлыстар ерекше Қазақстанның этно-мәдени палитрасын құрастыра отырып, Қазақстан халқының игілігі үшін этносаралық және мәдениетаралық қарым-қатынастың біртұтас болуына бағытталған. Ел халқының қалыптастыруына және оның ұлттық құрамына осындай 1950 жылдарындағы тыңайған жерлерді жаппай дамыту сияқты экономикалық факторлар, 1960-1970 жылдағы өнеркәсіптік құрылыстың қарқынды өсуі, көші-қон және кеңестік көші-қон саясаты сияқты факторлар негізгі Халықтың ұлттық құрамын қалыптастыруына ықпал етті. Қазақстан көптеген қақтығыстар мен өзгерістерді бастан кешіп, қазіргі таңда әртүрлі этникалық топтар арасында бірегей өмір-тіршілік тәжірибесін иелік ете отыра бірегей тіршілік орнатуда.

Түйін сөздер: көші-қон, диаспора, Отаршылдық, Ресей империясы, депортациялау, көші-қон саясаты.

**ВЛИЯНИЕ
МИГРАЦИОННЫХ
ПРОЦЕССОВ
В КОЛОНИАЛЬНЫЙ И
СОВЕТСКИЙ ПЕРИОДЫ
НА ФОРМИРОВАНИЕ
ЭТНИЧЕСКОГО
СОСТАВА НАСЕЛЕНИЯ
КАЗАХСТАНА**

Современное полиэтническое казахстанское общество образовалось в результате специфических процессов этногенеза, взаимодействия и взаимопроникновения (ассимиляции) многих этнических групп и культур, занявших длительный период развития. Этническое многообразие на территории Казахстана произошло в результате длительной колонизации казахского края Российской империей. Характер изменения полиэтнического населения имел при этом ряд существенных особенностей.

Начало XX столетия характеризовалось расширением колонизации Казахстана со стороны российской империи и обострением этнического вопроса. Именно в эти годы произошло формирование промышленного производства, где крупными отраслями производства стали горнодобывающая, золотодобывающая, каменноугольная промышленности. Также осуществлялось строительство железных дорог (Транссибирская магистраль, железная дорога Оренбург-Ташкент и др.), что способствовало развитию товарооборота не только между отдельными регионами Казахстана, но и с метрополией и другими окраинами России.

По оценкам экспертов, в ходе крестьянской колонизации в дореволюционный период в Казахстан из России, Украины, Белоруссии прибыло 1150 тыс. человек. Помимо этого, в 1883-1886 гг. в Семиречье из Восточного Туркестана были переселены дунгане и уйгуры (31 700 человек).

Уже в конце XIX века важным демографическим фактором в Казахстане стало переселенческое движение. На день переписи 1897 года в областях края проживало 407 «неместных уроженцев», около 70% которых были выходцами из Европейской России и Сибири [1].

Российский колониализм в отличие от колониальной политики других империй имел слабо выраженное противопоставление между колониями и метрополиями, которые были органически слиты в единый административно-экономический комплекс. Этим определялись в данный период хозяйственные и культурные связи русских и других переселенцев с казахским населением.

Славянское население увеличивалось в результате проведения так называемой столыпинской реформы, и к 1914 году

славяне (русские, белорусы) составили 26,6% (казахи – 65,1%). Всего осело мигрантов восточнославянского происхождения за 46 лет (1871-1917 гг.) – 1,6 млн. человек, подавляющее большинство из них прибыло в 1907-1916 гг. [2].

В результате жестокого подавления восстания 1916 года более 600 тыс. казахов эмигрировало за пределы Казахстана. Все это, а также вследствие миграционной политики российской империи количество казахского населения уменьшилось.

Таким образом, в дореволюционный период в Казахстане, вследствие колониальной, переселенческой политики российской империи были заложены основы для превращения казахского населения в меньшинство полиэтнического общества на своей автохтонной территории. Этот период можно определить как первый этап изменения этнической структуры казахстанского общества.

В этот период «метрополия предпринимала меры по колонизации Казахстана: уменьшению удельного веса и абсолютной численности казахского населения (в том числе русифицированных украинцев, белорусов, татар и др.) Империя систематично занимала не только территории, но и хозяйственно-экономические ниши, управленческие сферы, осуществляла военно-политический контроль». Это было прямым результатом единой колониальной политики империи, которая испытывала периодические сбои и подъемы как в демографическом воспроизводстве, так и миграционном приросте.

Процесс усиления полиэтничности состава населения Казахстана был интенсифицирован в период тоталитарного советского общества. Прежде всего, неоднозначную роль сыграла всесоюзная система организованных переселений в восточные районы бывшего СССР, земельно-водные преобразования 1917-1928 гг., восстановление и реконструкция промышленности, сельского хозяйства, политика коллективизации, депортации и т.д., которые привели к постоянно положительному миграционному сальдо (т.е. количество вселившихся в Казахстан превышало число выезжающих за его пределы).

Сталинская национальная политика и командно-административная система были направлены на разрушение этнодемографической и этнохозяйственной специфики Казахстана, путем насильственной миграционной политики вели к его постепенной автономизации. Так, в период коллективизации (1928-1939 гг.) и массового оседания, проводимых сталинским режимом ко-

мандно-административными методами без предварительной подготовки на местах, казахский этнос испытал невиданную демографическую катастрофу.

Общие демографические потери от голода 1932-1933 годов по республике, по данным разных авторов, составляют от 3 до 7 млн. человек [3]. Однако драматические демографические последствия казахстанской трагедии были использованы сталинской национальной политикой, для дальнейших многомиллионных миграционных экспериментов. Одновременно произошло усиление миграционных процессов в связи с индустриализацией республики, выселением из европейской части СССР раскулаченных: на освоение земель прибыли крестьяне с малоземельных территорий Союза.

Созданные в 30-х годах в Казахстане концентрационные лагеря, особенно такие крупные, как Карлаг и Степлаг, стали местом ссылки десятков тысяч «врагов народа» и других «вредных» элементов, многие из которых в дальнейшем остались на постоянное местожительство в Казахстане.

Этнический состав в республике, по переписи населения 1939 года, уже составил 40,2% русских, 38% казахов, 10,8% украинцев, 1,7% узбеков, 1,6% корейцев, 1,6% татар, 1,5% немцев, 0,6% уйгур, 0,5% белорусов и т.д. В 1939 году население Павлодарской области составляло 251 257 человек, 86,5% которых были сельскими жителями. Казахи сохранили первое место по численности (40,3%), но общая численность славяноязычного населения (русских, украинцев) стала превышать количество коренного населения (52,5%) [4].

Классовая борьба, провозглашенная в Советской стране, привела к новому массовому пополнению населения невольными колонизаторами. Накануне Великой Отечественной войны в Павлодарской области находилось 238 «раскулаченных» поселенцев (126 в сельхозартели «Новая заря» и 112 на Майском руднике). В апреле 1940 года ЦК ВКП(б) и СНК СССР принимают решение о переселении части населения в многоземельные районы, в том числе 25 тыс. хозяйств в северо-восточные районы Казахстана. К августу этого года в республику прибыло 19408 хозяйств (90007 человек) [5].

В ходе войны перманентно продолжалась депортация многих народов на территорию Казахстана. Началась она в предвоенный период. В 1936, 1940 гг. в Казахстан и Павлодарскую область, в частности, прибывали поляки из Ук-

раины, Белоруссии; в 1937 году были переселенцами были корейцы с Дальнего Востока, в 1938 году – иранцы из Туркмении, с Кавказа. В 1941 году происходит массовая депортация немцев из Поволжья, с Кавказа. В 1941, 1944 гг. из Бессарабии и Крыма были депортированы болгары. 1943 год стал временем депортации карачаевцев и калмыков. Депортация чеченцев, ингушей, балкарцев, крымских татар, курдов, турок-месхетинцев произошла в 1944 году. В 1945 году переселены в Казахстан немцы из прибалтийских республик, Украины, Белоруссии. Наконец, в 1949 году из Грузии были высланы греки.

Общую численность депортированных в Казахстан назвать сложно, она постоянно менялась из-за огромной смертности, новых поступлений. К началу 1953 года число всех спецпоселенцев составило 988,3 тыс. человек, или 35,9%

В годы Великой Отечественной войны в Казахстан прибыли сотни тысяч эвакуированных. К концу 1941 года их общая численность составила 386 492 человека. В 1942 году в республику из Воронежской, Сталинградской, Ростовской областей и Северного Кавказа прибыло более 100 тыс. человек. В основном они были размещены в северных и северо-восточных областях Казахстана. К концу 1942 года в Казахстане уже насчитывалось 532,5 тыс. эвакуированных. В целом за годы войны республика приняла около 1,5 млн. человек, эвакуированных из временно оккупационных западных районов СССР [6].

Анализ архивных материалов позволяет прийти к следующим выводам, что после окончания войны наибольший отток населения из Казахстана происходил на Украину, Белоруссию, страны Балтии, которые на первом этапе войны были полностью оккупированы и откуда, по-видимому, прибыла основная часть эвакуированных. Значительная часть их вернулась после войны домой, но многие нашли здесь свою вторую родину.

Даже из этих неполных данных, сравнивая их с итогами переписи 1939 года, следует вывод о том, что в годы второй мировой войны население области пополнилось за счет депортированных на 34,5%. К исходу войны практически каждый третий человек в области был невольным и неполноправным его жителем.

Таким образом, национальная политика тоталитарного режима сыграла огромную роль в формировании национальной структуры населения, во всех областях и регионах нашей страны. Переселенческие потоки из разных районов бывшего Союза увеличили население республи-

ки и привели к появлению группы неместного населения.

Второй этап изменения этнической структуры казахстанского общества формировался в результате репрессивной политики тоталитарного режима. Трудно и сложно протекали устройство и жизнь переселенцев в годы войны, когда военные тяготы и решения давили все население. Тем не менее сочувствие и посильная помощь оказывались новоприбывшим, даже вопреки курсу властных структур. Прибывшие не были восприняты как чужаки, а тем более как враги. Сосланные и депортированные влились в общее течение жизни и ее стали частью.

Здесь возникает вопрос о механизмах этнического самосохранения, которые в полиэтническом окружении делятся на внутренние и внешние. Внутренние – это национальный характер, т.е. генетически присущие этносу качества и, прежде всего, связанные с ним корпоративность, коммуникабельность, способность к адаптации. Внешние – это степень позитивного и негативного воздействия среды, в которой живет диаспора. Касательно истории диаспор ряда народов, которые возникли в Казахстане в результате их депортации, их массовое насильственное переселение по принципу коллективной ответственности за национальную принадлежность было делом рук сценаристов и режиссеров из центра. Негативное воздействие среды, в которой они оказались в результате депортации, было связано с установками центра, его уровень не опустился дальше. Другими словами, судьба репрессированных народов, высланных в Казахстан, в условиях колоссального прессинга репрессивного и пропагандистского аппарата тоталитарного режима в значительной степени зависела от отношения к ним казахского народа. Депортированные народы сохранились как этносы, заняли достойное место среди граждан Казахстана во многом благодаря взаимопониманию и помощи со стороны казахов. Причем в единстве внутренних и внешних факторов этнического самосохранения в данном случае важную роль сыграл именно этот фактор, он помог сохраниться внутреннему, дал импульс его активному действию. Как свидетельствуют документы, депортированные народы прибывали в Казахстан в стрессовом состоянии, практически без средств существования на фоне оголтелой пропаганды, беспощадно клеймившей «этих подлейших агентов японско-германского фашизма, гнусных врагов народа, ставивших себе цель свержения Советской власти, закабаления казахского народа».

Наиболее крупный миграционный приток в республику произошел в период освоения целинных и залежных земель, который является третьим этапом формирования многонационального казахстанского общества. Десятилетие 1951-1960 гг. составляет особую страницу в истории формирования многонационального населения Казахстана.

На освоение этих земель (1954-1962 гг.) прибыло около 2 млн. «целинников», главным образом эмигрантов славянского происхождения. Всего на первом этапе освоения целины (1954-1956 гг.) в Казахстан прибыло более 640 тыс. человек, что составило 45,3% всего сельского населения, проживающего в Целинном крае. Лишь с 1968 года начал набирать силу миграционный отток. Имели место лишь инфильтрация мелких групп мигрантов на так называемые «комсомольские стройки».

В течение следующего, тридцатилетнего периода, с начала 60-х гг. до середины 80-х гг., этнодемографическое развитие республики характеризовалось устойчивыми темпами естественного прироста населения.

Самые высокие темпы роста в рассматриваемые в три десятка лет были у казахского народа. В 1970 году в сравнении с 1959 годом казахов стало больше на 51,1%, в 1979 году в сравнении с 1970 годом – на 24,9% и в 1989 году в сравнении с 1979 годом – на 23,6%. Значительно более низкими были темпы роста численности русского населения. Если в 60-х годах они немногим отличались от среднего республиканского уровня – русских в 1970 году в сравнении с 1959 годом стало больше на 39%, то в 70-х годах тем-

пы роста снизились в 4,6 раза и составили лишь 8,5% за 9 лет. В 1989 году в сравнении с 1979 годом темпы роста русских сократились еще в 2,2 раза, и их стало больше за целое десятилетие лишь на 3,9%.

Невысокими были темпы роста немецкого населения: за 1959-1970 гг. – 30%; за 1970-1979 гг. – 4,9% и за 1979-1989 гг. – 6,4%. В этот период наблюдается абсолютное сокращение численности украинского населения. В межпереписной период 1959-1970 гг. оно увеличилось на 22,6%, но зато к 1979 году в сравнении с 1970 годом украинское население сократилось на 3,8%, а за 1979-1989 гг. – еще на 0,2%. Темпы роста других народов оставались относительно высокими: за период 1959-1970 гг. – 32%; за 1970-1979 гг. – 9,1% и за 1979-1989 гг. – 15%. Отметим, что эти показатели в первую очередь обеспечиваются высокими темпами роста численности таких народов, как узбеки, уйгуры, турки и другие [7].

На протяжении многих десятилетий в Казахстане проживали представители разных этносов, и они выработали особый казахстанский менталитет, его особое духовное состояние. Оно выражается в непринятии обособленности, националистических крайностей. Казахстанцы дорожат сложившимся сообществом культур. Длительный опыт культурных контактов представителей различных этносов в Казахстане помог выработать сходные культурные ориентации большинства населения страны. Вместе с тем они способствовали созданию в Казахстане атмосферы межнациональной терпимости и взаимоуважения.

Литература

- 1 Абсаттаров М. Казахский этнос на перекрестке истории // Евразийское сообщество: экономика, политика, безопасность. – 1997. – № 4-5. – С. 13-14.
- 2 Из истории Русской Православной Церкви в Павлодарском Прииртышье 1919-1999. Сб. док. – Павлодар; НПФ «ЭКО», 1999. – С. 453.
- 3 Масанов Н.Э. История Казахстана: народы и культуры: учеб. пособие. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – С. 608.
- 4 ГАПО Ф.1. – Оп.1. – Д.155. – Л. 31.
- 5 Болтина В.Д. Депортация // Звезда Прииртышья. – 1997. – С. 3.
- 6 Шахаман З.Б. Социально-демографическое развитие населения Северного Казахстана в 1959-1989 гг.: автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. истор. наук. – Алматы, 2002. – С. 25.
- 7 Смаилова Г.К. Миграция населения Казахстана в 1959-1989 гг. // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2005. – №2. – С.154-158.

References

- 1 Absattarov M. Kazahskij jetnos na perekrestke istorii // Evrazijskoe soobshhestvo: jekonomika, politika, bezopasnost'. – 1997. – № 4-5. – S. 13-14.
- 2 Iz istorii Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi v Pavlodarskom Priirtysh'e 1919-1999. Sb. dok. – Pavlodar; NPF «JeKO», 1999. – S. 453.
- 3 Masanov N.Je. Istorija Kazahstana: narody i kul'tury: uceb. posobie. –Almaty: Dajk-Press, 2000. – S. 608.
- 4 GAPO F.1. – Op.1. – D.155. – L. 31.
- 5 Boltina V.D. Deportacija // Zvezda Priirtysh'ja. – 1997. – S. 3.
- 6 Shahaman Z.B. Social'no-demograficheskoe razvitie naselenija Severnogo Kazahstana v 1959-1989 gg.: avtoref. diss. na soisk. uchen. step. kand. istor. nauk. – Almaty, 2002. – S. 25.
- 7 Smailova G.K. Migracija naselenija Kazahstana v 1959-1989 gg. // Vestnik KazNU. Serija istoricheskaja. – 2005. – №2. – S.154-158.

Алмагамбетова А.
**Культурное сотрудничество
Казахстана с ООН**

В данной статье рассмотрены особенности одной из направлений внешней политики Казахстана – культурное сотрудничество с Организацией Объединенных Наций. Дается обзор работ, проведенных государством в рамках системы институтов Организации Объединенных Наций в сфере культуры. На основе официальных документов сессий, конференций и выступлений политических деятелей дается подробный анализ участия Казахстана в международном культурном диалоге. Казахстан сотрудничает с институтами ООН в области глобальной и региональной безопасности, в принятии мер для смягчения негативных экономических и гуманитарных последствий техногенных и экологических катастроф, в осуществлении международного сотрудничества для создания условий для устойчивого развития и поощрения уважения к правам человека, в решении глобальных проблем человечества и в сфере образования, науки и культуры. В этой работе проанализирована роль Казахстана в деятельности ЮНЕСКО, координирующим вопросы образования, науки и культуры в рамках Организации Объединенных Наций и процесс интегрирования в международное сообщество.

Ключевые слова: ООН, ЮНЕСКО, межкультурный диалог, Всемирное наследие, сотрудничество, памятные даты.

Almagambetova A.
**Cultural cooperation of
Kazakhstan with the United
Nations**

This article describes one of the features of foreign policy of Kazakhstan – cultural cooperation with the United Nations. Provides an overview of the work carried out by the State within the institutions of the United Nations in the field of culture. On the basis of official documents for the sessions, conferences and speeches of politicians gives a detailed analysis of Kazakhstan's participation in international cultural dialogue. Kazakhstan cooperates with the UN institutions in the field of global and regional security, to take measures to mitigate the negative economic and humanitarian consequences of technological and environmental disasters, to achieve international cooperation to create conditions for sustainable development and the promotion of respect for human rights, in solving global problems and in education, science and culture. In this paper we analyzed the role of Kazakhstan in UNESCO's activities, coordinating the issues of education, science and culture in the frames of United Nations and the process of integration into the international community.

Key words: United Nations, UNESCO, intercultural dialogue, World Heritage, cooperation, memorable dates.

Алмагамбетова А.
**Қазақстанның БҰҰ-мен мәдени
ынтымақтастығы**

Бұл мақалада Қазақстанның сыртқы саясатының маңызды бір бағыты – БҰҰ-мен мәдени ынтымақтастықтың ерекшеліктері қарастырылған. Мемлекеттің Біріккен Ұлттар Ұйымының мәдениет саласындағы институттары жүйесінде жүзеге асырған жұмыстарына шолу жасалған. Сессиялар, конференциялардың ресми құжаттары мен саяси қайраткерлердің сөйлеген сөздерінің негізінде Қазақстанның халықаралық мәдени диалог құру белсенділігіне толық талдау жасалған. Қазақстан БҰҰ институттарымен жаһандық және аймақтық қауіпсіздік, техногендік және экологиялық апаттардың келеңсіз экономикалық және гуманитарлық салдарын жеңілдету шараларын жүргізу, тұрақты дамуға жағдай жасау және адам құқықтарын сыйлауға ынталандыру үшін халықаралық ынтымақтастық, адамзаттың жаһандық мәселелерін шешу және білім беру, ғылым мен мәдениет салаларында бірігіп жұмыс істейді. Автор Біріккен Ұлттар Ұйымының аясында білім беру, ғылым мен мәдениет салаларына жауапты ЮНЕСКО жұмыстарындағы Қазақстанның рөлін және дүниежүзілік қауымдастықтағы ықпалдасу үдерісінің орнын зерделеген.

Түйін сөздер: БҰҰ, ЮНЕСКО, мәдениетаралық диалог, Дүниежүзілік мұра, ынтымақтастық, еске алу күндері.

КУЛЬТУРНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА С ООН

Культурное сотрудничество Казахстана с Организацией Объединенных Наций берет свое начало со времен вступления нашего государства в ее ряды. Агентством, координирующим вопросы образования, науки и культуры является ЮНЕСКО. В условиях глобализации мирового сообщества сотрудничество с международной организацией такого масштаба даст Казахстану только положительный опыт. Актуальность изучения такого вопроса состоит в рассмотрении необходимости установления и укрепления межкультурного диалога между разными нациями, сохранения культурных и природных памятников, а также важности сохранения культурной самоидентичности каждого государства. Эта проблема детально изучалась разными учеными, в частности политическими деятелями, дипломатами. Среди них такие деятели, как К.К. Токаев [5], А.Х. Арыстанбекова [2], Е.А. Идрисов [3], Е.Х. Казыханов [4], Б.С. Айтимова [1]. В их трудах освещены особенности многостороннего сотрудничества Казахстана с ООН, в том числе сотрудничество с ЮНЕСКО.

Начиная со вступления в ЮНЕСКО 22 мая 1992 года, Казахстан проводит активную политику укрепления сотрудничества с этой международной организацией и взаимодействия в ее рамках с другими государствами. За это время Республика Казахстан стала участником одиннадцати международных конвенций, заключенных под эгидой ЮНЕСКО. Также проводятся ратификационные процедуры, касающиеся Конвенции об охране нематериального культурного наследия. В декабре 2011 г. Указом Президента РК подписаны Законы РК «О ратификации Конвенции о мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности» и «О ратификации Международной конвенции об охране нематериального культурного наследия».

Бюро ЮНЕСКО в РК функционирует с декабря 1994 года. В 2001 году статус Бюро был повышен путем реорганизации в кластер-офис ЮНЕСКО для стран региона Центральной Азии: Казахстана, Кыргызстана и Таджикистана. В декабре 2001 года открыто Постоянное Представительство Республики Казахстан при ЮНЕСКО. Постоянным Представителем Казахстана при ЮНЕСКО является О.О. Сулейменов.

Казахстан в ходе 35-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО был избран в Исполнительный совет Организации на период 2009-2013 гг., а также других вспомогательных органов ЮНЕСКО: Межправительственный совет Международной программы Развития Коммуникации (IPDC), Международный координационный совет программы «Человек и Биосфера» (МАВ), Комитет по международным неправительственным организациям, Бюро Комитета по Штаб-квартире ЮНЕСКО. В 2013 г. Казахстан избран членом комитета всемирного наследия ЮНЕСКО на 2013-2017 годы [6].

Казахстан является учредителем двух региональных учреждений ЮНЕСКО: Международного института центральноазиатских исследований (г. Самарканд) и Международного института кочевых цивилизаций (г. Улан-Батор). Казахстанским правительством была учреждена Национальная комиссия РК по делам ЮНЕСКО, при содействии которой осуществляется ряд инициатив, направленных на сохранение и популяризацию в мире культурного и природного наследия нашей страны. Главой данной комиссии является И.Н. Тасмагамбетов.

Результатом взаимодействия Казахстана с ЮНЕСКО в данной сфере стало включение трех выдающихся памятников культурного и природного наследия Казахстана в Список Всемирного наследия ЮНЕСКО: в 2003 году – «Мавзолей Ходжи Ахмеда Яссауи», в 2004 году – «Петроглифы археологического ландшафта Тамгалы», а также Коргалжинский и Наурызумский заповедники в рамках номинации «Сары-Арка – степи и озера Северного Казахстана» в 2008 году.

В 2012 г. Коргалжинский и в 2013 г. Алакольский государственный природный заповедник были включены во Всемирную сеть биосферных резерватов ЮНЕСКО по программе «Человек и Биосфера» [6].

В рамках сотрудничества Казахстана с ЮНЕСКО ведется работа по подготовке казахстанских номинаций во Всемирный регистр документального наследия ЮНЕСКО «Память мира». К настоящему времени в данном регистре ЮНЕСКО от Республики Казахстан содержатся рукописи Ходжи Ахмеда Яссауи и его учеников, архивные материалы о деятельности международного антиядерного Движения «Невада – Семей», а также «Архивные фонды Аральского моря».

Важным направлением сотрудничества Казахстана с ЮНЕСКО в области культуры является реализация в стране в 2004-2011 гг. государственной программы «Культурное наследие», направленной на поощрение научных исследо-

ваний в области историко-культурного наследия Казахстана. В 2006 году в Штаб-квартире ЮНЕСКО в г. Париже состоялась официальная презентация данной программы. В рамках программы «Культурное наследие» проведены реставрационные работы на 19 памятниках истории и культуры в 12 областях республики [1, 3].

Также в ходе реализации данной программы проведены археологические исследования на 37 объектах – городищах, поселениях, стоянках, могильниках и курганах, расположенных на территории Казахстана. При раскопках в могильнике Талды Карагандинской области был найден золотой комплекс, представляющий собой уникальный шедевр ювелирного искусства древности – литые золотые поясные накладки сакского периода, датируемые VI в. до н.э. и изготовленные в традиционном скифо-сибирском зверином стиле.

В 2010 году силами казахстанских специалистов была завершена работа по реставрации Мавзолея Султана Бейбарса в г. Дамаск, Сирийская Республика. Также к концу 2011 года в Дамаске завершены работы по строительству историко-культурного центра и Мавзолея Аль-Фараби [6].

В целях изучения истории и этнографии Казахстана в 2010 году проведены 8 научно-прикладных исследований, среди них такие работы, как «Казахская домбыра: история, музыкальный строй, акустические особенности», «Музейные источники по духовной культуре казахов XIX – начало XX века: книжное дело, религия, образование», «Паремиологический фонд казахского народа – особая система традиционных этнокультурных категорий и понятий: пословицы, поговорки и назидания» (этнокультурный словарь)» [6].

23 августа 2013 г. в г. Астане состоялся Международный форум по случаю инаугурации Международного десятилетия сближения культур (МДСК) на 2013-2022 гг., призванный стать отправной точкой для активизации усилий международного сообщества по развитию межкультурного диалога в рамках МДСК.

14-16 октября 2013 г. в г. Алматы состоялся Международный форум по Великому Шелковому пути (ВШП), основной целью форума стало переосмысление общего культурного наследия Шелкового пути и его потенциала для углубления международного научно-культурного и гуманитарного сотрудничества в рамках Международного десятилетия сближения культур (2013-2022 гг.) [7].

Продвижение казахстанских заявок в Календарь памятных дат и событий ЮНЕСКО также является приоритетным направлением

взаимодействия с Организацией. Так, в данный календарь вошли: 150-летие со дня рождения Абая Кунанбаева, 100-летие Мухтара Ауэзова, 1500-летие основания города Туркестана, 500-летие Мухаммад Хайдара Дулати, 100-летие со дня рождения Сабита Муканова и Каныша Сатпаева, 2000-летие города Тараза, 200-летие Махамбета Утемисова, 100-летие Габита Мусрепова, 100-летие со дня рождения ученого Алкея Маргулана, 100-летие со дня рождения Абиляхана Кастеева, 100-летние юбилеи композитора Ахмета Жубанова и ученого Акжана Машани, 500-летний юбилей эпоса «Кыз-Жибек», 100-летие со дня рождения казахстанского ученого У. Ахмедсафина (2012 г.), 100-летие со дня рождения Ш. Айманова (2014 г.) и 100-летие со дня рождения М. Габдулина (2015 г.).

С 2008 года по инициативе Казахстана проводится серия Международных конференций

«Великие переселения народов (ВПН)», направленная на изучение исторических причин и обстоятельств современного расселения народов на планете. В 2008 году в штаб-квартире ЮНЕСКО в г. Париже, в декабре 2011 года в стенах Колумбийского университета в г. Нью-Йорке, США, проведена Вторая конференция на тему «Заселение Америки до Колумба», третья конференция «Заселение Юго-Восточной Азии и Дальнего Востока» состоялась 5-6 декабря 2013 года в Университете Ханянг г. Сеуле, Республика Корея [6].

В заключение хочется сказать, что культурное сотрудничество Казахстана и ООН необходимо для получения международного опыта по сохранению культурных памятников, популяризации взаимопонимания и уважения к разнообразию культур, к правам и равноправному достоинству между народами посредством межкультурного диалога.

Литература

- 1 Айтимова, Б. Казахстан – ООН: 20 лет партнерства во имя мира, безопасности и развития [Электронный ресурс]// Информ. портал i-news. – Алматы, 2011. – URL: http://i-news.kz/news/2011/11/12/6137741-kazakhstan_oon_20 лет_partnerstva_vo_imya.html(дата обращения: 28.10.13).
- 2 Арыстанбекова, А.Х. Казахстан в ООН: история и перспективы [Текст]. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 434, с.
- 3 Идрисов, Е. Казахстан в ООН: на службе мира и прогресса // Каз. правда – 2013. – 26 октября (№ 302 (27576)) – <http://kazpravda.kz/?p=10933>
- 4 Казыханов, Е. Казахстан и ООН: новые горизонты сотрудничества [Текст] // Новости недели. – 2003. – 19-25 февраль (№7). – С. 12.
- 5 Токаев, К.К. Внешняя политика РК в период становления нового мирового порядка: диссер.... д-ра. полит. наук. – М., 2001. – 263 с.
- 6 Cooperation between the Republic of Kazakhstan and the UNESCO. Culture. [Electronic recourse]/Site of National Commission of the Republic of Kazakhstan for UNESCO and ISESCO. – http://unesco.natcom.kz/ru/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=8&Itemid=21
- 7 The Director-General Launches the International Decade for the Rapprochement of Cultures in Kazakhstan. [Electronic recourse]/Site of UNESCO. – http://www.unesco.org/new/en/unesco/about-us/who-we-are/goodwill-ambassadors/news-single-view/news/the_director_general_launches_the_international_decade_for_the_rapprochement_of_cultures_in_kazakhstan/#.U0LlhKLnC4I

References

- 1 Ajtimova, B. Kazakhstan – OON: 20 let partnerstva vo imja mira, bezopasnosti i razvitija [Jelektronnyj resurs]// Inform. portal i-news. – Almaty, 2011. – URL: http://i-news.kz/news/2011/11/12/6137741-kazakhstan_oon_20 лет_partnerstva_vo_imya.html(data obrashhenija: 28.10.13).
- 2 Arystanbekova, A.H. Kazakhstan v OON: istorija i perspektivy [Tekst]. – Almaty: Dajk-Press, 2004. – 434, s.
- 3 Idrisov, E. Kazakhstan v OON: na sluzhbe mira i progressa // Kaz. pravda – 2013. – 26 oktjabrja (№ 302 (27576)) – <http://kazpravda.kz/?p=10933>
- 4 Kazyhanov, E. Kazakhstan i OON: novye gorizonty sotrudnichestva [Tekst] // Novosti nedeli. – 2003. – 19-25 fevral' (№7). – S. 12.
- 5 Tokaev, K.K. Vneshnjaja politika RK v period stanovlenija novogo mirovogo porjadka: disser.... d-ra. polit. nauk. – M., 2001. – 263 s.
- 6 Cooperation between the Republic of Kazakhstan and the UNESCO. Culture. [Electronic recourse]/Site of National Commission of the Republic of Kazakhstan for UNESCO and ISESCO. – http://unesco.natcom.kz/ru/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=8&Itemid=21
- 7 The Director-General Launches the International Decade for the Rapprochement of Cultures in Kazakhstan. [Electronic recourse]/Site of UNESCO. – http://www.unesco.org/new/en/unesco/about-us/who-we-are/goodwill-ambassadors/news-single-view/news/the_director_general_launches_the_international_decade_for_the_rapprochement_of_cultures_in_kazakhstan/#.U0LlhKLnC4I

Успанова Д.К
Значение английской революции в формировании парламентской демократии в Европе

В статье отображается ход и значение революции, повлекшей за собой серьезные изменения не только в Англии, ее влияние на Европу в целом. Отображен ряд вопросов, который и стал причиной революции, схожесть и близость проблем не только в Англии, но и в мире в изучаемый период. Затрагивается острый религиозный вопрос о значении англиканской церкви и ее влиянии. Революция разделена на этапы, что позволяет подробно рассмотреть сложившуюся ситуацию к 1640 году и последующие годы перестройки. На первом этапе революции остро поставлен вопрос противостояния короны и парламента, решение которого приводит к потрясшему мир итогу казни Карла I. Второй этап революции демократический, принесший миру ряд законопроектов, актуальных и востребованных на сегодняшний день. Показана борьба между политическими силами Англии XVII века, движение индепендетов, роль джентри и виггов. Первые документы акты о равенстве и правах народа, принятые в Англии в целом, повлиявшие на становление демократических основ в ряде стран Европы и мира.

Ключевые слова: англиканская церковь, индепендент, конституционная монархия, революция, абсолютизм, парламент, демократия.

Uspanova D.
Meaning of the English Revolution in the formation of parliamentary democracy in Europe

The issue shows the status and importance of the English Revolution which brought about serious changes not only in England, but also its impact on Europe as a whole. Displayed a series of questions, which was the cause of the revolution, the similarity of problems not only in England, but in the world in the study period. Affected by sharp religious question of the significance of the Church of England and its impact. The revolution is divided into stages, which allows to consider in detail the situation in 1640 and subsequent years of change. On the first stage of revolution the question of opposition of crown and parliament, a decision over of that is brought to shock by the world to the result, is sharply put – execute Carl I. The second stage of revolution is democratic, bringing to the world the row of bills actual and highly sought to date. A fight between political forces of England of XVII century, motion of independence, role of gentry and v ggo, is shown. First documents, acts about equality and rights for people are accepted in England on the whole influencing on becoming of democratic bases in a number of countries of Europe and world.

Key words: England, a constitutional monarchy, revolution, absolutism, parliament, democracy.

Успанова Д.
Еуропада парламенттік демократияны қалыптастыруда ағылшын революциясының маңызы

Мақалада Англия ғана емес, сонымен қатар Еуропаға әсерін тигізіп, байыпты өзгерістерге алып келген революцияның барысы мен маңызы қарастырылады. Революцияның себептерін анықтайтын мәселелер, сол кезеңдегі Англияның ғана емес, барлық әлемге ұқсас және жақын мәселелер қарастырылады. Күрделі діни мәселе, соның ішінде ағылшын шіркеуінің маңызы және оның әсері туралы мәселелер де көрініс тапқан. Революция кезеңдерге бөлінген, аталмыш кезеңдер 1640 жылдан және кейінгі жылдарда қалыптасқан жағдайды зерттеуге мүмкіндік береді. Революцияның бірінші кезеңінде корона және парламенттің арасындағы қарама-қайшылықтар қарастырылады, соның нәтижесі әлемді дүрілдетті, ол I Карлдың қаза табуы. Революцияның екінші кезеңі демократиялық, бірнеше бейбіт алып келген заң жобалары қабылданды, олар қазіргі уақытқа дейін өзінің өзектілігін жоғалтпады. XVII ғасырдағы Англиядағы саяси күштер арасындағы күрестер қарастырылған: индепендеттердің қозғалысы, джентри және вигтардың рөлдері. Халықтардың теңдігі және құқығы туралы алғашқы қабылданған актілер бірнеше Еуропа елдері және әлемде демократиялық негіздерінің қалыптасуына әсерін тигізді.

Түйін сөздер: ағылшын шіркеуі, индепендент, конституциялық монархия, революция, абсолютизм, парламент, демократия.

**ЗНАЧЕНИЕ
АНГЛИЙСКОЙ
РЕВОЛЮЦИИ
В ФОРМИРОВАНИИ
ПАРЛАМЕНТСКОЙ
ДЕМОКРАТИИ
В ЕВРОПЕ**

Победоносная Английская революция XVII века, положившая начало формированию правовой системы Великобритании, привела к утверждению капитализма и установлению буржуазного строя в Англии. Будучи первой революцией европейского масштаба, она открыла эру крушения феодального строя в Европе, положив начало смене феодальной формации капиталистической. Именно с нее начинаются революции в Европе, определившие будущее.

В начале XVII века, развиваясь в благоприятных условиях, Англия выглядела в некотором отношении страной гораздо более буржуазной, чем феодально-крепостнической. «Политико-экономический облик общества предреволюционной Англии определял два хозяйственных уклада: уклад новый – капиталистический и уклад традиционный, унаследованный – феодальный» [1]. Огораживания и обезземеливание успели разложить сельскую общину и пролетаризировать значительную часть крестьянства. Больших успехов достигла промышленность и морская торговля. За столетие, предшествующее революции, Англия в 14 раз увеличила добычу каменного угля и добычу железной руды. Широкое развитие получает кораблестроение. Главным предметом экспорта явилась уже не шерсть, а готовое сукно.

Предметом острой критики становится система управления страной: внесудебная юстиция, сосредоточенная в политических трибуналах, постоянные насилия над судами общего права, солдатские посты в домах частных лиц, жалкое состояние вооружённых сил, особенно военно-морского флота, игнорирование парламента. Глубокое недовольство существующим порядком захватило английскую деревню, в особенности копигольдеров, составлявших не менее половины крестьянства. Произвольным увеличением земельной ренты, непомерной величины платежами, взыскиваемыми при переходе земли по наследству, землевладельцы либо вовсе сгоняли крестьян с земли, либо превращали их в издольщиков, работающих на чужой земле за часть урожая. Заодно с копигольдерами были и батраки – наиболее приниженная и эксплуатируемая часть английского крестьянства.

Признаки революционной ситуации обнаруживались повсюду – в крестьянских выступлениях и рабочих «беспорядках», в открытом сопротивлении налоговому обложению, в деятельности разного рода религиозных сект, настаивавших на разрыве с официальной церковью. Кризисная ситуация со всей резкостью обнаруживалась и в парламенте после того, как Яков I стал вводить новые налоги и пошлины без разрешения парламента, который рассматривал лишь как подсобный институт, возникший и функционирующий по милости короля, обладающего абсолютной властью божественного происхождения [1, с. 32].

В 1611 г. парламент был распущен до срока, четыре его члена посажены в тюрьму. На напоминание о «правах парламента» король ответил, что есть только милости, которые могут быть даны и могут быть отобраны. Ответ оппозиции был однозначен: верховная власть принадлежит не королю вне парламента, а королю в парламенте, т.е. получившему поддержку обеих палат. Яков I, наоборот, в соответствии со своей доктриной абсолютной власти короля считал своим правом обходиться в обоих случаях без совета парламента и, более того, подтвердил эту доктрину на практике, не созвав после роспуска парламента 1611 г. вплоть до 1621 г. ни одного парламента. Это была, по существу, новая для Англии форма абсолютной монархии, которая имитировала французский образец. Нарушилась былая гармония между короной и парламентом. А противоречия между буржуазией и новым дворянством, с одной стороны, и феодальной монархией – с другой, приняли форму конституционного конфликта между королем и парламентом, решение которого, в свою очередь, принесет миру новый формат политического строя.

Еще одной важной предпосылкой общественно-политического конфликта стали религиозные противоречия. Политика абсолютистского правительства была направлена на укрепление позиции англиканской церкви и практически на принуждение общества участвовать в культе государственной церкви. Принудительность религиозной политики распространилась и на иностранцев, что влекло разрыв финансовых и торговых отношений с Голландией, столь важных для Англии той поры. Кризис отношений абсолютистской государственности и общества обрёл конкретный вид противостояния короны и парламента. Противники абсолютизма выступали за буржуазные преобразования, но революционный лагерь не был однородным, и в

ходе разрастающегося политического конфликта определились три течения: пресвитериане, индепенденты и левеллеры. Пресвитерианское течение, объединявшее крупную буржуазию и верхушку джентри, составляло правое крыло революции. Их максимальным требованием было ограничение королевского произвола и установление конституционной монархии с сильной властью короля. Религиозно-политическая программа пресвитериан предусматривала очищение церкви от пережитков католицизма, ее реформу по шотландскому образцу и утверждение во главе церковно-административных округов пресвитеров из наиболее состоятельных граждан. Пресвитериане захватили и удерживали власть в период 1640-1648 гг., который сопровождался вначале мирным, или «конституционным», развитием революции, а затем переходом к гражданской войне.

Индепенденты, политическим лидером которых стал Оливер Кромвель, являлись в основном представителями среднего и мелкого дворянства, средних слоев городской буржуазии. Они добивались как минимум установления ограниченной, конституционной монархии. Их программа предусматривала также признание и провозглашение неотъемлемых прав и свобод подданных, прежде всего свободы совести для протестантов и свободы слова [2]. Индепенденты выдвигали идею упразднения централизованной церкви и создания независимых от административного аппарата местных религиозных общин. Индепендентское течение было самым пестрым и неоднородным по составу. Индепендентский радикальный этап революции (1649-1660 гг.) связан с упразднением монархии и установлением Республики (1649-1653 гг.), переродившейся затем в военную диктатуру (1653-1659 гг.), которая привела, в свою очередь, к реставрации монархии.

В ходе революции из индепендентского течения выделились так называемые левеллеры, которые стали пользоваться наибольшей поддержкой среди ремесленников и крестьян. В своем манифесте «Народное соглашение» (1647 г.) левеллеры выдвинули идеи народного суверенитета, всеобщего равенства, требовали провозглашения республики, установления всеобщего мужского избирательного права, возврата огороженных земель в руки общин, реформы сложной и громоздкой системы «общего права» [1, с. 15]. Идеи левеллеров заняли важное место в дальнейшей идейно-политической борьбе с феодальным строем. Вместе с тем, выступая

за неприкосновенность частной собственности, левеллеры обошли основное требование крестьянства об упразднении копигольда и власти лендлордов. Наиболее радикальную часть левеллеров составили диггеры, представлявшие беднейшее крестьянство и пролетарские элементы города и деревни. Они выступали с требованием уничтожения частной собственности на землю и предметы потребления. Социально-политические взгляды диггеров являлись разновидностью крестьянского утопического коммунизма, однако их влияние на ход событий было незначительным. Но через такой огромный период времени мы сегодня можем отметить, что все детали, кажущиеся на тот момент не ключевыми, именно ими и являются. Политическая картина с огромным количеством позиций и сторон не могла не повлиять на итог всей революции.

Выступавший за сохранение существующих порядков лагерь сторонников короля составляли придворная аристократия и феодальное дворянство, а также обладавшая большими материальными богатствами и значительным влиянием среди части населения англиканская церковь. Силы не были равны, но уже стали явными позиции всех сторон. Английская революция на первом этапе развивалась в виде противостояния короля и парламента. В 1628 г. парламент принимает «Петицию о праве», содержащую идею буржуазной конституционной монархии. В этом документе были отражены главные вопросы: о правах короля в отношении жизни и имущества подданных, о неприкосновенности частной собственности. Ссылаясь на Великую хартию вольностей, Петиция напоминала, что ни один английский подданный не может быть схвачен, заключен в тюрьму, лишен земли или изгнан без судебного приговора. В пятой статье указывалось, что Хартии также противоречит деятельность Звездной палаты и Высокой комиссии. Далее Петиция возражала против систематического постоя солдат и матросов у населения, против введения военного положения. Отмечая многочисленные случаи смертных приговоров, выносимых судами вопреки обычаям страны, Петиция отмечала, что истинные преступники в лице высших сановников остаются безнаказанными [4]. Требования парламента привели к его роспуску и длительному правлению Карла I (1629-1640 гг.). Годы беспарламентского правления (1629-1640 гг.) характеризовались полным произволом королевской власти. Карл I для пополнения казны единолично вводил все новые поборы и штрафы, пресекая недовольство в ст-

ране с помощью чрезвычайных судов. Военные неудачи и недостаток средств вынудили Карла I созвать парламент. Этот парламент, работавший с 13 апреля по 5 мая 1640 г., вошел в историю под названием Короткого. В ряде вопросов были расхождения, в следствии чего он был распущен. После роспуска строптивного парламента положение Карла I стало еще более критическим. Осознав, что без парламента не удастся разрешить военный и политический кризис, король в ноябре 1640 г. созвал новый парламент, оказавшийся Долгим: он просуществовал до 1653 г. С деятельности Долгого парламента начинается первый этап революции – конституционный. В 1641 г. были приняты акты, ограничивающие полномочия Тайного совета в области судопроизводства и системы чрезвычайных трибуналов, прежде всего Звездной палаты и Высокой комиссии. Серия актов, принятых летом 1641 г., провозгласила неприкосновенность имущества подданных и лишала короля права произвольно налагать различные штрафы и налоги. Все принятые Долгим парламентом документы ограничивали королевскую власть и содействовали утверждению конституционной монархии. С середины 1641 г. ввиду усиливающейся конфронтации сил Долгий парламент берёт на себя исполнение правительственных функций. Парламент самовольно распоряжается казной и военными делами. Долгий парламент объявляет распущенной королевскую армию и создаёт парламентскую. В парламентской армии выдвинулась плеяда талантливых генералов, среди которых одним из наиболее видных стал Оливер Кромвель [3].

На первом этапе войны преимущество оказывается на стороне королевской армии, лучше обученной и вооруженной. Неудачи парламентской армии вынудили осуществить ее реорганизацию по плану, предложенному генералом О. Кромвелем. В результате реформы была создана армия, названная «новой моделью». Эти меры привели к превращению парламентской армии в боеспособную силу, в результате чего в 1646 г. королевские войска потерпели поражение, а король бежал в Шотландию, где и был выдан парламенту. Новое дворянство (джентри) и буржуазия считали революцию в основном законченной: их главные цели были достигнуты. Из партии индепендентов выделилась самостоятельная партия «уравнителей» – левеллеров.

К лету 1646 г. сложились основные конституционные требования левеллеров. В документе, названном «Ремонстрация многих тысяч

граждан», содержалась развёрнутая программа демократического этапа революции. На этом этапе революции левеллеры выступили глашатаями республиканизма, основанного на принципах народовластия, и тем самым указали путь к углублению демократического содержания революции.

Всё отчетливее становились расхождения между парламентом и армией. Для заседавших в парламенте пресвитериан революция, по сути, была завершена. Их вполне устраивала идея верховенства парламента, который осуществляет власть в стране вместе с королем, т.е. идея политического строя по типу конституционной монархии. Индепенденты и особенно левеллеры требовали более радикальных реформ.

В битве при Престоне Кромвель нанёс решительное поражение шотландцам и английским роялистам. 1 декабря 1648 король был взят под стражу. Армия снова заняла Лондон и окончательно очистила Долгий парламент от пресвитерианского большинства 23 декабря 1648 г. палата общин выпускает постановление, в котором говорится, что король является главным виновником всех несчастий страны. 4 января палата общин принимает при закрытых дверях постановление, передававшее ей всю полноту власти: она становится носителем верховной власти в Англии, постановления которой имеют силу закона без согласия короля и палаты лордов. В документе говорилось о том, что общины Англии, заседающие в парламенте, объявили, что народ после бога является первоисточником всякой справедливой власти, и общины Англии, заседающие в парламенте, будучи избранными и представляющими народ, имеют высшую власть в этой стране. 6 января 1649 года был учрежден Верховный суд для рассмотрения дела короля. 30 января Карл Стюарт как «изменник и тиран» был казнён на глазах толпы, собравшейся перед дворцом Уайтхолл. Казнь короля стала заключительным, формально-юридическим завершением установления в Англии республики.

19 мая 1649 Англия стала республикой, верховная власть в которой принадлежала однопалатному парламенту, в действительности же республика 1649 оказалась индепендентской олигархией. Исполнительную власть осуществлял Государственный совет, состоявший из «грандов» и их парламентских единомышленников. Установление республики, как наиболее демократической в существующих условиях формы правления, стало вершиной революции. В течение 11 лет после установления респуб-

лики власть безраздельно находилась в руках буржуазно-двойственных группировок. «Охвостье» Долгого парламента, продолжая дискуссии и оформляя парламентскими актами волю господствующих классов, фактически передоверило управление страной Государственному совету и верхушке армии во главе с Кромвелем [5]. Кромвель был главнокомандующим армии и флота, он контролировал финансы и суд, руководил внешней политикой и в перерывах между сессиями парламента издавал ордонансы, имевшие силу закона. Идея писаной конституции была новой для Англии. Конституция от 13 декабря 1653г. устанавливала внешне республиканскую, а по сути – диктаторскую систему власти, наделив протектора столь широкими полномочиями, фактически она являлась прямой подготовкой реставрации монархии. Кромвель разогнал 1-й (1654-55 гг.) и 2-й (1656-58 гг.) парламента протектората, согласился в 1657 году с восстановлением палаты лордов и едва не возложил на себя английскую корону. С этого времени начинается движение вспять – от республики к монархии. Вскоре после смерти Кромвеля его режим потерпел крушение. Назначенный преемником отца Ричард Кромвель не сумел удержать власть, и в 1659 г. его вынудили отречься от звания, и в Англии формально была восстановлена республика. Однако, напуганные усилением демократического движения буржуазия и новое дворянство стали склоняться к традиционной монархии. Обязанная своим установлением народным массам, республика ничего для них не сделала. В этом главная причина ее слабости, что и предопределило ее гибель [2, с. 12]. В 1660 г. совершилась реставрация Стюартов, которые согласились санкционировать основные завоевания буржуазной революции, обеспечивавшие буржуазии экономическое господство. Это повлекло за собой восстановление прежней избирательной системы, прежней палаты лордов, палаты общин, а также англиканской церкви. Парламент представляют две партии: тори (консерваторы) и виги (либералы), возникновение которых положило начало буржуазной двухпартийной системе. Обе группировки были ещё не оформлены в организационном отношении, и в последующем прошли ряд партийных размежеваний и переходов части их членов из одной группировки в другую. Виги в 1679 добились принятия Акта о лучшем обеспечении свободы подданных и о предупреждении заточений за морями (Habeas Corpus Act), что являлось определенным успехом оппозиции в борьбе с

проявлениями королевского произвола. Закон был призван ограничить возможности тайной расправы короля со сторонниками оппозиции, но на деле приобрел более общее значение. Он упростил и упорядочил процедуру получения судебного приказа о предварительной доставке арестованного лица в суд для решения вопроса о пребывании под стражей. Любой подданный, задержанный за «уголовное или считаемое уголовным» деяние (исключая государственную измену и тяжкое уголовное преступление), имел право лично или через представителей обратиться в суд с письменной просьбой выдать приказ «Habeas Corpus», адресованный должностному лицу, в ведении которого находился арестованный. Закон также предусматривал ответственность должностных лиц, судей за неисполнение его предписаний, заключающаяся в наложении на виновного высоких штрафов в пользу заключённого и освобождение от должности [6]. Акт 1679 г. наряду с Великой хартией приобрел значение одного из основных конституционных документов Англии, содержащих ряд принципов справедливого и демократического правосудия: презумпции невиновности, соблюдения законности при задержании, быстрого и оперативного суда, совершаемого с «надлежащей судебной процедурой» и по месту совершения проступка. В то же время можно отметить и историческую ограниченность этого закона. В 1688 г. тори виги, временно объединившись, совершили дворцовый переворот с целью замены Якова II более «удобным» монархом, названным впоследствии «Славной революцией». Она, по существу, завершила оформление компромисса между фактически господствующей буржуазией и официально правящей земельной аристократией,

который главным образом заключался в том, что политическая власть в центре и на местах оставалась в основном в руках знатных землевладельцев в обмен на гарантии соблюдения интересов финансовой верхушки буржуазии. Важнейшим политическим результатом такого компромисса стало утверждение в Англии конституционной монархии, получившей закрепление в двух актах парламента: Билле о правах 1689 г. и Акте об устройении 1701 г. Билль о правах 1689 г. резко ограничил прерогативы короны и гарантировал права парламента. Он устанавливал свободу слова и прений в парламенте, свободу выборов в парламент, право обращения подданных с петицией к королю. Срок полномочий парламента был определен в 3 года, впоследствии был увеличен до 7 лет [7]. Согласно Биллю о правах, король продолжал участвовать в законодательной деятельности, также ему предоставлялось право абсолютного вето. Акт об устройении или «Закон о престолонаследии», принятый в 1701 г., устанавливал порядок престолонаследия и содержал дальнейшие уточнения компетенции законодательной и исполнительной власти. Для развития конституционного строя Англии важное значение имели следующие положения этого документа: установление принципа контра-сигнатуры, согласно которому акты, издаваемые королем, были действительны только при наличии подписи соответствующего министра; установление принципа несменяемости судей: отстранить их от должности можно было только по решению парламента. Это правило провозглашало отделение судебной власти от исполнительной [8]. Таким сложным был путь Англии через революцию к становлению нового режима и созданию государства нового образца.

Литература

- 1 Барг М.А. Великая Английская революция в портретах её деятелей. – М.: Мысль, 1991. – С. 249.
- 2 Соловьев Е. Оливер Кромвель. Его жизнь и политическая деятельность. – Litres, 2013. – С. 260.
- 3 Самсонова Т.Н. Английская буржуазная революция и представления о равенстве // Вестник МГУ. Серия социология и политология. – 2002. – № 3. – С. 107.
- 4 4. Петиция о правах // vostlit.info: средневеков.ист.источники – изд. 2008 URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/XVII/1620-1640/Petition_rechte_1628/text1.phtml?id=4843 (дата обращения 20.02.2015)
- 5 5. Кертман Л.Е. География, история и культура Англии: учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. – М.: Высш. Школа, 1979. – 384 с.
- 6 6. Habeas corpus act // press-pubs.uchicago.edu 2000 URL: http://press-pubs.uchicago.edu/founders/documents/a1_9_2s2.html (дата обращения 24.02.2015).
- 7 Билль о правах // Avalon.law.yale.edu – изд. 2008
- 8 http://avalon.law.yale.edu/17th_century/england.asp (дата обращения 22.02.2014)
- 9 Дэниел К. Англия. История страны / Кристофер Дэниел; [пер. с. Англ.] ю – М.: Эксмо; Спб.: Мидгард, 2008. – 480 с.: ил. – (Биографии великих стран).

References

- 1 Barg M.A. Velikaja Anglijskaja revoljucija v portretah ejo dejatelej. – M.: Mysl', 1991. – S. 249.
- 2 Solov'ev E. Oliver Kromvel'. Ego zhizn' i političeskaja dejatel'nost'. – Litres, 2013. – S. 260.
- 3 Samsonova T.N. Anglijskaja buržuaznaja revoljucija i predstavlenija o ravenstve // Vestnik MGU. Serija sociologija i politologija. – 2002. – № 3. – S. 107.
- 4 Peticija o pravah // vostlit.info: srednev.ist.istochniki – izd. 2008 URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/XVII/1620-1640/Petition_rechte_1628/text1.phtml?id=4843 (data obrashhenija 20.02.2015)
- 5 Kertman L.E. Geografija, istorija i kul'tura Anglii: ucheb. posobie. – 2-e izd., pererab. – M.: Vyssh. Shkola, 1979. – 384 s.
- 6 Habeas corpus act // press-pubs.uchicago.edu 2000 URL: http://press-pubs.uchicago.edu/founders/documents/a1_9_2s2.html (data obrashhenija 24.02.2015).
- 7 Bill' o pravah // Avalon.law.yale.edu – izd. 2008
http://avalon.law.yale.edu/17th_century/england.asp (data obrashhenija 22.02.2014)
- 8 Djeniel K. Anglija. Istorija strany / Kristofer Djeniel; [per. s. Angl.] ju – M.: Jeksmo; Spb.: Midgard, 2008. – 480 s.: il. – (Biografii velikih stran).

Кодекова Г.С.

**Польско-немецкие отношения
в европейской системе
международных отношений
в период с 1918–1933 гг.**

В статье на основе анализа исследовательских работ иностранных авторов по польско-немецким, польско-французским и польско-британским отношениям дается характеристика и обзор внешнеполитического положения Польши после Первой мировой войны и ее отношения с главным соседом Германией в период становления независимой Второй Речи Посполитой и до прихода к власти Гитлера. Главное внимание обращается на первые годы независимого существования Польши и попытки построения внешнеполитической стратегии в послевоенной Европе, а также динамику изменения польско-немецких отношений в разрезе европейской системы международных отношений. Также рассматривается вопрос урегулирования послевоенного положения европейских стран и дальнейшее развитие отношений стран-участниц войны с Германией. На основе изученных работ были сделаны выводы по ключевым моментам польско-немецких отношений начиная с Локарнского соглашения и до ее частичного урегулирования.

Ключевые слова: послевоенное урегулирование, первая мировая война, дипломатия, переговоры, Лига Наций, Локарнское соглашение.

Kodekova G.S.

**Polish-German relations in
Europe system of international
relationships between 1918-1933**

The article based on analysis of research of foreign authors in Polish-German, Polish-French and Polish-British relations. Describes and review foreign policy position of Poland after World War I and its relations with the main neighbor Germany during the formation of an independent Second Polish Republic until the coming Hitler to power. The main attention is drawn to the first years of independent existence of Poland and the attempts to construct a foreign policy strategy in the post-war Europe, as well as the dynamics of change of the Polish-German relations in the context of the European system of international relations. Also considered the post-war settlement provisions of the European countries and the further development of relations between the states-participants of war with Germany. Based on the study of the work, conclusions were drawn on the key moments of the Polish-German relations since the Locarno Agreement and to its partial adjustment.

Key words: Poland, Germany, diplomacy, negotiation, League of Nations, Locarno Treaties.

Кодекова Г.С.

**1918-1933 жылдарындағы
халықаралық қатынастардың
Еуропалық жүйесіндегі
поляк-неміс қатынастары**

Мақалада шетелдік авторлар еңбектерінің талдау негізінде поляк – неміс, поляк – француз, поляк – британ қатынастарының тарихы, Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Польшаның сыртқы саяси жағдайы, оның басты көршілесі Германияның, тәуелсіз Екінші Речь Посполитаяның қалыптасу кезеңіндегі және Гитлердің билікке келуіне дейінгі қатынастары қарастырылады. Польшаның тәуелсіз кезеңіндегі алғашқы жылдарындағы және Еуропаның соғыстан кейінгі сыртқы саяси стратегиясының құрылуына басты назар аударылады, сонымен қатар халықаралық қатынастардың Еуропалық жүйесі аясындағы поляк-неміс қатынастарының өзгеру динамикасы талданады. Сонымен қатар Еуропа елдерінің соғыстан кейінгі жағдайының реттелуі және Германиямен соғысқа қатысқан елдерінің қатынастарының дамуы қарастырылады. Зерттелген жұмыстардың негізінде поляк-неміс қатынастары Локарн келісімшарттарынан бастап оның жеке мәселелерінің реттелуіне дейінгі маңызды аспектілерді қамтиды.

Түйін сөздер: соғыстан кейінгі реттелу, Бірінші дүниежүзілік соғыс, дипломатия, келісімшарт, Ұлт Лигасы, Локарн шарты.

**ПОЛЬСКО-НЕМЕЦКИЕ
ОТНОШЕНИЯ
В ЕВРОПЕЙСКОЙ
СИСТЕМЕ
МЕЖДУНАРОДНЫХ
ОТНОШЕНИЙ
В ПЕРИОД
С 1918–1933 гг.**

Первая мировая война, потрясшая мир в начале XX века, явилась одной из самых масштабных и разрушительных войн человечества. Она изменила мировые порядки, разрушила системы и уничтожила ценности, существовавшие сотни лет. Все выше изложенное – небезызвестный факт, и редко, кто поспорит с тем, что, кроме жертв и разрушений, ничего более война не приносит. Тем не менее Первая мировая война привнесла свои коррективы, которые, как мы можем наблюдать, были необходимы человечеству. Одной из первых таких изменений можно считать появление в Европе интеллектуальных концептов, призванных обеспечить мир и стабильность [1]. Соблюдение миропорядка со страниц деклараций и соглашений должно было перейти к реальным действиям. Однако существовали и другие необходимые изменения, но были ли они продиктованы временем или же явились следствием чьих-то политических интересов, судить сложно. Ясным было лишь одно – карта мира снова претерпевала изменения. На этот раз «разделенным» суждено было воссоединиться. Чехословакия, Венгрия Югославия и, наконец, Польша получили независимость. Для них начиналась новая жизнь, жизнь без разделов и зависимости. Сто двадцать пять лет не существовавшая как единое государство, Польша вновь обрела независимость и немедленно начала строительство нового государства.

Вновь появившаяся на карте мира II Речь Посполитая, обладала всеми атрибутами независимого государства, наиболее важным из которых являлась возможность самостоятельного ведения внешней политики. ни одно систематическое исследование европейских международных отношений межвоенного периода не оставляет без внимания внешнеполитические действия центральных стран по отношению к Польше, в частности политику третьего рейха. Однако если учесть тот факт, что с 1918 года ноября месяца Польша становилась независимым государством, то говорить о Польше как о жертве политических игр центральных стран было бы не корректным, ведь все последующие действия, принятые решения и сделанные ходы были результатом работы доверенных лиц – членов избранного правительства II Речь Посполитой. Все принятые внешнеполитические курсы, внутренняя политика и развитие экономики

определялись непосредственно ими. Таким образом, правильной было бы сказать, что результатом событий 1939 года была выбранная польским правительством стратегия ведения внешней политики.

С 11 ноября 1918 года Польша начала новую историю как независимое государство со своими стратегическими целями и путями развития. Сложности, с которыми столкнулась независимая Польша, были связаны со многими факторами, главными из которых являлись длительная раздробленность польских земель, экономическая разрозненность и, конечно же, внешняя нестабильность, связанная с недавним окончанием войны.

Первые годы независимого существования были направлены на реализацию программ по построению единого государства со своими историческими и культурными ценностями, с четко определенными границами, мощной армией и конкурентоспособной экономикой. Все это было возложено на правительство во главе с маршалом Ю. Пилсудским. Период с 1918-1925 гг. явился периодом «разгона» для Польской республики. До середины 1920-х гг. запас прочности европейского порядка, гарантировавшийся версальскими постановлениями, позволял европейской дипломатии не думать о создании новых принципов и схем отношений, способных обеспечить бесконфликтное развитие [1]. Поэтому до 1925 года особой бдительности обстановка в послевоенной Европе не требовала. Однако напряженность прошлых лет все-таки присутствовала. Это, прежде всего, касалось отношений Польши с ее самым опасным соседом – Германией. Власти Веймарской республики в 1920-х годах в отношении Польши занимали в целом враждебную позицию, считая, что сам факт существования независимого польского государства наносит ущерб интересам Германии. Вместе с тем «польский вектор» внешней политики Германии в межвоенный период был одним из приоритетных.

Внешнеполитическую историю Польши в межвоенный период можно начать с конференции в Локарно, которая явилась одним из важнейших событий международно-политической истории межвоенной Европы. Локарнское соглашение носило определяющий характер для будущего порядка в Европе и положения Польши в частности [2].

В октябре 1925 г. в Локарно были парафированы, а 1 декабря в Лондоне окончательно подписаны договоры и соглашения, получившие

общее название Локарнских. Главным из них был Рейнский гарантийный пакт между Германией, Францией, Бельгией, Великобританией и Италией. По этому пакту Германия, Франция и Бельгия признали неприкосновенность границ Германии с Бельгией и Францией в том виде, как они были установлены Версальским договором, а также обязались соблюдать постановления Версальского договора о демилитаризации Рейнской зоны. Германия, Франция и Бельгия обязались также разрешать все спорные между ними вопросы путем арбитража или судебного решения. Обязанности гарантов соблюдения пакта приняли на себя Великобритания и Италия [2]. Одновременно с Рейнским пактом в Локарно были подписаны двусторонние соглашения Германии с Францией, Бельгией, Польшей и Чехословакией об арбитраже в случае возникновения пограничных споров, а также двусторонние франко-польский и франко-чехословацкий гарантийные договоры. Однако не увязанные в единый комплекс с Рейнским пактом они не были подкреплены достаточно надежными многосторонними международными гарантиями. Восточноевропейские страны в случае конфликта с Германией могли рассчитывать только на поддержку Франции. ни Британия, ни Италия в этом случае не имели бы официальных оснований воздействовать на Берлин. Локарнские соглашения вступили в силу с принятием Германии в Лигу наций 8 сентября 1926 г. [3].

Первоначально отношение Польши к Лиге Наций была скептической. Международный орган рассматривался в качестве инструмента Версальского договора, который, в свою очередь, вызвал множество национального недовольства в Польше. Она также опасалась, что Лига может стать инструментом международного вмешательства во внутренние дела Польши, ссылаясь на Договор о положении национальных меньшинств, позволяющий членам Совета провоцировать международное вмешательство, если имеет место быть нарушение этого договора. По словам Скржинского, Польша рассматривала Лигу «как непривлекательную школьную учительницу, призывающую к ответу». И наконец, Лига определялась как инструмент Британской внешней политики, которая рассматривалась по существу как антипольская [4].

Уже в 1924 году, когда Германия фактически вошла в Лигу, Польша предприняла шаги, чтобы обезопасить свое постоянное пребывание в Лиге Советов. Отчасти это было и вопросом престижа, но стремление к престижу имело

политический фундамент, так как считалось, что Польша соседствовала с двумя мощными державами и могла выжить, только если сама станет таковой. Такая позиция устраивала Генерала де Голя в отношении внутренней политики, нежели внешней по отношению к Польше. Кроме того, было отмечено, что Германия не может быть допущена в Совете, если Польше было отказано в членстве в Совете по причине ревизионистского содержания 19 статьи Пакта и специальных прав, предоставленных в Лиге Советов в результате Польско-Данцигской конвенции 1920 г., Женевской конвенции 1922 г., и Договором Меньшинств. Это было достаточно правильно опасаться того, что Германия может поднять ревизионистский вопрос или вмешаться во внутренние дела Польши, ссылаясь на ответственность Советов по этим вопросам, поэтому Польша желала постоянного членства для защиты от немецких махинаций в Женеве. Эдуард Эррио, министр иностранных дел Франции, поддерживал членство Польши в Совете, поэтому выступал за постоянное место Польши в Совете. Немецкая внешнеполитическая стратегия активно оппозиционировала постоянному членству Польши в Совете, то есть не желал допускать повышения престижа Польши и уменьшения ее международной изоляции. Излагая свои возражения против Польских претензий, Германия была осторожна, дабы ограничить свою критику принципа увеличения числа мест в Совете. Но ее дипломатические амбиции не оставляли сомнения, что это было не столько дело принципа, сколько прямая оппозиция Польской кандидатуре [4].

Итак, сессия Лиги Наций в Женеве от 17 марта 1926 г., проведенная с бесконечной виртуозностью. В конечном итоге ни Германия, ни Польша не достигли желаемого, причиной этому явилось желание Бразилии претендовать на это место. Для решения сложившейся тупиковой ситуации была созвана специальная комиссия, по диагностированию и поиску решения данной ситуации. В результате было рекомендовано расширить список не постоянных членов совета до 9, где троим из них будет предоставляться возможность на переизбрание. Следуя этим рекомендациям, было решено на сентябрьской сессии Лиги признать право постоянного членства за Германией и допустить Польшу как непостоянного члена с правом на переизбрание. Польшу, впрочем, избирали всего четыре раза подряд (в 1926, 1929, 1932, 1935 гг.). Сложившаяся картина ни коем образом не устраивала ни Польшу,

ни Германию. Однако со стороны третьих лиц, а именно США, были сделаны определенные выводы, чего не помешало бы сделать Европе, ведь это были первые сигналы грядущих изменений в международной политике. Таким образом, единственным союзником Польши во внешних делах оставалась все та же Франция.

В период между 1926 и 1930 годами произошли явные улучшения в польско-немецких отношениях, в той мере, что можно было уже говорить о нормализации. Это сближение было ни сколько следствием Локарно, сколько следствием экономической потребности для нормализации внутренней политики обоих государств. В Германии этот период совпал с внутренним спокойствием и преобладанием тех политических сил, которые были сторонниками демократической системы Веймарской Республики, которые, между прочим, доброжелательно относились к стабилизации отношений с Польшей.

Двадцать четвертого апреля 1926 г. Германия и Советский союз подписали так называемый берлинский договор. Он стал доказательством живучести политики Роппало. Был он также свидетельством того, что Берлин не собирался отказываться от столь плодотворной политики сближения с СССР, впрочем, Берлинский договор стал началом нового раздела в истории этой политики – интенсификации сотрудничества красной Армии и Рейхсвера. Берлинский договор еще более усилил угрозу изоляции польского государства на международной арене [5, с. 119]. Многие исследователи связывают именно этот факт с решением Пилсудского взять власть в свои руки. Однако самым главным оставалась ситуация, сложившаяся внутри страны. Что касалось внешней политики, то в этом вопросе Пилсудский полагался на опыт Августа Залесского, который был назначен на место главы МИДа. В сентябре 1926 года состоялась встреча Бриана и Штреземана в небольшом местечке Туари. Во время этой встречи глава немецкой дипломатии затронул вопрос о прекращении оккупации Северного Рейна до срока, установленного Версальским Договором. Польская сторона узнала об этих намерениях с опозданием, но быстро начала действовать. Речь шла о том, чтобы, выразив согласие на досрочное прекращение оккупации рейнской зоны, предъявить Германии лишь одно условие – Берлин должен дать гарантии неприкосновенности границы с Польшей [5, с. 120]. Эта тенденция получила поддержку в дипломатических кругах. Однако предпринятые Залеским усилия оказались безуспешными.

В отношениях между Польшей и Германией в 1926 – 1932 гг. особых сдвигов не произошло. С лета 1925 года продолжалась таможенная война, которую начала германская сторона. Причиной войны стал отказ принимать польские товары, особенно уголь. Это была своего рода попытка сломить экономику польского государства. Эти усилия не принесли успеха, ибо забастовка английских горняков в 1926 году открыло польскому углю более широкий доступ на рынки Скандинавии [6].

Таким образом, от предпринятых Германией попыток изолирования Польши от внешних связей и тем самым ее ослабления пострадали оба государства в почти равной мере. И постепенно происходило сознание того, что Польша – это долговременный элемент на карте Европы, а не «сезонное государство». Но все же полного понимания и примирения этим двум государствам достигнуть было не суждено, ведь оставался один из главных камней преткновения польско-немецких отношений – Вольный город Гданьск.

Основные тенденции развития польско-немецких отношений с 1918 по 1933гг. колебались от сугубой неприязни обеих сторон до терпимости и незначительных попыток улучшения отношений. Такому развитию отношений, помимо общеизвестных исторических фактов, способствовали, прежде всего, внешнеполитическая стратегия обоих государств после разрушительной Первой мировой войны. Внешняя политика, требующая незамедлительных действий со стороны участников переговоров, не терпела каких-либо нерешительных действий, в частности со стороны Польского правительства. Внешнеполитическая стратегия – ключевой элемент в развитии международных отношений. Польша показала, что даже в окружении Великих держав можно вести политику, не отказываясь от собственных интересов и позиций с целью выживания. Однако время покажет, что Польша была недостаточно бдительной в отношениях с Германией, которая начиная с 1933 года начнет воплощать в реальность план по взятию реванша, где Польша станет первой мишенью.

Литература

- 1 Эволюция внешней политики Польши в системе европейских отношений: 1925-1935 гг. // dissercat.com: ежедн. интернет – изд. 2004. URL: <http://www.dissercat.com/content/evolyutsiya-vneshnei-politiki-polshi-v-sisteme-evropeiskikh-otnoshenii-1925-1935-gg> (дата обращения 24.02.2015, 9:22)
- 2 Новейшая история стран Европы и Америки (1918 – 1945 гг.): хрестоматия: учебное пособие для студентов высших учебных заведений / сост.: Г.К. Кокебаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 237 с.
- 3 Борьба за укрепление Версальского порядка и восстановления Европейского равновесия (1921 – 1926 гг.) // obraforum.ru: ежедн. интернет – форум. 2002. URL: http://www.obraforum.ru/lib/book1/chapter6_14.htm (дата обращения 24.02.2015 9:22)
- 4 Von Riekhoff, Harald. German-Polish relations, 1918-1933. – The Johns Hopkins press, 2000. – P. 435.
- 5 Кантор Ю., Волос М. Треугольник Москва – Варшава – Берлин. Очерки истории советско-германско-польских отношений в 1918 – 1939 гг. – СПб.: «Европейский дом», 2011. – 220 с.
- 6 Эннио Ди Нольфо. История международных отношений. 1918-1999. – М.: Логос, 2003. – 1306 с.

References

- 1 Evolitsiya vneshnei politiki Pol'shi v sisteme evropeiskikh otnoshenii: 1925 – 1935 gg. // dissercat.com: ezhdn. internet – izd. 2004. URL: <http://www.dissercat.com/content/evolyutsiya-vneshnei-politiki-polshi-v-sisteme-evropeiskikh-otnoshenii-1925-1935-gg> (data obrashen'ya 24.02.2015, 9:22)
- 2 Noveishaya istoriya stran Evropy i Ameriki (1918-1945 gg.): khrestomatiya: uchebnoe posobie dlya studentov vyshikh uchebnykh zavedeniy – sost.: G.K. Kokebaeva. – Almaty: Kazak universiteti, 2012. – 237 s.
- 3 Bor'ba za ukreplenie Versal'skogo poryadka i vosstanovlenie Evropeiskogo ravnovessiya (1921 -1926 gg.) // obraforum.ru: ezhdn. internet – forum. 2002. URL: http://www.obraforum.ru/lib/book1/chapter6_14.htm (data obrashen'ya 24.02.2015 9:22)
- 4 Von Riekhoff, Harald. German – Polish relations, 1918-1933. – The Johns Hopkins press, 2000. – p. 435
- 5 Kantor Yu., Volos M. Treugol'nik Moskva – Varshava – Berlin. Ocherki istorii sovetsko – germansko – pol'skikh otnosheniy v 1918 – 1939 gg. – Sankt – Peterburg: «Evropeiskiy dom», 2011 – 220 s.
- 6 Ennio Di Nol'fo. Istoriya mezhdunarodnykh otnosheniy. 1918 – 1999. M.: Logos, 2003. – 1306 s.

Европа после Первой мировой войны

Автор: Кодекова Г.С., магистрант 2 курса факультета истории, археологии и этнологии,
кафедры истории, историографии и источниковедения
Научный руководитель: Д.и.н., профессор Кокебаева Г.К.

Калижарова А.К.
**Некоторые аспекты
формирования Российской
империи в историографии
второй половины XX века**

В статье проанализированы особенности процесса изучения формирования Российской империи во второй половине XX века. Рассмотрены и отслежены изменения историографической тенденции в определении оценки характера присоединения народов Кавказа, Средней Азии и Сибири от однотипной интерпретации «добровольного» присоединения, существовавших прежде, к «завоеванию», «насильственному завоеванию» с элементами добровольности некоторых районов внутри одного региона. Делается акцент на негативные последствия имперской стратегии на востоке государства, которая содержала в себе приспособление местных порядков к российской действительности, колониальный, однобокий характер развития экономики и агрессивную военную экспансию и ликвидацию государственных традиций. В статье предприняты попытки проанализировать причины и предпосылки вхождения в состав империи, способы и основные хронологические этапы взаимоотношений центра и периферии, определения форм этих взаимоотношений, в результате исследования истории присоединения не отдельно взятого этноса, а всестороннего учета исторической обстановки в полиэтническом регионе.

Ключевые слова: Российская империя, завоевание, присоединение, русско-азербайджанские отношения, русско-туркменские отношения, русско-киргизские отношения.

Kalizharova A.
**Some aspects of the formation
of the Russian Empire in the
historiography of the second half
of the XX century**

This article analyzes the features of the process of studying the formation of the Russian Empire in the second half of the XX century. The changes of historiography tendency are considered and watched in determination and the estimation of character of joining of people of Caucasus, Middle Asia and Siberia from of the same type interpretation of the «voluntarily» joining, existing before, to the «conquest», to the «violent conquest» with the elements of voluntarily of some districts into one region. An accent is put on the negative consequences of imperial strategy on east of the state, which contained adaptation of local orders to Russian reality, colonial, one-sided character of economic development and aggressive military expansion and liquidation of state traditions. Attempts to analyze reasons and pre-conditions of including in the complement of empire, methods and basic chronologic stages of mutual relations of center and periphery, determination of forms of these mutual relations, are undertaken in the article, as a result of research of history of joining of the not separately taken ethnos, and at comprehensive account of historical situation in a multiethnic region.

Key words: the Russian empire, conquest, joining, Russian-Azerbaijani relations, Russian-Turkmenian relations, Russian-Kirghiz relations.

Калижарова А.К.
**Ресей империясы құрылуының
XX ғасырдың екінші
жартысындағы тарихнамасының
кейбір аспектілері**

Мақалада Ресей империясының қалыптасуына арналған XX ғасырдың екінші жартысындағы зерттеу процесінің ерекшеліктеріне талдау жасалынған. Ресей империясына Кавказ, Орта Азия және Сібір халықтарының қосылу сипатының анықталу және бағалау барысында өзгерістер байқалған, «ерікті» қосылудың орнына «жаулап алу», «күшпен жаулап алу» деген тарихнамалық үрдіс анықталған. Имперлік стратегияда, мемлекеттің шығысында жүргізілген саясаттың жағымсыз салдарына, нақтылап айтқанда жергілікті тәртіптің Ресей ақиқатына бейімделуіне, колониялды, экономиканың біржақты даму құлқысына, агрессивті әскери экспансия және мемлекеттік дәстүрді, әдет-ғұрыпты жоюына акцент қойылған. Мақалада империя құрамына кіру себептерін және алғышарттарын, пайдаланған әдістерін, орталық пен периферияның қарым-қатынасының хронологиялық кезеңдерін зерттеуіне, осы қарым-қатынастың формасын анықтауға жеке этностың империя құрамына қосылу тарихын зерттеп қана емес, жан-жақты көп этникалық аймақтың тарихи жағдайын есепке алу нәтижесінде зерттеу амалдары жасалынған. Т

Түйін сөздер: Ресей империясы, жаулау, қосылу, орыс-әзірбайжан қарым-қатынасы, орыс-түркімен қарым-қатынасы, орыс-қырғыз қарым-қатынасы.

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ
ФОРМИРОВАНИЯ
РОССИЙСКОЙ
ИМПЕРИИ
В ИСТОРИОГРАФИИ
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ
XX ВЕКА**

Историография как отрасль исторической науки исследует эволюцию изучения истории империй, а рассматривает методологические вопросы, поднятые исследователями имперских образований. В античный период понятие империй воспринималось как полнота власти. Возникновение централизованных национальных государств в эпоху нового времени в сочетании с обострением межгосударственных отношений и необходимостью наращивания военного потенциала, а также начало колониальной экспансии привели к возникновению империй: Британской, Испанской, Португальской, Российской, Французской и других. Вместе с этим исследователи при изучении истории Российской империи указывают, что одним из основных её признаков является многонациональный характер. Как нам известно, некоторые империи включали в себя территории, расположенные на разных континентах (Великобритания, Франция, Испания), другие располагались компактно (Россия, Австро-Венгрия). Поэтому актуальными остаются региональные вопросы взаимоотношения центра и периферии. Эти вопросы являются ключевыми, так как ход мировой истории показал наличие разнообразных форм взаимоотношения и взаимодействия. В связи с этим для нас представляет интерес анализ процесса изучения формирования Российской империи с середины XX века, периода распада мировой колониальной системы.

В советской исторической науке существовала однотипная интерпретация исторически сложных актов присоединения народов к Российскому государству, особенно добровольного способа, но были попытки пересмотреть это. Так, в 1950 году историк Н.В. Устюгов изучал правомерность характера данного способа применительно к кочевым обществам, которые по давней традиции своё присоединение к какому-либо государству (ханству) рассматривали не как окончательное принятие подданства, то есть на века, навсегда, а как выбор сюзерена. Выдвинутая идея, согласно которой «добровольное» присоединение к Русскому государству, к примеру башкирами, воспринималось как «добровольный выбор сюзерена», или «осуществление на добровольных условиях права «свободного вассалитета» [1, с. 5-7] получила свое развитие позднее. В частности, в работах

Г. Кузеева отмечает, что опора на принцип «свободного вассалитета» позволяет адекватно трактовать «добровольный» характер присоединения, к примеру Башкирии к России, объяснить специфический статус башкирского общества в системе социальных структур России и упорную борьбу башкир за его сохранение. В числе причин восстаний башкир во второй половине XVI – XVII вв. были разное понимание характера присоединения («подданство» или «свободный вассалитет») и нарушение царизмом условий присоединения [2, с. 37].

В анализе способов и схемы присоединения народов Кавказа к России историки выделяют несколько этапов. В современной историографии подчёркивается, что имперская стратегия была наиболее очевидной во внутренней и внешней политике Петра I. Наряду с решением так называемой балтийской проблемы правительство Петра I параллельно как дипломатическими, так и другими средствами подготавливало почву для решения также и ближневосточного вопроса. В этих планах особое внимание уделялось Закавказью как плацдарму для осуществления не только внешнеполитических, но и внешнеэкономических задач. Пётр I рассчитывал, что Турция и Иран, ослабленные к началу XVIII века как в военном, так и политическом отношении, не смогут оказать России в Закавказье серьёзного противодействия. Однако события развивались по иному сценарию – стало ясно, что Турция представляет собой серьёзную политическую силу. Это заставило Петра I после 1711 года переосмыслить восточную политику. В планах Петра важное место занимали Прикаспийский регион и Баку. Однако присоединение прикаспийских провинций к России шло при противодействии Османской империи, которая сама имела захватнические намерения в этом регионе. Поэтому Пётр I торопил с подготовкой экспедиции в Баку, а в августе 1723 года после четырехдневного сопротивления гарнизона русские войска вошли в город. Историки уделяют большое внимание определению статуса азербайджанских земель в русско-турецких переговорах 1724 года. Судя по договору, Османская империя признала за Россией прикаспийские провинции Азербайджана, а Россия уступала Османской империи основную часть Закавказья, удерживая за собой западно-каспийский морской торговый путь [3, 4].

К концу XVIII века государственные границы России включали в себя Предкавказье, Закавказье, Поволжье, Сибирь. Русские переселенцы оседали в городах, слободах, острогах, станицах. При этом российская колонизация протекала в условиях территориального единства метрополии и национальных регионов. Следующим периодом формирования Российской империи стала вторая половина XIX в. После окончания Кавказской войны русское правительство приступило к приспособлению местных порядков к условиям российской действительности, к осуществлению своей национальной политики. На смену политическому завоеванию Кавказа, Средней Азии и Сибири пришёл новый этап экономического завоевания колоний пореформенной эпохи России, когда миграция русских крестьян в эти регионы из юго-западных и центральных областей России обрела небывалый размах.

Отличительной чертой военной экспансии в начале XIX в. являлось то, что Россия приступила к присоединению Закавказья уже не с Азербайджана, как это было в XVIII в., а с Грузии. К концу XVIII в. основной противник России – Османская империя была уже повержена в результате двух русско-турецких войн и не могла серьёзно помешать планам России в Закавказье. К тому же, как известно, ещё в 1783 году Восточная Грузия перешла под протекторат России. Поэтому можно было сначала укрепиться в Грузии, а затем, используя её территорию и помощь, захватить и остальную часть Закавказья. В 1807 года был решен вопрос об окончательном присоединении Грузии. Георгиевский договор с дагестанскими владетелями в сентябре 1802 года определил форму их службы царю. В октябре 1813 года был подписан мирный договор, по которому Персия признала за Россией Дагестан, Северный Кавказ, Азербайджан, Армению и Грузию [5, 6, 7, 8].

В последние два десятилетия, к примеру, азербайджанские историки делают акцент не на имеющиеся прогрессивные последствия присоединения Северного Азербайджана (ликвидация раздробленности, междоусобных войн, экономический рост, приобщение к русской культуре), а на негативные результаты – двойной гнёт (царизма и местных феодалов), колониальный, однобокий характер развития экономики, переселенческую политику, искусственное разделение страны на две части. Российская империя характеризуется в роли агрессивного

соседа, который в ходе событий первой трети XIX века, в результате двух русско-иранских войн ликвидировал азербайджанские государственные традиции. Договоры 1813 и 1828 годов в азербайджанской историографии рассматриваются как акты, ликвидировавшие государственную независимость азербайджанского народа и расчленившие его на две части. На смену понятий «добровольное присоединение» пришли определения «завоевание», «насильственное присоединение» [9]. В результате появились термины «Северный Азербайджан» и «Южный Азербайджан», развитие которых пошло в разных исторических направлениях. Анализируя результаты переселенческой и колониальной политики Российской империи, историки отмечают значительные изменения в этнодемографическом составе некоторых областей Северного Азербайджана, результатом чего стало образование указом царя Николая I от 21 марта 1828 года первого на Южном Кавказе армянского государственного образования – Армянской области [10, 11].

Рассматривая русско-туркменские взаимоотношения, исследователями выделяется Мангышлакский этап, охватывающий XVII – XVIII вв., когда туркмены Мангышлакского полуострова, теснимые с северо-востока калмыками, а затем и адаевскими казахами, искали покровительства России. Следующие этапы связаны с установлением торговых связей, обсуждения способов покровительства России (с конца XVIII до 40-х годов XIX в.) и событиями, которые предшествовали присоединению Туркменистана к России. Наиболее активные приверженцы прорусской ориентации были разочарованы безразличным отношением царской администрации к их инициативам, подвергли критике политику в отношении прикаспийских туркмен, оказались жертвами интриг со стороны шахского Ирана и царских властей. Они были арестованы и погибли в царских тюрьмах. Других туркмен преследовали власти Ирана и Хивы, обвиняя их в том, что они ищут себе нового государя, за что будут подвергаться притеснениям и т.д. Туркменские историки показывают, что в процессе присоединения имели место и элементы добровольности, и жестокие войны с целью завоевания, и мирные процессы [12, с. 98-101].

Предпосылками присоединения Киргизии к России, по мнению разных историков, являлись как традиционные связи, так и кокандское завоевание, жесткая политика ханов. Первые слу-

чай обращения киргизов с просьбами о принятии российского подданства относятся к 1789 году и началу XIX века, когда в 1814 году делегация киргизов Прииссыкуля посетила резиденцию западносибирского генерал-губернатора. Такие же шаги были повторены и позже. Во всех случаях в ходе русско-киргизских переговоров идея принятия киргизами российского подданства была практически основной. Однако по ряду политических причин русские власти не могли принять по этому вопросу радикального решения. В январе 1855 года, в результате трехмесячных русско-киргизских переговоров о взаимных обязательствах, в Омске киргизы принесли присягу, что киргизский народ обещает России «вечно подданным быть». Однако и здесь не все население северных районов Киргизии изъявило желание добровольно принять подданство России. В сложных социально-политических условиях и обострения родовых междоусобиц не сложилось единого мнения, что выразилось и в нерешительности действий, и выжидательной позиции, и в явном сопротивлении царским военным отрядам. Присоединение же к России южной части Киргизии, находившейся под господством Кокандского ханства, было неразрывно связано с восстанием 1873-1876 гг. Его участники твердо ориентировались на Россию, искали у неё поддержку. В конечном итоге, несмотря на карательные действия царских войск, восстание привело к падению Кокандского ханства, уничтожению ханской власти и присоединению всей его территории и подвластных ему районов, в том числе Южной Киргизии к России [14, 15].

Вопрос о вхождении в состав России нынешними киргизскими историками обсуждается в следующих аспектах: было ли это необходимо и была ли альтернатива, а также был ли это акт добровольным? Исторические трактовки постепенно смещаются от толкования факта присоединения киргизских земель к России (как «вхождения в состав России») к утверждениям, что это было в основном насильственное присоединение, по крайней мере, когда речь идет о южных регионах страны. Ещё чуть более двадцати лет назад в пятитомном академическом издании истории Киргизской ССР это событие формулировалось следующим образом: «Добровольное вхождение Киргизии в состав России явилось выражением неодолимого стремления трудовых масс киргизского народа к установлению прочных дружественных связей с русским

и другими народами России. Оно было исторической необходимостью на пути развития в прошлом отсталого и бесправного киргизского народа» [16, с. 53]. В современной литературе этот факт трактуется как «присоединение Россией Киргизии» [17, с. 287]. Причем если в отношении северного Кыргызстана речь еще идет о присоединении путем договоров и соглашений, а также прямым вооруженным подавлением, то в отношении юга уже однозначно говорится, что «присоединение происходило путем прямого завоевания» и с подавлением народного движения [17, с. 291].

Рассмотренные точки зрения и концепции позволяют сделать краткие заключения, связанные с тем, что Российская империя относится к смешанному и континентальному типу империй. В ней господствовало многонациональное дворянство, возглавлявшее процесс перехода от традиционной и полицентричной империи к централизованному и бюрократическому государству, проводящему полити-

ку унификации во всех сферах общественной жизни. Анализ способов и основных хронологических этапов присоединения разных народов к России показывает, что не объективно сводить этот процесс к добровольному присоединению или исключительно с помощью завоеваний. Для принятия решения о добровольном присоединении необходимы были серьезные внешнеполитические причины или кризисные явления во внутренней жизни того или иного народа, достаточно высокая степень общественно-политического и экономического развития. Но даже этот акт, подготовленный объективно создавшейся ситуацией, не всегда означает единогласия всех социальных групп общества. Необходимо как можно глубже понять способы генезиса Российской империи. Этому способствует одновременно не замыкание исследования анализом истории присоединения одного отдельно взятого этноса, а всесторонний учёт исторической обстановки в многоэтническом регионе.

Литература

- 1 Устюгов Н.В. Башкирское восстание 1737 – 1739 гг. – М.-Л., 1950. – С. 5-7.
- 2 Кузеев Р.Г. Национальная политика царизма // История и историки. – С. 37.
- 3 Анисимов Е.В. В борьбе за власть. Страницы политической истории XVIII в. – М., 1988.
- 4 Анисимов Е.В. Пётр Первый: рождение империи // История Отечества: люди, идеи, решения. – М., 1991.
- 5 Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивное последствия в области экономики и культуры (XIX – начало XX века / под ред. А.Н. Гулиева, В.Д. Мочалова. – Баку, 1955.
- 6 Пайчадзе Г.Г. Русско-грузинские отношения в 1725-1735 гг. – Тбилиси, 1965.
- 7 Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в. – М., 1966.
- 8 Далили Г.А. Азербайджано-русские отношения в азербайджанских и персоязычных документах. – Баку, 1976.
- 9 История Азербайджана. В 7-ми т. – Баку, 1998-2003.
- 10 Арутюнян Б. Вокруг нескольких проблем истории Армении в армяно-иранских отношениях и Передней Азии. – Ереван, 1998.
- 11 Тунян В.Г. Русская политика в Армении: мифы и реалии. Конец XVII – н. XX века. – Ереван, 1998.
- 12 Аннанесопов М. Основные этапы русско-туркменских взаимоотношений и типология процесса присоединения к России // История и историки. – С. 98-101.
- 13 Усенбаев К. Присоединение Южной Киргизии к России. – Фрунзе, 1960.
- 14 Джамгерчинов Б.Д. Добровольное вхождение Киргизии в состав России. – Фрунзе, 1963.
- 15 История Киргизской ССР (с древнейших времен до наших дней). – В 5-ти т. – Фрунзе, 1986. Т.2.
- 16 Осмонов О.Д. История Кыргызстана (с древнейших времен до наших дней). – Бишкек, 2000.

References

- 1 Ustjugov N.V. Bashkirskoe vosstanie 1737 – 1739 gg. – M.-L., 1950. – S. 5-7.
- 2 Kuzeev R.G. Nacional'naja politika carizma // Istorija i istoriki. – S. 37.
- 3 Anisimov E.V. V bor'be za vlast'. Stranicy politicheskoj istorii XVIII v. – M., 1988.
- 4 Anisimov E.V. Pjotr Pervyj: rozhdenie imperii // Istorija Otechestva: ljudi, idei, reshenija. – M., 1991.
- 5 Prisoedinenie Azerbajdzhana k Rossii i ego progressivnoe posledstvija v oblasti jekonomiki i kul'tury (XIX – nachalo XX veka / pod red. A.N. Gulieva, V.D. Mochalova. – Baku, 1955.
- 6 Pajchadze G.G. Russko-gruzinskie otnoshenija v 1725-1735 gg. – Tbilisi, 1965.
- 7 Markova O.P. Rossiya, Zakavkaz'e i mezhdunarodnye otnoshenija v XVIII v. – M., 1966.

- 8 Dalili G.A. Azerbajdzhano-russkie otnoshenija v azerbajdzhanskih i persojazychnyh dokumentah. – Baku, 1976.
- 9 Istorija Azerbajdzhana. V 7-mi t. – Baku, 1998-2003.
- 10 Arutjunjan B. Vokrug neskol'kih problem istorii Armenii v armjano-iranskih otnoshenijah i Perednej Azii. – Erevan, 1998.
- 11 Tunjan V.G. Russkaja politika v Armenii: mify i realii. Konec XVII – n. XX veka. – Erevan, 1998.
- 12 Annanesev M. Osnovnye jetapy russko-turkmenskih vzaimootnoshenij i tipologija processa prisoedinenija k Rossii // Istorija i istoriki. – S. 98-101.
- 13 Usenbaev K. Prisoedinenie Juzhnoj Kirgizii k Rossii. – Frunze, 1960.
- 14 Dzhangerchinov B.D. Dobrovol'noe vhozhenie Kirgizii v sostav Rossii. – Frunze, 1963.
- 15 Istorija Kirgizskoj SSR (s drevnejshih vremen do nashih dnei). – V 5-ti t. – Frunze, 1986. T.2.
- 16 Osmonov O.D. Istorija Kyrgyzstana (s drevnejshih vremen do nashih dnei). – Bishkek, 2000.

Досыбаев Н.
**Ресей тарихнамасындағы
кеңестік күнделікті өмір
мәселесі (1940-1980 жж.)**

Әрбір тарих «бүгінгі күнде» біз өзіміздің тарихи «кешегі күнімізді» бағалай отыра қалыптастыратын қоғам болады. Кеңестік қоғамдық феномен КСРО-ның өмір сүруінің әртүрлі кезеңдерінде ерекше үйлесімде басымдылық көрсеткен экономикадағы, саясат пен идеологиядағы өзара тең дәстүрлердің қабаттастығымен ғана анықталып қоймай, сондай-ақ кеңестік қоғамдық өу бастан-ақ «жалпыдан жекеге» қағидасы бойынша жоба ретінде құрылғандығында. Жалпы идеологиялық ұстанымдар әлеуметтік өмір, тұрмыс, жеке және тіпті тым жеке (жыныстық) саланың да құраушы бөлшектерін анықтаулары тиіс болды. Кеңестік адамның идеологиялық константаларды қабылдаудағы бірліктің болмауы, тоталитарлық ойға ашық немесе жасырын қарсы болу, социализмдік қағидаларды ұстану тәрізді аталған жүйелердегі өзара байланыстардың әмбебап тізбектерін құрды, ал олар көбінесе кеңестік күнделікті өмірдің «тірі тінін» анықтаған. Соңғы онжылдықта зерттеу тақырыптары күмәнсіз Екінші дүниежүзілік соғыс және одан кейінгі кезеңдегі кеңестік қоғам жадыларын меңгеру болып табылады.

Түйін сөздер: КСРО, идеология, зерттеулер, кеңестік қоғам, феномен, кеңестік адам, жады, күнделікті өмір.

Dosybayev N.
**The problems of Soviet everyday
life of (1940-1980 years) in
Russian historiography**

In every historical “today” we have a society than we form ourself evaluating our historical “yesterday”. A phenomenon of soviet society is determined not only by “superimposition” of different traditions in economic, policy and ideology that were becoming dominant in different periods of USSR, but by a circumstance that soviet society firstly was planned like a “project” too, i.e. it was building by the principle “from common to private”. Common ideological principles were designed to determine the elements of social life and even intimate sphere. An absence of unity in soviet person perception of ideological constants, open and hidden confrontation against totalitarian thinking like a sincere following to the socialist value generated unique “chains” of relationships in the systems that determined “alive tissue” of soviet routine. The main research theme in last ten years was researching memoirs about the Second World War and postwar period in the soviet society.

Key words: USSR, ideology, research, soviet society, phenomenon, soviet person, memoir, routine.

Досыбаев Н.
**Проблемы советской
повседневности (1940-1980 гг.)
в российской историографии**

В каждое историческое «сегодня» мы имеем то общество, которое сами формируем, оценивая наши историческое «вчера». Феноменальность советского общества определяется не только «наложением» разнонаправленных традиций в экономике, политике и идеологии, которые в своеобразных сочетаниях становились доминирующими в разные периоды существования СССР, но и тем обстоятельством, что советское общество изначально задумывалось именно как «проект», то есть строилось по принципу «от общего к частному». Общие идеологические установки призваны были определять элементы социальной жизни, быта, личной и даже интимной сферы. Отсутствие единства в восприятии советским человеком идеологических констант, открытое или скрытое противостояние тоталитарному мышлению, равно как и искреннее следование социалистическим ценностям порождали уникальные «цепочки» взаимосвязей в названных системах, которые во многим и определяли, собственно, «живую ткань» советской повседневности. Основной исследовательской темой в последние десятилетия, без сомнений, является изучение памяти о Второй мировой войне и послевоенный период в советский общество.

Ключевые слова: СССР, идеология, исследования, советского общество, феномен, советского человек, память, повседневный жизнь.

**РЕСЕЙ
ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ
КЕҢЕСТІК КҮНДЕЛІКТІ
ӨМІР МӘСЕЛЕСІ
(1940-1980 жж.)**

Жиырма үш жыл – кеңестік қоғам феномені туралы толыққанды ғылыми түсінікті қалыптастыру үшін соншалықты ауқымды уақыт емес. Кеңестік тарихтың кілттік сұрақтарын талқылау кезіндегі қауқар әлі басылған жоқ, «беделді» тұжырымдардың саясаттану деңгейі әлі көтерілген жоқ, ал ең маңыздысы – зерттеу мәселесін қалыптастыру үшін жалпы әдіснамалық база әлі қалыптаспады. Себебі оң нәтижеге жетпес бұрын тарихшы (жалпы алғанда қоғамтанушы) ғылыми жауап берілуі тиіс барлық сұрақтарды айқын елестете білуі тиіс. Сондықтан да бүгінгі күні кеңестік қоғамды феномендік нысан ретінде зерттеу мәселесі «рекогносция», мақсаттарды айқындау деңгейінде тұралап тұр және нәтижесінде зерттеу «секторын» анықтауда да, бағалау критерийлерін құрастыруда да біршама эклектикалығымен сипатталады [1].

Ұлы Отан соғысының қызған уақытында КСРО-да Н. Тихоновтың «Черты советского человека» [2] атты кітапшасы жарық көрген болатын. Онда кішігірім повестер түрінде кеңес адамының, коммунистің, жалпы іс үшін бәрін және тіпті өзінің өмірін құрбан ететін жағымды бейнесі бір уақытта сипатталып, насихатталды. Бұл бәлкім оқырманның кеңес адамының біршама «ерекшелігіне» аса назар аудартатын алғашқы басылымдардың бірі болса керек. Кеңестік феноменнің заты туралы қазіргі уақыттағы пікірталастарға дәл осындай сипаттамалардың енуі қызығушылықты тудырады, [3] алайда бағалаудың «ерекшелігі» түсінігі бұрынғыға қарағанда әртүрлі мәнге ие.

Н.С. Смолина «Кеңестік» концепцияның «аяғына дейін жеткізілмегендігіне» назар аударта отырып, қазіргі әлеуметтік философияда кеңестік шынайылықты сипаттау мен түсіндіру үшін теориялық шеңберді іздеу үдерісі жүріп жатқандығын атап өтеді [4]. А. Заярнюк бір жағынан «кеңестік» дегеніміз – «КСРО аумағындағы Кеңес Одағында өмір сүргендер» десе; екінші жағынан – кеңес кезеңінің бөліністері туралы айтады: «1920 жж. 1930 жылдарға қарағанда өзгеше болса, дәл солай 1950 жыл да, 1970-1980 жылдардан өзгеше болған» дейді. С. Коткин, Д. Гофман және басқалардың еңбектеріне негізделе отырып, автор «осы зерттеулердің контексті бойынша кеңестік тәжірибе – репрессия мен сананы өзгерту тәжірибесі ғана емес, сонымен қатар азаматтық, модерлік жеке субъективтілік және

ұжымдық ұқсастық, заманауи білім, басқару технологиясы мен әлеуметтік бақылау тәжірибесі» деп есептеген [5].

Бұл ескерту кеңес феноменін зерттеу үшін өте маңызды, себебі кеңес азаматтарында жеке ерік пен сананың болуын мойындайды, оларды тарихи үдерістің белсенді субъектісі қасиеттерімен толықтырады, олардың менталдық бейнесін қарапайым «қалақ» сипаттамаларынан алшақтатады.

Шынымен де, посткеңестік кеңестік өмірінің алғашқы жылдарында кеңес тарихының бағалауларында кері бағалар басым болған. Ағымдағы саяси атмосфераның әсерінен басқа ол бұл қысқа уақытты кезеңдегі өзіндік қалыптасудың негізгі критерийі болып «нашар» өткен шақтан ұжым болып бас тарту болды. Мұндай бағалаудың эмоциялық базасы ретінде оң болжам факторы қабылданды. «Нашар», «қате» кеңес бұрынғы өмірінен кейін «жақсы» болашақ келеріне деген сенім қоғамтанушы ғалымдарды да шарпып өтті, ал ол сол ғалымдардың бағалауларына да әсер етпеуі мүмкін емес еді.

Орындалмаған «жарқын» болжауларға деген реверсивті реакция ретіндегі «эйфория» ғылыми қоғамды кеңестік тарихи шынайылыққа көбірек көңіл бөлуге мәжбүр етті. Кей кездері қаралауға дейін баратын кері қатынастың орнына кеңестік өркениеттің қайталанбастығы түсінігі келді [6]. Кеңес өткенін зерттеуде объективті тұжырымдарға көшу ең алдымен кеңес тұрмысының күнделікті өмірін сараптаумен байланысты [7]. Басқаша жағынан алғанда, ғылыми саналау мен рефлексия кезеңі кілттік экономикалық, әлеуметтік және философиялық аспектілерге арналған жалпылама жұмыстарда көрініс тапты. Осыдан кейін кеңестік реалияларды зерттеудегі «жетекшілік» тарихи бағытпен іргелес гуманитарлық бағыттарға көшті: философтар, әлеуметтанушылар, мәдениеттанушылар, антропологтар.

Сонымен қатар, кеңестік өткен өмірге деген объективті көзқарастың қалыптасуының тұрақты тенденциясына қарамастан, заманауи зерттеулер саяси сипатсыз жүрмейді. Кеңестік шынайылықтың кері бағалауларын авторлар Ресейде 1990-2000 жж. жүріп өткен барлық өзгерістерге сылтау ретінде қолданатын тәрізді көрініс қалыптасады. Зерттеу көзқарасын топтастыру көмегімен, мысалы кеңестік тұрмыс мәселелеріне топтастыру, «қате» («адамгершіліксіз», «тоталитарлық» және т.б.) кеңестік құндылықтар жүйесінде оң құраушы бөлшектерді іздеудің мәнсіз екендігін дәлелдеу талпынысы жүзеге асырылады.

Аталған дефиницияларды кеңестік менталитеттің бастама критерийлері ретінде пайдалана отырып, кеңестік құрылымның сыншылары жиі түрде кеңестік адамдарды құбыжықтық нышандармен сипаттайды. Осылай, мысалы М.В. Рац, «Кеңес Одағы және кеңестік қоғам – ол не болғаны?» атты 1999 жылдың 25 қазанында өткен пәнаралық семинарда тура былай деген: «Мен өзім үшін КСР Одағы өмір сүруінің екінші жартынысан жататын мынандай формула ойлап таптым. Ол әлеуметтік-мәдени құбыжықтарды... адам еместерді өндіру бойынша инкубатор...» [8].

Және мұндай бағалаулар жалғыз емес. ИНИОН РАН директоры Ю.С. Пивоваров 2010 жылдың 2 қарашасындағы «Уақыт мәні» атты бағдарламада былай деген: «Николай Карлович, былай жауап беруге болады. Менің кеңестік адамға деген қарым-қатынасымын мынандай. Ол антропологиялық апат. Ол антроптық апат. Ол тұйық жер. Ол құбыжық» [9].

Кеңестік адамдарға адам емес өмір иелеріне тәрізді қатынас кеңестік феноменді ғылыми тұрғыда зерттеуге мүлдем мүмкіндік бермейді, себебі ол тек ғылыми әдістеме ғана емес, сонымен қатар кеңестік шынайылыққа деген субъективтік-тұлғалық қатынас ретінде көрсетілген кері қатынас. Кеңестік мемлекетті «таза суға шығаратындар» азаматтар тұлғасының бөлігі болған, олардың мінез-құлықтарын, іс-әрекеттерін, өмірлік жолын таңдайты шынайылықтың бөлігіне деген шынайы оң қатынасын тарихи феномен ретінде қабылдамайды.

Бұл көзқарасқа қарама-қарсы көзқарас ретінде С.Г. Кара-Мурза барынша айқын белгілеп кеткен ой бар [10]. Бұл жерде кейінгі КСРО кезеңінде адам санасында («әсіресе жұмыс жасайтын») міндеткерлік сезімі басты мінез-құлықтық императив ретінде коммунистік рудимент болмаған. Мысалы, 1960-1970 жж. барды, танымал ақын Ю.О. Визбордың шығармашылығы толықтай кеңестік құрылыммен толы. Оның радиорепортаждары, өлеңдері, пьесалары, повестері мен әңгімелері шынайы кеңес адамының, еңбек сүйгіш романтигін, ол үшін жеке жетістік және тіпті материалдық жиынтық өмір мақсаты болып табылмайтын адам бейнесін суреттейді [11]. Ю.О. Визбордың жазғандарының көбісі құжаттық сипатқа ие. Ол да былайша айтқанда «Кеңес өмірінің энциклопедиясы».

Кеңестік өткен өмір туралы посткеңестік полемиканың алуан түрлілігіне қарамастан, шынайы ғылыми еңбек болып авторлары «кеңес адамының» тарихи қалыптасқан бейнесінде, факторлардың жалған құрылуында шындықты

табуға тырысатын еңбектер саналады. Ондай жұмыстарға сөзсіз Ш. Фитцпатриктің зерттеулері жатады. Ол кеңес адамының құрылуына, 1930 ж. кезеңін сараптауға аса назар аударады. Оның негізгі жұмыстарының бірі төтенше уақыттағы кеңестік шынайлықты зерттеуге арналған. Кіріспенің өзінде автор кітаптың маңызды бөлігін кеңестік күнделікті өмірдің басты (немесе тым болды белгілік) атрибуттарын қарастыруға арнайтындығын көрсетеді [12]. Автор оқырманды кеңестік күнделікті өмірдің мазмұны болып «мемлекеттік барлығына әсері» табылғандығы туралы ескерткеніне қарамастан, кітаптың мазмұнымен танысу аздаған жетіспеушілік сезімін тудыртады. Мысалы, алуан түрлі ресейлік ауа райынан тек суық, жанбыр, боран мен батпақты сипаттауға болады. Күнделікті өмір көлемдірек түсінікпен беріледі және зерттеу «секторын» белгілі бір шеңбермен шектеу тек кейбір жағдайларда ғана ақталады.

Нәтижесінде автор зерттеу пәнін қысқартуды ескере отырып, тым жалпылама болып кеткен нәтижеге келеді: «Homo sovieticus» керекті жіптерді тартқан, әртүрлі құйтырқы істер жасаған, ұрандатқан және т.с.с. және т.б. Алайда ол ең алдымен (тірі қалуға) өмір үшін күрескен» [12]. Кеңестік адам туралы 1930 ж. мұндай түсінік шетелдік зерттеушіде тек мұрағатта ұзақ уақыт жұмыс жасау нәтижесінде ғана пайда болатындығын елестетуге болады. Алайда, өкінішке орай, мұрағаттық құжаттарда күнделікті өмір нормалары емес, одан ауытқулар сипатталады.

М.Е. Поповтың кеңестік феноменнің әлеуметтік-мәдени және антропологиялық-әлеуметтік генезисі мен эволюциясы мазмұны мен механизмінің философиялық сараптамасы сәттірек әрі негіздірек болып көрінеді. Кеңестік адамның антропологиялық мәнін ашу міндеттерін орындай отыра, автор кеңестік әлеуметтік-мәдени ұқсастық қайталанбастығы (кеңестікті) қорытындысына келеді. Сонымен қатар ол кеңестіктің құрылуына себептескен басты факторлардың бірі сыртқы агрессия мен ішкі қарама-қайшылықтар жағдайында мемлекеттің мемлекеттік-саяси бірлігін үнемі сақтап қалу қажеттілігі болғандығын мойындайды. Сондықтан, идеология мен насихаттау арқылы билік полиэтникалық жалпы мемлекеттік консолидация түрі ретінде мемлекеттік бірегейлікті қалыптастырған. Кеңестіктің негізін, оның іргетасын М.Е. Попов кеңестік патриотизм деп біледі, ол «этникалық (моноэтникалық), надэтникалық (полиэтникалық) этникадан тыс (идеологиялық, кластық) әлеуметтік-мәдени консолидациялар диалогы» болып табылады

деп есептеген. Бұл кеңестіктің феномен ретіндегі ең дұрыс сипаттамаларының бірі болуы мүмкін. Алайда дәл сол уақытта зерттеуші кеңестік адамның сипатында басым болып кеткен диалектикалық шартты қарама-қайшылықтарды да назардан тыс қалдырмайды. Бір жағынан «кеңес адамының өзіндік санасының екі деңгейі туралы айтуға болады: бір уақытта өзін надэтникалық «интернационалдық» қоғам – кеңес халқының өкілі ретінде сезіну мүмкіндігі». Екінші жағынан – «кеңестіктің әлеуметтік шынайылығы мен оның ғылыми және идеологиялық тиімді етуінің арасында марксизм-ленинизм идеологиясы тәрізді бос орын пайда болды». Нәтижесінде, «Кеңес адамы мәдениетінің маңызды нышандары идеализм мен материализмнің амбивалентті құндылықтарымен байланысты кеңестік әлеуметтік-мәдени доминанта түрінде берілген». Диссертация авторы кеңестік идеологиялық «күнделікті өмірдің» қызметтік бағыттылығын сараптауға аса назар аударады. Кеңес адамының жағымды бейнесі – «социализм құрушы» «жеке және жалпы таным факторына» айналады [13]. Ол кеңестік қоғам алдында тұрған әлеуметтік және мәдени міндеттерді орындау үшін міндетті шарт болатын. Басқаша айтқанда, кеңестік идеология кеңестік адам жетуі тиіс «мәдени шекті» көтеретін. Ол кеңестік психолог С.Л. Рубинштейн сөзімен айтқанда, бейне бейнеге айналатын жағдай.

Кеңестік күнделікті өмірдің идеологиялық іс-шаралары кеңестік адамды жайына қалдырмады, ерекше кеңестік дүниетанымды қалыптастырды, үнемі өсуді талап етті, ал оны бүкілі орындамағанымен, ол кеңестіктің «бейнесіне» айналды. Мысалы, П. Вайль және А. Генис ол туралы еш кекетусіз жазса [14], М.Е. Попов «оң эмоциялық доминанта кеңестік адамның мәдениеттілігін қалыптастыруда басты рөл атқарғандығын, кеңестік жалпы мәдени сәйкестіктің іргетастық негізіне айналғандығы» туралы жазады [15].

Кеңестіктің маңызды сипаттамаларын анықтаудағы бағалардың алуан түрлілігі консолидациялық ғылыми негізделген қорытындының қалыптасуына себептесуі тиіс. Бұл жағдайда құрылымдық болып сыртқы көзқарас табылады. Лодзин университетінің профессоры Анджей де Лазари Польшада «орыстық» пен «кеңестіктің» теңдігі бар екендігі туралы жазады, онымен қоса кері, тіпті ұлтшылдық контексте басымырақ болып табылады [16]. Ол өте маңызды ескерту: «кеңестік» – большевистік төңкерістің туындысы ғана емес, сонымен қатар ресей тарихына тереңінен кеткен біршама тұрақты дәстүр. Мүм-

кін «Одақ» пен «кеңестікке» деген кері қатынас коммунизмнің «адамды жек көру» идеологиясына деген реакция ғана емес, сонымен қатар Ресейдің мемлекет ретіндегі тарихи этникалық құрушы бөлігіне деген реакциядан болар? [17].

Н.Б. Лебедина кеңестік адамның менталдық бейнесіне өз трактовкасын береді. Ол үшін ол «құрамына саяси инфантилизм, эгалитаризм, «жарық болашаққа» деген момын сенім, шыннайы христиандық кіретін» ғажайып ыдыс. Ол «дала адамы мен зияткер, құрбан мен баскесер нышандарына» ие болған. Сонымен қатар автор кеңестік адамның менталдығы – тарихтағы ең керемет жұмбақ және ол күнделікті өмір әсерінен құрылған» Кеңестік күнделікті өмір факторлары Н.Б. Лебединаның ойы бойынша мәні – «өмірдің ерекше түрлері, тұтынудың ерекше құрылымы, пролетарлық, сосын социалистік мәдениеттің басымдығы, бос уақыттың саясилануы». Дәл осы факторлар кеңестік адамдарға тән конформизм, антидемократизмнің дамуына түрткі болды.

Сонымен қатар, Н.Б. Лебедина кеңестік қоғамның тарихи дамуының парадигма өзгерістеріне назар аударады, ол белгілі бір кезеңдерде күнделікті өмірдің құрылымы мен оған деген кеңестік адамдардың қатынасына әсер етті [18].

М.В. Воробьева көп деңгейлі кеңестік мәдениетте, ресми және бейресми, «жаңа» адамды тәрбиелеудің идеологиялық міндетімен толы және халықтың бұрынғы тұрмысқа оралуға деген құлшынысынан «кеңестікті» іздеуді ұсынады. Автор кеңестік тұрмыс пен кеңестік күнделікті өмірдің кезектестігін атап өтеді: әрбір тарихи кезеңде алдыңғы орынға әсер етудің белгілі бір факторлары шығып отырған. Сонымен қатар, зерттеуші кеңестік тұрмыстың аскеттілік, «мещандыққа» деген жиіркенішті, «өзі үшін» өмір сүру тәрізді қасиеттеріне аса назар аударады. «Адамның жеке тұрмысын мемлекет өмірдің шетіне итеріп тастап отырған» – деп жазады М.В. Воробьева. Мұндай қатынастың себебін ол биліктің адамның өзіне деген көзқарасынан көреді – билік оған өзінің міндеттерін орындайтын құрал, қару ретінде көреді. Сонымен қатар автордың ойынша кеңестік адамдар «идеологтар мен мәдениет қайраткерлері ұсынғандай аскетті түрде өмір сүргілері келмеді. Кедейлік идеалы үшін өзінің материалдық құндылықтарынан бас тартқан адамдар өте аз» [19].

Аталған позиция мемлекет пен қоғамды әртүрлі, көп жағдайда қарама-қарсы міндеттерді орындайтын құрылымдар ретінде қоятын зерттеушілер үшін тән. Мұндай позицияның құн-

дылығы айқын – ол «Билік – қоғам» жүйесіндегі өзара қарым-қатынас проблемасын кеңестік күнделікті өмір феноменін ғылыми түсіндіруге себептесе отырып, шешеді.

Жеткілікті түрде полямиялық бола отырып, автор тезісі осы феноменнің мәні туралы ойлауға мәжбүр етеді. Материалдық құндылықтардан «өз бетімен бас тарту» кез келген адам үшін қалыпты жағдай емес. Алайда егер әңгіме іскерлік мақсаты, жинақтау, маңыздырақ қоғамдық міндеттерді шешу үшін кейбір нәрселерден бас тарту туралы болса, онда аскетизм мұндай жағдайда биліктің көндіретін *идеалы* емес, бүкіл мемлекет өмір сүрген нақты тарихи шарттардың нәтижесі болып табылады. Мысалы, дәл сол А.А. Зиновьев 1930 ж. кеңестік ауылдары мен мәскеулік коммуналкаларының апатты тұрмысын сипаттай отырып, ғалым, кезеңнің замандасы ретінде оны кеңестік адамның «қос санасымен» байланыстырмайды [20].

Алайда кеңестік менталитет құрылымының сипатын Ю.В. Чернявская көрсетеді. Нәтижесінде «момын және сызбалы» болғанымен, алайда кеңестік сәйкестіктің жалғыз жобасы құрылды, ол «барлық адамдардың жалпы қайғы алдындағы дұрыстығын дәлелдеді... әсіресе соғыс кезінде, себебі дәл осы кезеңде «олар» бейнесі («бізге» қарама-қарсы – В.С.) «жау бейнесіне» ауысады және оның фонында топтық керістер жойылады» [21].

Идеалды-қалыпты құрылым ретіндегі «кеңестік адамның» толық әлеуметтік сараптама-сын Ю. Левада және оның серіктестері берген. Оның бейнесінің негізгі нышандары ғалымдардың ойы бойынша мынандай түсінік қалыптастырады: ерекшелік туралы немесе «біздің», кеңестік адамның ерекшеліктері, оның басқа халықтардан басымдығы, оның мемлекетке «жататындығы» (құндылық басымдығы мәнінде – В.С), тепе-тең, антиэлитарлық тұжырымдамалар [22]. Кеңестік адамның ерекше нышандарына Левада-орталық әлеуметтанушылары оның оқшаулығын, жалпылығын, тіпті қызғанышын жатқызады [23].

Л.Д. Гудков, Ю. Левада орталығының директоры, аталған зерттеуді ұсына отырып, «қарапайым кеңестік адам» нышандарының әрбіреуі ХХ ғасырдың 20-жылдарынан бастып институттық тәжірибе мен идеологиялық трансформация тарихы» болып табылатындығын айтады. Сонымен қатар автор осы нышандардың кейбіреулері «орыс саяси және әлеуметтік басыбайлық дәстүріндегі ұзақ алғышарттық тарих мен терең тамыры бар» екендігіне назар аударады [22].

«Кеңестік рух» туралы тұжырымдай отыра, Л.А. Булавка оны «шынайы өмірден бөліп алынған абстракция» деп есептемейді. Оның ойынша, «кеңестік рух» қоғамдық индивидтің тарихи іс-әрекетін құрайтын потенциалы, ерекше рухани қуат болған. Автор «кеңестік рухты» индивидқа тән негізгі нышанның бірі ретінде «тарихи іс-әрекет қажеттілігін» келтіреді, ол өз кезегінде «идеялық анықтықты, индивидтің айналада болып жатқанға деген адамгершілік жауапкершілігін, сондай-ақ іс-әрекет жасауға деген құлшынысын» көздейді [24]. Бұл ескерту бүгінде ерекше өзекті, себебі Ресейдің әсіресе жас халқының апатия, торығу, саясаттан оқшаулану және іс-әрекет жасауға деген құлшынысының жойылуы тәрізді уақытша басым болатын көңіл-күймен үйлеседі.

Осындай атмосферада көптеген жылдар бойы өмір сүру адамның қарым-қатынастарына ерекше, «кеңестік» сипат береді. Кеңестік адам шынайылық сезімін жоғалтады, ойлаудың қос жүйесін пайдалануға дағдыланады (үйде және «жиналыста»), жағдайды жақсартуда өзін адамгершілік және құқықтық мүмкіндіктері бойынша өзгертуге қабілетсіз деп есептейді.

Сонымен, кеңестік «сұр» адамға «жарқын тұлғаны» қарама-қарсы қоялық. Сондай-ақ оның

«жарқындалу» себебі айтылмайды. Тұлғалық сипаттамалар мұндай жағдайда бағыныштық мәнге ие, алайда оның сыртынан «жарық тасымалдаушы» эгцентризмі байқалады. Әдетте ол өзінің «жарқындығын» қарсылық көрсету түрінде көрсетеді және егер адам дарынды болса, онда бүгінде көптеген жарқын адамдардың өздерінің экономикалық негізде сотталғандығын шынайы романтика мен белгілі бір мақтанышпен еске алады (мысалы, танымал актер В.Доллинский). Дәл қарсылық антикеңестік адамның «танымдық белгісі» болып табылады. Алайда ол сол уақытта әлеуметтік науқас – қоғамнан алшақтаудың «диагнозы» болып табылады.

Осылайша, жүргізілген зерттеулердің нәтижелері кеңестік феноменін біздің тарихымыздың сәйкес кезеңінің басты менталды құраушысы ретіндегі философиялық және тарихи-әлеуметтік саралаудағы құрылымдық динамикасына дәлел болады. Мәселені қаншалықты саясиландырғанмен, 1990 ж. тән кенет, бір мәнді және субъективті бағалаулардан бас тартулар айқын көрінеді. Бұл оң үдеріс фактілік (өте кең) материалды жалпылаумен ғана емес, сонымен қатар, зерттеудің ерекшелігі мен міндеттерін орындайтын әдіснамалық тәсілдерді іздеумен бірге жүреді.

Әдебиеттер

- 1 «Сегодня российское интеллектуальное сообщество вовлечено в процесс масштабной рефлексии по поводу советского прошлого» / Смолина Н.С. Тема «советского» в социально-философском дискурсе 2000-х; проблематизация коллективной идентичности на постсоветском пространстве // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2009. – №97.
- 2 Тихонов Н. Черты советского человека (Ленинградские рассказы). – М., 1942.
- 3 См.; Стенограмма пятого открытого семинара проекта «Демократия в России» «Человек советский или современный? Политическая культура и ценности россиян». 20 сентября 2011 // URL: <http://www.levada.ru/stenogramma-pyatogo-otkrytogo-seminara-proekta-demokratiya-v-rossii-chelovek-sovetskii-ili-sovremenniy>
- 4 Смолина Н.С. Ук. Соч.
- 5 Заярнюк А. Повседневная советскость постсоветского настоящего // URL: <http://www.man-kurty.com/statti/zayarniuk.html>
- 6 Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. Кн. вторая. От Великой Победы до наших дней. – М., 2002; Синявский А.Д. Основы советской цивилизации. – М., 2001.
- 7 Лебина Н.Б. Энциклопедия банальностей: Советская повседневность: Контуры, символы, знаки. – СПб., 2006; Воробьева М.В. Городской советский быт: клише идеологии и реальность // Социокультурное развитие горда: история современность (сборник научных трудов). – Екатеринбург, 2006. // <http://www.culturalnet.ru/main/getfile/640>; Утехин И.В. Очерки коммунального быта. – М., 2004 и др.
- 8 URL: <http://www.sakharov-center.ru/projects/user-museum/seminar11.htm>
- 9 Стенограммы суда времени. 31. Советский человек URL: <http://www.kutginyan.ru/publ.shtml?cmd=add&cat=3&id=149>
- 10 Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. Кн. вторая. От Великой Победы до наших дней. – М., 2002.
- 11 См.: Визбор Ю.О. Сочинения. В трех томах. – М., 2001.
- 12 Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история советской России в 30-е годы: город. – М., 2001.
- 13 Попов М.Е. Антропология советскости: философский анализ. Дисс... канд. филос. наук. – Ставрополь, 2004.
- 14 Вайль П., Генис А. 60-е. Мир советского человека. – М., 1996.
- 15 Попов М.Е. Цит. соч.

- 16 Лазари А. де. «Советскость» и «русскость» в польской культурной запрограммированности (зарисовка вопроса) // Россия-Польша: Философский и историко-культурной дискурс / Под ред. С.Г. Шулежковой. – Магнитогорск, 2005.
- 17 С.Г. Кара-Мурза в эфире радио «Эхо Москвы» 6 ноября 2003 г. // URL: <http://www.kara-murza.ru/referat/sociology/Nepoladki007.html>
- 18 Лебина Н.Б. Энциклопедия банальностей: Советская повседневность: Контуры, символы, знаки. – СПб., 2006.
- 19 См.: Воробьева М.В. Ук. соч.
- 20 Зиновьев А.А. Исповедь отщепенца. – М., 2008.
- 21 Чернявская Ю.В. На rendez-vous с эпохой: советский интеллигент в поисках идентичности // Человек. 2007. № 5
- 22 Гудков Л.Д. «Советский человек» в социологии Ю. Левады // Общественные науки и современность. 2007. № 6
- 23 Стенограмма пятого открытого семинара проекта «Демократия в России» «Человек советский или современный? Политическая культура и ценности россиян». 20 сентября 2011 // URL: <http://www.levada.ru/stenogramma-pyatogo-otkrytogo-seminara-proekta-demokratiya-v-rossii-chelovek-sovetskii-ili-sovremenniy>
- 24 Булавка Л.А. «Русская душа» и «советский дух» как два феномена отечественной культуры // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 2008. – № 3.

References

- 1 «Segodnya rossiiskoe intelektual'noe sobshestvo вовлечено в процесс масштабной рефлексии по поводу советского прошлого» / Smolina N.S. Tema «sovetskogo» v social'no filosofskom diskurse 2000; problematizatsiya kollektivnoi identichnosti na postsovetском prostranstve // Izvestiya Rossiiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A.I.Gersena. – 2009. – №97.
- 2 Tihonov N. Cherty sovetskogo cheloveka (Leningradskie rasskazy). – М., 1942.
- 3 См.; Стенограмма пятого открытого семинара проекта «Демократия в России» «Человек советский или современный? Политическая культура и ценности россиян». 20 сентября 2011 // URL: <http://www.levada.ru/stenogramma-pyatogo-otkrytogo-seminara-proekta-demokratiya-v-rossii-chelovek-sovetskii-ili-sovremenniy>
- 4 Smolina N.S. Ук. Soch.
- 5 Zayarniuk A. Povsednevnaia sovetskost' postsovetского nastoyashego. // URL: <http://www.man-kurty.com/statti/zayarniuk.html>
- 6 Kara-Murza S.G. Sovetskaya civilizatsiya. Kn. vtoraya. Ot Velikoi Pobedy do nashih dnei. – М., 2002; Sinyavskii A.D. Osnovy sovetskoi civilizatsii. – М., 2001.
- 7 Leбина N.B. Enciklopediya banal'nostei: Sovetskaya povsednevnost': Kontury, simvol'y, znaki. – SPB. Vorobeва M.V. Gorodskoi sovetskii byt: kliwe ideologii I real'nost' // Sociokul'turnoe razvitya gordа: istoriya sovremennost' (sbornik nauchnyh trudov). – Ekaterinburg, 2006. // <http://www.culturalnet.ru/main/getfile/640>; Utehin I.V. Ocherki kommunal'nogo byta. – М., 2004 I dr.
- 8 URL: <http://www.sakharov-center.ru/projects/user-museum/seminar11.htm>
- 9 Стенограммы суда времени. 31. Советский человек. URL: <http://www.kutginyan.ru/publ.shtml?cmd=add&cat=3&id=149>
- 10 Kara-Murza S.G. Sovetskaya civilizatsiya. Kn. vtoraya. Ot Velikoi Pobedy do nashih dnei. – М., 2002.
- 11 См.: Vizbiur U.O. Sochineniya. V treh tomah. – М., 2001.
- 12 Ficpatrik Sh. Povsednevnyi stalinizm. Social'naya istoriya sovetskoi Rossii v 30-e gody: gorod – М., 2001.
- 13 Popov M.E. Antropologiya sovetskostii: filosofskii analiz. Diis... kand. filos. nauk. – Stavropol', 2004.
- 14 Vail' P., Genis A. 60-e. Mir sovetskogo cheloveka. – М., 1996.
- 15 Popov M.E. Cit. Soch.
- 16 Lazari A. de. «Sovetskost'» i «russkos'» v pol'skoi kul'turnoi zaprogrammirovannosti (zarisovka voprosa) // Rossiya-Pol'sha: Filosofskii I istoriko-kul'turnoi diskurs / Pod red. S.G. Shulejkovoi. – Magnitogorsk, 2005.
- 17 S.G. Kara-Murza v efire radio «Eho Moskvy» 6 noiabrya 2003 g. // URL: <http://www.kara-murza.ru/referat/sociology/Nepoladki007.html>
- 18 Leбина N.B. Ensiklopedya banal'nostei: Sovetskaya povsednevnost': Kontury, simvol'y, znaki. – SPb., 2006.
- 19 См.: Vorobeва M.V. Ук. Soch.
- 20 Zinovev A.A. Ispoved otshepenca. – М., 2008.
- 21 CHerniavskaya IU.V. Na rendez-vous s epohoi: sovetskii intelligent v poiskah identichnosti // CHelovek. 2007. № 5
- 22 Gudkov L.D. «Sovetskii chelovek» v sociologii IU. Levady // Obshestvennye nauki I sovremennost'. 2007. № 6
- 23 Стенограмма пятого открытого семинара проекта «Демократия в России» «Человек советский или современный? Политическая культура и ценности россиян». 20 сентября 2011 // URL: <http://www.levada.ru/stenogramma-pyatogo-otkrytogo-seminara-proekta-demokratiya-v-rossii-chelovek-sovetskii-ili-sovremenniy>
- 24 Bulavka L.A. «Russkaya dusha» i «sovetskii duh» kak dva fenomena otechestvennoi kul'tury // Vestnik Moskovskogo universiteta. Serya 7. Filosofiya. – 2008. – № 3.

Сарманова К.Т.
**ҚР ОММ қорындағы қазақ
халқының дәстүрлі
қару-жарағының сипаттамасы**

Дәстүрлі қару-жарақ – ұлттық мәдениеттің ерекше феномені. Халықтың дәстүрлі түсінігінде қару-жарақ тек соғыс құралы ғана емес, қару-жарақтың барлық түрі этностың өмірі динамикасының айырылмас элементі, олар өздерінің түрлі тұрмыстық және әлеуметтік функциялары арқылы этностың өмір сүру процесіне кіріккен. Қазақ халқының қару-жарағын қазақтың дәстүрлі халықтық мәдениетінің контекстінде қарастырып, этнографиялық болмыстың басқа құрамдас элементтерімен генетикалық, семантикалық, құрылымдық және функционалдық байланыстары мен қатынастардың тұтастығында қарастыру ғана этникалық мәдениеттің маңызды бір компоненті болған қару-жарақтың шынайы мағынасын ашады.

Қазақтың өткен тарихына, әскери өнерінің, қару-жарығының тарихына деген қызығушылық жылдан-жылға арта түседі. Дегенмен қазақтың дәстүрлі қару-жарағы туралы жазылған еңбектер мен бақылымдар жоқтың қасы.

Қазақ қару-жарағын алғаш зерттеушілердің бірі қазақтың тұңғыш ғалымы Ш. Уәлиханов. Оның еңбектерінде қару-жарақтардың түрлері, жасалу технологиясы, суық және от қаруының түрлері мен пайдалануы туралы мәселелер көтеріледі.

Түйін сөздер: дәстүрлі, қару-жарақ, семантика, дерек, тарих.

Sarmanova K.T.
**Description of the traditional
weapons of the Kazakh people
available in the funds
of Central State Museum
of the Republic of Kazakhstan**

This article examines the development of traditional Kazakh weaponry, in particular the forms and types of weapon, and is based upon the collection preserved by Central State museum. The main aim of this article is to show the symbolic, magical, ideological functions of weapon and prove that it is very significant in society. It allows us to show that weapon is one of the attributes of nomadic traditions and to show the social, cultural meaning. Traditional weapon considered is to be one of the social institute and attribute which shows functional condition of it. The first source about weapon was published in 1969. Also the article to show the names of weapon aims in kazakh languages, describe their peculiarities and semantics. The main materials during the research of Kazakh traditional weapon were in Almaty museums and other places.

Key words: traditional, weapon, semantic, source, history.

Сарманова К.Т.
**Описание традиционного
вооружения казахского народа
имеющегося в фондах
ЦГМ РК**

Эта статья рассматривает развитие традиционного казахского вооружения и описывает частные виды, типы оружия, которые сохранены в коллекции Центрального музея. Цель статьи показать символическую, магическую, идеологическую функции вооружения и его роль в обществе. Традиционное казахское вооружение считалось одним из атрибутов кочевого народа, которое показывает социальное культурное значение вооружения. Кочевые народы были создателями оригинальной военной системы, с помощью которой на протяжении ряда веков они получали бесспорное военно-политическое превосходство над своими противниками за пределами Великой Степи. Многоаспектные проблемы военной истории кочевничества достаточно плодотворно изучаются за пределами республики, свидетельством чему являются многочисленные монографии, статьи, заметки, сообщения историков, археологов, этнологов. Первые источники о традиционном вооружении были опубликованы в 1969 году. По военному делу казахов только недавно стали появляться отдельные труды.

Ключевые слова: традиционная, вооружение, семантика, источник, история.

**ҚР ОММ ҚОРЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ
ДӘСТҮРЛІ
ҚАРУ-ЖАРАҒЫНЫҢ
СИПАТТАМАСЫ**

Қазақтардың қару-жарақ жасауға қолданған материалдары өздерінің мал шаруашылығынан алынатын өнімдер мен Қазақстан территориясында өндірілетін шикізаттар және табиғи материалдар: тері, сүйек, мүйіз, тарамыс, қара және түсті металдар, асыл тастар. Бұл материалдар физикалық қасиеттері мен өңделу технологиясына сәйкес қарудың түрлі функционалдық, конструктивтік бөліктері мен элементтерін жасауға пайдаланылды.

Қару-жарақты *дайындау әдістерінің* негізгі түрлері – соғу, құю, қалыптау әдістері. Дайындалған қару-жарақтың негізгі функционалдық бөліктері әртүрлі тәсілдермен *өңдеудің* бірнеше кезеңдерінен өтеді. Өңделген қарулардың ағаш, мүйіз немесе сүйек саптары, мықты болу үшін *беріктеу әдістерімен* күшейтілген. Қару-жарақты *әшекейлеуде* қазақ шеберлері алтынмен және күміспен қақтау, алтын жалату, алтынмен аптау, баспалау, сірке салу, қарала жүргізу әдістерін қолданған.

Еуразия аумағын мекендеген көшпелілер негізінен қаруланған адамдар тобы болды. Қару асынып жүру бейбіт өмірде де дәстүрге айналды. ҮІІ ғ. ағылшын елшісі және саяхатшы Антонио Джеккинсонның айтуынша, көшпелілер мейлі аңға шықсын, сауық-сайранға барсын ешқашан садақ, жебе, қанжарсыз шықпаған. Қаруланып жүру тек заңды құқық емес, сонымен қатар міндет болған. Кейінгі орта ғасырлардағы көшпелілік өмір, қазақтардың әдет құқықтарына тәуелді болған. Халық жиналысына бірде-бір қазақ қарусыз келмеген. Қарусыз келген адамға орын берілмеген және сайлауда дауыс бере алмаған. Ру-тайпалық құрылым жауынгерлік дәстүрде де өз жалғасын тапты. Үздіксіз соғыстар, шапқыншылықтар сыртқы жаудан қорғану – қазақтарда жауынгерлік, батырлық дәстүрді қалыптастырды. Хандар мен сұлтандардың өзі сыртқы саяси мәселелерді шешкенде белгілі батырлардың әскери және саяси қолдауына сүйенді.

Ел билеуші ханның күштілігі мен беделі оны қолдаушы батырлардың тектілігі мен саны арқылы танылған. Кей уақыттарда хан өзі жорықтардан қалып, батырларды жасақтарымен бірге аттандырып отырған.

Бөлім қазақтардың қару-жарақ түрлерін талдауға арналып, Қазақстан жерінде мекен еткен байырғы көшпелі халықтарда

қару-жарақ түрлері мен типтерінің қалыптасу тарихына шолу және музей қорындағы қару-жарақ коллекциясына сипаттама жасалынады.

Көшпелі халықтардың қару-жарағы алыс қашықтықта, орта қашықтықта және жақын дистанцияда қолданылатын қарулар және қорғаныс жарағы болып бөлінеді. Еуразия аумағында ерте замандарды мекендеген көшпелілердің алыс қашықтықта айқаста қолданған басты қару түрі – жақ болды. Белгілі қару зерттеуші М.В. Горелик жақтарды конструкциясына байланысты қарапайым типі, күшейтілген типі, күрделі типі, құранды типі деп 4 типке бөледі [1, 190 б.].

Археологиялық деректерге сүйенсек көшпелі садағының ең көне түрі шарты түрде «скифтік типтегі садақ» деп аталатын күрделі садақ түрі болды. Жақтың ұзындығы шамамен 60-80 см, соған сәйкес оғының ұзындығы 60-70 см болды. Б.з. дейінгі III ғасырдан бастап көшпелілер садағының конструкциясы одан әрі жетілдіріліп, алысқа ату үшін адырнаның иіндері ұзартылып, бастары мен белі атқан кезде қозғалмас үшін 7 сүйектермен күшейтіледі. Бұл садақ типін ғалымдар шартты түрде «ғұн садағы» деп атайды. Біздің заманымыздың I-II мыңжылдығындағы барлық көшпелі халықтардың жақтарының жекелеген түрлері осы ғұн садағының негізінде дамыды. Б.з. V-VI ғасырларында ғұн садағын әрі қарай жетілдіру барысында пайда болған варианты «түркі садағының» басты ерекшелігі – оның иінің ішкі бетіне сүйек салып, сүйектің серпінді күші қолдануында. Бұл садақ та күрделі-құрама садақ болды, ұзындығы 120 см. XIII ғасырда көшпелілер садағының төртінші түрі – «монғол садағы» қолданысқа енді [2, 85 б.]. XV ғасырдан бастап серпіні күшті болу үшін әртүрлі материалдардан, бес буыннан құралып жасалған жақтың бесінші түрі қалыптасты. Жақтың бұл үлгісі көшпелілер садағының дамуының соңғы стадиясы деуге болады.

Б.з. дейінгі I мыңжылдықтың ортасынан б.з. V ғасырына дейін көшпелі жауынгерлерінің жақ пен жебені бірге салып алып жүретін садаққабы (*горит*) теріден екі қалталы қылып жасалатын [3, 103 б.]. Түркі заманынан бастап (V-VIII ғ.ғ.) жақ пен оқтың қаптары екі бөлек жасалды.

Байырғы көшпелілердің орташа дистанцияда ұрыс жүргізгенде қолданатын түйреу қаруының бірінші түрі – *найза*. Түйреу қаруының екінші түрі сауытты әскерге қарсы қолданатын *сұңгі*. Б.з. дейінгі V-б.з. V ғасырларда көшпелі халықтарда лақтыруға арналған жеңіл түйреу қаруы – *жыда* да болған. Көшпелі халықтардың жауын-

герлері найза, сұңгілерге түрлі әскери белгілер, айыру, дәреже белгілерін тағатын.

Сақ-сармат жауынгерлері қоян-қолтық айқаста суық қарудың бір түрі-акинақ деген ұзындығы 50-60 см қысқаша қанжар болды. Б.з. дейінгі VI ғасырдан бастап Орталық Азияның көшпелі халықтарында ұзындығы 70-90 см, екі жүзді, түзу *семсерлер* қолданысқа енеді [4, 25 б.]. VI ғасырда ат үстінде айқас жүргізуге ыңғайланған, кесу функциясын арттыру үшін сабы жүзіне қисайта орналастырылып соғылған, кесу қаруының *екінші* түрі – басы түзу, бір жүзді *палаши* қолданыла бастады. Бұл қарудың кесу күшін арттыру барысында VII-VIII ғасырларда бірте-бірте палаштың басы қайқыланып, сабы имек болып жасалып, кесу қаруының *үшінші түрі* – *қылыш* пайда болады.

Соғу қаруы көшпелі халықтарда б.з. дейінгі I мыңжылдықтың басынан қолданыла бастады. Б.з. дейінгі VII-ғасырда сақтар қолданған бұл қарудың бірінші түрі – *гүрзінің* тастан жасалған жұмыр басы йгарак обаларынан табылған. X-XII ғасырлардағы оғыз-қыпшақ жауынгерлерінің қаруы ретінде ауызша, жазбаша ескерткіштерде соғу қаруының екінші түрі – *бұздығандар* айтылады. Көшпелілер соғу қаруының үшінші түрі – «*босмойын*» шоқпардың жекелеген бастары археологиялық мұрағаттарда VIII-X ғасырлардан кездесе бастайды.

Евразиялық көшпелі халықтарда қорғаныс жарағының негізгі түрілерінің қалыптасуы да б.з. дейінгі I мыңжылдықтың ортасынан басталады. Көшпелі сауыттарының бірінші түрі – төртбұрышты ірі металл тақталарды теріге, матаға шегемен қатарлап бекіту арқылы жасалған *берен* сауыт. Б.з. дейінгі V-III ғасырларда сақтарда қолданыста болған *бірінші типінде* мойынды қорғайтын, тұтастай темірден немесе темір тіліктерді теріге бекітіп жасаған биік жағасы, темір таспаларды қайыспен теріп жасалған ұзын жеңі, етегі болды. М.В. Горелик бұл сауыт типін «*сақ-юэчжилік сауыт*» деп атайды. Бұл сауыт түркі-монғол халықтарының тілдерінде *құяқ* деп аталды. Түркі заманына жататын осындай сауыт тақталарын В.В. Радлов Чердат өзеннің бойынан тапқан болатын [5, 26 б.].

Сауыттың екінші түрі жылан қабығына немесе құс қауырсынына ұқсас кішкентай металл тіліктерінен жасалған *көбе сауыт* түрі. Бұл сауыттың *екі типі* бар. *Бірінші типі* – жыланның қабыршықтарына ұқсас кішкентай көбе темірлерден жасалған сауыт, б.з. дейінгі VI-III ғасырларда скифтерде өте кең қолданыста болды. Есіктен табылған алтын адамның киімі..

Көбе сауыттың *екінші типі* – көбе темірлері астарсыз қайыспен байланыстырылған көбе сауыт. М.В.Гореликтің классификациясы бойынша бұл «ламельлярлық сауыт». Бұл сауыт түрі б.з. дейінгі VIII-VII ғасырларда пайда болған. Сауыттың үшінші түрі – дөңгелек металл шығыршықтан тоқылған *кіреуке сауыт*. А.М.Хазанов кіреуке сауыттың сарматтарда қолданғанын жазады. VI-VII ғасырға жататын Солтүстік Қазақстанда табылған археологиялық материалдарда кіреуке шығыршықтарының (диаметрі 1,4 см) кездесуі түркілерде де осы типті кіреуке сауыттың қолданыста болғанын көрсетеді. Жазба және археологиялық материалдар X ғ. қырғыздарда, XII-ғ. қыпшақтарда бадана кіреуке болғанын куәлейді.

Б.з. дейінгі I мыңжылдықтың ортасынан көшпелі сақ-скиф-сармат жауынгерлері пайдаланған сауыттың бесінші түрі – металдан тұтастай соғылып жасалған *кираса* сауыт. Скифтер обаларынан кирасалардың тұтастай бөліктері табылса [6, 175 б.], өнер ескерткіштері (I-V ғ.) бұл сауыттың ғұн заманының аяқ кезінде де қолданыста болғанын көрсетеді.

Көшпелілер қолданған сауыттың алтыншы түрі – *қаттау* матадан бірнеше қабаттап сырып тігіліп, берік болу үшін тігісінің арасына қыл, мақта, металл үзіктері салынған. Бұл сауытты X-XII ғасырларда қыпшақ жауынгерлері қолданды. Орта ғасырда Орта Азия мен Қазақстанды мекендеген халықтарда бұл сауыт түрі кең тараған болатын.

Ертеде көшпелі жауынгерлер сауыттың сыртынан қайысбау, не ілгек арқылы металл тақталарды бір-бірімен байланыстырып жасаған қосымша жарақ түрін киген. Бұл жарақ айналарының санына байланысты *«шарайна»* деп аталады. Көшпелі халықтар қолданған шарайнаның *екі типі* бар. *Бірінші типі* төрт дөңгелек тақталарды қайысбаумен жалғап жасалған, шарайнаның бұл типі алғашқы рет түркі заманында пайда болып, X-XII ғасырларда бұл шарайна қыпшақтарда кең қолданысты болған. Шарайнаның *екінші типі* – белді қорғайтын үлкен төрт төртбұрышты болат тақтадан құралған *белдік шарайна*. Бұл шарайна типі XV ғасырда кең қолданысқа еніп, түркі халықтарында XVIII-XIX ғасырларға дейін жетті.

Көшпелі халықтардың жауынгерлік бас киімінің бірінші түрі – тері не киіз бас киімге металл тіліктерін бекітіп жасаған *көбе дулыға* болды. Өнер ескерткіштері мұндай дулығаны скиф, түркі жауынгерлері кигенін көрсетеді. Жауынгерлік бас киімнің екінші түрі – металдан

тұтастай соғылған дулыға. Қоладан құйылған мұндай сақ дулығалары Қазақстанда б.з. дейінгі VI-VII ғасырларға жататын археологиялық материалдарда кездеседі. Дулығаның үшінші түрі – төбесі екі, төрт не одан да көп сайдан құралып жасалған *құрама дулығалар*. Бұл дулығаның әр түлі типтері көшпелі халықтарда VI ғасырдан XIX ғасырға дейін қолданылды. Көшпелі жауынгерлері әдетте қаттама сауыттармен бірге *«қаттама дулығалар»* киген. XV ғасырда жауынгерлік бас киімнің бесінші түрі – *темір, жез телпектер* қолданысқа енді.

Жасалған материалына қарай көшпелілер қалқандарын негізгі *төрт* түрге бөлуге болады: талдың шыбықтарынан өріліп, ағаш тақталардан құралып, теріден сомдалып және металдан соғылып жасалған қалқандар. Сақтардың қалқандары талдың шыбықтарынан теріге өріп жасалды, қалқан шыбықтары геометриялық өрнек түрінде түрлі түске боялып әшекейленген. XIII-XV ғасырларда талдың шыбықтарынан жасалған қалқан көшпелі халықтарда қайтадан қолданысқа енді. Тал қалқанның бұл екінші типі дөңгелек, конус формалы болып жасалып, жібек жіптермен оралып әшекейленген. Көшпелілер қалқандарының екінші түрі ағаш тақтайдан жасалды. VI-X ғасырларда түркілер тақтайлардан дөңгелек жасалып, сыртынан терімен қапталынған, металл құрсаулармен күшейтілген қалқандарды пайдаланды. Ғалым М.В. Горелик өнер ескерткіштерінің деректеріне сүйене отырып XIII ғасырда монғолдарда бірнеше қабат теріден сомдалып жасалған қалқан түрі болғанын жазады [7, 38 б.].

Жауынгер батырлардың *«бес қаруын асынды»*, *«бес қаруы бойында»*, *«бес қаруын сайланған»* қарулануын білдіретін деген сөз тіркестері халқымыздың ауыз әдебиетінде жиі қолданылады. Соғысқа қатысты *«Ер қаруы»* деген сөз тіркесі, халықтық әскери термин ретінде, жай қару емес, соғыс қаруы, жауынгердің соғыста қолданатын жеке қаруы, яғни соғысқа қатысты білдірген. Жоғарғы дәрежелі әскери лауазымды белгілейтін жауынгерлік қарудың негізгі бес түрі – ату қаруы (садақ, оқ), түйреу қаруы (найза, сүңгі), кесу қаруы, яғни соғысқа қатысты соғу қаруы (шоппар, гүрзі), шабу қаруы (балта, айбалта, шақан) кіретінін көрсетеді. Қазақтың «ер қаруы – бес қару» сөздерінің астарлы мағынасында, көшпелі халықтарда ертеден қалыптасқан, жауынгерлік қаруды классификациялаудың өзіндік жүйесі жатқанын байқауға болады.

Жауынгерлердің әскери құралының екінші тобы қорғаныс құралдары – *жарақтар*. Бұл ка-

тегорияға адамның денесін қарудан сақтайтын бірнеше заттар тобы кіреді. *Бірінші* денеге киіліп қорғаныс болатын заттар: 1) денеге киілетін жарақ түрі – *сауыт, шарайна, жауынгерлік белдік*; 2) басқа киілетін қорғаныс жарағы – жауынгерлік бас киімдер: *дулығалар, темір қалпақтар, жауынгерлік телтектер*; 3) аяқты, қолды қорғайтын жарақтар – *жеңсе, белдемше, тізелік, балтырлық*. Қорғаныс жарағының *екінші* түрі қолға ұстап қолданылатын жарақ – *қалқан*. Сауыттардың қорғаныс қасиетін қалыптастыру әдісіне қарай бес түрі бар. Олар – *«көбе(лі) сауыт», «кіреуке(лі) сауыт», «берен(гілі) сауыт», «қаттама сауыт», «жсалаңқат сауыт»*. Қорғаныс жарағының қолға ұстап қолданылатын түрінің атауы *қалқан* сөзінде жауынгердің өзін қарудан *қалқалап* қорғанау тәсілі көрініс тапты.

ҚР ОММ қорындағы қазақ жебелерінің жиынтықтарын жасалған материалына сәйкес топқа, формасына сәйкес типке, қимасына байланысты үлгіге бөліп типологиялық тұрғыдан талдау барысында олардың 8 типі анықталғандығы белгілі.

Музей коллекциясындағы және бейнелік материалдардағы қазақ қылыштары басының қайқылығына қарай 4 типке, сабының және балдағының формасына сәйкес бірнеше үлгіге бөлінеді. Музейлік материалдарда қазақ қылыштарының ұзындықтары әдетте 85-100 см аралығында, ені 3-3,5 см болып келеді. XVIII-XIX ғасырлардан бастап қазақтар басы түзулеу келген, балдақсыз кесу қаруы – сапыны қолдана бастады. Музей коллекцияларындағы қазақ сапыларын басының қайқылығына қарай 2 типке, сабының формасына қарай екі үлгіге бөлінеді. Сапылардың ұзындығы 87-97 см аралығында.

Жақын қашықтықта түйреу арқылы қолданылатын қарудың бірінші түрі – *«найза»*. Музейлік қорлардағы және құлпытастарда бейнеленген қазақтың найза жебелері басының формасы мен қимасына сәйкес бес типке, ұңғысының формасына байланысты екі үлгіге бөлінеді. Түйреу қаруының *екінші* түрі – *«сүңгі»*. Типологиялық тұрғыдан жеке меншікте, музей қорларындағы қазақ сүңгілерінің жебелерін формасы мен қимасына сәйкес 3 типке, ұңғысының формасына қарай екі үлгіге бөлуге болады.

Қазақтардың шабу қаруы *үш түрге* бөлінеді. Типологиялық анықтаушы сипат ретінде балта басының жарақат салу ерекшелігі алынды. Жауынгерлік балтаның бірінші түрі – жүзі жалпақ, жарты ай сияқты дөңгелене келген *айбалта* (секира). ҚР ОММ қорында қазақ айбалталарының 5 типі бар. Әр типтің әшекейсіз, күміс қақтау әдісімен өрнектелген үлгісі болады. Жауынгерлік балтаның *екінші* түрі – жалманы жіңішке сына тәрізді жасалған балта. Қазақтар балтаның бір түрін *шақан* деп атайды [8, 246 б.]. Жауынгерлік балта басының *үшінші* түрі – жүзінің жалпақтығы орташа, жоғары жағы тіктеу келген, төменгі ұшы сағағына қарай айдың ұшы сияқты дөңгеленген *балта* (топор). Бұл балтаның шүйдесінің формасына сәйкес 2 типі, ал әшекейленуіне әр типтің қарай әшекейсіз және күміс қақталған үлгілері болады.

Бес қарудың соңғы түрі – соғу қаруы. Бастары металдан бөлек құйылып жасалып, сапқа орнатылатын ауыр шоқпар түрі *«гүрзі»* деп аталады. Музейлердегі қазақ гүрзілерін басының формасына сәйкес 1 типке, жасалу материалына қарай 2 топқа бөлінеді.

Қазақ қанжарларының бізге жеткен жеке меншік, музейлік үлгілерін және құлпытастарда бейнеленген үлгілерін салыстыра отырып, типологиялық тұрғыдан жүзінің формасына сәйкес 3 типке, сабының формасына байланысты 7 үлгіге бөлуге болады. Қазақтар кісе белдікке міндетті түрде ұлттық пышағын тағады. ҚР ОММ қорындағы қазақ пышақтарының *қыны* теріден тігіліп жалпақ жасалған үшбұрышты, төртбұрышты «алақанмен» бітеді. Пышақтың сабы мүйізден, сүйектен, ағаштан жасалып, ұшы сәл имектеу болады, жүзімен қиылысқан тұсы металмен қапталып, әшекейленеді.

ҚР ОММ қорындағы қару-жарақтар коллекциясы қазақтың дәстүрлі мәдениетінің үлкен бір саласы көшпелілер әскери-өнері, қарулары, жарақтарының түрлерін жан-жақты көрсете алатын ауқымды коллекция және ол республикамыздағы музейлер арасынан саны көп, сан алуандығымен дараланады. Аталмыш қордың сақталуы, реставрациялануы мен консервациялануы, экспозициядан көрініс табуы өз деңгейінде болуы олардың ғылыми, біліми, музейлік құндылығын арттыра түсетіндігі сөзсіз.

Әдебиеттер

- 1 Маргулан А.Х. «Казакское народное прикладное искусство». В трех томах. – Алма-Ата, 1987.
- 2 Арғынбаев Х.А. «Қазақ халқының қолөнері». Ғылыми-зерттеу еңбек. – Алматы: Өнер. 1987.
- 3 Жағда Бабалықұлы. Ер тұрман // Ана тілі. 1994 ж. 6-қазан. 5-б.
- 4 Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер. – Алматы: Дәуір, 1996.
- 5 Горелик М.В. Оружие древнего Востока. (IV тысячелетие – IV в. до н.э.) – М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1993. – 349 с.
- 6 Музееведение: учебное пособие / под редакцией К.Г. Левыкина и В.Хербста. Москва, Высшая школа. 1988. – 431 ст.
- 7 Кроллау Е.К. Температурно-влажностный и световой режим музеев. – М., 1971.
- 8 Картаева Т.Е. Өмілдірік. Ұлттық энциклопедия. 7 том. – 249 б.

Referenses

- 1 Margulan A.H. «Kazahskoe narodnoe prikladnoe isskustvo». V treh tomah. – Alma-Ata, 1987.
- 2 Arғыnbaev H.A. «Қазақ халқының қолөнері». Ғылыми-зерттеу еңбек. – Алматы: Өнер. 1987.
- 3 Zhaғda Babalyқұly. Er тұрман // Ana tili. 1994 zh. 6-қазан. 5-б.
- 4 Ahmetzhanov Қ.S. Zharaғan temir kigender. – Almaty: Dәuір, 1996.
- 5 Gorelik M.V. Oruzhie drevnego Vostoka. (IV tysjacheletie – IV v. do n.je.) – M.: Nauka. Izdatel'skaja firma «Vostochnaja literatura», 1993. – 349 s.
- 6 Muzeevedenie: uchebnoe posobie / pod redakciej K.G. Levykina i V.Herbsta. Moskva, Vysshaja shkola. 1988. – 431 st.
- 7 Krollau E.K. Temperaturno-vlazhnostnyj i svetovoj rezhim muzeev. – M., 1971.
- 8 Kartaeva T.E. Өmildirik. Ұlтық jenciklopedija. 7 tom. – 249 b.

Жубатканова С.Ж.
**Ақтөбе облыстық
тарихи-өлкетану музейіндегі
этнографиялық бірегей
туындылар атрибуциясы**

Мақалада Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің аса құнды қазынасы болып табылатын этнографиялық жәдігерлерінің маңыздылығы туралы қарастырылады. Қазақтың киіз үйі – халқымыздың қолданбалы өнеріндегі үздік шедевр болып табылады. Зал ортасында алты қанатты киіз үйдің толық ішкі көрінісі мен жабдықтарынан көрініс береді. Соның ішінде жергілікті шебер А. Мұратовтың (1889-1970) қолынан шыққан ағаштан жасаған бұйымдары үлкен қызығушылық тудырады: асадал, адалбақан, төсекағаш, кебеже табиғи бейнесімен және үйлесімді бедерімен тартады.

Сонымен қатар әлеуметтік, климаттық және этникалық тарихымыздың жағдайына байланысты ежелгі дәстүріміздің жалғасы ұлттық киімдерінен көрініс табады. Экспозицияда қысқы және күзгі ер адамдар киімінің коллекциясы, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы әйел адамдардың костюмы, сондай-ақ әйелдердің күміс және алтын жіптермен бай тігілген мақпал «кебісі» ұсынылған.

Түйін сөздер: коллекция, атрибуция, коммуникация, музеография, этнография, материалдық мәдениет.

Zhubatkanova S.Zh.
**Ethnographic valuable treasures
means of regional history
museum of Aktobe region**

This article discusses the importance of valuable treasures of ethnographic values of Aktobe region Local History Museum. Kazakh yurt is a masterpiece of applied art of the Kazakh people. In the center of the room it is given a detailed presentation of six cable yurt with a full interior design and interior decoration. The wooden products made by local artist A. Muratov (1889-1970): asadal, adalbakan, tosekagash, kebezhe attract huge interest that allure harmonious combination of embossed patterns and multicoloured sonority of different natural colours.

Furthermore, the ancient traditions associated the history of ethnic, social and climatic conditions that are reflected in the national costume of the Kazakhs. The exposition presents the autumn and winter sets of men's clothing, women's costumes richly embroidered with gold and silver threads in late XIX – early XX centuries and women's velvet shoes "kebis."

Key words: collection, attribution, communication, museography, ethnography, material culture.

Жубатканова С.Ж.
**Значения ценных
этнографических сокровищ
историко-краеведческого
музея Актюбинской области**

В данной статье рассматривается значимость ценных сокровищ этнографических ценностей историко-краеведческого музея Актюбинской области. Казахская юрта является шедевром прикладного искусства казахского народа. В центре зала дается развернутый показ шести канатной юрты с полным интерьером и внутренним убранством. Огромный интерес вызывают изделия из дерева, выполненные местным мастером А. Муратовым (1889-1970): асадал, адалбақан, тосекағаш, кебеже, которые привлекают гармоничным сочетанием рельефных орнаментов и цветовой звучностью разнообразных колоритов природных красок.

Вместе с тем древние традиции, связанные с этнической историей, социальными и климатическими условиями, отражены в народном костюме казахов. В экспозиции представлены осенний и зимний комплекты мужской одежды, женские костюмы конца XIX – начала XX вв., богато расшитые серебряными и золотыми нитями, женские бархатные туфли "кебіс".

Ключевые слова: коллекция, атрибуция, коммуникация, музеография, этнография, материальная культура.

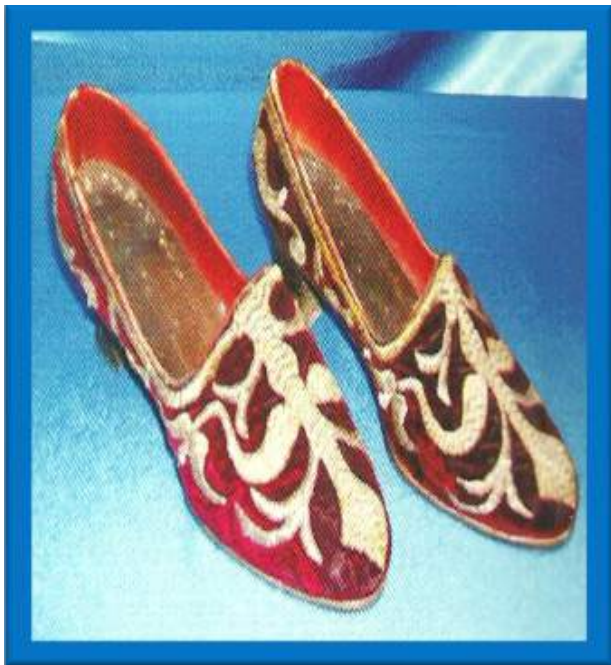
**АҚТӨБЕ ОБЛЫСТЫҚ
ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ
МУЗЕЙІНДЕГІ
ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ
БІРЕГЕЙ ТУЫНДЫЛАР
АТРИБУЦИЯСЫ**

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің этнографиялық экспонаттары қазақ шеберлерінің қолданбалы өнерлерімен, зергерлік бұйымдар коллекциясымен, салт-дәстүрімен, тұрмыстық бұйымдарымен, жалпы, этнографиясымен таныстырады [1, 20 б].

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі қоғам, қоршаған ортаның арасында қарым-қатынасты белсенді орнату, музей заңы арқылы музей келушілеріне үздіксіз білім беру мен музейлік ақпаратты қабылдау, тарату, қоғамға, қоршаған ортаға енгізу үдерісі музей коммуникациясы іске қосылған. Музей коммуникациясының базалық формасы түпнұсқалар, мәдениет және табиғат мұраларына интерпретацияланған музей экспозициясы болып табылады. Сонымен қатар музейдің баспагерлік жұмысы, музей қызметінің бір бағыты, яғни музей туралы жазылған басылымдар, олар: буклеттер, жолсеріктер, анықтамалықтар, афишалар, пресс-релиздер, каталогтар, альбомдар, музейлік мақалалар жинағы, музейлік зерттеулер жинағы, музей жұмысы есептерінің жинақтарын музеография саласы зерттеп, осы сала бойынша музейдің бірегей этнографиялық туындылары да басылып шығуда.

Көшпелі заманның салт-дәстүрімен жалғасып келе жатқан қолөнердің аса бай қазынасының бірі – қазақтың ұлттық киімдері. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейіндегі ұлттық киімдер коллекциясы негізінен XIX-XX ғғ. жататын Батыс Қазақстан өңіріне тән 85 үлгіден тұрады. Экспозицияда жергілікті жердің ерекшеліктеріне бейімдеп орындалған ер адамдардың алтын, күміс жіптермен зерленген сәнді киімдері, музейлер қорында сирек кездесетін өкшесі биік, барқыттан тігілген, алтынмен зерленген әйел кебісі (1-сурет) қойылған. Музей қорында сақталған өрнектелуі жағынан келісімді үндестік байқалатын қызыл барқытпен тысталған, әсем зерленген биік өкшелі қыжым кебіспен қатырма тақия (2-сурет) осы киімдермен жарасымды біртұтас салтанат құрайды. Ал, алтын жіппен зерлеп кестеленген қалыңдықтарға, не ілуге, киікте берілетін өте қымбат киім – «Қызыл тон». Ұзын жеңді, жағасыз, кең үлгіде тігілген мұндай шапандарды біздің өңірде жоғарғы тұсын әсем баулармен байлап иыққа іліп қана киген. Қымбат барқытпен тысталып, асқан шеберлік, ерекше нәзіктікпен, гүл бейнелі

өрнекпен алтындап зерленген бұл сирек кездесетін дүние музейдің асыл қазынасы саналады [2, 115 б].

1-сурет – Алтын жіптермен ою салып тігілген кебіс. XIX ғ.

2-сурет – Тақия. Қыз бала киетін бас киім. XX ғ. бас кезі

Музейдің зергерлік бұйымдар коллекциясы еліміздің ұлттық мәдениет байлығының арасында тарихи жағынан да, түрлерінің әрқилылығы жағынан да айрықша орын алатын экспонаттар.

Биік талғамды ата-бабаларымыздың эстетикалық сұранысына сай келген Батыс Қазақстанның қайталанбас ерекшеліктерімен жасалған қос бауырлы бас жүзік, сырға, үзбелі кісе, кемер белбеулер сияқты әшекейлер ауқымды көлемімен, сыртын сіркелеу, алтындау, асыл тастардан көз орнату тәсілдерімен көркемделуі ерекше салтанатты көрінеді [2, 54 б].

Өңіржиек – бір-біріне шашбау секілді етіпү үзбелеп бекітілген, бірнеше өрнекті алқалардан тұратын салмақты да, тұрпатты әсем бұйым. Музей коллекциясында өңіржиектедің ерекше көркемдік шешімімен орындалып, аяқ тастармен безендірілген аса көлемді бірнеше түрлері сақталған. Солардың ішінде ГК-52 санымен тіркелген өңіржиек ерекше көз тартады. Бұл бұйым бір-бірімен 6 қатарлы етіп өрілген, әсем шынжырларымен жалғастырылған 3 үзбеден тұрады. Ені 6,5 см, алдыңғы екі үзбе төртбұрыш пішінінде орындалып, төменгі үзбе ұшы сүйірлене аяқталған бесбұрыш үлгісінде жасалған. Өңіржиектің жалпы ұзындығы – 47 см, салмағы – 350, 85 гр, 960 сынамалы күмістен орындалған. Музей коллекциясындағы бұл бұйым өңіржиектердің көнеулеу түріне жатады. Кейінгі уақытта өңіржиектердің орнына түсті әйнектер қолданыс тапты [2, 120 б].

Білезіктер – қазақ әйелдерінің ең көп тұтынатын бұйымы. Ақтөбе жерінде қақпақты, құйма, қақтама, жұмыр, шұбыртпалы білезік сияқты түрлері кеңінен тараған. Музей қорында мұндай білезіктердің 12 түрі жинақталған.

Белдікті қазақтың ерлері мен әйелдері бірдей тұтынған. Бұл бұйымның музей коллекциясында 12 данасы жинақталған. Халқымыздың ерекше қасиеттері батырлық пен биліктің белгісіндей болған ер адамдардың айыл, кісе белдіктері, әйел адамдардың кемер белдігі және өте нәзік орындалған қыз балалардың үзбелі белбеуі сақталған (3-сурет).

Әсіресе, ГК-6 санды айыл белдік тұрпатты көлемімен, ерекше көркемделімен көз тартады. Белдік 750, 800, 950 сынымалы күмістен орнатылған. Жалпы салмағы 1809,05 гр, ұзындығы – 21 см, ені – 10,5 см. Бұл бұйым музей қорына 1952 жылы түскен. Белдік 19 металл бөлшектерден тұрады. Жапсырмалар қошқар мүйіз пішінінде орындалып, беті өсімдіктер өрнегімен әсемделген. Бүгінгі күні жапсырмалар жасыл түсті матаға қондырылып «Дулығалы дала перзенттері» экспозициясына қойылды [1, 123 б].

Зал төрінде, осы дәстүрлі қолөнердің биік туындысы, ата-бабаларымыздың сан мыңдаған жылдарғы төл баспанасы – алты қанатты киіз

үй жиһаздарымен орналасқан (4-сурет). Үйдін сүйегін жасаушы – ойылдық шебер Т.Есниязов. Ал, киіз үйдің ішінен орын алған республикамызға танымал атақты ағаш шебері А.Мұратов жасаған асадал, алтыбақан, керует, кебеженің көзтартар әсем рельефті өрнектері, бір-біріне ұқсамайтын, қайталанбайтын безендірулері, осы кезге дейін міні құрамай сақтаған табиғи өсімдік бояулары тамаша гармония құрайтын бейнелеу шеберлігімен ерекшеленеді. А.Мұратов кезінде Алматыдағы опера және балет театры салынғанда оның көркемдік безендіру жұмыстарын жасаған атақты шебер [3, 44 б.].

Енді шебердің қолынан шыққан бұйымдарына тоқталсақ. Ыдыс-аяқ сақтау үшін ағаштан жасалған бұйым – асадал (5-сурет). Асадалдың астыңғы және үстіңгі жағында төрт суырмасы, екі ашпалы есігі бар [4, 87 б.]. Ұзындығы – 165 см, ені – 89 см, іші екі сүреден тұрады. Асадалдың беті сары, қызыл, жасыл түсті өсімдік тектес және ерекше ою-өрнектермен әшекейленген. Оның астыңғы жағы азық-түлік сақтайтын кебеже ролін атқарса, үстіңгі бөлігін ыдыс-аяқ сақтау үшін пайдаланады екен. Асадалдың арқалығы қалыңдау тақтайдан жасалған. Ол жасалу әдісімен, сақталуымен, өрнектелуімен өте сирек кездесетін музейдегі аса құнды бұйымдардың бірі.

Ал, музейдің алтын қорына айналған бұйымдардың бірі – киіз үйге арналған дәстүрлі «сықырлауық есік». Ол екі ашпалы есіктен, маңдайшадан, екі босағадан және табалдырықтан тұрады. Сықырлауық есіктің биіктігі – 170 см, ені – 120 см, екі босағасы мен табалдырық ендері 7-8 см. Сықырлауық есік беттеріндегі өрнектер бедерленіп ойылған. Ойымштың әр өрнегі өте нәзік, бір-бірімен астасып келген. Есік бөлшектерінің ою-өрнектері негізінен өсімдік символдық және зооморфтық мотивтердің біте қайнасып араласуының нәтижесінде тұтас өнер туындысы болып шығады. Сықырлауық есік бөлшектерінің бір-бірімен шегесіз біріктірілгендігі көшіп-қонуға лайықталып жасалған [2, 106 б.].

Шебер қолынан шыққан өнер туындысының бірі – адалбақан. Ұзындығы – 230 см. Адалбақан ағаштан жасалған, бет жағы геометриялық өрнектермен, төртбұрышты оюлармен алмасып отырған. Екі жақ жанына құстың басы секілді көркемделіп жасалған ілгіштер орнатылған. Адалбақан шаңырақтың адалдығын, тазалығын, білдіретін киелі бұйымдардың бірі. Сондықтан ол төсек ағаштың бас жағында тұрады. Адалбақанға тек үй іші ғана киімін ілетін болған. Міне, сондықтан «адалбақан» сөзінің өзіндік сыры мен мәні бар деп білуіміз қажет.

3-сурет – Әйел адамдар мен ерлерге арналған белдік. XIX ғасыр

4-сурет – Қазақ халқының төл баспанасы киіз үй жабдықтарымен

5-сурет – Асадал, ою фрагменті. XX ғ.

Музейде сырты түгелдей сүйектеліп көркемделген 4 қол сандық бар. Сандықтың төрт жағы түгелдей, қақпақтың төрт жиегі мен төбесі толығымен сүйектелген. Әсемдік үшін сүйек әшекейлер астына қызыл барқыт төсеп, алдыңғы бетіне үш үлкен шаршы ойыстырылған. Жиіктеріне

қиыстырған сүйек әшекейлердің бетіне қос мүйіз, ирек оюлары жүргізілген. Сүйек әшекейлердің қиысу тәртібінде олардың беттеріне жүргізілген ою-өрнектерде симметрия заңдылығы сақталған. Сондықтан қақпағына, жанына, алдыңғы бетіне жапырақ тәріздес сары жезден өрнектер бедер-

ленген. Оюлар өзара үндестік тауып, қол сандыққа ерекше сән беріп тұр. Сандықтың ұзындығы – 52 см, ені – 53 см болады [1, 45 б.].

Қаншалықты бай болғанымен музейдің этнографиялық коллекциялары әлі де жүйелі толықтыруды қажет етеді.

Әдебиеттер

- 1 Құрманбек Е.Ж. Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі – ғылыми-зерттеу, насихат орталығы. Оқу құралы. – Ақтөбе: А-Полиграфия, 2009. – 188 б.
- 2 Ілиясова Р. Қазына. – Алматы: Зерде, 2001. – 312 б.
- 3 Қазақстан музейлері. Ақтөбе өңірінің құнды мұрасы. – № 4 (10) желтоқсан. 2006.
- 4 Мұстапаева Д.Ө. Қазақстандағы музей ісінің тарихы: оқу құралы. –Түркістан: Тұран, 2011.
- 5 Құрманбек Е.Ж. Құнды мұралар. – Ақтөбе: Ақжар-АБК, 2007.

Referenses

- 1 Kurmanbek E.ZH. Aktobe oblystyk tarikhi-olketanu muzeii – gylymi-zertteu, nasikhat ortalygy. Oku kuraly. – Aktobe: A-Poligrafiya, 2009. – 188 b.
- 2 Iliysova R. Kazyna. – Almaty: Zerde, 2001. – 312 b.
- 3 Kazakstan muzeileri. Aktobe onirinin kundy murasy. – № 4 (10) zheltoksan. – 2006.
- 4 Mustapaeva D.O. Kazakstandagy muzei isinin tarikhy: oku kuraly. – Turkistan: Turan, 2011.
- 5 Kurmanbek E.ZH. Kundy muralar. – Aktobe: Akzhar-ABK, 2007.

Көпбаева Қ.
**АҚШ-тың Орталық Азиядағы
шынайы және жариялық
мүдделері**

Мақала барысында Кеңестер үкіметі күйрегеннен кейінгі кезеңнен бастап АҚШ тарапынан Орталық Азия мемлекеттеріне бағытталып жүргізілген геостратегиялық саясаттың негіздерін, шынайы және жариялық мүдделерін талдауға арналады.

Автор мақалада АҚШ-тың Қазақстанға қызығушылығының экономикалық тұрғыдағы маңызына назар аударып, Қазақстанның АҚШ-пен экономикалық байланыстарының тұйық тұстарын талдауға тырысқан.

Мақалада АҚШ-тың Ресей ықпалын шектеп, өзіндік стратегиялық жоспарларын анықтауы кезіндегі тарихи үдерістер толық сипатталады. Автор Клинтон әкімшілігінің сыртқы саяси стратегиясындағы дүниежүзінің түрлі аймақтарына өз ықпалын кеңейтуге бағытталған, соның негізінде Орталық және Шығыс Еуропада елеулі жетістіктерге жетіп үлгерген АҚШ саясатының геостратегиялық қадамдарына барынша егжей-тегжейлі талдау жасауға тырысқан. Сонымен қатар, еліміздің дүниежүзінің өзге елдері ішінде АҚШ-пен тиімді де тең дәрежелі келіссөздерге талпынысы мен қол жеткізген жетістіктері сарапталып, қазақ-американ қатынастары мәселесіне де ерекше ден қойылады.

Сондай-ақ, мақала барысында американдық геостратегияның бұрын-соңды болмаған жаңа жағдайы көрсетіліп, әсіресе ХХ ғасырдың ортасына дейінгі Америка Құрама Штаттарының геостратегиялық тәжірибесі талданады.

Түйін сөздер: Қазақстан, АҚШ, геостратегия, Кеңес Одағы, Орталық Азия елдері, Президент, стратегия.

Копбайева К.
**Direct and vowels goals US in
Central Asia**

The beginning of the XXI century was marked by the collapse of the Soviet Union, in parallel to this historical event takes place, the development Geopolitical US strategy towards the Central Asian region. The article provides a detailed analysis of US strategic planning, to limit the influence of Russia.

By studying the internal and foreign policy of US President Clinton, which was aimed at strengthening US influence on the world stage, the author tries to give an analysis of the geo-strategic US policy, which resulted in a short period of time ahead of the US in the development of the countries of Central and Eastern Europe. Along with this, the author focuses on the development of the Kazakh-American relations.

The author describes the United States' interest in Kazakhstan, namely the economic sphere, it is worth paying attention to the complex economic relationships of the parties between the two countries.

Key words: Kazakhstan, the USA, geostrategy, the Soviet Union, Central Asia, the President, Strategy.

Копбаева К.
**Прямые и гласные цели США
в Центральной Азии**

Начало XXI века ознаменовалось распадом Советского Союза, параллельно данному историческому событию происходит развитие геополитической стратегии США в отношении центрально-азиатского региона.

В статье автор описывает заинтересованность США в Казахстане, именно в экономической сфере, стоит обратить внимание на сложнейшие стороны экономического взаимоотношения между странами.

В статье дан развернутый анализ стратегического планирования США для ограничения влияние России.

Изучая внутреннюю и внешнюю политику президента США Клинтона, которая была направлена на укрепление влияния США на мировой арене, автор пытается дать анализ геостратегической политике США, в результате которого за короткий промежуток времени США обогнала в развитии страны Центральной и Восточной Европы. Наряду с этим автор обращает особое внимание на развитие казахско-американских отношений.

Ключевые слова: Казахстан, США, геостратегия, Советский Союз, страны Центральной Азии, Президент, стратегия.

**АҚШ-ТЫҢ ОРТАЛЫҚ
АЗИЯДАҒЫ ШЫНАЙЫ
ЖӘНЕ ЖАРИЯЛЫҚ
МҮДДЕРЛЕРІ**

Кеңестер үкіметі таратылып, ТМД құрылғанына ширек ғасырдан астам уақыт өтсе де, аталмыш уақыт ішінде Орталық Азия аймағында ірі саяси-экономикалық өзгерістер орын алып үлгерді. Аймақтың географиялық орналасуы мен табиғи ресурстарға байлығы дүниежүзіндегі қуатты, алдыңғы қатарлы мемлекеттердің қызығушылығын туғызды. Олар осы аймақтың бай ресурстарынан, басқа да мүмкіншіліктерінен пайда табу жоспарларын, геостратегияларын жасап, өз мүдделерін батыл алға жылжытты. АҚШ бұл ретте аймақтың төңірегінде орналасқан басқа қуатты мемлекеттерге қарағанда геостратегиялық маңызы бар жетістіктерге жетуде. Оның осы мақсаттағы ықпалы 1991 жылдан бері Еуразияның түрлі аймақтарына таралды. АҚШ-тың осындай мақсаты бағдарланған іс-әрекеттері, бұл саладағы ізденістері қоғамның тәжірибелік әрі теориялық тұрғыдағы қызығушылығын туғызып, әсіресе Вашингтонның Орталық Азиядағы саясатын егжей-тегжейлі сараптаудан өткізуді талап етті. Бұл орайда ғылыми шешімін таппаған әрбір мәселе келесі бір ірі мәселені күн тәртібіне шығарып, саяси ғылымдар алдына жаңа ғылыми міндеттер қоюда [1].

АҚШ-тың Орталық Азия аймағындағы геостратегиясын және оның негізгі әдістерін пайдаланудың көзі саяси тарих тәжірибесінен, ежелгі замандағы және одан кейінгі даналардың саясат пен мемлекетті басқару туралы терең ойларынан бастау алары сөзсіз.

Бұл тұста айта кетер жәйт мынау – геосаясат ғылымы Жер шарының географиясы түпкілікті анықталып, ойшылдардың Жер кеңістігін пайымдау деңгейінің артқан шағында ХІХ ғасырдың аяғында қалыптасты. Геосаясат ғылымының даму бағыты да кеңістік факторымен байланысты. Соған орай, қазіргі таңда аталмыш ғылымның пәні мен нысаны, ауқымы Жердің шеңберінен шығып, астрофизика және т.б. нақты ғылымдармен байланысқа түсу үстінде деген ой түйіндеуге болады. Болашаққа көз сала отырып, бұл ғылым тек Жердің географиясын ескеріп қана қоймай, сондай-ақ Күннің жүйесіндегі басқа да планеталардың географиясын, қозғалу траекториясын, олардың өзара бір-біріне жақындасу уақытын, олардың тартылыс күшін және көптеген басқа да факторлардың алпауыт мемлекеттердің геостратегиясына тигізетін ықпалын зерттеумен айналысады деп жорамал жасай аламыз [2, 19 б.].

Адамзат тарихына ортақ құндылықтардың идеологиялық деңгейге мемлекеттік мүдде бағдарламасы тұрғысынан көтеріле отырып бағынғандығы дәлел. Бұл – АҚШ геостратегиясының әртүрлі кезеңдер мен аймақтарда, сонымен қатар Орталық Азияда жүргізіліп келе жатқан геостратегиясына ортақ әдіс-тәсіл болып табылады. Бұл ретте идеологияның жоғарыда келтірілген мақсаттарға жетуі үшін оңтайлы жағдайларда алдыңғы орынға шығарылып, қолайсыз жағдайларда кейінге қалдырылғаны айқындалады.

Тарихта болған геосаяси тәжірибелердің негізінде қазіргі кездегі АҚШ геостратегиясының құрамдас бөліктері Вашингтонның геостратегиясындағы идеологиялық, экономикалық және саяси-әскери факторлар АҚШ-тың мемлекеттік мүдделеріне сай қызмет жасап, белгілі бір мақсатқа жетудің әдіс-айласы, жолы қызметін орындды атқарды. Геостратегиялық қажеттілік пен қарапайым пайдакүнемдік АҚШ-ты өзі құрыла салысымен жарияланған идеологиялық құндылықтарынан кейін шегінуге мәжбүр етті. Құрама Штаттардың геостратегиясының идеологиялық құрамдас бөлігі ішкі саясатта қоғамды жұмылдырушы, топтастырушы қызметін атқарып, ал сыртқы саясатта, керісінше, стратегиялық мүдделерді жүзеге асыруға қажеттілік басымдық алған кезде, тиісті елдердің ішкі саясатына араласып, өзіне ыңғайлы топтардың билік басына келуіне жағдай жасады [3, 8 б.].

Америка Құрама Штаттарының ХҮІІІ-ХІХ ғасырлар шеңберіндегі дүниежүзілік қуатты мемлекеттермен, ұлы державалармен қақтығыста, басекелестікте дамығанын оның геосаяси тәжірибесінен-ақ көруімізге болады. АҚШ-тың көршілес мемлекеттерге қарағандағы қуатты әрі ұлы державалар арасында географиялық жағынан икемді орналасуы мемлекеттің тәуелсіздігі мен келешек даму тағдырын қамтамасыз еткен басты факторлар болып табылады.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Құрама Штаттардың қуаты дүниежүзінің түкпір-түкпіріне таралып, теңіздермен және мұхиттармен шекаралас елдерге, теңіз-су жолдарына: бұғаздарға, шығанақтарға, каналдарға бақылау орнатылды. Батыс Еуропа, Парсы шығанағы, Таяу Шығыс және Азия – Тынық мұхит аймақтарындағы бірқатар мемлекеттер АҚШ-тың әскери тұрақтарына орын берді. ХХ ғасырдың екінші жартысынан бері Вашингтон Кеңес Одағымен қарсыласа отырып, жоғарыда аталған аймақтарға орнығып алды. АҚШ-тың Батыс Еуропаға қатысты жүргізген геостратегиясында экономикалық, идеологиялық және әскери-саяси компоненттер толығымен іске асырылды. Бұған Батыс

еуропалықтардың АҚШ-пен тарихи-мәдени тұрғыдан ортақ тамырларының болуы және ортақ жауларының болуы септігін тигізді. Азия-Тынық мұхит аймағында Америка Құрама Штаттарының геостратегиялық ықпалы Жапония мен Оңтүстік Кореяда толығымен іске асырылды деп айтуға толық негіз бар [4, 5 б.].

Кеңестер Одағы күйреген соң аталған аймақтарда геосаяси тұрғыдан әлсіз әрі бос кеңістік пайда болады. Бұл АҚШ-тың геостратегиялық бағытына үлкен әсерін тигізді. 50 жылға жуық уақыт аралығында АҚШ Еуразияғы ықпал жасау геостратегиясын жоғарыдағы үш аймақ – Батыс Еуропа, Парсы шығанағы және Қиыр Шығыстан жүргізді. ХХ ғасырдың соңына таман Орталық Азия аймағында Ресей ықпалының әлсіреуі АҚШ-қа үлкен геосаяси басымдықтардың бетін ашып бір нүктеден үш бағытты – Парсы шығанағы, Ресей және Қытайға ықпал етуге аймақтың байлығы мен қазынасын пайдалануға өте қолайлы жағдай туғызды. Осының барлығын зерттеу Америка Құрама Штаттарының осы аймақта көздейтін жария және шынайы мақсаттарын ажыратуды талап етті [5].

Жалпы Америка Құрама Штаттарының Орталық Азиядағы шынайы мақсаттары оның өзіндік ішкі қауіпсіздігімен тікелей байланысты. Мәселен, ол елдің стратегиялық басты мүдделерінен туындайды: жаппай жою қаруын Орталық Азия аймағынан шығару, оның таралмауына шек қою; экономикалық мүдделеріне қатысты аймақтың табиғи ресурстарын игеруде АҚШ-тың және одақтас елдердің компанияларына жол ашу; әскери-саяси мақсаттарға қатысты – аймақтың географиялық орналасуын әскери-саяси, экономикалық салаға бейімдеу. Бұлар АҚШ-тың Орталық Азиядағы шынайы мақсаттарының негізін түзеді [6, 33 б.].

Америка Құрама Штаттарының жариялық мақсаттарының қатарына Орталық Азия аймағында демократиялық қоғамды орнату мәселесін жатқызсақ болады. Бұны АҚШ басты мақсаттардың бірі ретінде бет алдына ұстағанымен, шын мәнінде ол Құрама Штаттардың әскери-саяси және экономикалық мақсат-мүдделерін ілгерілетуге септігін тигізетін геостратегиялық әдістің бір түрі болып табылады. Бұған дәлел ретінде Орталық Азия елдеріне және дүние жүзіндегі басқа да мемлекеттерге қатысты екіжақты стандарттардың қолданылуын жатқызсақ болады.

Орталық Азия аймағы төңірегіндегі Ресей, Иран және Қытай мемлекеттері АҚШ-ты дүниежүзілік және аймақтық мәселелер аясында қарсылас ретінде қарастырады. АҚШ өз кезегінде бұл елдерді өзінің халықаралық саясатта

ғы геостратегиялық мүдделеріне ниеттес деп есептемейді. Осыған байланысты Орталық Азия аймағының төңірегіндегі бұл елдер аймақта АҚШ ықпалының шексіз орнауына мүдделі де емес. Аталған мемлекеттер өздерінің қарсы әрекеттерін іске асыру үшін Орталық Азия едеріне ықпал жасау арқылы АҚШ ықпалын шектеуге мүдделі [7].

Аймаққа ықпал жүргізу деңгейі бойынша Ресейдің мүмкіншіліктері жоғары. Оның ықпалы өз геостратегиясындағы жоғары деңгейдегі үш компонент – идеологиялық, экономикалық және әскери-саяси салаларды қамтиды. Қытайдың ықпалы қазіргі таңда экономикалық басымдығын орнықтыру шараларымен шектелуде. Иран аймақ елдеріне ауыз толтырып айтарлықтай ықпал жасаудың тетіктеріне ие болған жоқ. Осыған қарамастан, бұл елдерде ортақ бір мүдде бар деген шешімге келуге болады. Бұл аймақ тұрақтылығының айқын дәлелі.

Америка Құрама Штаттарының геостратегиясына аймақ елдерінің ұстанған саясаты да елеулі ықпал жасайды. Ал АҚШ-тың аймақтағы саясатына өз қатынасын барынша ашық әрі тиісті геостратегиялық тұрақты басымдықтарсыз білдіріп отырған мемлекетті атар болсақ, ол – Өзбекстан.

Өзбекстанның географиялық жағынан орналасуы АҚШ-тың әскери-саяси ықпалының осы аймақта сақталып қалуының басты кепілі саналады. Қазақстанның Түркіменстан көлік-байланыс саласындағы мүмкіндіктерін толықтай дамытуға әрекет жасауы классикалық геосаясат тұрғысынан алғанда, АҚШ-тың геостратегиялық мүдделеріне сәйкес келмеуі де мүмкін [8].

Аймақтағы келесі мемлекеттер, яғни Қырғызстан және Тәжікстан АҚШ-қа Вашингтонның экономикалық көмегінің мөлшеріне байланысты қолдау көрсетіп, Ресей мен Қытайдың да ықыластарымен санасуға да мәжбүр болып отыр.

Орталық Азия елдерінің қатысуымен құрылған халықаралық әскери, саяси және экономикалық ұйымдардың мақсат-міндеттері қарастырылып, Ресей мен Қытайдың белсенділігі анықталды. АҚШ-тың белсенділігі аймақтағы елдермен екіжақты қатынастардан байқалатын болса, Ресей мен Қытайдың белсенділігі екі жақты және көп жақты қатынастардан көрініп, АҚШ ықпалының шектен тыс таралуына шек келтіруде [9, 12 б.].

Орталық Азия аймағы, соның ішінде Қазақстан үшін қауіпсіздікті қамтамасыз ету мен өңірдегі реформаларға қолайлы жағдай туғызуда, экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолындағы АҚШ-пен арадағы ынтымақ-

тастықты дамытуға зор маңыз берілетін болуы керек. Қазақстанның жедел экономикалық және саяси әлеуметтік прогресі үшін АҚШ инвестициясын тартып, оны мақсатты пайдалану тиімді болмақ.

Орталық Азия республикаларында демократияның дамуына, азаматтық қоғамның орнығуына ықпал етуге АҚШ-тың қазіргі таңда анағұрлым мүдделі екендігін естен шығармау керек. Орталық Азия республикалары Американың аталмыш аймақта жекешелендіру үдерісін жеделдетуге, нарықтық экономика құрып, дамытуға деген ынталылығын да өз мүдделеріне сай етіп оңтайлы пайдалану жолдарын, тәсілдерін саралап, бұл бағытта өз стратегиялық басымдықтарын барынша негіздей түсуге ерекше маңыз беруге тиісті. Сондай-ақ Американың Жібек жолы туралы заңынан (1999 ж.) тиісті қорытынды шығарып, қажетті стратегиялық іс-шаралар кестесін анықтауы да Орталық Азия республикаларының өмірлік маңызды мәселелерін қорғауға қызмет ететіні анық. Қазақстанның ШЫҚ, ТМД, ЕурАзЭЖ-ты реформалауға ерекше мән беруінің республикада ғана емес, тұтас Орталық Азия аймағында ХХІ ғасырдың ағысына қарсы тұруға, ұзақ мерзімді стратегиялық мүдделерді қамтамасыз етуге тигізетін оң ықпалы болары күмәнсіз. Жалпы, Орталық Азия өңірінің, дәлірек алғанда, өңірдегі әр республиканың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, іске асырылып жатқан реформаларға қолайлы жағдай туғызу барынша интеграциялануды талап етеді. Осы орайда біздің Елбасымыздың Орталық Азия елдері Одағын құру туралы ұсынысының өңірдегі әрбір мемлекет үшін өмірлік маңызы мол болып отыр [10].

АҚШ геостратегиясының қалыптасуы мен дамуындағы басым бағыттар оның тиісті аймақтарға экономикалық, саяси, идеологиялық, әскери бақылау орнатып, өз мүдделерін тиімді түрде жүзеге асыру қажеттіліктерімен айқындалады.

АҚШ-тың дүниежүзінің түрлі аймақтарына қатысты геостратегиялық тәжірибесі оның Орталық Азиядағы геостратегиясына тиісті мүдделерін іске асырудағы идеологиялық, саяси-экономикалық факторлардың басымдығымен, тұрақтылығымен ерекшеленеді, ал бұл ерекшеліктер осы Орталық Азия өңірінің географиялық жағдайымен сипатталады.

Орталық Азияға АҚШ-тың жүргізіп отырған геостратегиясына ықпал жасайтын басты факторларды анықтаудың үлкен ғылыми және практикалық маңызы бар. Америка Құрама Штаттарының Орталық Азиядағы геостратегиясына ықпал жасайтын факторлар қатарында тараптар мүдделеріндегі сәйкестік пен үйлесімділіктің әрі

өзара тиімділіктің орын алуы барынша оң ықпалға ие. Сондай-ақ Орталық Азия аймағында АҚШ-тың геостратегиялық басымдыққа ие болуға ынтасы өңірдегі және сол аймақпен шектес, сонымен қатар басқа да мемлекеттердің өз мүдделерін қорғауы мен жүзеге асыруы жолындағы белсенділігін арттырады [11].

Кеңестер Одағы күйреген соң, биполярлық тепе-теңдік жойылып, халықаралық саясат пен экономикада Америка анық басымдыққа қол жеткізді. Ғалымдардың бірқатары ХХІ ғасырдың бірінші ширегінде АҚШ-тың белсенділігі мен басымшылдығы сақталады әрі тұрақты деп есептеді.

Американың экономикалық жағдайын, технологиялық және ғылыми жетістіктерін пайдаланып, әскери қолдауына сүйенуге Орталық Азия мемлекеттері мүдделі болды. ХХ ғасырда Германияның батыс аймағының, Жапонияның, Шығыс Азия жолбарыстарының пайда болуы АҚШ-тың геостратегиялық мүдделерін іске асырудың кезек күттірмейтіндігінен туындады. Ал оның қарсылығына ұшыраған мемлекеттер соққыға алынып, қысым көрумен болды. Американың Югославиядегі әскери операциялары екіншідүниежүзілік соғыстан кейін қалыптасқан халықаралық саяси қатынастар жүйесін шайқалтып жібергені айқын. Сондай-ақ аталмыш операциялар АҚШ-тың биполярлық кезеңнен кейін өзгере бастаған әлемдік халықаралық саяси жүйеге деген көзқарасын білдірмейді деп те айтуға болмайды. Американың ХХ ғасырдың аяғындағы және қазіргі кездегі халықаралық қатынастарда жасап отырған іс-әрекеттерінен осы көзқарастың бағыт-бағдары қандай екенін байқауға болады. Америка үшін оларға ыңғайлы болатын халықаралық экономикалық, саяси және идеологиялық ортаны қалыптастыру өте маңызды. Осындай ортаны қалыптастыру үшін Ақ үйдегі әкімшіліктер өз саясатында идеологиялық факторды – «адам құқығы», «нарықтық экономика», «демократия» сияқты және т.б. құндылықтарды алға жылжытуда. Бұл құндылықтардан бас тартып, Американың сыртқы саясатының ықыластарына қайшы келген мемлекеттер соққыға алынып, зардап шегуде. Американың халықаралық саясаттағы дәл осындай іс-әрекеттері жаңа құбылыс емес. Бастапқыда Ақ үй әкімшіліктерінің назары Америка құрлықтарымен шектелді. Американың осы жерлерде нығайып, өз үстемдігін орнатуы, – оның әлемдік деңгейдегі үстемдікке қол жеткізуіне жол ашты. Өз кезегінде бұл жолда жүргізіліп отырған саяси бағыттар мен бағдарлардың негізіне тарихта өз көріністерін тапқан геостратегиялық тәжірибе жатты [12].

Американың Орталық Азия аймағында жүрізе бастаған сыртқы саясатын қарастырғанда үш кезең нақты аңғарылады.

Бірінші кезең – 1991-1995 жылдар аралығы; Бұл Американың қауіпсіздік мәселелерінің шешіліп, идеологиялық және экономикалық мүдделерінің анықталған кезеңі болып табылады. Аталмыш кезеңде Америка Құрама Штаттары Орталық Азия мемлекеттерімен дипломатиялық байланыстарды орнатып, жаңадан пайда болған мемлекеттердің қалыптасуына ықпал ете бастады. Орталық Азия мемлекеттері халықаралық қатынастардың жүйесіне кірігіп, демократиялық жолмен дамуды ұйғарды. Ал АҚШ жаңадан қалыптасқан халықаралық ортаға бейімделіп, сол ортада өз мүдделерін белгілеп, оларды жүзеге асыруға бет алды.

Екінші кезеңе 1996-2000 жылдар аралығын жатқызамыз. Бұл кезеңде Америка Құрама Штаттары аймақтың табиғи қорларын белсенді игеруге кіріскен шақ. Бұл тұста батыстың көмегімен Орталық Азия елдері жүргізген саяси-экономикалық реформалар өз нәтижелерін бере бастаған болатын. АҚШ капиталының аймаққа кіруі Орталық Азия төңірегіндегі геосаяси ахуалдың ширауы кезінде орын алды. Негізгі мәселе Каспийдегі мұнай-газ қорларын тасымалдауға қажетті құбырлардың бағытын анықтаумен байланысты болды. Қуатты елдердің аймақтағы мүдделері мен ықпалының айқындала түсуі мен аймақ елдерінің дербес дамуға бейімделуі осы кезеңге сай келді.

Үшінші кезең – 2001 жылдың 11 қыркүйегінен басталып, қазіргі таңға дейін жалғасуда.

Аталған үш кезеңнің әрқайсысының ерекшеліктерін анықтау, олардың өзегінде жатқан ортақ желіні көрсету, жалғастық жолдарын байқау, бүгінгі күннің ең алдыңғы ғылыми мәселелерінің қатарын толықтырып отыр.

Кеңестер үкіметі ыдыраған соң Америка Құрама Штаттары бірден Ресейдің ықпалын шектеп, өзінің стратегиялық мүдделерін анықтай бастады. Клинтон әкімшілігінің сыртқы саяси стратегиясында дүниежүзінің әртүрлі аймақтарына кіруге, өз ықпалын кеңейту мәселелері басымдыққа ие болды. Бұл кезекте АҚШ Орталық Азияда едәуір елеулі жетістіктерге жетті. Қазіргі таңда Орталық Азияның бірқатар елдері Американың дүниежүзілік және әртүрлі аймақтарындағы стратегиясы, саясаты әлемдік гегемондығын сақтауға, нығайтуға бағытталуда. Орталық Азия елдері аталмыш жағдайды сезіп қана қоймай, өз мүдделерін көздей отырып, оған тиісті жағдай жасап бағуда. Бұл өте күрделі саяси үдеріс болып отыр. Оның барысы мен басты мақсаттары,

салдары мен нәтижелері қандай болатынын әзірге кесіп айту қиын. Дегенмен оны білу Орталық Азия елдері үшін өте маңызды.

Еліміздің Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің белгілі «Сындарлы 10 жыл» атты еңбегінде: «Каспий төңірегіндегі бірнеше «күш орталықтары» – АҚШ, Ресей, Қытай, Еуропалық Одақ, Түркия, Иран, Парсы шығанағы елдерінің аса маңызды өмірлік мүдделері айрықша өткір қақтығысқа түскен» [13], – деп айқындайды. Осындай тұстарға назар сала отырып, АҚШ-тың геостратегиясындағы бірқатар мәселелерді зерттеу қажеттілігін сезінеміз.

Дүниежүзіндегі ең қуатты мемлекет саясатының Қазақстанға келтіре алатын кереғар салдарының алдын алу және пайдалы жақтарын нығайтуды сараптап талдау Америка Құрама

Штаттарының Орталық Азия аймағы мен көршілес мемелкеттердің геосаяси тәжірибесі аясында жүргізетін саясатын зерттеуді талап етеді.

Кеңестер үкіметі ыдыраған соң, АҚШ Орталық Азияны игеру, онда орнығу мүмділігіне ие бола бастады. 2001 жылдың күз айына дейін АҚШ Орталық Азияда негізінен экономикалық тұрғыдан белсенділік көрсетті. Аймақтың көмірсутегі ресурстарын өндіруде америкалық компаниялар жетекші орындарға ие бола бастады. Ауғанстандағы антитеррористік операциялардың нәтижесінде Америка Құрама Штаттарының әскери өкілдері жаңа тұрақ базаларын орнатуға мүмкіндік алды. Осы аймаққа кіретін үш ел – Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстан өз аумақтарын АҚШ пен оның одақтастарының әскерлеріне ашық деп жариялаған болатын.

Әдебиеттер

- 1 Джекшекулова А. Новые независимые государства ЦА в мировом сообществе. – М., 1999.
- 2 Дугин А. Основы геополитики. – М., 2002.
- 3 Дергачев В.А. Геополитика: учебное пособие. – Киев, 2000.
- 4 «Партнерство во имя мира и развития экономики» к итогам официального визита Н.Назарбаева в Вашингтон. «Казахстанская правда». 28.01.2000. – 3 б.
- 5 Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М., 2000.
- 6 Гаджиев К.С. Геополитика. – М.: Международные отношения, 1997.
- 7 Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Международные отношения, 1998.
- 8 Всеобъемлющая международная безопасность. Международно-правовые принципы и нормы: Справочник/отв.ред. Б.М. Клименко. – М., 1990.
- 9 Европейский Союз и ЦА. – Алматы, 2000.
- 10 Исингарин Н.И. СНГ: десять лет. – Алматы, 2001.
- 11 Идрисов Е.А. Казахстан и мировой рынок нефти // Сборник материалов конференции. – Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований и Президенте РК, 2003.
- 12 Мантусов В.Б. Интеграционные образования в рамках СНГ // ВЭБ, 2001. № 12.
- 13 Петраков Н. Валютный фактор в экономической интеграции стран СНГ // Вопросы экономики, 2003. – № 2.

References

- 1 Dzhekshkulova A. Novye nezavisimye gosudarstva CA v mirovom soobshhestve. – M., 1999.
- 2 Dugin A. Osnovy geopolitiki. – M., 2002.
- 3 Dergachev V.A. Geopolitika. Uchebnoe posobie. – Kiev, 2000.
- 4 «Partnerstvo vo imja mira i razvitija jekonomiki» k itogam oficial'nogo vizita N. Nazarbava v Vashington. «Kazhstanskaja pravda». 28.01.2000. – 3 b.
- 5 Gadzhiev K.S. Vvedenie v geopolitiku. – M., 2000.
- 6 Gadzhiev K.S. Geopolitika. – M.: Mezhdunarodnye otnoshenija, 1997.
- 7 Bzhezinskij Z. Velikaja shahmatnaja doska. Gospodstvo Amenriki i ego geostrategicheskie imperativy. – M.: Mezhdunarodnye otnoshenija, 1998.
- 8 Vseob#emljushhaja mezhdunarodnaja bezopasnost'. Mezhdunarodno-pravovye principy i normy: Spravochnik/otv.red. B.M.Klimenko. – M., 1990.
- 9 Evropejskij Sojuz i CA. – Almaty, 2000.
- 10 Isingarın N.I. SNG: desjat' let. – Almaty, 2001.
- 11 Idrisov E.A. Kazahstan i mirovoj rynek nefi // Sbornik materialov konferencii. – Almaty: Kazhstanskij institut strategicheskikh issledovanij i Prezidente RK, 2003.
- 12 Mantusov V.B. Integracionnye obrazovanija v ramkah SNG // VJeB, 2001. — № 12.
- 13 Petrakov N. Valjutnyj faktor v jekonomicheskoi integracii stran SNG // Voprosy ekonomiki, 2003. – № 2.

Қасымбеков А.С.
XX ғ. 20-30 жж. кеңестік білім беру жүйесінің қалыптасуы

Бұл мақалада XX ғасырдың басындағы Кеңес үкіметінің Қазақстандағы сауатсыздықты жою науқаны барысындағы атқарған іс-шаралары туралы айтылады. Осы уақыт ішінде республиканың мәдени-рухани келбеті түбегейлі өзгерді. Халықтың білім алу әлеуеті нығайып, мәдени-ағарту мекемелерінің кең ауқымды желісі қалыптасты. Ғылым халық шаруашылығының болашағы зор саласына айналып, кәсіби өнердің негіздері қаланды. Алайда кеңестік жүйенің саясаты қоғамның бүкіл рухани саласын сталиндік басшылыққа, марксизм-ленинизмнің принциптері мен сара жолына бағындырып, оқу орындарының, клубтардың, театрлардың, ғылыми-зерттеу институттарының мамандардың қызметі қатаң партиялық бақылауға алынды. Жеке адамның шығармашылық еркіндігін, мәдениеттің жасампаздық мүмкіндігін шектеу, қуғын-сүргін шаралары елімізде азаматтардың дүниетанымы мен өмір салтында таптық идеологияны қалыптастырудың басты себептері болды, Қазақстан бүкіл КСРО-дағы сияқты әлемдік мәдени процестерден тыс қалды.

Сондай-ақ, мақалада елімізде сауатсыздықты жою науқаны барысында ашылған бастауыш пен орта мектептер және ЖОО-дары туралы, ондағы орын алған бірқатар кемшіліктер туралы айтылады. Мақалада әртүрлі статистикалық мәліметтер келтірілген.

Түйін сөздер: сауатсыздық, кеңестік, большевик, мектеп, ЖОО, ағартушылық, саясат, жүйе.

Kasymbekov A.S.
The formation of the Soviet education system in the XX century 20-30 years

In this article tells about the measures of Soviet Government in order to eradicate of illiteracy in Kazakhstan. During this time, the country's cultural and historical complexion has changed dramatically. Strengthen the educational potential of the population, have been formed a wide cultural and educational institution systems. Science became the most promising sector of national economy and formed the foundations of professional art. However, the policy of the Soviet system guided all spiritual sphere of society into Stalinistic manual, into the principles of Marxism-Leninism and took under strict control the specialists of schools, clubs, theatres, scientific-research institutes. Restriction of person's freedom of creativity, to limit the possibility of creative culture, repression – all of these were the main reasons of forming wrong ideology in the people's lifestyle and outlook. Kazakhstan stayed out from cultural processes, such as in the whole USSR.

Also in this article tells about primary and high schools, universities which opened during eradication of illiteracy, about the deficiencies occurred there. In article you can meet a lot of statistical information.

Key words: illiteracy, soviet, school, the university, education, policy, system, bolshevik.

Қасымбеков А.С.
Формирование систем образования Советского Союза в период 20-30-х годов XX века

В данной статье рассказывается о мероприятиях начала 20 века, направленных на уничтожение безграмотности, проведенных советским правительством в Казахстане. В течение этого времени полностью изменился культурно-духовный облик республики. В данный период развивалось государственное образование и в огромном количестве открывались культурно-просветительские учреждения. Наука превратилась в сферу деятельности, которая являлась будущим народа, и были заложены основы профессионального искусства. Но политика советского правительства подчинила марксистско-ленинскому принципу всю культурную и духовную сферу, а также учебные учреждения клубы, научные институты, театры и т.д. были взяты под жесткий контроль партии. Казахстан отстал от мировых культурных процессов СССР.

Ключевые слова: безграмотность, советский, большевик, ВУЗ, политика.

**XX ғ. 20-30 жж.
КЕҢЕСТІК БІЛІМ БЕРУ
ЖҮЙЕСІНІҢ
ҚАЛЫПТАСУЫ**

Россияны үш жүз жыл бойы билеген Патшалық режимі ХХ ғасыр басында қоғамдық прогрестің бұғауына айналып, жаңа жолға түсудің қажеттігін уағыздаған, сол үшін күрескен саяси күштердің дүниеге келуіне түрткі болды. Осынау ағымдардың және күштердің біреуі большевизм болатын. Большевиктер Россияның болашағын социалистік революциямен, пролетариат диктатурасымен анықтау керек деп білді. Өз мақсатына жетудің, және жаңа қоғам орнатудың жолдары мен әдістері туралы большевистік теорияда сауатсыздық мәселесіне үлкен орын берілген. Бұл кездейсоқ емес еді. Өйткені билік үшін күрес бұқара халықтың көңіл-күйін, назарын өзіне аудару үшін күрес деген сөз. Қалың көпшіліктің ойынан шыға алған саяси күш қана шын мағынасында билікке қол соза алады. Әрине, большевиктер партиясы Россия халқының сенім артқан жалғыз ғана саяси ағымы болды деген тұжырымнан аулақпыз. Дегенмен, большевиктер алға тартқан бағдарламада елдегі сауатсыздыққа байланысты орнықты ой түйіндер мен ұсыныстар бар еді. Енді оларға қысқаша болса да тоқтала кетейік. Себебі бүкіл Кеңестік Россиядағы сияқты Қазақстанда да сауатсыздықпен күрес, оның барысы мен нәтижелері большевиктік бағдарлама шеңберінде анықталды.

Сауатсыздық, оның мәні мен қайнар көздері, хат танымаушылықты жоюдың саяси-әлеуметтік, экономикалық, халықаралық, т.б маңызы жайлы большевиктер партиясының көрнекті қайраткерлері А.В. Лундчарский, И.К. Крупская, Покровский, М.В. Фрунзе, Бубиов аз жазған жоқ. Өйткенімен, бұл мәселеде большевиктерге ұстаз болып, үлгі көрсеткен, нақты істің басы-қасында тұрған ірі тұлға В.И. Ленин еді.

Қазан төңкерісіне дейін жазылған еңбектерінде Россиядағы сауатсыздықтың биік дәрежеде қалып отырғанын Ленин капиталистік қатынастардың жеткіліксіз дамуымен, әсіресе деревняда сақталып, қалған феодалдық тәртіптермен тығыз байланыстыра түсіндірді. Өртүрлі статистикалық деректерді зерттеу негізінде деревнядағы сауатсыздықтың өзі біркелкі еместігін, мәселен, жер шаруашылығымен айналысатын шаруаларға қарағанда жер шаруашылығынан басқа кәсіпті қуған шаруалардың сауаттылығы жоғарырақ болатынын 1897 жылы айтса, бұл ойын кейініректе жазылған «Россиядағы капитализмнің да-

муы» деген шығармасында және қайталады [1, 364-365б.].

Қандай ғана болмасын қоғамдық құрылысқа таптық тұрғыдан баға беруге әзір тұратын большевиктер көсемі сауатсыздықтың дем берушісі капиталистер мен помещиктер деп ұқты. Үстем тап, Лениннің пайымдауынша, жұмысшылар мен шаруаларды қараңғы, надан күйде қалдыра отырып, өзінің тыныштығын қамтамасыз етумен қатар, қанаудың зорлық-зомбылықтың асқынған түрін жүргізуге мүмкіндік ала алады екен [2, 278-280 б.].

Әрине, бұл жерде Россиядағы сауатсыздықты үстем тап саналы түрде сақтап отырды деген тезиске күмән келтіруге болар еді. Империяның мешелдігі техникалық, технологиялық тұрғыдан артта қалудан туындаса керек. Жаңа техника мен технологияны ерттеген елдердегі капиталистер мен помещиктер қол астындағы адамдардың сауатты болғанын еріксіз қалайды. Қанаушыларға еңбек адамының сауатты болғаны ұнамайды деген өз қағидасына 1913 жылы жазылған «Халық ағарту министрлігінің саясаты туралы мәселе жөнінде» мақаласында Лениннің өзі қайшы келіп жатады. Мұнда өркениетті елдер Швецияда, Швейцарияда, Данияда, Германияда, Америка Құрама Штаттарында тағы да басқа мемлекеттерде хат танымайтындар жоққа тән дейді [3, 125-135 б.]. Ал, бұл мемлекеттердегі капиталист те, помещик те Россиядағыдан өзгеше емес еді. Яғни, мәселе капиталист пен помещиктің бар-жоғында емес, сауатсыздыққа, оқу-ағарту ісіне сұранымның қоғам өмірінде орын алуында. Егер капиталистер мен помещиктер жүрген жерде сауатсыздық жойылмайтын болса, күні бүгінге дейін әлем халқының негізгі дені оқи, жаза білмейтін күйде қала берер еді.

1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін Қазақстанда жаппай сауатсыздықты жою мен халық ағарту ісін дамыту мәдени өзгерістердің басты бағыты болды. XX ғасырдың басында халық ағарту ісі қоғамының қосалқы жүйесі ретінде терең дағдарысқа душар болды. Халықтың басым көпшілігі оқи да, жаза да алмайты еді, миллиондаған балалар мектепке бармады, оқу орындары мен педагогикалық кадрлардың аса тапшылығы байқалды. Сондықтан большевиктер халық ағарту саласында кешенді және батыл шараларға кіріскен кезде, қос мақсатқа бірдей жетуді: біріншіден, қарапайым адамдардың ықпалы мен сеніміне кіру; екіншіден, бұхара халықтың санасын маркстік-лениндік идеологияны сіңіруді ұйғарды.

БОАК-тың 1918 жылғы 16 қазандағы «Бірін-ғай еңбек мектебі туралы» Ережесі, РКСФР Ха-

лық ағарту комиссариатының 1918 жылғы 31 қазандағы «Ұлттық азшылық мектептері туралы» қаулысы, В.И. Ленин 1919 жылы 26 желтоқсанда қол қойған «РКСФР халықтары арасындағы сауатсыздықты жою туралы» декреті осы шараға мемлекеттік сипат берді. 1920 жылдан жергілікті халық ағарту бөлімдерінің жанынан сауатсыздықты жою жөніндегі төтенше комиссиялар құрыла бастады, олар хат танымайтындардың есебін алуды ұйымдастыру, педагогика кадрларын даярлау, мектептер мен курстар ұйымдастыру, оқу құралдарын шығарумен айналысты. 1920-1921 жылдары сауатсыздықты жою бойынша 2412 қызыл отау жұмыс істеп, онда 72232 адам сауат ашты [4, 56 б.].

Билікке қолы жеткен большевиктер капитализмнен социализмге өту дәуіріндегі түбегейлі өзгерістерді сауаттылықтың өсуімен тікелей байланыстырды. Алғашқа алты жыл ішінде Халық Комиссариаты кеңесінің оқу-ағартуға байланысты 200-дей деректері мен қаулысы дүниеге келді. Елді электірлендіру, шаруалары ұжымдастыру, мемлекеттік аппарат жұмысын жолға қою, әйелдер мәселесін шешу, ұлт мәселесін шешу – бәрі сауатсыздыққа келіп тіреледі деп есептелді. 1919 жылы наурыз айында қабылданған коммунистер бағдарламасында 16 жасақа дейінгі ер және қыз балалардың бәріне тегін, міндетті жалпы және политехникалық оқу оқыту, оқушыларды мемлекет есебінен тамақпен, киіммен, оқу құралдарымен жабдықтау, коммунизм идеяларымен қаруланған мұғалім кадрларын даярлау, еңбекші халықты халық ағарту ісіне белсендірек қатыстыру, жұмысшылар мен шаруалардың өз бетімен білім алуына және өз бетімен жетілуіне көмек көрсетілетіні айтылды. Сауатсыздықты жоюға байланысты большевиктік іс-қимыл жоспарында басқа да ұтымды сәттер бар еді. Мәселен, бұл қысқа мерзімді науқан еместігі, ұзаққа созылатындығы, қиыншылықтарға тап болатыны дұрыс айтылды. Алғашқыда Орта Азия мен Қазақстандағы, басқа да шет аймақтардағы мәдениет құрылысы мәселелерін жалпы нұсқау берумен шешу мүмкін еместігі, жергілікті ерекшеліктерге назар аудару керектігі сирек те болса айтылып жатты.

Большевиктер сауатсыздықты жоюды әлемдік революция талабымен көргісі келді. Мәселен, Ленин өзінің бір сөзіне даярлаған жоспарында мынадай жолдарды жазған екен: «Біз социализмнің Россияда ғана емес, бүкіл дүние жүзінде жеңуі үшін күресеміз. Бұл күресте халыққа білім берудің айрықша маңызы бар».

Ленин сауатсыздықпен күресті дүниежүзілік маңызы бар деумен қатар бұл істің ұсақ-түйегіне дейін араласты. Бірінші қадам ретінде сауатты балаларды жұмылдыруды ұсынды. Оны «қарапайым, аса қажетті іс», «әрбір сауатты адамның бірнеше сауатсыз адамды оқыту өзімнің міндетім» деп қарауына жеткізер шара ретінде ұғындырды.

Бастапқы кезде мектептер мен сауат ашу курстары депутаттар кеңесінің, ревкомдардың және басқа да мемлекеттік құрылымдардың шешімдерімен, сондай-ақ интеллигенцияның немесе хат танымайтындардың өздерінің бастамасымен ашылып отырды. Мәселен, 1917 жылы қарашада жұмысшы және солдат депутаттарының Әулиеата қалалық Кеңесі, сауат ашу мектебін ұйымдастыру мүмкіндігін қарағаннан кейін, қажетті қаржы бөлуге шешім шығарды. 1918 жылдың бас кезінде осындай мектептер Верный, Семей, Ақмола қалаларында және тиісті оқу-материалдық жағдайлары мен ұстаз табу мүмкіндіктері бар елді мекендерде ашылды. 1918 жылы жазда Жетісу облыстық Кеңестерінің революциялық органы – «Заря свободы» газеті Верный мұғалімдер одағының барлық жастағы азаматтар мен азаматшалар үшін бес мектеп және аздап қана хат танитын, ежелеп оқи білетіндер үшін бір мектеп ашу жөніндегі шешімін жариялады. Қатынас қағазда «сабақтың жұмыстан бос уақытқа және оқығысы келетіндердің келісіміне сай үйлестірілетіні көрсетілді» [5, 225 б.].

Сауатсыздықты жою жұмысының мақсаты мен міндеттерін, оның мазмұнын қалалар мен ауылдардағы ересектер арасындағы сауатсыздықты жою бойынша курстар ұйымдастыру туралы 1918 жылғы 26 шілдедегі Түркеспубликасы Халық ағарту комиссариатының Ережесі және 1919 жылғы 3 желтоқсанда қабылданған Түркеспубликасы Кеңесі ОАК-нің ересектер арасында міндетті оқытуды енгізу туралы Декреті барынша айқын белгілеп берді.

Декреттің кіріспесінде мәдениет пен ағартуға таптық тұрғыдан қарау тенденциясы бірден көзге түседі. Онда капиталмен және жұмысшы-шаруа Кеңес өкіметінің жауларымен күресетін табанды және саналы күрескерлерді дүниеге әкелу үшін, бұқараны топтастыру және ұйымдастыру үшін қажетті құрал мәдениет пен ағарту болып табылады делінген.

Декрет 17 мен 50 жас аралығындағы ересектерді хат тануға үйретуді күн тәртібіне қойды. Ағарту комиссариаты кешкі мектептер мен курстар жүйесін кеңейтуге, сауатсыздықты жою ісіне барлық сауатты адамдарды тартуға міндет-

телді. Сауатсыздығын жоюға кіріскен адамдардың жұмыс күні 2 сағат қысқарып, айлығы сақталынатын болды. Бірақ декреттің асығыс әрі мәселенің байыбына бармастан даярланғандығы, асыра сілтеуге ұрындыратындығы республика басшыларын алаңдатпады. Мәселен, бұл құжат қалалардағы 17 мен 50 жасаралығындағы сауатсыздарды 6 ай ішінде, ауыл-селолардағы сауатсыздарды 9 ай ішінде хат танып шығуға міндеттеді. Міндетті оқудан бас тартқандар кәсіпшілер одағынан шығарылып, төмен біліктілікті талап ететін жұмысқа ауыстырылатын болды. Ал, белгіленген мерзім ішінде сауатын аспағандар жұмыстан мүлде қуылады делінді. Ал, 6 немесе 9 ай өткеннен кейін сауатсыз адамды жұмысқа алған мекеме я жеке тұлға революциялық трибуна алдында жауап беретін болып анықталды [6, 83-84 б.].

Сонымен, кеңестер сауатсыздық мәселесін мемлекеттік маңызы бар іс дәрежесіне көтере отырып, оны салиқалы, жүйелі, тиімді жолмен шешуді таңдамай, күш қолдану, мәжбүр ету тәсіліне көшті. Ал, миллиондаған сауатсыздарды бір жылдан аз мерзім ішінде оқу-сызуға үйрету үшін қанша қаражат, мұғалім, оқулық, мектеп үйі т.б. керек екендігі, олардың бар-жоғы есепке алынбады. Қолы көтере алмайтын шоқпарды беліне байлаған Кеңестер жүйесі өз қағазынан өзі жерініп, су аяғын құрдымға айналдырып жіберді. Тұтас бір республиканы дүрліктірген қате шешім үшін жауап берген ешкім табылмады. Әміршіл-әкімшіл жүйе осылай бой көтере берген еді.

Жіберілген қатені арада 9 ай өткеннен соң Түркістан республикасының Халық Комиссарлар кеңесі тезге салған болды. 1920 жылғы 17 қыркүйекте қабылданған «Халық арасындағы сауатсыздықты жою туралы» декретімен ол енді 8 бен 40 жас аралығындағы сауатсыздарды жазу-сызуға үйренуге міндеттеді. Декреттің орындалуы негізінен халық ағарту комиссариатына жүктелді. Оған халық үйлерін, шіркеулерді, діни үйлерді, клубтарды, жекеменшік үйлерді, фабрикалар мен заводтарды, кеңес мекемелеріндегі лайықты деген бөлмелерді сауатсыздықты жою ісіне пайдалануға құқық берілді. РКП-ның жергілікті ұялары, коммунистер жастар одағы, кәсіпшілер одағы, әйелдермен жұмыс істеу комиссарлары, т.б. бұл науқанға тартылатын болды [6, 84-85 б.].

Халкомкеңес декреті Орталық Атқару Комитеті қабылдаған декреттен өзгешелеу болып шықты. Біріншіден, мұнда сауатын ашушылар 8 бен 40 жас арасын қамтыды. Яғни, бір окпен екі қоянды құлатуға мүмкіншілік ашылды. Өйткені,

8 бен 17 жас аралығындағылар негізінен сауатын ашумен емес, мектепте оқумен айналысады ғой. Бұл сауатсыздық ісіне бөлінген ақшаны үнемдеуге мүмкіндік береді. Ал, 50 жастан 40 жасқа шегеру де осы мақсатты көздегені түсінікті. Екіншіден, сауатын ашушылар ана тілінде, жергілікті тілдің бірінде немесе орыс тілінде оқуға ықтияры бар делінген. Үшіншіден, Халкомкеңес декретінде репрессиялық шаралар қарастырылмады. Төртіншіден, сауатсыздықты жою мерзімі шектелмеді. Осынысымен ол науқанды сипатқа ие болудан қалды.

Қысқасы, алғашқыдағы асығыс әрі қоқан-лоқы мазмұнындағы декреттің сабақтарынан дұрыс қорытынды шығарылды.

Осы кезеңдерде мектеп білімінің мәселелері барлық деңгейлердегі Кеңестер съездерінде талқыланды. 1914-1915 оқу жылында 2011 мектеп болса, 1920-1921 оқу жылында республикадағы мектептердің саны 2410-ға жетті. Алайда, мектеп құрылысындағы қиындықтар жетіп артылатын еді. Мәселен, мектептерді ұстау жергілікті бюджетке берілген жаңа экономикалық саясат (ЖЭС) жағдайларында бастауыш сыныптарда оқитын оқушылардың саны 1921-1922 оқу жылындағы 172 мыңнан 1922-1923 оқу жылында 114 мыңға дейін кеміді. 1924-1925 оқу жылында мектеп жасындағы қазақ балаларының 12 %-ы ғана бірінші сатыдағы мектеппен қамтылды [7, 280-281б].

Мектепте білім беру мәселесін жетілдіру көпшілік мектептерде қажетті материалдық-техникалық базаның болмауының, сондай-ақ мұғалім кадрларының жетіспеуінен де тежеліп отырды. 20-жылдардың соңына қарай мектепте білім беру проблемасының шешілмеуі айқын фактіге айналды. Ол халық шаруашылығын индустрияландыру үрдісінен шыға алмады, сауатсыздықты жою туралы барлық іс-шаралар ақсап жатты. Сауатын аспаған жастар индустриялық еңбек салаларына кіруге жарамсыз боды.

1930 жылы 27 тамызда республика ОАК және ХКК қаулысымен жалпыға бірдей міндетті бастауыш оқу енгізілді. Көшпелі халық тұратын мекендерде 8 жастағы балалар үшін жалпыға міндетті бастауыш оқу 1931 жылы көктемде басталды. Бастауыш мектеп курсынан өтпеген есейген балаларды оқыту жеделдетілген оқу түрінде: екі жылдық және бір жылдық мектеп-курстарда жүзеге асырылды.

30 жылдардың соңына қарай міндетті бастауыш оқуды жүзеге асыру іс жүзінде аяқталды. 1937 жылы балаларды бастауыш оқумен қамту 96 %-ға жетті. Ұлы Отан соғысының қарсаңын-

да республикада 7,5 мыңнан аса мектеп жұмыс істеді. Сол мектептерде 1 млн-нан астам балалар оқыды. Жалпыға міндетті оқуға жататын мектеп жасындағы балалар 98,9%-ға оқумен қамтылды [8, 99 б.].

Сонымен қатар мектептің білім беру ісінде ірі кемшіліктер орын алды. Тоталитарлық режим мектептерді тіл алғыш және идеологияландырылған ұрпақ тәрбиелеудің құралына айналдырды. Оқулықтардың мазмұны, пионер және комсомол ұйымдарының қызметі оқушылардың санасы мен мінез-құлқына сталинизмді, кеңеске жат нәрсенің бәрін жек көруді, партияның саясаты мен идеологиясына соқыр сеніммен берілуді сіңіруге бағытталды. 30-жылдардағы оқу жоспарынан алашордалыұтар мен «халық жауларының» кітаптары алынды. 30-жылдардың бас кезіндегі ашаршылық, қазақ ауылдарындағы күйзеліс, интеллигенцияға қатысты қуғын-сүргін ұлттық мектеп үшін қасіретке айналды. Мектеп құрылысының проблемалары мен қиындықтары Ұлы Отан соғысы жылдарында одан сайын шиеленісе түсті. Жоғары сыныпта оқитындардың бірқатары Қызыл Армия қатарына шақырылды немесе оқуды тастап, майданға кеткен әкелері мен ағаларының жұмыс орындарына тұрды.

Сауатсыздықты жою науқаны аясында мектеп мәселесі ғана емес жоғарғы оқу орындары мәселесі де қаралды. 1918 жылы наурызда Верный қаласында құрамы 22 адамнан тұратын Жетісу ауылшаруашылық училищесі ашылды. Осы жылдың 10 қарашасында Верный қаласында мұсылман мұғалімдер семинариясын ашуға қатысты дайындықтың аяқталуы туралы хабарлады. Училищенің құрылымын екі дайындық және бір негізгі сынып бойынша ұйымдастыру ұйғарылды [9, 2 б.]. 1919 және 1920 жылдарда Орынборда, Ордада және Семейде Халық ағарту институттары ашылды. Кәсіби оқу орындарының желісін кеңейту барысында жалпы білім деңгейі төмен жергілікті жастардың ЖОО мен техникумдарға арналған бағдарламаларды игеруге шамалары жетпейтіндігі айқын аңғарылды. Сондықтан студенттердің осы категориясы үшін жұмысшы факультеттері ұйымдастырылды. Қазақстандағы бірінші жұмысшы факультеті 1921 жылы Орынборда ашылды.

1928 жылы 10 маусымда ХКК педагогикалық, ауыл шаруашылық және медициналық үш факультеті бар Қазақ мемлекеттік университетін ашу туралы шешім қабылданды. Университет осы жылы қазанда ашылды, кейіннен Қазақ педагогикалық институты болып қайта құрыл-

ды. Қазіргі таңда Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті болып табылады. Көп ұзамай Алматы мал дәрігерлік, Қазақ ауыл шаруашылығы, медицина, Орал педагогикалық институттары ашылды. 1934 жылы 19 қаңтарда Қазақ мемлекеттік университеті құрылды, ол қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.

Соғыстың қарсаңында республикада 20 жоғары және 118 орта арнаулы оқу орындары болды, оларда 40 мыңнан аса студенттер оқыды. Бірақ бұл көрсеткіш те жеткіліксіз еді. Себебі, білікті мамандар тапшылығы барлық салаларда айқын сезілді. Соғыс жоғары мектептің дағдылы өмірін өзгертті. Қазақстанға Ресей және Украинаның бірқатар ЖОО-ры эвакуацияланды. Сол себепті еліміздің ЖОО-да жанадан факультеттер қосылып, ауқымы кеңейді. Соғыстың аяқталуына қарай білікті мамандардың кейбір категорияларын және бірқатар ЖОО студенттерін әскерге шақы-

ру шектеліп, уақытша жабылған ЖОО-дары қалпына келтірілді. 1945 жылы республикадағы жоғарғы және орта оқу орындарында 45 мың адам оқыды.

Сонымен, Кеңес өкіметінің ширек ғасырының ішінде Қазақстандағы халық ағарту саласының жүйесі сапалық тұрғыдан қалыптасты. Сан жағынан да, сондай-ақ халықты қамту жағынан да республиканың оқу орындары революцияға дейінгі кезеңнің көрсеткіштерінен бірнеше есе асып түсті. Білімнің етек жаю мәселесін шешкен большевиктер процестің мазмұндық жағын олқы соқтырып алды. Тәрбие мен оқу ісінде олар партиялық-таптық принципті ең басты міндет етіп қойды. Жалпыадамзаттық құндылықтардан шегіну білім жүйесін зеректік пен икемділіктен айырып, оқу орындарында әлемдік педагогикалық ой мен практиканың жетістіктері қалып қалды. Халықтық педагогиканың ережелері де ұмыт қалды.

Әдебиеттер

- 1 Ленин В.И. Шығармаларының толық жинағы. 2-том. 364-365 б.
- 2 Ленин В.И. Шығармаларының толық жинағы, 4-том. 278-280 б.
- 3 Ленин В.И. Шығармаларының толық жинағы, 23-том. 125-135 б.
- 4 Социалистическое строительство в Казахстане в восстановительный период. Сб. док., Алматы, 1962, 56 б.
- 5 Великая Октябрьская социалистическая революция в Казахстане. Летопись событий. 27 февраля 1917 года – 30 июня 1918 года. Алматы, 1967, 225 с.
- 6 Х. Табылдиев. Қазақстанда сауатдсыздықты жою: тарихи тәжірибе және тағылым (1917-1941 жылдар). – Алматы, 1997, 301 с.
- 7 Социалистическое строительство Казахской ССР. – Алматы, 1936, 280-281б.; ҚРОММ, 81-к., 1-т., 129-іс, 10-п.
- 8 Культурное строительство в Казахстане (1933-июнь 1941 гг.). – Сб. документов и материалов. – Алматы, 1985. Т.2, 99-б.
- 9 ҚРОММ, 1481-к., қосымша, 13-2, 3-іс, 2-п.

References

- 1 Lenin V.I. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. 2-tom. 364-365 b.
- 2 Lenin V.I. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. 4-tom. 278-280 b.
- 3 Lenin V.I. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. 23-tom. 125-135 b.
- 4 Socialisticheskoe stroitel'stvo v Kazakhstane v vosstanovitel'nyi period. Sb.dok., Almaty, 1962, 56 b.
- 5 Velikaya Oktyabr'skaya socialisticheskaya revoliucya v Kazakhstane. Letopis' sobytii. 27 fevralya 1917 goda – 30 iunya 1918 goda. Almaty, 1967, 225 b.
- 6 H. Tabyldiev. Kazakhstanda sauatsyzdykty zhoiu: tarihi tazhiribe zhane tagylym (1917-1941 zhyldar). Almaty. 1997. – 301 b.
- 7 Socialisticheskoe stroitel'stvo v Kazakhskoi SSR. Almaty, 1936, 280-281 b.; KROMM, 81-k., 1-t., 129-is, 10-p.
- 8 Kul'turnoe stroitel'stvo v Kazakhstane (1933-iun' 1941 gg.). Sb. dokumentov I materyalov. Almaty, 1985. T.2, 99-b.
- 9 KROMM, 1481-k., kosymsha, 13-2,3-is, 2-p.

Бағдатұлы М.
**Жеке қор құжаттарының
ғылыми сипаттамасы**

Бұл мақалада жеке қор құжаттарына ғылыми сипаттама беру мәселесі және Қазақстан мұрағатында жеке қор құжаттарын жинақтаудың ерекшеліктері қарастырылады. Жеке тектік қорды ғылыми сипаттау барысында мұрағатшылар қор иесінің өмір тарихымен, қызметімен және жеке қорындағы құжаттарымен танысу, қорды жүйелеу сұлбасын құрастыру, жеке істерді қалыптастыру, іс ішіндегі парақтарды жүйелеу, жеке істі сипаттау, мұқабасын толтыру, іс парақтарын толтыру және ең соңғысы тізімдемені құрастыру жұмыстарын жүргізеді. Мемлекеттік мұрағаттарда тұрақты сақтауға алынатын жеке тектік құжаттары рет-ретімен жүйеленеді. Сонымен қатар жеке тектік құжаттармен танысу арқылы жекелеген тұлғалардың (ғалым, саясаткер, тарихшы, мұрағаттанушы т.б.) қоғамға тигізген әсерін, олардың саяси-қоғамдық оқиғаның мәнін ашуға болады. Жеке қор құжаттарының ерекше түрлері – заманхаттар, өмірбаян, қолжазбалар, күнделік, естелік, хаттар, шежірелер жатады. Бұл материалдармен танысу арқылы қор құрушы өмір сүріп отырған кезеңнің саяси-экономикалық, мәдениет, өнер және тұрмыстық тарихы мен идеялық сұраныстарының іске асырылуы мен қалыптасуы туралы баға жетпес құнды материалдарға қол жеткізеді.

Түйін сөздер: жеке қор, құжат, мұрағат, заманхат, естелік, хат, тарих, қолжазба.

Bagdatuly M.
**Scientific description of personal
fund of documents**

Matters of scientific description of personal fund of documents and features of collecting of documents of personal fund in the Kazakhstan archive are considered in this article. During the process of describing the personal fund scientifically, archivists fulfill the following activities: acquaintance with the biography, occupation and documents of the owner of personal fund; systematization of documents, description of private matter, filling the folder, supplementing the documents and at last making the list. Personal documents for permanent storage are systemized in order in state archives. Also, by getting acquainted with personal documents, we can get the information about the individuals (scientist, politician, historian, archivist etc.) and their contribution to society. To the list of special types of documents of personal fund we can add autobiography, manuscript, diary, instruction, letters and genealogy. By getting acquainted with these materials, we can receive priceless, valuable information about politico-economical, cultural, art and life history, realization and formation of ideological inquiries of fund creator's lifetime.

Key words: personal fund, document, archive, instruction, letter, history, manuscript.

Бағдатұлы М.
**Научная характеристика
для документов
личного фонда**

В этой статье рассматривается вопрос о даче научной характеристики для документов личного фонда и об особенностях сбора документов личного фонда в Казахстанских архивах. Во время дачи научной характеристики фондов личного происхождения архивисты знакомятся с жизненной историей владельцев фонда, их работой и с документами, составляют систематизирование фонда; формируют личные дела, систематизируют внутри деловые бумаги, описывают личные дела, заполняют обложки, деловые бумаги и в конце составляют список. Наряду с этим с помощью ознакомления с документами личного происхождения можно узнать о влиянии личностей (ученый, политик, историк, архивист и т.д.) на общество и раскрыть политически общественную важность событий. Особенности виды документов личного фонда – это биография, рукописи, дневники, письма, памятники и летописи. С помощью ознакомления с этими документами составитель этого фонда приобретает неоценимо ценные материалы о культуре, искусстве, политической, экономической и бытовой истории того времени, к тому же об их исполнениях и формированиях.

Ключевые слова: личный фонд, документ, архив, памятка, письмо, история, рукопись.

**ЖЕКЕ ҚОР
ҚҰЖАТТАРЫНЫҢ
ҒЫЛЫМИ
СИПАТТАМАСЫ**

Өткен өмір тарихтың қатпар қойнауына кеткенмен ол бүгінмен, болашақпен өмір бойы сабақтасып, өркені үзілмей жалғасып жатыр. Ғасырлар бойы тарихымыз жекелеген адамдардың бір-біріне асыл мұра етіп жеткізумен сақталып келгені белгілі. Сондықтан жекеленген қорлардың құрамына кіретін қолжазбалар, жазбалар, күнделіктер, қойын дәптерлер, шежірелер және тағыда басқаларды қор құрушының өмірі мен шығармашылық қызметі, өмір сүрген ортасын зерттеуде бірден – дерек көзі болып табылады. Бұл деректерді жете білу дегеніміз тарихтан тағылым алу деген сөз өткенді білу – тірліктің, заңдылықтарын сараптауға мүмкіндік береді. Соның арқасында тарихтың тағылымы бүгінгімізге сабақ, болашағымызға бағдар бола алады. Тарих ғылымының өрсі мен мәдениетінің қалыптасуы деректерді толыққанды игеру арқылы айқындалады. Сондықтан да құжаттарды жинақтап, реттеп, сақтап отырған мұрағаттардың тарихи деректердің ұрпақтар мүддесіне қызмет етуіне қосар үлесі зор.

Мемлекеттік мұрағаттар жалпы ұлттық деңгейде тарихи – мәдени мұраларды жинақталуы мен сақталуына жауап береді. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты қорларды жинақтау бейнесі жағынан көп жақты болғандықтан мемлекеттік сақтауға тек мекемелер мен ведомствалардың құжаттарын қабылдап қана қоймайды, сонымен қатар жеке адамдардың, яғни жеке тектік құжаттарды да жинақтаумен айналысады. Бүгінгі таңда жеке тектік құжаттарды тұрақты сақтауға қабылдаудың маңыздылығына ешкім күмән келтірмейді. Дегенмен жеке тектік қор құжаттарын жинақтаудың қиындықтары да жеткілікті. Қазіргі таңда біздің мұрағат республика бойынша жеке қор құжаттары жинақталған бірден-бір мұрағат қоймасы болып табылады [1, 71 б.].

Жеке мұрағат қорлар материалдарының мазмұндық құндылығы мен көп аспектілігі зерттеушілерге революцияға дейінгі және революцияға кейінгі тарих, ғылым, экономика, мәдениет, өнер және саяси тарихы саласындағы мәліметтерді зерттеуде аса үлкен дерек көзі болып табылады. Бұл материалдармен танысу арқылы қор құрушы өмір сүріп отырған кезеңнің саяси-экономикалық, мәдениет, өнер және тұрмыстық тарихы мен идеялық сұраныстарының іске асырылуы мен қалыптасуы туралы баға жетпес құнды материалдарға қол жеткізеді. Сонымен

қатар жеке тектік құжаттармен танысу арқылы жекелеген тұлғалардың (ғалым, саясаткер, тарихшы, мұрағаттанушы т.б.) қоғамға тигізген асерін, олардың саяси-қоғамдық оқиғаның мәнін ашуға болады.

Әлеуетті жеке тектік қор иелерімен жұмыс жасамастан бұрын ең алдымен қор иесі туралы мәліметтер жинақтайды. Оның өмір баянымен, шығармашылығымен танысып, ондағы материалдың тарихи-ғылыми тұрғыдан қарағандағы құндылығы, мазмұнының маңыздылығы сирек кездесетіндігі ескеріле отырып, құжаттардың мемлекеттік мұрағаттарға үткізілуі жататындығын, қор иесі құжаттарының мұрағатта бар немесе жоқ екендігін анықтайды. Тек осы жұмыстардан кейін ғана қор иесімен байланысқа шығып, тікелей қарым-қатыныс орнатылады.

Құжаттарды мемлекеттік сақтауға өткізуі үшін қор иесінің ауызшы немесе жазбаша келісімін алады. Бұл мәселенің оң шешімін табу қор иесіне жеке тектік қор жинақтаудың маңызы мен қажеттілігін таныстыру және түсіндіру жұмыстарын жүргізудің нәтижесіне байланысты болмақ. Сондықтан да бұл жұмыс мұрағатшылардан жан-жақты білімді және тыңдай білу, сендіре білу сынды жекелеген қабілетті талап етеді. Таныстыру, түсіндіру жұмыстары аяқталып, қор иесінің келісімін алғаннан кейін негізгі басталады [2, 77 б.].

Жеке тектік қорды ғылыми сипаттау барысында мұрағатшылар қор – иесінің өмір тарихымен, қызметімен және жеке қорындағы құжаттарымен танысу, қорды жүйелеу сұлбасын құрастыру, жеке істерді қалыптастыру, іс ішіндегі парақтарды жүйелеу, жеке істі сипаттау, мұқабасын толтыру, іс парақтарын толтыру және ең соңғысы тізімдемені құрастыру жұмыстарын жүргізеді. Мемлекеттік мұрағаттарда тұрақты сақтауға алынатын жеке тектік құжаттардың түрлері келесідегідей ретпен жүйеленеді.

Қор иесінің қолжазбалары

Қор иесінің өмірбаяндық құжаттары

Қор иесінің хаттары

Қолтаңба қойып сыйланған сыйжазбалары

Қор иесінің жинақтаған құжаттары

Қор иесінің туралы құжаттар

Қор иесінің мүліктік – шаруашылық және тұрмыстық сипаттағы құжаттар

Фото құжаттары

Қор иесінің отбасы мүшелеріне байланысты құжаттар,

Бейнеқұжаттар [3, 126-127 б.].

Жеке қор құжаттарының ерекшк түрлерінің бірі – заманхаттар. Заманхат – әдебиеттануға

Ахмет Байтұрсынов енгізген термин. Заманхат – термині жеке адамның тарихи оқиғалар барысындағы қызметі сарапталынып, іс – тәжірибелері замандастары мен келер ұрпаққа аманатталынытын, негізінен, өмірбаяндық оқиғалар қамтылатын әдеби шығармалар. Заманхаттар жалпы алғанда естеліктермен тығыз байланысты. Себебі, заманхаттардың негізін естеліктер құрайды. Сондықтан әдебиеттерде олар синоним ретінде қолданылады. Дегенменде бұл терминдердің өзіндік ерекшеліктері бар. Заманхаттар тарихи оқиғалармен қатар, мәдениет тарихын зерттеудің де тамаша дерек көздері болып табылады. Жазушылармен режиссерлердің, суретшілер мен әртістердің естеліктері көркемдік бағыттар күресі, шығармашылықтың ауыр азабы тарихынан көп нарсе айта алады.

Естелік-әдеби шығарма, мемуар жанрының түрі. Естелік – өмірде шынайы болған ірі тұлғалар мен тарихында өткен елеулі оқиғалар жайында көзбен көріп, куәгер адамдардың сол өткенді еске түсіріп, өз атынан баяндап беруі. Алайда естелікте деректер тарихи еңбектегідей нақтылы берілуі міндетті емес. Естелік автордың өз танымы тұрғысынан баяндалады. Автор естелікте ақиқаттан алшақ кетпей, оны көркемдеп бейнелеп жіткізуге құқылы. Естелік жанрлық табиғаты жағынан мемуардың күнделік, қолжазба т.б түрлеріне жақын. Қазақ әдебиетінде М. Әуезов, С. Сейфуллин т.б туралы замандастарының естеліктері бар.

Күнделіктер – автордың оқиға барысын бақылауы мен ойларының жазбаларының түпнұсқасы. Онда автордың көргендері мен басынан кешіргені көрініс тапқан. Күнделікте автор өзінің замандастарына және куәлік еткен оқиғаларға ашық мінездеме берген. Күнделіктер көбінесе жеке өмір кезеңдерін қамтиды, деректерді құрастырушы өзіне маңызды жәйттерді ғана тіркейді. Сол немесе басқа үрдістің пайда болу уақытында хаттық деректер осы топқа жатады. XIX ғасырда күнделік тану кең таралған. Біздің заманымызда күнделік жанры онша танымды емес.

Күнделік – публистикалалық шығарма жазушының, ғалым, не саяхатшының өз көзімен көріп-білген жайларын есте сақтау үшін жазатын шығарма жанры.

Қолжазбалар – күнделікпен екеуінің ұқсастықтары көп, бір айырмашылығы хаттар оқиға болып жатқан кезде жазылады. Сонымен қатар ол адамдардың бір-бірімен қатынасу құралы болып табылады, сондықтан оның қызметі кеңірек болады. Себебі, қолжазба ауызша хабарламаның орнын ауыстырады. Бұл деректі құрылған мақсатына қарай бөлуге болады:

Нақты мәселе бойынша ойлармен алмасуна мүмкіндік береді;

Қоғамдық мүдде және автордың көзқарасы туралы;

Олардың авторларының биографиясын анықтауға көмек береді;

Еске түсіру сипаттамасын алуы мүмкін;

Мұра ретінде көрінуі мүмкін.

Хаттар – жеке мұрағат қорларында көп немесе аз мөлшерде әдетте корреспонденция ретінде көрінеді. Көбінесе әр түрлі мекен-жайлы хаттардан тұрады, яғни хаттар қор құрушылар өз уақытында бағытталады. Бұл хаттар қор құрушыларға бағытталған.

Қор құрушының өзінің хаттарды жинауы қор құрушының өлімінен кейін жүзеге асатын кейінгі жинақтау жұмысының қорытындысы болып табылады. Қайраткерлердің шығармашылық мұрасында хаттар маңызды орын алады. А.И. Герциннің 30 томдық шығармашылық жинағында хаттар он томды (21-30 том) толықтырады. Оның ішінде екі томды 28-29 томды көлемінің үлкендігіне байланысты әр-қайсысын екі кітап түрінде шығаруға тура келді. Хаттарды жинауда және сақтауда конверттерінде сақтау қажет: пошта жерінде хаттың күні белгіленеді [4, 110-113 б.].

Өмірбаян – жеке адамның өмір жолы хронологиялық тәртіпте қысқаша жасалған ресми құжат. Әдетте оқуға түсу, жаңа қызметке орналасу кезінде жазылады. Онда азаматтың аты-жөні, туған жылы, күні, айы және туған жері, ұлты, отбасы жағдайы, білімі, бітірген оқу орындары, қызметі мен жұмыс тәжірибесі туралы және т.б. қосымша мәліметтер көрсетіледі.

Тәжірибеде өмірбаян үш түрлі болып жазылады. Бірі – адамның өз өмірі мен қызметі туралы баяндауы. Бұл көбінесе қызметке орналасу кезіндегі жеке іс қағазына қоса тігілу үшін жазылады. Онда адам өзінің аты-жөнін, туған күнін, толық көрсетеді. Одан кейін жаңа жолдан нақты деректермен санамалап жазады. Өмірбаянның бұл түрі көбінесе ресми түрде жазылады да, көлемі жағынан шағын болады.

Өмірбаянның екінші түрі – мемуарлар, яғни ақын, жазушылардың, өнер, қоғам қайраткерлерінің өз өмірін қоғам өмірімен байланыстыра баяндауы. Мұндай өмірбаяндар көркем шығармаға жақын, әдеби тілмен, шебер жазылғандығымен оқырманды тартады және ол оқырманды жеке адам өмірімен ғана емес, қоғам дамуымен таныстырады. Мұндай шығармалар кай тілде болмасын өте көп және қара сөзбен де, өлең сөзбен де жазылған түрі кездеседі. Мысалы, Қ. Байсейітовтың «Құштар көңіл» (1977) Ш. Жиен-

құлованың «Өмірім менің – өнерім» (1983) кітаптары өмірбаянның осы түріне жатады.

Өмірбаянның үшінші түрінде қоғамға белгілі қайраткерлердің өмірі мен шығармашылық, саяси қызметтері өз тарапынан емес, басқа біреулер тарапынан баяндалады. Мәселен, ұлы жазушылар мен ақындар – Абай, Ш. Уәлиханов, А.С. Пушкин өмірлері туралы шығармалар осындай өмірбаян түріне жатады. Мысалы, С. Мұқанов- «Аққан жұлдыз», М. Әуезов «Абай жолы». Өмірбаянның мұндай түрі көркем шығарманың әртүрлі жанрлары ыңғайында очерктен бастап роман-эпопеяға дейін жазыла береді.

Күнделікті өмірде ең жиі қолданылатын құжаттың біріншісі – өмірбаян. Өмірбаян әркімнің өз қолымен, таза, жүйелі түрде, сиямен жазылады. Арнайы қағазға жазылуы да мүмкін [5].

Шежіре – тарих ғылымының халықтың шығу тегін, таралуын баяндайтын тармағы. Ру, тайпалардың тарихын ұрпақтан ұрпаққа жеткізген, қалыптасқан ресми Шежіре барлық халықтарда кездеседі. Ресей, Германия, Англия, Франция және көптеген шығыс елдерінде Шежіренің көп томдық жинақтары шыққан. Башқұрт, өзбек, түрікмен, қырғыз, Сібір халықтарында Шежіре дерек көздері ретінде молынан кездеседі. Шежірені шежіреші қарттар ауызша таратып отырған. Сондықтан оны кейбір ғалымдар далалық ауызша тарихнама (ДАТ) деп те әспеттейді. Кеңес өкіметі заманында Қазақстанда Шежірені зерттеу, оны тарихи дерек ретінде пайдалану идеологиялық саясат әсерінен көп қолға алына қойған жоқ. Дегенмен, Х. Арғынбаев, М. Мұқанов, В. Востров, т.б. этнолог ғалымдар еңбектері тарапынан ішінара көрініс тапты. Жалпы Шежірені жинақтаған көнекөз қариялардың көмегімен қазақтың ру-тайпаларының өткені туралы біршама мәліметтер алуға болатындығы 18 ғасырда белгілі болды. 18-19 ғасырларда мұндай Шежірелердің біразын Н. Аристов, А. Левшин, В. Григорьев, Л. Мейер, П. Рычков, М. Тевкелев, Н. Гродеков, И. Андреев, Ш. Уәлиханов, Г.Н. Потанин, Ә. Диваев т.б. зерттеушілер жазып алып, ғылыми айналымға енгізді. Алынған жинақтар Шежіре деректері орта ғасырлардан бастау алатындығын, тіпті жекелеген нұсқалары Адам атадан басталатындығын айқындады. Кейбір Шежіре нұсқалары ортағасырлық деректемелермен де ұштасып жатты. Рашид әд-Дин, Ұлықбек, Әбілғазы, Бейбарыс, ибн Халдун, т.б. көптеген ортағасырлық авторлардың еңбектерінде белгілі бір тұлғалардың, ру-тайпалардың, халықтардың шығу

тегі таратылып, бірнеше ұрпақтар алмастығы өрбітіліп отырды [5, 227-232 б.].

Шежіренің Қазақ қоғамындағы рөлі, одан алынатын құнды мағлұматтар тарихшы мамандар тарапынан зерттелу үстінде. Қазақтың шежірелік мұрасына қатысты пайымдаулардың түйіні мынаған саяды:

Қазақстан тарихын жазу барысында Еуразия көшпелілері туралы, оның ішінде түркітілдес халықтар жайында жазылған байырғы және ортағасырлық еңбектердің баршасы тілі мен діліне карамастан қаперде болып, ғылыми сараптан өткен деректер рухани айналымға түсуге тиіс.

Еңбектері шежірелік сипатта жазылған, әсіресе Алтын Орда ұлысынан бергі кезеңді тілге тиек еткен төлавторлардың еңбектері Қазақстан тарихы үшін аса құнды дерек көзі болып табылады.

Қазақтың фольклорлық мол мұрасындағы (тарихи өлең-жырлар, аңыз-әңгімелер, шежірелік баяндар, мақал-мәтелдер, т.б.) деректерді өмір шындығымен шендестіре отырып, Қазақстан тарихының мазмұнын байытатын қыруар мағлұмат сүзіп алуға болады.

Қазақ халқы балаға 7-9 жасында әкесінен бастап ағайын-туысын, нағашы жұртын, алыс-

жақынды таныстыруға, ата тегін, руын, ел-жұртын білдіруге ерекше көңіл бөлінген, «Жеті атасын білу» заң болған. Әкесі, атасы балаға тек жеті атасына дейінгі бабаларының атын жаттатып қана қоймай, олардың қандай адам болғанын, ел-жұрты үшін жасаған ерлігі, өнегелі істері жайында әңгіме еткен. Сол арқылы бала ата дәстүрін жалғастырса екен деген мақсат көздеген. «Жеті атасын білген ұл жеті жұртқа жен айтар» деген аталы сөзді арқау етіп, баласына ата тарихын жастайынан жаттатқан. Ел-жұрт тарихын білу ер-азаматты ерлікке, елдікке, Отан сүйшілікке баулитынын білген [5, 229-230 б.].

Қорыта айтқанда Республикамыздың жеке қор құжаттары баға жетпес байлық, мемлекетіміздің, халқымыздың асыл қазынасы. Бүгінде, ертең де, келер ғасырларда да толыға беретін, жазыла беретін тарихтың қайнар көзі. Мұрағат құжатынсыз тарихтың жазылуы мүмкін емес. Мұрағат өткен заманнан бүгінге дейінгі өмірдің қатпар-қатпар кезеңіндегі еліміздің шаруашылығын, экономикасын, ғылымын, тыныс-тіршілігін кең түрде айқындайтын, тарихи-мәдени ескерткіштерін, жеке тұлғалардың өмірін, мәңгі жасататын ұлттың тарихи мұрасының көзі.

Әдебиеттер

- 1 Рифель Л. Фонды личного происхождения – неотъемлемая часть Национального архивного фонда Р.К. // Қазақстан Мұрағаттары 4 (28) 2013 ж. 71 б.
- 2 Турсынова Ж. Комплектование государственных архивов фондами личного происхождения // Қазақстан Мұрағаттары. 4 (28) 2013 ж. 77 б.
- 3 Хазіретәліқызы Р. Оңтүстік Қазақстан облысы мемлекеттік мұрағатында жеке тектік қор құжаттарын жинақтау тәжірибесі // Қазақстан Мұрағаттары. 2(30) 2014 ж. 126 – 127 б.
- 4 Қазақстан тарих ғылымының теориялық методологиялық мәселелері атты «Бекмаханов оқулары – 2011» халықаралық ғылыми – практикалық конференция. 26 – 27 мамыр. 2011 ж. 110-113 б.
- 5 Атабаев Қ.М., Тасилова М.А., Толамнеов А.Ф., Деректану пәнінің оқыту методикасы. – Алматы, 2011 ж. 227-232 б.

References

- 1 Rifel' L. Fondy lichnogo proishozhdenija – neot'emlemaja chast' Nacional'arhivnogo fonda R.K. // Қазақстан Мұрағаттары 4 (28) 2013 zh. 71 b.
- 2 Tursynova Zh. Komplektovanie gosudarstvennyh arhivov fondami lichnogo proishozhdenija // Қазақстан Мұрағаттары. 4 (28) 2013 zh. 77 b.
- 3 Haziretәliqyzy R. Oңtүstik Қазақстан oblysy memlekettik мұрағатында zheke tektik қор құжатын жинақтау тәжірибесі // Қазақстан Мұрағаттары. 2(30) 2014 zh. 126 – 127 b.
- 4 Қазақстан тарих ғылымның теориялық методологиялық мәселелері атты «Bekmahanov оқулары – 2011» халықаралық ғылыми – практикалық конференция. 26 – 27 мамыр. 2011 zh. 110-113 b.
- 5 Atabaev Қ.М., Tasilova M.A., Tolamneov A.F., Derektanu pәniniң оқыту metodikasy. – Almaty, 2011 zh. 227-232 b.

8-бөлім
ҒЫЛЫМИ ӨМІР

Раздел 8
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Section 8
SCIENTIFIC LIFE

Ахметжанова А., Уразбаева А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан тарихы кафедрасының доценттері, т.ғ.к.

**ЕРМҰХАН
БЕКМАХАНОВТЫҢ
100 ЖЫЛДЫҚ
МЕРЕЙТОЙЫ**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті әлемге танымал жоғары оқу орны. Табыстарға толы 80-жылдық тарихы бар ҚазҰУ-да, атақты ғалым-педагогтар еңбек етті. Соның ішінде, белгілі тарихшы Ермұхан Бекмаханов та бар. Атақты тұлғаға арналған дәстүрлі «Өнегелі өмір» сериясында жаңа кітаптың тұсаукесер рәсімі, 100-жылдық мерейтойына және Қазақ хандығының 550-жылдығына арналған Бекмаханов оқулары өтті. «Е. Бекмаханов. Өнегелі өмір» атты еңбек аталған серияның, 41-басылымы болып жарық көрді. Жинақ бас редактор, ректор Ғ.М. Мұтановтың кіріспе сөзімен басталады. Кітапта т.ғ.д., профессор, ҚазССР ҒА корреспондент мүшесі Е. Бекмахановтың өмірбаяны мен әр жылдары атқарған қызметі, ғылыми еңбектері, естеліктер, мақалалар, хаттар ұсынылған. Сонымен қатар, белгілі ғалым ашқан Қазақстан тарихы кафедрасының қысқаша тарихы, кафедра меңгерушілерінің тізімі, қазіргі басшысы т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА-ның Құрметті академигі Т.О. Омарбековтың «Ермұхан Бекмахановтың ғылымдағы ерлігі және қатал тағдыры» атты көлемді мақаласы, құнды архив деректері, ғалымның жеке басына байланысты құжаттары, оның ішінде: анықтамалар, куәлік, мүшелік билет, қолымен жазған өмірбаяны, ғылым докторы берілген дипломдар, ғылым атағы бекітілген аттестаттар, репрессия жылдарына байланысты құжаттар т.б. берілген. Жинақта Е.Бекмахановтың жетекшілігімен қорғалған кандидаттық диссертациялар, жарық көрген еңбектерінің тізімі және де танымал ғалымдар, ақын, педагогтардың естеліктері мен мақалалары бар. Атап айтсақ, барша халыққа танымал С. Бейсембаев, Н. Дружинин, Н. Бекмаханова, А. Такенов, Т. Тұрлығұлов, М. Қозыбаев, Қ. Нұрпейісов, Ж. Таймағамбетов, Т. Қаратаев, Л.Ахметова және т.б. Осы іс-шара аясында, М. Сәрсеке өзінің «Ноқталанған тарихшы» және «Необузданный историк» атты кітаптарын жария етті.

Кітаптың тұсаукесер рәсімі, жыл сайын болып отыратын, дәстүрлі Бекмаханов оқуларымен жалғасты. Конференция ғалымның 100-жылдық мерейтойына және Қазақ хандығының 550-жылдығына арналды. Бірнеше секциялар жұмыс жасады: Е.Б. Бекмаханов еңбектеріндегі Қазақ хандығының мәселелері,

Қазақтар ІІ Дүниежүзілік соғыста, «Халық тарих толқынында» бағдарламасы аясында тарих, археология және этнология саласында ғылыми жобалардың жүзеге асуы. Әр секция талқыланған мәселелері бойынша ұсыныстар және қорытынды шешім шығарды.

Жиынға Х.А. Бекмухамедова-Бекмаханова, балалары мен жақын туыстары қатысты. Сөз алған ғалымдар Е. Бекмахановты айрықша адам, ақылды тұлға, ғұлама ғалым деп бағалады. Тұлғаның өмірі мен қызметі жас ұрпаққа мақтанарлық үлгі-өнеге болып келеді.

Картаева Т.Е.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Археология, этнология және музеология
кафедрасының профессоры міндетін атқарушы, т.ғ.к.

**ТҮРКІ
МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ
ОРТАҚ ЖАЗУЫ
МӘСЕЛЕСІ**

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Тарих, археология және этнология факультетінде «Түркі жазуы және латын әліпбиі: өзекті мәселелері» атты дөңгелек үстел болып өтті.

Дөңгелек үстелде түркі жазуы, түркі елдеріне ортақ жазу мен әліпби қолданудың өзекті мәселелері, сондай-ақ тарих, археология, этнология ғылымы саласындағы кәсіптік лексика, терминологиялар мәселелері талқыланды. Елбасы Н. Назарбаев халыққа Жолдауында: «Дүниежүзі елдерінің 80%-ы латын қарпін қолданады. Солтүстік, Оңтүстік Америка, Жерорта теңізі мен Ақ теңіздің төңірегінде тұратын халықтар, Африка, Тынық мұхиты аймағындағы мемлекеттердің барлығы латын қарпін қолданады. Латын әліпбиі біздің жыл санауымыздан 800 жыл бұрыннан келе жатыр, яғни үш мың жылға жуық уақыттан бері бар», - деген болатын.

Дөңгелек үстелге А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының Бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор – Әлімхан Жүнісбек; А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының Бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор – Нұргелді Уәли; А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы – Ғарифолла Әнес; А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының кандидаты, доцент – Фазылжанова Анар Мұратқызы; С. Демерел атындағы университеттің Қазақ филологиясы кафедрасының доценті, филология ғылымдарының докторы – Құралай Күдерінова Қазақстанның латын әліпбиіне көшуі мәселесі төңірегінде жүргізіп жатқан іс-шараларды сараптады және латынграфикалы түркі жазуларының тәжірибесі бойынша ой-пікірлер айтты. Сондай-ақ, дөңгелек үстелге қатысып отырған мамандар тарих, этнография, археология салаласындағы терминология, кәсіптік лексикадағы, ғылыми тілдегі орфографиялық қиындықтар туралы пікірлерін ортаға салды.

Анкара, Түркия. Хажетепе университетінің профессоры, Ата-түрік ғылыми-зерттеу институты директорының орынбасары – Мехмет Дервиш Клычкая Түркия мемлекетінің латын әліпбиіне өту тәжірибесі туралы баяндама жасап, түркі елдері арасындағы ғылыми тілдің ортақтығы мәселесі туралы ой қозғады.

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент – Аманқос Мектептегі көне түркі жазу ескерткіштеріндегі жазу құпияларының ғылыми айналымға енуі мәселелері туралы ой қозғады.

Сондай-ақ, дөңгелек үстелде археологиялық ескерткіштердегі түркі жазуын оқып, ғылыми айналымға ендіру мәселелері талқыланды. Археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы Мадияр Елеуов жетекшілік еткен археологиялық экспедиция мүшелері Шу, Талас

өңірі аңғарындағы көне түркілердің Ақтөбе (Баласағұн), Төрткүл, Құлан, Меркі қалаларында жүргізген археологиялық қазба жұмыстарынан Түргеш, Қарахан қағандығы кезінде жасалған, түркі жазуы шекілген нумизматикалық ескерткіштерін тауып, турколог мамандардың қатысуымен жазуы оқылып, ғылыми айналымға ендірілді. Кафедра археологтары тапқан жазу материалы ретінде қолданылған, жылқы, түйенің жауырын сүйегі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ тарихы музейінің экспозициясына қойылған.

9-бөлім
ЖАҢА КІТАПТАР

Раздел 9
НОВЫЕ КНИГИ

Section 9
NEW BOOKS

Сойкина Н.Ю.,

к.и.н., старший преподаватель КазНУ имени аль-Фараби
Республика Казахстан, г. Алматы

**ЦЕННОЕ
ИССЛЕДОВАНИЕ
ЭТНИЧЕСКОЙ
РЕПАТРИАЦИИ
КАЗАХОВ В УСЛОВИЯХ
ГЛОБАЛИЗАЦИИ**

В 2015 году увидел свет совместный труд А.Б. Калыш и Д.Б. Касымовой «Миграции казахов: вызовы этнической репатриации в условиях глобализации» (Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 146 с.), в котором авторы поставили перед собой задачу рассмотреть проблемы трансграничных перемещений населения в современных условиях в свете процесса возвращения этнических казахов на историческую родину.

Для своего исследования авторы избрали вопрос, актуальность и злободневность которого с течением времени лишь возросли. Казахстанское общество с самого начала процесса этнической репатриации разделилось на два лагеря, мнения участников которых варьируются от самых положительных до самых негативных оценок на возвращение оралманов в страну.

За период с 1991 г. по настоящее время в Казахстан вернулось свыше 1 миллиона этнических казахов. Но в связи с этим возникли самые разнообразные проблемы, связанные, в первую очередь, с необходимостью их интеграции в местное сообщество. В качестве факторов, существенно осложнивших данный процесс, можно назвать незнание письменного казахского языка (для приезжих из Китая и Монголии), незнание русского языка, неготовность к местным культурным реалиям, различие в религиозных практиках и многое другое.

Авторы научной работы поставили перед собой задачу разработать методологию анализа процессов психологической адаптации репатриантов к новым реалиям, выявить тенденции их адаптации и интеграции, разработать рекомендации по оптимизации условий пребывания приезжих, а также изучить эволюцию проблемы места и роли репатриации в процессах строительства нашего государства.

Книга содержит три главы. Первая носит название «Казахстанский опыт этнической репатриации и вызовы транснационализма». Здесь авторы занимаются постановкой проблемы этнической репатриации в Казахстане. Руководство Республики Казахстан в начале 1990-х годов искало способ «бесконфликтного слияния казахов из разных времен и пространств в рамках нового государственного образования». В предоставлении права на въезд и гражданство тогда решающую роль стал играть этнический фактор. Сегодня особое значение в определении трансна-

ционального характера этнической репатриации играет выяснение того, какой смысл вкладывают репатрианты в понятия дома и родины, а они представляются авторам моделированы в виде двойной конструкции. Т.е. в них переплетаются социальные, культурные и личностные мотивации в рамках политико-правовых реалий принимающего общества и страны исхода.

Также А.Б. Калыш и Д.Б. Касымовой рассматриваются состояние казахской диаспоры и ее реальный статус. Авторы подробно останавливаются на характеристиках понятия «диаспора», которое в современной этнологической науке претерпевает определенные изменения.

Репатрианты в Казахстане могут долгое время сохранять свою прежнюю культуру. Но их образ жизни может в некоторой степени изменить экономику, культуру, повседневную жизнь отдельных регионов нашей страны.

Во второй главе – «Оралманы в социальной и культурной полифонии современного Казахстана» авторы изучают тенденции социокультурного транзита в Казахстане. По их мнению: «Особенность современных внутривнутриполитических процессов нашей стране состоит в том, что они, по сути, представляют процесс нации- и государственного строительства, но природа внутреннего наполнения и механизмы государственного управления процессом не получают однозначной оценки исследователей... и поддержки групп общества».

Следующий вопрос, которым задались авторы – формирование новой социальной структуры общества и место в ней репатриантов. Социальные реалии Казахстана после 1991 г. связаны с созданием новой социальной стратификации сверху, с центральным ядром, призванным обеспечивать социально-политическую стабильность, поддержкой складывающегося среднего класса, и внедрением доходности в качестве критерия социального деления. Репатрианты заняли в этой структуре неофициальную нишу «маргинального слоя».

Особенно ярко такой маргинализм проявляется в городе, куда оралманы стараются перебраться, стремясь реализовать свои жизненные планы. Однако именно город является вызовом традиционному социуму. Авторы небезосновательно утверждают, что в зависимости от места расселения прибывших оралманов меняется период адаптации к новым реалиям, а город предъявляет своим жителям особые требования. Поэтому в городской среде адаптация происходит быстрее, хотя и болезненнее.

В третьей главе под названием «Поиски формулы согласования: принимающее общество и репатрианты» А.Б. Калыш и Д.Б. Касымова очерчивают весь широкий спектр проблем, стоящих перед государством, обществом и репатриантами, а также предлагают пути их решения.

Социальные реалии демонстрируют сложности в интеграции оралманов в новые условия, которые выражаются в: региональных диспропорциях, языковых проблемах, низкой квалификации, нехватке земельного фонда. Даже между группами репатриантов, различающимися по странам исхода, пока не наблюдается сближения, это же характерно в их взаимодействии с местным населением.

Значительное место в процессах интеграции оралманов играет языковая культура. В Казахстане репатрианты сталкиваются с тем, что из-за незнания письменного казахского и русского языков не могут интегрироваться во многие структуры и реализовать свой потенциал в политической, социально-экономической и культурной сферах. Язык даже проводит разделение между местными казахами и оралманами по социокультурному признаку. В целом, авторы утверждают, что современные реалии Казахстана – это билингвизм (казахский и русский языки) и для успешной интеграции необходимо знание их обоих.

Значительный интерес представляет раздел, который авторы посвятили интерпретации традиционализма в связи с репатриантами. Зарубежные казахи стали объектами воздействия политики принимающих государств и их идентичность, этнокультурные практики подверглись изменениям, хотя многие казахские практики были сохранены.

По данным исследований, оралманы после миграции в Казахстан в качестве основного навигатора в социально-культурном поле взаимодействия с принимающим социумом на разных уровнях используют жузовый/родовой индикатор, в то время как местные казахи руководствуются им, главным образом, лишь в семейно-брачной стратегии.

Раздел, посвященный роли социального капитала в процессах интеграции репатриантов, представляет собой постановку проблемы в плане применения концептов теории социального капитала к этнической репатриации. А.Б. Калыш и Д.Б. Касымова утверждают, что репатрианты в качестве эффективного способа «встраивания» в местный социум выбирают похоронно-поминальную обрядность. И все же у оралманов и местных казахов существуют определенные различия между взглядами на ислам.

Как же преодолеть культурные и/или цивилизационные разломы? – задаются вопросом авторы в конце третьей главы. Взаимодействие этнических репатриантов и принимающего сообщества происходит по двум взаимосвязанным этапным линиям – адаптация и интеграция. Сегодня актуализируется потребность в налаживании социокультурного диалога между репатриантами и местным обществом.

В своем труде авторы предлагают специальные практики, предназначенные для разработки эффективной политики адаптации и интег-

рации репатриантов. Среди них: регулирование иммиграционных потоков (с учетом социально-экономических, климатических и экологических особенностей отдельных регионов страны); разработка региональных программ по обеспечению иммигрантов жилой площадью; организация совместной деятельности репатриантов с местным населением.

Вернувшиеся на историческую родину казахи включились в изменяющееся социокультурное пространство казахстанского социума, которому свойственны этническая и культурная полифония. Однако с началом этого процесса проявились довольно многочисленные проблемы: нечетко определен правовой статус оралманов, существуют трудности с жильем и трудоустройством, что в целом повышает социально-конфликтный потенциал как среди них самих, так и в обществе в целом.

В то же время поток оралманов в Казахстан способствует решению демографических проблем, пополнению трудовых ресурсов, а также сохранению традиций и казахского языка. Как утверждают в своей работе А.Б. Калыш и Д.Б. Касымова: «Накопленный к настоящему опыты этнической репатриации актуализирует изучение особенностей казахского феномена репатриации, но в связи с этим расширяются и рамки исследования... В качестве приоритетных направлений оказалось выявление и описание адаптационных моделей».

Несомненно, рецензируемая нами монография занимает особое место в исследовании миграционных процессов извне в Республику Казахстан, так как посвящена важной и не всегда безболезненной проблеме возвращения и адаптации казахов-репатриантов на землю обетованную, которую их предки покинули не по своей воле.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

Қазақ хандығына – 550 жыл Қазақскому ханству – 550 лет

<i>Кәрібаев Б.Б.</i> Елбасы еңбектеріндегі ортағасырлық Қазақстан тарихына қатысты тұжырымдарға талдау	4
<i>Арыстанбекова Қ.Д., Сағынаева А.Н., Қошымова А.О.</i> I. Есенберлиннің “Алмас қылыш” тарихи романының деректік негіздері.....	12

1-бөлім Раздел 1 **Деректану Источниковедение** **және тарихнама и историография**

<i>Асылбекова Ж. М.-А.</i> Түркі халықтарының ежелгі және ортағасырлық тарихының батыстық тарихнамасы	18
<i>Садвокасова З.Т., Шарипова А.</i> Современная историография по проблеме колонизации Казахстана	26
<i>Maydanali Z.</i> Political organization of nomadic communities: historiographical analysis	36
<i>Мажитова Ж.С.</i> Ежелгі билер соты: мәселенің ресейлік революцияға дейінгі тарихнамасы (XIX–XX ғ. басы).....	42
<i>Бисенбаев П.</i> «Саурық батыр» жырының тарихи негізі	50
<i>Булгауов Ш.Т.</i> Кеңестік Қазақстанның ұлт мәселесі шетелдік тарихнамада	54
<i>Мажіқызы Н., Әшірбекова Қ.С.</i> Нығмет Мыңжандың этнографиялық зерттеулері.....	60
<i>Жаппасов Ж.Е., Тасилова Н.А., Тойшубекова Ж.К.</i> История организации экспедиционных исследований (на примере МКЗ)	66
<i>Ильясова К.М.</i> Рапорт тюрко-татарского союза борьбы	74
<i>Әбдірәсілова З.С.</i> Кәсіпкерлік мәселесінің зерттелуі және деректер (XIX–XX ғғ.)	80
<i>Алтысбаева Н.К., Қозғамбаева Г.</i> Жеке текті қор құжаттарының ерекшеліктері мен маңыздылығы	86

2-бөлім Раздел 2 **Ежелгі және орта ғасырлардағы Древняя и средневековая** **Қазақстан тарихы История Казахстана**

<i>Дәдебаев Ж., Бисенбаев П., Кәрібозов Е.</i> Тарихи тұлға және тарих тағылымы	94
<i>Смағұлов С.</i> Қазақ хандығының құрылуы тұсындағы тарихи оқиғалардың ауыз әдебиетіндегі көрінісі	106
<i>Картова З.К.</i> Ханские ярлыки в контексте изучения административно-политического устройства средневековых государств.....	112
<i>Айтұарова Б.М., Мажіқызы Н.</i> Оғыз мемлекетінің тарихы	120

3-бөлім Раздел 3
Жаңа және қазіргі замандағы Новая и новейшая
Қазақстан тарихы история Казахстана

Мийманбаева Ф.Н., Танзенов Д.Ж.
Деятельность Главного управления землеустройства и земледелия по формированию переселенческого земельного фонда в Семиречье в начале XX века126

Мекебаев Т.Қ.
Қазақстанда Уақытша үкіметтің жүргізген жер саясаты134

Мекебаев Т.Қ.
Қазақстандағы Уақытша үкіметтің билік орындарының қоғамдық ұйымдармен байланысы.....140

Дадабаева Г.Р., Шарипова Д.К.
Советский Казахстан: к проблеме этнических конфликтов.....146

Муканова Г.К.
«Госплан считает целесообразным...», Экономические взгляды Смагула Садвокасова.....154

Алтаев А.Ш.
Принципиальные отличия и особенности, связанные с расширением Европейского Союза в конце XX – начале XXI вв.162

Мырзакимова Т., Мырзабеков М.С.
Қазақстан Республикасы сыртқы саяси стратегиясының Орталық Азияға қатысты экономикалық және мәдени-гуманитарлық мақсаттары.....168

Оразбаева А.И.
Геополитический Аспект Казахской Государственности.....176

Musagulova A.B., Arystanbekova K.D.
Features and stages of religious policy of Kazakhstan during the Soviet period186

Қозғамбаева Г., Алпысбаева Н.К.
Моңғолиядағы қазақтардың әлеуметтік-экономикалық құрылымындағы көшпелілер өркениеті теориясы (XIX ғ. соңы – XX ғ. басы).....192

Сапанов С.Ж., Жүнісбек Г., Созакбаева Г.
Казахстан: от колониальной окраины до столицы ЭКСПО-2017.....198

4-бөлім Раздел 4
Археология және этнология Археология и этнология

Дәрібайұлы С.
Беташар өлеңдерінің этнографиялық негіздері206

Хамитова М.А.
Материалды емес мәдени мұраны зерттеу мәселелері (Академик Ә.Х. Марғұланның зерттеулері негізінде).....216

Шалғынбаева С.Х.
XX ғ. 90-жж. соңындағы қазақтардың халықтық отбасылық дәстүрлері және қалалық тұрмыстағы инновациялар (Алматы және Тараз қалаларының материалдары бойынша) мәліметтер базасын құру.220

Бейсегулова А.Қ.
Түркиядағы қазақ диаспорасының салт-дәстүріндегі ерекшеліктері228

Амиров Е.Ш.
Зеркало среднеазиатского облика из могильника Каратума (к постановке проблемы выделения жреческих погребений саков Семиречья).....234

Ахантаева Ә.Ж.
Сырдария өзені бойындағы ортағасырлық қалалар – отырықшылық мәдениеттің орталықтары.....240

5-бөлім Раздел 5
Жалпы тарих Общая история

Асылбекова Ж.М.-А., Искакова Д.
Some aspects of UN peacekeeping at the present stage248

<i>Ашинова Ж.Е.</i> Политические и исторические проблемы в японо-китайских отношениях как средства урегулирования уровня и темпов развития отношений между двумя странами.....	254
<i>Елмурзаева Р.С., Оспанова Б.А.</i> Еуропалық Одақтың Орталық Азиядағы жәрдемдесу саясаты: басымдықтары және жетістіктері.....	264
<i>Садықова Р.О.</i> Жапония мен Таяу Шығыс аймағы мемлекеттерінің қарым-қатынастары.....	272
<i>Абдуқадыров Н.М., Төлешибеков М.Р.</i> Сұлтан II Абдулхамит тұсында Осман империясы мен Германия арасындағы сыртқы саяси байланыстардың кейбір бағыттары.....	280
<i>Айдарханова Э.М.</i> Еуразиялық одақтың энергетикалық қауіпсіздігінің қалыптасу тенденциялары.....	286

6-бөлім Раздел 6
Мұражай ісі Музейное дело

<i>Картаева Т.Е., Шаухарова Г.</i> Музей ісінде қор өңдеу бағдарламаларын игерудің маңызы.....	292
---	-----

7-бөлім Раздел 7
Магистрлік жұмыстар Исследования магистрантов

<i>Нартай А.Н.</i> Ғұн дәуіріндегі мемлекеттіліктің қалыптасуы мен дамуы.....	300
<i>Хасенова Ж.М.</i> Проблемы исследования этногенеза и культурогенеза средневековой Центральной Азии.....	306
<i>Қалиев Д.</i> Қазақ хандығы тұсындағы топонимикалық мәселелер.....	314
<i>Байжомартова А.</i> Қазақ халқының батырлық дәстүрі.....	322
<i>Қалиев Д.</i> Қыпшақтардың этникалық құрамы мәселесі.....	328
<i>Құлишарова Х.Қ.</i> Моңғол империясының әскери жоспарлауы және жеңісті жорықтары.....	334
<i>Жунусбекова А.М.</i> Алтын Орда мемлекетінің мәдениеті мәселесінің жазба деректері.....	342
<i>Мадиева Ж.Д.</i> Қазақстанға Ислам дінінің келуінің әлеуметтік-тарихи алғышарттары.....	348
<i>Жақсылықова Г.Е.</i> Қазақ әйелінің қоғамдағы және ұлттық мәдениеттегі орны.....	354
<i>Ахметова Н.К.</i> Алаш ұранды «Сары Арқа».....	360
<i>Жарылқапова Ж.Қ.</i> Мұстафа Шоқайдың Түркістан Автономиясын құрудағы қызметі.....	366
<i>Жексембаева А.</i> Антиквенттік – Мұстафа Шоқай.....	374
<i>Бейсетаева С.К.</i> Тың және тыңайған жерлерді игерудің Қазақстандағы этно–демографиялық жағдайы.....	382
<i>Иманкулова Д.</i> Особенности казахстанской модели межэтнической толерантности и общественного согласия.....	386
<i>Биримжанов А.Т.</i> Влияние миграционных процессов в колониальный и советский периоды на формирование этнического состава населения Казахстана.....	390

<i>Алмагамбетова А.</i> Культурное сотрудничество Казахстана с ООН.....	396
<i>Успанова Д.</i> Значение английской революции в формирование парламентской демократии в Европе	400
<i>Кодекова Г.С.</i> Польско-немецкие отношения в европейской системе международных отношений в период с 1918 – 1933 гг.	408
<i>Калижарова А.К.</i> Некоторые аспекты формирования Российской империи в историографии второй половины XX века.	414
<i>Досыбаев Н.</i> Ресей тарихнамасындағы кеңестік күнделікті өмір мәселесі. (1940-1980 жж.).	420
<i>Сарманова К.Т.</i> ҚР ОММ қорындағы қазақ халқының дәстүрлі қару-жарағының сипаттамасы.....	428
<i>Жубатканова С.Ж.</i> Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейіндегі этнографиялық бірегей туындылар атрибуциясы	434
<i>Көпбаева Қ.</i> АҚШ-тың Орталық Азиядағы шынайы және жариялық мүддерлері	440
<i>Қасымбеков А.С.</i> XX ғ. 20-30 жж. кеңестік білім беру жүйесінің қалыптасуы.....	446
<i>Бағдатұлы М.</i> Жеке қор құжаттарының ғылыми сипаттамасы	452

8-бөлім Раздел 8
Ғылыми өмір Научная жизнь

Ермұхан Бекмахановтың 100 жылдық мерейтойы	458
<i>Картаева Т.Е.</i> Түркі мемлекеттерінің ортақ жазуы мәселесі	460

9-бөлім Раздел 9
Жаңа кітаптар Новые книги

Рецензия на книгу. Н.Ю. Сойкина. Ценное исследование этнической репатриации казахов в условиях глобализации.....	464
---	------------

CONTENTS

550 years to the Kazakh khanate

<i>Karibaev B.B.</i> Thoughts state's head on the medieval history of Kazakhstan: analysis and scientific generalization	4
<i>Arystanbekova K.D., Saginayeva A.N., Koshymova A.O.</i> On the basis of the historical novel of source I. Esenberlin «The Charmed Sword»	12

Section 1 Historical Sources Study and Historiography

<i>Assylbekova Zh.M.-A.</i> The western historiography of ancient and medieval history of the turkic peoples	18
<i>Sadvokasova Z.T., Sharipova A.</i> Modern historiography about a problem of colonisation of Kazakhstan.....	26
<i>Maydanali Z.</i> Political organization of nomadic communities: historiographical analysis	36
<i>Mazhitova Z.S.</i> On the elder court of biys: russian pre-revolutionary historiography of the issue (XIX – beginning XX c.)	42
<i>Bisenbaev P.</i> Historical basis zhyrau “Sauryk Batyr”	50
<i>Bulgauov Sh.T.</i> The problem of the national question of Soviet Kazakhstan in foreign historiography	54
<i>Mazhikyzy N., Ashirbekova K.S.</i> Ethnographic research of Nygmet Mynzhani	60
<i>Zhappasov Zh.E., Tasylova N.A., Toyshubekova Zh.K.</i> The history of organization expeditions (by method of MKZ).....	66
<i>Ilyasova K.M.</i> Report turko-tatar union against	74
<i>Abdyrasilova Z.S.</i> An analysis of business problems and its sources (XIX c. – the XX c.)	80
<i>Alpysbaeva N., Kozgambaeva G.B.</i> Features and value of documents of fund of the personal origin.....	86

Section 2 Ancient and Medieval History of Kazakhstan

<i>Dadebaev J., Bisenbaev P., Karibozov E.</i> Historical figures and historical knowledge.....	94
<i>Smagulov S.</i> A reflection of historical events of the Kazakh khanate formation period in verbal literature.....	106
<i>Kartova Z.K.</i> Khan labels are in the context of study of administratively-political device of the medieval states.....	112
<i>Aytuarova B.M., Mazhikyzy N.</i> The history of the Oguz state.....	120

Section 3 Modern and Contemporary History of Kazakhstan

<i>Miymanbayeva F.N., Tanzenov D.J.</i> The activities of the Main Department of Lands and Agriculture on the formation of the resettlement land fund in the Semirechie in the early XX century	126
<i>Mekebaev T.</i> Land policy of the Temporarily Government in Kazakhstan	134
<i>Mekebaev T.K.</i> Communication of the Temporarily Government with non-overmental organizations in Kazakhstan	140
<i>Dadabayeva G., Sharipova D.</i> Soviet Kazakhstan: to the problems of ethnic conflicts	146
<i>Mukanova G.K.</i> «The State Planning Commission considers it appropriate...», Economic views of Smagul Sadvokasov	154
<i>Altayev A.Sh.</i> Fundamental differences and peculiarities of enlargement of the European Union at the end of the XX - beginning of the XXI centuries	162
<i>Myrzakimova T., Myrzabekov M.S.</i> Economic and cultural-humanitarian aims of foreign-policy strategy of Republic Kazakhstan	168
<i>Orazbaeva A.I.</i> Geopolitical aspect of Kazakh statehood	176
<i>Musagulova A.B., Arystanbekova K.D.</i> Features and stages of religious policy of Kazakhstan during the Soviet period	186
<i>Kozgambaeva G., Alpysbaeva N.</i> The social-economical structure of nomad civilization of Mongol Kazakhs in in the late XIX and early XX centuries	192
<i>Sapanov S.Zh., Zhynisbek G., Sozakbaeva G.</i> Kazakhstan: on the outskirts of the capital of the colonial Expo 2017	198

Section 4 Archeology and ethnology

<i>Daribaiuly S.</i> Ethnographic foundations of betashar songs (“opening of the bride’s face”)	206
<i>Khamitova M.A.</i> Problems the studying of the intangible cultural heritage (on the Research of academic A.Kh. Margulan)	216
<i>Shalginbaeva S.H.</i> Creating a problem-oriented database «The family tradition and innovation in the urban life of the Kazakhs in the late 90s. XXcen» (based on Almaty and Taraz)	220
<i>Beysgulova A.K.</i> The features of customs and traditions of the Kazakhs in Turkey	228
<i>Amirov Y.S.</i> The mirror of the Central-Asian style on the basis of Karatuma burial ground (challenge problem of the identification of Saka hieratical burials of the Semirechie)	234
<i>Ахантаева Ә.Ж.</i> Medieval towns along the Syr Darya River - was the center of an agricultural culture	240

Section 5 World History

<i>Асылбекова Ж.М.-А., Искакова Д.</i> Some aspects of UN peacekeeping at the present stage	248
--	-----

<i>Ashinova Zh.Y.</i> Political and historical issues in Sino-Japanese relations as a means of settling the level and pace of development of relations between the two countries.....	254
<i>Yelmurzayeva R.S., Ospanova B.A.</i> European Union's aid policy in Central Asia: priorities and achievements.....	264
<i>Sadykova R.O.</i> The relations of Japan and the Middle Eastern countries	272
<i>Abdukadyrov N.M., Toleshbekov M.R.</i> Some aspects of the political relations between the Ottoman Empire and Germany under Abdulhamid II.....	280
<i>Aidarkhanova E.M.</i> Tendencies of forming the energy security of the eurasian union	286

Section 5 Museology

<i>Kartaeva T., Shauharova G.</i> The value of programs in the processing of the fund in museums	292
---	-----

Section 6 Investigations of postgraduate students

<i>Nartay A.N.</i> Formation and development of statehood in the era of the Huns	300
<i>Khassenova Zh.M.</i> Research problems of ethno and cultural genesis in medieval Central Asia	306
<i>Kaliyev D.</i> Toponymical problems during the Kazakh Khanate.....	314
<i>Bayzhomartova A.</i> Kazakh people, the heroic tradition	322
<i>Kaliyev D.S.</i> The problem of the ethnic composition of the Kipchaks.....	328
<i>Kulsharova K.K.</i> Military tactics and victorious procession of the Mongolian empire	334
<i>Zhunusbekova A.M.</i> Written sources about the cultures of the Altyn Orda.....	342
<i>Madiyeva Zh.</i> Socio-historical aspects of Islam in Kazakhstan.....	348
<i>Zhaksylykova G.E.</i> Kazakh place of women in society and national culture.....	354
<i>Akhetova N.K.</i> Alash is the slogan of 'Sary-Arka'	360
<i>Zharylkapova Zh.K.</i> Moustapha Chokaya's activity in formation of the Turkestan Autonomy.....	366
<i>Zheksembaeva A.K.</i> Anti-Soviet-Mustafa Shokai	374
<i>Beisetayeva S.K.</i> The ethno-demographic situation in Kazakhstan during the development of fallow land	382
<i>Imankulova D.</i> Kazakhstan's model peculiarities of interethnic tolerance and social agreement.....	386
<i>Byrymzhanov A.T.</i> The impact of migration processes in the colonial and Soviet periods on the formation of the ethnic composition of Kazakhstan population.....	390

<i>Almagambetova A.</i> Cultural cooperation of Kazakhstan with the United Nations	396
<i>Uspanova D.</i> Meaning of the English Revolution in the formation of parliamentary democracy in Europe.....	400
<i>Kodekova G.S.</i> Polish-German relations in Europe system of international relationships between 1918-1933	408
<i>Kalizharova A.</i> Some aspects of the formation of the Russian Empire in the historiography of the second half of the XX century	414
<i>Dosybayev N.</i> The problems of Soviet everyday life of (1940-1980 years) in Russian historiography	420
<i>Sarmanova K.T.</i> Description of the traditional weapons of the Kazakh people available in the funds of Central State Museum of the Republic of Kazakhstan	428
<i>Zhubatkanova S.Zh.</i> Ethnographic valuable treasures means of regional history museum of Aktobe region.....	434
<i>Kopbayeva K.</i> Direct and vowels goals US in Central Asia.....	440
<i>Kasymbekov A.S.</i> The formation of the Soviet education system in the XX century 20-30 years.....	446
<i>Bagdatuly M.</i> Scientific description of personal fund of documents	452

**Section 8
Scientific lefe**

Ермұхан Бекмахановтың 100 жылдық мерейтойы	458
<i>Картаева Т.Е.</i> Түркі мемлекеттерінің ортақ жазуы мәселесі	460

**Section 9
New books**

Рецензия на книгу. Н.Ю. Сойкина. Ценное исследование этнической репатриации казахов в условиях глобализации	464
---	-----